MINITIN ANA KA WANIUA NI BOWI N

ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

12 -16 TEBETEMBWA 2022

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA- WANIUA NI BOWI N TE KATEBWI MA UOUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Tangariki Reete	Hon. Speaker
Hon. Ioteba Refern	Deputy Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon. Tekeeuea Tarati	Minister of Communication, Transport Development
Hon. Dr Tinte Itinteang	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Boutu Bateriki	Minister of Internal Affairs
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Willie Tokaake	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Taabeta Teakai	Minister of Employment and Human Resources
Hon. Booti Nauan	Minister of Tourism Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Alexander Teabo	Minister of Education
Hon. Tarakabu Tofinga	Minister of Justice
Hon. Martin Moreti	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. James Taom	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Taoaba Kaiea	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Ioteba Redfern	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Vincent Tong	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Bonteman Tabera	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

SELECT COMMITTEES

Te Komete ibukin Kuakua

Hon Betero Atanibora (Chairman)
Hon.England Iuta
Hon Koraubati Remuera
Hon Moannata Ientaake
Hon.Tibanga Taratai

Te Komete iaon ana Kuura n Reirei ae Rietata Kiribati ae Onoti ni kaubwaira man ara marawa

Hon Tebao Awerika (Chairman)
Hon Harry Tekaiti
Hon Taiaki Irata
Hon Tinian Reiher

STANDING COMMITTEE

Members of the Business Committee

Hon.Ioteba Redfern (Chairman)
Hon.Taoaba Kaiea
Hon.Batoromaio Kiritian
Hon.Pinto Katia

Members of the Public Account Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon James Taom
Hon Teima Onorio

Kiraaka: Te tataro

Kiraaka: Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ao imwain ae I kanakoa nakon te titiraki ao e kakawaki kai bon tibwa te moanbong aei n te kauoua ni wiiki n ara bowi aei ao I anga bwanau ni kamauri n reitaki ma ngkami Te Beretitenti Te Kauoman Minita ni kabane te Leader n te Kaitara Taan Tei ni kabane ni kamauria kain Kiribati ao taan ongora inanon tamaroan te bong aei kam na bane ni mauri

Ao te titiraki ae wene imatara n te ingabong aei iaon ara Ota bebwa bon te titiraki ae nambwana 107 e na tabekaki iroun Te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Hon. Tekeeua Tarati Te Minita ibukin Rongorongo Itoman ao mwamwananga e nakoim Tia Tei.

KAOKAN TE KIBAKIBA MAI ITINANIKU NAKO KIRITIMATI

Hon. Bakaia Kiabo: Ao ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae N na kanakoa au titiraki ao ngkai bon te kauoua ni wiiki ni bowin Te Auti ao I a kukurei n reitaki ma kain au abamwakoro ae Kiritimati ao Kanton n anga bwanan te kamauri nakoim Madam Speaker ma kain am aobiti Te Beretitenti ae karineaki Te Kauoman Minita Te Leader n te Kaitara ngaira Taan Tei ao ai bon kain Kiribati ake e reke aia tai n ongora n te tai aio kam na bane ni mauri.

Aio au titiraki Madam Speaker:-

"E kakoauaki ae e a uki ngkai ana matabaiawa Kiribati I kan butia Te Minita are tabena aio bwa nakon n ningai ae nang okira arona te kibakiba mai itinaniku nako Kiritimati n aron ae karaoaki iaon Tarawa" Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Kiritimati ao I a reitai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au botaki ni mwakuri are I tei iai n anga te bwana ni kamauri nakoim Te Tibiika Te Beretitenti ae ko karineaki ma Te Kauoman raora inanon te Kaebineti Te Leader n Te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ao ai kain ara botannaomata ake a ongora n te ingabong aei kam na bane ni mauri n aran Ara Uea

Aio ngkanne kaekan ana titiraki Tia Tei:-

"Iai te kantaninga bwa e na okira arona kiban Kiritimati nako ao mai itinaniku n aron are e karaoaki iaon Tarawa imwain banen te ririki aei" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa Madam Speaker ana kaeka Te Minita ae karineaki ao ti nang kaitau bwa n te kantaninga n aron te kaeka are e atongaki ao tao bon rabanen te ririki aio. E koaua Madam Speaker I riki n tabeka te titiraki aio kai e korakora naba te ingainga n nano irouia kain au abamwakoro ae Kiritimati kai e bon kakoauaki bwa ukin te kibakiba nakon ara abamwakoro ae Kiritimati e na kona ni manga uotaki riki kanga te kabwaia n aron are a bon tia n noria mai imwaina riki taan karikirake n utero taan karikirake iaon te iokinibai maan te ika are uarereke are ikan te kirati tenan *pet fish* ao baikara riki karikirake te iokinibai n te nnewe ao tao bon baikara riki ane e a bon tia ni wawaki mai imwaina. Ara abamwakoro ae Kiritimati ao kambwana ake a teimatoa ma are e korakora nanoia ao aio are a tabekia bwa aia titiraki ao te kan ongora bwa nakon n ningai e rabwa ana kaeka Te Minita n te tai aio I kan buotoka te titiraki bwa tao n nakon n ningai kai e bon roko banen te ririki ao nakon n ningai ae kantaningaia Te Minita bwa e na okira arona te kiba aio ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao e koaua tiaki okoro ni iango n anne n aron te kabwaia are e reke man okiran te kiba n aekakin are mai imwaina ngkoa ao e koaua ao te Tautaeka ae bon mwakuria ao n aron ae tao e na ataia te Tia Tei ao iai te kiba are e a tia ni karaoia te *Fiji Airways* 2 n te namwakaina aei are kanga te *proving flight* are ana kakoaua raoi bwa akea te kangaanga. E na Tamaroa te marae ma bwaai nako ake a kainanoaki te kibakiba ao anne ngkanne are e tiku iroun Te *Fiji Airways* ngkanne mwin te ribooti e tuai roko ana riboti ma te tiim anne ngke e nako ao e kainaki mai irouia naba kain ara botaki ni mwakuri n te AKA kain te CAK ao bon raora naba Te *Ministry of Linnix* mai mainiku ni karaoan te *assessment* aio are e karaoia te *exercise* are karaoia te *Fiji Airways* .

N aron are I taekinna e tuai roko ana ribooti ma n aron ana kaeka te *Fiji airways* nakoira ao e na kataia n okira kibana nakon te banen te ririki ngaia are kanga n te tai aei ti tuai naba kona n anga te *exact date* bwa mwina a manga bure wiira n te Auti n Tei aei ma ti tiku nako n tataninga ana kaeka te *Fiji Airways* n aron are anganira are e na okira arona imwain

banen te ririki aei ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa Te Minita ibukin tao e tuai raoi nang tain are e na okira ngkana tao ti tao bon te kantaninga tao bon imwain banen te ririki aio ngkana arona bwa e oki ana ribooti te *Fiji Airways* ao e koaua Madam Speaker ti kakoaua bwa e a tia n roko *Fiji Airways* ikekei ao ti nang kaitau riki bon nakoia kain ara abamwakoro ae Kiritimati iai tenan *Community* ake ibuobuoki ni katamaro imwain te roko anne kauntira tabeman ake anga baia naba. I taku bwa e nang korakora nanoia ao aio are a nang kakantaniga bwa a kaota nanoia bwa a nang tangiria bwa e na waekoa n oki te kiba nakon aia abamwakoro.

Te kaitiaki naba iaon abamwakoro ae Kiritimati aio are e a kaman waaki imwain ngkoa are e na waaki ana *Forum* te *Fisheries* irouia Minita a taku bwa te katamaroa e rangi ni korakora iaon Kiritimati ngaia are ngkana e bon manga okira te kiba ao I taku bwa a na kona noria naba iruwa bwa Kiritimati e a rangi n tamaroa e a korakora te kaiangatoa n te kaboo ni katamaroa ni mwenga aika kakaokoro riki nakoia naake irarikin te kawai ao ake a bon mena iaon Kiritimati.

E koaua tao ti buokan te titiraki ngkana e na angaraoi mai iroun Te Minita Madam Speaker ngkana e nang okira arona te kiba ao iai Taan Mwakuri ake a tia n reke n te kauarerekeaki iai te kantaninga bwa a nang okira aia mwakuri n te tai aio ke tao tera ana babaire iai Te Minita ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua e rabwa Madam Speaker e rabwa riki Tia Tei ao e koaua kanoan te katamaroa iaon Kiritimati N na moanna ma taeka naba ni kakaitau nakoia kain Kiritimati tao moara riki Te Minita n te *Linnix* ma kain ana tiim bwa ti kakoaua bwa e nang korakora baia ni ibuobuoki nakon ana waaki te AKA bwa are te *Airport* i Kiritimati. E mena inanon bain ara kambwana ae te AKA ke te *Airport Kiribati Authority* ao ti kakoaua bwa bon ti temanna ara tia mwakuri are mena ikekei ma bwanan te Tautaeka ni kakaitau nakon te *Linnix* are bon ngaia e nang korakora kanga ana ibuobuoki tao n reitaki ma te Kauntira naba ni Kiritimati ao bon kain Kiribati ibukin kateimatoan tamaroan rarikin te marae tao e kaoua bwa are e koaua bwa abaia naakai te aba ae Kiritimati kanga *Tourism Destination* ae kanga e tataketenna ara Tautaeka ao e riai bwa e na itiaki n taainako ao ti anga bwanara ni kakaitau n anne.

E koaua iai ana waaki te Tautaeka ane e na waaki iai n aron are I taekinna ma Te *Fiji Airways* ane e na karoko ikanne ao iai naba ibukin ongora te Tia Tei ao iai ngkai kanga ara babaire bwa ti na manga maroro ma *Fiji Airways* ao aio ae ti kataia ni maroro ma ngaia rinanon te email ma e bon bubuti bwa ti na bon karoko irouna ngaia are iai mwanangara tao mwin nako te Auti iai te bowi ae ti na kaea ao ti a tiku naba i Fiji ni manga rinanon bwa iai naba ara katamaroa nakon bwa are kanga e a moanna n *due* e moanna n roko n tokin te boraraoi are kaoraoaki mai imwaina are kanga te Tautaeka n aron ae kam ataia e *subsidize* te *route* are nako Kiritimati mai Nandi nako Kiritimati manga nako *Hawaii* ao ni manga oki. Iai ngkanne are kanga ara katamaroa ni manga noria bwa e uara aio tera ana angaa ni manga rinanon aio ti na kona naba n tarai tenan *airline* tabeua ngkana a kona naba bwa aio kanoan te mwakuri bwa tao ai manga inanon taina ma ara kantaninga I taku bwa te *bottom line* bwa e na teimatoa te kiba imarenan Kiritimati ma te aonnaba n aron naba are mai imwaina n aron are bon ngaia e oioi ana titiraki te Tia Tei ae karineaki aei ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabanea n tai Tia Tei

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa ana kamataata riki Te Minita ae karineaki ibukin kanga tao baenikai riki karaoan te kiba nako Kiritimati n aron are e a tia ni kabwarabwara tao te *Subsidize* man Te Tautaeka ibukin tao ngkana e aki koro ana bwatintia tao te *Fiji Airways*. Ma tao anne are karaoaki mai imwaina tao e nang toki korakorana ara kantaninga bwa e na moantai naba n tia anne mai iroun ana itera te Tautaeka e aonga n ae bon okira arona te kiba.

Ma e koaua I ti kan butia riki Te Minita ibukin buokan au titiraki kanga e tuai kaeka raoi are ibukia Taan Mwakuri ake a tia ni kakerikakaki mai Kiritimati ngkana a na okira aia mwakuri ngkana e okiria arona te kibakiba ke e kanga ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker kabwara au bure tao I *overlook* ana titiraki anne ma are I taku bwa te *staffing* bon te bwai teuana tao anne ngkanne e na rinanoaki bwa ai kanoan te mwakuri ngkanne bwa e kanga iai akana ana oki ao iai akana ana aki ao iai akana ana manga kateirakeaki riki anne tao ti a katuka nakon taina bwa ai inanon te mwakuri tera aron karaoan ma rabwata ake a tararua te itera aei ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ao e na kaeaki iroun Te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake Te Minita ibukin mwakurian karikirake ao kateimatoan korakora e nakoim Tia Tei.

BUOKAIA TAAN KABONAKOA TE BWAA IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao ngkai ai tibwa au moan tai naba ngkai n taetae inanon te kauoua ni wiiki n Auti n Tei Madam Speaker ao I a reitaki ma raou n Tia Tei n anga te kamauri nakoim man ara abamwakoro ae Nikunau ma kain am taibora Te Beretitenti Te Kauoman Beretitenti Minita Te Leader n te kaitara Taan Tei ni kabane taan ongora ao bon nakoia naba kain ara abamwakoro ae Nikunau te kamauri kam na bane ni mauri.

Ao aio taekan au titiraki are ai bon au kabanea naba n titiraki inanon te Auti n Tei aio:-

"Te bubuti e kona ni butimwaeaki aia kaboo bwaa taan kabonakoa te bwaa iroun ana Tia mwakuri Te KOIL ae iaon Nikunau n te aro bwa ana kona n anai aia bwaa man ana bwaa te KOIL ake a kakanakoaki nako Nikunau e aonga ni bebete aron aia bobwai ma kabonakoan te bwaa n aki tabetabe ibukin te kaboo bwaa nako Tarawa" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

"Madam Speaker e tauraoi au botaki ni mwakuri ma te KOIL n rinanoa ana tabeka te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao eang I kaitaua Te Minita n ana kaeka ngkai e tauraoi ana botaki ni mwakuri ma te KOIL n rinanoa te bubuti ae tabekaki aio.

Madam Speaker eang kanga tao I bon kaitaua Te Minita ao I bon nano uoua teutana n aron ana kaeka ae na rinanoia I aki ataia raoi bwa e a kanga ngkanne arona bwa are nanona tao e na bae moa n rinanoia ma eang tao bon te kabwarabwara teutana moa imwain ae I buoka te titiraki Madam Speaker eang ngkai tao I taetae ngkai ao eang kain

Nikunau e tare te bwaa iaon te Nikunau a kainanoa te bwaa naba ngkai ao tao te titiraki aio I a kataia ni kakaea ngkai aron buokan tao Te Minita ma ana tabo ni mwakuri ao te KOIL ngkana arona bwa e ibuobuoki te titiraki aio eang tao bon oin naba te tabekan te titiraki aio bwa n aron tao te waaki ni boo bwaa ngkai ae waakinna ae Te KOIL are kariaia aron te kabo bwaa irouia taan *License* rinanon te *bank* te *ATM* ke te *internet banking* ao n aron atakina bon angina kain ara abamwakoro naba ae Nikunau naake ara *license* n te kaboo bwaa are a bon tuai n *access* ke tao n tuai n *access* te *internet banking* n te aro are tao ana kona n *transfer* aia mwane nako Tarawa tao iai mai buakoia aika kona ma tiaki ni kabane ao tao anne ngkanne teuana te kangaanga ae ti noria ngaira kain Nikunau bwa are a manga tao ni kanakoa boon aia bwaa tao nakoira ngaira Taan Tei ke tao nakoia aia koraki te bwai ae manga riki ngkanne ti buokia ni kabooi aia bwaa a manga mangaongao a manga bua aia bwaa tabeman aikoa roko ni nneia ao tao bon oin te kangaanga raoi bwa akea are e bon nang karako te bwaa.

Ma buokan te titiraki ngkanne Madam Speaker I kan butia Te Minita bwa ngkana e kona riki ni kabwarabwara bwa e kanga raoi aron ane iangoia n rinanoan te tabeka aio I bubutia riki Te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao e koaua ma tao imwain ae N na kaeka ao I kukurei naba n taekinna nakon Te Tia Tei karineaki bwa ana bwaa bwaan Nikunau naba ngkai ana a toka iaon te kaibuke ane iaon kawaina ngkai n roko n te itera Maiaki ngaia are tao a kakauongo naba akeke a mena n te itera Maiaki a ongo naba bwa iai te kaibuke ngkai ane e mwananga ane uota te bwaa nakon te itera Maiaki.

Eang ao tao ni kaekan ana titiraki Te Tia Tei ae karineaki ao e koaua n aron are I taekinna e na kamatebwaia kanga aron tarana iroia ara koraki titabo ma kanga titebo ma e kaokoro teutana ma ae nanonna te Tia Tei ae karineaki ma e rabwa ae taekinna te Tia Tei ae karineaki bwa are nanona kanga titebo ma e tangira bwa ana kona ni kaboa aia bwaa nakomai ao e na kanakoaki aia bwaa ni kangai ni ikotaki ma bwaan Nikunau ngkana arona bwa aio eti tao ngkana arona bwa eti ae I taekinna aio ke tao e kairua. Ma e aoria bwa e manga bon kaetia te Tia Tei n aron anne ngkanne n te tai aio ao ngkai te ibuobuoki are e karaoaki ngkai a tauraoi ngkai ni karaoa aio kain te KOIL ibukina moa are kanga a bon ataia are kangaanga e rangi ni

kangaanga kanga rorokon te bwaa ibukin mwamwanangan kaibuke ma terana riki ngaia are tao n tabetai tao iai te kaibuke ane a tangiria bwa ana kan katoka aia bwaa iai are tao a tia ni boraraoi ma ngaia ao a kona ni karaoa anne n te tai aio ngaia are e tauraoi te KOIL ni maroroakina aio ao tao n rinanoia bwa are bon noraki moa te kangaanga aio n te tai aio ma ngkana e a bon nakoraoi ngkanne bwa e a bon tau e a tau mwaitin te bwaa are mena inanon bain te *agent* iaon Nikunau, ao anne ngkanne kanga tiaki nang kaunga bwa are ngkana ti kaunga anne nanona kanga ai akea ngkanne bongan ara *agent* are n abamwakoro nako ngaia are kanga ngkana e a manga bon nakoraoi te bwaa e a manga bon nang bati te bwaa inanon bain te *KOIL agent* are iaon Nikunau ao ti na bon kaungaiia ngkane kain Nikunau bwa ana bon kaboa aia bwaa mai iroun te *KOIL Agent* ma ngkai ti ti kariaia moa n te tai aio ibukina ae kanga bon iai taren te bwaa ao ti kan ibuobuoki naba nakoia te botannaomata au kantaninga e na reke te ibuobuoki teutana n au kaeka aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker eang I karabwa riki ana kaeka Te Minita ao tao e koaua tao e aki naba rangi ni mataata naba raoi tein au titiraki are ngke I moan kanakoa ao eang e rabwa ana kamataata n aron te bwaa. Kanga I ongo ngkai n ana kaeka bwa ngkana arona bwa e a bon tau mwaitin te bwaa iroun te *KOIL agent* iaon Nikunau ao eang e aki kainanoaki ngkanne ke tao taan kaboo bwaa aikoa kainanoa are a nang ota nako Tarawa ke tao n otana aia bwaa ma a bon kona ngkanne ni kaboa aia bwaa iroun te KOIL I taku bwa anne ae kanga e bon nang kakantangaki ngkai ma tao riki ni wai titiraki aikai ibukin are kanga n taina aio. Eti ae iai te kangaanga e tuai n tau ana bwaa te *KOIL agent* ao tao bon nanon raoi te titiraki aio ngkana a kona ni butimwaeaki are aki kaboa aia bwaa nako Tarawa ma angan te *agent* te *KOIL agent* boon aia bwaa bwa a ota naba ikanne ni kabane taan kabo bwaa akeke taan kabonakoa te bwaa anga aia mwane ke tao ke tao anga aia ota nakon te *KOIL Agent te KOIL Agent* e otaa ibukia bwa n aron are I moan kabwarabwara eang iai aika aki kona ni *internet banking* ao iai naba kangaanga ngkana arona bwa iai aika buokia mai Tarawa bon iai naba kangaanga n aron are I a tia n taekinna are iai naba aia bua aia bwaa ngaia are tera ngke e ota te *KOIL Agent* ibukia taan kaboo bwaa n te tai moa ae ngkai ae noraki iai te kangaanga e aonga n are a bon roko aia bwaa taan kabonakoa te bwaa iaon Nikunau n raonaki ma mwaitin ana bwaa te *Koil Agent* are e na katoka iaon te kaibuke I taku bwa n

au iango ngai n au titiraki aio e na kona ni buoka mwaitin riki te bwaa are e na kainanoaki iaon Nikunau. Ma e rabwa Te Minita ao tao buokan te titiraki tao ngkana I ti kan titiraki Te Minita tao iraua raoi te bwaa mwaitin te bwaa ae na kainanoaki ibukin Nikunau kanga iraua raoi ae tao e a tia ngkana e a tia ni kamatebwaia e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana ti ao e koaua I karautaeka bwa I aki kona raoi n ata ngkai bwa tera tibwan Nikunau raoi n te bwaa ma kanga n aron ara maroro ma ara koraki ao titebo ma kanga te onongaun, ae kanga ngkai ae taraki ibukin te itera Maiaki kanga te Onongaun te turam ngaia are ngkana tao e aki tau anne tao anne ngkanne e na manga taraki riki ni kakaeaki angan ae tao e na karaki riki ke tao tera ma anne ngkai moa kanga tarakina ngkai irouia ara koraki n te tai aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tauanei Marea: Kabanean buokan au titiraki Madam Speaker eang e rabwa riki Te Minita ao eang tao N na bon ti kaoka riki kanoan te titiraki aio bwa are tao ti a tia ni kamataata I a tia ni kamataata raoi are mai irou ao Te Minita e a tia naba ni kamataatai ana itera tao I a kan kaokia ngkanne tao e na bon e na iai bitakin ana kaeka Te Minita iai ke eang. E kona ni butimwaea ngkanne te bubuti aio Te Minita bwa ana kona ni kabooi aia bwaa taan kabonakoa te bwaa nakon te *KOIL agent* e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao I taku bwa I okira are I okira ngkanne kanga au kaeka naba te moan tai are I kangai e na kamatebwaia aio te KOIL bwa e aonga n are e kona n taraia raoi ma aron bon butin ngkana akea te kangaanga, ao e na waaki iai I a karautaeka bwa I aki kona raoi ni kangai bwa e na kariaia ke e na aki ma kamatebwaia aio raoi te KOIL n rinanona raoi bwa ngkana arona bwa bon akea te kangaanga bwa e na bon ota te aomata temanna rinanon ana *agent* te KOIL are i aonnaba bwa are ana *agent* te KOIL iaonaba kanga angkoa ana ota anne ngke e ota nakomai e anga ana mwaiti nakon te KOIL i Tarawa ao e anga mwaiti te bwaa are e bon tataneiai iai are e kakaboaki iaon te abamwakoro ma teuana. Ngaia are kangai ngkanne e bane ngkai ana bwaa e a otana ana bwaa Onongaun ke tao itingaun ke angaun ke tera e ota man aron are

kanga e bon taneiai ni kakaboanako n te abamwakoro teuana ngaia are anne kanga tarakina. Ma N na karaua nanon te Tia Tei ae karineaki N na butia kain te KOIL bwa ana rinanon raoi aio n te ta aio ngkai iai te kangaanga nakon Nikunau ao ana rinanona ni kakaea te anga are te kabanea n Tamaroa are ana rau naba nanoia kain Nikunau are aia titiraki ae tabekia te Tia Tei ae karineaki ti na ibuobuoki n anne ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ao ara titiraki are imwina kai I noria bwa akea te Tia Tei ao e aoria bwa I a ongora irouna ngkana iai te kangaanga ti a nakon ara titiraki are imwina ae nambwana 124.

E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake Te Minita ibukin mwakurian karikirake ao kateimatoan korakora e nakoim Tia Tei.

KAINNANOAN TE IBUOBUOKI IAON TATAREN TE BWAA IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao imwain ae I waaki ao I a bon anga moa aia kamauri kain Marakei ni ikotaki ma tariu are Te Minita nakoim nakon te Beretitenti te kauoman ao Minita ni kabane ao te Leader n te Kaitara ao bon ngaira Taan Tei ao naake a ongora n te tai aei kam na bane moa ni mauri.

Ao e kangai ngkanne taekan au titiraki:-

"E kona Te Minita are tabena ke te Tautaeka ni ibuobuoki iaon tataren te bwaa iaon Marakei"

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki Te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

"Madam Speaker eang e kona ni ibuobuoki te Tautaeka ni kauarerekea te kangaanga ae tabekia te Tia Tei ae karineaki" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao e koaua ae e a tia n anga ana kaeka te Tautaeka ao e bati n rabwa Te Minita n aron ana kaekaeka are eang e kona ni kauarerekea ao e na kanga ngkoa ni kauarerekea

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker e rabwa riki Tia Tei ae karineaki n aron are kanga tao I bon kabwarabwara naba kanga ni kaeka aika mai imwaina are iai ngkai kanga te reitaki ma tenan rabwata kambwana teuana are kanga e bon aki *license* bwa e na uota te bwaa te kaibuke are Te Kimarawa are kaibuken te tabo are Te Atinimarawa te kambwana are Te Atinimarawa ao anne ngkanne teuana te anga ngkai are a tia n noria te *KOIL* bwa e a kariaia te kambwana aio. Bwa e nang uota te bwaa ngaia are te kantaninga bwa e nang kona ngkanne riki n uarererereke te kangaanga ngkai e a manga rinnako te kaibuke ae tewana aio ibukin te uraki bwaa ngaia are ara kantaninga bwa ti na kona ni kauarerekea riki te kangaanga aio Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao ngaia I ataia bwa ngaia Te Atinimarawa ngaia teuana ae kanga e ibuobuoki tao urakinan te bwaa ao e koaua n aron ae ko ataia Madam Speaker ao iaon Marakei e a bon toa e a kan toa te auti ni kabane ma te rebwerebwe manga mwaitin te bwaa are e roko e bon aki tau iai ana anga ni kakerakea riki mwaitin ana bwaa Marakei nakon are e taneiai ngkai.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker I taku bwa e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki bwa bon iai ngkana e a bon aki tau mwaitin te bwaa are e roroko n te abamwakoro teuana ao iai ana kantaninga te KOIL bwa e na kataia ni kakoroa nanon te bubuti ane e kainanoia te abamwakoro teuana ma teuana ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki

Hon. Moannata Ientaake: E bati n rabwa Madam Speaker ao e koaua ane kanga iai naba iango ni karikirakea aia bwaa kain Marakei te KOIL ngkana arona bwa e noria bwa e aki tau ao tao n ningai.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao I taku bwa n te tai ae e aki mwemwe iai aio ao a bon taraia naba ngkanne kain te KOIL a bon taraia naba ngkanne bwa ngkana te kaibuke are e na nako nako Marakei ana karaaka riki tibwana nakon are a bon tataneiai iai ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e

na kaeaki iroun Te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau ao e nakoim Tia Tei

BITAKIN TE SMALL GRANT ARE E REREKE NAKOIA TAAN TEI

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I kukurei ni moan au maroro n te ingabong aei ma te bwana ni kamauri nakoim Tibiika Te Beretitenti e karineaki ma Te Kauoman Minita ao ai Taan Tei ni kabane ao aio ngkanne au titiraki:-

"Te Small grant bon teuana te karikirake are e a tia n rangi ni ibuobuoki nakoia ara botannaomata man te moan tai are e oti matana iai ni karokoa te tai aei ti kakoaua bwa iai te bitaki are e a tia ni karaoia te Tautaeka n aron kakeaan ao kamaunaan tibwaia Taan Tei nakoia aia botannaomata ni kaineti ma mwaitin kain aia abamwakoro. Te titiraki bwa e na kanga aron ngkanne tibwatibwan raoi te mwane ni karikirake aei nakoia te botannaomata" Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker:-

"Madam Speaker I kukurei n taekinna bwa te karikirake ae ana buoka te Tautaeka ibukin te maiuraoi are ataki n arana ae te Small Grant e bon tibwaki iaon abamwakoro nako" ao ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa Te Beretitenti n ana kaeka ao e koaua e mataata n ana kaeka e tibwaki iaon abamwakoro ma tao te titiraki are I rangi ni kataia ni karekea raoi buokana imatan te Beretitenti bwa e na kanga n tibwaki raoi iai tibwaia abamwakoro ke e na kanga tibwaki bwa ti na kakoaua bwa e bon tibwaki raoi nakoia ara botannaomata ni kabane e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa e koaua tibwatibwakin ana buoka te Tautaeka ni itera aika mwaiti n aron botakin Aro tibwatibwan iai te kainibaire ke iai te *formula* ae kamanenaki ao n te *formula* are kamanenaki ibukin tibwakin te buoka ibukin karikirakean te maiuraio ke te *small grant* e karaoaki naba n te tibwatibwa anne te kainibaire ma e na kabonganaki te bwai ae aranaki bwa te *thermometric mean* bwa e na teretere ngkanne iai te kainibaire ae kabonganaki iai ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa Tibiika ao e rabwa te Beretitenti ao e koaua n teina are ngkai are e a bitia te Tautaeka ao ti kona n ataia ngaira te botannaomata bwa are ti atai tibwara ngaira kain Tarawaieta Tebubua Uabui tabun tengaa bwa are kaka abui tabun ara ngaa ao ti kona n ataia bwa iraua tibwara ti tuai ataia n te tai aio ngkai e anaki mai iroura bwa e na karaoia ana aobiti te Beretitenti bwa e tiku n arona tibwara ae $100 tabun tengaa ao ti na kanga n ataia bwa anne tibwaia kain Tarawaieta anne te titiraki

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Anne raon ngkana e tiku n anne tibwan Tarawaieta ao anne e tibwatibwaki nakon te kainibaire ao anne ngkanne tibwan te abamwakoro ma teuana kanga e kataia ni kaoka aron tibwakin ngkoa te *small grant* te Tautaeka are imwaina ma ti a katamaroa n te tai aei e a reke tibwan te abamwakoro ao mai imwaina akea te tibwa kanga te kaboo kuri e a bon tiku naba te mwane arei $1 te mirion ko moantai n roko tao e bane n te abamwakoro e a bane naba ao n te tai aei e a kataki riki n taraki bwa e a karekeaki tibwan te abamwakoro ngaia are kanga ti taku bwa e a Tamaroa riki aron te tibwatibwa n te tai aei ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika e raoiroi bwa tao e tuai rangi ni mataata I tuai n ataia ngkai bwa e kaeka are are e tiku n arona tibwan Tarawaieta ke e aki bwa are a kan ataia ara botannaomata bwa bon te bwai ae riki ngkai e bon kangaanga naba biriakinan te *Small Grant* irouia ao ngaira ti kan taningaia tao kain Tarawaieta ma tao riki e kawa ngkai e nang raroa ngkana a roko ikai ao a kona n tiku tao te bongina ke Uabong ni biriakina aia *Small Grant* ao mai imwaina n te tai are kanga iai ngkoa tibwaia Taan Tei ao ngke ko kariaia ao a bon ataia naba bwa e na reke aia *Small Grant* a nako ma te kantaninga ke a kona n ae bon oki naba ma aia *Small Grant* ngkai te titiraki bwa a bon namakina te kangaanga bwa are iai tabeman tao e kan wiiki bwa are a tia ni karini tao aia raa arei a tuai ataia raoi bwa e na reke ngke e na aki ao tao bon te kabanea n titiraki e na bon iai ara kona ngaira Taan Tei n nori tibwara bwa tao bon te bubuti riki. Ko kona n tibwatibwa tao tibwara ngaira kain ara abamwakoro bwa ti na ataia bwa ti aoria ni kona ni kangai tao e a toki tibwami ke tao e kanga ke bwa are iai tabeman ti bon buokia bwa are tao iai aia kangaanga ni kanoa aia *form* ti kanoai aia *form* ma ngkanne a bon kangai ao ti na kanga n ataia bwa e

na reke are tao e a tiku anne inanon bain ana aobiti te Beretitenti ngaia ae ti kan ataia iai ara kona n atai tibwara ke ko kona n tibwatibwa tao nakoia Taan Tei tibwaia ke tibwan abamwakoro tao anne te bubuti e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua ti katerea bwa are akea ngkai tibwaia Taan Tei ai bon tibwan te abamwakoro ngkana e kan ataa tibwana te abamwakoro anne e a bon tiku inanon imarenan te abamwakoro ma ana aobiti te Beretitenti bwa ngkana e bon bane te tibwa are e na bon e roko te bubuti e a bane tibwam Tabiteuea Meang ke tao Tarawaieta ke tao Onotoa anne e a tiku ngkanne anne imarenan ana aobiti te Beretitenti are ngaia are e na *manage* ke e na tararua te mwane aei n reitaki ma abamwakoro nako ao ibukin ana ongora te Tia Tei mai Tarawaieta a rawata ana bubuti Tarawaieta ae a tia ni bane naba n roko ao a tia ni bane naba ni buokaki bwa are te botannaomata e a unga nanona naba ngkai akea riki tao te *bureaucracy* are tao te Tia Tei a bon kona ni waakini rinanon kanga kainibaire ake a wene ma are e aki tukaki te Tia Tei ngkana e bon kan ibuobuoki ke tao te botaki ane e kawaria kai are e a bon roko naba akanne a bane kanga ti tetikina te ibuobuoki nakoia akea ae kakaokoroaki ao e rabwa e rabwa Madam Speaker

Tibiika: E a bon bane buokan titiraki tia nakon are imwina.

E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon ao e na kaeka Te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo Te Minita ibukin Reirei ao e nakoim Tia Tei.

UAROKOAN TE FORM 7 ARE I TEABIKE COLLEGE IAON ANA ART AO COMMERCE

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao tao I a moana naba au titiraki n te ingabong aio ma te bwana ni iraorao ma ni kamauri Madam Speaker ni moa man am kaintekateka te Beretitenti ma te Tautaeka Taan Tei man rabwatan te kaitara ao taan ongora ao ai kain ara abamwakoro ae ti mwananga mai iai Tabiteuea Meang eang aio au titiraki kam na bane ni mauri , e rabwa
Aio ngkanne au titiraki ae n te ota bebwa Madam Speaker ae kangai taekana:-

"E a tia n taekinna Te Minita n Te Reirei n taai aika nako bwa e na uarokoaki Form 7 ana kauarinan te Tautaeka are i Eita i Tabiteuea Meang ae Teabike College ni mwakorona aika teniua I kan titirakina Te Minita

ae karineaki bwa e a bwaka n te mwakoro raa te uaroko aei" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang:-

"E koaua ae ibuakon au mararo ian au kaekaeka n Ritembwa 2020 iaon katean Form 7 Art ao Commerce i Teabike ao I taekini bwaai aika ana uarokoaki n te aro bwa e na kona n taubobonga katean Form 7 Art ao Commerce i Teabike n 2022 n te tai aei ao I kakaitau bwa a tia babaronga ibukin kateirakeaia Taan Reirei aika boou ao ni bebwa a tauraoi naba booki ao bwain reirei ibukia Ataein Form 7 Art ao Commerce Umwanreirei ni ikotaki ma Computer Lab ao te tabo ni maeka dormitories ibukia Form 7 a tuai tia n te tai aei ibukin biriakinan bwaai ni kaineti ma tuan bobwai te procurement ao kaetieti te building code ao ai kaetieti ake a tia ni kaweneaki ibukin totokoan butinakon te Aoraki ae te Covid 19", ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa Te Minita Madam Speaker ni kaekan aio e teretere bwa ngaia iai te mwakuri ae e a tia ni karaoaki riki tao iaon te *recruitment* ibukin Taan Reirei ao katean riki bwaai tabeua n aron ane e a tia n taekinna Te Minita karekean taian *text books* ma tenan *teachings* tabeua akana a kainanoaki ibukin waakinan aei te Tia Babaire tao ai ti ane e na karaoaki ngkanne ai te Umwanreirei ma nneia te *dormitories* ibukia Ataei akana ana karaoa *Form 7 Art and Commerce* are nanona tao e a roko ngkanne ni *phase* iraua Te Minita ao tao n ningai ane ko kanga ko kaninganinga bwa e na *start* iai ngkanne *form 7* i Teabike *College* i Tabiteuea Meang ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua ae bon tera ti rangi ni karautaeka n aron te iremwe n te tai aei Tia Babaire ian bukina are I a tia n taekini Tia Babaire ma ae ti a tabe ni waaki ngkai ara kantaninga bwa a tia ni biriakinaki aikai ian te Tua are a kainanoaki biriakinaki ian te Tua are a kainanoaki biriakinan kateitei ake e naake bon tabeia bwa ana riai ni kabwati taabo aikai a tia ni biriakinaki aikanne iaon kawaina aikane I taku bwa e a tia ni waaki te *tender* iaon anne ngkai anne Tia Babaire ao e a tauraoi mwanen te bwai aei Tia Babaire nanona e a bon tauraoi kateakin baikai a tauraoi mwaneia ni kabane Tia Babaire ma ai bon katean rabwatana ao biriakinana ian te Tua te Tia Babaire

ngkai n te tai ao ti a tia Ataein *form 7* ake a nako ngkoa Teabike ae ti tuaia moa ngkai n *Form 7* ti kamenaia n ara *roof* te *King George* n te aro bwa are ngkana e taubobonga raoi arei ao a mwaing nako n okira Teabike *College* n te tai are e tia naba iai ara kantaninga bwa ti na kataia ni biriakinna inanon te tai aei Tia Babaire ane e bon waaki naba ngkai karaoana ao ti na kataia ni iangoia bwa e na waekoa n tia te reirei kateakin bwaai aikai bwa n te aro bwa e na kona ni mwaing nako Ataei aikai ma aia Taan Reirei ni kaea Teabike are bon nneia are ti a bon tia n taketenna bwa ana nako iai Tia Babaire eang ana tataninga teutana kain Teabike ma ana aki raraoma bwa ae n te tai aei ao bon waaki te *Form 7* ti a tia n aana te *intake* ake a nakon nako Teabike ane a mena ngkai moa ana *roof* te *King George* ma te kantaninga bwa ngkana a tia baikai ni kabane iaon Teabike ao a mwaing nako naba iaon kaiwana Tia Babaire ti na keiakina aio Tia Babaire ao ti na butia kain ara tabo ni mwakuri maa nake tabeia ake tibwangaia aikai ian te mwiokoaki tia bubutia bwa ti na kataia ni katia aio n te aro bwa e na waekoa n tia ibukia ara Ataei aikai ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa Te Minita Madam Speaker ao eang e aki taekinna raoi bwa tao n ningai te tai are ane e na kaninganinga bwa Ataei aika mena ngkai ana *roof King George* ana mwaing nako Teabike nakon nneia are angkoa bwa aio bon te tabo are kantaningaki bwa ana roko iai Tia Babaire ao ti teimatoa n taekinna aio Tia Babaire ni kaunga te Tautaeka ao riki Te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri bwa are moan te kakawaki aio ibukin rikirakeia ara botannaomata ao ibukin kabuburan riki te *opportunity* ke te mwaiti irouia Ataein te reirei ngkai e kona ni karaoa *Form 7* bwa tao tiaki n ti n ara reirei te Tautaeka ao reirei riki tabeua ma ngkana e teirake ae i Teabike te Tia Babaire a manga rawata riki aika a kona ni karaoa aio te Tia Babaire nakon taai aikai imwaira ma tao ngkana e aki kona n anganira te ririki ma ngkai te Tia Babaire kanga nanona ai 2 te ririki ngkai te Tia Babaire imwin are e taekinna aio ao ngaia tia bwaai tabeua ai ti tenan Umwanreirei ma tao ara kantaninga tao e na bon rabane te ririki aei ao tao te ririki ae boou ke n ningai ane e kona ni waaki iai aio te Tia Babaire ngkana e kona kanga ni kauka riki te rongorongo aio teutana Te Minita nakoira n te tai aei e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E rabwa Tia Babaire ao e koaua kanga ti na bon mwengaraoi raoi n ae tao bon te ririki ae boou ae na bon kona ian bukina

aika ti taku bwa aron biriakinan bwaai aikai ni kaineti ma ake tabeia ake ti nang kainanoi n te itera aei ma ti na bon bubuti bwa ti nang iangoa tawena te Tia Babaire ma are inanon taina ngkana e rangi n tawe riki ti kona riki ni moantaai tao antai ae na ataia tao ibon inanon te ririki aei ma ngkana kanga ti bon katautaua bwa ngkana e aki teke te ririki aei e na bon koreaki raoi nakon e na bon mena raoi nakon te ririki ae boou Tia Babaire anne bon ara Takete ti a tia ni kateia ti kataia naba ni bon uarokoira bwa ti na kataia ni katekea nanon 2022 bwa are ti bon taekina 2022 ma ngkana iai te mwarara Tia Babaire ao anne ngkanne ti na riai n tia e na riai ni koro nanon aei n 2023 ao anne ngkanne I taku bwa I a bon tia ni kateia ma au koraki bwa tiaki manga tangiria bwa e na *track* ni manga tiku nako Teabike ni manga reanau ao tia bubuti nakoia ake tabeia bwa ti a katawea aio Tia Babaire ao ti boraoi ni iango ma te Tia Tei ao bon te Tautaeka bwa e koaua bon iai rabwata aika a nang katabeaki ian te Tua riki ni iteran te kateitei Tia Babaire are ngaia ti bon taku bwa e kona n rangi n tine aron birin bwaai aikai Tia Babaire ma ara kantaninga bwa e na bon reke buokara irouia inanon taina are ti taku bwa ana kona ni ibuobuoki iai Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te kabane an tai Tia Tei

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki Te Minita n ai aron ae tao ti a mataata riki eang tao a bon kakaungo te reirei Teabike bwa are a riai naba n tatauraoi nakon te itera aio ao riki Ataei akana angkoa bwa ana mwaing nako Teabike ao akana ana manga ira te kateirake n te tai are e taubobonga raoi iai ana babaire te Tautaeka ngaia are ti na kaunga te Tautaeka bwa e na kataia ni keiakina te ririki ae boou te Tia Babaire tao bon taina anne ae kanga e na Tamaroa ngkana arona bwa a kona ni kaea te *date* anne ao tao e na bon riai bwa are te *Covid19* e a kerikaki Tia Babaire are kanga tao aio te bwai teuana are e tutukia n taai aika nako ke e kawaeremei rokon taian bwai ni kateitei ma mwamwanangaia tao taan kateitei ma antai riki Tia Babaire e rabwa tao anne au kabanea ni buokan au titiraki Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei n aron buokan ana titiraki ao aron te mataata are e reke irouna ao I taku bwa mataatara anne ti na wene iaona Tia Babaire taan mwakuri I taku bwa e a teretere aei ti a keiakina aio bon keiakina ae ti na riai ni katia aio imwain te ririki ae boou n aron ae ti kataia n taraia bwa te *dead line* anne Tia Babaire eang ti na keiaki ti na

keiaki ao te Tautaeka e tauraoi n taainako ni kakoroi nanon te kantaninga ae taku bwa e na Tamaroa ibukia ara Ataei ae ngaia kaubwaira nakon te tai ae na roko ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki tia nakon are imwina.

E na tabekaki iroun Te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaekai iroun Te Minita ae karineaki Hon. Dr. Tinte Itinteang Te Minita ibukin Te Mauri ao katoki Aoraki e nakoim Tia Tei.

TE IREMWE IBUKIN TE KAOKIOKI MAI BITI

Hon. Pinto Katia*:* Ko rabwa Honorable Tibiika ao e kakawaki bwa ti na bane ni kamaurira inanon te ingabong ae Tamaroa aio ni moa mai iroum Honorable Tibiika ma am Taan Mwakuri Te Beretitenti Te Kauoman Minita ao bon ngaira aika Taan Tei aika ti bane ni kaoti inanon te Maneaba ni Maungatabu ao ara botannaomata aika ongora naba inanon te tai aio kam na bane ni mauri

Aio ngkanne te titiraki ae nambwana 29 te Tia Babaire:-

"N na butia Te Minita are tabena bwa tera bukin te iremwe ni kaokakia ara botannaomata mai Biti" Ko rabwa Honorable Tibiika

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain moa ae ti tabeka ana kaeka te Tautaeka ao ti a bon reiti tenan bwana ni kamauri Madam Speaker te kamauri nakoim ara Beretitenti Te Kauoman Minita Taan Tei ao ai taan ongora kam bane moa ni mauri

Aio Madam Speaker ana kaeka te Tautaeka:-

"Tibiika te iremwe n te kaokioki mai Biti nako Tarawa e bon irekereke ma te babaronga raoi mai iroun te Covid19 Task Force inanon tain butinakon te Covid19" Ko rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e koaua I kaitaua Te Minita ae karineaki are e a tia ni anga ana kaeka bwa ngaia e rekereke te iremwe aio ma te baronga ao te Aoraki ae te *Covid19* Tia Babaire tao ti kaitau moa Tia Babaire I taku bwa a bon kan bane ara botannaomata ma irarikin naba anne Tia Babaire ao N na butia Te Minita ae karineaki bwa are e taekinna ikai te babaronga Tia Babaire ti ataia bwa iai ara botannaomata ake angkoa a kaman

tei araia bwa ana riai n oki ma ian te bitaki ae tao e katawe ke tao tera Tia Babaire ao a manga bitaki.

N na butia riki Te Minita ae karineaki bwa iai te *criteria* ke tao te babaire ke te babaronga kanga e na kona n anganira ara botannaomata bwa antai aika na toka rimoa ke tao antai aika na manga kona ni katokaki rimwi te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua Madam Speaker n aron ana kainibaire te Tautaeka ao man Tuurai te ririki aio ao e a uki ara *Border* ngaia are iaon kawaina man te tai arei ni karokoa ngkai ao a tia ni kaukaki te mwamwananga n tenan wanikiba n aron are ti tataneiai iai imwain te *Covid19* ti ataia n te moan tai ngke e moan kaukaki ao e aki rangi ni bati te wanikiba n aron are tao teuana ke uoua n te wiiki ma ngkai Madam Speaker ao ti kukurei n taekinna bwa e a bon kaan okira arona mai imwaina ngkai ai uoua mai Biti ni katoa Moanibong ao te Kaabong ao iaon kawaina naba ni katoa wiiki te mwananga mai Aotiteria ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua I kaitaua Te Minita ae karineaki ma n aron ae tao ti bon taekinna inanon taai aika nako te Tia Babaire ao a teimatoa n tiku ngkai tao te botannaomata ake te nati ni Kiritimati te Tia Babaire tao kain Tabuaeran Teraina ao tao Kanton te Tia Babaire akana a teimatoa naba n tiku iaon Biti te Tia Babaire ian te kabuanibwai are aikoa kona n toka n te wanikiba nakomai bwa e bon teimatoa n tataningaki kaokakia nako Biti iai ana ibuobuoki Te Minita ma te Tautaeka ae karineaki ibukia ara botannaomata aikai ao tao tera ana ibuobuoki nakoia ara botannaomata aikai aika teimatoa n tiku inanon te tai aio Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua Madam Speaker n aron are e a tia ni kaeakaki mai imwaina iroun Te Minita raou ni Minita ao e koaua iai ngkai ana baronga te Tautaeka ibukin manga kaokan te mwamwananga nako Kiritimati n aron are e a tia n taekinna ao e koaua tao anne n aron ane mwaneweia te Tia Tei ae karineaki tao anne tabeaiangana teuana ibukia ara botannaomata ake tao ana oki nakon itera Mainiku ao e koaua ane waakina te baronga te *Air Fiji* ke te

Fiji Airways n aron are a tia n taekinaki ao e koaua n aron te ibuobuoki nakoia ara botannaomata aikanne tao ai moara riki ake a bae iaon Tarawa ikai tia butia bwa a reitaki ma ana aobiti Te Minita n te Aono ni Mainiku bwa iai naba tenan ibuobuoki anga ni ibuobuoki ibukin tikuia ikai iaon Tarawa n tataninga okia n okira abaia ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua kanga ti bon teimatoa ni kakaea naba ana ibuobuoki te Tautaeka nakoia ara botannaomata aikai te Tia Babaire I a koaua ae tao iai ana ibuobuoki te Tautaeka nakoia ake a tiku iaon Tarawa ngkai ma bon iai naba akana a teimatoa n tiku naba iaon Biti te Tia Babaire N na butia Te Minita ae karineaki ma te Tautaeka bwa are ti ataia bwa a rawata *charter* n taai aika Tia Babaire ao tera ngke a noraki aikanne bwa tao e na kaokaki nakomai ao mai ikanne ngkane nako ni kaokaki nako Kiritimati te Tia Babaire I ataia ae iai te *Charter* n taai aika nako tera ngke a moanibwaia aikai bwa are a rangi ni maan ni kitania aia utu ngaia are N na bon bubuti Te Minita ae karineaki bwa tera ngke e bon kona n nora riain aio bwa a kaokaki mai Biti nakomai ao tao te moan *charter* are angaraoi ao a Kamanga reitanako kawaia nako Kiritimati Tia Babaire e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buoan te titiraki ao e koaua Madam Speaker n aron ane mwaneweia Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin ao e koaua tao ni wiiki aika nako ao iai te *charter* ao te *charter* tao e bon rekereke riki ma te *Education* ana *Charter* te *Education* ibukin kaokakia ara Ataei n Te Reirei ake a bane aia tai man te reirei ao a bae i Fiji ibukin te kangaanga ni irekereke ma te Aoraki ae te *Covid19* ao e koaua n aron ane mwaneweia tao ibukia ara botannaomata ake kain te Itera Mainiku aikana a tabe ngkai n tiku iaon Biti ti tauraoi ni ibuobuoki iai Madam Speaker ao ti a butia bwa ngkana iai ane iai ana kangaanga ao e a nako n reitaki ma ara aobiti are i Fiji te *High Commission* bwa ti a kakaea angan buokaia ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.
E na tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Hon. Ruateki Tekaiara Te Minita ibukin Otabwanin Aba ao Karikirakean te Ununiki e nakoim Tia Tei.

KATAMAROA IBUKIN KANGARAOAN NNEN AIA MANEABA KAIN TARAWAIETA

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao ai bon te moan wiiki te Moanibong n te kauoua ni wiiki aio ao tao ti a manga tabeki bwana ni kamauri ake a tia ni mwemwe I a reitaki ma au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta ni kamauriko moa Tibiika Te Beretitenti Te Kauoman Minita Te Leader ao ai Taan Tei ni kabane ao Taan Tei ongora ao Kiribati are e ongora naba n te tai aio kam na bane ni mauri

Aio au titiraki ae nambwana 38 iaon te Ota bebwa e kangai taekana:-

"A kaitau unimwanen Tarawaieta nakon Te Minita ao te Tautaeka n anganakia aia tabo ibukin nnen aia Maneaba i Bairiki n aron are a mwakuria te Lands I kan butia Te Minita are tabena bwa e a bwaka iaa ngkai te mwakuri ni irekereke ma te titiraki aei" ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka.

"I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawaieta n reitaki ma unimwanen Tarawaieta ao e a tia au botaki ni mwakuri ni mwakuria te bubuti aio ma iai tabeua riki mwakuri ni katamaroa ibukin kangaraoan nnen te Maneaba" Ko rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Harry Tekaiti: I kaitaua Te Minita n ana kaeka ao tao bon ti buokan au titiraki tao I a buoka naba au titiraki ni kan kamataatai nakon Te Minita ae karineaki iaon ana kaeka ao tao tera riki tabeua riki mwakuri ni katamaroa ibukin kangaraoan nnen te Maneaba aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki ao mwakuri ni katamaroa aika ana mwakuriaki man ara tabo ni mwakuri iai taabo aika teniua aika Bairiki ae tauraoi ibukin nnen Maneaban Tarawaieta ma kangaraoaki ai ti aontano mai tabeua aika *quarters* ma ti kangaraoakia taabo aikai kanakoaki *quarters* ao ti a noria naba ngkanne imwina bwa e ngaa ngkanne ae nanoraoi iai kain Tarawaieta teniua te tabo ae ti namakinaki ibukia kain Tarawaieta ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Harry Tekaiti: Ao e rabwa tao ngkana e kariaia tao ai bon tibwa

kauouan buokan au titiraki aio ma tao ngkana arona bwa bon ti ibukin taai aika nako are eang e koaua are bon iai taabo akana tao ti bon airi ma Unimwane ao e rabwa Te Minita bwa ti bon aira ma ana Taan Mwakuri ma tao e koaua tao ngkana e kariai Te Minita ngkana arona bwa tao I aki buoka au titiraki ma tao ngkana arona bwa e bon kukurei bwa tao ti a bon kawaria ma ara Unimwane aio ao tao e koaua ngkana arona bwa tao e na kukurei n arona tao N na tabekia moa n aron aei taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao bon ae ti kantaningaia angkoa ti na karekea ara tai tao imwin te Auti n Tei Ngai man au tabo ni mwakuri ao tao Taan Tei aikai n reitaki ma bon Te Minita ao Unimwane Tarawaieta bwa ti bon nakon n *size visit* ma ngaia ao mai ikanne ngkana te tabo are a nano iai ao ti a *formalize* naba te *agreement* ma ngaia n te tai ae e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki kabaneana

Hon. Harry Tekaiti: Akea buokan au titiraki ane a bon ongo kain Tarawa Teinaieta ao riki Unimwane ao I a kaitaua Te Minita ao e koaua bwa are bon te iango are tao e bon eti n aron are e a tia n tabekaki kanga are a bon anganai bwa N na tabetabekia ao e koaua are bon iai Te Minita are e bon mena n te kamronron are bon raoia tao bon ngaia naba are kabirimwaka aio ma e aoria A ongora au Unimwane ao ko rabwa Te Minita ao I a karekea tain aio ao tao e koaua ao tao e koaua are tao bon raora naba Tia Tei ae karineaki temanna man te itera arei ti a bon kaai ni mwakuria ibukin abara ae Tarawa Teinaieta e rabwa.

Tibiika: Te Minita ao I taku bwa e a bon rauaki Tia Tei ni kaekan te titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun Te Tia Tei ae karineaki Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo ibukin Reirei e nakoim Tia Tei.

TIKUIA NI MAAN ATAEI AKE A BANE AIA TAI MAN TE REIREI I BITI

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne te titiraki nambwana 31 ae kangai taekana:-

"E kona n reke ana kamataata te Tautaeka bwa bukin tera ngkai a bon tiku ni maan Ataei ake a bane aia tai n reirei iaon Biti" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua Tia Tei temanna ae karineaki mai Makin ma ana titiraki aio kaekan te titiraki:-

"Manin tikua Ataei ake a bane man reirei iaon Biti e bon rekereke ma kainakin te mwamwananga man butinakon te Aoraki ae te Covid19" ko rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao I kaitaua Te Minita ae karineaki n aron kaekan te titiraki aio Tia Babaire ma tao ti ataia ae teimatoa n taai aika nako ngkoa butinakon te Aoraki ae te *Covid19* Tia Babaire ao ti ataia naba bwa ni moan te ririki aio ngke anaaki Ataein te reirei mai Tarawa nako Biti Tia Babaire ao iai naba wanikiba aika roko aio naba n tain naba te *Covid19* Tia Babaire ngke arona wanikiba aikai ao akea kanoaia bwa akea bwatintia aika toka mai Biti nakomai N na ti butia riki Te Minita bwa anne n tain te *Covid19* Tia Babaire ngke a roko wanikiba aikanne ao a toka naba iaona ara Ataei naba akana a nakoaki nako Biti te Tia Babaire e aera ngke e aki kabonganaki wanikiba ake a roko n te tai arei bwa ana katokaki iai ara Ataei ake a teimatoa n tiku iaon Biti te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa ao I karabwa Te Tia Tei mai Makin bwa anne ae ti bon noria Tia Babaire bwa ti na kanoa ara *Charter* arei ma e na teretere bwa e a roko ikai te *Covid19* n te tai ane a roko te *disease* ke a roko te *Virus* ao anne ngkanne iai te babaire iai Tia Babaire ngaia ae ti aki kona ni kanoaia ni kangai bwa e ti nang *double* tera ngkana arona bwa e a reke ikai e a roko i Kiribati ngkoa e aki roko i Kiribati ao ngkana e roko tao e *contain* aio e a *community spread* ngaia are iai te kaetieti iaon ane ngkanne ti a manga aki kona rota anne ngkanne Tia Babaire ngai ao ti nora naba anne bwa ti nang kan kanoaia ma bon te karautaeka bwa te kaetieti n aron ae ti taekinna aikai kaetieti aika. Ti taku bwa ti riai ni iri e roko Aotiteria e roko ni karaoi ana raa ni kabane ti bane n reitaki ma ngaia ni kabane ao ti bon kaina te *Task Force* Tia Babaire kain te *Education* ti roko naba n te *Task Force* ao ti nang kan kanoaia ma n rokon wanikiba aika ti kaotinakoi ibukin baoia ara Ataei te *Situation* ngkanne e a *infected* e a roko e a *community spread* Kiribati te *disease* akea ae ti kona ni karokoa ngkanne manga ikai ngkanne Tia Babaire anne te kaetieti ae ti mwakuri ma ngaia ao ti karautaeka iai ao ti nang kan karokoi bwa e koaua are irawaa ara wanikiba arei ma ti totokoaki ian te itera anne te *Safety* ane ti anganaki man te kaetieti anne ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua I kaitaua riki Te Minita n aron ana kamataata bwa are ngaia tao iai babaire ke kaetieti ake a tia ni manga kateaki ibukin manga rokoia ara botannaomata iaon Kiribati Tia Babaire.

Te titiraki ngkanne te Tia Babaire bwa inanon taai aika nako tao bon inanon te Kaabong ae nako Tia Babaire ao iai Te Manga Kataumwane are tao aio ni irekereke ma kanga ibukia naba ara Ataei akana a mena iaon Fiji te Tia Babaire N na butia Te Minita iai irekekereken te kabanemwane aio ke Te Manga Kataumwane aio ni irekereke ma teimatoan tikuia Ataei iaon Biti Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Tia Babaire I taku bwa e na katikua iroura te Tia Tei bwa are I taku bwa e a tia n ataia are ti a tia n *charter* naba n te tai ae nako aei ni baoia ara Ataeia bwa e koaua ti tabeaianga irouia ara Ataei ake a tiku iaon Biti n te tai ae nako aei Tia Babaire ti a tia *charter* iai ae ti a tia *charter* a tia n oki iai ara Ataei bon imwain te Auti aei ao e koaua akana nikirana ngkanne iai nikirana akana aki reke tokaia ane bon tabera naba anne ngkanne ti na manga karaua naba ni manga iangoia bwa aron karokoaia ikai Tia Babaire ngaia are I taku bwa ana aki raraoma ara Ataei bwa ti na tabeakinia ao ti na kataia ni iangoia bwa ana waekoa n roko ikai Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua tao bon kabanean au titiraki aio te Tia Babaire N na teimatoa ni butia Te Minita bwa Ataei akana a tiku aikanne akana a bon teimatoa n tiku iaon Biti a bon teimatoa naba n rekereke aia *Allowance* nakoia te Tia Babaire ke tera raoi te babaire ibukia Ataei akana a teimatoa n tuai ni kona n okira Kiribati te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: Bwa are ngkana bon Ataei aika bon tabera Tia Babaire anne bon tabera Tia Babaire anne I taku ba ti na nora anne Tia Babaire ao e koaua I a manga reitaki ma Tia Tei iaon anne bwa tera aron ara babaire iaona n reken rongorongona raoi ae bwanin Tia Babaire ma n otau n aron ae ti bon ataia ngkana arona bwa Ataei aikai bwa a tuai man oki bwa bon ngaira ti na kaokia Ataei aikai bon tabera anne Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki tia nakon are imwina.

E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon. Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Hon. Dr. Tinte Itinteang Te Minita ibukin Te Mauri ao katoki Aoraki e nakoim Tia Tei.

TATAREN TE BWAI N AORAKI IAON ABAIANG

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa Tia Babaire ao bon te kamauri reitan te kamauri mai irouia kain Abaiang ao nakoimi ni kabane n te ingabong aio kam na bane ni mauri

Ao aio te titiraki Tia Babaire:-

"E teimatoa tataren te bwainaoraki iaon Abaiang I kan titirakina Te Minita are tabena bwa tera bukin reken aei" ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker aio ana kaeka Te Tautaeka

"Madam Speaker e teimatoa nanakon te bwainaoraki nako Abaiang n te aro tianaki ngkai e tabangaki mwemwen te Supply n te aonnaba" Ko rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Dr Kautu Tenaua: I kan titirakina Te Minita are tabena e kona n taekinna bwa iai te ribooti ae e a tare tenan bwainaoraki tenan *essential drugs* akekei e na riai n roroko i Kiribati inanon tain te *Covid19* bon iai anne ae teretere bwa bon anne te bwai ae riki ngkai ke bwaai tabeua aika a rotaki ma tiaki ni kabane *essential service I mean essential Drugs list* kanoan te *essential Drugs list* ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron are I mwaneweia mai imwaina Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e koaua tataren te bwainaoraki e aki ti ao tao memeren te *supply* ke mai irouia *Suppliers* n te aonnaba Madam Speaker are aranaki bwa te *Global Supply Chain* e aki ti kaineti ma te *Essential Drugs Supply* ma e kaineti naba bwainaoraki aika tabeua ao I taku bwa anne Madam Speaker bon te kangaanga ae taona nako te aonnaba moara riki ni irekereke ma te Aoraki ae te *Covid19* are tia tibwa moanna n otinako mai inanona ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa Te Minita ao tao e bon kona ni katerea bwa n ningai ae moan reke te kangaanga anne iai ao e a tia ngkai n toki te kangaanga anne ke e tuai e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao e koaua Madam Speaker I taku bwa te kangaanga aio tao ni memeren tauraoi tenan bwainaoraki n taabo ni karao bwainaoraki are aranaki bwa tenan *Suppliers* ke tenan *Wholesaler* n te aonnaba Madam Speaker I taku bwa aio kanga e bon moan rekereke ma ngke e moan butinako te Aoraki ae te *Covid19* aio are e rota nako te aonnaba ma ana *Supply chain* ma I taku bwa aio Madam Speaker n aron ae bon ataia Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang I taku bwa aio e bon moan riki ma ngke moan butinako te Aoraki ao I kukurei n taekinna Madam Speaker bwa ngkai ae tia bon moanna n otitinako man te *Covid19* ao e a bon moanna n totoki bukina n te aonnaba e a bon moanna naba ni manga rikirake te *Supply Chain* ao ara kantaninga bwa te kangaanga aio e na akea nakon taai aika mwaira ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Dr Kautu Tenaua: Tao e bon ataia Te Minita bwa te kangaanga ae riki imwain te *Covid19* ai bon ngaia naba tamneina anne ni karokoa te bong aei ngaia are e aoria bwa tao bon te bwai ae na manga kakaeaki mwin te bwai aio ma Taan Mwakuri n te *Pharmacy* te Tia Babaire a tia n reireinaki aron te bwai ae kaitaran tenan kangaanga akanne ao a reireinaki ian te bae ana kona ni karaoa naba ai kamatebwai n te tai arei ao a karaoa naba te bwai ae te *Minimum Stock Level* ao te *buffer Level* Te Minita ae ko karineaki a nangi ni mwatai ni karaoa anne ao aekakia naba Neeti ma MA ake iaon aba are n te tai ae nang waekoa ao a kona naba ni manga bita aron te *orderly* Te Minita ae ko karineaki ngaia are bon te kamimi bwa ngkana arona bwa te bwai aio tao e riki inanon 2020 ao e aki kona ni karekea te kangaanga ma e a kaman reke mai imwain aei tataren te bwainaoraki e a kaman reke imwaina tia kaman namakaina te bwai aio ma are tao e aoria bwa N na karekea raoi rongorongona bwa te bwai aio ti a kaman namakinna man te tai arei ni karokoa te tai aio ma ngkana e koaua anne bwa tao bon iai te *Statistics* ae na kona ae na *provide* nakoira Te Minita ao tao ti a manga bon reitaki ma ngaia bwa e na boutoka te bae e taekinna bwa ti aonga ao tao ti na bon reitaki naba ma kain te *Pharmacy* bwa ni kakoaua te bwai ae taekinna Te Minita e rabwa I taku

bwa ngai au kangaanga ni butimwaea te taeka ae iai te bwai ae riki ibukin te *Covid19* ao e aki kona n *respond* iai te rabwata are te *Pharmacy* arei bwa naakai a nang ni mwatai ni karaoi aia babaire ni irekereke ma te *production* ao te *transportation* are ngaia ae reke iai te bwai ae aranaki bwa te *Minimum Stock Level* ao te *Buffer level* Te Minita ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buotokan ana titiraki ana Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang ao e rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana kamataata te Tia Tei temanna ae karineaki ibukin tao te *Minimum Stock Level* ao te *Buffer* ao e koaua Madam Speaker n aron reitakira ao kaongoraeakira irouia kain ara *Pharmacy Department* ao e koaua n taai aika nako ai moara riki ni irekereke ma te *Covid19* Madam Speaker ao e bon nang ni kangaanga ae tenan kangaanga are taona te aonnaba tao n aron are e a tia ni mwaneweia te *Supply Chain* aron mwamwanangan tenan kaibuke ma tenan raa te baere e aranaki bwa taetae bwa te *Logistic* I taku bwa aikanne Madam Speaker bon kangaanga ae taonako te aonnaba ni irekereke ma te Aoraki ao e koaua Madam Speaker tao bon aikanne kanoan tenan kakaewenako n taai aika nako kai ti a otinako man te kangaanga aio te *Covid19* ao ara kantaninga bwa ana aki manga reke aikanne ao n aron are e mwaneweia Te Tia Tei e raoiroi bwa ti tauraoi ni ibuobuoki n ana itera ke tao raraoman riki Tia Tei ane iai irouna ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun Te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun Te Kauoman Beretitenti ao bon Te Minita ibukin Te mwane ae Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim Tia Tei.

Tia Tei mai Nonouti am titiraki

TAEKAN ANA MWANE N TANIA KIRIBATI

Hon. Ieremia Tabai: Kabwara au bure ao aio au titiraki:-

"N ana kaeka Te Beretitenti ni kauringan Te Inaomata n te ririki aio ao e taku bwa mwaitin ana mwane Kiribati n Te mwane n Tania bon $1.2 birion ao akea riki ae taekinna iaona ngkai te mwane n Tania moan te kakawaki ibukin kabutan ao karikirakean Kiribati I kan titiraki bwa man te ririki ae nako iai te kerake ke te rikaki nakon te mwane n Tania" Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna Tia Tei ae karineaki mai Nonouti ao aio kaekana:-

"I kan kaongoa Te Tia Tei ae rine ao te Auti aio bwa n aron are e taekinaki n Te Kainaomata n Tuurai n te ririki ao bon iai rotakin biribirin te mwane n Tania n te ririki aio ni kabotauaki a te ririki ae nako ni irekereke ma bwakan te mwakete n te aonnaba ibukin te Covid19 ao te bobuaka imarenan Russia ma Ukraine. I kukurei n taekinna bwa e kerake mwaitin te mwane n Tania ibukin te namwakaina ae Tuurai te ririki aio" e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko rabwa ao aio otan reitan au titiraki.

I kan tangiria Te Minita bwa e na kaotia bwa eti ke aki ae kangai bwa te mwane n Tania e *depend very much on the market* ngkana e raka e raka ngkana e bwaka e bwaka nanon anne bwa akea te bae e kona ni karaoia te Tautaeka ni *influence the Value of the Fund.*

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Teuea Toatu: E koaua e rangi n rabwa buokan ana titiraki Tia Tei ae karineaki mai Nonouti e koaua ae taekinna te mwane n Tania e bon irekereke ma aron biribirin te mwakete ngkana e kerake te mwakete e kerake ngkana e bwaka te mwakete ma e na uringnga Tia Tei ae karineaki bwa tiaki ti anne anne e bon tangira te baere e aranaki n taetae ni matang bwa te *Stock Selection Ability* ngkana eti am *stock* ake ko rineia n te tai arei ke tao e bure ao ngkanne tiaki nanona bwa e na irana te bwai are ngaia I taku bwa irarikin are bon te mwakete ae kona katikui bwaai aikanne nakon te mwakete te bae e kakawaki naba bwa taian *Stock* e ko kona ni *invest* iai *there will be the right stock* n te tai arei ni kaitara ma te tai are e karaoaki iai te *Investment* ao I taku bwa ngaia anne ao tao e na uringa naba Tia Tei ae karineaki bwa are iai naba te bae ti aranna bwa te *Typification* ae ti *typified* tiaki n ae ti a ti katikui naba ni kabane ara mena n teuana te *basket* ke tao *putting our* mena *in one basket* n aron ae bon ataia Tia Tei ae karineaki iai ake a karinaki n te baere aranaki bwa te *equity* ao iai ake a karinaki n te bonti ao anne are kanga e kataia n tataobarai nako taian kangaanga bwa are bwaai aikai a kakaitara n taainako ngkana e kerake te *equity* ao *most likely* e na bwaka te *bond* mwakete ngkana e manga kerake te *bond* mwakete ao *most likely* e na bwaka te *equity in most cases* aio bon arona kanga e kuri kakaitara ngaia

are akanne kanga e aranaki bwa taian kabarantan te kangaanga ao ti taobaran taian kangaanga aika na bubura riki e a aranaki bwa *typification* ao I taku bwa anne ae ti mwakuri inanona ao bon ngaia ane ae kanga bon ngaia naba ae kanga e kuri e tataorama n taainako te kangaanga ae ti kaitara ma ngaia ngaia ngkai te mwane n Tania e moamoa riki n te tai ae nang kangaanga aio n aron te *Covid19* te buaka i *Russia* ao moamoa riki te baere kanga e aranaki bwa kanga te *interest like* kakerakean ngkai te bakao ke te *interest* taian *Central Banks* bwa are kanga n aia anga ni kataia n taobara ke tao n *dame* te *surging inflation* ao ti bon ataia bwa te *inflaition* ngkana e a bon nang korakora *different* bon te *most likely too* are e na kabonganaki irouia taian *Central Bank* a na riai ni kakerakea te *Interest rate* ma are ti ataia bwa naba bwa te *Interest rate* taian *stock is the equity both market* ao Te *bond* ao bon nang *interest rate and incentive* ao bon ngaia ane e karekea kabwara au bure ngkana arona bwa e mena e rabwa ngkana e na ibuobuoki anne Tia Tei buokan riki am titiraki.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika ti ataia ngkai bwa ara RERF e mena ian te *equity* ngkoa 50, 50 ao te *bond* ao ngkoa 50 50 ao ngkai n aron otara n te ribooti ae te *latest one* Tia Babaire bwa e a raka riki te *equity* ni bwaai akane ae *given* Tia Babaire ao e bon bwaka naba ao e bon ao e bon raka naba raka naba n tabetai.

Tia Babaire e taekinna Te Minita bwa e *it depend on* am *selection* antai ae karaoa te *selection* Tia Babaire

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao tao e kakawaki ae N na kaeti ana taeka tabeua te Tia Tei ae karineaki Madam Speaker I taku bwa tao e na bon riai n ataia bwa ngkai kanga te *split* imarenan te *equity ao te bond* bon 50 50 tao e koaua tao n tokin te ririki e kona n taraki bwa e raka riki te *equity market* anne e a bon aranaki bwa tao e koaua a bon nang iai riki kanga te *increase* n ana *value* te *equity portfolio* ma te bae e kakaraoaki n taainako bwa ngkana e raka te bwai anne iaon te tia ni baire are 50 50 % n tokin te ririki ao e na manga karaoaki te baere aranaki bwa te *re-balancing* a manga *re-balance* taian *portfolio* akanne te *bond portfolio* ao te *equity portfolio* anne ae kakaraoaki.

Ngkanne tera ngkoa ana titiraki ngkoa are te kauoua, antai ae karaoa te *selection* ngaia anne bon ae karaoa te *selection* ae ti bon katurua taian

Fund Managers iai te *Investment Policy* are bon te *Investment Policy* bon ngaia e karaoaki iroun te *Investment Committee* e Tia Babaire iai Te Minita n te mwane ae tao ae I Minita ngkai n te tai aei ma iai kain ana Komete akanne ngaira aika ti bairea te *policy* ao te *policy* anne ngkanne are ana mwakuri iaona taian *Fund Manager* aki kona ni karaoa te mena itinanikun te *policy* anne ngkana ti kangai bwa n aekakin ae ti taekinna teuana tao 50% e na riai ni karinaki n te *equity market* anne ngkana ti kangai tangiri taian *Investment* bwa ana karaoaki inanon tao te *Tobacco Stocks* tao e aki raoiroi ibukin taian *convinces* ae ti a tia n tiainai nanona. Nanona eti taian fund managers anganaki te inaomata ke te *discretion* bwa ana katebenakoi taian stock ake a taku bwa a taraia bwa e na buoka aron keraken. Ma te *selection* anne e karaoaki *within the policy framework* are e *agreed* iroun te *investment committee* are te Tia Babaire te Minita n te Mwane ao kaain Kiribati ni kabane. E rabwa ao te Kabineti kabwara au bure.

Tibiika: Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire n aron otara ao te *split* ngkai ae iangoia te policy man te Tautaeka te Tia Babaire nakon 36% nakon 64% *fix income to equity.* Aio kanoan te ribooti *page on 13* te Tia Babaire. Aio ngkai a *move away* man 50/50 split are a moan mena iai.

Te Tia Babaire e teretere man ana kaeka te Minita ao e na katanoata bwa te *key factors* ae *determine* te *value of fund* te *market* ao ana mwakuri raoi te *fund manager.* Ae na mwakuri *within the framework* are e a tia n *approve.* Te Tia Babaire I kan kaoka te Minita bwa tera ae riki ni 2018 are e taekinna te Minita bwa *in two years* ao a karekea $250 ao *another 12 years* ao e karekea te aekaki ni mwaiti naba anne n 12 *years.* Te Tia Babaire e aera e aki kona ni kaoka anne te Minita te aekaki ni waaki are e karaoia ao e bukinna bwa e reke irouna n te tai arei ngkai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao are tao e koaua bwa e kakawaki naba reken te tai aio Madam Speaker. Ma are tao e na uringaki moa bwa te *investment* n te mwakete kabwara au bure N na kataia ni kauringa ana titiraki te Tia Tei. E titiraki te Tia Tei ae karineaki bwa bukin tera ngke ti aki kona ni kaoka te bwai arei. N aekakin are 2018 are e kerake ara mwaiti ae ti a raka iaon $1 te birion e ngae ngke n ara motinnano ti taekinna bwa e na koro $1 te mirion ni 2020. Nanona ti moantaai n roko n te tia ae ti raka

iaon $1 te mirion ti moantaai 2 te ririki. Ao anne naba teuana ao N na kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ma I taku bwa aio Madam Speaker ae riai naba n ataia Kiribati bwa aio teuana te motinnano ae koro nanona ao I taku bwa n te Kanimabong ae nako Madam Speaker ti taekin taian motinnano. Bon akea naba taekinana naba teuana irouia kaain te Kaitara n te motinnano ae e nang kakawaki ibukin Kiribati aio, ae ti a roko n $1 te birion.

E aki taekinaki bwa ti roko n ara takete are 2020 ti moantaai ni karekea 30 n Aokati 2018 tia roko naba n $1 te birion. *Almost 2 years* ngke tao ti uoua te ririki ae ti raka iaon ao anne te bwai ae e aki taekinaki n te kauntaeka n te Kanimabong ae nako bwa taekan taian motinnano bwa tera. Ao aio te motinnano ae te kabanea ni bongana ibukin Kiribati. Ma aio e aera ngke ti mwaninga n taekinna. Ma N na okira ana mena te Tia Tei. Bukin tera ngkai e aki kona n reke bwa akea ae Tautaeka iaon te mwakete. Bwa ngkana e kerake te mwakete ao e kerake bwaai ni kabane. Ma te bwai ae kakawaki bwa kona *invest* te tabo ae eti n te tai are ti karaoia n te tai arei bwa e bon rangi n eti n te tai arei bwa tao bon angiin ara *investment* n te tai arei ao ni karokoa te tai ai bon angina taian *investment.*

Ma 2018 *is quite and exceptional year* naba ti aki kona ni kangai bwa ni kabane te ririki aio bon ngangaia naba. Ma te bwai ae kakawaki bwa tera are e reke iroum kona riai ni kaotia bwa taraan te mwane e raka riki nakon aron kaubwain ke tao biribirin te *stock market*. N na taekinna aio Madam Speaker. E taekinaki ngkai iroun te Tia Tei ae karineaki bwa bwakan n aekakin ae e a tia n taekinna n aron ae uneakinna bwa e aera ngkai e a bwaka te mwakete n te ririki aio. Tao e koaua tao n tokin Aokati ke tao n tokin Turai ni kabotauakaki ma te ririki ae nako. I taku bwa I bon taekinna inanon au maroro n taai aika nako ae te bwai ae ngkana kona taraa te *investment* ko aki taraia ni bon ti ngaia ma nanona ko a taraia ni kabotauaki ma te mwakete ae bwanin, ke tao ti aranna bwa te *stock market index.*

Ibukin ana mwane n Tania Kiribati te *index* ae ti kakabongana e aranaki bwa te MSCI ke tao te *Morgan Stanley Capital International Index* aio are e bauti ni kabane taian stock n te aonnaba ni ikotaki ma taian *inbox.* N te tai aio te Biira ae taekinna te Tia Tei e bwaka te mwane n Tania *by 8%* ke tao e a kaania 9% *8% something percent.* Iraua bwakan ngkanne te *index* n te aonnaba e bwaka *by 10%* e bane ni bwaka te mwakete n te aonnaba akea ae e aki, a bane ni bwaka bwa n aron ae I a tia

ni kabwarabwara ai bon rotakin te buaka i Ukraine, te tia *supply chain issues* ae moamoa riki n aron taian *interest rate* ae I a tia n taekinna are ngaia ae rootaki ni kabane te naan *stock market even* taian *interest rate incentivity.* Ngaia are taraan ngkai e bubura riki bwakan te mwakete nakon bwakan ara mwane n Tania e kaotia bwa e nang raoiroi te tararua *but it could have been worst* ma te kanganga e bane ni bwaka te aonnaba ma ngaira bwakara e kee bwara iaan bwakan te *stock market* ngkana arona bwa e na ibuobuoki e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin te Reirei ao e nakoim te Tia Tei.

RINANOAN ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIA IN-COUNTRY STUDENTS

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I a manga raoni taeka ni kamauri n te ingabong aio n tamaroan te wiiki ae boou aio ao e nakoim te Tibiika ma kaain am taibora ao te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ma Minita te Leader n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei. Kam na bane ni Mauri. Ngaia ao aio ngkai taekan au titiraki:-

E kona te Tautaeka ni manga rinanon riki ana kainibaire irouia ataei ake a in country ao a moantaai naba ni koro kanoan aia course ake a kantaningaaki bwa ana karaoi. A kona ni kariaiakaki ataei aikai bwa ana manga reitianako riki ni kona ni karaoi ake iaona riki ma e na kaoki rooia te Tautaeka ngkana e otinako aia bwii ae a raraoi?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru:-

E bati n rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru ibukin ana titiraki. I kukurei ni kaotia bwa au Botaki ni Mwakuri ae waaki ngkai ni manga rinanoa ana kainibaire ke ana scholarship policy ao e a taraa naba te itera aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: E koaua te Tibiika aio te kainibaire ae I kaongoaki bwa e moa bwainaki man 2019. Ngkanne te naan ataei ngkai ake a *in country* a ti kantaningaaki bwa ana karaoi aia course ake te naan 100 inanon

aia tai ni *in country*. E koro mwaitin aia course ake ana riai ni karaoi ao e a toki naba ikanne inanon uoua te ririki ma ngkana e bane n tia inanon teuana te ririki ke teuana ma iterana te ririki e a toki naba ngkanne aia *scholarship* ikanne aikoa a tiku naba ngkanne n tataninga ngkanne manga rinanoakin bwii nakon te kamwananga nako tinaniku.

N aron te rongorongo ae reke n taai aika nako bon iai naba aika a kariaiakaki bwa ana karaoi aia 200 course ake iaona riki inanon kakoroan are 2 te ririki arei. Titebo ma e bitaki ngkai n te ririki aio kanga e moanna riki ni koo. Ao tao e aoria anne bwa are bon kanoan te babaire. Ti te bubuti bwa ti kaungakin nanoia ataei ao bon aia tangitang karo. Aia bubuti karo ngkana ngaia bwa ngkana a kan ronia natia ke a kan reitanako aia reirei bwa are e kakawaki angin te reirei. Iai angan ana ibuobuoki te Tautaeka n te itera anne, taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua I kaitaua ni buokan te titiraki aei te Tia Babaire ao anne teuana te tangitang ae I ataia ae tabe n rikirake aron tabekakina te Tia Babaire. Ao anne bon bukina ae ti na manga karaua n rinanoa te policy aei te Tia Babaire. Ao e koaua te Botaki n Reirei n aron ae ti kakoaua ataei aikai ke te *in country* aio te Tia Babaire are ataei are ana karaoi aia course ake a bwaati ma are ana karaoa aia *course* n te Campus te Tia Babaire. Ao e bon bati bwaai aika ti a tia ni kataia n allow nakon aikai te Tia Babaire. Iai ake a bon *in country* ao a kona ni karaoa aia course aongkoa a bubuti bwa ana change campus ana nako ni karaoa aia course tao itinaniku te Tia Babaire. Ti kariaia anne ma are ana bon angana te *entitlement* iaon te *in country* te Tia Babaire.

Ao e koaua 2 years ae ti angania te Tia Babaire ataei aikai te Tia Babaire. Ao eti n aron taraana ngkai te Tia Babaire ngkana a bane ni bwaati ataei aikai ao aongkoa ana manga *considered* nakon are te *open category* ngkanne te Tia Babaire kanga te *scholarship* are iaona riki te Tia Babaire. Ao te kantaninga ngkanne bwa ana kona ngkanne n reke araia ngkanne n te *scholarship* are te overseas ni karaoa aia *course* are iaona riki te Tia Babaire.

Ma e koaua ae iai taabo tabeua ae a tangira te *improving* iaon aei ao ibukina ae I taku bwa ti na karaua ni manga rinanoa aio ara kantaninga bwa e na karauaki n rinanoaki aei bwa ti na taraia bwa te *opportunity* irouia ara ataei e na kona n rangi n taraaki riki bwa e koaua bwa ngkana iai nanoia ataei bwa a kan karaoa aia course ke tera te Education naba e

offer naba te *loan scheme* te Tia Babaire irouia ataei aikai tao e bon nang nano ni kan reirei te Tia Babaire ao ti bon *offer* te *loan scheme* te Tia Babaire are a kona naba ni manga anganaki te aekaki n tango mwane a kona n reitanako aia course n te tai aei te Tia Babaire.

Ma e koaua bwa ti aki totokoa are nanoia karo te Tia Babaire bwa n aron are I taekinna ti na karaua n rinanon aei ni kananoraoa raoi aron te bwai ae ti taku bwa e a tabe n rikirake aron te ngurengure iai te Tia Babaire riki ara ataei ma karo ake a teimatoa ni ronia natia iaon aei. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E koaua e rabwa ae taekinna te Minita ao tao bon anne te kantaninga mai irouia karo bwa are e kakawaki ae e reke te *scholarship* irouia natia e aoria bwa ngkana a tiku. Ma kanga ni bon arona uoua te ririki ao ngkai katokaki bwa are e a koro aia 100 ao kaaro te bwai ae a tangiria ao ngkana tia reitanako are a karaoa are iaona. E aki kona ni kaoka ara mwane te Tautaeka. Ao are te *loan scheme* bwa tao bon iai tabeman are tao e abwabwaki kawaina iai tabeman ngkai ae a tauraoi ni kabwakai rooia natia tao ibukin uoua te unit ke teniua ma are ai anne ngkanne te kanganga. ngaia ea mwakorokoro te *scholarship* ao nanon te karo ni boutoka te nati moan te korakora ao iai tabeman ae ana bon keiakinna. Ngaia are anne ngkanne bon ti te kantaninga ao e na boraoi naba nakon te Tautaeka kanga te koaua bwa are e toki iterana are te kantoka n te bus ke tera e a matata irouia karo. Are bon te roo e a nang bobuaka a bon ti kanga e a buti tokitoki iai te waaki ngaia anne bukin te tabeka. E rarabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rangi ni matata te tabeka ae tabekia te Tia Tei aei te Tia Babaire ao e koaua ti ataia bwa aio teuana te kainnano te Tia Babaire. N aron ae ti kataia naba ni uarokoa aio te Tia Babaire ti ataia bwa ara center ke ara campus aio te Tia Babaire n arona e tia tia n taraia e kuri n aki nang tau ibukin aron karaoakin taian course akana iaona te Tia Babaire.

Bwa n aron ae taan reirei anne ti kataia ni uarokoia ngaira ngkai te Tia Babaire n te aro bwa e na kona n rangi strengthen riki aron ae e kona te USP Center aio ma ni kona ni manga allow te naan mwaiti aika a mwaiti. Ngaia kanga bon bukina ae kuri ni karako ara ataei ngke a bane ni bwaati ara ataei ao ti aki rangi ni katikuia aika a mwaiti ikai a bane nako ake a bon meet raoi te criteria te Tia Babaire te pass n nako

tinaniku. Ibukina bwa ti tara te Center e aki nang *well supported* raoi man te USP ao anne ngkai tabera teuana te Tia Babaire.

Ma ana raraoma kaain te tia tabeka te titiraki aei ao ara ataei bwa are tabera ni koaua bwa ti na karara te kain tamwarake nakon te Oo ae e na rangi ni boutoka te reirei te Tia Babaire anne raoi. Bwa ti na taraia te kain tamwarake n tamwarake iai ara ataei kanga te Oo ae e na nang *support* iai te *opportunity* are ana tamwarake iai ataei. Ao anne taben te Botaki n Reirei ao ti na kataia ni keiakina anne te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E rarabwa ana kaeka te Minita e rangi ni matata nanona kanga otau ngai ngkai tao bon te ririki ae na roko ao ti na kaintamwarake n te Oo arei. anne kanga otau iai e aoria bwa tia noria inanon taina bwa are bon ti boutokaan ao kaungakin nanoia ataei e aoria ngkana e toki korakoran ae aranaki bwa tao a rangi ni moantaai ni karaoi aia bwai bon ti anne bon ti boutokaan nanoia n aronae e matata iai te Minita ao e rarabwa.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Alexander Teabo; E rabwa ti na keiakina anne ti taku bwa e na kona ni katamaroa riki aron rikirakeia ara ataei n aia kekeiaki ao ti karabwai nanoia karo ake a tia ni boutokaia aia ataei riki te Tia Tei ae tabeka aio ao bon ngaira ni kabane ao riki ara ataei ti na kaungaia bwa ana keiakina naba aron tibwangaia bwa keiakinan te rabakau ao ngaira ti na keiakina tibwangara n aron ae ti a tia n taekinna ti na kataia ni karekea te Oo are e na karaua n rara iai te kain tamwarake are ana tamwarake raoi iai ao e na reke irouia te kabwaia are ti taku bwa kabwaiaia ibukinabaia ae Kiribati. Ko rabwa.

Tibiika; E a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki te Minita ae karineaki Hon.Martin Moreti te Minita ibukia Aine te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi e nakoim te Tia Tei.

KANGANGA KAREKEAN AIA MWANE KORAKI AKE AKI ANAI AIA MWANE NI MWAKURI

Hon.Tekiau Aretateta; Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio:-

Bon moan te kanganga karekean aia mwane koraki ake aki anai aia mwane ni mwakuri n tain anakina.

Iai ana anga te Tautaeka ni ibuobuoki iaon te kanganga aio? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao tao ti te English translation ma are tao a ti ibuobuoki kaain am aobiti ni kamena tao Tabuaeran bwa e aonga n are eti te ribooti.

N au kaeka are te rairairi ni imatang kanga e aki mwakoro *from* Tabuaeran bwa ai *from Banaba* ma tao a ti kaetia ti ibukin te ribooti. Ao aei ngkanne kaekana:-

E rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran temanna ibukin ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. I kukurei ni kaotia bwa e bon teimatoa au Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki iaon kanganga aikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta; E rabwa ana kaekaeka te Minita ae karineaki ao buokan te titiraki. An taiaoka ma an kanakoa am ibuobuoki bwa tina baka n ongora uotiko.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Martin Moreti; Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki bwa kanga bon te kantaninga te Tia Babaire bon akea kanga te kanganga ae e na kantaningaaki ngkana bwa are e bon kantaningaaki rabwatan te aomata bwa e na bon roko n ana ana mwane n te tai are e bwaka mwane te aba iai. Ma ngkana tao akea rabwatana bwa tao iai ana kanganga a taku bwa a riai n roko n te aobiti ao n ribooti naba bwa aonga ni kakaeaki buokaia bwa are iai te kauaoaki ni bwaka mwane are ti kakaraoia imwin te moan bwaka mwane.

Ma ngkana iai aran ana aomata te Tia Tei ae karineaki e kona n send bwa e kona ni kakaeaki buokana n te aobiti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika; Te Tia Tei buokan am titiraki te kauoua n tai.

Hon.Tekiau Aretateta; E rangi n rarabwa ae taekinna te Minita aio ae ngkana iai araia au aomata ao N na send ao e rangi ni mwaiti ao e koaua. A bon tia n roko rabwataia aomata aikai n ana tabo ni mwakuri te Minita. Ngke a nang *transfer* n oki nako abaia ao a taku kam a karaai au bwai nako Tabuaeran bwa N nang toka, akea te bwai ae karaoaki. Tia manga rimwia ao a bon *surrender* Taan Mwakuri ao a taku e a bon mangaongao te bwai aei. Tia bon mangaongao a taku bwa e tuai roko te *return even* aika a bon bwaka iaon Tarawa e tuai man roko te return man Tianuare. Ti nakon te Finance

are e a bon tia n roko irouia ao a ibukibuki aobitia aikai.

Ao tera ae a taekinna kaain te MWYSSA a taku bwa e a bon mangaongao. Te ngaa tabun ngkai te aomata ae riki aio nakoia ae tuai man bwaka ana mwane. Iai are e a manga koro 18 ana ririki, iai are a raai ni kangai ao ni kangai e a kaan 2,000 ngkai te aomata ae *outstanding* ngkai ae tuai man reke. Ma e raoiroi bwa e tia ni kabwaka ana taeka te Minita ae karineaki n te tai aio ao N na meriniko N na anganiko au ara ni kabane bwa tao ai anne ai buokana. Bwa are tia kua n okiokira am tabo ni mwakuri ao a bon taku bwa e a bon kanganga aron bwakana. Ma ai uoua tabun te ririki. Ma e rabwa tao ai akea buokan au titiraki te Tibiika ngkana iai are e kan buoka teuana mai ibuakoia ara Taan Tei a kona ngkana iai ara kanganga bwa are ngkana e a toki mai ikai bwa e a reke kawaiu bwa N na kawara te Minita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki I nanokawaki n ongo ae a taekinna au koraki ae e a rangi ni kanganga bwa I taku bwa ti bon teimatoa naba ngkai ni kakaraoa te ibuobuoki ao akea ae e a tia n ribotinaki nakoiu ae Tabuaeran teuana te abamwakoro ngkai ae teuana tabun te ngaa ke iraua ana mwaiti n aomata ae tuai man bwaka ana mwane. Ma I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki ngkana tao a bon ti taetae naba kaain au aobiti nakoina n aki kaongoai.

Ngaia are e raoiroi bwa are a bon ongo kaain te aobiti akea rongorongon anne ae I ataia. Ma ibukin ana rongorongo te Tia Tei ae karineaki ao iai ara TA ae ti a tia ngkai n *hire* ae start n te namwakaina ae nako mai *Australia* are e *fund Australia*. Ao I taku bwa e a start ni karaoaki te naan *reconcile* ke te naan *reconciliation*. Ao akea au raraoma bwa aomata ake aki bwaka aia mwane ti aki te bwai ae e na aki bwaka. Bwa ae e na riai ni kabaneaki ni karaoaki. Ngkana e na ibuobuoki anne te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika; I a manga anganiko riki bwa ko kan manga kanakoa reitana. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta; Ngaia anne I kabwara bure bwa manga iai te bwai ae I kan kaeka man ana men ate Minita. I a karautaeka nakon are e na support aio I a bon kabanea. E koaua e a kaawa ni bure te ongora bwa ti aki $1 tabun te ngaa te mwane mai Tabuaeran bwa 1 tengaa tabun te aomata ae e riki te kanganga aio nakoina. Ma Makin nako Arorae n

reitaki ma te Aono ni Mainiku te ngaa tabun te aomata ae e tuai ni kona n eti bwakan ana mwane ngke a kitana abaia ao a nakomai, ao a manga kitana ikai ni kangai e a raraai te aomata anne mwaitin te aomata ma ti aki te mwane ti ibukin te rongorongo.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Martin Moreti; E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao I taku bwa a kairua naba bwa I taku bwa I mwanewea mwaitin te aomata. Ma n ana ribooti Tabuaeran ae imatau te Tia Babaire ao bon ti 800 tabun ae a eligible nakon te kabwaka mwane aio ao iai aika a bon still naba no pin ao iai naba aika a bon still pending bwa aki eti raoi taekan tao a mwakuri kanga iaan te list. Ngaia ngkai are a teimatoa au koraki n tiku akana 30 tabun ao ngkai a bon teimatoa ni bwabwaka nakoia kaain Tabuaeran $895 aika a bon eligible ni katoa te tai ni bwabwaka. Ma ngkana iai mai ibuakoia ae ngaia tao e nanonna are aoraki a manga nako n okira abaia ao e tuai man raai aia mwane au kantaninga bwa e nan ang bebete anne bwa are a bon karaaiaki naba ma kanga ti aki noora te kanganga ae a taku kaain au aobiti bwa e a bon nang Kaitara tobwaan aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Reirei. E nakoim te Tia Tei.

ONEAKIN UMWANREIREI N PRESCHOOL IAON BERU

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao I a manga kukurei n tabeka au titiraki are aio ae kangai taekana:-

E kona te Tautaeka ni karekei buokan onobwaian umwanreirei n taian Preschool n te aro bwa ana teimaan?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: E rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei:-

E tauraoi te Tautaeka au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti ao ni karekei buoka n angaraoina iaon onobwaian umwanreirei ibukia reirei ake mai inano ke Preschools. Ko rabwa.

Tibiika; Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta: E koaua e rabwa ti kaitaua te Tautaeka bwa are e katauraoi booia taan reirei n te

Preschool. Ngaia are te kanganga ngkanne bwa are a bon bwainaki bwa reirei ngkai iroun te Kauntira n te Aro te aomata. Ngkana ko tiati riki itinanikun aio ao angiina karo a manga karaaia natia nakon te reirei akea te rikoriko mai iai. A nang bon tiku ngkanne bwaai aikai bwa ai uotan te tia kabuta te reirei kanga aio ngkai te taratara ae boou ngkanne bwa ko tiaati arei ao e a mwaingi nako naba te karo ma natina nakon te reirei teuana ae akea te tiaati iai ti taben te karo e na karekea ana kaboraoi natina ao ana kakumekume n te reirei ao akea riki te bwai ae kantaningaia.

Ngaia aio ngkanne are e nang karika te mwemwekan te titiraki aio ngaia tia bon bubuti nakon te Tautaeka. Tera ngke e noora aio bwa are tokina a nang aki bwaati bwa a bon reirei ake a baireaki aroia iaan te tua bwa are ai bon akea te mwane ae e na kona n reke iroun te tia bwaibwai bwa are bon ti boona ao booia ana tia mwakuri. Tao ti ngkana e a manga taua ngkanne booia ana tia mwakuri tao e na reke ikanne. Ma are e bon ataaki bwa anne ngkanne ai bon te kanganga e na manga karekea te ngurengure ao te aki n rau nano ae bati irouia naake ana karaoia Taan Mwakuri. E rarabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo; Ao e koaua te Tia Babaire e rabwa are e taekinna te Tia Tei ao e koaua bwa anne are bon te kantaninga bwa are kanga rinnakon te Tautaeka ni boutoka aron reireia ataei aikai te Tia Babaire kanga aongkoa kanga ti karaoia bwa te Partnership te Tia Babaire ngaira ma kanga bon te provider ao riki kanga bon karo are ti taku bwa bon burooia natia te Tia Babaire ao kanga rinnakoan te Preschool ao kanga man te koaua are ti taku bwa e rangi ni kakawaki kanoan ana ataibwai te ataei ke ana kaburoro te ataei man te roro are kanga a uarereke riki iai te Tia Babaire ao kanga e taekinaki bwa a kona ni kanoaaki kanga man uarerekena are kanga man te tai ae e a kaman moan bikoukouakina ni karokoa aongkoa tao ai teniua te ririki arei te Tia Babaire kanga e a moanna riki n atai bwai ao nakon nimaua te ririki anne te Tia Babaire kanga e kakatauraoana imwain are e nang rinnako n te Primary School te Tia Babaire.

Ngaia kanga ti kataia ni uarokoia bwa kanga te kantaninga ke ti nang rinnakoa te Preschool te Tia Babaire bwa bon noran te kantaninga anne bwa ana kataaki riki ni manga anganaki waakin karaoakin aia kantaningaia ataei nakon aia atai bwai imwain are a roko n te Primary School te Tia Babaire. Ao eng ti nang kainnanoa te boutoka mai irouia karo ao mai iroun te Community ao

mai irouia naake te naan Providers n aekakin aikai te Tia Babaire ao bon ngaira ni kabane te Tia Babaire.

Ma e koaua iai taabo tabeua ae e koaua e aki reke aio irouia te Tia Babaire tao n aron ae taekinna te Tia Tei. Iai taabo tabeua ae kanga e nang korakora aia boutoka te Tia Babaire ma ti kaitaua te Tia Babaire bwa are iai Development Partners te Tia Babaire ae kanga a nang teimatoa n raraonira kakaunga te aekaki ni itera aio te Tia Babaire. Ngaia are kanga ti taku bwa aio te tai ae ti kona n taraia ao ti na kona ni karokoa teutana baira. Ngaia are ngkana e aki nang raabe ma ti na kataia ni karokoa baira nakon te itera aei bwa ti nang tangiria bwa e nan ang nakoraoi te Preschool. I taku bwa te Tautaeka aio n rokona bon ngaia ae e kataia ni uarokoa aio bwa e na bon kataia ni karokoa n te kantaninga raoi are e na taubobonga raoi te Preschool n aron ae ngkai. Ao ti kukurei n taekinna bwa iaon te Early Childhood ke te ECC te Tia Babaire ao Kiribati teuana te aba ngkai ae te *Leading Country* ae nang kinaaki iaon te itera aio te Tia Babaire.

Bwa ngaia are kanga ara kantaninga bwa ti na kanimwa baira te Tautaeka ma riki ara *Communities* aikai ao *providers* ma naake ni kabane ara karo aikai te Tia Babaire ti na taraia bwa e aonga e nakoraoi riki aron reireia ara ataei ma n aron ae I tia n taekinna ti na kataia ni kabanea ara kona te Tia Babaire. E ngae ngke te tai aei iaan te tua e bon katukaki irouia providers te Tia Babaire ma e koaua tao e na kona ni iai te anga teutana te Tia Babaire ae ti na kona ni karaoia ni bon reitakira ma ara partners ao antai aika kanga ti taku bwa a tia n tei irarikira n te tai aei ni kataia ni iangoia bwa kanga ti nang reitanako te aekaki ni kantaninga ae kataubobongaaia ataei aika a uarereke aikai te Tia Babaire bwa bon ngaia te kabwaia nakon te tai ae na roko. Ko rabwa.

Tibiika: Am kauoua n titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta: E raoiroi te Tibiika I a kabanea naba bwa are ko a taku bwa ai kabanea I aki manga titiraki imwina ai bon ti teuana bon ti buokana. Eng I kaitaua ae taekinna te Minita ao tao bon ti anne te kantaninga. E bon korakora te nano ao are titebo ma ngkai e a uki aia taratara te naan providers ao ngke I bon tarebonia te ana auti te Minita ao are bon iaan te tua bwa iaan te tua bon akea taben te Tautaeka bwa e na karaoa anne are aio ngkai te kanganga karo ni bon te tai naba are ko a manga bwa ngkekei ngkoa manga bwa are ngkekei ngkoa a kabwaka roon natim 50c n te bongina ao manga $1 te taara irarikina ao tao e bon reke man

konan akekei ae aikoa kona n reke ibuakoia taan reirei ae bon tau ao e reke naba ana bwai te tia waakina te reirei ni kona n taratarai ana bwai n onobwai.

Ngkai e a bon kangai te karo tera ae ti na manga anganiko ae ko kaboaki iroun te Tautaeka. Akea manga te bwai ae ti kantaningaia ma are bon ti anne te taratara ao tao iai akana tabeman ae taku te Minita bwa bon ti anne te bubuti bwa ngkai iaan te tua ngkai bon ti ake taben te provider ni kabane bwaai ni kabane kateimatoan bwaai ni kabane ma raana riki ngaia ae e a mwemwe te bubuti aio. E raoiroi bwa are e taku te Minita bwa e na noraki tera ngke iai teutana kanuangaia riki taan kabuta te waaki are kona riai ni bonobonoti aron ao kateimatoan aia bwai aia umwa n reirei e rarabwa riki.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: I taku bwa e a teretere ao I taku bwa e a titebo nanora ni kabane te Tia Babaire ibukia ataei aikai ngkai te Tia Babaire ao te reirei ae te Preschool te Tia Babaire. Ma bon ara bubuti riki karo aia boutoka n te utu ao riki *providers* ma naake tabeia aio ake e bon toka iaoia te bwai aei te Tia Babaire ngke a noora aron ana contribution te Tautaeka nakoia ao ni kataia ni boutokaia ao ni manga tera ngkanne ngaia ae e na kona ni manga karaoia nakoira. Ao are bon tabera ni kabane te reirei ti na kataia ni keiakina are ti taku bwa ti kona te Tia Babaire ao ti na kabanea ara korakora iaon aei te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika; Ao tao bon akea buokan ara titiraki bwa e a rau iai nanom te Tia Tei ao ko rabwa ao ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te ae Minita ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau te Minita ibukin te Akawa ao karikirakean kaubwaira mai marawa. Te Tia Tei am titiraki.

TOTOKOAN AIA MWAKURI N TUTUO OBSERVERS IROUIA KAIBUKE N AKAWA I BETIO

Hon.Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao aio ngkanne te titiraki:-

I kan titirakina te Minita are tabena bwa tera bukina ae kaibuke n akawa ake akawa ibukin te KFL a totokoa aia tutuo observers n rokoia i Betio?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau; E rabwa uotakin te titiraki Madam Speaker ao reitan ami bwana ni kamauri are e a tia ni uotiarake raou n Tia Tei temanna e nakoim te Madam

Speaker, te Beretitenti, Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara, ngaira ni kabane iaan am Maneaba aio n reitaki ma kaain ara abamwakoro kam na bane ni mauri. E koaua e rabwa ao aio kaekan te titiraki:-

Ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae rine mai Abaiang ao I kan kamatata bwa te babaire ibukin te tutuo, te uaabu, ke board monitoring irouia observers n ana kaibuke KFL e tuai n tia te babaire iaona ibukin tangiran katabwaninan riki rongorongo aika a kainnanoaki ni kaineti ma ana babaire te WCFC ao kainibaire ke te SOP i Kiribati ao i Tiaina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa anne kanga I bon raraoma ma tao e na bon kabwarabwara riki te Minita bwa are iaan naba ana tua ngkana e taraa ana tua n are *section 22 of the Fisheries Act* ao e kabaeaki te naan kaibuke ni kabane ake a kariaiakaki ni kabane bwa ana akawa i Kiribati a *license* ke tao a mena n te *flag vessels* ibukin Kiribati bwa ana riai ni iai te *observer* iaona ni karaoa tabeia teuana ae ibukin te *transshipment* are karaaian ana kokona irarikin tabeia ae moan te bati.

Ao e na bon katerea riki te Minita bwa ti taku ngaira bwa iaan ana tua Kiribati e bon kona n tararuaki ao e ti tararuaki ana marawa Kiribati iaan tua aikai. Tera ngkanne riaina bwa e na roko iai te rabwata are e taekinna are te *WCPFC* ke te Western and *Central Pacific and Fisheries Commission* bwa e na babaire iaon ana marawa riki ngkana e roko i Betio ikai bwa e na babaire iaon aio bwa e na toka te observer iai ke e na aki. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa buokan te titiraki. N aron are I kabwarabwara naba mai mwaaina ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abemama bwa are aikai teuana te naan rabwata ae ti kabaeaki iai bwa ti na bane ni iri ti aki ti te naan aba ake a bwaina te marawa ma aba naba ake a kabuti kaibuke n akawa te naan *coastal fishing state.*

Aikai te naan rabwata n aron are ti kabwarabwara n te tai ae nako bwa are anne teuana ara *commitment* iai ara *commitment* bwa ti kabaeaki nako iai. E koaua te naan babaire ke baire ake ikai ti na bane ni iri inanona e ngae ngkana iaan ara tua ma aikai teuana ara commitment aika a kakawaki. Ao e koaua ibukin e observer e aki toki te observer ke

tao te tararua Madam Speaker bwa iai te waaki ae karaoaki ae te electronic e-reporting. Are a kabaeaki kaibuke ni kabane bwa e ngae ngke aki toka observers iaona te babaire are e kaweneaki Madam Speaker man te Commission aio e katokaki moa 100% coverage iaan te aoraki ae taonaki iai ngkai te aonnaba.

Ma e ngae ngke e a katokaki aikai Madam Speaker ao iai te e-reporting ae a kabaeaki kaibuke bwa ana teimatoa n anganga te ribooti anne nakon te aba are a license iai. Ao anne e aki toki bwa inanon kainan katokaakia *observers* ao e teimatoa aio n roroko ma e koaua iai ngkanne ao inanon kakaeakin angan te anga bwa ti na kataia ni buokia ara observers ibukin karababan riki aia karekemwane ao ti kataia ni manga bon karaoi ara babaire nakoia kaibuke ake flag nakoira bwa ti nang kataoa ara observers ngkana a roko n te Board. Ti karabwaia ara partners bwa a tia ni butimwaia ni butimwaea aio Madam Speaker. Iai te baenikai ngkanne teutana iaon ana kaibuke KFL ngkai kaibuke aikai aki toki n okioki n nako Tiaina n taai nako ao ti bon ataia bwa te SOP iaon Tiaina e bon rangi ni matoatoa tuan tararuan te aoraki aio.

Ngaia are anne teuana bukina are e baenikai ti aki ae aki rawa ma e baenikai. Ao iai te waaki ngkai ae Ia tia ni maroro ia ma ngaia bwa ana tauraoi ni butimwaai ara observers ni ibuobuoki ma ngaia iaon te itera are karakaan riki aron aia karekemwane ngkai e tuai moa n reke angaia ni mwamwananga Madam Speaker nakon kaibuke akana ana toka inanon te tai aio. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua; E rabwa anne I taku bwa te bwai ae e nang kakawaki ngkana ti taekina te observer ao kanga bon uoua bwaai aika a nang kakawaki te moanibwai bon te mwakuri te Tia Babaire. Ana mwakuri tei Kiribati bwa are ana mwakuri anne e tabeakina maeuia naba ana botanaomata ana utu ao tao reirei ao bwaai aika a nang kakawaki ibukin te utu te Tia Babaire.

Ngaia are bon te bubuti nakon te Minita ao ngkana arona bwa e rekereke naba iai te Komete ibukin te Covid-19 are ngaia iai naba ana SOP. Ao I taku ngai bwa bon iai angan bwaai aikai te Tia Babaire. Bwa are ngkana tiaina e aki tangira te aomata ae aoraki bwa are kai ngaira ti butimwaia te koraki ae a toka mai Tiaina n nakomai n te kaibuke ao e aera ngkai e kona n toka naba ara observer ae ti tuoa naba ni mena bwa

e na bon marurung. Ao tao iai naba bwaai aika ti kona ni karaoi ikai ae ti bon kona ni kareka te anga ae e na kona ni kukurei naba iai Tiaina bwa bon iai anga aika a nang kakawaki ae karaoia Kiribati ae e na aki reke iai n te kabuanibwai kaain Tiaina.

Ngaia are anne bon te bubuti ao te bubuti naba nakon te Komete are e tabeakina tao te SOP bwa e na taraa aio bwa moan te kakawaki ao katabeana are teuana are iaan ara tua bwa are moan te kakawaki bwaai aikanne te naan ribooti aikanne aron bwaai ae kabongana te kaibuke n akawa. Ti bon ataia bwa e bon aki kona ni koro raoi are e karaoaki iaon are te electronic nakon are e bon karaoia tei Kiribati bwa tei Kiribati iai ana namakin n te aonikai ngkana e na karaoaki akea ana namakin te electronic. Ao ko kona naba ni kamaua ke ko aki bwa te titiraki ngkanne. Nanona iai te kai ni korotamnei ae maeu ae ko kona n taraia ae e aki kona n switch off bwa e na taraa aron te akawa ao aron reken te ika nako aon te kaibuke bwa e aonga naba n ataaki bwa iraua ana tone tera te naan kokona ao akea te bwai are te *by catch* ake a karenakoaki i taari. Anne are kanga kabaean naba te naan kaibuke n akawa.

Anne te bwai ae ti raraoma iai te Tia Babaire ngaia are tia bubutia te Minita bwa tera ngke e ienikuriaki babaire iaon aio ao e bati n rabwa.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau; E rabwa buokan riki te titiraki ao e koaua akanne bwaai ae ti boraoi ni iai iango iai Madam Speaker. Taraakia ara *observers* bwa e na aki rootaki aron aia karekemwane ibukia aia utu. Ao e koaua anne ae a bon bane n rootaki te aba ngkai iaan te kaininin aio. Ma I taku bwa e na riai naba n noraki te itera are ti a tia n rangi ni kataia ni kakaea te anga ae ti na ibuobuoki iai nakoia ara observers ngaia are teuana are e karaoaki Madam Speaker, karakaan aia rate man te rate are a taneiai iai a bwaina ngkai ana rate te SFA ae te aekaki man $1.50 nakon $7 te taara n te aoa anne karakakin aia rate iaon te patrol te monitoring.

Ti a tia n rangi ni kekeiaki ni kataia ni iangoia bwa tera bukin ae ti karaoi aikai bwa man $1 tabun te taara nakon $7 tabun te taara n te aoa aia rate iaan norakin aia kainnano ae a mena iai. Ana riai ni kukurei ngkai ara *observers* bwa anne teuana te bwai ae ti a tia ni kataia ni kekeiaki ibukia ibukin karakakina anne.

E koaua ti noora aia kanganga Madam Speaker ma are bon akea ao e kabaeaki moa ngkai baira iaan taian babaire aika ti kabaeaki iai. Ao

e koaua iai te SOP are e kaweneaki ao anne ngkanne are ti a tia n raa ao anne ngkanne ae tia maroro iai ma kaain te KFL n aron ae a tia naba ni butimwaia naba ngkai raora ara Jevy Partners tabeua n aron kaibuken Korea ao antai riki a tauraoi ni butimwaia ara aomata n aron are I taku ao are a waaki ngkai ara observers ni karaoa aia mwakuri iaona.

Ngkanne ai bon ti ara maroro ngkanne ma kaain Tiaina ni katiaan aio bwa n aron are I taekinna Madam Speaker a okioki kaibuke akea riki te Board ae a nako iai kaibuke aikai bwa a oki nako Tiaina. Ao ngkana ana oki nako Tiaina ao ngkana bon iai temanna ae e reke n te aoraki aio ao a denied naba bwa ana okira aia board. Ngaia are aio ae e nang kakawaki irouia bwa are te ika are a uotia ibukin aia karekemwane. Ao ngkana arona bwa a nang totokoaki man aia board are ana mwananga mai iai ao te kanganga bwa e na bon roota aron.

Ma n aron are I taekinna Madam Speaker ae ti waaki ngkai ni maroro ma ngaia iaan rinanoan te naan SOPs aikai bwa aonga ni manga tauraoi ni butimwaai ara observer n ai aroia naba kambwana n akawa akana irarikina are a tia ni butimwaia ngkai ara observers. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne Madam Speaker.

Tibiika; Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e rangi n rarabwa I rangi ni karabwa te Minita ao te Tautaeka n aron te bwai ae e a tia ni karaoia. Ti karabwa riki te Minita ma ana koraki bwa iai te bwai ae a karaoia ao e rabwa anne ngkana e koaua bwa e a raka te boo. Ma are tia bon bubuti bwa are e a raka te boo ma e kakawaki ngkana te Minita ngkana ko ataia ni keiaki ni kakaea angan aron reken okia observers aikai bwa aonga n okira aia mwakuri bwa ti aki n are e kaitara ma te titiraki ma are bon aia mwakuri iaon kaibuke n aron are e tataneiai te aba mai mwaaina. E rangi ni bati n rabwa n aron ae e a tia ni karaoaki ao I a toki ikanne.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker ao I taku bwa anne n aron are I taekinna ti boraoi ni iango ibukia ara botanaomata ke ara observers ake a kabaeaki iaan te nakoa ao te mwioko aio. Bwa te mwioko ae rangi ni kakawaki ao n aron are I taekinna ae man 1 n Tianuare ao e nang waaki aio. Ma imwain 1 n Tianuare ao iai anga ngkaiae ti kataia ni ibuobuoki nakoia ara observers ni kabane bwa aonga ni kona ni Kaitara aia kabanemwane ibukia aia utu ao tera riki, commitment tabeua, financial

commitment akana ana aitara ma ngaia n taian te kanganga moa aio. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Bonteman Tabera ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Alexander Teabo te Minita ibukin Reirei e nakoim te Tia Tei.

TAEKAN AIA BWAKABWAI TAAN REIREI N TE PRESCHOOL I NONOUTI

Hon.Bonteman Tabera; Ko rabwa te Tia Babaire ao aio taekan au titiraki:-

Teuana mai ibuakon Preschools iaon Nonouti e mena n te kaawa ae Benuaroa. E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa tera te kanganga ngkai ae tuai man reke aia bwakabwai taan reirei ake a mwakuri iai taiaoka?

Tibiika; Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekana:-

Aio te kaeka nakon ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti. Oin aki bwabwakan aia bwakabwai taan reirei aikai man aki irakin te kainibaire iaon mwaitia ataei ni kaineti ma mwaitia taan reirei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bonteman Tabera; E rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao e koaua tao a bon ataia ngkai taan reirei n te Preschool tao aki rokon te kainibaire are e tangiria te reirei. Ngkanne N na butia te Minita bwa tao mwaitira ataei ma te tia reirei are kanga e na roko iai n te kainibaire taiaoka.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Alexander Teabo; E rabwa ao e koaua te Tia Babaire n aron ae I kan katereterea nakon te Tia Tei ae karineaki ao e koaua bon kanoan te babaire iaon tuan te reirei ke te Preschool te Tia Babaire bwa e nang kakawaki bwa taan reirei ana riai ni karokoa mwaitia ataei nakon te Botaki n Reirei ni katoa tai te Tia Babaire n te aro bwa e na noraki bwa mwaitira aia ataei ao bwa ngkana te aekaki ae ngkana e na riai n raka te tia reirei, bwa ngkana te teei e na roko n 12 anne ngkanne e na kona n reke te tia reirei ae uoman te Tia Babaire.

Ngaia are n te tai aei ao e kee bwa inanon bain te Botaki n Reirei ao te reirei aei n aron ae e roko inanon baira e uarereke iaan te mwaiti anne

te Tia Babaire. Ao e koaua I taku bwa bon te bwai ae e rangi n abwabwaki aron karaoana te Tia Babaire ao e rangi n rawata aron te kauring iaon aei te Tia Babaire. Ma e koaua tao ngkai e a bon tibwa tabekia aei te Tia Tei aei te Tia Babaire ao e a tibwa reke inanon baiu te Tia Babaire ao tao ti bon kona ni manga karaua n rinanona aei te Tia Tei aei te Tia Babaire.

E koaua bwa e aonga ni bon rau nanona iai te Tia Babaire ao ana kona n rau nanoia riki ana taan reirei aikai te Tia Babaire. Ao e nang kakawaki bwa tina karaua n tara raoi ana itera aio te Tia Babaire. Ma n aron ae I ataia te Tia Babaire te mwaiti are aia reeti are a karokoa iroun te Botaki n Reirei e aki roko n te mwaiti te Tia Babaire. Ao ana riai ni karokoa te birth certificate are aiaa ataei bwa are e na riai n ataaki bwa te ririki iraua e aonga n ae ti ataia bwa iraman are ataei ake teniua te ririki ke aua inanon te reirei arei te Tia Babaire.

Ma n aron ae teretere ngkai are a karokoa inanon baira e aki koro te mwaiti anne te Tia Babaire. Ao tao e koaua bwa bon iai riki aia ataei ma tao aki babane ni karinaki aia ataei aikai ma e kakawaki ngkai e reke teiu n te tai aei ni kaeka te Tia Tei aei ao e reke naba au tai n noora ana keiti aei te Tia Babaire ao I rangi ni kantaningaia bwa tao ti na bon kona ni maroroakina raoi aei bon ngaima ngaia ao au Taan Mwakuri aikai te Tia Babaire. N te aro bwa e na bon kona n rau nanoia riki kaain te reirei aei te Tia Babaire ao ti na bon kona ni kaea raoi te kantaninga are ti taku bwa e na rangi ni ibuobuoki naba riki ngkana ngaia bwa n ana kantaninga te Tia Tei ma taan reirei tao e bon koro aia ataei ke tao tera te Tia Babaire.

Ma anne kanga iangoana irou te Tia Babaire ma anne bukina moa ngai irou n te tai aei ibukina bwa te PTR are e roko irou te Tia Babaire ma te mwaiti are e roko iroura e aki meet te mwaiti te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Bonteman Tabera ; E rabwa riki te Minita ae karineaki n ana kamatata ao e koaua tao e a bon matata irouia taan reirei n te Preschool a bon ongora ana kaeka te Minita tera are ana riai ni karaoia bwa aonga n roko n te kainibaire are e tangiraki aonga n reke aia bwakabwai. E rabwa ao akea.

Tibiika: Te Minita iai kaekan arei iroum ao tao e a bon rauaki nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaeka te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake te Minita

ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN TANGKE NI KARAU IAON BANABA

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao I kukurei n tabeka au titiraki ae ana titiraki ara abamwakoro ae kangai taekana:-

E teimatoa ni kainnanoaki tangke ni karau nakon Auti iaon Banaba. E kona te Tautaeka aio ni moantaai n nikiri ana tangke ni karau kaain Banaba taiaoka?

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake; Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba n ana titiraki ao ana kaekaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, I kan kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa bon iai ngkai te karikirake ae karaoan tangke n ran ake iaon Banaba ake ana waaki ni moan te ririki ae na roko. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika; Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka. Ao e koaua au titiraki aio kanga e bon kaineti ma kanga kainnanoakin taian tangke. I a rimoa riki ni kaitaua te Minita n ana kaeka ae ngaia tao iai tangke are ana karaoaki iaon ara abamwakoro ni moan te ririki. Ma e koaua n aron ae N na manga kaokia nakon au titiraki kainnanoakin taian tangke. Bwa ti kakoaua bwa n ara abamwakoro ae Banaba e bon teimatoa naba n akea te manibwa, ke tao te ran ae te PUB ae e na buti nakon taian auti. Ao ti kakoaua bwa ti te karau tao nimaia ae kona n reke buokaia iai kaain Banaba iai.

Ngaia are tia bon bubuti nakon te Tautaeka aio bwa tera ngke e kona ni moantaai n nikira aia tangke kaain Banaba bwa are ti a tia ni kakoaua bwa inanon te ririki ae na roko ao tao bon inanon te ririki aio ao iai tangke ae a tibwa tia ni butimwaeaki iaon Betio ao tao TUC kanga iaan taian mwenga. Ngaia tia bonmanga kawenea ara bubuti nakon te Minita ma te Tautaeka ngkana e kona n noora riain ae e na moantaai n nikiraki ana tangke Banaba kai bon akea kanga ana ran ibukin te maeu. Ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita taiaoka.

Tibiika; Te Minita taiaoka.

Hon.Willie Tokataake; Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e noraki nanon ana kainnano Banaba n aron ae tabekia te Tia Tei ae karineaki. Ao tao e

koaua kanga e na bon kamanga teutana bwa are a taekinaki auti ao I taekina te tangke n ran ae bubura. Ma are aongkoa iai te kantaninga bwa karaoan te naan tangke n ran aika a bubura iaon Banaba ake aongkoa ana manga kona ni katikaki te naan bwaibu nakon te Auti. Aikai aia kataratara ara koraki n te tai aio ngkana arona bwa e na aki rangi n nakoraoi aio. Are bon iai ngkanne te karikirake n aron are e bon taekinna te Tia Tei ae karineaki are a bon waaki ngkai are tibwakin te naan tangke nakon auti iaon Kiribati ni kabane. Ao e rangi n rabwa anne n aron are e tangiria te Tia Tei ae karineaki e na uotarake te bubuti anne bwa are e tuai ngkai tia ana babaire te Kabineti ngaia anne bukina I bon aki kona ni kauntaeka raoi ana titiraki te Tia Tei bwa tao rimwi mwiina e a manga aki koro nanona ke tera. Ma I rangi n tauraoi ni uotarake ana bubuti te Tia Tei ae karineaki nakon te Kabineti ngkana ti nang tibwa bwa ngkana a bane ngkai tibwakin tangke iaon Tarawateinainano ma Betio ao bon iaon kawaina ao ngkanne ake mangai imwina ngkanne e a manga reitakin te naan tangke ake ana tibwaaki nakon abamwakoron nako Kiribati ao tao ti na kona ni karinna inanon ara bubuti nakon Kabineti. Bwa e na taraa Banaba bwa ngaia teuana mai ibuakoia aba ake ana moan tibwaaki te naan tangke aikai nakoia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tibanga Taratai; E rabwa te Tibiika ao e rarabwa te Minita n ana kaekaeka ao e koaua e matata irou anne ao e koaua tao I a bon kawenea ana bubuti Banaba ao e koaua te aba ae mwau takataka aio. I a bon kawenea ana bubuti nakon rarikin ana taibora te Kabineti ma ana taibora te Tautaeka ao I a bon kawenea bwanaan Banaba ni bubuti bwa e koaua ti aki tao ti tangiria bwa ti na moantaai ni karekei tibwara nakoia tao tarira aikai. Ma bon iai te kanganga iaon ara abamwakoro ngkana kam kona n noria. I taku bwa kam bon ataia ao I a bon kawenea te bubuti aio iaan ami taibora ngkana kam kona n noora te kainnano aio bwa tera ngke e kona bwa mwaitin auti iaon Banaba I taku bwa e aki reke 100 te auti ao ngkana e kona n tibwaaki anne ao e reke naba teuana te kaibuke naba ara tangke I taku bwa e a kaekaki naba te kainnano aio. Ara kainnano aio ti aki kainnanora bwa tao ti kan kabooa ara rebwerebwe tao ti karekei kanara a raraoi. Aio ae bon kainnanon Banaba ae te maeu te ran bwa ai bon akea ana ran Banaba n te tai aio. Ngaia anne bukina ngke I a tabeka ana bubuti te abamwakoro inanon te Maneaba aio ao e rarabwa te Minita.

Bwa ngaia kawaina e na karokoa iroun te Kabineti. I a bon kawenea

bwanaan Banaba ae mangori ni bubuti ao I a boboa rangan te Kabineti bwa tera ngke a kona ni moantaai ni karina aran Banaba ibuakon kanga te moan list ibukin nikiran ana tangke n ran. Ko rabwa te Minita ibukin am kaeka ao e rarabwa riki te Tautaeka. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Banaba ao I taku bwa e bon noria te Tautaeka I noria ngaira man ara Botaki ni Mwakuri ao ti na keiaki ni kataia ni kakaea angan are ti na bon kataia ni katoaa tao 83 ke 85 te auti iaon Banaba. Ao e koaua anne ti na kataia ni kakaea te anga are ti na kataia ni karina aio ngkana tia uotaraka te karikirake are ngkana e a manga tibwaaki nakon aba itinanikun Tarawa ao ti na butia Kabineti aron Banaba bwa ngaia teuana te aba. Ao tao aio te katautau iai tao nakon te ririki ae boou. Ao tao e na bon aitara naba ma teuana are kanga I kaeka iai te titiraki aio. Ngaia are ngkana arona bwa e na reke aio naba ao e na kona naba ni katikaki te naan bwaibu nakon te naan auti ao tao e na kona naba n rangi ni ibuobuoki aio nakon kainnanoakin te ran n te naan auti iaon Banaba. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Banaba.

Hon.Tibanga Taratai; E koaua I a kauataoa riki te kakaitau ao I a bon katekeraoa riki te Minita aio ma ana iango n reitaki ma te Kabineti tera ngke a kona n noora te bubuti aio. Ao ana bon tetekeraoi ao kam rabwa.

Tibiika; Te Minita ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei man ana kaeka te Minita ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon.Vincent Tong ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Rongorongo Itoman ao Mwamwananga. E nakoim te Tia Tei.

KENAKIN TE RAWA ARE N DAI NIPPON IBUKIA TAAN AKAWA AO TAAN MWAMWANANGA

Hon.Vincent Tong; Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea au tai ni kanakoa au titiraki n te ingabong aio ao ngkai ai tibwa au moantai n taetae ao I a bon reiti bwana ni kamauri nakoim, kaain am aobiti, te Beretitenti ma Kabineti, raora n Taan Tei ao ai bon taan ongora ni kabane ai bon te kamauri nakoimi ni kabane kam na bane ni Mauri.

Au titiraki e kangai taekana:-

E kona te Tautaeka n noora riaina kenakin te rawa are n te Nippon

Causeway ngkai e a riki bwa te kanganga nakoia taan mwamwananga imarenan Tarawa ma Maiana ao bon ibukia taan akawa naba mai South ma Betio n taian te rinnako ma te otinako n te rawa anne. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Maiana temanna:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni kakaea angan buokan te bubuti aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa te Minita ao I taku bwa e rangi n teretere te kanganga aio ngkana ko buti iaon te causeway n riki tao n taian te ora ke n taian te iaraa ao ko noora te booti ae a bane ni bae. Moan te kamwengabuaka anne ko a bon tibwa rinanon marawa ao ko a manga bakaraerae iaan te riringa. Ma ngke ti uarereke ngke ni moan tian te causeway ao kanga ti nonoria ngkana e bono te rawa arei ao kanga e roroko te Paco a nako ni kaitiakia a nako rage ke nako ni kenna. Kanga ti au titiraki bwa e aki nang teretere n ana kaeka te Minita e iangoia bwa e na manga toua te kawai aio ke iai riki tao te long term solution ke kanga kawaina riki ae e na rangi n omwaaka ae tao e na kona ni kaongoraira. Ko rabwa Madam.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau; Madam Speaker tao N na ibuobuoki n te supplement.

Tibiika: Ao I angan te Minita n te Fisheries ae karineaki Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ao e koaua ae mwaneweia te Tia Tei ae rine temanna mai Maiana are e nonora te baako ni kakaitiaka. Ao e koaua iai kanga te MOU imarenan te Communication, te Marine Division ao te SOE ae aranaki bwa te Atinimarawa. Ao tao e koaua te bwai ae koaua ae nonoria te Tia Tei ae rine anne ana bwai te Atinimarawa are e aki toki n roroko n raa n anana te tano mai ikanne. E koaua are ti a tia ni kataia ni manga okira te rabwata aio ibukin ana ibuobuoki ao e koaua ae iai ana kanganga teuana ae ti noria ngkai iaon ana bwai ni mwakuri are e nonoria ngkoa te Tia Tei ae rine bwa e taninga ana spare part mai tinaniku. Ao tao ni waekoan rokona ao e na manga waekoa ngkanne n reita aron te mwioko are e a tia ni katabeaki iai bwa e na ibuobuoki n aron anaakin

tanon te tabo anne bwa are e bon kainnanoa naba te tano te Botaki ni Mwakuri n aron are e kakaraoia bwa tabena are ananaia man naman Tarawa.

Ao tao akanne itera tabeua ake ti na ibuobuoki iai n rokon ana spare part aia bwai ni mwakuri aio kaain te Atinimarawa a kona ni manga reita ngkanne aron aia ibuobuoki nakon anne. Ma kanga bon iai naba riki itera aika ti kona n tarai irarikin anne n aron tao kabaeakia tao tabeman Taan Mwakuri ake a bon kona n roko n ti karaoa te kenken ao a kona ni kaboaki. Ma tao akanne moa itera tabeua ake ti na tarai man rokon ana spare part te Atinimarawa aio ao e na kona ngkanne ni waekoa ni kibara te kanganga anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa te Minita ao tao ti te comment kanga e a rangi ni teimaan te kanganga aio I uringa bwa bon man tokin te ririki ae nako ke tao moan te ririki aio are kanga e reke te kanganga aio. Ao tao ti te titiraki ae uarereke e kona te Minita n taekinna bwa tao e na kaoti ni ngai te Spare part anne. Ko rabwa.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki ao n aron are I taku arei tao imwaina e e nang roko te naan spare part arei ao I tuai n ongora irouia ara koraki tao ngkana e kainnanoa te rongorongo anne te Tia Tei ae rine e kona n reitaki ma ara koraki ao ni manga karokoa irouna te rongorongona anne. Ma inanon te tai are e waekoa n roko iai ao ti na manga waekoa n reitaki nakomai. Ma te bwai ae kona ni karaoaki Madam Speaker ae I taku bwa e kona n ti kibaraki te kanganga anne n te tai ae waekoa. E kona ni manga karaoaki te babaire bwa tao hired tabeman tao te community teuana mai iaon Betio ke tao mai ia are a kona n ti roko moa ni ibuobuoki ni ken ate tabo arei bwa are a bon kona ni kenaki n te aro ae kanga e na kona ni manga n aki bae iai taian booti ao tao e kona ngkanne ni ibuobuoki te aba ae tao iaon tao kabonganakia aia ibuobuoki tao nakai tao ni karekeaki te kanuanga nakoia tao te community ke antai are a tauraoi ni ibuobuoki moa nakon te itera aio imwain are a roko bwaai ni mwakuri aikai.

N aron are I taekinna e rangi ni bebete aron te kenken iai bwa are e roko n te Uu are a kona ni beti iai te naan booti ao tao e a kona ngkanne ni ibuobuoki nakoia taan akawa. Ao tao akanne moa kabaitian kibaran te kanganga aio tao a kona moa n taraaki communities ke antai akea

mai iaon TUC a kona n anga bai ani ibuobuoki nakon aio ao ni karekeaki kanuangaia Madam Speaker. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika; Buokan am titiraki te kateniua n tai te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong: E rabwa te Minita ao tao tia bon bubuti ngkana e a bon kabaitiki ni kibaraki anne tao te kabanea ngkanne ngkana e aki irekereke ma te titiraki aio ngkai ti maroro iaon Tarawa. Kanga ni kabanean taian butiu n rinnako ao kanga ngke butira n rinnako ao kanga I noori tabeua te naan biikan kanga a tia ni bwaka I taku bwa ngkana ko ti rinnako man tanrake are mai iaon te maing ao kanga are mai moa kanga ai akea ma ti te bubuti ngkana e kona ni manga katamaroaki ngkana arona bwa eti au ururinga. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika; Ao I angan te Minita n te mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati; I a manga ibuobuoki iaon anne bwa are e a manga kaineti nakon au tabo tia kaai ni ibuobuoki nakon te titiraki ae rawata mwangangana. Ao e koaua ibukin te biikan e koaua I aki katauraoi nakon anne ma are bon taben au marine bwa tao a bon ongo bwanaau kaain te Marine tao tia karina anne bwa kanoan ara workplan ake tao aki bati n nonoria ke tao ngkana bon iai te bwai ae mwakuria n te tai aei I akin ang tauraoi ni katauraoi imwain anne. Ao ko rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Maiana.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Willie Tokataake te Minita ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN TE RAN AE RAOIROI IBUKIA KAIN TARAWAIETA

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao aio kauouan titiraki ibukia au botanaomata ao e kangai taekana:-

Karekean te ran ae raoiroi ibukin te mooti ai bon te kanganga ae namakinaki irouia kaain Tarawateinaieta. Tera ana waaki te Tautaeka ae waekoa n tobwa te kanganga aei? E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai

Tarawateinaieta ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni kamatebwaia te kanganga ibukin kainanoan te ran ni mooi iaon Tarawateinaieta. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao I a karabwa ana kaeka te Minita ao tao e koaua bwa aio tao kaekana moa n te tai aio. Ao te ran ti rangi n ataia I taku bwa ngke tao ti moan rinnako n te auti aio ao e rangi n rawata taekan te ran ti moana naba ara bowi e rangi n rawata taekan te ran. E a bon tibwa tia naba n taetae te Tia Tei mai Banaba bon taekan te ran naba. Ao tao te bwai are I rangi ni kan kotekoteia n au titiraki aio bwa ti ataia are ai bon ana kanganga Kiribati ae bwanin. Ti ataia naba bwa e na buburakaei naba kaekana iroun te Tautaeka.

Ma I tabe n taraa riki are tao bon te kaeka ao ngaia I mena are waekoa ao tao ngkana bon iai riki angana ke akea. Buokan ngkanne te titiraki ao e koaua are e taekinna te Minita are ana taeka n te tangke. Tao ni ngai ae kanga aongkoa e na moanaki anne bwa tao teuana tao buokan karekean te ran ni mooi ae raoiroi irouia ara botanaomata. E rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake; Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao n aron are bon kaekana are I kaeka iai ao e a nako naba kaekana anne irouia au tabo ni mwakuri. Ao N nang bon tibwa bon oki mai Tarawateinaieta kanga n te tai ae nako kanga n nako n noori te naan reirei ao te naan raa. Ao e na noraki mwiin aia ribooti imwin aio ao ana manga bon nako riki teuana riki te tai ngkanne are ana manga bon rinanon raoi kanga te kanganga n te kaawa teuana ma te kaawa teuana. Ao bon inanon baiu naba ao e titebo ma bon iai ngkai te naan ran aika a mwakuri naba ngkai n te tai aio kanga ngkana arona bwa eti te naan ribooti aika imatara aikai ae e na bon kona ni ibuobuoki naba nakon tao Buariki ma Tearinibai ao tao kaawa riki tabeua akana bon a kainnanoa riki te ran.

Ma ti nang tauraoi ni ibuobuoki ma te Kauntira ao te botanaomata iaon Tarawateinaieta ni kakaea raoi angan are kanga, ao e na uringaki bwa ti aki Tarawateinaieta ao ngaia are tibwana ara Botaki ni Mwakuri ae bon kataia n reena teutana rabwatana naba ara Botaki ni Mwakuri aio bwa are e a rangi n

rawata kainnanoakin te ran ao mwaitia Taan Mwakuri n ara Botaki ni Mwakuri tiaki n ae iraua te ngaa are a nang bon kona n raa arei. Ma e na kataia inanon babairean aia mwakuri ao ana bon kataia n nooriaba nako ao ana okirikaaki ao a nang bon karaoa ngkanne aia babaire are e bon tabwanin are kanga tera raoi te babaire ae nang bon noraki ibukin katamaroan te ran iaon Kiribati ni kabane. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki; Ko rabwa te Tibiika ao I a karabwa te Minita n ana kaeka ao tia karabwaia Taan Mwakuri n aron aia kekeiaki. Ao e koaua bwa n aron are I taekinna bon te kanganga ae rangi ni buburakaei. Tao bon iai kanganga ni itera tabeua akana a kona n tobwaakin te tai waekoa ngaia are kanga I taekina are waekoa. Bwa are te ran iai te kanganga are e a bon aki tau te ran are e raoiroi ibukin te mooi anne ae ti bon ataia ae taetaekinaki irouia Taan Tei.

Ao iai are te kanganga naba bwa te tarika e a bon korakora n taabo naba ake a mam ngkana iai taian karikirake tao i Tabonibara ke tao ia e a moanna naba ni uarereke te mam ikekei bwa ko bon ataia e bon tira te tarika ae tabe ni kekerake. I tabeka te titiraki ibukia kaain Buota kanga te kabotau ni buoka au titiraki aio. Ae irarikin are e aki tau te ran ao e a moanna ni kekerake te tarika kaekan tao buokaia kaain Buota n te tai aio ti karakaan te tap riki are kanga kauarerekean are te bane ni katei rain ao iai ake a bon aki reke nimaia. Tao n te bong aio ngkana arona bwa e ti te i Buota ao tao iai naba are e a manga aki naba reke nimaa. Ao I taku bwa aikanne tao kanga ai bon te naan solution aika a bebete. Tao e aki ngaa ke tao e aki bwii te ngaa ao e a tobwaaki naba te mwaiti n aomata are e kaan 2 tabun te ngaa iaon Buota.

Ngaia are I kan titirakina riki te Minita ai bon akea ana anga n aekan aikanne kanga a bon uarereke bwa t iota n are te kanganga ae buburakaei. Ao ngaia are te kamatebwai I aki kan uneakina te kamatebwai bwa are eti bwa are bubura. Ai bon akea riki anga bwa are eti e complicated aron te tobwaan te ran ma iai akana a bon kona n tobwaaki. Tao ti anne ngkana e kona ni buokia te Minita.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Willie Tokataake; Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua n aron are tao e taekina tao Buota. E koaua bwa iai naba anne ae roko mai irouia raora

ake man ara itera are kanga a rangi ni bubuti naba ibukin kanga karokoan te ran tao Buota are nako iaang. Ao anne ngkai ae a wene irouia au koraki ae a kakaea angana bwa ti kakaeakin are ngkana e a reke mwanena ao tao iai mwaane tabeua are ti a tia ni kataia ni karikorikoi ao ti nako n angania ni buoka naba te kanganga aio. Au kantaninga bwa ti aki n te tai ae maan bwa n te tai ae ti na kataia ni kakaea angan kawaekoan aio.

Irarikin naba anne ngkana arona bwa tao e a roko te frigate te kantaninga bwa n te kauoua ni kuata n te ririki ae na roko ao e nang tia teuana te desalination plant are e rangi ni bubura are e na tei i Betio aongkoa te kateniua ni kuata n te ririki ae na roko. Ao ngkana e tia anne ao anne naba ae e nang ibuobuoki naba nakon katikan te ran mai Buota are nanona e na kona ni buoka naba teutana kanga aron katamaroan ke uarereken anakin te ran mai Buota n te aro bwa are e na kona ni manga ibuobuoki naba nakoia kaain Buota naba n tamaroan te ran. Ngaia are aikai babaire aika a wene inanon te tai aio n te karikirake naba ngkai are ibukin te rongo ao iai naba 8 tibwan Tarawateinaieta n te bwai ae aranaki ae e distillation tao e koaua aki rangi ni bubura ma iai naba tibwana Tarawateinaieta n te tibwa aio are e na kona naba n tibwaaki nakon bon taabo riki ake a bon rangi ni kainnanoa buokaia n tangirakin te ran. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki;' E rabwa ana kaeka te Minita ao e koaua tao aio bon te titiraki ni kakaewenako tao bon ti aki ti nakon te Minita ma bon nakon te Tautaeka. Ao e koaua te botanaomata i Tarawateinaieta are a bon rangi ni keiaki n tobwa aia kanganga bon irouia imwain are e roko ana buoka te Tautaeka. Ao ngai temanna ae iai au program ma kaain Tarawateinaieta N na bane ni karekei aia kaabwa man te rau ae te mange bwa e aonga n tauraoi imwain tibwatibwaan te tangke. Bwa are ti tuai ataia ngkai bwa e aki naba matata ngkana I a manga kaongoraia au botanaomata ao ngai are e na roko te tangke iai. Ao e taekinaki ae iai te rongorongo I kan maroro iaon te kanganga aei bwa are e bon rootaki ara botanaomata iai. E koaua e kona ni bon katautauaki tao bwakan te karau. Ma e kona n taonaba ngkai bwakan te rau bwa e kona ni bwaka ao ti aki store ti aki karekea. Ao tao anne ae e na kona ni karokoa tokin te ririki despite te mena ae tia bon mena tao inanon te drought ke e na decrease te rainfall on averaging ni karokoa tokin te ririki. Ao ngaia are bon te bubuti ni bon ana waaki te Tautaeka ao tao

ana SOEs tao te Bank ke te DBK. A bia *privatize* naba tao te loan ibukin te tangke irouia te naan communities ke bon aomata bwa are a bon tobwai aia kanganga. Ao ngkana tao bwain te small grant ma te Tautaeka riki ae bon onoti nakoia communities ibukin te tangke ke te ran are e rekereke ma te ran bwa e taku bwa ai bon te kanganga aio te Tibiika ao au kantaninga bwa ti nang kakoaua te kamatebwai ao te project akana a bubura akekei bwa ngkai ti taetae ngkai ao iai aika a bon rangi ni kainnanoa te mooi. Ngaia are bon te bubuti nakon te Tautaeka tao ti aki ti nakon te Minita ma ngkana e taku bwa e realistic bwa tera riki itera tabeua n aron ae kona ni buoka iai ara botanaomata ibukin karekean nimaia te ran. E rabwa.

Tibiika; Te Minita.

Hon.Willie Tokataake; E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao I taku bwa n aron are I taekinna ao e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki nakon itera nako aikai ao i taku bwa e na bon rangi ni ibuobuoki naba ngkana tao e a bonrangin roko te kanganga ao e a bon rangi ni kainnano te kaawa teuana ke tao tera are bon iai naba angan anne bwa are ana toua kawaia inanon te MIA ni uotarake aia tangitang ni kangai ti a rangi n tangira te bwai ae e na karaoaki n ara kaawa bwa tia bon n rootaki n te tare ke tao tera. Are ti bon aki kona naba ngaira man ara tabo ni mwakuri N nang bon kona n ataa te bwai ae riki iaon Kiribati ni kabane n te kaawa teuana ma te kaawa teuana.

Ngaia are e rangi ni kakawaki naba are bon moan aomata aika ana bon riai ni ibuobuoki naba n aio te Kauntira ana riai n taraa te kaawa are tao e a bonrangi ni kainnanoia e na bon riai ni karokoa aia rongorongo iroun te Tautaeka ni kangai te kaawa aio e a bon kainnanoa te ran bwa e a bon kanganga reken nimaia te ran. Ao anne ngkanne I taku bwa e na bon kibarake ngkanne n te tai ae waekoa ngkana e roko te aekaki ni kainnano ae aekakin aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Rongorongo Itoman ao Mwamwananga. Te Tia Tei e nakoim.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN BWAIN TE KAMBWANA AE NASDA

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker aio taekan au kauoua n titiraki anne :-

E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa rabwatana te Tautaeka raa ae bairei taekan bwain te Natita ake a bane taia ngkai e mwaiti man bwaai aika aika akea aia custom duty ni moan rokoia iaon Kiribati? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati; Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati temanna:-

Ana bwai te Nasita a bon tiku baireaia inanon bain te Nasita ke n arana ngkai ae ataaki n ae te taxer ai tiaki te Nasita. Ko rabwa.

Tibiika; Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo: E rabwa te Minita n ana kamatata ibukin te titiraki aio are I taku bwa te titiraki aio e bon nako mai irouia kaain ara abamwakoro ae Kiritimati. Ao e koaua ngkana ti taraa te titiraki aio ao e bon tiku inanon bain te Nasita kee. Kanga iai te kananokawaki ngkanne n te aekaki ni babaire aio bwa bwaai aikai a bon bane n ataaki bwa bon akea aia custom kee. Ao tao iai bwaai aika a bon bane taia ae a bon riki bwa kanga te mange ao iai bwaai akana ana bon roko naba taia ae kanga a bon taraaki bwa a tamaroa n aron bwaai aika a nonoraki ngkai iaon Kiritimati are tao riki ana kaa ni mwakuri te Nasita. Angiin ana car te Nasita a roko bwa te naan brand-new n aron are e taekinna te Minita ti TCS ngkai arana te kambwana aio.

Ao e koaua aron ana car a bon roko bwa te naan brand-new ao ngkana e a koro taia bwa tao 7 te ririki ke tao iraua taina are kanga e a bon ataaki irouia kaain te abamwakoro ke kaain Kiritimati. Ao n tabetai e a tamaroa bwa e a roko n te second hand, ao ti temanna te tia mwakuri are e titiku n te kambwana anne, ao ngkana e nang bon tiku te babaire irouna ke tao e nang bon kabonakoa ke tao e na angan temanna ma temanna ao I taku bwa anne. Ma ngkana bon iai riki ana babaire riki ae tamaroa te Tautaeka iai ae tao e na kona ni bon nakon naba te Tautaeka naba ke tao tera ke tao te Kauntira ke antai rikirabwata ake ana rabwata te Tautaeka ae na kona ni kamanenai bwain te Nasita akana a nang manga tauraoi n onikaki ke a koro taia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati; Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ibukin buokan ana

titiraki ao e koaua e riai ni matata bwa are bon taben te taxer bwa e na pay ana tax anne ke ana custom duty akanne nakon te Tautaeka. Ma are e koaua ngkai e wai te rongorongo aio ao ngkanne ti aki aware n te moantai ma tia mwakuri ma rabwatan te Tautaeka iaon Kiritimati bwa e a karaoa te kakae rongorongo. Tia rawa n ae tia rangi n taku bwa e tuai karaoaki ao ngaia tao e a tia ni kabwakaaki ngkana arona bwa are bon katabean te taxer bwa e na riai ni pay te tax anne ngke aikoa bwainna bwa e a manga kabonakoa.

Ngaia are imwina ngkana tia rangi ni katurua ara rongorongo ikai bwa e aki karaoa anne te taxer ao ngaia tao e a tia ni karaoia.

Ngaia are tia bubuti bwa are tao tia karaoa te kakae rongorongo iaon aei are rabwatan te Tautaeka are ikekei te Linnix iai naba ana aomata te Finance are ikekei, iai naba rabwatan te customs are iaon Kiritimati ao tao tia katuka anne bwa ai kanoan te mwakuri bwa e a karaoaki ao tao tia kona ngkanne ni iraorao ma te Tia Tei n noraki bwa tera mwiina.

Ngkana arona bwa e tuai pay ao e riai ni pay iaan te tua. Ma are e koaua anne kanga ngkai kanga e question mark te bwai aei bwa rimwi tia nang bukinna bwa tao e tuai kabwaka ao ngaia e a tia ni kabwaka. Ngaia tao tia katikua bwa kanoan te kakae ao a bon ongora rabwata ake a mena iaan te custom te Kauoman ni Beretitenti ao te Linnix a kona ngkanne ni ibuobuoki iaon te kakaea rongorongo iaon aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo: E koaua Madam Speaker ao e rangi n rarabwa te Minita n ana kaeka iaon tao te titiraki aio ao a taku bwa tao bon kanga buokan naba te titiraki Madam Speaker bwa ti bon ongora naba iroun tao te *agent* riki ana payment te *taxer* i Kiritimati. Ao kanga te kantaninga eti are kanga n ara kareke rongorongo iroun te kambwana bwa e bon aki pay ni kabane ana *custom* ana bwai ni kabane ngkana e mwakuri ao tao bwaai riki tabeua. Ngaia are tao tia katuka aio nakon ana kakae riki te Minita ae karineaki man ana Botaki ni Mwakuri ao I taku bwa a bon ongora kaain Kiritimati iaon te itera ae I taku bwa n aia titiraki ae ti a tia n tabekia aio ao I taku bwa e bon rau nanoia ao I taku bwa are ana waaki ana Botaki ni Mwakuri te Minita ae karineaki ni kakai rongorongon ana bwai nako te Nasita ke te Taxer.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa te Tibiika ao e koaua e riai ni matata bwa au Botaki ni Mwakuri kanga ti aki tabena anne ma taben te Tautaeka. Ngaia are n aron are I taekinna are bon iai rabwatana te customs iaon Kiritimati kanga n ara boraraoi are bon iai ara agreement ae ti tiainai ma te taxer ao kanga akea mai ibuakona ae ti na taben naba ana asset, bwa are anne bon aron bwaai ke te naan project ake a mena naba i Kiribati ke te naan raa ngkana iai tao te naan raa ke te naan vat ke te naan tax ake exempted bon iai naba kawaia iaan te custom. Ngaia are anne ngkanne I a katikua bwa tabente custom ao rabwata ake a rekereke iaan te bwai aio bwa a tabenna ngkanne ma tao riki tao te custom bwa are te Kauoman ni Beretitenti bwa are e mena iaana ma are bon rabwatana te Tautaeka a ibuobuoki naba ma rabwatan naba te Tautaeka are iaon Kiritimati, te Linnix ngkana arona bwa e a riai ni karaoaki te kakaae rongorongo I a katuka anne nakoia nakai bwa a tabenna. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bonr rauaki nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao iai riki ara titiraki akana imwina aika teniua mwaitia ao I taraa au tai ao e a bon kan itera ai 3 te miniti ao e a itera te 12. Ngaia are tao I a bubuti naba ngkana aki reke taia ni bwakantaai bwa a moanibwai nakon te ingabong iaon ara Ota Beba. Ngaia are N nang kamotirawa moa ara auti ibukin te katawanou ao tia manga kaitiboaki ikai n te aoa 2 ni bwakantaai ao kam rabwa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU

Kiraaka: Moan warekan Te Biira ae Te Energy Bill 2022.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Ngaia ara bwai iaon Ota bebwa n te bwakantaai aei bon Te Biira ibukin Korakora 2022 e na warekaki n te moan tai ao I angan Te Minita ae karineaki ibukin Korakora ae Hon. Willie Tokataake

Hon. Harry Tekaiti: *Point of order* Tibiika

Tibiika: Ngaia tera am *point of order*

Hon. Harry Tekaiti: I ti kan kairiko Madam Speaker nakon are ara Tua are te *quorum*

Tibiika: Ao I a butiko Tia Tei bwa ko teirake.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker I ti kan kaira am *ruling* nakon ara Tua ae kanga tarana e aki *quorum* am mwaiti ngkai.

Tibiika: Ngaia ao *call* te *quorum* ko rabwa te Tia Tei ao ae tia *call* te *quorum.*

I taku bwa e bon koro te mwaiti are kantaningaki n aron kauringau ian te *rules of Procedure* ao n aron are I taekinna Te Biira e na warekaki n te moan tai Te Biira ibukin Korakora 2022 N na angan Te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake Te Minita ibukin mwakurian karikirake ao kateimatoan korakora ao e nakoim Te Minita ae ko karineaki.

ENERGY BILL 2022 (Moan Wareware)

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei n tabekarake Te Biira ae te *Energy Bill* ke Te Biira ibukin Korakora 2022 ao ibukin warekana te moan tai.

I a moana tabekan au Biira aei ma taeka ni kakaitau nakoia rabwata ao botaki ake a tia ni buoka aron katauraoan ke kabobongan raoi te Biira aio. Te karabwarabwa naba nako Te Tia Kaeti Tua ma kain ana aobiti ibukin aia mwakuri ni kabobonga Te Biira aio ao bon nakoia naba Taan Tei ibukin aia iango ni ibuobuoki ake a tia ni kanakoi inanon tain te babaro ke tao te *workshop* are karaoaki imwain te Auti n Tei aio, bon te kaitau naba nakoia ana kauatabo nako te Tautaeka ake mai itinaniku ake a tia n anga aia boutoka nakon karaoan Te Biira n aron tao ADP , EMPACT *Strategic Climate Fund* ao Te GEF. Madam Speaker I aki mwaninga taekaia kain au botaki ni mwakuri ake a tia ni bekutata ibukin kabobongan ao katamaroan aron karaoan Te Biira aio.

Iango ibukin kabobongan Te Biira aei bwa e na karekea ke e na kaira aron barongan Tuan rabwata ake a tabe ma tararuan kamwakurakin te iti ao kabutan korakora iaon Kiribati, aio te moan tai are Te Biira aio e booti ti teuana Tua ake a irekereke ma te korakora n aron te *PUB Ordinance 1977* are e a rin ngkai ian te Tua aei ao te *Petroleum Ordinance 1968* e nang kamaunaki ngkana e kariaiakaki Te Biira aio. Imwain ao inanon tain katabwaninan Te Biira ao e bati kangaanga ake a kuneaki ae ana bae ngkai ni kona n tobwaki ngkana e a kariaiakaki tabekan Te Biira aei n aron teuana babaire iaon boon te iti aio teuana tao e kanga e na rangi n raoiroi naba n Te Biira aio, e na ibuobuoki naba te Tua aei ni bairei kaobwai ibukin bwaai ake a maiu man te iti n aron tao aitibwaoki bwa e aonga n are ana kona ni kauarerekea riki ke tao ana Tamaroa riki ibukin aron kabonganakin te iti.

Te Tua aio iai 12 mwakorona 101 kibuna ao 4 ana Tietura n aron aikai, Mwakoro 1 kanoana bon kibu aika 1-4 are e oti iai aran te Tua aio,

kabwaranakoan taeka aika okioki kabonganakia kamataata tabeua ana boto ni iango te Tua ao itera ake a na roko iai mwakan te Tua aio. Mwakoro 2 ao ni kibuna aika 5-6 e angan Te Minita mwakana ao tibwangana n taraia ao ni kamatoa bwa te Tua aio e na kakoroaki raoi nanona. Te mwakoro 3 ni kibuna aikana 7-8 ao e kaota iai aron katean ma tibwangan te rabwata ni mwakuri are e tabe ma bairean korakora. Mwakoro 4 ti teuana kibuna bwa te kibu ae 9 are e kaota iai kateakin ma tibwangan te Komete are e na anga ana ibuobuoki nakon Te Minita man rabakauia aika kakaokoro ian te korakora ma ana kangaanga ao itera ake e karaoi iai babaire ibukin uabobongan ao mwakurian karikirake. Te mwakoro 5 ni kibuna aika 10-25 e boboto iaon kibu ake a kaineti ma te iti ian te Tua ibukin te PUB Ordinance are a butaki ke anaki man te *PUB Ordinance* n te Tua aio mwakoron te Tua ake a ana anaki aikai a karinaki ikai bwa ai rabwatan ke tao e a rinnako inanon mwakoron te Tua aio Madam Speaker, mwakoro 6 ni kibuna aika 26-31 e kaota aron barongan boon te iti. Mwakoro 7 ni kibuna aika 32-49 ao e kabwarabwarai Tua ma kainibaire ake a na karaoaki ao ni ira nanoia irouia kambwana ke rabwata ake iai ao ake a iangoa aia karikirake ibukin karekean kabongan ao kabonakoan te korakora ae itiaki.

N te mwakoro 8 ni kibuna aika 50-64 a boboto iaon te Tua ibukin bwaai aika maiu man te iti ake a riai karokoaia ibukin kabonganakia ao kabonakoaia ngkana a iri kanoan babaire ake a taekinaki ao ni karaoaki ian te Tua aio. Mwakoro ane 9 ni kibuna aikana 65-83 a kaota taben te tabo ni mwakuri ni kaineti ma te tararua iaon karokoan kawakinan ao kabonganakin te bwaa ke aio are kanga te *Petroleum ordinance* are iai ngkai n te tai aio. Mwakoro 10 ni kibuna aikana 84-92 a kaota naba taben te tabo ni mwakuri ao mwakana ian te Tua aio ni karaoa te tutuo ao n taraia bwa rabwata ake iai rekerekeia ma te mwakuri ibukin kabutan te korakora ana riai ni iri raoi kanoan kainibaire ake a taekinaki n te Tua aio, ao te mwakoro 11 ni kibuna aikana iai akana 93-96 a katerea taben ao mwakan te tabo ni mwakuri ma arona ni butimwaai ao n rinanoi taian tangitang. Mwakoro ane 12 ni kibuna aikana 97-101 a boboto iaon bwaai riki tabeua ake a kaota mwakan Te Minita ni karaoi ana aan Tua ni kaineti ma ana kariaia te tabo ni mwakuri ao te Kabineti.

Man au kabwarabwara aikai Madam Speaker ao Taan Tei ni kabane ao I kukurei ngkanne n te tai aio n tabekarake Te Biira are bwa Te Biira ibukin Korakora 2022 ao e na warekaki n te moan tai ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao kai e a bon tia ni kanakoa ana maroro Te Minita iaon moan warekan ana Biira ao N na kanakoa moa ngkanne nakon Te Leader n te Kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne bwa e a kanakoa ana maroro iaona e nakoim Tia Tei.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon reitan bwana ni kamauri n tamaroan te bwakantaai aei ti na bane moa ni mauri.

Ao I kan anga ana kaeka ke tao ana bwanan ara itera iaon ana Biira te Tautaeka iaon Te Korakora ao tenan barongan raoi aikai ian ara Tua ao aron naba te babaire ian te Tua ibukin te bwaa Te *Energy Bill 2022* ao te moan bwai bon te kakaitau nakon Te Minita ao te Tautaeka ao Taan Mwakuri ni kabane ake a tia ma taan ibuobuoki ake are e a tia ni mwanewei ake a tia ni kabwanina aron rabwatan Te Biira ae e a wene ngkai i matara ao ti kakaitau bwa ti nora kanoan te Biira aei bwaai ake tao a mamaenako ngkoa ian tenan Tua aika kakaokoro tao ian *Public Utilities Ordinance* ao te *Petroleum Ordinance* ao tao Tua ake kanga ao ai manga karababana ni manga tarai itera aika kakawaki ibukin tararuan raoi te iti. Kabonganan ma karekeana bwa ana iri raoi tenan kainibaire ke tenan *Standard* aika kakawaki ibukia ara botannaomata ao ibukia ake ana irekereke tao te waaki ni karikirake ian te korakora ao te bwaa. Ti kakaitau te Tibiika ao I taku bwa e a tia ni kabwarabwara Te Minita kanoan ana Biira aei are mwakorokorona aika kakaokoro ao I taku bwa aei taben teuana te Tautaeka ae moan te kakawaki bwa barongan tenan kainibaire ke tao tenan kora ni kaeti ke tenan *Standard* aika na riai ni iraki irouia nakeke a irekereke ma kanoan te waaki ma teuana ma teuana.

Ao n te tai aei ian te Biira ae te *Energy Bill* ao I taku bwa e nang kakawaki ao I taku bwa iai buakon kanoan te Biira aei ae a oti iai tenan tao tenan Kora ni Kaeti iaon tera tein raoi te mwakuri ke tenan te iti aron karaoan te iti ke tibwatibwan te iti ke kawakinan te iti ke tenan bwaa. Tera aika kakawaki bwa ana riai ni iraki nanona irouia nakeke a irekereke n te aeka ni waaki aei iaon abara ae Kiribati ao tao anne te moan bwai ae nang kakawaki ae na riai ni iai te *Standard* ke ana riai ni iai tenan Kora ni Kaeti aika na riai ni iraki ao te moan bwai moa. Teuana ibukin tao bon maurin te botannaomata bwa n aron ae ti ataia ngkana e aki nakoraoi aron tao te kabiri waea ao I taku bwa e rawata kangaanga ae ti a tia ni kakaitibo ma ngaia ti a tia nori iaon abara aei tenan urarake n tenan auti ai rekereke ma aron n aron tenan kukune ake mwin te kakae ao kanga te uaea kabiran tenan *wire*

ngaia e oti ikai bwa iai tabeua tenan mwakuri ae aki raoi roko tao n te Kora ni Kaeti are kantaningaki ke te *Standard* are kantaningaki. Ao tao iaon tao aron kabutan tao te iti ke tera iaon abara ae Kiribati e riai ni naba ngkana ko na kabonakoa te iti tao n te boo ae iraua ao e na riai nakoraoi raoi aron te iti ane ko kabonakoa anne nakon te tia kabongana te iti ke te *quality* bwa te mwane are e na kaboa te tia kabongana te iti ke tao te bwaa e na roko raoi ao e na rangi n Tamaroa ni kabotauaki ma tao mwaitin te mwane are kaboaki kanga te *Value for money* te *quality of supply* e rawata aekakin te *standard* .

Teuana ae nang kakawaki naba ae na riai n taraki ikai e aki raoi nang tao e mwaneweaki ma e aki raoi nang katuruturuaki ao tao aei iaon aron te Kora ni Kaeti ke te babaire iaon kamanoan ara otabwanin tao riki ni kabongan te bwaa. Ni kabonganan te bwaa ibukin te iti ke kabonganan te bwaa ibukin tao irouia nakeke a kabonakoa te bwaa bwa te *KOIL* ke tao tenan tabo ni bwaa ke tao taabo riki are e kabonganaki iai te bwaa ao tao ian ara Tua aei are a kawakinaki iai tenan bwaa a riai n nang matoatoa iai aron te Tua iaon kamanoan te otabwanin ao I taku bwa n ara Maneaba ni Maungatabu e rawata tenan titiraki naba ao tenan bubuti ma ngkoa iaon kangaanga are a tia noraki iaon Tarawa ao Betio ke Tarawa Teinainano ao Betio are e irekereke ma te oera ke tao te bwaa are e aki kamanoaki ao e a bwaro nako aontano ao e a riki bwa kabuakakan te ran. Ao I taku bwa aei ti nang ataia taabo akana irarikin te KOIL I taku bwa teuana aia tabeka Taan Tei mai Beru ae aki toki n tabetabekia kanga ibukin ana tabo Beru are irarikin te KOIL taan maeka irarikin ana tabo te PUB are ngaia are karaoa te *power* tao i Betio I taku bwa aikai kangaanga aika a oti iai tao ana kamatoaki riki tenan kaetieti ibukin kamanoan ara Otabwanin ao te bwai riki ae nang kakawaki kamanoan maiun tei Kiribati riki ngkana e a rotaki te ran man tenan kabaerekareka man te bwaa.

Ao tao aikai ae ngaia e kakawaki bwa e na rangi ni kabwarabwaraki ao tao e na kairekerekeaki ma tao te Tua iaon tao te Otabwanin are te Tua naba are boou are ti a tia naba ni kabwatia ikai are e nang kakamaku bwa e a rangi n tenamwaka ao I taku bwa e na riai ni karekerekeaki ngkanne naba aron katabeaia nake iai rekerekeia n te itera aei iaon tao te *Energy Sector* , ao I taku bwa anne aikai kanga katoto iaon tenan *Standard* ae nang kakawaki bwa ana riai n taraki ian ara Tua aei tao iai aika a mataata ao iai ae tao ti taraia bwa a na riai riki nang kakorakoraki ke ni kamataataki. Ti ataia naba bwa n teuana te kangaanga ngkai ae ti nonoria ni kabiran te uaea bwa n

tabetai ao I taku bwa iai taabo tabeua ni kawain Tarawa Teinainano ae boou ae a manga uruakaki te kawai ibukin kabiran te uaea ao ngkanne aei aekakin mwakuri aike tao ana karauaki n taraki bwa antai ngkanne tabena bwa e na kaoka aron te kawai anne are e a tia ni uruakaki ao I taku bwa iai teuana mwakoron te kawai i Betio kanga ni uakan ma te kawai are e otirake man te tabo Marakei Maneaba mai Tanrake kanga iai ae e a tia ni kena ikanne ae tao te kantaninga bwa ibukin te kabiri uaea, antai ngkanne tabena aei. Aikai bwaai ae nang kakawaki bwa ana karauaki raoi ni kamataataki ian ara Tua bwa antai are ngaia e *responsible* bwa tao n te tai aei tao te PUB ke tao aran te *ESA Write Holder* are ngaia tabena te *power* iaon Tarawa tao kabutan te *power* iaon Tarawa ke tao antai anne e na riai ni mataata, ao e na riai ni iai ngkanne kanoan te Tua are antai ae na kaboa mwin te uruaki bwa I taku bwa te uruaki ngkai ae ti taraki ian ara Tua aei ti te uruaki nakon tenan bwai ni mwakuri ake a irekereke ma te iti. Ma are irarikin anne n aekakin te kawai antai ngkanne tabena bwa e na kabomwi n te itera anne ke e na karaoa te uruaki anne, aikai tabeua tenan *Standard* ke tenan kainibaire are ana uarokoia iai taan bitineti ke taan kabongana te iti ao tao te bwaa iaon Kiribati.

I taku bwa e bon rawata tao irarikin are kanga te *Safety Standard* kanga kamanoaia te botannaomata irarikin are kanga te urarake arei I taku bwa bon iai naba aika tia n reke naba n te kangaanga man tenan baoki ni iti ake ana bwai te PUB are I taku bwa iai naba ngkai ae ngkana ko buti I taku bwa iai i Banraeaba teuana te baoki ni iti ae kanga ko a bon nori uaea ae a bon oti mai iaon te tano aikoa mena inano ao tao ngkana iai tao te uruaki teutana n te uaea anne ao e a kona n reke te kangaanga ngkanne n te tiaoki. I taku bwa aikai bwaai ae kakawaki bwa aei taben te Tautaeka tabera ngaira taan karao Tua bwa ti na tarai ara Tua bwa ana mano te botannaomata ao tao aikai antai ngkanne katabeana anne, aikai kanga tabeua iaon are te *Standard* ao aei taben te Tautaeka ao ana karaoaki ian te Tua.

Ngkanne kanga ai manga ara taratara ngkai bwa are ian naba ara Tua aei are kanga ngkai e a uki ngkai aron kabutan te iti ai tiaki ti te PUB ae na kabuta te iti n tein ngkai ara Biira aei bwa e aki ti menaki ibukin te *board* bwa are anne e a kamaunaki ngkai kanga te iti ian are te *Public Utilities Ordinance* are ngaia taben te PUB kanga te *board* ngkai kai akea titebo ngkai ma ian ara Biira ae a uki ngkai te *sector* aei nakoia te botannaomata ao antai ake a kan karikirake iai kanga teina ma e nang kakawaki bwa antai are kamena te iti

bwa tao te iti are man te Tianaraita are e kamauaki man te bwaa ke te iti are e kamauaki man korakoran taai ke te *Solar Renewable Energy Source* ao te ang tao ibukin te itera Mainiku ke tao tera riki are tao ana manga taraki n taai aika na roko. Ma antai are ngaia e na kabuta te iti man tenan aekakin korakora aikai ngaia e nang kakawaki ngkane bwa e na riai kabaeana ian te Tua.

Ti noria kanga iai tabeua ae ti tarai bwa tao ngkana ti nakon are te iti man korakoran taai ke tao te iti ake a reke tiaki man te Tianaraita are e maiu man te bwaa bwa tao man korakoran taai ke n te ang ke tao nao ke tera ke tao te oera man te ben, aikai ngaira bwaai aika nang kakawaki bwa are ngkai iai ana takete te Tautaeka ian ana kainibaire are Te Kiribati *Intergraded Energy Road map* iai ana takete ibukin kanga mwaingin Kiribati man tao te iti are e reke man te Tianaraita are e kamauaki man te bwaa nakon te iti are a reke man korakoran taai ma aekaki riki ni korakora ake aki roko man tenan Tianaraita. Ao I taku bwa aei teuana kawaina ian te Tua bwa ngaira ti taraia bwa te Tua aei e na riai ni kaungaia te botannaomata bwa ana karekei aia iti ian mwengaia ae a maiu man korakoran taai ao ti ataia bwa iaon Tarawa ko a bon kona bwa are e a uki ai tiaki ti te PUB ngkai ae e karekea te iti ao te korakora iaon Tarawa bwa ko a bon kona ni karekea am *Solar System* n am auti. Ma iai ngkanne ian te Tua aei ae ko aki kariaiakaki bwa kona kanimwa am iti ae maiu man te korakoran taai ke tao tera riki aika ana riaon are ko kainanoia e katabuaki ngkai ian aei, ao I taku bwa aei e nang mataata n nanon te Biira aei ngaira ngkanne tiaki nang mataata iaon te itera anne bwa e aera ngkai ti nang manga katabua ao ti na riai riki ni kaungaia aomata. Bwa tao ngkana ti taetae moa iaon Tarawa tao ti ataia bwa are tao n aekakin aia auti Minita ngkai are iai te *Solar System* iai mwaitira aia *demand* ao mwaitira rakana ngaira iroura e riai ni kaungaki ae kona anga rakan am iti aei ni kaokia nakon n te *grid* ke nakon te *Network* ke nakon te iti ane e bon buti iaon Tarawa bwa e na ibuobuoki ni kakauarerekea mwaitin te korakora ane e na ana karekeaki man te Tianaraita are maiu man te bwaa.

Ma ngaira iroura kanga tiaki riai ni katabua e aki riai ni katabuaki bwa ngkana e a nang raka am *Solar System* inanon baim iaon are kona kainanoia ao aei teuana te katoto are I kabongana aia auti Minita are e a tia n reke rongorongona iroura are 10KVA korakoran ke tao tenan kabanea ni korakora ma I taku bwa aei ngkana e nang riaon kanga a taku taan rabakau bwa aei e kona ni maiu iai tao te *Compound* teuana tao n te Aro nanona ngkanne ngkana e a

raka e a raka te korakora anne ae karekeaki ibukin kainanon te auti teuana ao anne e aera kai tia katuaia te koraki anne ke ti na katabua tao e nang kanakoaki te *System* anne e aera tiaki kabaia te koraki aikai ian te Tua bwa ana kaokia ao e na riki bwa kanga aia bwaintangira nakon te iti are e buti ao e na iai naba te kanuanga ao tao aei riki nakoia te koraki are te botannaomata are ana kaungaki bwa ana karekei aia *Solar System* ma ngkana e a riaon are a kainanoia ao ana riai ni kaokia nakon te *Grid* ke nakon ana *wire* te PUB. Bwa are ngkai tenan karikirake tao mai iroun te *world Bank* te UAE tao *Japan* ao antai ake tao ngkai ae a rin ni ibuobuoki ni karaoan ke ni karekean te *power* man te PUB e bon rangi ni uarereke naba ao I taku bwa ngkana ti kaungaia naba aomata ao ti angania kanga te kanuanga ke kaunga nano te *incentive* ni kangai ngkana arona bwa e a riaon are ko kainanoia ibukin mwengam ao kanakoa nakon te PUB ke te *Grid* ke te *Network* bwa e na reke bwa tao e na tauaki mai iai boon am iti kanga e na anaki ngkanne e na tei bwa am *credit* ngkana mwaiti are ko anga ao e na tauaki anne kona aki tiatinaki are boon ami iti man te PUB e na kauarerekeaki ngkanne nakon mwaitin are ko manga kaokia. Kanga anne ngaira kanoan te Biira aei ti tarai tabeua e nang tikiraoi te Biira ma iai tabeua itera ae kanga tao a riai ni manga taraki ao I taku bwa te kantaninga bwa ngkai iai kanoan ana takete te Tautaeka ibukin te mwaing nakon te korakora ae itiaki ao I taku bwa ara Tua ti na riai ni kaunga anne.

Bwa tao aikai tabeua e nang tiraua ngkanne ibukin ngkanne are tao te bwaa tao aei ngkanne e irekereke ma tao kain ara abamwakoro bwa are iai kanga te Tua kona riai ni iai am *license* nanona irarikin are ko kabwaka am *License* n te kauntira ibukin te Bitineti ae te bwaa ao manga iai riki te *license* ae kona riai ni kabwaka ae tao ibukia tao kain aonaba are e kee ian 1,000 te rita $20 ao tao aei e tara ni uarereke ma I taku bwa irouia taan karikirake e kona n are e a manga rangi ni bubura ma tao e kona naba n taraki tao a bon are e aki bwarabwara bwa kanga tera raoi aan tao aei bwa are ti aei ngkai ae oti n ara Biira aei ao tao ane nikirana e na bon baireaki iroun Te Minita ma te Kabineti tao boon nako tenan iti ma tenan. Ma aikai tera raoi bwa ngaira ti taratara mai irouia ara botannaomata ao e na kona ni manga reke bwa kanga te karawawata bwa te karikirake ae te bwaa e nang uarereke te raka iai bwa n te aina te turam tao ti raua te tara ao I taku bwa aei ngkana ngkai taan karikirake e aki nang bubura aia raka bwa are n tabetai ao ti teaina tibwaia e manga akea kanga te karikirake ae a moanna n rangi ni mamara bwa are anne bukin te

kangaanga n tataren te bwaa ao I taku bwa e nang kakawaki bwa e na taraki te itera aei bwa ngkana ana aki nang maiuraoi bitineti aikai ao tao te mwaiti ae ana manga anganaki bwa ana riai ni kabwaka ni katoa ririki aei tao kona ni manga taraia Te Minita ma ana koraki te Tautaeka irarikin are man te kauntira ao e kona n riki bwa te karawawata teuana. Ma tera raoi tao te kantaninga are e na manga riai ni iai te *license* ibukin kawakinan te bwaa bwa are tao ngaira n ara taratara e ti kakawaki ae kona kangai aikai bwaai ae kona riai ni karaoi te *standard* ae kona anga ngke te Tautaeka ian te Tua ni kangai aei ae kona riai ni iria ngkana ko aki iria ao kona aki kona ni karikirake.

Ma ngkai te *license* ti noria anne bwa kanga a rawata naba ngkai *license* aika rin bwa a kantaningaki bwa ana riai ni kabwaka taan karikirake ao tao aei riki taan karikirake iaon aba ae kanga a nang uarereke kanga taan bwaa taan kabonakoa te bwaa ao tao tiaki nang tarai aika iaon Tarawa bwa are e bon bubura kaei angan baia a kona ni kaboa te bwaa ae nang rawata man tenan tabo ni bwaa iaon Tarawa. Ma ake iaon abamwakoro tera raoi ngkanne tarakina n aron ara Tua ao I taku bwa ti nang kan katuruturua riki kakawakin are kaungan te iti are e reke man te korakora ae itiaki te *Renewable Energy* te *Solar* bwa are ngkai aei e a tabangaki iaon Kiribati ao ti na kanga ni kaungaia riki ara botannaomata bwa ana bon kona ni karekea aia iti man te *Solar* ao ti na aki tiatianna ngaira iroura ti na riai n aki tiatianna bwa tiaki nora te kangaanga ngkana e a raka ae ko kainanoia e a raka ae ko kareka man te *Solar* nakon ae ko kainanoia kanga e aki kabwarabwara Te Minita bwa bukin tera ngkai iai mwakoron ara Tua aekakina aei ao tao aei riki e kakawaki ibukia ara botannaomata iaon ara abamwakoro bwa are bon ti anne te iti ngkai iaon ara abamwakoro irarikin are te *Generator* ae ti a kataia ngkai ni kikitanna nakon te *Solar* ma aekaki riki ni iti ake a reke man korakora aika itiaki.

Ao anne teuana te itera ae ti kan maroroakinna ao ti na bubutia Te Minita bwa e na manga taraia iaon aei ao ngkanne iai ngkanne kanga te Tua aei kanga are iaon riki tenan *Solar* tao aranaki bwa te RE *project* tao aei riki e irekereke nakoia nakeke ana manga kabonakoa te iti nakoia tabeman ma I taku bwa ngkana bon am iti ian am auti ao I taku bwa anne ae ngaia kanga a ti reke ngkai nakai nake a bon karekea aia iti i bon ian aia auti ao aki kabonakoa ao reke ngkanne ian are a manga aki kariaiakaki bwa e na rangi n riao te korakora ae ana karekea nakon are a kainanoia ao anne I taku bwa ti na bubuti bwa e na taraki bwa kanga

tiaki ngaira nora te kangaanga iai ao ngaira iroura ti riai riki ni kaunga. Ao tao ngkana iaon aaba tao e a manga reke bwa tao ai te anga bitineti bwa are a kona naba ni kabonakoa ngkana a iri kanoan tenan Tua ma kaetieti ao te kainibaire are ana riai ni iri ibukin tenan *Standard.* Ngkane iaon are boon tenan iti ma boon te bwaa ma tera kanga ni bon tao ni bon aron te waaki ni karikirake are ngaira ara waaki ni karikirake i Kiribati are kanga e nakon te mwakete tao ti tenan tao kaako ake a tianaki booia tao aikanne ane e a reke ian te Tua are teuana ma ake aki e a bon nakon te tia bitineti bwa iraua boon ana kaako anne ae na kabonakoa bwa e a nakon naba aron tao kainanoakina. Ao ti nonoria bwa iai kaako ae ngkana a tare n aekakin naba te bwaa iaon abamwakoro ngkana e a tare ao e a birirake naba boona ao tao iaon ara abamwakoro ngaira e a moanna ngkai n aki kabonganaki te mwane ibukin kaboan te bwaa bwa ai te ben ai te ben ao ana *Value* te ben ke tao mwaitin te ben are e kainanoaki titabo ma boon te bwaa are kabonakoaki iai tao e nakon ae $2.20 n te rita ao aikanne e kanga raoi bwa are n aron te iti ao tao bon are iai te PUB kanga ti ngaia ae kabonakoa te iti iaon Kiribati n te tai aei ngaia are kanga ngaira iroura bwa tianakin boon te *product* ke te bwai ae ko kabonakoa bwa tao te iti ke tao te kaako ngaira iroura e bon riai n anganaki te tia kabonakoa te kaako anne ke te iti ni kaineti ma ara Biira aei e na riai n anganaki te inaomata bwa e na bairea boon ana iti. Ma ngkana arona bwa e taraia te Tautaeka bwa e bon nang bobuaka are iai angana bwa are kona n anga te *subsidy* ke te ibuobuoki nakon te kambwana anne ke te bitineti anne bwa aei boon am iti ae kona riai ni kabongana ko kona ni kauarerekea ma kona riai n angan te tia bitineti te mwane are e na karokoa iai n ana boo are e a tia n taraia bwa ngaia ane ae na maiuraoi iai mai imwin tarakin ana kabanemwane. Ao I taku bwa aei teuana te bwai ae nang kakawaki bwa tao te kangaanga ngkai tao n tenan karekemwane tao te PUB tao ngkana ti taraia e rawata naba ngkai tao e bon rawata riki te kangaanga irarikin ana karekemwane bwa tao e nang uarereke te kabwara tarau ke aki nang Tamaroa aron te rikotarau ke tao tera.

Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa tenan bitineti ake ana irekereke ma te *Sector* ae te *Energy Sector* a riai n anganaki te inaomata ao te Tautaeka e bon kona ni karaoa ana babaire ni kauarereke ma e na riai ni iai te *subsidy* ke te ibuobuoki ae na mataata ke e na *transparent* nakon te rabwata anne, ngaia kanga aei ara mena iaon tenan boon nako te iti ma tera bwa are aikai ae ana baireaki.

Ngkanne are iaon tao teuana te titiraki tao aei tao ibukin ngkanne mwakuriana bwa iaon ngkanne karekean te *License* tao riki irouia naake a kabonakoa te bwaa iaon abamwakoro bwa are a kainanoaki ngkai bwa ana karekea aia *license* ao te *license* aei e na reke man te *ministry* man te *Division* are *Energy Plan Division* anne ae na anga te *License* . E kanga ngkanne aron kakoroan nanon aei ibukia nake a mena iaon aaba ana karekea mai ia ngkanne aia *license* bwa are ti ataia e nang tiraua ngaira i abara ae Abemama e kan 200 ngkai taan bitineti n te kabonakoan te bwaa, ao ngkanne bwa are irarikin aia *license* mai iroun te kauntira ibukin te bitineti ngkai ngkana e bwati ara Tua aei ao ana manga kainanoaki bwa ana karekei aia *license* man te MISE n ana *Division.* E kanga ngkanne arona tao aikai titiraki ae ti na kateia imatan te Tautaeka bwa e aoria n are ngkana e nang waaki ara Tua aei ao e na akea te kangaanga bwa a bon butiraoi naba kanoana.

Ao tao aei naba e kakawaki naba ae ti na tao ti na manga marorokin tenan tao bwaai tabeua ae tao ti noria ae irekereke ma kanoan te *Energy Sector* te iti ao riki tenan bwaa bwa n tataren ngkai te bwaa iaon abamwakoro tao e bon rawata te kangaanga iai ngaira iai teuana te kangaanga ae reke nakon temanna te ataei ae mena n te onaoraki bwa e kainanoa te *Gas* ao ngke e bane bwaan te *Generator* ao e aki maiu te *gas* ao e aki reke buokana ma I taku bwa aei naba tao te *supply* bwa are nanona te kangaanga n aron ae tataku te Tautaeka e aki tare te bwaa iaon Kiribati. Ma I taku bwa e bon reke naba ian are e tare ni bwaa ibukin tenan abamwakoro ao tao iaon kawaia ara kataninga bwa iaon kawaina e na aki manga oki n reke aei bwa a rawata ngkanne mwangangana ao tao ibukin are tao ti na karekerekea ma kanoan ana iango te Tautaeka ibukin te mwaing man te iti ae e reke man te tianaraita e maiu man te bwaa ma te iti are e reke man tenan aika tenan *sources* aika man te *Solar* ao te ang tenan korakora aika itiaki. Ma teuana te mena ae ti kan maroroakinna tao n aekakin te katoto n au ara abamwakoro ae Abemama bwa ti ataia ngkai bwa teuana tao te tabo ae nang kainanoa te *solar* tenan *Clinic* ao ti ataia bwa iai ngkai aitibaoki are anganaki Kiriniki ibukin tenan iti tenan *Vaccine* tenan bainaoraki tabeua ma iai naba aika naba nang aikoa maiu bwa te *panel* te kangaanga ke te batere e aki taua kanoana ao I taku bwa ngkai ai bon akea ibukin ti te aitibaoki anne. Ma bon ibukin te *Health center* ke te c*linic* iaon abamwakoro tao ngai I bon taetae ibukin au abamwakoro ae I ata rongorongona bon akea Neeti ngkana ana kainanoaki n te *Clinic* are bon tabeia titabo ma ai bon tabeia ngkai Neeti te MA iai ana taura

ma tenan *Clinic* riki kanga ai bon tabeia Neeti bwa ana bon iango aron aia taura ibukin aia tabo. Ngaia tao aei tao teuana ti na karekerekea ao ti na katabetabea iai te Tautaeka bwa kai ti nora ana *road map* arei ae nang Tamaroa ao tao aei teuana bwa are aikai taabo are e taratarai bwa iai naba Reirei ane tao iaon kawaia naba ni buokaki naba n te *Solar* riki tenan *boarding schools* tenan kauntira tao e a reke naba au tai tao e bon ata kainanoan ara kauntira Te Minita are e mena iana te *Solar* are bon raou n Tia Tei bwa are kanga te kangaanga ngkai n te *panel.* Aikai ake kanga a kamwaingaki man te tabo ni ika ao ti nang kukurei n taekinna bwa e nang nakoraoi te *Solar* are n ara tabo ni kamwaitoro e nang kamaiu aitibaoki aika tiraua ma ngkanne ake a kamwaingaki nakon te kauntira ngkai naba ai manga akea naba ana *power* ara kauntira bwa e manga mate naba ara *panel* ma tao aikai tao irekereken nako te maroro iaon te Biira ae nang kakawaki aei ae ti nang boutokaia bwa ma te bwai ae nang kakawaki ae nang riai ni iai te *Standard* ao a na ata tibwangaia rabwata aika kakaokoro ao riki tao manga tarakin itera tabeua ae tao ti taraia ngaira bwa e a manga nang tao e na karauaki riki ni katamaroaki.

Ngkanne tao iaon ngkane are te katuua tao bon ti teutana ae ti noria bwa kanga ni mwakoron tabeua n ara katuua tabeua ngaira iroura e manga aki nang botau ma aron te kairua ae karaoaki bwa ngkana ti nora are iaon kaoan te bwaa ae te *Standard* ao aei tao e nakon are mwakoro 72 tao ibukin te ibuobuoki n te *reference*. Kaoan te bwaa e na riai nang Tamaroa te bwaa are kaoaki ma ngkana te tia kaoa te bwaa tao n aekakin te KOIL ngkai n te tai aei e kaoa te bwaa ao e aki Tamaroa ao tuuana e na aki riaon $5,000 ke teuana te ririki te karabuti aei ngkana ti tara te rabwata ae te KOIL. Ma ngkane n are 73 ao te katuua nakoia nakeke a kawakina te bwaa ao aei a irekereke naba taan bitineti n te bwaa iaon abamwakoro kabanean rietatan te katuua $50,000 a taku bwa aikai itera ae tao tia bubutia Te Minita bwa e na manga taraia bwa ngaira iroura ngkana ko kabotaua te tia kaoa te bwaa n aekakin te KOIL ao taan tia kabonakoa te bwaa iaon aaba bwa I taku bwa ngkana ko kabotaui tenan katuua aikai ti taku ngaira bwa e aki riai. Ngaia ti na bubuti bwa e na taraki riki bwa iai tabeua kanoan ae nang tikiraoi te Tua bwa e na riai ni iai te Tua ae na *set the Standard* ibukin te *Energy* iaon Kiribati ma e na karauaki naba n taraki bwa ana riai ni *fair* ke e na aki tabeitera ibukia tabeman.

Ao tao anne tao ai bon te kabane ngkanne tao e bon taraia Te Minita tao e nang korakora taben te *Energy*

Planning Unit ao tao e a kakawaki naba taran kamarurungana ke anganakina riki tao ana tia mwakuri ibukin kakoroan nanon tabena e rabwa te Tibiika ao ti butimwaea moan warekan te Biira ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai e nakoim.

Hon. Tibanga Taratai: E koaua e rabwa Te Tibiika ao ngai naba temanna ae kanga I kukurei ni kan anga au maroro tabeua ae I taku bwa e na kaineti ma tao te Biira aio ma imwain ae N na waakina au maroro ai bon reitan moa te bwana ni kamauri inanon raoiroin te bwakantaai aio nakoia taan ongora ao ngaira kain te Maneaba kam na bane moa ni mauri.

E koaua e rabwa e na uarereke aron au maroro bwa ti teniua kanoana, te moan ai bon te bwana ni kakaitau moa nakon te Tautaeka te kauoua kanga kangaanga tabeua ae ti taku bwa ti namakini tao bon iaon Tarawa ao ai moarara riki bon man au abamwakoro ae Banaba n reitaki ma te bwai ae ao te *power* ke Te *Energy* ao te kateniua kanga bon au kataratara ao tao tera anga ae tao ti kona e koaua I boutoka te wakirake ibukin te Biira n Onono aio ke tao te Biira are kateaki aio.

E koaua te moan bwai I bon titiraki irou bwa tera te bwai ae te *Energy* e aera e aki noraki moa tao te Onaoraki ao ngaia I a kunea bwa a bon tia ni bane ni barongaki ngaia te Tautaeka e a kaman nori itera ae tao e a tia ni katei e koaua te moan bwai e na riai ni maiu moa tei Kiribati ngaia man maiun tei Kiribati naba e na riai ni kateaki te *Ministry of Health* bwa tao ibukin kateimatoan te maiu anne ae na kona ni maiu iai tei Kiribati ao ngkana e a maiu ao e a marurung tei Kiribati. Ao tao e a roko te kauoua n titiraki ae ti nang manga kangai n reita aron te waaki ti na kareireia teuaei tao e kateaki iai matan teuare te *Ministry of Education* ae tao ti kona n noria bwa ngaia e a waaki inanon uabobonga te rabakau ni karokoa nakon te aaba ma te abamwakoro ao I kona ni kakoaua ngkanne ngaia tao e kan kaoti ngkane matan teuae te *Energy* imwina. Bwa ngke e a maiu tei ao e a reke wanawana ao e a kona n tauraoi ni waaki ni kaitara tao te bwai ae ti a rinnako inanona ae tao te *Climate Changes* ao tao e a moanna n tauraoi tei Kiribati nako iai ma aki kona n tauraoi ngkana aki kona ni kamwakuraki ana bwai ni kamwakuri man te bwai ae te *Energy* ke tao te *Fuel* ae tao te bwai ae ngaia aia *adapt* ngaia noria ae e tia noria ae tia n taekinaki ae te *Petroleum* nakon ngkai ae ti a moanna ni mwaing nakon te *Green Energy* ae te *Solar.* Ma koaua I nora kakawakin

ngkanne katean te rabwata ae te *Energy* ke tao te Biira ae te *Energy* ao tao e maroaka e bon tau n reke n teuana ana *ministry* ae e na bon kona ni bon *focus* iaona bwa are e koaua ti na kanga n *drive* ti na kanga ni *move* na te Tautaeka ngkana ai akea ana *fuel* e koaua ngai temanna I boutoka aron te *fuel* ao ngkana N na tara aron te *fuel* bon mai irou kanga n au taratara iaon Tarawa ikai ao tao bon 70% nakon 80% ae kabonganaa ngkai te *Petroleum in terms of operation* ibukin kanga kabutan ana waaki tiaki te Tautaeka ma I taku bwa kabutan naba bwaai inanon te mwenga. Ko kabuta am kaa ko nako ni *camp* ni mwakuri ko kabonganan ko *burn* te *fuel* .

Ngaira teuana te abamwakoro ae ti na moan rotaki n te bwai ae te *Climate Change* ngaira naba te moan aaba e nang mwaiti naba ara *importation* n te *fuel* bwa ngaira naba ti *support* te bwai ae te *carbon* ma e ngae n anne ma e aoria I kan taratara ngkanne man te taratara are kanga tibwa *active* ae kangai e koaua te Tautaeka ngai bon irou I taku bwa kanga au reita kanga ni boutoka am Biira aio bwa e koaua ti na *move away* man te *Petroleum* nakon te bwai ae te *Solar System.* E koaua aio kaubwaira ae ti taku bwa ti a kaman anganaki naba ngkana ko nonora teuae Te Baibara e kaukaki *Genesis* ke tao Karikanbaai man karikan te ota ao anne te moan Karikanbaai te bwai ae karikia *God* e aki karika *water* ma e karika *light* e koaua *light* arei ngaia bon teuana te *fuel* are e na *fuel* na te aomata are e na karaoa tibwangana ngaia ngai temanna mai te abamwakoro ae Banaba e koaua ti kakoaua bwa e mwaiti ara kangaanga. Iaon ara abamwakoro angin ara bwai a kamauaki man te bwai ae *solar system* aio akea ara kareke tianti iaon ara abamwakoro bwa ti te bwai ae te ika te akawa ara kangaanga ngkai e uruaki ara *Iceplant* iaon Banaba ma tao man te *power system* e koaua ke tao te bwai aio e koaua e nako n rota buan te botannaomata ae iaon te abamwakoro ao e na kanga n *sell off* ana *product* ngkana e aki roko ana *product The market* e aki *unity the quality* ai akea moa te *storage* are e na bwakanaki n te bwai ae ngaia ae ti taetae iaona ngkai ae te *Energy* , ma e koaua ngai temanna ae N na teimatoa ni boutoka te bwai ae te *Moving to Green Energy* ao I koaua ni irekereke ma te bwai ae te *Climate Changes* e ngae ngke e koaua tao e rietata Banaba ma ngaira ti na anga bwanara n te auti aio bwa ti boutoka te Biira ae na boutoka te bwai ae *Green Energy* inanon kabutan ana waaki te Tautaeka. Tia tei riki ni kakaitau nakon te *Ministry* moara riki Taan Mwakuri ao tiaki mwaninga taekaia e koaua te koraki ake itinaniku ake a mwaiti kurikuri ngkai a tia ni kona n anga baia aia mwane ni ibuobuoki ma tao aia taan

rabakau ibukin katamaroan ana Biira tao te *MISE* ibukin kanga uabobongan raoi ana *power* ke ana *Energy* Kiribati tiaki ti ibukira ngaira n te roro aio ma e na katamaroa ao e na karokoraoia riki nakon te roro are e na roko aikai taeka tabeua ao I a bon ang ariki au taeka ni kaitau nakon Te Minita ao I boutoka te Biira ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakon Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire n reken au tai n reiti maroro iaon te Biira ae moan te tamaroa aei.

Te Tia Babaire ao e koaua tao ti bon riai ni manga kauataoi taeka ni kamauri kam na bane moa ni Mauri. Ao e koaua te Tia Babaire ti kaitaua te Minita ae karineaki ma kaain ana aobiti te AG n te Tua ae moan te tamaroa. Te Tia Babaire I teirake bwa I rangi ni boutokaia. Ti wareka te kantaninga are e mena inanona e rangi n tamaroa.

Te Tia Babaire ti kakoaua bwa aio te rabwata ae te Maneaba ni Maungatabu n te tai aio ao tia manga karaoa naba ara tua te Tia Babaire. Ao te bwai ae kakawaki kanakoakin otara n te tua ae ti kabwatia ngkai te Tia Babaire. Ti ataia te Tia Babaire ngkana e tia ni bwaai te tua aio ao e na mwakuriaki. Taan Mwakuria bon kaain te Tautaeka, angiin te tai te Tia Babaire tuua aika a karaoaki a kanakoaki man te Maneaba ni Maungatabu, a mwakuriaki iroun te Tautaeka ma iai riki te rabwata teuana te Tia Babaire are tabena taraakina bwa a mwakuriaki ni kaineti ma te tua kea ki te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire e koaua ti kona ni maroroakinna n te tai aio tataren te bwaa ao te kanganga are ti rootaki iai. Eti te Tia Babaire ma iai naba te kanganga teuana te Tia Babaire bwa tera bonganan ara tua aika ti karaoi. Ngkana ai akea te rabwata are e na kamatoai tua aikai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire I karauai n taraa te tua aei ao ti kakoaua bwa te Maneaba ni Maungatabu tabena karaoakin tua. Manga kaokia riki, te rabwata n te Tautaeka ke te Executive rabwatana ma te mwakuri ma tuua aikai te Tia Babaire. Ma taraakina te Tia Babaire bwa ngke e mwakuri te Tautaeka ma tuua aikai e mwakuri ma are e nanonaki n te tua ke e a bon uoti ana waaki bon irouna te Tia Babaire. N tokin te tai te Tia Babaire taben anne bon te kabowi te Tia Babaire.

Te Tia Babaire a mwaiti tua aika ti karaoi ikai te Tia Babaire. Ma teuana

te Tia Babaire ae te tua naba ae ti karaoia bon te tua ibukia taan kairiri are e mwaneweaki iai karinean te tua te Tia Babaire. Ao moan te kakawaki bwa ara tua aika ti karaoi ngkai e na aki katotonga te aekaki n tua aio te Tia Babaire. Are ko karaoa am tua ao akea manenana. Te Tia Babaire te tua ae tua ibukia taan kairiri e kabaeaki te Tautaeka bwa e na karinea te tua. Ao I kan titiraki ikai te Tia Babaire te Tautaeka n ana tua ae ti karaoia aio e na karinea ke e na aki tao ti bon tibwa kabane buaka naba ara tai ni kabwatia te Tia Babaire.

Kona karinea ao nanon karinean te Tia Babaire n am tua are ko kabwatia te Tia Babaire nanon karineana te Tia Babaire ara tua aio te Tia Babaire ara kantaninga ngkai ti kabwatia bwa kona karinea ngkana e katongaki motina n te kabowi kona kamatoa ana moti te bowi.

Te Tia Babaire I warewareka te tua aio ao e kuri mai moana ni karokoa tokina taekan te kabowi te Tia Babaire. N na warekia te Tia Babaire. Man te kibu 11 a kabwaranakoaki iai bure te Tia Babaire. Antai ae e na kamatoa aio te Tia Babaire, te Tautaeka? Ngkana iai ae karaoa te bure iaan te tua aei, te Tautaeka ? ko a motikia naba te Tautaeka ni kangai ko bure. Kona kanakoaki, kona kabureaki, ti aki te Tia Babaire.

Iai te rabwata are tabena te kabowi te Tia Babaire. Te Tia Babaire ti aki ti ngai te kibu 13,14 te Tia Babaire te kabowi. Antai ae e na baireia te Tia Babaire te kabowi te Tia Babaire. Ngaia are manenan ara tua aikai te Tia Babaire riki ngkana iai kanganga aika a riki te Tia Babaire ao a karika te bua nakon temanna ma temanna n ara tua ae ti karaoia aio ao antai ae e na bairea mwaitin te kabomwi te Tia Babaire ngkana iai te uneaki iai, te kabowi te Tia Babaire.

Te Tia Babaire te kibu 18,19 te kibu 23 e kuri n onrake te tua aio te Tia Babaire ma kakawakin te rabwata ae te kabowi te Tia Babaire. Antai ae e na kamatoai ara tua aikai, te Tautaeka? Tibwangam kamatoaki? Ti aki. Tibwangam mwakuriaia. Ngkana ko aki mwakuri n aron ae nanonaki n te tua aio iai ae e na kaeti naba. Ngkana iai ae ko bukinna bwa e urua te tua aio ao iai ae e na kaetiko naba bwa eti am bukibuki ke e aki. Bon te rabwata ni kabowi te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ti maroa n te tua ae tabeua aikai bwa e anganai te Division ke te Energy Division te Tia Babaire ke tao naake tabeia mwakaia n ninia n te auti ke te tabo ni bitineti n anai taian beba mai iai te Tia Babaire. Antai ae e na kabwaranakoa aio te Tia Babaire bwa eti ngke ko nako n ninii taabo aikai. Ao bukin niniakin taabo aikai, eti niniakia te

Tia Babaire bwa beba ake ko anai te Tia Babaire a eti anakia te Tia Babaire. Antai ae e na bairea anne te Tia Babaire. I taetae ngkai te Tia Babaire iaon te kibu 58. N aron te Tia Babaire ngkana ko bairea temanna bwa e na kitana Kiribati ao e taku teuarei bwa e bure kanakoakina antai ae e na baireia ngkoe, ti aki bwa te kabowi.

Ngkana iai beba aika ko anai iaan te kibu 58, ngkana ko rinea te tabo aei ao ngkana ko anai beba, antai ae e na tangitangi iai? te aomata are ko ninia ana tabo. Ao antai ae e na baireia taekam? Bon ngkoe te Tautaeka ni kangai ko bure bwa a riai n anaaki beba aikai, ti aki te kabowi te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire ti riai ni karaoi ara tua ao ngaira ti rangi ni boutokai karaoakin tua aika a tamaroa. Ao tera te kanganga ngkai te Tia Babaire? Ara kabowi. Tera te kanganga te Tia Babaire, n aron are teuana te kanganga te Tia Babaire n te tua ae ti kaitara ma ngaia aio tataren te bwaa n aron ae taekina. Ma te kanganga naba te Tia Babaire ae ti riai n aki mwanuokinna n aron karaoan ara tua aikai akean te bowi are e Rietata, ao akea te bowi ae te kabane mai ieta te Tia Babaire.

Aio te Tia Babaire bon te kanganga teuana ae taona Kiribati ngkai ao bukin tera te Tia Babaire. Ibukina bwa te Tautaeka aei e anaa tibwangan te kabowi ni kabwarai tuua. Ao e a taku bwa e bure ana kabwarabwara te tua te kabowi ao ngaia eti.

Tibiika: Te Tia Tei I a bubutiko kaokiko riki nakon te Biira, kaoka riki am maroro nakon te Biira I a bubutiko.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ma te Tia Babaire ma ti aki kanoan te Biira kamatoakina te Tia Babaire. Te naan tua aika a karaoaki ikai e bure te Tia Babaire tabetaben nanora nanona e tabetabe nanora n tataren te bwaa. E aki tabetabe nanora te Tia Babaire n aron akean te rabwata ni kabowi ae e na kamatoai tua aikai. Ao I bubuti ngai te Tia Babaire bwa ngkana ko taku bwa au maroro aikai a birinako man te boto ni kantaninga n te Biira aei N na katokai.

Ma ngai e tabetabe nanou te Tia Babaire bwa I kangai, tera bonganan ara tua bwa ti aki ara kantaninga ngke ti karaoa te tua aio ibukin te Energy te Tia Babaire ke te korakora, ti aki kanoan naba te Biira aio bwa ti na taraia bwa e na kamatoaki man kakoroaki nanona. Ao e na kanga ni kakoroaki nanona te Tia Babaire ma ni kamatoaki ngkana ai akea te kabowi te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire tera bonganan ae ti koroi ikai taekan te kabowi bwa ana baireaki taekaia ikekei ao akea rabwatana te kabowi te Tia Babaire bwa are a kamaunaaki ibukin kaokoron te rairai te Tia Babaire. Ngaia are te Tia Babaire anne raoi bukin are I kaira te iango nakon te kanganga teuana ae taonaki Kiribati iai. Ti aki tataren te bwaa ma bon akean rabwatana te kabowi are ngaia ko mwaneweia ikai tao iraua ikai te Tia Babaire.

Ma te Tia Babaire aio te kanganga naba ae ko riai naba n tobwaia te Tautaeka. Irarikin tobwakin are tataren te bwaa tobwaa naba aio karekea te tia moti are kam taku bwa e na boraoi ami kabwarabwara ma ngaia te Tia Babaire, bwa e aonga ni waekoa Kiribati ni waaki ma te rau.

Te Tia Babaire I tabe ni wareware man te tua aio ao e koaua te $50 ni ngaa te Tia Babaire ti aki ataia bwa antai ae e na baireia, te bowi are inano ke te bowi are e rietata. Mwaitin te kabowi antai ae e na baireia, te bowi are e inano ke te bowi are e rietata. Ti aki bon te kabowi are e rietata ma are akea moa ngkai te Tia Babaire.

Ara kantaninga bwa imwain ae kabwataki ara tua aio e na tia n tekateka ikai te tia moti ae rietata te Tia Babaire. Bwa ngkana te tia moti ae rietata n tekateka ikai e kaawa Kiribati ao ti bane ni kaawa. Ti ibukin tera te Tia Babaire? Ti kaawa ibukina bwa te Tautaeka aei e aki kan baireaki taekana iroun te bowi ae e okoro ana kabwarabwara ma ngaia.

Te Tia Babaire te kibu 96 kanga I ti kan taetae teutana iaon te kibu 96(1). Te Tia Babaire tera ae kabonganaaki ikanne te *Customary Legal Rights*. I aki ota iai te Tia Babaire tao e ota iai te Minita are e karaoa ke tao kaain ana aobiti. Tera raoi ae nanonaki n te taeka ae Customary Legal Rights te Tia Babaire.

E taekinna ikai bwa te Customary Role te Tia Babaire ngkana ana babaire kaain te Division aei bwa n otau te Tia Babaire ngkana arona bwa ti na taetae iaon aio te Tia Babaire bon iai arona te Tia Babaire. Bwa n aron are I taekinna mai mwaaina ara tua aika i Kiribati te Tia Babaire te Constitution bon ara tua te Tia Babaire ae te Legislation ao te Customary role te Tia Babaire ngkana ngkana iai aron kawaina te Tia Babaire ao aron karaoakina te Tia Babaire.

Ma are ngkai e titebo ma e taekinaki e assume te tua aio bwa iai te Customary Legal Right ae te naan raa te Tia Babaire, a bia kabwarabwaraaki nakoira bwa tera

raoi ae nanonaki n te Customary Legal Right te Tia Babaire.

Ma are antai te Tia Babaire ae ngkana arona bwa iai te nano uoua ae e na kabwaranakoa aio ibukira bon te rabwata ni kabowi te Tia Babaire.

Te Tia Babaire man marorou iaon aio te Tia Babaire ao I kan kaota tabetaben nanou bwa tera ae riki te Tia Babaire ti maroro ngaira kaain te Kaitara iaon karineakin ana moti te bowi ao karineakin te tua te Tia Babaire. Ao aio naba te Tia Babaire boton au iango n au maroro ngkai. Ma tera ae taekinaki nakoira te Tia Babaire ngke ti maroro irantangaan ara tua aika ti karaoi n te Auti n Tei aei te Tia Babaire ao ti bukinaki bwa ti irantangaia imatan te Tia Babaire.

Te Tia Babaire ai aron ae tia kamamakaki iroun te Tautaeka aei bwa ibukin ngureakinan ana tua Kiribati.

Tibiika: Te Tia Tei I a bubutiko antai taekina te bwai ae riki n te bowi ao tia bon *focus* iaon ara Biira are iaon te Energy Bill I a bubutiko.

Hon.Banuera Berina: Te Tia Babaire te Energy Bill kanoan naba te tua ae e na kakoroaki nanona. Ma ngkana akea rekereken ara maroro te Tia Babaire ma aron kakoroan nanona te Tia Babaire bwa ngaia ngkana ti ngureakina karinean te tua aio kai ti irantangaia imatang tia kamamakaki te Tia Babaire. Bwa ti rang aki taetae iaon etin ana tua Kiribati ao aron kabonganakina. Bwa ngkana ti taetae ao ti na bukinaki irouia te koraki aikai bwa ti irantangaia imatang.

Ngaia are te Tia Babaire ti taetae ikai bwa ti aki ibukia imatang ti taetae ibukin ana tua Kiribati aika ti kabwaati n te Maneaba ni Maungatabu aei. Ma e kaokoro ara rairai ma ngkami tai bukinira bwa ti irantaanga, bwa ti irantaanga ana tua Kiribati te Tia Babaire. Ao aio te Tia Babaire ae e na riai ni moamoa iroura n taai nako te Tia Babaire. Ngaia I kangai ti kabwaata te tua aio te Tia Babaire ibukin antai? Ibukira ngaira kaain Kiribati ao ngaira taan kamanena te iti ao te bwaa antai ae e na karaoia ibukira? Te Tautaeka. Ao ngkana e aki rau nanora iroum te Tautaeka bwa e bure aron kabonganaakin mwakaam ikai ti na nakon antai? Te kabowi. Ao ngkana ti uneakinna bwa e bure am rairai ao ti nakon te bowi are rietata ao ti tokanikai ikekei, antai ae e na iraki ngkoe ke te kabowi? Te kabowi. Ao ngkana ti uneakina inaomatara ae ti anganaki iroun te bowi ti irantangaia imatang ake a karaoa te tua ke ti irantaanga ana tua Kiribati ae karaoia? Ti irantaanga ana tua Kiribati te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire bwaai ake ti karaoi n taai nako i Kiribati n taai nako, Kiribati moa. Ngaia are tia bubutia te Tia Babaire ara Tautaeka bwa e na aki kamoa ana iango te botanaomata ni karooa ngke ti bon irantanga te botanaomata ma aia tua ao tia kaboitinaki bwa aongkoa ti irantangaia imatan te Tia Babaire.

Aio te Tia Babaire te bwai ae e na riai ni matata iroun te Tautaeka n tokin te tai. Ao n tokin te tai te Tia Babaire ao ti aki nano uoua. E bon aki kona n tokanikai te Tia Babaire te kewe iaon te koaua. E na bon aki kona n tokanikai te roo iaon te ota te Tia Babaire,

Tibiika: Kanakoa am taeka ae te kewe te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina: Ao I bubuti ikai te Tia Babaire katokanikaian ara tua aei bwa ngkana e bwaati te tua aio ao karikia bwa te ota. E na otanako nakoia te botanaomata iaon Kiribati bwa ana ataa inaomataia iai ao ana ataa are a bwainikirinaki iai, ao ana ataa nneia ngkana aki rau nanoia n te bwai are ko karaoia bwa niniia aia tabo iaan mwengaia n anai aia bwai n akea inaomatan iaan te tua aei. Ao ngkanne te Tia Babaire anne Kiribati antai te tia katea bukin Kiribati n ara tua Kiribati n te kabowi. Ao anne te Tia Babaire ae ngaia I bubuti iai. I karabwa te Minita ae karineaki ma kaain ana aobiti.

E reke au tai te Tia Babaire ni bunrii bwaai tabeua ae I tangiria bwa e na kaekai te Tautaeka aio, ao antai tabena, kamatoakin tuua aikai, ngkami ke te kabowi. Ao ngkana e kaokoro ami rairai ma te kabowi antai ae e na iraki, ngkami ke te kabowi. Ao ngkana arona bwa ti uneakina ana tua Kiribati, ti irantangaia imatang ke ti irantaanga tua Kiribati.

Ngaia are ko rabwa riki te Minita ma kaain am aobiti bwa iai tabetaben nanou are I a tia n taekinna ao au kantaninga bwa ni manga rinanoan riki aio kam na kabwarabwara nakoira bwa tera ae nanonaki n te *Customary Legal Right*. Ko rabwa te Tia Babaire anne au maroro ni boutoka moan warekan te Biira aio.

Tibiika: Ao I angan te Botaki n Reirei ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa Madam Speaker ao moana te bwana ni kamauri n te bwakantaai aei n aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni Mauri.

Ao e koaua e rabwa ao te moanibwai au maroro e na bon uarereke bwa are e a bon tia te Minita ae karineaki e a tia ni uota bwanaan te Tautaeka iaon te tua ae kanga e booureirei ao riki e kataia naba ni katea te tua iaon iteran ke te sector ae rangi ni

kakawaki. Ao e aki ti kakawaki, bwa e aki ti kakawaki ao e rangi ni matoatoa riki iroura ngaira aba aika a uarereke ao tao N na ti kabwarabwara.

N reitaki ma te bwanaa are e a tia ni uota bwanana te Tautaeka, ao I karabwa te maroro man bwanaan te Leader n te Kaitara e a tia naba ni boutokaia ao n anga tabeua kanga itera ni ibuobuoki aika ana taraaki riki ma bwanana ae n te ongora kanga tia kukurei bwa ai akea are Maa ma kanga e a kaota aika itera aika tao a riai riki n taraaki ao ni katamaroaaki. Kanga iai te bwana ni iraorao ae bwanaan te Kaitara. Ao e koaua I kaitaua naba te Tia Tei mai Kuria ma e bon tuai n roko ni bwanaia raoi kaain Kuria bwa kanga e a manga moakakung n te tai aei. Ke tao e bon ti anga bwanana ni mena ao e tuatua ni kangai tao kangara naba aei kamatoan tuua ma itera aikai. Ma e bon kateimatoa n taetae ao e taetae ti taku bwa e aki raoiroi tao te mwamwana te aba, ma are e bon katurua raoi naba n te aro are e a bon ngae te Tibiika ni bubuti bwa ti nang aki bwai n taetae ikai. Ma e aoria bwa are bon anne anuan te Tia Tei mai Kuria ae e aki kan karinei taeka aika a riai n aki taekinaki n te Auti n Tei aei. Tia bon katikua bwa are tao bon anne ni bwaeta nanona ma kanga ti taraia e aki rangi ni ibuobuoki ao bon ti teuana ke uoua ao ai angiina kanga e a tobitianako.

Ma e aoria bwa are ko kariaia Madam Speaker N na roko n ti kaekai tabeua ni kaitiaki ake e kaawa n taku te ongora bwa ai akea ana kaeka te Tautaeka bwa tia bon kawenea te tua ao tia manga urua te tua, kanga taraana. Ti aki karaoa mwakuriana tia manga bon karaoi babaire n eekanako are e kamatauninga te tua, ma ti aki anne anuan te Tautaeka aei.

Ao e koaua N na taetae boutokaan te Biira are e a bon tia nako. Ma e koaua te bwai are I aranna bwa e booureirei bwa ai tibwa aei te moantai, e ngae ngke Kiribati e a tia ni waaki inanon te korakora ae aranaki bwa e rangi ni barekareka ngkoa. Bwa bukin tera aaba ake a bubura aei kawaiia naba. Ngke a waakin karikirake mai abaia ao a waaki naba man te korakora ae barekareka. Ao ti a kona n titiraki ni kangai ao bukin tera? tao a roko n te mwaneka are e a rangi n rietata ao a nang ribaira ngaira ae tao ti tabe ngkai ni keiaki bwa ti rang kan uarokoira naba n aia kantaninga are an kiitana te bwaa ke te korakora ae barekareka ao an baane irira ngkai nakon te bwaa ke uaiakinan ae kanga te bwaa ae itiaki ke e kiriin.

Ngaia are e kanganga I kataia ni katea te koaua ae kangai, ngkai i 70 nakon 80 ke 90 te katebubua ana

korakora Kiribati e reke man te bwaa ae e ngkoa ae aranaki bwa e barekareka. Ma buutakinakona nako iai aei te mwaneka ae e a kekeiaki iai te Tautaeka. N reitaki ma rabwata aika a tia ni bane n nooraki n aron ana kaitau te Minita n reitaki ma te Tia Kaeti Tua e matoatoa kanga te aekaki ni karaoan tua n te itera aei. Bwa are e bon manga booureirei te waaki ae te mwaing man te bwaa are e barekareka nakon ae aranaki bwa te *renewables.*

Ngaia are I kan katerea ao ti kaitaua te kekeiaki ae tamaroa ao Kiribati e a wakauea ngkai ara korakora ke ara bwaa iaon te bwai ae barekareka.

Ti na keiaki ngkai bwa are anne kanoan naba te taratara n te KV 20. Ao ngkai e a reke te bwaa aei tia rangi ni kaitau nakoia ake a tia ni bane ni ibuobuoki n reitaki naba ma rabwata mai tinaniku ake a tia ni uarokoa Kiribati bwa e aki bebete.

Te kauoua Madam Speaker, te bwai ae aranaki bwa te Energy anne kingin te waaki. Aki kona ni buti bwaai ngkana akea te korakora. Te korakora man te bwaa are e barekareka ke te korakora man te bwaa are itiaki. E rangi ni kakawaki ao te bwai ae aranaki bwa kanga aei kanga e aki rangi *competitive* are e *open up te sectors* bwa a rangi n rawata kaaina. Kanga te bwai are e kona n aranaki bwa te *natural monopoly.*

Ngaia are e bon kuri n aroaro iai bwa are te *generation* te karikana e bon tiku iroun te rabwata ae ti teuana. Ngkai e rabwa te Biira aei bwa e a kataia ni kauki nako bwa ngkana ti aki te *generation* ke tao aron karikan ke moan karekean te korakora aei ti aki man ti te bwaa ae barekareka bwa e a rooti naba itera aika tao te bwaa are man *renewables* taai ke tao te ang ke man te nao. Aikai ngkanne aika a moanna ni karababa aron moan karekean ke te *generation.*

Tarakina naba ngkai te *distribution* ke tibwatibwaakina e nang moanna naba ngkai n aki kanga te bwai are ti aranna bwa e onoti, ke te *natural monopoly* are ngaia ko aki kona ni *control te pricing* bwa e na bon *set te price* te tabo are iai te korakora irouna bwa are e aki *competitive te sector* aei.

Ma ti karabwai bwaai aika kanga bwaai ae aranaki ngkanne bwa e a *modernize* ma tia kataia n rinnako n te waaki ae kanga e a *modern* are tia tarai te naan korakora bwa a kona n reke ti aki ni itera aika a mwaiti. Ngaia are anne kanga tao n taraan n te *prizing* ma te bwai ae kakawaki te Biira aei e rababanako. E taraa te *environment* n aron are e bon oti. Ao ngkana e koaua bwa te naan *offenses* bwa I kan karekea otau bwa angiin

Biira a bon kaoti te naan rekenikai. Kanga e aki rangi n teretere ni Biira aika ti a tia n rinanoi ae e kaota te rekenikai ao e kaota naba mwakan te bowi bwa ngaia kanga ti aki anne te kantaninga bwa are bon iai te ota. Bwa ti te tua e katebenakoi rekenikai ma bon iai te rabwata are e na karaoi ngkanne kanga kamanoan aikai bwa iraki ke aki.

N aron ae ti aki taben te Tautaeka ma bon iai ae tabena anne. Ma kanga ti aki te kantaninga bwa a nang korekoreaki n tuua ni kabane bwa aei mwakan te bowi, aei mwakan te bowi. I taku bwa e bon ota riki te Tia Tei mai Kuria bwa akanne e aki boou bwa ai bon aekan naba tuua aika nako. A ti kaotaki te naan *offenses* ao ngkana te *offenses* e kona n oti are man te mwaiti aei nakon te mwaiti aei. N aron are e taekinna te Leader n te Kaitara are e a bon ti wareka naba te mwaiti are te toki mai ieta are $50 te ngaa. Ma are e aki kaotia are man $1 te ngaa ni karokoa $50 te ngaa. Anne ae e rangi n teretere ma e aki oti bwa anne te mwaiti mai inano bwa are man $1 te ngaa bwa ti aki are e a toki naba. bwa e a kawa ni bure te ota bwa aongkoa akea te mwaiti mai inano. Ma e ti kaotaki nakon te ongora te mwaiti are mai ieta ma iai are e mai inano are te $1 te ngaa.

I a roko ngkanne Madam Speaker bwa are e uarereke te tai bwa n aron are I taku e a bon bwaranako bwa iai inanon teuana aan ke ana *objectives* te Biira iaon are e oti n ane e oti iaon te mwakoro 2 n aron are e kabwarabwaraaki iaan tao te tua are Part 1 section 4 tebwina (10) taben kanga aan raoi katean te Biira aei. Ao e rababa nako bwa e rokoroko naba ma te Human Resource Capacity ke kanga kamarurungan te tabo aei bwa e na kona ni karaoi tabena ae a manga boou ngkai. Ngaia are e kaoti naba itera aika tao te naan bwaa ake aikoa tao ana karika te kabarekareka e kanga aroia e oti naba.

Aron te reitaki ma aon aba tera naba aroia. Ma e koaua bwa are e taekinaki bwa e kinikinikaki ke ni kotekoteaki bwa Minita ngkai a kabongana ngkai te solar. Ma are e na teretere bwa Minita ae anganaki ngkai te korakora man taai man te aro are anganaki a bon kabooi aia miita. Ti aki n ae anganaki n akea boona a kabooi aia miita. Ngaia are e na aki taku te ongora bwa a bon bane n anganaki miita te korakora man te taai ao kanga e tieuataake. Ma are e na ota te botanaomata a bane ni kabooi akanne te naan Minita. Tera mwaitin aia miita are a kamanena ni korakoran taai a miitanaki naba iai.

Ao e koaua I kan kaoka ngkanne te rongorongo are e a rangi ni katuruturua te Tia Tei mai Kuria bwa te Tautaeka aei aongkoa e a rang

urui tuua. Akea te bwai ae ti urua ao ngkana tao e koaua bwa e tangi nanona n au taeka are kanga I taekinna are e kangai, bwa antai ae kam kamanoa. Bwa are e aki totoki te kakaewenako ni kangai taraiko te Tautaeka ko a bon karaoi tua aika e na bon okiriko bwa ko mabiao mai iai.

Ngaia are ti kangai kai akea te tua are ti karaoia ae ti mabiao mai iai. Bwa ti kabanei korakorara n ara tua aika ti karaoi ibukin te botanaomata. Ma ani bon tarai ngkami anne ngkanne aia taeka antai ngkanne ae kam kamanoa. Ngkami kaain tao Kamanoan Kiribati Party kam kamanoa Kiribati ke kam bon kamanoa temanna te aomata ae te i abatera. Ai aekana naba nakon Kiribati Moa Party e moanibwai tei Kiribati ke e moanibwai moa te i abatera. Ti akanne au taeka ma akea ae ibuakon au taeka ae tao ti kamoaira bwa te Tautaeka e a birinako man tabena are e na karinei te naan tua. Ti bane ni karinei te naan tua. Ao bwaai ake ti karaoi ti karaoi naba nakon te tua ake bon iai kanoana iaan te Biira. Ngke tao ti kanakoa te i abatera bwa e a urua tuan ana Visa ti bon karaoia naba ni kaineti ma tuan te boborau ke tuan te roko i abara. Bwa are anne tabera kamanoan abara mai irouia abatera aika burakiako. Aika a taku bwa man wanawanaia ao a karaoi bwaai aika eti. Ma are ti kataia ni kaokia bwa are ko a urua te tua iaan aei. Bwa are ngke ko roko ko roko n te Visa aei akea buren anne bwa ti karaoia iaan te tua.

Ngaia are e a kawa n taku te ongora bwa te Tautaeka aei ai te Tautaeka n aki karinei te naan tua. Ti bane ni karinei te naan tua ao ti teimatoa ni karinea ma ti na teimatoa naba n ninikoria n tarai itera ake ti taku bwa e aonikai kabwaranakoan te tua. Anne ngkanne tabera ao man taeka tabeua akanne Madam Speaker e aoria bwa are I a katikui ana kakaewenako te Tia Tei mai Kuria tao riki ni bon kabwaranakoan te tua are tera ae kananonaki n te *Custom* are e kotokoteia iaan te mena I a katikua nakon te Minita are tabena bwa tao e a bon kaeka anne. Ao man taeka tabena akanne I a kukurei ni boutoka moan warekan te Biira. Ao e rabwa.

Hon.Banuera Berina : *Point of Order* te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I tabe n raraoma bwa tera ngkai ae ti nang kauntaeka ma N na anganiko te Point of Order te Tia Tei mai Kuria ao I bon bubuti man te taibora bwa ti na aki kaunga te uneaki ibukin taekan bwaai ake a tia n riki n te high court bwa te bwai ae kakawaki ara Biira ae mena imatara ti na taetae ao ti na kaineti nakon te Biira ae wene imatara n anganiko am Point of Order te Tia Tei.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire te bwai are I maroro iaona ti aki te bwai ae a tia n riki n te *High Court* ma taetae aika ti ongo n te Maneaba ni Maungatabu aei. Are e taekinaki bwa ngke ti irantanga te tua ao ti bukinaki bwa ti kamanoa te imatang. Akanne ti aki bwain te *High Court* ma bwaai aika riki ngkai te Tia Babaire. Ao I teirake ngkanne ni *Point of Order* te Tia Babaire bwa e aki rau nanon te Beretitenti bwa tao e aki ota n te bwai are I taekinna ikai. I kan ongora bwa ngkana ko uneaki ibukin ana tua Kiribati bwa e na iraki nanona anne ko kamanoa Kiribati ma ana tua ke ko irantaanga te imatang.

Anne te Tia Babaire ae I taekinna ma e aki te roko n te kaeka I a manga kabwara riki au bure te Tia Babaire ngkana arona bwa e noraki au maroro bwa bwaai aika a riki n te High Court. Ae I taekinna te Tia Babaire aki rau nanora n te bwai ae taekinaki n te Maneaba ni Maungatabu aio bwa aongkoa ti kamangoraki iai. Ngaia ngke ti uneakina ana tua Kiribati e a uruakaki ao ti taekinna nakon Kiribati bwa ti kamanoia imatang iai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I taku bwa iai angan tabekan ami aki rau n nano ibukin maroro aika a tabekaki n te Auti aei kam kona n tabekia bwa ami titiraki ke ami kaoti. Ao I taku bwa akanne ngkanne ami anga iaan ami tua n ara Maneaba ni Maungatabu. Ao N na bubuti ngkanne bwa n aron ti maroro iaon aron ae e a tia kanga ni irekereke ma aron bwaai tao tua ake antai ae e na iraki nanona, te Tautaeka ke te Auti. Tao te bwai ae kakawaki ae ti na uringa bwa te Biira ae ti maroroakinna ngkai te Biira ae boou reirei ao aron mwakuriana te *implementation* iaona ma baikara ti tuai kona ni katautau bwa baikara bwaai aika ana riki. Akanne ti na kona ni katikui nakon kaewenakoan ke rinanoakin te Biira aei ngkana arona bwa e riki n tua. Ao ngkanne tia kona n ataia bwa tera bwaai aika ana riki iai.

Ngaia are n te tai moa aei e a tia ni kaeka te Beretitenti aron te maroro are e nako mai iroun te Tia Tei mai Kuria ni kaineti ma te maroro are e taekinna n te tai aei ao ngkanne N na bubuti ngkami Taan Tei ake imwina akea ae e na manga maroro iaon itera aika a tia n taekinaki aikai. Kam na ti maroro iaon te Biira ngkana I taraia bwa e okioki ao ana manga oki aron maroro aikai ao I a katoka naba te maroro ao I a kaokia naba nakon te tia tabeka te Biira.

Ao iai am Point of Order te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ti uoua au Point of

Order ni kanakoan tao kanoan au maroro are e mwaneweia te Beretitenti. Te moan are iaon te katuua bwa I bon taekina ngai te kabanea n rietata bwa ibukina bwa e aki botau tuan te rabwata are e karokoa te bwaa i Kiribati ae tao n te tai aei te KOIL ae te kabanea n rietata n tua $5 te ngaa. Ao tuua ibukin te storage ke kawakinan te bwaa are a irekereke iai taan kabo bwaa iaon ara abamwakoro te kabanea n rietata ni katuua ao aei e bon rangi n teretere iaan mwakoro 73 te kabanea n rietata. Ao I aki mwanewea te kabanea n rinano bwa I ana are te kabanea n rietata bwa I kabotaua ma are te kabanea n rietata are tao tuan te KOIL n te tai aei ae ti ota iai n are iaan 72 bwa tuaia taan kawakina te bwaa te kabanea n rietata $50 te ngaa.

Ngaia I ti kan katuruturua bwa are eti iai te kabanea ni uarereke ae $1 te ngaa ma ngai I taraa ae te kabotau ae te kabanea n rietata bwa I taku bwa anne ae e rangi ni matata n te Biira.

Te kauoua ngkanne are iaon tao aia raa bwa are ngaia ae I mwanewea aia solar system ke aia iti Minita are e maeu man te solar. Ao ngai I anaia bwa te kabotau iaan te tua aei are e katabuaki ae e na raka iaon are ko kainnanoia mwaitin am solar ae ko karekea. Ao anne ti a tia n ongora are e a bon tia ni kaongoraira iai te Tautaeka te naan system aikanne are 5 te KVA ao 10 te KVA are te naan 30 ni ngaa ao 60 ni ngaa. Aikai a nang raka iaon bwa kanga n aron otara ana kainnano te mwenga. Ngaia anne I mena te kabotau anne ao kanga I aki mwanewea ae tao a kaboaki ke aki. Kanga bon te bwai teuana anne ma I ti kan kamatata ngkanne anne bwa ngkanne iaan te tua aei ao tera ngkanne te bwai ae na karaoia te Tautaeka n aekakina anne ke tao e nang noora riain are a nang kariaiakaki aomata bwa ana raka iaon are a kainnanoia aia solar system. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea; Ko rabwa Madam Speaker ao ngkai au moan tai n taetae n te bwakantai aio ao ni bon te bong naba aio ao I a karimoa moa bwanaia kaain abau ae Tarawateinainano ni kamauriko te Tibiika ae ko karineaki ma kaain am aobiti. Ngaira ni kabane ni moa mai iroun te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ma Minita ao ngaira ni kabane te Leader n te Kaitara Taan Tei, taan ongora, kaain Kiribati ni kabane te bwana mai Tarawateinainano ae mwaitorotoro nakoimi n te bwakantaai aio kam na bane moa ni mauri.

Te Tia Babaire e nang kakawaki ae ti na kanakoi naba ara maroro tabeua aika a kaineti ma tao kanoan te Biira ae tabekaki man ana itera te Minita n te MISE. Ao I a rimoa ni kaitaua moa te Minita ae karineaki ma ana taan rabakau, ana taan rabakau are a tia ni karaua ni baronga kanoan te Biira ae e rangi n tamaroa aio te Tia Babaire.

Tao irarikin naba aio te Tia Babaire ao tao bon te kaitau naba bwa ni kanoan naba te workshop are e a tia ni karaoaki tabeua te bong imwain te Auti n Tei te Tia Babaire are a bon bane ni kaoaki iai Taan Tei are ti bon bane ni kaea te Tia Babaire bwa ti na anganaki te kamatataa tabeua are ti taku bwa e na kauarerekea ngkanne aron kanga tao te aro ni kauntaeka ma te aro ni kauntaba riki inanon te Auti n Tei aio te Tia Babaire.

I karabwa te Leader n te Kaitara ao kaain te Kaitara ao ake uaitera te Tia Babaire bwa n otau n aia maroro ao bane ni boutoka te kaoti ke te Biira ae rangi n tamaroa aio te Tia Babaire. Ngaia I teirake naba ngai te Tia Babaire I kan anga naba bwanaia kaain Tarawateinaieta ni kaotia bwa ti boutoka te Biira ae e rangi n tamaroa aio.

E koaua te Tia Babaire bwa n aron are e taekinaki ao e bon rangi ni booureirei te Biira aio ao kanga n ongorara n aron are e a tia ni maroroakinaki n te workshop ao n aron ae a tia ni maroroakinna Taan Tei. Ao aio te mwaneka teuana ae boou ibukin karaoan te tua ibukin te iti te Tia Babaire are e na oneaki te iti are e maeu man te bwaa nakon tao te solar system te Tia Babaire. Ao tabeua riki te Tia Babaire taben tao te Ministry are e na barongai ni irekereke ma te iti ae te Tia Babaire are e maeu man taai ake a bane ni koreaki inanon te tua ae e a tibwa karioaki n te tai aei.

E koaua n aron ae e ataaki ao ngaira kaain Kiribati ae ti bon bwa tao ngke e moan roroko ngkoa te rongorongo are *climate change* ao anne a bane naba ni katikaki ara iango te Tia Babaire nakon kanga boutokaan aron tera itera te Tia Babaire ake a rekereke iai Kiribati ma te *climate change* ao bon teuana n aron ae ngkana ti aki ana itera tera tao te bwaa ke tera te Tia Babaire n aron are kanga e rootaki iai tao te aonnaba n aron kabonganaan te bwaa n te aonnaba ae bwanin te Tia Babaire. Ngaia e roota aron bibitakin kanoan bong iai. Ao ti kona naba n taraa tao ana itera naba tao te Environment naba te Tia Babaire a kaungaaki naba te botanaomata bwa ana teimatoa tao ni ununiki bwa e aonga tao ni kona ni kamwaitaki riki te aroka ni ikotaki ma barongaan naba tera ai ananakin bwaai mai mataniwin te aba te Tia Babaire bwa e aonga ae boutoka aron bibitakin

kanoan bong bwa ti na moantaai n reke iai te Tia Babaire ao ti na nang kananoanga iai.

E koaua te Tia Babaire tao aio te tai are e a bon riai ni karaoaki te katamaroa nakon tao te tua aio ke tao e nang uotakirake te tua aio. Ma tao titebo bwaai ae I kan maroro iai te Tia Babaire bwa are tao a tia n nako ake a tia ni maroroakinaki ake mai mwaaina ake a bon teretere riki riki iai a tia n teretere tabeua itera aika kanga a rekereke ma kanoan te tua aio ao tao ti man ara itera ngaira mai Tarawateinaieta n aron ae kanga ti bon taneiai iai tao ti bubuti kanga baikara ngkanne aron tao ana katamaroa naba tao te Ministry aio nakoira. Ao e koaua bwa iai tabeua ake ti bon maroroakini n te workshop bwa tera aron e uneakinaki tao te katamaroa iaon Tarawateinainano ma Betio n te tai ae nako. Ma e rabwa are e a tia ni kabwarabwaraaki mai irouia Taan Mwakuri n te MISE. Ao e rangi ni barongaaki raoi te bwai ae a karaoia bwa are imwain ae ana karaoa te katamaroa te Tia Babaire n aron are a bon taekinna e na riai moa ni iai te tua. E na riai moa ni karaoaki te tua bwa anne ngaia tao te anga teuana ae e na baronga aron te katamaroa n tokin te tai.

Are tao e koaua tao e uneakinaki e aera ngkai ti a nakomai ni kabane buaka ara tai ni maroroakina tao te mena aei ao te baoki ni iti are tao i Teaoraereke are e a bon uki matana. E koaua akanne ae tao a bon kibari naba Taan Mwakuri ti ataia bwa a kataia ni kabanea aia kekeiaki Taan Mwakuri n te PUB ni itera aikai. Ma ni iterana ngkanne ae teuana te Tia Babaire e bon rangi ni kakawaki aio bwa e na riai ni iai te tua ao ngaia aika a maroroakinaki, katuua tabeua tao e kona ae maroroakinaki a ongora ara botanaomata tera bonganana ngkai. Baikara katuua baikara rekenkai akana a kona tao ni manga tenaaki iai ngkana a kona tao iai te ananga tao n aki meuti tao nakon ana bwai te botanaomata akana ana barongaaki inanon te tai teuana n aron ae e a tia ni kamenaaki te men ate Tia Babaire.

Tao bon ti raraoma tabeua te Tia Babaire tao bon Banaba iaon Tarawateinainano ni irekereke ma tera tao irouia te koraki ake a kawakina ngkai te bwaa. N te tai teuana te Tia Babaire are I kaaina ngkoa te Komete te PAC ao e reke naba ara tai n nakoia kaain te KOIL. Ao ti bon nako n tekateka ni maroro ma te Manatia ao ni kakaea naba rongorongon tao tera te kanganga n te bwaa ao tera aron tibwatibwaan aron te bwaa nakoia n te tai arei te Tia Babaire. Ao ni ikotaki ma ara titiraki tabeua te Tia Babaire kanga a rekereke naba ma kanoan te mena aei te katamaroa ao ngkana ti are te Ministry aio ke te Minita ma ana

Taan Mwakuri are a bon tia ni kaman noria.

Ao e koaua tao bon ti te raraoma n taabo tabeua ke taabo ni bwaa iaon Tarawateinainano te Tia Babaire n aron ae e noraki n taabo ni bwaa ake a uarereke are kanga akea nnen kamanoan te bwaa ngkana arona bwa te bwai are e ngkana e riki nakon te bwaa bwa tao te raran nakon te turam. Ti kona n noori n taabo ni bwaa ake kanga te naan mitiin ao tao e koaua iai te naan tank-tainers ake ana bon mena ao iai nnen kamanoaia ao tera te timanti are e a irakeaki te Tia Babaire. N aron akana n te power house ma are i Bikenibeu ao ni bon te tabo ni bwaa naba are n te Koil are i Betio. Ngaia ti bon titiraki ngke ti roko ikekei bwa ti aki ataa bukin te bwai aio bwa tera n te moantai te Tia Babaire ao ngaia bon te bwai teuana ae e rangi ni bongana ae e na kona ni kamanoia naba te botanaomata n te teuana ngkana arona bwa e a reke te kanganga bwa iai te raran ae bubura nakon te tabo ni bwaa aio.

Ao ngaia e rabwa bwa ti ataa nanon tao nnen kamanoan te bwaa aio ngkana e raran ao ti kataia n tarataraia iaon Tarawateinainano iaon bon ara tabo aio ao e koaua taabo ni bwaa n aron ae I a tia n taekinna ao iai akanne ae ti noori.

Ma tao N na ti riinga riki te Tia Babaire are te naan bwaa bwa kanga bon aekakin ngkanne are i buki n aron kanga. Ao n otara naba n te maroro n te tai arei iai ana iango naba te Koil e na manga kataia ni kanakoi te naan tank-tainers aikai nako aon aba. Are e nang onea mwiin ngkanne te turam are tao e koaua bwa e a bobuaka riki te turam ni kaboaki ao ngkana e a kaboaki te tank-tainer bwa are ti te kanganga ngkai tao n te tai aio are e bon tuai reke aron kanga kamwaingingan te naan containers aikai ke tao te naan tank-tainers aikai nako aon aba bwa tao e na angaraoi nakon te kaibuke are e na kona ni katoka bware ti aki te bwai ae uarereke nakon te turam te Tia Babaire.

Ma ti aron nikoana ngkanne bwa ti kona n noria i Tarawateinainano ao tao e koaua iai akanne ikai ma n taabo tabeua ngkai ae I noori bwaai tabeua akea anne ae I noria iai. Ma are ngkana tao tennai ke nimaai te turam inanon te mena aei te Tia Babaire e bon kona naba ni karika te uararake ae rangi ni buburakaei ngkana arona bwa iai te kanganga ae riki. Ao ngkana e na anganako te bwai anne antai akana a mena irarikia are a bon bane naba ni uararake iai.

Ngaia are e aoria bwa are tao e aki reke ara tai ni maroro ke e aki otinako n ara tai ni maroro n te

workshop are tao e koaua bwa are ana bon kaekaira naba iai kaain te Ministry are tabeia n te tai are ti workshop ma ngaia are ngkana e a reke taina ngkai ke tao te Minita ana katamaroa te Ministry nakon aio. Bwa aonga naba n ataia kaain Tarawateinainano bwa ngaia ana bon kamanoaki naba tao ngkana tao e koaua bwa iai ae bon barongaia tao te Koil ma te koraki n aron are I mwanewei taabo ni bwaai riki ake a uarereke te Tia Babaire ao ngkanne anne ngkanne bon iai te babaronga are a tia ana kainibaire are ana riai ni iri te Tia Babaire ao e na akea ngkanne te kanganga. Ma tao e kakawaki naba bwa e na kabetetea tao te raraoma nakoia te koraki ake a mena irarikin ke tao a maeka irarikin taabo ni bwaa te Tia Babaire bwa ngkana a na kona n ataia bwa ngaia a mano raoi ngkana arona bwa ana reke ni kanganga ae ai aron aikai te Tia Babaire. Bwa are angiina naba taabo ni bwaa naba iaon Tarawateinainano are a bon rangi ni kaan naba ma taabo ni maeka te Tia Babaire.

Eng ao tao ai arona naba nako aon aba te Tia Babaire ngkanne bwa are e koaua bwa ngkana ti bon taetae naba ibukia ara botanaomata akana iaon aba naba te Tia Babaire n aron tabekan te Biira aio are e tieuataake tera naba ngkanne ana iango naba tera te tabo ni mwakuri ae tabena naba aei te Tia Babaire ni ikotaki ma ana kambwana ae te Koil ibukin katamaroana te Tia Babaire.

Aikai tabeua au maroro te Tia Babaire ae kanga I kan tabeki bwa kanga kaotan boutokaan te maroro aio ao e koaua bwa are e a bon mwaiti kanoan ara maroro n te tai arei. E a maroroakinaki naba taekan tao onean karaoan te wire are e mena mai inano are e kabiraki ieta n aron are i Kiritimati te Tia Babaire. Ma iai naba ana katamaroa tao tera kee te Ministry aio ni kanoan naba te Biira aio ma tao e koaua bwa iai titiraki ake tao aera, e a bon aki naba kamenaaki ae ti te tikina n aron are i Kiritimati ke n aron ae i Tarawateinainano. E rabwa naba kaekana bwa tiao ta naba iai bwa tera bwa are bon iai tao angaraoin bwaai aikai ma aron taabo aika ana riai ni kanimwaki bwaai aikai te Tia Babaire bwa e na kona ni biri inano ke e na kona ni biri ieta.

Ngaia are anne te Tia Babaire bwa ngai irou kanga e titebo ma e bon bebete naba aron te rawawata irouia ngkana tera. Ao tao e koaua tao e a bon nakomai ni uneakinaki ikai te Tia Babaire bwa tao tera aron. Bwa ngkana tia manga bon nakomai ni uneaki ikai te Tia Babaire ai manga bon te bwai teuana ngkanne te Tia Babaire ai manga bon te bwai teuana ai manga bon te nakomai n ikan uneaki ke tao n ikan raa. Ao e koaua bwa are bon inaomataia Taan Tei aio

are tera are a bon kan taekinna ke ni kan uneakinna akea ae kona kanga n totokoa anne te Tia Babaire.

Ma ngai tao te point are I taku bwa I mena I taku bwa ti a tia n rinanon te Biira ao te Tia Babaire. Ao ti a tia naba n anganaki ara tai bwa ti na katebenakoi bwaai. Ngaia I taku bwa ara koraki ngkanne ae a nang kabebetea aron tao te Tautaeka. Bwa tao e koaua tao aikai ao aikai bwa ti a tia ni maroroakinna. Ngaia are e aoria aikai tabeua kanga bon ti boutokaan au maroro tabeua ake I taku bwa I boutoka te Biira aio ana Biira te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri ao eng te kantaninga ae abwabwaki bwa imwin kabwatan te Biira aio ao e nang reke te ibuobuoki ao kanga te ota raoi ma kanga karekean te kaetieti ao te kaibare are ana ataia ara botanaomata bwa aio tao te Biira ke te tua are e nang karaoaki ngkai ibukin te katamaroa iaon te iti, ao ni iterana aika a kakaokoro te Tia Babaire bon ibukia ara botanaomata te Tia Babaire. Man au maroro aikai tabeua te Tia Babaire ao I a kukurei n taekinna bwa I boutoka moan warekan te Biira aio ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I anganiko te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti e nakoim.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker ao kai bon te Biira ae booureirei ao kanga a boaki manawara naba iai bwa irekereke ma ara abamwakoro tao iaon te iti. Ao I nang kukurei naba n anga au maroro tabeua ni boutoka aron tao te boutoka nakon te Biira ae uotaki n te tai aio. Ao e koaua I kan moana au maroro ma te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker ao ai bon ngaira ni kabane ake kanga Taan Tei ni kabane ao riki te Tia Kaeti Tua ma kaain ana aobiti ao bon te Ministry of te MISE ao te Minita are ngaia ae uota ana Biira n te tai aio. I a tabeka bwana ni kamauri nakoimi ni kabane.

Madam Speaker, ao e koaua te Biira aio bon te Biira ae e rangi ni buburakaei ao tao e koaua e matenten baena ao I aki rangi ni kataia bwa N na rinanon teuana ma teuana tao n rinanoi. Ma I kan anai tabeua ake I taku bwa ana irekereke ao e na kaeti ma kanga bon kainnanoia naba kaain au abamwakoro ae Tarawateinaieta are I taku bwa n te tai are e nang kakawaki bwa ti na uotia ao ni karekea naba ana iango te Minita bwa tera ana iango bwa e kona ni karinna n te tai aio ke tao taai akana imwina n aron ae ti ataia bon iai naba te kauoua ni wareware ao te Committee stage iaon ana Biira aio ma kanga e na kakawaki bwa ti na karibwabwa ke ni kabaebaea inanon

kanga moan warekana inanon te tai aio.

Madam Speaker, e koaua are te tua ae te korakora 2022 e booti bwaai aika te Energy ao te Petroleum ao e rangi n rabwa bwa uoua ao karikaki n teuana te tua n te tai aio. Ao tao N na taetae moa iaon te Energy Sector ao n aron ae ti bon ataia tao n te tai aio bon te PUB ae ti ngaia ngkai are tao e riki bwa te electricity supply area te right are e mena bwa right holder. Ao tao ngaia are e anganaki n te tai aio bwa kanga te service provider ibukin te iti are e buti ngkai mai Betio nako Nabeina. Ao tao e koaua tao e a bon bwakanako naba te tua aio tao e koaua are iai ae ti noria bwa ngaia bon kanoan te PUB Ordinance nanona man taian ke imwain te korone ao tao e koaua e a kaman mwaneweaki man te tai anne bwa e na iai tokin tao birin te iti ao tao te iti ae e na buti tao bon mai Betio nako Nabeina.

Ao tao n te tai aio Madam Speaker e reke te tai n onono I aki ataia bwa I kataia ni kakaea te tietura ae tao e na kabwarabwara tao tokin te area ae ngkai n te tai aio ma tao e aoria bwa I a manga kai butia te Minita antai ae e na ataia ao ngaia tao e a toki i Buariki n te tai aei. Ngaia are tao anne te bwai ae I kataia ni katerea bwa are e a bon roko i Tarawateinaieta bwa are e a bwaka i Nabeina ao I taku bwa te nano n tangiran te korakora ae man te Tianaraita kanga e koaua tao N na taetae moa iaon aei ao I a manga taraa iterana are te green energy. Ngkana ti bon maroro iaon aio ao akea ae kakoaua te koaua ae kanga ko bon namakina riki kanga e korakora riki kanga tao bwaai aika a kona n reke ke tao ana capability tao te power e kona riki ni kamaeua te aiti baoki, baikara ake ana tangira te korakora ae mwaiti man te tianairata ke te energy. Ao I taku bwa ti aki kakewea ae te tianaraita bon ngaia te moan ke kanga teuana te source te alternative source ae e nang riai n taraaki bwa bon ngaia te moanibwai. Bwa a rawata bwaai aika e kona ni kamaeua.

Tao anne ngkanne ae I kona n taraia bwa ngkana te taratara ae kanga e nanobwiaki ke e mataiakinaki n te itera are kanga tao mai ikai naba nako Buariki n te tai aei. Ao anne kanga I kan karibwabwaea n te tai aio bwa eng kanga tao e a bon roko tera riki ngke tao a kanimwaki riki iraua riki te tianaraita ae kona ni kanimwaki ao tao e a roko naba n te tabo ae ti kantaningaia.

I kan tabeka naba aio Madam Speaker bwa are ai irekereke bwaai aikai bwa ngkana ti taraa te tourism ao ngkai e a rangi ni korakora industry e rangi ni kaungaaki. Ao teuana kanga te tabo ae rangi n tamaroa bon Tarawateinaieta ma

kanga I taku bwa a rawata utero ae I taku bwa e kakoauaki te mwainging imarenan Tarawateinainano ma Tarawateinaieta e rangi ni korakora tao e katoa *weekend*. Ma I taku naba bwa te bwai ae na bon kona n au reke ae na kona ni katamaroa te waaki ibukin anakin riki nanoia tao koraki ake ti arania bwa tao iaon te tourism. Ao tao ngkana e bon karokoaki naba raoi tera te power ke n ara tabo aei. Bwa are e aonga ni bon kona ni karawataaki riki te naan activities ake ti taku bwa ana irekereke ma te korakora Madam Speaker. Ngaia are I taku bwa anne teuana ae kanga I kunea n taraan tao uotakin moa au kukune are I kona ni karea taningan te Minita n te tai aio.

Tao e koaua tao ti na taraa tao te green energy tao te renewable ao tao e koaua ao are e a bon tia n taekinna te Beretitenti. Ara power ae ti bon moana te waaki mai iai bon te power ae barekareka. Ma e koaua iai te kantaninga bwa ti na waaki rake ti a tuangaki bwa ti na waakirake n taraa te korakora ae itiaki. Ma anne te kanganga Madam Speaker bwa are e korakora aika a itiaki e a manga rangi ni bobuaka. Tao e koaua kakawaki bwa ti na taekinna naba n te tai aio bwa karekean ae bon oin am bwai ni mwengam e rangi ni kanganga naba aron karekeana ae kona bon bwaibwai n te power ae itiaki.

Ngaia tao e koaua ao e mwaiti kanganga iai ao e bobuaka ao tao ngkana kona monitor te monitoring iaona e na tangira tao kona raniia te batere. Ngaia are tera ngke tia kawenea naba tao bon te bubuti bwa a bia kabanei naba tao korakoraia kaain tao te Energy aio kaain te tabo ni mwakuri aio n tarai kanga te naan korakora ake ana kona kanga ana bebete aroia ao ana boraoi bwa ana kona ni kamanenaaki ao e na bon materaoi bwa are e na kona te mwenga teuana ma te mwenga teuana ni kona n afford ao ni kabooa ao e na bebete naba aron te tararua iai.

Tao anne ae kanga tit araia bwa ngkana e a kona n reke anne ao e a eti ngkanne bwa e a riai kaungakin tao te korakora aio ke kamanenakina. Ao I kan taraia naba n te tua aio tao e aoria bwa are bon iai bwa are I kataia ni kakaea ao ngkana arona bwa bon iai ma ngkana akea ao I a bubuti naba bwa are I ti taraia kanga a kamanoko te naan consumers ke naake a kamanena te energy. Ma ibukina bwa e biri te power nakon naba au abamwakoro mai Buota nako Nabeina ao I kan kawenea naba bwa tera ngke a taraaki naba aomata ake aia right aomata te right of the individual are a tuai n assess tao te power. Bwa tao e koaua bwa iai ngkanne te tua bwa tao kona apply ma te bwai ae I taraia ao I ataia bwa

te kanganga ao nanona bwa aki ke tera ngke a bon kona naba ni kabaeaki bwa naaka ana kabira te power ana bon mwaneweia ni kabane nakeke a mena iaon tao te tabo are e biri iai te power are e nanonaki.
Bwa n te tai aio ao I kona n taraia bwa a mwaiti tao n aron te kaawa teuana i Buota ao I kona n taetae ao te maeka akana ibukin te tabo n ran ibukin te kawa ae Santa Riita ni kangai ao nakai a taekinna nakoiu aoa ribootinna bwa e a kaan tao ai nimaua te ririki ae a tuai man kona ni karekea te power man te PUB. Ao a mwaiti taai aika a bubuti ao a mwaiti taai aika a karokoa tao a tutuangaki naba bwa e na roko ma e bon aki. Ma ngaia are tao I taku bwa e bia kona n reke bwa tao ana katuaeakaki naba bwa e na katuaeaki te rabwata anne ngkana arona bwa bon iai nanon temanna ma temanna n tangiria bwa e na karokoa te power nakoina ao kanga e karaoia bwa te anga buaka ae e na kona n aki kona n raa. Bwa are I taku bwa anne ae e na rangi n taraaki bwa e urua naba inaomata antai temanna ma temanna are I taku bwa iai nanona n ikan toma nakon te iti. E aoria bwa are anne I a kawenea ngkana iai ao ngkana tao e bon kona ni ibuobuoki te Minita iai.

Ma ngkana akea ao e bia kona n taraaki aio bwa aomata ake ana kona n tangira te iti ana riai naba ni mwannanoaki ao ni kona n taraaki bwa e na iai te kabaebae nakon tao te tabo are e tabeakina te iti bwa e na kabaeaki bwa e na ira ao e na kibara aia kanganga aomata ke te botanaomata ane a tangiria bwa e na reke te iti nakon mwengaia. Tao anne au maroro iaon tao te korakora. Ao e koaua are ti a noria iaon tararuakin te bwaa ao I kakaitau bwa e a kaman waaki naba au abamwakoro ae Tarawateinaieta bwa are rinanon au Kauntira a kaman kabaeaki taan tao e koaua nakeke te naan Predators tao ibukin naake ana kabonakoa te bwaa I taku bwa a kaman anganaki. I kubanako bwa n te tua aio ao au abamwakoro I taku bwa a kaman roko n te standard ae tao e koaua bwa are bon iai te tua mai mwaaina.

Ma I rangi ni kukurei n taekinna bwa eng e a kaman kamatoaki anne ao e rangi n rabwa te iango anne bwa e na rangi ni ibuobuoki nakon te Environment ke e na rangi ni friendly nakon te environment ngkana arona bwa aki tii nako bwaai akana ana kona n tii nako man te bwaa. N aronare e a tia ni mwaneweia te Leader n te Kaitara. Ao I rangi n taraa anne ao I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki bwa ti na bon tarai moa ara abamwakoro ti na tarai bwa ana aki rootaki ni kabaerekareka man aekakin waaki aikai. Bwa I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa ti na kaai n rikirake inanon ara abamwakoro ma te tua ae e na baronga raoi aron te waaki bwa

e na akea te kamangeange ke tao te burakiako nakon ara otabwanin. Ngaia are I rangi ni boutoka naba are iterana are n aron are te kauoua.

Eng e bon abwabwaki te Biira Madam Speaker bwa I taku bwa akanne bwanaau ae I taku bwa I kan reita aron tabekarakean moan warekan te Biira n te tai aio bwa N na kawenea bwa te bubuti ao tera ngkana arona bwa e kona n noraki n aron are I a tia ni kabaea te Minita tera ngke e kona n taraa aio inanon te kauoua ni wareware ao ngkana arona bwa e a manga roko tao te Committee stage iaon ana Biira. E aoria aikai taeka tabeua ibukin te Biira Madam Speaker ao I rangi ni kukurei ni boutoka te Biira ae e booureirei aio ao I taku bwa bon te history naba ngkana arona bwa e pass inanon ara Maneaba aio bwa aio te moan Biira ae ti taku bwa ti kabwatia n te tai aio ae e a tibwa oti matana n te tai aei. Ko rabwa riki te Minita ma am taan rabakau n noran ami nonori n te tai aio ti rangi ni kakatonga ngaira ake ti riki bwa taan karao tua inanon te tai aio ni boutoka ami Biira ae kam taraa aron kanga tobwaan bwaai ake I a tia ni kona n taekini ao eng n aron are I taekinna. E rabwa Madam Speaker ao I a toki ikai ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I taraa ara tai ai bon ti iraua te miniti ma N na kamotirawa moa te bowi ibukin ara afternoon tea ao ngkana ti oki ao I anganiko te Tia Tei ae ko karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia bwa ko a kanakoa naba am maroro koa reita naba te maroro iaon ara Biira aei. Ao tia motirawa moa ibukin ara afternoon tea.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Makin ae ko karineaki Hon. Pinto Katia e nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Honorable Tibiika ao e kakawaki naba bwa ti na maroro tao ti 5 au miniti ao I a tekateka naba te Tia Babaire ae ko karineaki I ataia ae bon nang korakora te maroro iaon Te Biira aio te Tia Babaire. Ma ti na bon riai ni kaitau ti na kaitaua Te Minita ma kain ana tiim ao ai morara riki rabwata ake a tia ni ibuobuoki ni karaoakin Te Biira ae wene imatara inanon te tai aio.

Iai uoua baike kanga I ti kan karekerekea ma Te Minita ke tao naake kanga a tararua te Tua aio te Tia Babaire ke tao Te Biira aio te Tia Babaire. Ti ataia bwa man *section 69-72* ao kanga aio te mwaka are anganaki taan tuoa te bwaa te Tia Babaire ao I ataia bwa ngkana arona bwa bon aio ae a kona ni karaoia tenan *Inspectors* aikai te Tia Babaire ao ti na rangi ni kakaitau bwa iai ngkoa te rabwata are kanga e

kakaraoa te tutuo iaon te bwaa tao ai moarara riki tao iaon bwaan te wanikiba te Tia Babaire bwa ti ataia bwa n tabetai e kona n rangi ni maann aron karaoakin te tutuo iaon te bwaa are e irekereke ma bwaan te wanikiba ao ngkana arona bwa aio te beku ke tao te tabe ae kona n rangi ni kauarerekea te mwakuri ke tao katawean te mwakuri te Tia Babaire ao ti rangi ni kakaitau iai te Tia Babaire.

Te kauoua n tabeaianga are kanga I noria naba inanon te tai aio bwa kanga kabeakia taan kaobwai te Tia Babaire are kanga e irekereke ma te bwai ae aranaki bwa te *Energy efficient* ke tao bwaai ake kanga a rangi ni korakora ke kanga iai tao te korakora ae kanga e na rangi n Tamaroa mai iai Tia Babaire ao I noria bwa imwain ae na otanaki bwaai aikai te Tia Babaire ao kambwana aikai ke tao naake kanga angkoa a na karekei ke tao ana otani bwaai aikai ana riai moa ni karekea moa aia *license* te Tia Babaire , ao iai ngkanne tabetaben au iango bwa ngkai I karaua naba n taratara te Biira ae imatara aio ao akea te tai are anganaki bwa tao mannra ngkai ngkana arona bwa e a bwati te Biira aio bwa e a riki bwa te Oi n Tua ao kanga akea te tai ngkanne are anganaki bwa tao teuana te ririki imwina bwa are iai ngkai baika a tauraoi imataia te Tia Babaire a tia n tauraoi n ngkanne ke tao a nang kabonakoi ma tao inanon te tai aio ni karokoa tao teuana te ririki imwin are e bwati te Biira aio bwa e riki bwa te oi n Tua ao tao angkoa a nang kabaeaki ngkanne ke tao angkoa a nang anganaki kabaeaki ngkanne tenan bitineti aikai bwa a nang tibwa kona ngkane ni kaboi bwaai aikai te Tia Babaire.

I ataia bwa aio taben te Tautaeka te Tia Babaire ao ti ataia bwa teuana mai buakon ana katabetabe te Tautaeka ke tao te waaki ae taetaekinna n taainako taekan te bwai ae aranaki bwa te *Climate Changes* ke tao bibitakin kanoan bong Tia Babaire. I ataia bwa teuana mai buakon ana waaki te Tautaeka kanga te bwai ae aranaki bwa te NDC te Tia Babaire bwa tera ngkai tabeu te Tautaeka bwa N na kataia naba ni ibuobuoki ke tao ni katamaroa bwaai ake N na otani ke N na kabonakoi ni irekereke ma te bwai ae aranaki bwa bibitakin kanoan bong Tia Babaire N na butia naba te Tautaeka bwa are ngkana arona bwa ti na tangiri ni kaboi ke tao ni kaoi bwaai aika ke tao korakora ake ana kona ni ibuobuoki man te iti ae itiaki te Tia Babaire ke tao tenan *Renewable Energy* te Tia Babaire ao tao N na bubutia te Tautaeka bwa tera ngke e kona nora naba riaina bwa e na anga te bwai ae aranaki bwa te *incentive* ke tao kanga te kaunga nano bwa ti taraia ngkai inanon te Biira naba aio ao kanga e tuai reke ke tao e kanga ti tuai kunea

bwa iai te *incentive* nakoia kambwana bwa tao e aki ngkoa tao e nang kakea te *VAT* iaon bwaai aikai te Tia Babaire bwa ngkana bon akea te *Vat* te Tia Babaire ao ti ataia bwa e na rangi n rawata otanakin kukune aikai ake tao ana rangi ni ibuobuoki nakon te Enuaromenta te Tia Babaire.

Ti aikai ake kanga I kan taekinni te Tia Babaire ma I kaitau nakon Te Minita ma kain ana tiim ao ti ataia bwa aio te waakirake nakon te Tamaroa riki te Tia Babaire ao e koaua te taeka are akea tokin te Tamaroa ma ti kaitau ao ti karabwarabwa ni uotakirakean te Biira ae wene imatara n te tai aio ao ti anga ana boutoka inanon te tai aio ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang Hon. Dr Kautu Tenaua.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tia Babaire ngkai ko anganai au tai ni maroro iaon Te Biira ae moan te kakawaki aei, I a bon rimoa naba ni karabwa Te Minita ma ana koraki n aron aia mwakuri korakora ni iangoia bwa tao e na bon kauarerekeaki aron te kangaanga ae ti a tia ngkai n taai aikai aika nako ni karokoa te tai aio ibukin karekean ao kabonganakin te iti n ae riai n taabo aika bon rangi ni kainanoaki iai irouia te botannaomata ao taabo riki ni mwakuri tabeua. Ao taabo ni mwakuri tabeua Tia Babaire ae I rangi n raraoma iai bon te tabo ni Kuakua bwa are te tabo ni Kuakua e bon kabonganai bwaai aika a maiu n taainako man te iti ao bon akea teuana mai buakona tao te tabo ni korokoro anne te tabo ae moan te kakawaki bwa e na teimatoa rokon te iti iai n akea te kararaoma te Tia Babaire bwa are maiun te aomata are iaon bwai ni mwakuri akeke a kabonganaki n te tai are e karaoaki iai te korokoro riki te korokoro aika bubura Tia Babaire. Ngaia ti bon rangi ni bubuti bwa tera ngke e kabirimwakaki te mwakuri iaon aio ai aron bongan te *power* bon te bwai ae moan te kakawaki bwa n aron ae e taekinna raou ae e a tia n taetae mai imwaiu eti e bon nang kakawaki naba bwa ti na karekei naba mitin ke tenan *Generators* ke tera are tao ni ibuobuoki ma tao te *Solar Panel* ke tera aika e na rangi n teimaan aron bonganaia bwa e na kauarerekea naba aron te kabuanibwai are e reke n aron karekean te *power* nakoia taabo ake a nang kainanoaki mai iai.

Ao ti uringa naba te reirei bwa anne naba teuana te tabo ae kainanoaki naba iai te *power* ao ngkana ko uringa mwaitin te reirei ngkai n ara tabo are te USP i Teaoraereke ao bon iai naba tabeman aikana a mwakuri ao a bon karaoa naba aia reirei iaon te *internet* aikai moan te kakawaki naba Tia Babaire ibukin rikiraken

abara ae Kiribati. Ma tao anne itera teuana ao are e a tia n taekinaki naba ba ngkana e bon nakoraoi aron karaoa te babaire ibukin karekean te iti nakon Kiribati teuana riki ae kaurerekean riki kabonganakin te *fossil fuel* ke te bwaa are e reke man te oera Tia Babaire anne ae ti na bon rangi ni butimwaia riki ibukina bwa e bon rawata te bwai ae rangi n rekereke ma ngaia ae na bon karekea naba te kangaanga nakon abara ae Kiribati bon teuana mai buakona bon boona te Tia Babaire e bon nang bobuaka te bwaa.

Ao ngkana e kaungaki ngkanne te iti are e reke man taai ke te *Renewable Energy* te Tia Babaire ao e kaungaki naba are iai taekan ngkoa te *University* are na kateaki bwa tao bon anne teuana naba te *area* naba ae na riai n taraki bwa ngkana ko tara *the power generation* te bwai ae moan te kakawaki ibukin ana waaki ni mwakuri te Tautaeka te botannaomata ao rikiraken naba te botannaomata ngkana akea te *power* ngkana ko tangiria bwa ti nang karaoi bwai ikai i abara ae Kiribati ti nang kanga ni karaoia ngkana e nang bobuaka te *power* ke e aki raoiroi aron karaoan te *power.* Ao ko nori aaba aika a birimwaka aron rikiraken aia iokinibai te Tia Babaire taabo aika e nang raraoi iai reken karaon te iti ti ataia bwa mwaiti aaba aikai a kabongana te iti are te *Nuclear Power Generation* te Tia Babaire ao anne e ibuobuoki naba tao ibukin kakerikakan te *Carbon Dioxide* ma tera are ngaia e karekea rikiraken kabuebuen te aonnaba ma tiaki nanona bwa tao ti na kabongana i abara ikai. Tiaki naba kubanako bwa tao n te tai teuana ao tao e na bon reke te *technology* teuana ae na bon manga kabongana te *Nuclear power* ae na kona ni kabonganaki naba i Kiribati ngkai iai tenan *Technology* aika tia n *develop* irarikin are kakabonganaki ae ti taneiai iai e aki rangi ni buakaka bwaai ake kanga a reke imwin kabonganakin tenan bwaai akanne.

Ma tao anne a na kaungaki te Tautaeka ao nakeke a rekereke ma aron te iti bwa tao ana kanakoaki tabeman reirei itinaniku riki n taabo aika e nang korakora iai aron waakinakin te rabakau inanon aio bwa ti ataia bwa Amerika teuana te tabo ao ngkana ti tara Amerika e a kaman mwakuri Amerika ngkoa n tenan iti ake kanga a bebete aron kabonganakia e koaua te rabakau are e rekereke ma ngaia e nang matoatoa aron karaoana ma ngkai a biriaitua n te aonnaba tenan kaibuke aika tenan *Nuclear Submarines* ma te *Nuclear power* , *landing craft, Aircraft Carriages* aikai tao tiaki te bwai ae rekereke ma Kiribati ma ngkana ti rekereke ma tenan tabo n reirei aikai ao ane tao e na bon kawaekoa naba te rabakau n roko i Kiribati ae ti na kona ni kina iai tera ae nang

kakawaki ibukin abara ae Kiribati. Ao tao anne e na bon rekereke naba ma tao te *University* ngkana arona bwa e kateaki bwa abara aio moan te rawata korakoran taai iai ma ti ataia naba bwa korakoran taai e kona naba n aki rangi n raoiroi ibukin tenan tao te *Solar panel* ngkai ae ti kakabongana ngkai te *Silicon* ke tera ae ngaia ti kabongana n te tai aei ma iai riki ae tenan *solar cells* aika tia ni manga *develop* ngkai n taai aikai tao ana manga rangi ni *efficient* riki nakon taai aika na roko.

Ao anne tao bon te tabo teuana tao bon Kiribati ae nang karaoaki iai te kukune arei te ukeuke arei iaon ae ngaa ae nang nakoraoi ibukin aaba aika e nang korakora te riringa iai ao e na rangi ni bongana naba nakoia. Eang ao ti ataia bwa te *solar* e rangi ni kauangingia ara kabane iti ti a tia n taneiai ngkoa n te aekaki ni mwaiti ae tao bon $200 te namwakaina rake ae ti kabanea n ara auti ngkoa ao ngkai ara kabane iti n ara auti e aki reke $100 ngkana ti kabongana ana iti naba te PUB bwa are nanona e rangi ni ibuobuoki te bwai arei ngaia are n aron are e a tia n taekinna raou te Tia Tei mai Makin ae mai imwau ae ti na riai ni kaunga te mwenga teuana ma teuana ke e moanaki mai ikanne bwa e na kaboa ana bwai ae tao te *Solar panel* ibukin ana auti. Ao tao bon iaon Tarawa naba ikai bwa e na kauangingia naba ngkanne are kabonganakin naba te *power* are e aki tau ibukia te botannaomata iaon Betio ao TUC ma e na kaungaki anne ao e na kaungaki man kabebetean boon bwaai aikai. I a tia n taekinna ngkoa ngkai boon te *Solar Panel* ngkoa $1 e riaon riki anne mai imwaina ma ngkai te *Solar panel* e a kaboaki ngkai *per watt* e aki reke $1 te Tia Babaire ao aio mai irouia naake a kabonakoi bwaai aikai te *private sector* ao ngkana e kona ni ibuobuoki te Tautaeka riki n aio ao e kona riki ni kauarerekeaki aio ao te botannaomata e nang kona ngkane ni kabooi bwaai aika ae tao ibukin aia auti n aron tao te taura ma te aitibaoki ao tao bon tenan rabakau naba ibukin aika na kabonganaki n aron ae ti nang kainanoia tao e koaua te aitibaoki ao te taura ao tao te pump ibukin te ran ao tao ngkana iai aika kona ni kabooi baikanne are rairan te ran ae taarika nakon te ran ae maem n aron ngkai ae kakaboaki n taabo ae tao Tarawa Motors ngkai ao are i Bairiki are ana bwai Taotin. Ao anne ngkanne I taku bwa e na roko iai te Tautaeka n taraia bwa tera ngke e kona ni boraoi riki baikai bwa e aonga n ae boraoi naba aron maiuia kain Kiribati Tia Babaire.

Eang e na uarereke au maroro ma I ti kaunga Te Minita ma ana koraki ngkana a kona ni karaoa riki te ukeuke ae baiti ni kakaeana bwa tera angan kabebetean aron karekean te iti nakon Kiribati ikai ao tao bon te Aono n Raina n te aro bwa e na bebete naba kerikakin naba te

kabane bwaa ao kerikakin naba kabuebuen te aonnaba ti na ibuobuoki naba nako iai bwa bon ngaira naba ae ti rotaki iai ao e rangi ni bati n rabwa Te Biira ae moan te kakawaki aio ao e rabwa naba Te Minita ma ana koraki I a toki ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa nakoim Tia Tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker I teirake naba n ikan maroro iaon Te Biira ae moan te kakawaki aio ao e koaua ti moana aio ma ara karabwarabwa nakon Te Minita are e a tia n tabeka aio ibukin te Tautaeka Madam Speaker ao bon ibukin naba te Auti n Tei ao Kiribati ae bwanin te Tia Babaire e rabwa anne te Tia Babaire.

I taku bwa e aki raba te Tia Babaire bwa tera aron butimwaean te Biira aio e ngae ngkana tao iai iterana aika a taraki ma tokin te tai Tia Babaire ao ti katinea te Biira aio ao ti taku bwa Te Biira teuana ae moan te kakawaki. Ngke I uarereke te Tia Babaire ao akea te rebwerebwe iaon au abamwakoro ae Tabiteuea Meang eang akea ao te motokaa tao ti tewana ngkoa bwain te boboti te *truck* ni karokoa ae ngkai te Tia Babaire a bunrere akanne Tia Babaire tenan *Truck* ma aia kaa aomata ae *private* te tianaraita te Tia Babaire. A manga tei rabwata te Tia Babaire aika a tangira te bwaa ae korakora te Tia Babaire n aron te onaoraki, te moan rinan n reirei are mai inano are te JSS ao te kauarinan te Tia Babaire *Secondary High School* te Tia Babaire ane Teabike ao bon te Kauntira ao bon aomata te Tia Babaire ngaia are e rangi n teretere Tia Babaire bwa e a bitaki kanoan te tai ao e a bitaki aron tangiran te bwaa. Bwa ai tiaki ti teuarei ae iai ana rebwerebwe ngkoa ma tao ai ngaira ni kabane ngkana tiaki ti te rebwerebwe ma te booti n akawa te Tia Babaire eang ibukin karekean te maiu te Tia Babaire ao tera riki ngaia are e a tieuataake aron tangiran te bwaa ti a bane n reitaki iai te Tia Babaire ao ngaia anne bukina ae n te Auti n Tei aei te Tia Babaire ao tao iraman Taan Tei aika teirake te Tia Babaire n taekina taekan tataren te bwaa iaon abamwakoro bwa ti a kainanoa te Tia Babaire. E a roko te tai are e riai ni kaman tia ni iai babaire aika a wene ibukin kaitaran tangiran te bwaa te Tia Babaire tao te *fossil fuel* are tao bon ngaia bon ngaia moa ngkai ae rangi ni kabonganaki ibukin kabutan te rebwerebwe te Tia Babaire, mwamwanangara i karawa Tia Babaire eang e aki kiba te wanikiba Te Minita n te botaki ni kibakiba *Communication* eang ko teke n te bwaura irouia aomata, ao e aera ngkai e a manga naba kiba naba ao

tao n tabetai tao bukin te bwaa ke tao tera riki Tia Babaire kaibuke.

Ngaia are tiaki kona n teirake ni kangai e aki bongana Te Biira aei e rangi ni bongana ao ko rabwa Te Minita ngkai ko tabekia n te tai aio ao tao e koaua bwa are tao n taai aika nako eang tao bon ti Tarawa Teinainano ma Betio ae ngaia kainanoakin te *fossil fuel* Tia Babaire ibukina bwa a kabuta te Tianaraita ae takabubura ibukin kabutan ana waaki te Tautaeka ma Bitineti ake a takabubura te Tia Babaire. Eang ti ataia bwa e kawakawa nako te rikirake te Tia Babaire nako aon abamwakoro aika itinanikun Tarawa Teinainano ma Betio n au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao e nang rawata tangiran naba aio Tia Babaire a mwaiti bitineti te Tia Babaire are akea ngkoa n taai aika nako ae a tangira naba bwa *power* ibukin waakinan aia bitineti, ao bon ngkana e rangi n abwabwaki abam te Tia Babaire ko aki kona n roko i tabona n akea te bwaa te Tia Babaire kona bon bae n tangira te bwaa te bentin te *diesel* te karatin ibukin te kuka ao tera riki Madam Speaker. Ngaia are ti teirake n reitaki ma aika a tia n taekinaki ao ni butimwaea ana Biira te Tautaeka are e uotia Te Minita n te tai aio ao ti kaunga te Tia Babaire bwa ana wakinaki aikai ara kantaninga bwa e na aki rangi ni mwaiti te *regulation* Tia Babaire are tao e na manga kakoninginingia aron te *industry* aio nakoia te botannaomata bwa are ti ataia bwa aomata iaon kawaia ngkai tao n *start* aia bitineti ibukin kabonakoan tao tenan bwai te iti ma te *solar* ma tera riki Tia Babaire are a tangiraki ibukin kabutan itera aikai tao te *fossil fuel Energy* ke I rangi n taekinna te korakora ae barekareka te Tia Babaire ke tao te *Green Energy.* Ana riai ni kaungaki ni itera aika uoua te Tia Babaire.

Ao tao e koaua te *Green Energy* tao bon arokara ae ti a tibwa ununikia Tia Babaire bwa aio te *technology* ma te rabakau ae boou are ti a tia n tuangaki bwa ti na riai ni kaunga riki ngkai bon aio kaubwaira teuana ae moan te abwabwaki ke moan te rawata iaon abara ae Kiribati te Tia Babaire. Eang abara teuana ae na rangi n tangira aio Tia Babaire tao Banaba teuana Tia Babaire e aki toki n tangira buoka ibukin tao tataren aia ran te Tia Babaire ao e aera bwa e na aki karaoaki aia ran man te *Solar Energy* Tia Babaire *Desalination* aonga n toki kainanoia tarira ma mwanera akana iaon Banaba ao tao ngaira n te itera Maiaki ao n te itera Meang naba Tia Babaire , eang I ongora iroun te Tia Tei mai Makin te Tia Babaire ao ngaia aia kangaanga naba te ran ae maam e uara moa anne ae ti a taku ngaira ti *assume* ngaira kain te itera Maiaki bwa akea aia kangaanga tarira ma mwanera n te itera Meang bwa

kaubwaia te ran ae maam ni katoa bong bwa are e bwaka te karau eang e tei bwa kanga te mwakoro te bae n uri Tia Babaire ao e bwaka ma ranga aika rangi n takabubura te Tia Babaire n te itera Meang ao ngaira ngkana e tei bwa nang ae moan te takabubura e bwaka matim te Tia Babaire. Ma ngaia tiaki e kuri e rotaki naba te itera Meang ngaia are ti taku ngaira bwa aikai bwaai aika ti na riai n tarai ni kauoua te Tia Babaire e riai tao ni kekerikaki are te *photofuel* ke te *Energy* are kabutaki man te bwaa te Tia Babaire ao ti na kaunga naba ngkanne ni kaunga riki are kabonganan karekean te iti ke te korakora man taai te Tia Babaire ao man itera riki tabeua akana a tia ni mwaneweaki te Tia Babaire.

N aron tao tera tao man *wave motion* ke tao te *wind turbine* ke tera riki te Tia Babaire are a kona ni buokira n te itera aio e kataki e na kataki i Kiritimati aekan te *wind* eang *turbine* Tia Babaire tiaki ataia bwa e a bwaka iaa te karikirake anne Tia Babaire bwa are tabo aio teuana aban Kiribati ao te Aono n Raina ae kaubwaia te ang ao riki tao te Kiritimati te Tia Babaire. Ngaia are tao aikai itera tabeua ake ana riai ni manga kaungaki inanon te waaki ao e koaua moan warekan aio ao tao inanon te *implementation* ke kamwakuran te Biira aio a kona ni manga taraki itera tabeua ake ana karokoira n te tia ma te toki are e na bebete nakoia ara botannaomata Tia Babaire bwa e koaua ae I kakoaua are a taekinna te Tia Tei mai Kuria Te Biira aio e karaoaki ibukia ara botannaomata ibukira ngaira ao taan kakoroa bukina bon ngaira ma te Tautaeka te Tia Babaire. Ngaia ti riai ni mauaiakinna te Tia Babaire bwa e na tamwatamwarake tamaroan ao raoiroin te Biira aio ibukira ngaira ni kabane te Tia Babaire bwa e koaua tao n aaba aika bwabwaki n aron abau ae Tabiteuea Meang eang e taekinaki inanon rabwatan te Biira tao tera te rabwata ae te ESA *Energy Supply Area* Tia Babaire eang tao tera aron ana *application* te Tia Babaire nakon abara ngaira iaon abara ae tao Tabiteuea Meang tao N na bon taetae ibukin abau ae Tabiteuea.

Eang iai te onaoraki, iai te *Secondary School* ane e aki rangi n raroa naba ma ngaia iai te Kauntira rabwatan te Kauntira ane a moanna n *expand* te Tia Babaire iai te *Junior Secondary School* bon iai te *General population* ane imarenan taabo akane n ara kawa teuana ae Utiroa Eita eang ae a bubura a mwaiti ao iai naba te marae ni wanikiba Tia Babaire bwa Tabiteuea Meang kanga e riki ngkai bwa te *Up* ibukin te kiba nakon te itera Maiaki. I mena n te marae ngke ingabong bwa I kabwakaia au aomata tabeman ao e koaua aki bane n reke tokaia ni kibara are n te nako Tab-North bwa are e bon rawata te

aomata ma a reke tokaia n te kiba n te kiba are e nako Tamana ma Arorae te Tia Babaire eang ao te kiba anne are e bon moana moa Tabiteuea Meang ao e manga kangai ao tao ni manga okiria ao kanga anne ngkai kanga te bwai ae ti noria bwa e rangi ni *convenient* te Tia Babaire ibukia taan mwananga ao e kabongana naba te *space* Tia Babaire ngkana e aki kakai te *flight* tao man te aaba teuana nakon te itera Maiaki ao tao man te oki a kona ni kanoaki ngkanne irouia bwatintia ake a tabe n okiri aia abamwakoro Tia Babaire n reitaki ma Aoraki are a tabe n tataninga naba okia te Tia Babaire. Ngaia are tao e na rangi ni *applicable* te Tia Babaire ke tao e na rangi ni mwakuri te *concept* ane te *Energy Supply Area* Tia Babaire ngkana tao e kona ni karaoaki n ara abamwakoro bwa ana tomaki ana reitaki taabo aikai ni karekeaki aia *power* teuana eang ngkana tao tiaki te *fossil fuel* ma tao bon te korakora man taai te Tia Babaire bwa e aonga naba ae kauarerekeaki aia *consumption* ke aia kabanemwane te Tia Babaire ni itera aikai bwa are ni katoa bong ao akana te bwaa te Tia Babaire, eang te onaoraki ni katoa bong ao ni katoa miniti ngkai te onaoraki are i Tabiteuea Meanga akea ana tianaraita ao ane a kabubutaki irouia aomata a *hire* aia tianaraita aika uarereke te Tia Babaire. Ngaia au kantaninga bwa ngkana e bon reke ana tianaraita ae takabubura Tia Babaire ao e na manga okira arona ana *power* te onaoraki aio ma ngkana e ongo Te Minita are tabena ao e a taiaoka ni waekoa ni karekea ana tianaraia Kieia Ataei te Tia Babaire ma ngkana tao e reke aia *power* teuana ae bubura ke tao e kabuburaki aia *Solar Power* te Tia Babaire ao I taku bwa ana mweraoi Riki te Tia Babaire ao ana mweraoi Aoraki ao Ataein te Reirei ao tao ngkana arona bwa e *extended* naba nakoia te koraki akana irarikia te Tia Babaire akana a maeka ni kaan ma te onaoraki ao te reirei ao tao te *airport* te Tia Babaire.

Ti taekina taekan te *tourism* ni bong aika nako te Tia Babaire ao aio naba teuana are e na rangi ni ibuobuoki ibukin kaotan te abamwakoro ao ana kona n roko ara *visitors* ke ara iruwa iaon abara ae Tabiteuea Meang a kona n tiku tao n ana auti ni iruwa tao auti ni iruwa akana a *private* ngkai akana a tei ngkai iaon Tabiteuea Meang ane bain te Katorika teuana ana bwai nei temanna ae te *private* Nei Tarai ao bon te Kauntira ao tao antai riki akana ana iangoi aia *motel* Tia Babaire ibukin butimwaeaia iruwa aika nakon ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang bwa are ngkana e abwabwaki abam Tia Babaire ao ko kauaroaro ao a kan nonoriko aomata. Eang ae ti a nako n te aba arei bwa e rawata kaina ao ngaia taan maie aika nang nikoniko ao

ngaia iai kaubwain abaia ae te karaki ma taan takakaro naba irouia ao ti na nako ni kawaria ma ana kanga ngkana a roko Tia Babaire ao akea te *power* te Tia Babaire bwa are te koraki aikai a roko man taabo aika man aia *Country zone* te Tia Babaire kanga tein *for granted* n te iti are kanga e maiu man aekakin aei te Tia Babaire, te aitibaoki ma tera riki ma tera riki ke tao man bwaai riki tabeua are te *power* are a taku bwa bon *part of their life* ao bon *part of their life* bwa are a rikirake ma ngaia te Tia Babaire. Ngaia are ngkana ti tangira aio te Tia Babaire ao ti na karokoa naba iaon ara abamwakoro Tia Babaire.

N taai aika nako te Tia Babaire ao iai au titiraki ngkoa teuana are kangai e kona Air Kiribati ni karaoi kibana aika tao a na kona ni kiba nako Tabiteuea Meang tao te *weekend* ao a oki tao *Monday* tao a kitana tao Bonriki tao imwain roon te bong n te Kanimabong ao a oki tao moan iangabong te Taabati bwa ana kauia aia mwakuri ikai te Moanbong bwa are *tourism* ti na aki ti *expect tourism* mai *outside* ti bon kona *encourage internal tourism* ibon iroura. Ngkami kain te itera Meang are kam ongongo taekaia kain Tabiteuea kam nako noria ngaira kain Tabiteuea ae ti ongongo taekaia kain Makin ma Butaritari ti nako n noria ma are ngkana akea kibakiba aikai Tia Babaire ao I taku bwa aikanne aika nang Tamaroa ao ti kukurei n taekinna ke n ongo ana kabwarabwara ara Minita n te *Communication* bwa ngaia iai ana wanikiba aika a tauraoi ngkai n reke ao tao akanne aika kona n kabonganaki te Tia Babaire ngaia are ngkana e kamwakura ana iango Te Minita n te *tourism* ao aikai ake ti na bubuti te Tia Babaire bwa aonga ni kona ni kabonganaki itera aikai nakoia ara botannaomata ao ana kona naba ni katamaroaki ara tabo ni iruwa are ana katika mataia te botannaomata n aki kangai ngkana ti nako ikekei ao akea te bae ti na e rawata te maninara ao e kabuebue ao akea te ran ae mwaitoro ma ngkana a reke aikai te Tia Babaire iai te aitibaoki iai tera riki tera riki ao eang ao ngkana te kibakiba ni kangai akea te kangaanga bwa ti tiku i Tabiteuea Meang ao tao uabong ao ti a mang nako Tamana ao mai Tamana ti a manga nako Arorae ao mai Arorae ti a manga kangai ao ti okira Tarawa ao ti a manga *connect* ara *flight* nako tao *Funafuti* ke tao iaa eang kanga bon iango te Tia Babaire ma are taan kakoroi bukin aikai Tia Babaire bon ngaira ao antai riki aika kona ni kakoroi bukin aikai Tia Babaire bon te Tautaeka are mena ngkai te *Driving Seat* ngaia ngkai are a kabuta ara waaki n te tai aio ngaia are ana aki bobotu n baika ti taekinna tao e koaua ti kabunrerei ma are eang taan karekei ni karaoi ni nneia te Tia Babaire bon ngaiia ao

ngkana a bon aki *possible* aikai ma e aoria ti a manga bon kai ongora n te tai teuana ma kanga aikai e raoiroi riki ae mwaiti te rongorongo nakon are bon akea ma bon bukin teirakeiu te Tia Babaire I karabwa Te Minita n ana Biira aio eang te moan wareware e bati katamaroa inanon kawaina ao e nang bati naba te *area* ae *technical* ma ti a katuka anne nakon Te Minita ma ana koraki ma ti au raraoma bwa e na aki nang *technical* e na aki rangi *regulatory* n te aro are e na aki *achieve the purpose* ke e na aki buokia ara botannaomata ma e manga nang kakoninginingia te Tua aio ko rabwa Madam Speaker ao e a bane au tai ao I bouka moan tabekan te Biira aei e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I angan Te Kauoman Beretitenti ae karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea naba au tai bwa N na taetae iaon Te Biira ae rangi n tikiraoi aio e tikiraoi bwa are bon teuana Te Biira ae kanga e uarokoira nakon te baere katabeara ian te bae ti aranna bwa te *Paris agreement* tao e koaua tao ti kakoaua Kiribati ao aaba aika uarereke e bon nang uarereke ara *contribution* ke aron tibwara iaon te baere aranaki bwa te *Green House Gas* ma e rabwa Te Biira aio bwa anne teuana te mwaneka ae kataira ni uotira nako iai. Ao I kan reiti bwana ni karabwarabwa nakon Te Minita are tabeka Te Biira ni ikotaki ma ana tia mwakuri ao ana aobiti te *Attorney General.*

Madam Speaker I taku bwa e bon koro anaun te maroro iaon Te Biira ma bon ti uoua bwaai ae I kan taetae iaona bwa teuana te bae aranaki bwa te *Energy Efficiency* ti na kataia ni karaoia bwa kabonganan te *fuel* ke tao te *Energy* e na bon riai n rangi ni *efficient* ao I taku bwa e nang kakawaki anne Madam Speaker n aron are e a tia ni kabwarabwara n te *workshop* bwa are bon akea nanon angkoa ti na kataia n *shift* nakon te *Renewable Energy* ke tao te *Hybrid* bwa tia kabongana te *Renewable* ao Te *Fossil Fuel* ngkana arona bwa e aki *efficient* ke tao e aki nakoraoi aron kabongan ara *Consumption* te *Energy* I taku bwa aio e kakoauaki, ni karokoa *efficient* ao bon akea nanon bwaai akanne bwa ti na bon *back naba to square one.* Ngaia are e rabwa bwa e nora aio te Biira aio ao anne tamaroana teuana ae I taku bwa e riai nang boutokaki.

Te kauoua ngkanne ae kanga I kan taetae naba iaona kanga te bae e bon taekinaki inanon te Biira are kanga e kariaiakaki ngkai bwa e nang karaoaki naba aron te *Power Generation* e a kona ni karaoaki irouia tabeman e koaua bwa iai taian kainibaire are ana riai ni iraki nanoia ma I taku bwa aio ai tibwa te moan

Tua ae boou ae nang tikiraoi bwa are kanga n aron are e a tia n taekinna Te Beretitenti n ana maroro kanga ti nang kataia ni kanakoa te baere te *Natural Monopoly* kanga ti nang kataia ni *Monopolize* bwaai ake ti tautaekanaki ke a ti karaoaki naba iroun ti teuana te rabwata ke temanna te aomata. Ae I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki n aron tao bon kakaboraoan boon te iti ao tao aron naba kabutiraoan riki tibwatibwan te iti ao I taku bwa anne ti na riai n rangi ni karabwa aron te Biira aio ngkai e na kataia ni karaoaki ao I taku bwa e boou aio ao I taku bwa ti na riai n rangi ni kaunga ao ti a noria bwa tera baika ana riki ngkana arona bwa e a bon koro bukina.

Ao tao bon iai rekereken aio Madam Speaker ma tao bukin ana rongorongo te auti aio iai ngkai ana karikirake te EU are e nang karaoia ni kabane iaon taian abamwakoro ni kabane iaon Kiribati are e nang bon kataia ngkai ni karaoa e na kataia naba ni anaa te bae te *Renewable Energy* ma e nang bon katea ana *Grid* teuana ae kanga e *centralize Grid* ni katoa abamwakoro nako are nanona teuana tao Abaiang Abemama Makin iai teuana aia mena a nang bon tannako teuana aia *Grid* are ana bane n ti teuana mwin aia *Solar Energy* ao I taku bwa anne te waaki ao ti nang karabwa te EU n aron ae a tia n roko ao a kabwarabwara ao I taku bwa anne te bae ae na rangi ni ibuobuoki ao moamoa riki nakoia kain abamwakoro n aron karekean te taura are e reke man otan taai ao tao te *Renewable Energy.*

Te kabane ngkanne tao tiaki te kabane te kauoua ni kabane N na ti n aron ae I taekinna Madam Speaker e aki nang abwabwaki au maroro bwa e a bon tia aron te maroro n aio ti na ti kauringira n taainako bwa te mwaing nakon te bae ti aranna bwa te *100% Renewable Energy Consumption* ke tao nakon te *Renewable Energy* kanga tiaki te bae ti kona ni karaoia *overnight* ao e koaua bwa e bon rangi ni maan aron karaoan bwaai aia te *Infrastructure* are karaoaki iai *it change of attitude changes of behavior* ao tera riki taian *policy* taian *legislation.* I taku bwa n Tebetebeke ae ti ataia bwa I taku bwa ai tibwa Tokelau ngkai ae bon 100% *Renewable Energy* ao I taku bwa a bon e bon angaraoi iroun Tokelau bwa are bon te bae uarereke I taku bwa e aki roko mwaiti ae 10,000 ngaia are a bon bakekete aron katean te baere e na bon 100% *Renewable Energy* ke tao Te *Solar Power* ngaia ane teuana.

Ma I nang uringnga ao I bon taekinna naba aio n tain te *Workshop* are ana taeka te tia rabakau temanna ae kangai ni karokoa te tai are ti aki kona ni manga *recharge* ara *Mobile* ni katoa bong ke tao ni katoa uoua te bong ke tao ke tao 3 n te wiiki ni

karokoa ti kona ni aki karaoa anne ao kabonganan te *Fossil Fuel will be here forever* ti na bon tiku ma ngaia ni karokoa e bon toki te mena anne, ngaia are I taku bwa te mwaneka ao te kawai ae abwabwaki ae ti na kataia ni uaiakinna ma te bae ae kakawaki bwa ti na bon karaoa tibwara n aron ae e a tia n taekinna te Tia Tei mai Makin iai ara NDCs ke tao *Nationally Determine Contributions* ke tao bon ara takete ae ti kataia n rekereke ma te *Paris Agreement* I taku bwa e kakawaki bwa ti na kataia n raa, e ngae ngkana te mwaneka aika uarereke n aekakin tao te Biira aei ti kona n taraia bwa tao te mwaneka ae uarereke ma I taku bwa te mwaneka ae na bubura ngkana arona bwa e bon kakoroaki nanona inanon taai aika na roko ngaia are e bati n rabwa riki te Biira ao Te Minita are tabeka te Biira.

Te kabane ngkanne Madam Speaker kanga I bon ti kan kaota kanga bon tangin nanora teutana bwa are e rangi n rawata taian *Point* aika taekinaki aika nang raoiroi n te auti aio irouia itera aika uoua, iroura ao man te Kaitara ao are mai i nuka te bae e kananokawaki iai bwa are tabeman mai buakora a bon aki ira te *workshop* a bon roko naba n te ira te *workshop* ao a kumea te auti aio bwa aia tai ngkai n takin ke n rarangai nako aia koaua aika tiaki koaua naba aika bon anena ma kanga a bon kuri aki nang uotaki raoi. N aron ae iai bebetena ao iai raana ma ai rabwara ngke arona bwa a bon roko naakai n te *workshop* ao tao e koaua N na kabwara au bure nakon te Tia Tei mai Kuria ae karineaki ngke arona bwa e bon roko n te *workshop* bwa I taku bwa ti temanna ngaia ae e aki roroko n te *workshop* ao I taku bwa ana *point* aika e taekinna a kona ni kaman taraki ao ni karekeaki angaia n taian te *workshop* ma are e bon rawa bwa tao e na kumeia bwa ana bwai kakubanako ana bwai ni kataere ao bon te bubuti naba Madam Speaker eti am *intervention* ae ti kangai e riai n aki taekinaki bwaai aika na riai n aki taekinaki ae akea rekerekeia ma te Biira bwa tima ai bon te kareke tai are am tai n tenakoio bwaai aikai. Ngaia kanga ti bon nanokawaki bwa e kariaiakaki bwa e nang bon anganaki n taetae iaon itera aika aki irekereke ma tao te *topic* ke tao te Biira ngaia bon ti ara bubuti riki Madam Speaker bwa iroura ngaira e tangi nanora bwa tima ti ngaia ngkai ae nang *privilege* e bae ni kariaiakaki n taainako bwa e na bon *trash out* are inanona ao mwina e a katokaki naba, I aki manga tangira te taetae ngaia ti ara bubuti bwa e bon riai kanga tima e a bon anganaki te kariaia ae e aki riai iroura ngaira kain Auti n Tei aei ngaia are kabwara au bure Madam Speaker ma I bon ti taku bwa bon ti au *observation* anne, man taeka akanne kabwara buren tibanakon taetae ao I boutoka Te Biira e rabwa.

Hon.Banuera Berina: *point of order* Te Tia Babaire

Tibiika: Tera am *point of order* te Tia Tei mai Kuria

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Tia Babaire ti mwaneweaki ibukin aki irirakin te *workshop* Tia Babaire, Tia Babaire bon akea kabaeakira bwa ti na ira te *workshop* ao te *workshop* bon ibukin kaotakira te Tia Babaire ao akea naba buren ae ti a manga uoti ara *point* nakomai te Tia Babaire bwa ti na tabeki ikai ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I bon tabeaianga n am maroro Te Kauoman Beretitenti ao I taku bwa iai mwanewena are titabo ma I a bon kariaia te Tia Tei mai Kuria bwa e nang bon rarangai nakon ana koaua ma ana maroro iaon tao te Biira ae kanga tiaki ti aei ma tao aike mai imwaina au kantantaninga bwa e na mataata bwa ngke e maroro iaon te Biira ao I tabe naba n rawea otau n aron ae I bon *intervein* n taainako i *interrupt* ana maroro ma e kataia naba n taekini ana koaua ake e taku bwa e kaineti nakon Biira. Tokin te tai I bon angan naba te Kauoman Beretitenti te Beretitenti ae karineaki bwa e na bon riai naba ni maroro ni kaineti ma maroro ake kam taekinna bwa kam taku bwa kanga I atia n *allow* iai te Tia Tei ma te koaua ao tao ngkana iai oimwin te iango bwa I kataia ni kakaea naba nneu iaon ana *Merit* ao ana *principle* te Biira n taainako e matoatoa arona bwa are ngkana ko *relate* am maroro nakon kanoan Te Biira bwa are e nang *broad* te maroro iaon Te Biira ngkana ko kaokia nakon Te Biira ni kaineti ma tera ke ao ngai ngkanne N na kataia naba ni iangoia bwa e kaea nanon anne ke e aki n aron are e na *merit* ma ana *principle* te Biira ma au kantaninga bwa tiaki anne te kantaninga ae I mena inanona I kataia ni kakaea angana n taainako bwa e na nakoraoi te maroro ma au kantaninga bwa kam na kukurei ni butimwaea are I a tia ni keiaki inanona ni karaoia n te tai aei ao ni kataia naba ni katamaroa aron kanga au *interruption* n aia maroro Taan Tei n taainako ngkana I ataia bwa e a bon ritinanikun are I kantaningaia ao I bon *hope* n aron ane ko taekinna Te Kauoman Beretitenti ao I kanakoa ngkanne te maroro nakon Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Vincent Tong ao e nakoim.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea au tai ni maroro n te moan tairiki aio ma mwain ae I waaki ao bon te bwana moa ni kamauri nakoira ni kabane ti na bane ni mauri.

I kan karabwa te Tautaeka ao Te Minita ao tao bon aia Taan Mwakuri ibukin te Biira ae moan te Tamaroa

aio are angkoa e na katamaroa tao ti a kauarekekea katamaroa te maiu iaon Kiribati anne kanga te *aim* ke kanga te OI kanga te Biira e irekereke ma te *Energy* ikai te Korakora are kanga tera te korakora e irekereke ma te bwaa ke te korakora are e nako man te bwaa ao kanga e maroroakina naba katean te rabwata are kanga e na babaronga ke e na babairea aron katamaroan te waaki aio. Kanga tera te bwai ae kananonaki n are kanga te *Energy Efficiency* te taetae ni imatang e rangi n tikiraoi te taetae ni matang bwa are kanga e a bon kauarerekei naba bwaai ma iai te taetae ni Kiribati kanga e aki rangi ni kaineta raoi te rongorongo ma kanga uarerekena ti na kakai anga are kanga mwaitin te bwaa are ti na kabonga e na abwabwaki riki nako are ti tataneiai iai mwaina.

N reitaki naba ma anne Tia Babaire ao kanga I noria bwa aio e nang kakawaki riki n tain bibitakin kanoan bong ibukin tao te *climate Change* are irekereke ma bon kabonganakin te bae *Fossil Fuel* ke te bwaa teuana naba n reitaki naba ma aio rikiraken te botannaomata ngkana a mwaiti riki aomata a rawata riki tenan *users* , tao ngkana I okira ana karaki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang are e taekinna rimoa e rangi ni karako tenan kaa tenan rebwerebwe ngkai ko otinako man kanga Teieniwaa aio moan te kangaanga kona nako ke kona toka n te *main road* , anne teuana te katoto ko manga nako buki ke aon aaba e onarake naba n te rebwerebwe Te Umwantabu iara riki. I taku ngkanne bwa e rangi ni kakawaki bwa ti na karaua n tikona ke ti na karaoi babaire are na kabongana raoi ara bwaa ao ara korakora ke te korakora are e reke man te bwaa arei.

Kakawakin aio I taku bwa ti bon babane n noria tao riki kain te Tautaeka kanga e mate te *power* e manga okiraki te Tautaeka, ao I taku bwa n te bong aio uoua te titiraki ibukin te taren te bwaa iaon aaba ngai naba iai au titiraki iaon taren te bwaa I taku bwa e rangi ni kakawaki te Tua ae e a tibwa kateaki aio bwa aikai kangaanga ae ti a namakinna n te bong ao te tai aio ao aio ngkai ai tibwa 2022 kanga n aron otau kanga e a moanna ni birirake boon te bwaa kanga I kaongoaki naba ke imwin te wareware n te bae te *news* kanga e na bon kona n riki inanon taai aika na roko keraken boon te bwaa iaon te aonnaba. Manga n reitaki naba ma anne te Tia Babaire riai n uringa ke e kakawaki te ongora bwa mwaitin te oera are e reke mai iai te bwaa kanga e moanna ni karako n te aonnaba ngaia are I rangi ni kaitaua te Biira aio ma ngkana ti bon karaua te Tia Babaire angin ara *Energy use* ke kabonganakin ke te tabo are e reke mai iai ara korakora e reke man te

Fossil Fuel ibukin anne ao e riai ni kaunga te Tautaeka bwa e na karekei e a bon tia ni marorokinaki tao korakoran taai ke te nao terana riki. Tao N na ti okirikaki teutana te tai n 2016 ngke I mwakuri ngkoa kanga iai te tabo teuana ae angkoa kanga e rang n angaraoi ngkana ti tiku iai ibukin tao waakin ara mwakuri kanga e bon reke iroura ma kanga tiaki naba anne te *issue* te Tia Babaire ma te *issue* bwa ti a ongo rimwi bwa ngaia e anaki e aki naba anaki mai iroura ma e bairea te Tautaeka n te tai arei bwa tao e raoiroi riki ae kanakoaki nakon te *Project* teuana kanga n au ururing kanga te *ocean deck* ngkana kanga ongou ae uarereke e irekereke ma te *power* are e na reke man korakoran taari kanga uoua angana. Teuana man kakamwakurin taari anne te moan ao te kauoua kanga e irekereke ma kabuebuen ao mwaitoron taari e aoria tiaki ngai te tia rabakau ma I taku bwa e bon ata taekan aio te Tautaeka ma I kaunga n ai aron are e taekinna Te Kauoman aio tiaki te *process* ae kona ke te waaki ae ningabong ao e a bon tia naba bwaai ni kabane. Kanga ngai ti au taeka ngke e arona bwa e bon ruamwiaki n 2016 n te bong tao a bwakara ane e reke naba nakon te *Grid* ke inanon ara tai ni waaki e reke te tai n reirei.

N reitan naba au maroro anne te Tia Babaire kanga I kabwara bure ngkana I a okiokira naba au tai ni mwakuri ma I taku bwa anne ngke I mwakuri n ana kambwana te Tautaeka ao bon te Tautaeka ngkana e bon karaoa te waaki moa e *lead the way* ao I taku bwa anne te *way forward* , te katoto teuana inanon ara tai ni kakatei auti ao kanga teuana I mamaroro ma kain te *Solar* angkoa I kataia ni karekea te CEO n te *Solar* tera am iango ngkana ti katea te *block* aio tao 20 tenan auti ao tao e a karaoaki te boraraoi ma taan maeka ngkana ko kan maeka ikai mwaitin am *rent* ae na tatauaki ibukin te *solar* tao am *solar system* ke te *Grid* kanga itera nako aikanne te Tia Babaire bwa ngkai bon taben te Tautaeka e na kaira te kawai iaon aio e na bon katea moa te tamnei.

Kanga tiaki naba aio te kabuakaka te Tia Babaire ma kanga ngkana ko bon karaua n tara te Biira ngke I moan tabeka te *Bill* aio 69 te *Page* e rangi n abwabwaki e abwabwaki riki nakon te *Penal Code* are kanga e irekereke ma te bure ao terana riki anne ngkana ko karaua n taraia ao Te Biira aio e onea mwin te *Petroliam Bill* are *Act* are kanga irekereke ma te bwaa ao te *PUB Ordinance* are te moan 14 *page* ao te kauoua 22. Kanga ti taekan ni ibuobuoki kanga e a rangi n abwabwaki 69 *pages* bwa titabo bwa Tua aika uoua aikai 36 *page* ao kanga are onea mwina 69 kanga e koaua ngai irou *it a pit too long to read* ngai n au koaua.

Ngaia I taku bwa ti bane n aki bobuaka ni iango ngkana arona bwa akea te bwaa akea te korakora ao akea te bwai ae riki e aki kona ni kiba te wanikiba e aki buti te booti e kai buti te rebwerebwe I taku bwa e irekereke naba ke te kangaanga aio ma are kanga te bwai riki teuana are kanga rongorongon te bwain Aoraki, n tain butin te bwainaoraki ao aikoa kona e a rangi ni kangaanga anakin te bwainaoraki ibukina akea te bwaa ibukin te rebwerebwe kanga *Case* aika uarereke aikanne ma I taku bwa ti bane boraoi ni iango e rangi ni kakawaki te Bill aei ao ngaia are I boutoka moan warekana ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e na uarereke naba teutana te maroro bwa kanga bon au maroro are I kan maroro iai are kanga e a tia ni kataia e a bon tia ni kaeka raoi Te Kauoman Beretitenti I taku bwa bon kanga tenan itera ae I kan maroro iai aika e a tia kanga ni maroro iai. Ma te moan bwai eang I nang ni kakaitau nakon te Tautaeka ao riki Te Minita ma ana Taan Mwakuri ake a tia ni karioa te Biira ae ti taku bwa e na uotira nakon te mwaneka ae Tamaroa riki ao ti bon ataia bwa aio te Biira ae na bon rangi n Tamaroa bwa e na kataia nangi ni katamaroa riki aron ae ti waaki inanona n te tai aio Madam Speaker.

Ao e koaua ae ngai temanna ae I taku bwa I kan karabwa moa te Tautaeka ao ti bon riai ni karabwa te Tautaeka bwa eang boon te iti i abara Madam Speaker ngkana ko *compare* ma aaba n Tebetebeke ao tao ni bon te aonnaba e bon rangi ni uarereke naba kang ti taku bwa e rangi ni korakora buokaia ara botannaomata n aron boon te iti ao ngkana ti a manga tara boon te bwaa ao bon te kamimi naba bwa eang bon ngaira teuana te aba n te aonnaba ae akea keraken boon te bwaa ngke te biririake ae nako aio ao ko bon ataia Madam Speaker bwa i Amerika e kania $6 n tekaran i Nutiran e kania $4 n te rita ao ngaira ti bon tiku iaona . Ngaia are kanga bon te kakaitau bwa ti taku bwa ao ngkai ti a mang ongo aron te Biira aio are ngke e kabwarabwara Te Minita are karineaki are e na katamaroa riki te boo ao ti taku bwa bon aio ae ngaia e rangi ni kakawaki ibukia ara botannaomata ma teuana te mena ae I kataia ni kan karekea raoi teutana otau bwa e a bon tia ni maroro iai teuana te *Vice President* ae karineaki kanga iaon te bwai ae kanga tao e aki nangi ni maroro iaon Te Minita are e tabeka Te Biira tera raoi ana *plan* te tau ao ana *timeline* ibukin kakioakin te bwai are te *Paris Convention* ke tao te *Protocol* ke tera are e otinako man te mena ke tao aio ae ngaia e

kakawaki bwa are ngaira kain Kiribati ti na ataia naba akeke ti na kona ni kakamwakuri ma te Tautaeka bwa are ti ataia bwa te *Paris convention* ke tao te *Protocol* arei e na uotira nako man kabonganakin te korakora are e barekareka n aron ae taekinna Te Beretitenti ae karineaki nakon te korakora ae itiaki ao ngkana ti kona n ata aron kanga biribirina ma I karabwa naba Te Kauoman bwa e anganira raoi te mena bwa angkoa N na bon teirake ni kawenea te bubuti nakon te Tautaeka bwa iai ana kantaninga ni kona ni bon katei tenan *Grid* iaon abamwakoro ae te *Solar* ibukia kain te abamwakoro ao e bon kaeka raoi anne Te Kauoman ngaia iai ngkai ana karikirake te UN are e na waakinna tao inanon taai aika imwaira, ao bon anne ae nang ni kakawaki Madam Speaker bwa akea nanon te Tua aio ae ti karaoia ni kangai bwa angkoa ti na uotira nakon are te *Green Energy* ao bon akea te kakamwakuri ae reke nako bwa ti a ti tara naba ae iaon Tarawa ao are iaon tenan abamwakoro kanga akea.

Ngaia I rangi ni kakaitau kanga I a tabekia bwa te kakaitau naba n te tai aio bwa eang kanga e a kaeka nanon ae kanga taian titiraki are angkoa N na karekerekea ma te Biira aio Madam Speaker. Madam Speaker teuana te bwai ae I nang ni kan maroro iaona bwa ti karabwarabwa ngkai kanga e a katamaroaki riki te *Petroleum Act* are tao te *Ordinance* ngkoa bwa tao e bon riai bwa e a bon manrea bon man taai aika nako ao aio ae rangi n Tamaroa ao ara kantaninga bwa Te Biira aio ngkai e a katamaroaki aio ao tao e nang bon Tamaroa naba rorokon te bwaa iaon abamwakoro, eang ma e aoria n anne Madam Speaker ma te bwai ae I kan taraia Madam Speaker bwa teuana te bwai ae nang tabetabe au iango iai mwaitin tenan intin n akawa aika uruaki ma I kataia ni kakaea bwa tera raoi oina ngkai a uruaki tenan intin Madam Speaker ao teuana tao ae kona n ae rekereke ma ngaia bwa tao bon aron te *mix* n te bwaa bwa are iaon abamwakoro bwa are e bon karaoaki are a bon *mix* nake a kaboanako te bwaa ao ma tera ngke arona bwa e kona n reke iroun te Tautaeka are kanoan ana katamaroa aio e a bon karokoa te bwaa are te *premix* are e a bon roko mai itinaniku are a bon tia n tauraoi. Are ko aki kona n nano uoua bwa ngke e bon roko mai iroun te Supplier ai bon ngaia naba te mix arei. Ao iaon ara abamwakoro a kona ni kakaokoro e kona ni manga reke iroun te tia kaboanako te bwaa e a manga kauarerekea teutana te oera n te are kanga tao e tikotikona riki aron ana karekemwane ma ana kabanemwane.

Ngaia are tao e kona n ae uarereke riki tao te mix are e na bon riai n roko

iai. Ngaia are kanga aio teuana te itera are I taku bwa I kan kabaebaea te Minita ae karineaki n te Korakora tera ngke arona bwa e taraa naba aio ae part of te Biira aio. Are e a bon karokoaki te bwaa are bon te premix are ibukin te naan motor, ma tao iai tangkena ae bon kaokoro ae bon nako aon aba. Ao teuana naba raoiroina Madam Speaker bwa e na kauarerekea naba rokon te bwaa are te Koil are ibukin te mix ibukin te bwaa aio. Ao tao anne naba e katamaroa naba ngkanne aron te control iaon te environment bwa e nang akea ngkanne te aekaki n oera aio iaon Kiribati bwa are e a bon ti roko naba te bwaa are e a bon tia n tauraoi mai tinaniku ko aki tabe ma te oera arei ni manga kawakinna ao tao ngkana e spill ke tao e aera ao tao anne teuana raoiroina naba ae ti kona n taraia iai Madam Speaker.

Teuana naba ae I kan kawenea nakon te Tautaeka kanga iaon te bwai ae bon taekinna naba te Kauoman ni Beretitenti te hybrid ao kanga bon te mena ae I kan maroro I bon ti kan kawenea bwa te titiraki nakon te Tautaeka. Iai raoi ngkai kanga ana taratara bwa tera aron ngkai kaboakin kaa ma rebwerebwe aika ti kabonganai. Iai tabeua te naan kaa high breed bon iai aia batere ao a kabongana naba te fossil fuel are bon te benzine ke tao tera. Ma aio ae e rangi ni kakawaki Madam Speaker bwa are ngkai n te aonnaba kanga ko a ongongo ae a bane ni mwaing nakon te naan bwai ae te naan kaa aika a maeu man te iti man te batere. Ao ngkai iaon Australia ma New Zealand n taian tabo ni bwaa are kanga ko bwaa iai n te benzine ke tao te diesel ke tao tera ao iai naba taian tabo ni mena ni bwaa ibukin taian kaa ake a maeu man te batere ake man te iti. Ao iai ana kantaninga te Tautaeka bwa inanon taai aika ana roko tao e nang moanna ni kauarerekea rorokon taian car ma taian rebwerebwe akana a maeu man te bwaa ae barekareka ao a oneaki nakon taian bwaa ae itiaki are ngaia are kanga e kananonaaki n te Biira aio Madam Speaker.

E aoria bwa aikai kanga taian mena ae ti kan kawenei nakon te Tautaeka. Tao bon iai ana iango te Tautaeka ma are tao e koaua e aki reke ana tai te Minita ae karineaki ni karaua raoi n rarangaia. Ma tao e a bane riki ti ana tai ni kabwarabwara raoi te Biira are uotaki ao tao bon iai inanon aia kataratara bwa aikai kanoan ana waakirake te Tautaeka are e waaki n te tai aio.

Madam Speaker, teuana riki ae kanga I kan ti taekinna bwa te bwai ae monopoly ao I rangi ni kakoaua ngkai e bon rangi ni mena ibukina are bon ti teuana te kambwana ae kamena. Ngkana tao e aki naba ti taraaki are e na uoua aika ana

generate te power ma tao e taraaki are e ti taraaki are e na generate te power ma tao iai kambwana aika a *distribute*. N aekakin naba itinaniku Madam Speaker iai aba tabeua akeke bon ti teuana ae generate te power ma a kakaokoro te naan distributor naake a *distribute*. Ao a compete ake te naan *distributor* ni kabooa nako aia iti ma te naan mena ao ngaia are e rangi n reke naba ao e kuri n nang *stable* boon te iti itinaniku naba bwa ibukina are a kataia ni compete ao inanon aia tai ni *compete* aia *system* ke te naan bwai akeke a kabongana ibukin kabutaki te iti arei nakoia auti akeke a reke irouia ke tao ngaia are a *supply* te iti nakoia Madam Speaker a bon kakaokoro naba teia.

Ao e a kaeka ngkanne nanon ana taeka te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki iaon te bwai ae te power efficiency Madam Speaker bwa bon e bon rangi n eti anne. Ngkana ara power house aio ngkai tao e increase ana korakora nakon tao 10 te mega volts are e na kona ni kabutia ni kangai tao nako tao ia tao nako Tarawateinaieta n aron are e bubuti te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinaieta. Ma e aki fully utilize Madam Speaker ke a kabonganaaki te naan appliances aki efficient ao anne ngkanne e rangi ni buakaka ngkanne bwa are ngaia anne are kanga e aki *cost effective* nakon Kiribati Madam Speaker ao I rangi ni kakoaua naba ae taekinna te Kauoman ni Beretitenti ae te power ae e na mena e na bon riai n efficient. Bwa I karabwa te Biira aio Madam Speaker bwa teuana mai ibuakona bwaai ake ana otanaki. Bwa ngkai ti noria ngkai Madam Speaker ae a bon rangi n tira te naan appliances ae a roko. Ma e a moa man te fan ma te rice cook ma taian raa kee. Ao akea raoi kanga te babaire bwa tera raoi te standard iaon te aekaki ni bwai arei are e na tau ibukin te power efficiency are e na kabonganaaki.

Ngaia are I rangi ni kakaitau n te mena ao eti are e taekinna te Tia Tei mai Tabiteuea Meang are e kangai, bwa are ngkana a karaoaki ngkanne te naan regulations bwa te naan raa raoi bwaai akanne. A bia ururingaki ngkanne ara botanaomata i buki. E buakaka are e nang ti taraaki are iaon Tarawa aio ao a koonaki riki teutana ngkanne ara koraki ake a mena iaon abamwakoro.

Ngaia are ti karabwa te Biira aio ao ti bon ataia bwa te Biira aio e na uotira nakon te mwaneka ae moan te tamaroa n aron ae a bon a bane n taekinna Taan Tei ake a tia ni maroro ao bon te Tautaeka. Ma n aron norakina ni kangai ao e bia aki naba are ti mwamwaninga teutana are te itera are nakoia ara botanaomata i buki.

Teuana ae I rangi ni kakaitau iai bwa n aron are I a bon tia ni maroro

teutana iai are te Biira ngkai aio kanga e a kanakoa are te monopoly are e mena iroun te PUB. Ao e a kona n angania tabeman akana bon kona ni mena aia raa aia power. Ao bon anne ae e rangi ni kakawaki bwa tao iaon ara abamwakoro are e aki mena iaan te PUB ma ngkai tao iaon aio kona *generate* ao kona distribute nakoia te botanaomata ao kona bae moa ni karekea te *license* man te rabwata are iaan te tua. Ao e aki bure anne bwa are tao anne bwa are bon anne ae e na riai ni mena. Ma aio I taku bwa e kaunga ngkai nakoia ara botanaomata tao riki iaon Tarawateinainano te kantaninga are a bon kona n *high breed* bon aia mena. Ngke ngkana iai ae e aki tangira te *power* man te PUB ao e a bon tangira te mena. Bwa teuana ae kanganga n te Biira aio Madam Speaker ae kanga I kan taekinna ikai bwa ngkana e a nako te *monopoly* ao e nang nako naba te *protection* mai iaon te PUB.

Ae ti ataia ngkai bwa te PUB e aki kona n tabe bwa e maeu ao e mate ao e maeu ao e mate ao n tokina ko kunea am aiti baoki e a uruaki, tao am raa riki e a uruaki. Bwa are te power surge are ngke e mate ao e a manga maeu ao e a birirake naba te power arei ae ngaia are e a kona ni kabureiki naba te naan mena. Ma e aki kona n okiraki te PUB n te tai aio. Ao tao bon reke anne bwa ibukina bwa te PUB bon mwangan te Tautaeka. Ngaia are ngkana e karaoaki te tua ao n taai nako ko bon kataia n *project* kanga iteram are te iterana. Ngaia are I karabwa te Biira aio bwa e bia noraki ngkanne te naan mena ngkanne are antai ngkana arona bwa e a bon reke n te kairua teuare are e generate te power bwa e a bon mena ai bon te negligence are e reke irouna ao a uruaki te naan bwai kee ao tao e a bon riai ae e a kabomwi naba. Ao ngkai n aekakin ae mate te power ko uti n te moaningabong a maraurau te naan tao te naan moa ake a mena n am mena ao ko ataia Madam Speaker bwa ngkana e a tia n otinako raan te moa ao ko ataia naba ngkanne bwa e a buakaka. E nang reke ngkanne te aoraki mai iai ngkanne are e a bon tangiria naba ae na frozen n aki manga otinako raraana.

Ngaia are aikai te naan itera aika I taku bwa I kakaitau nakon te Biira aio ao tera ngke arona bwa e noora iterana aikai te Tautaeka are ngkana e karaoi ngkanne te naan mena akeke ibukia te naan bwa ngkana tao manga iai ae tangiria bwa e na generate naba te power irarikin PUB a kona ngkanne ni karinaki ngkanne te penalties naba nakoia. N te aro bwa ana bon karaoa raoi naba tabeia are ana akin ang urubwai naba nakon aia bwai te botanaomata. Kanga bon ti aikai ae I kan maroro iai ao e koaua I nang kakaitau riki

nakon te Tautaeka I rangi ni karabwa te Tautaeka n te Biira ae I taku bwa e rangi n tamaroa e na uarokoira riki ao e na katamaroa riki aron tao butin te bwa ariki kabonganakin te bwa ariki tao te bwaa iaon abamwakoro. Eng ma tera ngke arona bwa e a otinako te naan regulation ngkanne ao kanga I boutoka ana maroro te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang are e kangai, a bia taraakin te naan regulations bwa ana aki manga nang koniira ao riki ni koniia riki kaain ara abamwakoro Madam Speaker. Ao mai ikanne Madam Speaker ao I karabwa riki te Minita ae karineaki ao te Tautaeka te Biira aio ao I boutokaia. E rabwa.

Tibiika; Ao I a kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki Hon.Tekeeua Tarati.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker kai ko anganai naba au tai bwa N na maroro e na akin ang abwabwaki naba au maroro ma e kakawaki bwa ti na katerei tabeua ake ti taku bwa a tuai oti inanon taian te maroro. Ao e koaua te moanibwai bon te kakaitau nakon te Minita n te MISE are e a tia ni uotarake ana Biira ae moan te tamaroa aei ao e koaua are tabera ngaira Taan Tei n aron are ti aki toki n taetaekinna bon tabera bwa ti na karao tua. E ngae ngke ti aki ngaira te naan Rooia ke te naan rabakau n te tua ma aio katabeara ae kakawaki bwa ngke ti rinnako bwa Taan Tei ngaira ao tabera ae moan baen te kakawaki bon karaoan ana tua Kiribati. Ao e rabwa te tai aei n aron te maroro bwa ngaira aika uaitera ke teniua ao te itera ti bane ni boraoi ni iango iaon tamaroan ao kakawakin te Biira aei bwa e n ariki bwa teuana ana tua Kiribati are e na manga riki bwa ana bwai ni mwakuri te tabo ni mwakuri are ngaia ae uotarake te Biira aei te MISE. Ao e koaua ti aki kakewea te maroro are te korakora te energy bwa bon teuana kawaira ni waerake nakon te mwaneka are iaona. Ao n aron are e taekinaki n te naan maroro ngaira ngke tao ti uarereke tia bon tiku naba ma ara power are bon rangara. Ti rianna nakea, ti buuti bike nakea. Ma n te tai are kanga e a moanna ni kekerake Kiribati ao tia noori kakawakin bwaai aikai. N aron ae tao e a manga kerake te maeu ngkai a bane n reke tao baoia n nakonako ara botanaomata ke tao a kan bane n toa ao e a noraki kakawakin te bwai ae te bwaa bwa are bon teuana te bwaa bon teuana te korakora are ngaia ae karokoira nakon te rikirake. Ao e koaua te aonnaba ngkai e a kataia ngkai n aronae taekinaki e a kataia ngkai ni kerikaaki man te bwai ae te bwaa ke te fossil fuel ao e a kataia ni manga onea mwiina n te green energy ke te korakora ae e reke man bwaai aika aki karekea te barekareka nakon te Enuaromenta are n aron

are e taekinaki irouia taan rabakau bwa man korakoran te bwaa ae bue ao e kona n urua ara layer are mai tinanikun ara aonnaba ae ngaia ae karekea te kabuebue are ngaia aongkoa e reke iai te bwai ae araranaki bwa te climate change.

E koaua ngaira i Kiribati bon akea korakorara akea ara korakora bwa bon ma ngkekei ke a tuai roko rabakau ao ti taku bwa ti mena n te aba ae kanga e kakaawa bwa akea kaubwaira n te bwai ae te korakora. Ma inanon te naan rabakau n taai aikai ao ti ataia bwa ngaia te Uea ngke e karikiira ao e anganiira abara ao ngaia bon iai kaubwaira ae ti aki nonoria mai mwaaina ae te bwai ae te tiora te korakora man taai.

E koaua n taai aikai ao e korakora te kanganga n te ran n aron ae e aki toki n taetaekinaki ao ngai temanna ae I aki toki ni mimiakinna ao I taku tao te Uea ngke e anganiira kaubwaira ae abara aio ao e anganiira ma ara ran ae e rangi ni uarereke korakoran ara ran, tao bon iai angana ae ti kona n address ke ni katoka te kanganga aei. Ao n aron ae ti mimiakinna kanga I aki toki ni mimiakinna bon irou ao I taku nanona ngke anganiira te riringa te Uea ao iai bukina bwa e anganiira te power. Ao e a manga anganiira abara ae e rangi ni uarereke ma e rangi ni bubura ara marawa ao ara taari ae ti katobibiaki iai. Nanona iai ara ran ma ti na kanga n rairia? Ti na rairia man te korakora are mai karawa ao ti na uotia ni karikia bwa ara ran.

Ao tao aio ngaia ngkanne ae e mwakuri iai te Tautaeka ni kataia n noori korakora aika ti angana mai iroun te Uea bwa ara bwai ni mwakuri. Ao e koaua tao n taai aika nako ao ti aki noori kakawakin aikai. Ti a taku naba bwa te riringa e nang buakaka. Ti a taku naba bwa te riringa ti kakaawa bwa ngaira kaain te itera maiaki ti kakaawa bwa ai bon te rongo naba n taai abara. Ngaia ti aki ataia bwa ngaia ngkana tia kamanenai rabakau aikai ao antai ae e na ataia e a manga rangi ni korakora riki te maeu i abara n te itera maiaki nakon aba aika n te itera meang. Bwa are ti ataia bwa te itera meang e kuri karako te riringa iai. Ma ngaia ngkana tia kona n roko n te tai are tia mii akinna bwa e nang bane n solarize ara tabo aika iaon aba ni kabane bwa kanga e nang reke te solar hybrid are e nang kona ni maeu ara bwai ni kabane iai ao ngaia tao tia kona ni manga kamaeua te *diesel plant* are ana taari, ao tao e a nang mwaiti kabonganakina e a delivered iaon aba e a nikiraki n te naan kawa nako. Tao aikai te naan kanoa ni mii aika ti kona ni uaiakinna man korakorara ae anganiira te Uea bwa ara taari ae e rangi ni bubura ao ara power ae e rangi ni bubura ae akaea boona mai

karawa. Ao ti taku bwa n te taina ti na kona n ebiebi man kaubwaira aio.

Aban te aonnaba aika iai kaubwaia aika a kakaokoro a kamanena aio ngkai ni manga iokinibwaia. N aron te aba teuana Spain e taekinaki n te naan article bwa Spain te aba teuana ae e korakora te riringa iai. Ao e a manga export ke e a manga kabonakoa te korakora are e reke man ana solar ao e a manga karinnakoa nakon ana power system te U are e manga kabonakoa ngkana e a nang korakora ana surplus. N aron ae ti noria naba ngkai n aron te uneaki ae boo iaon Europe Russia ma aban Europe ao e a katuaea Russia ibukin akea te bobwai iroun Russia. Ma tera ae akea irouia aban Europe tabeua te korakora naba ae te energy are bon kaubwain Russia ae rangi ni bubura te gas ao te bwaa. Are e taekinaki bwa angiin aban Europe a dependent a kataneiai tao te 30% mai inano ao iai akana waerake riki man kaubwain Russia ae te energy.

Ngaia are e koaua aba aika a kakaokoro kaubwaia Norway iai kaubwaina ae reke man te Dam ana korakora ke ana energy are e reke man te Hydro power are e kabuta naba abana man te korakora are e reke man te hydro power ke man te Dam.

E koaua ngaira aikai akea kaubwaira aikanne ma e koaua n aron are I taekinna iai kaubwaira ae te riringa ao iai kaubwaira ae tao te ang are e kona n reke man taabo tabeua tao riki iaon Kiritimati ngkai e nang korakora te ang iai. Iai naba te korakora teuana ae e tuai man nonoraki naba ikai I wareware naba teuana te article teuana ao I noora aron ana rabakau naba Tiaban ni kona n rawea te bwai ae te iti ke te lightning are e kona n raa bwa are iai ana bwai teuana ae katoka iaon taubukin ana auti are ngkana arona bwa e iti karawa ao ngaia te iti arei e contain te mega wats are inanon te iti arei. Ao ngke e butimwaea naba te iti arei e a rinnako naba inanon ana mitin arei tao te naan household akana a mena ikanne ke tao te authority teuana are e bubutimwaea te korakora anne ao e a manga reke irouia e a manga rangi n surplus n aia auti e a manga automatic nakon te system bwa e ti taua are e a bon kona n taua ao nikiran te energy arei e a manga rinnako te system are e a manga kona ni credit tao aia account, tao aia Bill tao a tarau iroun te rabwata are e anganga te iti. Ao ngke e a roko te energy arei ao e a bon kanakoa naba aia energy arei ao a manga bon credited aia account. Ao aikai te naan rabakau ae tao e koaua Tamara are I karawa ngke e karikiira ao iai bukin bwaai. Ma are tao n rabakaura ae ngkai ti tuai n rangi n roko iai. Ao ngkai tia bon

dependent naba iaon te bwai ae te bwaa.

Ao e koaua I kan taetae teuana iaon te *energy efficiency* ao n aron are tao e a tia ni mwaneweaki teutana ngkana tao ngaira aika ti tataneiai ni kamanenai te naan electoral appliances ke bwaai aika a maeu man te iti n aron tea iti baoki, te mitini uaati ao iai n taai nako te bwai ae te sticker ae ninim iaona ae aranaki te bwai anne bwa te energy rating ke aron korakoran te mitiin anne ni kona n anga te korakora are e na kamanena ke aron ana consumption te iti n te energy are e na consume. Ao n aron ae tao ngaira ngkai tao e koaua akea iaon Kiribati ma ti kakoaua bwa tao iai te regulation are e nang reke man te tua aei are e na kona ngkanne n tuangira bwa tera te standard ae ti na kamanena. N aron aba tabeua irarikira a kamanena ngkai ana standard Australia ma New Zealand ANZ standard. Ngaira e tuai reke ara standard ma au kantaninga bwa tao n te Biira naba aei ana noora kakawakin aei. Ma tao e aki oti n te Biira ma e na oti n te naan regulation ao aikai ngkai aika a kamanena. Kaain Biiti a roko iai ngkana e na roko te aiti baoki nako Biiti ao e na riai ni meet te ANZ standard. Are e na riai ni iraua ana star te star rating e na riai tao te 3 ke 4. The more the start man te appliances anne ao e taekinaki bwa ngkana e mwaiti riki te start ao e uarereke ana kang iti.

Ngaia are tao aio katabetabean naba te iango nakon te MISE bwa a riai ni control naba aio ana determine bwa tera ara standard ae ti nang iria. Ma e koaua bwa ngkana akea te standard ao anne ngkanne te kanganga e a riki abara bwa kanga ai te dumping ground. Ngaira ara Ministry ao n aron ae kam ataia ao iai te tua ae babairea aron te kaa. Ko aki kona n otana te kaa are 10 te ririki ni waerake, bwaau? Ti aki tangiria bwa e nang nakomai n dumped te naan kaa are tao a bon rangi ni mangaingai ao a rangi n raa bwa ngkekei ngkoa e nang tieuataake te ota. Ko otana bwain ai 20 ririkina tao ai 20 tabun ma ngkana ko karokoa i Kiribati e bon uki naba.

Ma ngke e nang kamatoatoa aio te KLTA ao te naan kaa ake a roko i Kiribati ngkana kona otanna ko aki kona n otana te kaa ae riaon 10 te ririki imwin karaoakina.

Ngaia are tera ngke e kona n noraki aio nakon te appliances kanga taeka ni iraorao naba nakon te MISE ngkana a kona n noraki naba te appliances ake a roko ikai bwa aki meet bwa iai riki tao bwa n taai tabetai tao ngkana I aki ataia bwa iai n te tua kanga I aki noria naba. Are te naan used appliances. Are tao a

bon tia ni kamanenaaki bwaai aikai mai Australia, New Zealand ao ia ao a manga kanakomaiakaki bwa ti na kamanenai.

Tao e koaua tao e buokira ngaira are tao e uarereke ara karekemwane ti na bon ataia bwa bwaai aikai tao inanon tao iraua te tai ao ana manga kaotinakoaki man te mwenga ao e a manga reke bwa te mange ae bubura. Ao te bwai ae kananokawaki bwa te naan bwai aikai iai te gas ibuakoia ae gas akanne a poison ae kona n naba n urua ara layer are ngaia ae taetaekinaki, tao e koaua kaetin te aiti baoki. Tao e koaua iai ngkai te kaeti ae introduce ae tamaroa ma ti aki kona n atai bwaai aika a roko bwa te naan second hand. Tao ngke a kanakoaki mai abaia a kanakoaki bwa are aikoa kaea nanon are e kantaningaaki n aia tua kanga ibukin kanga kawakinan aia enuaromenta.

Teuana naba ae e nang Madam Speaker ti bon riai ni kakaewenakoira ngaira kaain Kiribati bwa ti ataia bwa kanga aron kamanenaan te bwai ae te iti kanga ti aki tabe. Kanga e rereke iroura n tabetai *who cares.* Tao ti kitana ara ruu ti kan tiringa ara aircon ke ti aki, ti kan tiringa ara taura ke ti aki. Ti kitana te Auti ni Maungatabu a bane ara taura ke power aika a maeu ke aki bwa are anne te energy. Ao ngkana ti bane ni ikoikoti ni kabane te naan kabane iti aika iaon Tarawa te naan mwenga ao te naan tabo ni mwakuri ao tao e na bon come up bwa iraua te iti ae e na bakataeaki.

Ngaia are aio tao e kakawaki aio bwa are bon te kakaewenako naba nakoia ara botanaomata. Bwa akea bonganan are tia waakirake ao ngaira tao bon tatabemaniira nako ti aki nang kakawakina aei. I uringa I maroro ma temanna I aki uringa bwa I ataia bwa te Tia Tei temanna naba ngkoa ao e taekina aroia i Cuba are ngke a nako cuba kanga bon te aba naba ni Communist. Ao te aba ae Cuba e rangi ni control ibukin ana energy. Ngkana ko kitana te aobiti ao ana kakoauaki bwa ana bane n tiringaki 100% te naan mitin ake a maeu man te aobiti. Bwa anne teuana ana control te Tautaeka n taraia bwa e na akin ang kabanemwane bwa are te miiti bon te mwane, electricity bon te mwane. Ngaia are e kataia naba ni karaoa aio nakoia ana botanaomata.

Tera ngke e kona naba n reke anne nakoira ngaira kaain Kiribati bwa ti na kona naba ni kaikoa ara iti. Bwa n taai tabetai n aron ae ti noria e aki tau te iti nakoia koraki aika a tangira te iti. Ma ngaia tao e bon rangi n tau bwa ngaia tao 10 ke 20% te iti ae wasted bwa e aki kamanenaaki raoi. Ti kitani ara aobiti n ara tabo ni mwakuri aika a kakaokoro ao ti nako ao ara aircon e a bon tiku ni bane

rerena. Tia manga roko n te moaningabong are imwina e uti naba ni mwaitoro ara aircon imwaira. Ara raana riki ara taura ngke ti kitana ara tabo ni mwakuri e a bon maeu naba taurana ni karokoa tia manga oki n te bong are imwina.

Ara computer ngke ti nako e a bon maeu naba ni karokoa tia manga oki nakon are imwina. Ngkana ti ikoikoti te naan energy are e consume te naan appliances aikai ke te naan mitiin aikai ao ti na bon kona n roko n te stage are mwaitira te iti ae bakataeaki ao ngkana tia manga raira te iti anne nakon te mwane ao tao bon irabubua naba ke iraua te ngaa ana mwane Kiribati ke te Tautaeka are e waste. Ao tao ni bon arora naba n te naan household aika a kakaokoro. E koaua bwa I kakaitau n aron te tua are e a tia n taekinaki n aron are I a tia ni mwaneweia are section 51 nakon 55. Bwa aikai a katerea arora bwa tia kona n otani bwaai aika a meet ke meet te requirement iaan are te EPLT ke Energy Petroleum Liability and Testing Regulation ao aikai ngkanne au kantaninga ngkanne bwa te regulation aei e na kona ngkanne specify are e na kona ngkanne n tuangira bwa baikara ake ti na otani te naan brand au kantaninga bwa e na kaman tauraoi te MISE ke te rabwata are kanga e katabeaki n aio bwa e na kona n identify bwaai ake a buakaka ke a nang high aia energy rating e nang korakora aia kang bwaa ke aia kanga korakora ke aia consumable n te energy.

Teuana naba ae I kakaitau iai n aron teuana ae I a manga taetae teutana iaon te bwaa. Bwa are e koaua te tua aio e a manga booti ngkai tuua aika uoua ao e a tia ni kamaunai ao e onea mwiin te Petroleum ordinance are te tua man are 1968 ao e onea naba mwiin te Public Utilities Ordinance are n te 1977. E rabwa te MISE e rabwa te Minita n am kekeiaki ma koraki bwa tao e koaua a bon nang bwai ni kawai te naan tua aikai ao a riai n oneaki mwiia.

Ao teuana are I noria n are n ami tua are section 66 ao teuana ae e nang kakawaki ae kanga I noora aron tamaroan te kibu aei bwa e titebo ma iai te possibility bwa a kona n ota anyone. A kona n import ao a kona n distribute te bwaa anne te Petroleum iaon Kiribati ma subject nakon ana kariaia te Minita iaan te section are 66. Are ikai are e kaotia ikai bwa aia aomata tao taan bitineti riki N na kaungaia taan bitineti e a reke te rumor aei ao ti aki te kantaninga bwa kona n otana te bwaa are in bulk bwa are bon kanganga bwa kona otana te bwaa bwa kona katauraoi am infrastructure tao bon *millions of money* ae kona kabanea.

Ma iai te *possibility* teuana ae ko kona n otana am turam am container n te turam are tao e a kaman kanoaki tao mai Biiti am turam akanne ao ko a karini n te container ao e a nakomai. Antai ae e na ataia bwa ngke e roko ikai ko a bon karaaia naba nakon abamwakoro ngkana arona bwa e a tia n reke iroum te kariaia mai iroun te Minita are tabena.

Ngaia are I taku bwa aio naba teuana te kakaewenako nakoia ara bitineti aika a konabwai. N aron ae kam ataia bwa e a nang high kainnanoan te bwaa. Ao ara kantaninga bwa man rinnakoia naba bitineti n te bwai aei are ti kakoaua bwa are bon ti te Koil ngkoa ae tabena aio. Ma ngkai iaan te tua aei n aron ae I noria ao e a karekea te possibility nakoia ara taan bitineti e a korakora te private sector iaon Kiribati ao au kantaninga a kona naba ni kamanena aio tao n otani tao aia bwaa ma aia raa riki.

Ma are koaua e mwaiti au maroro Madam Speaker ma e nang bobo au tai ma I a kaungaia ara botanaomata kamanenaan te bwai ae te tiora, te power man te solar ke te green energy teuana te bwai ae I nang kaumakia naba ngai n au abamwakoro ae Tamana ana kakoaua tao antai ake a roko iaon Tamana. Teuana abara ngkai ae Tamana bwa teuana kanga au vision ae I kataia ni katurua nakoia kaain Tamana ti nang kamanena te bwai ae te power aei. Ao I kukurei n taekinna bwa kaain Tamana ngkai are a tia ni build up aroia angina are a bane n taura te tiora, ti aki te taura are mai iroun Tiaina bwa ai bon aia kunimnwaan bwa a kabooa te panel ao tera riki. Te aiti baoki ngkana tia karokoa naba i Tamana ibukia naba ara koraki aika. Bwa ara kantaninga n aron are I taetaekinna are e reke irouia kaain Singapore n aron are ti taetaekinna kanoan te KV 20 e reke irouia Singapore e na reke naba irouia kaain Tamana. E reke irouia kaain Dubai e reke naba irouia kaain Tamana man te bwai ae te green energy. Bon taeka ni kakaewenako ao ni kakaitau Madam Speaker nakon riki te Minita n te MISE ibukin ana Biira ae moan te tamaroa aei ao I nang kukurei ni boutokaia. Ko rabwa.

Tibiika : I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake e nakoim.

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa Madam Speaker ao ko bati n rabwa ngkai ko anganai au tai aio ao e koaua bwa tao e bon eti ao e riai bwa ti na anga ara kamauri bon nakoim te Tibiika. Aia kamauri kaain Marakei ni kabane e moarara riki ngke e nang nako aia runga n aia butiboro. Ma e bati n rabwa ngkai e reke au tai ao a ongo naba ngkanne bwa e nang roko aia Coach n te

Katenibong aei. Ai bon ara kamauri nakoim te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara, Minita ni kabane ao ai bon ngaira ni kabane ao ai bon kaain Kiribati ake a ongora. Kam na bane moa ni Mauri.

E koaua I taku ngai bwa e a bon bane angiin te maroro n te Biira aio ma te bwai ae kakawaki bwa e na nako teutana ae kanga ti taku ngaira bwa kanga ti a tia ni maroroakinna n te workshop ake ti a tia n tuangaki bwa baikara bwaai aika kanga bonganan te Biira aei. Ao I taku bwa te Biira ae tei imatara ngkai ti kakoaua bwa te energy ikekei ke tao te korakora. Ao akea ae e aki kainnanoa te korakora ngaira naba ake tao ti mena i buki ti bane naba ni kainannoa anne. Ao e koaua tao e rabwa te Tautaeka bwa e anganiira te tiora ao tao ai anne ngkanne tao buokara iai ao ngaira ti mena i Tarawa e koaua tao ai uoua angara bwa are ti kona ni mena te solar ao ti a manga kona naba n ana te iti.

Ao e koaua akea ae e aki kona n taekina te bwai ae te iti bwa ngkana e roo ao ngkana ko nakonako inanon te roo ko bon aki noora kawaim. Ngkana ko riki bwa te aomata ae ko tangira te ota ao e na bon iai te ota iroum. Ngaia are I taku ngai bwa e uarereke te bwai ae N na taekinna bwa are bon te Biira aio kanga bon ibukin tangiran karaoan te tua ae kouta bukin te iti n te tai aio ke tao te energy n aron are e taku temanna tarira man te itera are teuana. Tao korakoran taai ao ngaia tao anne teuana ae eti ma ngaira antai ae e na ataia ao e a manga reke teuana korakoran te nao. Ngaia anne teuana naba korakoran te ang. A rawata taian korakora aika a kona ni kataaki. Ma tao ai ngkam ngkanne te Biira aio bwa tao e a manga roko korakoran taai ke tao korakoran te nako ao e a manga bon karinaki bwa are taai tera ngke e karinaki ibuakon taian korakora aikai korakora ni kabane. Bwa ngkai ti ataia bwa e rawata aekakin te korakora ae kona n reke bwa n aba tabeua itinaniku ao a maeu bon man korakoran te ang kee. A buti wind mill ao a riki bwa te iti nanona e bon kona naba n riki te ang te mena. N tabetai e a manga karinaki bwa te hydro kee aekakin tao Biiti e kona ni manga karekea naba te iti te bwai anne. Ao tao au kantaninga bwa te tua aio ngkana tao iai naba inanona n aron te workshop ae nako aio e na cover naba anne, ao I taku bwa e nang bati n rabwa n anne.

Ma I taku bwa te iti e nang bati angana n reke ti aki ti teuana bwa ti aki ti te fuel ma eti ae te bwaa e reke man taai e reke man te ang, ao e reke naba man te nao. E bati angana ao e koaua ao tao au kantaninga bwa n taai riki aika ana roko ao ana manga roko ti aki ti kabonganaan tera arei

bwa ai manga korakoran taari. E ngae n anne ao tao I a tia n taekina au point are I a tia n taekinna ibukin korakora aika a rawata ao ti na kaunga te maroro n te tai aio ni katekeraoi, ibukina ngkai a tia n rangi ni mwakuri korakora Taan Mwakuri. A tia ni kataa are a kona ao e koaua ti bane ni ira aron aia workshop ti angania ara karabwarabwa ae moan te abwabwaki n te tai aio kam nang bati n rabwa kaain ana Ministry te Minita ae karineaki. Ao ngkami ake tao kam na manga rinanon riki te Auti n Tei ngkai tao e koaua e a bon bwaka nako te tai kee tia moantaai naba iangoia bwa tia motirawa bwa are kanga anne au iango mai ikai ma e aoria bwa are ti bon inaomata n ara iango Madam Speaker kee. Ma e raoiroi I angani naba ngkami naba ana abau are Marakei are nei Mantekimam maa ma nei Rotebenua are te tatangiraki ao te bwarubwaruaki ao I taku bwa man au taeka aikanne ao I a kabwara buren te maroro ao I tangiri ngkami. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I kan kaokia nakon te Tia Tei mai Beru ko bon katea naba ngkoa baim ngaia te Tia Tei mai Beru ae karineaki Hon.Batoromaio Kiritian ao e nakoim.

Hon.Batoromaio Kiritian ; Ko rabwa te Tibiika n reken au tai n te bwakantaai aei ao N na anga naba au kamauri n reitaki ma kaain abau ai tibwa au moantai n taetae aei nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao Minita ao Taan Tei ni kabane inanon te Auti ni Maungatabu aei ao ai bon akea a ongora n te bwakantaai aei kam na bane ni Mauri.

E koaua I taku bwa ni mwaitin ae I a tia n raweraweia ao a bane n tia n taekinaki au point are I taku ngai bwa kam na aki roko iai ma ngaia kam roko naba iai. ibukin anne tao te bwai teuana ngkanne ae e rangi ni kakawaki bwa tia karaoi tua aikai ao ti ataia manenaia ao bonganaia ma te bwai ae kakawaki ngkanne te Education. Reiakinaia ara aomata bwa ana kona ni waakini aekaki ni karikirake aikai iaon te hybrid te renewable energy power generation ao tao terana riki, raoiroia ma buakakaia.

Ngaia are I taku bwa te bwai ae moan te kakawaki I maroro naba ma ataei tabeman i Biiti ao a comment nakoiu ni kangai te Tia Tei te Tautaeka ni Kiribati ti noria n ara course ae ti karaoia ngkai ae te engineering ti rangi ni far behind. Ti kataia ni catch up ni kanoan ara curriculum ma aron bwaai aika a reiakinaki riki n reitaki ma kanoan te rikirake iaon te modern technology I taku bwa te bwai ae e nang tangiraki bon reiakinana. Bwa ngaia bon te koaua

ae e rangi ni possible te roko i Dubai bwa te construction of the building e kona n take a few month bwa te engineering design ma tera a kona naba ni karaoaki.

Ngaia are te bwai ae N na katuruturua ngkanne ae I taku bwa e kakawaki inanon te karikirake aei ke inanon te bitaki aei bon reiakinaia ara aomata bwa ana mwaiti ae reke aia beba iaon te solar te renewable energy ao te non-renewable energy bwa ana kona ni kakaai bongaia aika a kona riki ni uotarake te waaki ao te rikirake inanon abara ae Kiribati. Ngaia are I taku bwa aio ae e nang kakawaki teuana bwa te moan step bwa e a waaki aei ao tia kabatiaia ara aomata aika a beba iaon te non-renewable energy riki ae bon kakawaki riki iaon aei ngkana ti aki te reirei ma te research ae e rangi ni kakawaki bon aio aron reiakinan aekakin rabakau aikai. Kanakoia ara koraki bwa ana attached nakon kambwana ake a tia n rangi ni bubura iaon karikirake aikai aika a waakinaki aikai iaon aban tinaniku ao riki te naan attachment man te MISE te green energy utilization. Ngaia are au kantaninga bwa raon aikai ni kabane I taku bwa a bon bae naba n rin inanon te kataunaari inanon te beba aio bwa te kataneiai ae e a rangi n tangiraki iaon aei bwa akea arona are ti tangira are e na kona n generate te power man te solar energy ao ngaia bon akea e na fail ke bon akea ngkanne ae kona ni karaoia.

Ngaia are I taku bwa e rangi ni kakawaki noran aei ngkai e a waaki aei ao tia butia te Tautaeka bwa e na reitaki iaon aei ke e na kakoroa bukina ao riki man te reirei ae kakawaki. Ao e koaua te Tibiika ti kona ni kataunaari aron te korakora man taai riki ngkai kanga bon Kiribati ngaia bon te potential area teuana ke te region teuana n te Pacific bwa e kuneaki bwa ngaia I taku bwa n te research a taku bwa te kauoua n aba n te betebeke ae e nang potential ibukin karaoan te solar energy ke energy man otan taai. Ma ti nang karabwa te Tautaeka ni koron bukin aei bwa I taku bwa aio te kaubwai teuana ae tia kamanena raoi te kaubwai teuana ae I taku bwa tia kamanena raoi ngkai kai e a rin bwa e a onea mwiin te naan ordinance ae te PUB ao te Petroleum. Are ngkoa tao a bon ti mena naba iaon tao karaoan te generate electricity ma aki consider iterana are tao baikara aika nakobuakaia ao nakoraoia ke baiakara kabwaia ao tia bon titiku naba iaon ara kanganga ae te PUB ni matematen te iti ao n aki taun te big kaawa are tao te tawanou bwa e a mwaiti kamanenaan te iti irouia te botanaomata ao akea strategy nako iai bwa ti bon tiku naban arora n are tokina e a matemate e aki kona uotana te

tianaraita ke tao tera ae riki ao tia rootaki n aikai.

Ngaia are I taku bwa e nang kakawaki aio te Petroleum storage ke tao te transportation ao I taku bwa aikai naba a rangi ni kakawaki riki nakon karokoia iaon Tarawa ibukin te naan tianaraita. Ngaia are aikai tao a rangi ni kakawaki naba bwa ana uota te uota ae taekinaki ikai bwa te efficiency of the generation of the electricity e rangi ni kanganga bwa bon te wasted. E atongaki are te efficiency bwa ngkana e nang low ana efficiency nanona most of the energy e wasted nakon te heat ke tao tera. Ngaia are ngkana e bon high efficiency bwa 100% all the energy to come in going out ao e kamanenaaki e used.

Ngaia are I taku bwa aikai bwaai aika a rangi ni kakawaki ao I taku bwa ti na kakaai anga riki ae nang productive te bwai aei bwa te efficiency. Ti na kataia ni kakaai most efficient te naan part of the engine ke part of the generation n te aro bwa e na manena raoi are te power ke te fuel are in the process ao e a out bwa te same energy akea te lost.

Ngaia are anne e nang kakawaki bwa ngkana e kona n reke aei ao I taku bwa e rangi ni kakawaki ao e kona ni uotarikaaki boon te bwai ae ti taku bwa e rangi ni bobuaka n te tai aei ao e kona ni uotarikaaki naba te cost of living ke boon te naan tariffs ibukin te iti ke tera.

Ngaia are aikai au taeka te Tia Babaire ae I taku bwa kanga I rawerawei ao I taku bwa a rangi ni kakawaki ao riki te bwai ae e rangi ni kakawaki iai bwa iaon abau ae Beru e a otana ana tianaraita ae rangi ni bubura iraua te mega volts korakorana. Ao te bwai ae riki bon ti iraua namwakainana ke ti iraua te namwakaina ao e a down naba $4 tabun te ngaa bwa I kabooa man au raa small grant $4 tabun te ngaa boona ibukina te kaawa teuana. Ao I a nako ngkai ao I a noria ao e a uruaki. Ao tera uruakina akea bwa ti te kuraeng ao e kakaeaki ana kuraeng iroun te supplier are e kabooa, akea. Ao e a tiku bwa are e a kakatei ranga inanon te Maneaba ao tao inanon tabeua te tai ao e na riki bwa te kai ni katoka are e ana ana kai ni katoka mai iai are e ana tao tera mai iai.

Ngaia are I taku bwa aikai moan te rawata bwaai aika a tia n otanaki ao a bane ni karekenakoaki tao ti inanon tabeua te tai ao I rangi ni kaunga naba tamaroan te import standard n te aro bwa ana bon otanaki bwaai aika a manena ao a teimaan. Ngaia are I taku bwa aikai naba kakawakina bwa tera ngke a rinnako naba bwaai aika a tia n riki i abara inanon te moan waaki n taai

aika maan ao ti a tia noori ao tera ngke a toki kanganga aikai ngkanne inanon ara Biira bwa e a tobwai ao tia waaki nakon te rikirake are ti kantaningaia bwa e na kabebetea ao e na kanakoraoa aron te maroro aei.

Tao ti aikai te Tibiika ae I kona n taetae iaona ao I taku bwa e rawata riki ae I kona n taekinna iaon tao riki tao katein abara teuana ae e na rootaki naba man te Biira aio ae na buokaki n aron teuana te preservation of food n aron aikai. Ngkai e a rangi n rawata otanakin te aiti baoki ae maeu man te solar energy. Tera ae e a riki nakoia kaain abara kaain Kiribati, a rawa n taarina te ika are aongkoa kanga bon te method of preservation are ana n raa arei. Ma a tangiria bwa e nang mena inanon te aiti baoki n te aro bwa e fresh n taai nako.

Ngaia are aikai I taku bwa a uota te tamaroa ao te maeu ae tamaroa nakoia ara koraki ao nakoia kaain Kiribati. Te korakora te Tia Babaire bon ngaia moan reke n te rikirake. Te korakora bon ngaia moan reken te rikirake, te korakora makes you move without energy ko aki kona ni move ko a riki bwa te statue. Ngaia are with energy e ngaa te use of energy man te diesel ke te fuel are te non-renewable ao ngkana ti integrate aikai te non-renewable ao te renewable ao I taku bwa e na bring us more energy ao te kabwaia nakoia ara botanaomata ni kamanenaan bwaai aika imported man taabo tabeua aika a make life easier. Tao ngkai tia tangira te bwai ae maeu man te iti bwa e na karaoa te mwakuri, te kenken tia rawa ni kenna ma tia tangira te bwai ae maeu man te mitin. Ngaia are aikai ae I taku bwa e nang kakawaki ao I nang kakaitaua te Tautaeka ma nake a tia ni kabanea aia tai iaon te Biira aio bwa moan te rangi ni kakawaki ao moan te rangi ni bongana nakon taai aika ana roko.

Aio te kataunaari ma ngkoa ngkoa bwa I taku bwa e a koro bukina n te tai aei ngkai a noraki te naan alternative source of energy are ti kona ni used n abara ae Kiribati. Tao man au taeka aikai te Tia Babaire ao ko bati n rabwa.

Tibiika; Ko rabwa te Tia Tei ao ai bon akea riki ae e nang maroro iaon te Biira aei ao I a kaokia nakon te Minita ae karineaki bwa e a karaoa ana sum up iaon ana Biira e nakoim te Minita.

Hon.Willie Tokataake; Ko rabwa te Madam Speaker ao a rabwa Taan Tei ake a tia n anga aia ibuobuoki nakon te Biira aio ao e koaua are bon aron ae ataaki bwa te Biira aio n aron ae karaoaki te Biira aio bwa e na kataia ke e na aki kainnanoa te botanaomata bwa e na kataia ni kabebetea riki aron te botanaomata.

Kainnano ake kanga a reke iroun te botanaomata n te tai aio a kantaningaia iaan te Biira aio ana buokaki iai. Kanga akea ara kataninga bwa ti na karekeikaia te botanaomata n te tua aio ti ngkana ko bon aki ongotaeka ao ngaia are e na bon rekekaim. Ma ngkana ko bon karaoa tabem ae tamaroa ibukim ao ibukia te botanaomata ao I taku bwa akea te anga are e na karekeaki kaim iai.

Ngaia are e koaua bwa are te naan tabeka akeke a bane n tabekaki ni kabane tao bon angiina mai irouia Taan Tei aika a karineaki aikai ni kabane inanon te nikira aio. Ao an noora aon au taibora e a onrake n aia beba au koraki e nako temanna te Tia Tei e roko kaekana, ao ngaia ae inanon naba te Biira aio. E a manga taetae naba temanna te Tia Tei ao ngaia kaekana e a manga roko naba inanon te Biira aio.

Ngaia are kanga titebo bwa kanga ai bon te akea te bwai ae N na taekinna ma I a butia naba Taan Tei bwa a bon taraa ao a kamatebwaia raoi aia tua ke tao a bon warekia teutana ao ngkanne are ana noori ni kabane bwaai akeke ake kanga tabetabeki bwa akana a mena inanon te tua aio. Ngaia are eng tao iai naba raoiroin are iai te workshop ae karaoaki Madam Speaker bwa are kanga e buokia naba Taan Tei ao tao bon anne naba teuana ae kanga e bon nang korakora te boutoka nakon te Biira aio ibukin are e a tia ni karaoaki kanga te bwabwaro ke tao tera imwain kanga te ongora irouia Taan Tei ao Taan Tei a ongora irouia naake bon rabakauia ke naake bon taan rabakau n te itera. Ao I taku bwa anne e kakawaki n te workshop ao e rangi n rabwa ara tua are ana tua are 5(a) are e taekinna are e na riai ni iai te Bill workshop. Ao I taku bwa anne raoiroin ara tua aio ngkana ngkai e a reke ngkai ara tua ae ngkai e a reke ngkai ara tua aio nanona ngaira kanga Taan Tei e titebo ma tia kabaeaki n ara tua aio bwa ti na riai n roko n te Bill workshop ao I taku bwa anne ae e rangi ni kakawaki.

A rangi n tauraoi naba au tia rabakau n au tabo ni mwakuri ao kaain ana aobiti te Tia Kaeti Tua ngkana arona bwa tao bon iai riki te bwai ae e kainnanoaki. Bwa n ara tua naba aio imwain naba te 2nd reading e kona naba ni boo te workshop ngkana arona bwa iai riki tangiran aio ao I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki naba nakoia naba Taan Tei ngkana arona bwa a kona naba ni manga ngkana ngaia a na karokoa aia rongorongo tao iroum Madam Speaker ti kainnanoa riki teutana bwa ti na rinanon riki te tua aio bwa ti na kaotaira riki iai ke tao tera kee, e aonga n are e buti raoi aron manga kauouan warekan te Biira.

Ngaia are e aoria akanne au maroro Madam Speaker ao I butimwaai ni kabane aia rongorongo Taan Tei ake a maroroakini I karabwaia ni boutokan te Biira aio ao I a tauraoi ngkanne Madam Speaker n tabeka au kaoti are bwa te Biira ibukin te Korakora 2022 e na warekaki n te moantai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana Biira te Minita ae te Biira ibukin Korakora 2022 ao N nang kanakoa ngkanne ami kaoti nano iaona Taan Tei. Ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ao e butimwaeaki moan warekan te Biira. Ao tia nakon ara bwai are imwina. Ara bwai are imwina bon te Biira naba ae e na tabekaki iroun te Minita man te Tourism Commerce, Industry and Cooperatives ma N na ti ongora n ana itera te Tautaeka bwa e na tabekia te Minita n te Ministry aei ma ibukina bwa akea rabwatana I kona n ongora iroum te Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau ;Ko rabwa Madam Speaker ao kanga iai ana reta are e a kaman roko n am taibora ngke ingabong ao ngkana e tuai n reke imatam kanga e bubuti bwa ana reta are iaan aorakina ae e nang karina ae kakaiaki ao e a bon kaoti naba ni kaekai ana titiraki ao e a bubuti ngkanne taonan ana Biira aei nakon te Auti ae na roko. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti e a tia n reke ana reta ae bon bubuti iai bwa ibukina bwa iai aorakina. Ma I bon ti kaokia nakoim mwiina tao iai ae tauraoi ni uotarake ana Biira ma ngaia I bon ti kaokia nakoim. Ma ko rabwa te Beretitenti e a matata bwa e a kaman tia n roko ana kakaeti te Minita ma ngke ingabong inanon baiu bwa iai aorakina ae taonaki iai. Ngaia are tia taona aei nakon taina are e a tia ni baireia te Tautaeka ao tia nakon ngkanne ara bwai are imwina.

Kiraaka ; Te Kaoti ibukin te Bwara.

Tibiika : Ao te Kaoti ibukin te Bwara I a kanakoa ngkanne nakon te Tautaeka bwa e a tia naba n roko ana kakaeti te Minita are ana tabeka te kaoti ibukin te Bwara bwa iai ana kanganga naba ngkai ngaia are I a kanakoa nakoimi kaain te Tautaeka bwa temanna te Minita are e a onea naba mwiina ibukin kanakoan te Kaoti ibukin te Bwara. E nakomi.

KAOTI IBUKIN TE BWARANAKO

Hon.Taabeta Teakai Amuera: Ngaia Madam Speaker ibukin katabeau n te tai aio ngkai akea te Minita ao I a bubuti bwa e a Bwara moa te Auti n te tai aio. Ko rabwa.

Tibiika ; Ko rabwa te Minita ibukin te MHER ae Hon.Taabeta Teakai Amuera ibukin tabekan te kaoti

ibukin te Bwara ngkai e a tia ni mwemwe te kaoti ibukin te Bwara ao I a kukurei ngkanne ni kamotirawa te Auti n te tai aei ni karokoa te ingabong tia manga kaitiboaki naba te aoa 10 iaan ara Maneaba aei. Kam bati n rabwa ibukin ami kekeiaki ao tia bwara moa.

Te tataro

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara ota bebwa.

ANA KAONGORA TE BERETITENTI IAON ANA KANOA TE TAUTAEKA

Kiraka: Ana kaongora te Beretitenti ae rine iaon Manga rinanoan ana Kanoa te Tautaeka.

Tibiika; Ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki, bwa ko a kanakoa am marooro iaon kanoan ama bong te Tautaeka. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao ti a reita te bwana ni kamauri n rinanon te katituaraoi n te ingabong aei ao kam na bane ni mauri!

Aei ngkanne ana kanoa te Tautaeka ke rinanoan ana kanoa te Tautaeka ibukin nikiran ara bong are e moa man te bong aei ni karokoa te Kanimabong; n aron aikai:

Kauabong 13 Tebetembwa - 2 Biira. Moan warekan te Biira n onono nakon te Tua ibukin te Rikia n I-Kiribati ke te *Citizenship (Amendment) Bill 2022 - 1st First reading*.

Te kauoua ni Biira. Moanakin warekan te Biira n onono nakon te Tua ibukin te Boborau 2022, ke te Kiribati *Immigration (Amendment) Bill 2022 (First Reading).*

Katenibong 14 Tebetembwa - Aia bong Taan tei ke te Private Members day.

Kaabong 15 Tebetembwa - 3 Biira. i) Kometenakin ao Kauoua n warekan te Biira ibukin te Manga kataumwane 2022, ke te *Supplementary Appropriation Bill 2022. (Committee Stage & 2nd Reading).*

Moani warekan te Biira ibukin kamanoan kaubwain te Aono ni Phoenix 2022. Phoenix Island Protected Area Conservation Trust Bill, 2022. (1st Reading).

Moan warekan te Biira ibukin kakorakoraia Inspector n ana Botaki ni mwakuri te aobiti are e tararuai aroia taani mwakuri 2022. The Public Service Performance Management Bill 2022 (1st Reading).

Kanimabong 16 Tebetembwa - 1. Aia bong Taan tei ao iai te kaoti iaon motirawan te Auti. (Motion Adjornment syndie). Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Taiboranakin beebwa. Mairoun Hon. Tibiika. Ana ribooti ni kaongora te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Bwebweriki Net Ltd, ibukin te ririki ae toki 31 Ritembwa 2020. Bebwa No. 32/22.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ao te moan titiraki ae e mena iaon ara ota bebwa n te ingabong aei, bon te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Betio; Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

KATEAN TAURA IBUKIN KAOTAN KAWAIN BETIO

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ao N na bon anga moa te bwana ni kamauri, ao a na karineaki ni kabane inanon te Maneaba ni Maungatabu aio. Nakoim te Tia Babaire ae ko karineaki ma am taani mwakuri. Nakoia taan ongora ni kabane, nakoia taan ongora ni kabane ao nakoia kain ara abamwakoro ae Betio. Kam na bane ni mauri

Ao aio te titiraki. *E kona te Tautaeka ni kaongoa bowin te Maneaba ni Maungatabu aio bwa ea bwaka iaa katean taian taura ibukin kaotan kawain Betio?* Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei temanna ae karineaki mai Betio, bwa e a waaki ngkai te mwakuri nakon taura ake a mate iaon Betio.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Ao I kakaitau nakon te Minitita ae karineaki n aron te kaeka ae moan te tamaroa are e a wakinaki karaoan te naan taura ake kanga a tia ni mate.

Eng, te Tia Babaire e a rangi ni maan Betio n tiku ma kawaina ae roo, ao tao e boni kakoaua naba te Minitita ae karineaki bwa are e boni maeka naba iaon Betio.

Ngkana te ianroo ao ko buti ao e a bon rangi n roo te kawai, ngaia are e bon kainanoaki kaotan nanon te kawai bwa tokina tao e na reke te kabuanibwai nakoia taan kabongana te kawai.

Te Tia Babaire, I kakaitaua naba te Minitita ae karineaki bwa e a tia ni kariaia bwa N na marooro ma ana taani mwakuri ao e reke au tai ni marooro ma ngaia ao a kaongoai ae iai te karikirake ae e a maan aron kabongakina. Ao a na kateaki te naan taura aika a boou man aia ribooti taani mwakuri te PUB. I

kakaitau naba nakoia. A boni kekeiaki ngkai n aron kaurakin taura akana a tei ngkai, bwa n tabetai ai akea aia *spare parts.* Ngaia are te bubuti nakon te Tautaeka rinanon te Minitita ae ko karineaki ngkana kam kona n nora ami karikirake anne, e a bwaka iaa. Kanga bon anne raoi oin te titiraki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker*, aoI karabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng ao n aron are I boni kaeka, e a waaki ngkai. Uoua te tabo ngkai ae e wakinaki, bwa e waaki i Betio are katamaroan taura ake a mate iaon Betio ao are iaon naba Bairiki.

Aikai ake bon te naan taura are a maeu man te iti. Ngaia ane e a karaoaki ngkai, ane a keniken ngkai taani mwakuri ake a nako n noori mwin taura ake a mate bwa tera. A rawata te naan kanganga nakon taura aikai ma ae a waaki ngkai. E a waaki karaoana ngkai ao I taku bwa tao e na tia inanon te namwakaina aio, tao e aki bane ao e a manga noraki nakon moan te namwakaina ae na roko. Ma e a waaki ngkai karaoana ao e a reke mwanena. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki. Akea buokan te titiraki, ai boni te bwana ni kakaitau bwa ngaia e a waaki are kanga ngaia raoi are e kantaningaki are ai onean mwin te naan taura aika a rangi n maan n tei ao a nang wakinaki, ao tao inanon te tai ao tao ti a boni katikua nakon te Minitita ma ana taani mwakuri. Bwa inanon taina ao ane e nang toa kawain Betio. Ko bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa ao e rabwa riki te Tia tei *Madam Speaker* ni buokan ana titiraki. Ao e koaua, eng n aron are I taekinna ae e waaki ngkai. Ao ara kantaninga naba bwa iai ngkai taura ake a bon aki kona n ura ake a bon akea tauraia, ao ngkanne a bitaki naba nakon are ti nang karaurau ni mwainging nakon are te taura man te tiora are e kamauaki man otan taai.

Anne ngkanne ae kanga ti na biti moa ngkai tao 11 te taura ao ti a karaurau naba ngkanne ni bibiiti ake nikirana ni karokoa te kantaninga bwa n teuana te tai ao e na boni bane aon Betio ao tao aon Bairiki naba ikai ni bitaki nakon te naan taura ae e maeu mani korakoran taai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei e a bon rauaki nanom ni kaekan am titiraki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai I a ongora moa iroun te Tia tei ngkai I noria ao akea rabwatana. Ao bon iai naba ana reta te Minitita inanon baiu ae e roko ngkai are e na kaeka te titiraki are e bon kakaeti ibukin aorakina n te tai aei. Ngaia are ti a nakon ara titiraki are imwina.

Ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun Tia tei Tia tei ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaeka naba te Minitita ae karineaki; Hon. Willie Tokataake. Te Minitita ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia tei.

BARONGAKIN MWANENAKIN NEI TANGANGAU KOTIWEI IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker. Ao imwain ae I waaki n te moan ingabong aio ngkai te moan tai n taetae. I anga au kamauri ma ana kamauri tariu, aia kamauri kain Marakei nakoiu. Te Beretitenti, te Kauoman. Minitita. Te Leader n te Kaitara, ni kabane Taan tei ao nake a ongora n te tai aio ao ai moara riki kain abara ae Marakei. Kam na bane moa ni mauri! Ao e kangai taekan au titiraki n te ingabong aio. *I nanokawaki n taekinna bwa ai bon au kaaua n tai n tabeka au titiraki aio, ma I kukurei naba ni kaotia bwa aio bon nanoia kain abau ae Marakei ni katobibia. E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni kaongoa te Auti aei bwa e na karaoaki n ningai Nei Tangangau Kotiwei are imarenan Norauea ma Bainuna iaon Marakei?*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker, ao e rabwa te Tia tei ae ko karineaki temanna mai Marakei n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, ae e tabe ngkai barongakin aron mwanenakin te karikirake aio. Ao te katautauaki waakinan te mwakuri nakon banen te ririki ke moan te ririki ae e boou.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: *Madam Speaker*, I a tabeka te bwana ni karabwarabwa nakon te Minitita ae moan te karineaki ngaia ma ana 'tia Koroboki ma ana taani mwakuri ni kabane ake a tia kanga ni kaeka te tangi n nano ma te bubuti ae moan te abwabwaki taina aio. Tiaki man ara Tautaeka aio ma te Tautaeka riki are mai imwaina. Ma e koaua ae ti a kataia n uneakinna inanon te Tautaeka ae e boou iaan te bubuti ae a tangiria bwa e a kan reke 5 te ririki.

Ma I anga te karabwarabwa ae moan te abwabwaki nakon te Minitita ae boou ngkai e a bon roko kanga kaekana are a kantaningaia kain Marakei bwa e nang waaki.

Ao reitan te titiraki ma te bubuti, ao kam na roko n ningai bwa ti na botaki ma ngkami.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ngaia are kanga I taekinna ni kaekan ana titiraki ae iaoni kawaina.

Ngkai a na karaiaki te naan bwai ni mwakuri akana i Makin. A na uotaki nako Marakei. Ae iaoni kawaina ngkai ni kakaeaki te kaibuke are e na uoti bwaai ni mwakuri aikai nako Marakei.

Ao n rokoia i Marakei ao e na karaoa moa te buriti are teuana arei. Ao imwin anne ngkanne, ao e a tiku naba manga te bwai ni mwakuri anne bwa a na manga karaoa are teuana are Nei Tangangau. Ae ngaia tao te kantaninga bwa e na bon moanakai ngkanne tao ni banen te ririki aio ke moan te ririki ae boou.

Ma iaoni kawaia ngkai n roko i Marakei ara koraki, tao n te namwakaina ae na roko ao a roko naba i Marakei. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Minitita ae moan te karineaki. Ao e rabwa naba bwa e a toki te tabetabe ma tao te ingainga n nano irouia kain Marakei bwa a kakoaua bwa uoua aia buriti, ao e boni koaua iai te kanganga ni kauoua te biriti aio. Ao ti karabwa te Minitita ngkai e a tia naba ni kaeka 2 te titiraki n teuana te tai.

Ao I taku bwa mai ikanne ao akea ara taeka, ao ti tangiri ngkami.

Tibiika: I taku bwa e a bon rangi n kukurei te Tia tei mai Marakei ni kaekan te titiraki, ti a nakon are imwina.

Te titiraki e na tabekia te Tia tei ae karineaki mai Tabuaseran; Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga. E nakoim te Tia tei.

KAWAEKOAN TE WANIKIBA IBUKIN BUOKAN TE MWAMWANANGA N TE AONO N RAINA

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika. Ao tao imwain tabekan au titiraki aei. Ao I a bon reiti bwana ni kakamauri nakoim ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma te Kauoman, kain te Kabineti. Te Leader n te

Kaitara ao ai boni ngaira Taan tei ake ti mena n te ati aei. Ao ai uana naba ma ake a reke ongoraia. Kam na bane ni mauri!

Ao aio au titiraki. *E na reke n ningai te wanikiba ibukin buokan te mwamwananga n te Aono n raina?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Taratiu: Ko rabwa *Madam Speaker.*
Ao ngkai e boni boou te bong naba aio, ao ti riai naba n anga bwanara n reita te bwana ni kamauri nakoim te Tibiika. I a reitai ma kain au tabo ni mwakuri ao kain abau ae Tamana ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman, raou ni Minitita, te Leader n te Kaitara ao Taan tei ni kabane, ao kain Kiribati ake a ongora n te ingabong aei. Kam na bane ni mauri n aran ara Uea!

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran. *Iai te katautau bwa e na kona n reke te wanikiba ibukin te Aono n raina imwain banen te ririki aei.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I a kaitaua te Minitita n ana kaeka ae iai ana katautau bwa n raa tokin te ririki aio.

I kan titirakina ngkanne te Minitita. E aera bwa e a rangi n reanau aio ao e rangi ni rawata te kanganga n ara tabo akekei, ao ti rangi n kainanoa te mwamwananga riki tao ibukia aoraki ibukin anakia ao karokoaia n aia tabo ke tao Kiritimati are iai te O n aoraki iai.

E kona ni kawaetata riki. Tera aan te mwarara aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati; Ko rabwa Madam Speaker. I taku bwa e na uringaki bwa n aron au kabwarabwara n taai aika ao iai ara waaki man te Air Kiribati ae ti kataia ni karokoraoa ara kibakiba Inanoa, ao teuana mai ibuakona boni kamwaitakin ara wanikiba ae te Twin Otto.

Tao e na aki mwaninga naba te Tia tei bwa iai ara babaire tao Taan tei ni kabane, bwa iai naba ara babaire n taai aika nako ae tao e na riai ni kaman tia ni koro bukina riki ngke aongkoa ti tara te aekaki ni wanikiba teuana are mai Itare.

Ma n aron biriakinan aikai ao e a manga bitaki te babaire iaan kanga norakin te wanikiba aio bwa e rangi ni bourerei i abara. Ngaia ti a manga oki ngkanne nakon Square 1, are bon tea eka ni wanikiba ae te Twin Otto ae ti na riai ni uarokoira nako iai ni kabatia ikai.

Ngaia are teimatoa ara babaire bwa nimawa ae e na tau ibukin ara Aono

ni Kiribati ma te Itera Mainiku. Ao anne ngkanne are ti a mwakuria.

Ao e koaua tao e na riai n ataki bwa biriakinan te wanikiba tiaki te bwai ae e bebete bwa are e rangi n mwaiti arona ma aron te tua, ma tein te wanikiba.

Ngkai aongkoa ara babaire bwa teniwa ara wanikiba ae e na buti iaon te Aono ni Kiribati moa. Ao ngkana e roko te kaawa ngkanne e nang nakon te Itera Mainiku bwa are e na kawia naba karaoan te wanikiba akana mai Mainiku.

Ma e koaua ti aki mwaninga ana kanganga te Itera Mainiku. N aron ae kam ataia ao ara commitment, ane e tiku te *Linnix* irarikimi.

Ao I taku bwa bon tobwan naba te kanganga n te mwamwananga, ngkai tao e waeremwe moa te mwamwananga mai iaan karawa ao iai te kaibuke ane e tauraoi ke e bono raran moa imwain te tai anne imwain naba reken te kaibuke are e nang bon teimatoa n tiku iaon te Aono n raina.

Are au kantaninga bwa te mwamwananga imarenan aban te Aono ni Mainiku aika teniua, e aki mwanuokinaki. Bwa ngae ngke tao e mwarara moa man te wanikiba, ma te kaibuke ane e mena moa ikanne. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Tewaaki Kobae: Ao tao N na tabeka te bwana ni kaitau ibukin kanga uringakina ni katukakin te Linnix i mainiku. Ko rabwa te Minitita, ao e koaua I buoka teutana te kanganga iaon karaian te aomata ma te kaako.

Ma ti na bon rangi n kainanoa te wanikiba. Ao n aron ae ko mention ke ko a tia ni kataia n taekinna n te tai aio, ngaia n rokon te kaawa ao e a tibwa ngkanne ni waerake te wanikiba.

Ti kakoaua bwa Kiribati a rangi ni uakan ao ngaira ti rangi n tiotionako. E aera ngke kam aikoa uringira moa n tewana. Ao ngkana e koaua bwa ko a manga kanakoa tewana ni waerake ngkana e reke e wanikiba ane te kaawa. E bon raoiroi naba anne. Ngkana arona bwa e a down bwa e aki kona ni kiba, antai ae e na kona ni manga karaoa ngkanne te kibakbia.

I taku ngai bwa e bon riai n iai uowa i mainiku. E kona ni karaoaki nanon anne taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao are ngaia n ara plan nimawa te wanikiba. Bwa bon teniwaa te wanikiba ae e bon tau ibukin te Aono ni Kiribati ao tewana ibukin te Aono n raina.

Ara kanimawa ngkanne e na kona n tiku bwa kanga e *amend* ibukin te

naan *charter flight*, *evacuations* are ibukia aoraki ao e na kona naba n reke bwa te *stand by* imwin are i Mainiku ngkana arona bwa e a *due ana service.* Are aongkoa e na manga waerake tewana ao e na manga oki ngkanne arei n nakomai n *service* ikai.

Ao anne bukin ara plan are aongkoa ti kataia ngkai ni mwakuria te aekaki ni mwaiti ae nimawa, bwa ti nora naba te itera anne ibukin te Itera Maianiku ngkana arona bwa e a *down.*

Ao ngkana arona bwa ti nang katuka uowa te wanikiba i mainiku, I taku bwa e bon common sense Madam Speaker, bwa are te mwakete i Mainiku e rangi ni uarereke ao ngkana ti nang karokoa uowa i Mainiku ai bon te lost nakon ara kambwana ae te Air Kiribati.

N aron ae e bon ataki, e kona n ae e nako Tabuaseran, Teraina te wanikiba. E kona n ae tao ti iraman kaina n aron te naan ribooti ae ti noria man taai aika nako.

Ngaia are ngkana ti nang katuka uowa i Mainiku, anne ngkanne kanga ti a boni bakaburea ara kambwana ae te Air Kiribati. Ngaia are kanga ara plan n addres te kanganga anne, e na titiku ikai te wanikiba tewana ao e na kona ngkanne ni kaitarai te naan bono raran.

Ngkana iai ae e down mai ibuakon ara wanikiba ake teniwa iaon te Aono ni Kiribati ao e na onomwi ngkanne are kaawa. I nanona ngkanne ae kanga e nang akea ngkanne te naan instructions nakon te naan kiba ao ai aron naba te Itera Mainiku.

Are e na monitor, e koro ana aoa e oki. E nako arei ke tao e karaoaki arei irouia ara itinia ni kangai. Anne ngkanne kanga te babaire ibukin ara way forward bwa ti na address te kanganga ae e na aki manga reke te naan kanganga n te naan kibakiba ke e nang bon toki. Anne moa au kaeka iai *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kateniua n tai. E na buokia te Tia tei mai Teraina temanna, Hon. Nantongo Timeon. E nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa raou n Tia tei ae e karineaki mai Tebuaeran. E rabwa naba te Minitita n ana kaeka.

Ao e kaoua ae ti bon rangi n iangobuakaea te wanikiba Madam Speaker, bwa n aron ae e rangi n tataekinaki ngkai *Tourism* e karikirakeaki.

Ao tao n ara abamwakoro ae Tabuaeran ao bon Teraina naba, e moanna naba n rangi n tanoata naba nakoia taan kaneweaba. Ma te

kanganga ngkai bwa aki kona n rangi n onimakina te nakon ara abamwakoro akekei ibukin ae e aki kona ni koaua raoi te wanikiba ngkana tao a toka iai ni kangai ao aki kona n ataia bwa e na reke raoi okia ke e na aki.

Ao teuana naba bon kainanoan te wanikiba *Madam Speaker* ao kain te Auti n tei aio. N taai aika nako n tain akean ara wanikiba n taai aikai, ao ti karabwarabwa n LC Linnix n aron ae e taekinna te Minitita. Ma te kanganga bwa are bon iai te tai are e a boni kainanoaki (emergency) ae tao e a boni kainanoaki iai te wanikiba.

Iai kain ara abamwakoro ae a tia ni kabuanibwai ibukina bwa; ngke arona bwa iai te wanikiba ao a na roko n te onaoraki i Kiritimati ao tao e na reke buokaia.

Ma ibukin ae ti bon ataia bwa te kaibuke e aki kona n ae ngkana e kainanoaki ngkai ao e a roko naba n te tai ae e kainanoaki iai n aron te wanikiba. Ao iai naba aika a tia n rotaki maeuia *Madam Speaker* ibuki te mwarara ibukin te kibakiba n ara Itera arei.

Ngaia ti kaitaua te Minitita n ana kaeka ao e rabwa. Tera ngke e kona n noraki te kanganga aio. Ao tao ngkana a moantai n roko am wanikiba te Minitita, an nanoangaira moa kanakoa moa tewana bwa are kanga bon iai riki ami wanikiba ikai e aonga n ae e a toki ke e a moantai riki n tobwaki te kanganga aio. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei mai Teraina ni boutokan ana titiraki tarina mai Tabuaeran. Ao e koaua nanora te kani kabirimwaka, ma n aron ae e ataki ao bon iai naba te ota n aron taai aika nako.

Ngkai n aron ae e ataki e a tibwa uki te kibakiba. Mwin te lockdown n aban te aonnaba aika mwaiti, ngaia ara intinia a bon tibwa mwananga naba nako Canada. A na oki nakon te ingabong ara intinia.

Ti kamwanagaia naba bwa a nako n tuoa te wanikiba tewana are aongkoa ti na manga kaboa i Canada. Bwa n aron are I taekinna, kabon te wanikiba tiaki aekakin tao ko kaboa te kaa are ko noria n te *internet* ao ko a kaboa naba.

E na bon nako. Ti bon tangiria ara intinia a na bon nako n noria. Ngkana a oki mai iai ngkanne, a na manga kawaerakea aia ribooti ao ti na noria bwa aekakira.

Ngaia are ara tiim aio e nang tibwa oki. Ane a oki n ingabong. Uoman ara intinia akana a nako Canada n nako n tuoa te wanikiba ikekei tewana.

Ngaia are aikai kanoan te mwakuri *Madam Speaker.* E koaua ti kataia naba ni kangaraoia ma kanoan te marae i Tabuaeran ao Teraina, bwa kanga ti noria bwa iai tera tao mwin kitanakina n te tai ae e maan. Aio ngkanne ti na reitaki iai ma ami *Ministry* are te *Linnix.*

Bwa are e koaua te Minitita n te *Linnix,* e nang kaumaka naba aei. Tao e nang riai n toamau ana kibakiba man ana Aono arei.

Ma are e koaua aikai ngkanne kanga kanoan ara kekeiaki n aron are I tataekinna. Akea tokin te tamaroa, ti na kataia ni kabirimwaka naba aio.

Ngke arona bwa ko kaboa te wanikiba, ko a boni kanakoa naba am mwane ao e a roko naba te wanikiba. A kaman reke ara wanikiba aika nimawa. Ma are e rangi n aroaro aron te bae te wanikiba.

Ngkai ngkana aio ae ti taketenna bwa ti na kaboa, a na manga uotarake aia ribooti Intinia. Ao ti aki ataia bwa e mena ao tao ngaia te wanikiba aio tiaki ngaia te *right one* ae ti na kaboa. Tao e kona ni manga *delay* riki bwa are tao manga iai bukina aika a kona ni manga mwarara.

Ngaia are I rangi n kukurei naba n taekinna bwa ti a reitaki ngkai ma te *US Ambassy* imwin roko ana kauoman n *Ambassdor* Amerika are e roko ikai tabeua te wiki n nako. E kawara naba n au *Ministry* ao ti maroroakina naba taekan te wanikiba. Bwa are te *Twin Otto* n aron ae e ataki bon ana wanikiba *Canada* ao Amerika akana *operate* nako iai. Iai et naan kambwana ni wanikiba akana *operate,* ao aio te aeka ni wanikiba ae ti a nano iai.

Ngkai ti a manga mwakuri naba ma te *US Ambassy* bwa e na buokira ni kakaea te wanikiba teuana are tao ti na karekea naba ibukin ara kanimawa. Ngkana arona bwa e aki reke ane e kaawa aio bwa e angabuaka are i *Canada*, e na manga buokira te *US Ambassy* ni kona n secure naba ara wanikiba ae ti na kaboi mai iaon Amerika.

Ngaia aio kanoan te mwakuri ao e koaua ti mwakuri korakora. Ti nang n nora ami kanganga kain te Itera Mainiku, ao anne teuana kanoan ara mwakuri ae ti kataia ni keiakinna bwa e na koro bukina.

Ara takete ngkai n te tai aei, aongkoa imwain banen te ririki ao e na kona ni waerake ana wanikiba te Itera Mainiku.

Ngkana arona bwa iai te mwarara, ti a manga bon iraorao ma nakai nakon te tai teuana. Ko rabwa *Madam Speaker.*

<u>Tibiika</u>: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon are

imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki Kiritimati ao Kanton; Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Mikarite Temari. Te Minitita ibukin Karikirakean te Aono n raina ma Rawaki. Ao e nakoim te Tia tei.

KAMWAINGAN TE KIRINIKI ARE I BANANA NAKON NNENA AE BOOU

Hon Bakaia Kiabo: Ko rabwa *Madam Speaker*. Imwain ae I kanakoa au titiraki aio, ao I a bon kukurei n anga moa bwanan te kamauri are I a reiati iai ma kain au abamwakoro ae Kiritimati ao Kanotn. Nakoim *Madam Speaker* ma kain am aobiti, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita, te *Leader* n te Kaitara ao boni ngaira Taan tei ao taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Ao aio au titiraki *Madam Speaker*. *E a tia ni butimwaeaki kamwaingan te Kiriniki are mai tabon te kawa are e tei iai ngkai iaon Banana nako nukan te kawa. I kan butia te Minitita are tabena bwa n ningai ae e na mwaing iai taiaoka.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea *Madam Speaker* ao aio kaekan ngkanne ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati. *I kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa e a waaki ngkai karaoan te Kiriniki ae boou ni nnena are e i nukan te kawa are i Banana.* Ko aitau *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa *Madam Speaker*. E na tara n ae kanga akea buokan te titiraki, ma ai reitan bwanan te kaitau nakon te Tautaeka ao te Minitita ae karineaki man te Aono n raina ao kain ana Botaki ni mwakuri. Are tia bwanana bwanaia kain Banana ibukin noran tobwakin aia kainano ao tao antai riki ake a na kona ni buokaki n te O n aoraki ae e boou ane e nang tauraoi n tia inanon boong rake aika imwaira. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Tao ti kamataata riki tabeua iaon katean te Kiriniki aio.

N te Kaabong aio ao e na ground breaking Banana. E a tia kaitiakana iroun HMM taian mitin, ao tiaki ti Banana ngkanne ba e ikotaki naba ma Tabwakeauea ao *London.*

Ti na kakaitau naba ngkanne nakon te Nu Tiran bwa are ngaia e fund te Kiriniki ae 4. Teuana ibukin Banana, Tabwakeauea aoLondon ao teuana I Kanton.

Te kantaninga ngkanne bwa aongkoa ti na katiai Kiriniki aika 3 aikai iaoni Kiritimati n raa banen te ririki aio.

Iai ana bubuti te Minitita man te New Zealand Health ao te Ai Kmitina bwa a na kataia n nako ni katekeraoa kaukana.

A tauraoi taani mwakuri ni kataia n nako ni katekeraoa kaukana. A tauraoi taani mwakuri ane a nang kibaria.

Kanton naba ngkanne, ti taraia naba ngkai bwa ngkana e na angaraoi ngkai n te kaibuke ni waerake ao aongkoa ti na katauraoi naba bwaina iaan te karikirake aio bwa e aonga naba n tia te Kiriniki i Kanton n te ririki naba aio.

Ko aitau *Madam Speaker* ao aikai kamatata tabeua ae e kona buoka raun nanon te nati ni Kiritimati iaon kainanoan te kiriniki iaon aia abamwakoro. Ko rabwa. Ko rabwa ao ko na mamauriaki. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I taku bwa e a bon rangi n rauaki nanon te Tia tei ni kaekan ana titiraki, ti a nakon are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher, ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki Hon. Ribanataake Tiwau. Te Minitita ibukin te Akawa ao Karikirakean kaubwaira mai marawa. Ao e nakom te Tia tei.

TE KAKATAI NI KAMAEUAN TE BANEAWA INANON KARAUN IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua boni bwanaia kain ara abamwakoro ae Butaritari mai irouia ara ikawai, ara Unimwane aika karineaki, Tekinati ni karokoa te ngoro n reita te bwana ni kamauri aika tia n tabekaki n te ingabong aio *Madam Speaker,* ti a boni bane naba ni mamauriaki ni kabane. Kam na bane ni mauri!

E kangai taekan au titiraki *Madam Speaker. E noraki bwa iai nakoraoin ana waaki ni kakatai n aron kamaeuan te baneawa inanon te karaun (cage) te kambwana ae boou ae te Kiritimati Island Fish Ltd. E kona te Minitita are karineaki n te Botaki n akawa ni kaunga te botaki aio bwa a na waakina naba te karikirake aio I Butaritari? E rabwa.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ribanataake Tiwau; Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua reitan te bwana ni kamauri n tamaroan te ingabong aio. Ni mairoum *Madam Speaker,* te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane Taan tei ake ti a mena inanon te auti aio, ni ikotaki ma taan ongora.

Ao e koaua ni ikotaki ma kain ara abamwakoro n reitaki ma raou n Tia tei mai Nikunau. Te bwana bwana ni kamauri nakoimi ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Ao e rabwa tabekan te titiraki *Madam Speaker*, ao aio kaekana. *Madam Speaker, ae ko rine I kukurei n taekinna nakon te Tia tei temanna ae rine mai Butaritari bwa e tauraoi au Tabo ni Mwakuri ni karekea te marooro ma Kiritimati island Fish Ltd ni kaua te iango ae e rangi n tamaroa aio ibukia kain ana abamwakoro te Tia tei ae rine.* Ko rabwa.

Tibiika; Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: *Madam Speaker,* tao e na bon rangi n uarereke buokana ma I taku bwa I rangi n karabwarabwa ao ai boni bwanaia kain ara abamwakoro ae Butaritari ni karabwa te Minitita ae karineaki ma te Tautaeka ngkai e a tia ni butimwaea kanga te tabeka ae e rangi n tamaroa aio are kanga e na buoka naba aron kanakoraoan ana waaki te kambwana ae bou aio Madam Speaker, ao tao boni karekean naba kanga aron te rikirake irouia ara botannaomata.

Ao e kakoauaki naba Madam Speaker bwa kanga iaon ara abamwakoro ae Butaritari kanga iai kaubwaira ae kanga a raka, n aron utun te ika ae te kuau. Tiaki te kuau are e mwamwaninga ma te kuau are kanga e bon rangi n kainanoaki kanga ni kaboaki n te mwakete i Atia. Kanga te kuau ae te manoku ao te uaa n ati.

Ao aikai te naan kuau ae kanga aki toki n ananaia ngkoa kain te kambwana mai Tiaina are te *China International sea food.*

Ao ngkana arona bwa tao e boni kona ngkanne n noraki ngkanne aio iroun te kambwana ae boou aio, tao ni kamaeuaki inanon te mena.

E koaua are kanga iai taint e ika aio ao e ti roroko kanga imwain banen te ririki. Ma ngkana tao e kona ni kamaeuaki aio n te (*cage*) *Madam Speaker* ao tao e na reke teuana bwa kanga katian riki ana kona te kambwana aio ni iokinibwai iai tao nakon te Aono n Atia ao tao bon karekean naba aroia ara botannaomata iaon ara abamwakoro ae Butaritari. Ao e koaua n aron ae I taekinna *Madam Speaker*, kanag ti aio kanga te itera teuana ae I kani katerea nakon te Minitita ao I rangi n karabwa riki te Minitita ao ti a kantaninga ngkanne aron tao n ningai ngkanne are e na kona ni wakinaki te karikirake aio. Eng, are a bon ongo kain ara abamwakoro ao ti kakaitau riki nakon te Minitita ae karineaki ngkai e a tia ni butimwaea te bubuti aio *Madam Speaker.* Ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki *Madam Speaker.* Ao e koaua ae bon akanne raoi kanga bon te naan takete ke te naan ika ake a taketenaki ibukin te karikirake aio.

Ao e eti are e taekinna te Tia tei ae rine temanna mai Butaritari are iaon riki ika akana e taekinna n aron te kuau. Bwa anne bon teuana te kaubwai are e tabe n taraki ngkai bwa e na karikirakeaki irarikin te baneawa.

Ao iai naba kaokoron naman Butaritari bwa bon te nama ae e rangi n nano. Ao anne teuana kanga te teuana te bwai ae e kainanoaki n te aekaki ni farming aio bwa e kainanoaki te nama ae e nano n te aro bwa e aonga ni maeuraoi ika ake a kawakinaki inanon *cages* aikai.

Ao n aron are I a tia n taekinna *Madam Speaker,* ao e rabwa te Tia tei ae rine ngkai e a ti n uota ana bubuti aio. Ao bon anne te bwai ae e na kona n taraki iaan kakaean riki taabo ake e na extend ke and expand ana operation te kambwana aio. Ao e rabwa bwa e a reke teuana teuana ngkai te abamwakoro ae e tauraoi ni butimwaea te karikirake aio bwa ana abamwakoro te Tia tei ae rine temanna mai Butaritari.

Ao ti na waaki n uaia ni ibuobuoki ma ngaia ni karaoa te karikirake anne, n reitaki ma te kambwana aio. Ao e koaua n reitaki naba ma ara taani mwakuri ake a kona n ibuobuoki n te itera aio. E rabwa riki *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei ngkana iai riki.

Hon. Tinian Reiher: E rabwa te Tibiika, kanga ai bon akea ma I kan butimwaea riki bwanan te Minitita ae karineaki n aron kanga norakin te bubuti aio. Ma e aoria bwa ti a katikua inanon bain te Minitita ma ana tabo ni mwakuri ao te Kambwana ae e boou ngkana arona bwa tao n ningai ane e na kona ni wakinaki iai. E bon rangi n tauraoi ara abamwakoro ni butimwaea te karikirake *Madam Speakeri* ao e rabwa.

Tibiika: Iai iroum te Minitita.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* ao ti a uaia n iraorao iai ma te Tia tei ae e rine iaon te tai are tao e na waaki iai te karikirake aio.

Tao inanon ara marooro ma te kambwana aio, ti tauraoi naba ni butimwaea karinana inanon te marooro bwa e aonga n ae e matoa raoi are e iangoia ibukia kain ana abamwakoro. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Ao tao e a boni bane buokan te titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki

iroun te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tewaaki Kobae, ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon.Tarakabu Tofinga. Te Minitita ibukin te Tua. E nakoim te Tia tei.

BAENIKAIN KABOWI IAON TABUAERAN MAN BAENIKAIN KAREKEAN TE TIA MOTI AE RIETATA

Hon.Tewaaki Kobae: Ao e rabwa te Tibiika. Ao aio au titiraki. *A mwaiti taian tangitang aika a tiku n aki karaoaki n te kabowi ae rietata ao a mwaiti naba tangitang aika a tuai kabaeaki n te kabowi ae e rietata ibukin taningan teiraken te Tia Moti ae rietata. E kona te Minitita are tabena ni kabwarabwara bwa n ningai ae e n teirake iai te Tia Moti ae rietata?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker. Imwain ae ti kanakoa te kaeka nakon ana titiraki te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran, ao I a kan reiti bwana ni kamauri ake a tia n tabekaki irouia taan taetae mai imwaiu. Te kamauri ao te inga nakoim Madam Speaker ma kain am aobiti, kain Maneabam n te ingabong aio. Reitan riki te kamauri nakoia kain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang aokain ara aobiti ae te MOJ.

Ao aio ngkanne kaekan te titiraki. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa iaoni kawaina n teirake e Bonomwi n Tia Moti ae e rietata.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I karabwa te Minitita ngkai e nora riain te Tia Moti ae rietata bwa e bon riai n iai.

Nanona e kakoaua ngkai bwa akea te Tia Moti ae rietata ao bukin tera ngkai e aki ienikuria bwa e na riai n iai. Ao ngkai ti kakarao Tua ngkai ikai, antai ae e na kabwaranakoi Tua ake ti kabwati ikai? Tiaki te Tia moti ae rietata.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua te Tautaeka e teimatoa ni kakoaua kakawakin te rabwata ae te kabowi ibukin kamatoakin ana Tua Kiribati.

Ao n te tai aio e ngae ngke akea te Te tia moti ae Rietata, iai ara Ai Kamitina ibukin te *High Court* ane e teimatoa ni waaki n ongorai keiti n te kabowi ao riki keiti ake a kataweaki ongoraekia n aron are e timatoa ni waaki iai te Botaki ni Kabowi. Eng, e aki motirawa ngkai te Botaki ni kabowi bwa e bon teimatoa ni waaki. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I kaitaua te Minitita bwa ngaia e noria bwa e bon kakawaki te rabwata ae te *Judiciary.*

Ao ngkai e rangi ni mwaiti taian keiti aika tuai mani ongoraeaki, ao e tiku te aomata ngkai ma te kariaria ngaia ae ti na bubutia ara Tautaeka bwa e bia kataenoa aron teiraken ke kakamwakurin te *Judiciary* bwa e aonga ni kona n reke te rau n nano inanon ara botannaomata. Ko rabwa, tao ti ngaia anne.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker, ao e koaua n rekereke ma te naan keiti ao ti kakoaua ae iai aika a teimatoa ni waaki ongoraekinaia ao manga iai naba akana a tuai ongoraeaki. Ao n aron are e mwaneweia n ana titiraki ao iai naba ake tao iaoni kawaia naba ni manga karinaki n te Kabowi ae rietata.

Ma I kukurei n taekinna bwa ibukin te Aono n Raina ao angina ana keiti n rekereke ma te *High Court*, a bane n itiaki angina imwin mwanangan ara Te tia moti ae Rietata nako n te *High court* ikekei ni banen te ririki ae nako.

Ngaia ti kukurei n taekinna bwa ibukin tao n irekereke ma te Itera Mainiku are tao e tei iai te titiraki ibukina te Tia tei ae karineaki, ao angina ngkai ana keiti n rekereke ma te *High Court*. A bane n itikai, a bane n tia n ongoraeaki, a bane n tia naba ni kanakoaki te naan moti mairoun te Te tia moti ae Rietata.

Ngaia e na aki raraoma. E teimatoa te *High court* ni mwakuri are bon iai naba ana Kamitina n te *High court* are e teimatoa n ongoraei te naan keiti. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I a kaitaua te Minitita n aron ana kamatata ao e a teretere ngkai bwa ngaia tao a bane tangitangia kain te Aono ni Mainiku.

Ma I kon ani bubutia te Minitita are e kakaeka n te tai aei, ao ngaia e nang teirake ngkai te Bonomwi n Tia Moti ae rietata. Ao tao e na karekeaki mai iaa? E kona ni kainga teutana rongorongona. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e koaua *Madam Speaker.* E koaua *k*anga tao bon rekereken nako te titiraki. Ma kanga kateirakean te Tia Moti e boni karaoaki naba ni kawaina, ke te Bonomwi n Tia Moti e na onea mwin ara Te tia moti ae Rietata e boni karaoaki naba ni kawaina n aron kakateirakeaia aomata ke taani mwakuri n aron ae te Te tia moti ae Rietata. E kona ni boni kaukaki nako tinaniku ao bon nako Kiribati n aron akanne ao ane e boni waaki.

E wakinaki ni kawaina ao e na aki raraoma n aron anne bwa e na karekeaki mai iaa. Are e boni waaki te mwakuri ibukin kakaeakin te Bonomwin Tia Moti n te tai aio. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika; E a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwina. Te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Butaritari; Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki naba iroun te Minitita ae karineaki Hon. Ribanataake Tiwau. Te Minitita ibukin te Akawa, karikirakean kaubwaira mai marawa. E nakoim te Tia tei.

KARAOAN KATAMAROA MA ONOBWAI NAKON BOOTI N AKAWA IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kangai taekan au kauoua n titiraki n te ingabong aio. *N rokon ana tiim te Botaki n akawa iaon Butaritari ao aki karaoi mwakuri ni katamaroa ke ni bonobono nakon taian booti bwa e aki tau aia bwa ni mwakuri. Te bubuti nakon te Minitita ae karineaki n te Botaki n Akawa, bwa e kona ni manga kamwananga riki ana tiim bwa a na karaoa te katamaroa ma te onobwai nakon booti n akawa ngkai e koraa kainanoan te bubuti aio?* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker,* ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari. *I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki mai Butaritari, bwa e tauraoi te Botaki ni mwakuri ni manga kitana te kanganga aio n aron naba kaekan te titiraki aio mairoun te Tia tei temanna ae e rine mai Makin.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: *Madam Speaker,* e koaua tao e na uarereke naba au ibuobuoki nakon au titiraki aio. Bwa e eti ae e a bon tia n rangi n mataata te kanganga are e reke n ana kaeka te Minitita nakon te Tia tei temanna ae karineaki mai Makin.

Ao e koaua *Madam Speaker,* are iai taian waaki aika e katerea te Minitita inanon ana kaeka, bwa teuana kanga kakaeakin raoi mwaitin booti tao te naan aramanium ma boo aike te naan *fiber glass* imwain are e kona ni waaki te mena.

Ao e aoria bwa tao a bon ongo kain ara Kauntira aika mai Makin ao Butaitari. Bon ti tebo arora bwa are bon tarira ma mwanera ni I-Makin aika a kainanoa naba aio *Madam Speaker.*

Ma N na ti bubutia te Minitita ae karineaki bwa tao n ningai ae e na kona ni mwananga iai, ao tao ngkana e kona naba ni katerea are tao e na mwaitira aika a na kainanoaki mai irouia taan bwaibwai. Bwa are n ana marooro naba e Minitita ae karineaki, ao kanga e katerea te itera are ngkana a bon tauraoi taan bwaibwai ni kona ni kabwaka teutana are e kainanoaki ni buoka aron kabebetean boon te mwakuri *Madam Speaker*.

Ngkana tao e kona n ti katerei aikai *Madam Speaker* ao a tauraoi ara taan bwaibwai ni kona ni kaboa teutana are tao e bon riai are e taku te Minitita bwa a na riai ni kaboa Madam Speaker. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* buokan te titiraki ao e koaua ao e rabwa naba kanga butimwaean te iango ni ibuobuoki.

Ao e koaua *Madam Speaker,* tao e titiraki bwa n ningai ae a na tauraoi ni mwananga iai ara tiim. Ao tao e koaua mwaitira te mwaiti ane e kantaningaki bwa a na kona n ibuobuoki iai taan bwaibwai iaon te booti aikai.

I aki kona n anganna moa ngkai te bong, te tai ma mwaitin te kabanemwane ma I a reitaki ma te Tia tei ae rine n reitaki naba ma te Tia tei temanna mai Makin iaon katabwananin rongorongo akanne, ao I a uaia ni iraorao iai ma ngaia *Madam Speaker* ni karekean akanne. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: *Madam Speaker* tao bon akea ma I rangi n karabwa riki te Minitita ae karineaki n ana kaeka ao e tauraoi n ibuobuoki ao tao ni manga bon reitaki bwa tao n ningai raoi ae e na kona ni mwakuri te tiim. E aoria ti a kai manga ongora iroun te Minitita ae karineaki, ma kanga e bon ti tabetabe au kantaninga n ana tabeka te Tia tei ae karineaki mai Makin, bwa rimwi e taku bwa iai booti aika a karaoaki iaon ara abamwakoro ae Butaritari. Kanga bon akea naba ma e aonga n ae e rau nanoia tarira ma mwanera ni I-Makin bwa kanga akea te booti ae e wakinaki bwa bon ti tebo te kanganga are a kaitibo ma ngaia taani mwakuri ni mwanangaia.

Ao e rabwa te Minitita bwa e katerea bwa ngaia te mwananga arei kanga bon te mwananga n reirei ngaia are aki tauraoi raoi aia bwai ni mwakuri ni karaoa te mena.

Bwa e aonga n ae a boraoi nanora ma tarira ao mwanera ni I-Makin, bwa tao tia karia ngkanne are te mwananga ae e boou aio ao tao a tauraoi iai ngkanne raoi taian bwai ni mwakuri. I karabwa riki te

Minititia, kanga bon akea riki au tabeka ma I ti kani kakaitau nakon te Minititia. Ao I kani karaua nanoia te Tia tei are karineaki mai Makin are kanga ti tebo ma e tar ate itera are e kangai; bwa e karaoaki i Butaritari ao e aki karaoaki i Makin bon ti tebo, ti kaai n aki karaoaki bwa tao bon uarereken mwaitin te bwai ni mwakuri n te itera are te mwananga arei kanga bon te mwananga n reirei. Ao I karabwa riki te Minititia ao e aoria bwa ti a bon reitaki ma te Minititia imwina *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa *Madam Speaker* ao e koaua e rabwa riki kamatatan anne mairoun te Tia tei ae e rine mai Butaritari, kanoan te bwai are are e riki.

Ao e koaua ti a uaian iraorao. E nanoraoi te aba iaon te itera are ti a kibara aio. Ti a manga uaia n reitaki iai ma te Tia tei ae rine mai Butaritari ao n reitaki ma tarira ma mwanera are te Tia tei mai Makin. Ao e rabwa riki aio, ao ti a uaia n iraorao iaon anne. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika; Ai ti teuana riki buokan am titiraki ma ti tebo ma e tei bain te Tia tei mai Marakei bwa e kani buokia Hon. Moannata Ientaake. E nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: E rabwa ana titiraki te Tia tei mai Butaritari ae moan te karineaki. E koaua ae tao are bon Makin, Butaritari ao ai boni Marakei naba irarikina ibukin naba te baere te bubuti ae bon ti tebo aio. Ngkana e kona naba n ae I a butia naba n tataua waen te Minititia bwa e a karekerekea naba ma Marakei ni kona n roko iai. Bwa ti tebo te kanganga are e roko ao akea naba aia bwai ni mwakuri. Ko bati n rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minititia

Hon. Ribanataake Tiwau; Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua ngaia e a rin naba Marakei inanon te mwananga anne, ao ti a uaia n reitaki ma Taan tei aika rine ni kibara te kanganga aio ao ni buokia.

Ao tao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne. Ao e rabwa riki *Madam Speaker.*

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minititia ae karineaki; Hon. Tinte Itinteang. Te Minititia ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki. E nakoim te Tia tei.

KATEAN RIKI TEUANA TE KIRINIKI NI KAWAN TE TUA IAON MAIANA

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae ti na waaki *Madam Speaker,* ao e kakawaki bwa ti na kamaurira moa n te moan ingabong aio. Ti a moanna mairoum *Madam Speaker, te Beretitenti, te* Kauoman, Minitita, te *Leader* n te Kaitara, Taan tei ni kabane, kain abau ae Maiana ao ai boni kain Kiribati ake a reke ongoraia n te moan ingabong aio *Madam Speaker*. Kam na bane moa ni mauri n te ingabong aio! Ao aio taekan au titiraki *Madam Speaker* kanga bon te titiraki ae uarereke *Madam Speaker*. E kangai taekana, *I kona ni butia te Tautaeka ao te Minitita are tabena noran riain katean teuana te kiriniki ni kawan te Tua iaon au abamwakoro ae Maiana?* E rarabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao tao imwain ae ti waaki ao ti tabeki riki te naan bwana ni kamauri *Madam Speaker*. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio Madam Speaker ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana. *Madam Speaker, E rabwa ao e tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanon te bubuti aio.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Minitita ae karineaki n ana kaeka are e tauraoi ana Botaki ni mwakuri n rinanon te bubuti aio *Madam Speaker.*

E koaua *Madam Speaker* tao e kakawaki ae tin a kawenei nako bukin tabekan te naan titiraki Madam Speaker. Ao I taku bwa e mataata n taai aika nako Madam Speaker, are tao ngkana kam a Tia tei ia n roroko n au abamwakoro ae Maiana. I taku bwa te naan Kiriniki kanga a kuri n raroa ma kawan te Tua.

Ti kakoaua *Madam Speaker* bwa iruwa angina a roroko ni kawan te Tua bwa are te auti ni iruwa e mena ikekei. Taani mwakuri n te Tautaeka ao bon taani mwakuri n te Kauntira. I taku bwa iai noran riaina are a bon bane naba ni mena n te tabo ae ti teuana. Ma ngkana iai aia kanganga ke tao te kanganga ae e a karina naba nakoia iruwa ke taani mwakuri, I taku bwa e na bon boutoka naba aron te waaki *Madam Speaker* te Kiriniki ngkana e tekateka rabwatana ni kawan te Tua te *Madam Speaker.*

Ao ti aki atai kanoan babaire n taai aika nako bwa are boni kanoan kakamaenakoan te naan Kiriniki ma te naan health centre ma kawan te Tua. Te nonori teuana *Madam Speaker* ae e kaweneaki ikekei bwa tera ngke e noraki riain te bubuti aei *Madam Speaker.* Ao I a kawenea

inanon bain te Minitita ae karineaki.

Ao I kakoaua ae e bon uarereke au titiraki aei *Madam Speaker,* ao I a boni kaai n reitaki ma te Minitita. Ti a tauraoi n rinanoan te bubuti aei *Madam Speaker* ao tao ti a manga bon reitaki iaona. Ao e rarabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana. Ao e rarbwa *Madam Speaker* ao ti tauraoi ni ibuobuoki ao I tauraoi n reitaki ma te Tia tei aio iaon ana tabeka aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao e a bon rau nanom te Tia tei mai Maiana ni kaekan am titiraki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Butaritari, Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Boutu Bateriki. Te Minitita ibukin Aba Inanoa. Ao e nakoim te Tia tei.

ANA BUOKA TE TAUTAEKA NAKON TE KAUNTIRA NI BUTARITARI IBUKIN KABUTAN ANA LANDING CRAFT

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kangai au titiraki. *Iai ana iango te Tautaeka ni buoka te Kauntira ni Butaritari ni kabutakin ana Landing Craft are e kabonganaki ibukia bwatintia ao karaian kaako imarenan Bikati ao rabwatan Butaritari ae e bwanin?* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ae karineaki mai Butaritari ao aio kaekan ana titiraki. *N te tai aio ao bon taben te Kauntira wakinan kabutan ana Landing Craft ma e bon tauraoi naba au Botaki ni mwakuri ni ibuobuoki n reitaki ma taabo ni mwakuri are e irekereke ma waakin te bitineti ke karikirake iaon te kainano aio.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: E rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Minitita ae karineaki. I taku bwa e koaua ae e bon rangi ni teretere bwa are bon aio taben te Kauntira. Ma kanga bon iai norakin ae iai ara kanganga n aron kabutakin te *landing craft* aio *Madam Speaker.*

Bwa e koaua ae ara atimwakoro ae Bikati, e bon rangi ni tionako ao ngkana e kakioaki e boni kabanea te aekaki ae bon teuana te turam ni bwaa.

Ao te kanganga bwa are ngkana arona bwa te Kauntira e a kataia ni

kakerakea te kantoka ao bon akea ae na kona n toka iai bwa are bon te rawawata irouia ara botannaomata bon te bae karekeakin te tianti. E aoria Madam Speaker ma I a bon tia naba n tabeka au titiraki aio mai imwaina kanga n te kantaninga ae I kan ongora iroun te Tautaeka. Ma kanga bon aio naba aron taekana n te tai ae e nako.

Ao I karabwa te Minitita bwa I ataia ae e na bon iai te kanganga teutana bwa are ti aki ti ara abamwakoro ae Butaritari ae kanga iai ana kanganga ma kabutakin te aekaki ni booti ae bubura aio *Madam Speaker.*

Ma kanga bonn oin au kantaninga bwa tabekakin aio, bwa iai norakina iroun te Tautaeka bwa I taku bwa ai bon te kanganga raoi Madam Speaker, te naan intin.

Bwa kanga iai ae ti a bon tia n tataekinna n te tai ae e nako, ae ngkana tao arona bwa e kona n reke are te 4stroke Madam Speaker, bwa are ngkai te naan intin aika a kabonganaki te naan 2stroke aikekei. Bwa ngkana e reke are te 4stroke ao tao e na kona riki n rangi n ibuobuoki.

Bwa are ti ataia ae e rangi ni kabane bwaa riki aio. Ma iai kanga norakina iroun te Tautaeka, tera ngke arona bwa tao e kona n tabekia bwa te bubuti nakon te *donor partner* teuana are tao a kukurei ni kona ni buokia Kauntira. Bwa tao tiaki ti ara kanganga bwa ngkai I marooro ao te Minitita mai Tabiteuea Meang ae e katoutoua atuna bwa I taku bwa bon ti tebo ara kanganga ma abamwakoro ake a kabongana te *landing craft Madam Speaker.*

Ma N na bubutia te Minitita bwa e kona n nora riain ae tao e a karekeaki te project teuana ae a tabekia ni bubuti nakon tao ngkana iai te tia ibuobuoki. Ae kona ni karekea te naan intin ae a tamaroa riki Madam Speaker are aki rangi n kang bwaa e aonga n ae e kona n reke kabutakina, bwa e bebete kabutakina ma ti te kanganga bon ti te kabanemwane iaon te bwaa. E boni rangi ni korakora te kang bwaa ao n aron ae I taekinna ara atimwakoro ae Bikati e bon rangi ni tionako. Ngkana ko kakioa tao te aekaki ae e boni kaan 2 te aoa, ao te kanganga bwaa iai ngaia ae bon teuana te turam ae e kabanea ngkana e birinako ikekei ao n oki *Madam Speaker.* Ao e rabwa.

Tibiika: Te Minitita.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki, ao I taku bwa e a mataata ngkanne te Tia babaire. Ao e koaua ao bon anne ngkai teuana kanga te bubuti ae e roroko inanon ara tabo ni mwakuri ibukin buokan te kanganga iaon te

kang bwaa n ara booti aikai, ao ti boni kakoaua anne.

Ti kakoaua ana tabeka ana Tia tei mai Butaritari ao e koaua ae aio ngkanne ae ti na manga kataia ni manga rinanona bwa ti noria bwa tiaki ti ana kanganga Butaritari. Aio e bon tieuataake aio nakon te naan abamwakoro ake a kabongana te landing craft.

Ao I taku bwa ti rangi n tauraoi. E tauraoi au Botaki ni mwakuri ni manga kataia n rinanon te bubuti aio, bwa ti ataia bwa te kanganga. Aio ngkai te kanganga ae e rotaki iai naba nake iai aia landing craft, ao ara kantaninga bwa tin a manga kataia n rinanon aei ni kakaea te anga bwa tera angan tobwan te kanganga ae a mena iai ngkai te koraki ake a kabuta te *landing craft*. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: E rabwa *Madam Speaker*, ao I taku bwa kanga ai akea riki au titiraki. I taku bwa I karabwa te Minitita ae karineaki ngkai e butimwaea tao te itera aio.

I taku bwa bon ti aio te kanganga. Ti ngkana tao arona bwa e kakaeaki riki te intin ae e na tamaroa riki nakon aika a kabonganaki ngkai *Madam Speaker*, ao I taku bwa akea naba te kanganga. Bwa I taku bwa e na bon rangi n uarereke aron te kabanemwane iaon kabutakina *Madam Speaker.*

Ao e rangi n rabwa te Minitita ae karineaki ngkai e tauraoi ni butimwaea te itera aio. Ao e aoria bwa ti a boni katikua nakoina ma ana taani mwakuri aron kakaeakin angana ane e na waekoa n reke iai *Madam Speaker*, ma ti a karabwarabwa riki. Bwa I taku bwa e tia ni manga roko ara bubuti inanon bain te Minitita.

Ao n aron ae I taekinna, bon tiaki ti ara kanganga ngaira kain Butaritari. I taku bwa bon angina te naan abamwakoro aike iai aia *landing craft* bon ti tebo ara kanganga ma ngaia are aron kanga te kabanemwane iaon bwaan te intin aikai *Madam Speaker.*

Ao e rabwa riki te Minitita ao ti aoria bwa ti a ongongora iroun te Minitita inanon te boorake aio *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa riki buokan te titiraki iroun te Tia tei, ao e koaua anne ti a kataia ni kabirimwaka ao ni kakaea angan tobwan te kanganga aio bwa e aonga ae a buokaki iai kain abamwakoro ni Kiribati. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao e a bon rau nanon te Tia tei n ana titiraki, ti a nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki

iroun te Tia tei ae karineaki mai Beru, Hon. England Iuta ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Martin Moreti. Te Minitita ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi. E nakoim te Tia tei.

BONOTAN MWIN TE ASWO N ANA KAUNTIRA BERU

Hon. England Iuta: E rabwa te Tibiika, ao manga reitan taian bwana ni kamauri n te ingabong aio nakoim te Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara ao boni ngaira Taan Tei ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Aio ngkanne au titiraki. *Iai ae e kateirakeaki bwa e na bonota mwin te ASWO n akean rabwatana n te abamwakoro bwa tao e mwananga ni mwakuri i Tarawa ke e bon anaa ana motirawa. Iai are e mwiokoaki naba bwa e na bonota mwina ngke bon te bae e tangoaki naba ni mwakuri n te Kauntira n te tai arei. Ao manga n te taina e a bon anaki naba ni kateirakeaki bwa are ai akea tabena n te tai anne bwa e na bonota raoi mwin te ASWO n akean naba rabwatana n te abamwakoro. Kanga tera raoi te babaire ibukin mwaitin ana bwakabwai te tia kamotirawa iaan itera aika kakaokoro aikai, taiaoka?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru. Ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *N tuan te Kamwakuri ao iai uoua rinanin te kabwaka mwane ake a na kona n reke nakoia naka a kamotirawa irouia aia ASWO. i) charge allowance ae $40.00 ngkana te tia kamotirawa e boni mwakuri n te Kauntira.*

ii) te bwakabwai n te mwaiti ae $273.19 imwin taian tau mwane ibukin te tia kamotirawa ake a kateirakeaki ao a boni karaoa taben te ASWO n akea ana mwakuri riki ae e karaoia irarikina. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. England Iuta: E rabwa te Tibiika, ao N na manga kaeta te rongorongo teutana ao I a kabwara bure ni buren te rongorongo teutana.

Ma I kaitaua te Minitita bwa e a tia n anganai raoi mwin mwaane aika e na kona n reke nakon are e bobonota mwin te tia mwakuri ngkana e motirawa.

Ma n etin te rongorongo ngaia te aomata arei, e work experience n te Kauntira ao e anaki naba ni kamotirawa te ASWO. E a tabe te rongorongo ngkanne bwa are ngke e roko te rongorongo i Tarawa ao a

taku bwa e mwakuri e *temporary* n te Kauntira. Ngaia are e anganna $40.00 n te moantai. E aki anaki te mwane anne bwa are e kaotia te tia mwakuri bwa bon ngaia te aomata ae e *work experience.* Nanona e boni kantaningaia bwa e na bwakabwai.

Ao ngke e a roko ana bwakabwai, e aki roko n te mwaiti ae e taekinna te Minititia ae *L15* mai inano are ana *level* te *ASWO,* e uarereke riki nakon anne.

E a manga tuangaki naba bwa e na aki ana anne te mwaiti anne bwa e na bon riai n reke irouna are te kabanea n level are L15 mai inano.

E a manga kaokaki rongorongona nako Tarawa n ana aobiti te Minititia ao e a kaokaki te rongorongo; e tangiraki raoi bwa e na kabwarabwara bwa tera ana mwakuri ake e kakaraoi ngke e bonota mwin te *ASWO* ngke e motirawa.

E a tia n nako te reta anne nakon ana aobiti te Minititia. E a kan reke ngkai 2 te ririki ao akea ana mwane ngkai te tia bonomwi ae e a tia n reke man te tai arei ni karokoa ngkai. Anne raoi etin te rongorongo.

N na bubuti nakon te Minititia, e kona n reke buokan aio bwa ngai naba temanna teuana te tai I bon nikira naba te reta. I aki wareka kanoan te reta ma I uota te reta mairoun te Kauntira ibukin te aomata aio ao I bon nikiria naba n te aobiti. Ao te kantaninga bwa e nang riai n tia.

E tuai man reke ana bwakabwai te aomata anne ni ua ngkai. Ao ti te bubuti ao e kabwara bure ni mangaon te rongorongo ke au titiraki n te moantai. Ma e rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua ti rangi ni kabwara bure nakon te tia mwakuri are tao e reke te kanganga aio nakoina. Ao e koaua n otau naba ao a taekinna taani mwakuri bwa tao iai te reta ae e na kainanoaki, ao ngaia otau ngkai iroun te Tia tei bwa e a tia ni karokoaki te reta. A taku kain au aobiti bwa e tuai roko n te reta, ngaia are ti a boni kabwara bure nakon te tia mwakuri. Tao e koaua ao ti a bubuti bwa e riai ni karaoaki nanon aio. Bon ti aki ara kantaninga, e koaua tao e a tibwa roko inanon baiu n te tai aio ao I kataia ngkai n reitaki ma ngaia, ao a taku bwa e teimatoa n tuai n roko te reta ni kabwarabwara n aron are e mwaneweia te Tia tei.

Ma akea te raraoma te Tia tei ae ko karineaki, ao ti a mwakuria aio n te tai ae waekoa e aonga ni buokaki te tia mwakuri are e a tia ni karaoa taben ara *ASWO* n te tai ae e riai. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika; Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. England Iuta: I karabwa ae e taekinna te Minitita. E koaua ti tebo ma a bon ata te aomata ae e nanonaki kain ana aobiti te Minitita, a bon ataia. Bwa bon anne naba te rongorongo ngkai ae a teimatoa n taekinna nakon te *ASWO,* e nga ana reta te tia mwakuri. E a tia ni kanakoaki te reta mairoun aobitin te Kauntira.

E taekinna naba neiere e mwiokoaki ke e kamotirawa n e tai arei, bwa e a bon tia naba ni kanakoa ana kakoaua te ASWO. Are ngkoa te rongorongo e tangiraki ana reta ana mwakuri ae e karaoia.

Kanga e kananokawaki anne ae ko kateirakeaki bwa ko na bonota mwin te tia mwakuri ao ngaia ko na manga kakoaua aron am mwakuri. Kanga e aki nonoraki anne.

Ngai I nang tibwa ongo n Biira anne te aekaki anne. E aki kakaraoaki anne.

E aoria ti a bubutia te Minitita bwa ngaia a bon ata nanona. Tera raoi te rongorongo, e na tangiraki te reta ae e boou bwa ti tebo bwa anne ngkai te rongorongo ae reke irou. Are e kaongoai te ASWO ngkai, ae a taku kain te aobiti bwa e tuai man roko te reta ikekei. Ao e nga te reta are ko uotia?

Ao I taku, I a tia n nikiria ao I aki ataia bwa tera kanoan te reta, ma iai te reta ae e I nikiria ae e bon anganai neiene ana reta te reta.

I a bubuti, tera ana ibuobuoki te Minitita iaon aio e aonga n ae e itiaki taekan aio. E rarabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e teretere ae e tia ni kabwarabwara te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua ti boni kabwara bure ngkai e reke aio ke e memere aron tera. Tao bon iai bwaai akana a reitaki kain au aobiti ke te tia bonomwi aio, tao e koaua n tabetai tao e aki rangi n mataata bwaai tabeua.

Ma n otau ngkai n te titiraki ao n te kaeka ke te briefing ae i matau, I taku bwa a tia ni kakoroaki nanon bwaai ake a kantaningaki nakon te tia mwakuri aio.

Ti a bubuti nakoia te Tia Koroboki ao ara koraki bwa a riai ni kibara aio ao ni moantai ni kanakoa ana bwakabwai te tia mwakuri are a tia ni kateirakea ao a tuai man reke kaniwangana n te tai aio.

Ti kabwara bure nakon te tia tabeka te titiraki ao neiere kanga e irekereke ma te titiraki aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Ao I nora bain te Tia tei ae karineaki mai Butaritari bwa e na buokia, Hon. Tinian Reiher. E nakoim.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Beru n ana tabeka aio. Ao kanga I a karin raa naba ni bubutia e Minitita bwa eng, iai naba au aomata temanna ane kanga e onomwi naba *Madam Speaker*. I taku bwa e boni mena inanon baia ana Botaki ni mwakuri ae te bubuti naba ae kanga bon aekakin aio ae te bwakabwai ibukin te onomwi. Ma I a kababaea naba te Minitita ae karineaki bwa e a karinai naba irarikin te Tia tei mai Beru bwa e a nora naba au aomata.

I a kai anganna arana i tinaniku *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia babaire ao e rabwa riki tao buokan te titiraki mairoun te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari, ao I taku bwa a bon ongo kain ara aobiti. Ao I taku bwa ngkana iai riki abamwakoro akana a irekereke ma te aekaki aio. Ara kantaninga bwa kanga bon te bwai ae e uarereke n aron te kaeka naba ikai, ao e bon teretere bwa bon iai aron tuan kabwakakin booia nakai ao terana riki.

Ao ngkana e boni mwakuri are iai te charge allowance are e bon teretere, ma I aki ataia bwa tera te bwai ae e nang kanganga aron kanakoana. Ma ti a butia ara koraki bwa a bane n taraia aonnaba riki ane tao iai naba aekakin aio, ti a butia bwa a bane ni kanakoi booia ke te *charge allowance* n te tai ae e tawe te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Banaba, Hon. Tibanga Taratai ao e na kaeka te Minitita ae karineaki; Hon. Tekeeua Tarati. Te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga. E nakoim te Tia tei.

KAINNANOAN TE MARAE NI WANIKIBA IAON BANABA

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika, ngkai ko kona ni manga karekea au tai bwa n na tabeka ana titiraki Banaba. Ao e kangai tein au titiraki. *E teimatoa ni kainanoaki te marae ni wanikiba iaon Banaba. Ao e kakoauaki bwa a totoko kain Rabi.*

N na butia te Tautaeka aio bwa e kona ni karekea reitakia ma kain Banaba nako Aonon Rabi ibukin karaoan ana marae Banaba, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei mai Banaba nakon ana titiraki aio ao aio kaekana ngkanne. *E*

tauraoi au Botaki ni mwakuri ni karekea te reitaki ma kain Banaba nako iaon Rabi ibukin karaoan ana marae ni wanikiba Banaba. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai; Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka ma ti kona n noria ao n ongora bwa ngaia e tauraoi te Ministry ni buoka Banaba iaon ana kainano aio.

Ao e koaua n aron ae ti ataia bwa bon ti Banaba ngkai n tiku nti ngaia n akea ana marae ni wanikiba tao bon imwin te Inaomata 1979. Ao ngkana ti kona ni wareki mwaitin ririki akanne nakon te tai ao I taku bwa tao ai 40 tabun te ririki ngkai ae e teimatoa teuana te Aono n aki reke ana marae ni wanikiba.

Ti kakoaua bwa a rawata taian kanganga n irekereke ma karaoan karikirake iaon ara abamwakoro ao bon teuana mai ibuakon kanga te totoko nakon katean ara marae ae e boni koreaki iaan ara *Tua ae Maungatabu,* bwa are angin karikirake ake a na karaoaki iaon ara abamwakoro. Ngaia a na manga okiraki moa taan ababa ake a maeka iaon Rabi.

Ti kakoaua bwa ibukin ana wayforward Banaba ma rikirakena ibuakon kanganga n aron te tare kaako, *emergency* ibukin te O n aoraki, ao e a tabeaianga te I-Banaba bwa e a kakaea buokana iai. N aron te bwai ae kanga *te right to live.* Ke ana moan Tua te United Nation ibukin kanga te aomata, bon am right bwa ko na kona ni access te bwai ae te maeu, tao rinanon te ran ke tao rinanon te bwai ae te O n Aoraki, ke tao te maeu ma te kaako.

Ngaia aikai bukin ae ti a tabeki ara bubuti man ara abamwakoro. Ao ti kakoaua bwa ngaia tao ti a butimwaeaki n te tai aio ma ti a butia te Minitita bwa ko kona kabwarabwara bwa tao e koaua ngkana iai ana tamnei iai, ao tao nakon n ningai te tai are e kona ni bwai iai anne.

Bwa I kakoaua bwa ngkana ti moantai ni karaoa aio, ao tao e na boni moantai ni kona n tia ana marae Banaba. Ngaia ae I a bubutia riki te Minitita ngkana iai ana katamnei nakon kaekan te titiraki aio, ao I a butia bwa tao e a kanako bwa ti a ongora. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa riki te Tia tei mai Banaba ae karineaki ni boutokan ana titiraki. Ao e koaua iai ngkai n aron ae tao e bon ongora n te Auti n tei ni boong aika nako, ao iai naba nanon te Minitita n te *Commerce,* te *Tourism*, ni karoko

naba ibukin ana karikirake iaon Banaba. Ao tiaki ti ngaia, ma te Kabineti naba e noria naba bwa iai tabeua Ministry akana a na tangiria ni kan roko i Banaba ao tao ni karaoa naba te reitaki ma kain Rabi ibukin naba aia karikirake aika kakaokoro inanon aia tabo ni mwakuri.

Ngaia are e koaua ngai n au *Ministry* ao iai ara babaronga bwa aongkoa tao ngkana banen te ririki aei ke ngkana tao moan te ririki ae boou, ao tin a karoko ngkanne iaon Rabi nako ni karaoa ngkanne te *consultation*.

Ngkana arona bwa iai mwanangan te Tautaeka are e na karaoia ao tao ngaira naba kain teuana te tiim are ti na mwananga iai ni karaoa te reitaki ma kain Banaba ake iaon Rabi.

Ao e koaua ti ora kainanon te marae ni wanikiba n aron ae e taekinna te Tia tei. Iai te naan katamnei aika a mena i matara.

E koaua bwa are Banaba kanga e bon raroa teutana ma Tarawa, e nakon te raroa ae riaon 60 te miniti ngkana e kiba te wanikiba.

Nanona e bon tangiri wanikiba naba aika a bubura, ma ngaia e rabwa bwa iai te naan *alternative* tabeua ae ti a tibwa kaongoaki bwa ngaia iai wanikiba aika a uarereke aika a kona ni kiba n te range ae e abwabwaki.

Ngaia are tao anne ngkanne ae ti kona n taketena karaoan te marae ni kona n issued te naan wanikiba ake a uarereke ma a kona ni kiba n te raroa ae e rangi ni abwabwaki.

Ao anne tao kanoan te mwakuri ma tao te moan mwaneka moa are ti na kibaria, bon te marooro ma kain Banaba ao imwina ngkanne a karaoaki naba tamnei akana a na waaki imwina.

I kukurei n taekinna bwa bon iai ana kataumwane te Tautaeka are e karinna iaan te *development fund* are e tararuaki man au tabo ni mwakuri are e a tia ni kabwataki n taai aika nako; are kanga te mwane ibukin tao te mwakuri. Tiaki te mwane ibukin karaoan te marae ma te mwane ibukin te moan babaronga n aron nako aikai. Tao aikanne a kona n riki bwa kanoan te waaki, te consultation ma kain Banaba iaon Rabi. Au kantaninga te Tia tei e na bon raonira n te tai arei, bwa are e kakawaki bwa are ngkai te consultation ma kain te abamwakoro, ao I taku bwa e na bon riai naba n iri te Tia tei mai Banaba. Bwa are ngkai akea moa ana Tia tei Rabi, I taku bwa te Tia tei mai Banaba e na rangi n bubura naba bwanana nakoia ana botannaomata ngkana arona bwa ti a rokon te stage anne.

Ti na ikarekebai ma te Tia tei ngkana ti nang roko n te tai anne bwa e riai naba n ira ara tiim n te tai anne. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan riki ana am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai; Ko rabwa Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka n aron ae ti a tia n ongora. E koaua tao e karau nano nakoira.

Tao e koaua ngkana tao e nang wakinaki, tao ae e na mwananga nakon moan te ririki ae I kan *note* ao I taua mwina bwa are nakon tao moan te ririki ae 2023, ao I taku bwa iai ana kamwananga teuana ae e na karaoia n aron ae e a tia ni kabwarabwara ngaia ti a rangi ni look forward nakon anne te Tibiika.

Ao I kakoaua bwa inanon te tai aio ao e a kaekaki teutana n aron kanga te kainano ao a ongora naba kain Banaba bwa e a bwaka iaa aron kateakin aia marae bwa ngaia iaoni kawaina te mwananga inanon moan te ririki inanon 2023.

Ko rabwa riki te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka, ao ti a look forward mai iai ao ti a rangi n support ana kaeka te Tautaeka inanon te ingabong aio. Ko rabwa te Minitita ao e rabwa riki te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Tibiika ao e koaua ti a manga bon rereitaki ma te Tia tei iaon aio ngkana arona bwa e nang waaki te waaki. Ko rabwa

Tibiik: Ao I taku bwa e bon rau nanon te Tia tei mai Banaba n te kaeka, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Butaritari; Hon. Tinian Reiher ao e na kaeka naba te Minitita ae karineaki Hon. Martin Moreti. Te Minitita ibukia Aine, Te Roronrikirake, takakaro ao Kamweraoi. Te Tia tei am titiraki.

KAWARAN BUTARITARI IBUKIA ANA RORONRIKIRAKE IAON KAMARURUNGAIA AO KARIKIRAKE

Hon. Tinian Reiher. Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kangai au titiraki. *Te bubuti nakon te Minitita ae karineaki n te MWYASA bwa e kona ni kawara Butaritari ni mwakuri are e tabe ma te youth ni waakina te marooro ma ara Roronrikirake iaon anga aike a na kona iai ni marurung aia rabwata n Roronrikirake inanon kaawa ao ni waakina aia reitaki ao aia karikirake aika a kakawaki ibukia ao ibukin te abamwakoro.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker o e rabwa riki te Tia

tei ae karineaki temanna mai Btuaritari n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au aobiti are e tabe ma te Roronrikirake ni kawara Butaritari ao ni karaoa te marooro ma te roronrikirake inanon kaawa ao ni waakina aia reitaki ao aia karikirake aika a kakawaki ibukia ao ibukin te abamwakoro.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker*, e uarereke buokan au titiraki. Ma I kani karabwa te Minitita ae karineaki, e aoria bwa e tauraoi ana Botaki ni mwakuri ni kamwananga ana tiim aio ao ti a kariaria aio *Madam Speaker*.

Ma kanga I bon ti kani bubutia te Minitita bwa are bon iai ana aomata ae te ASWO iaon te abamwakoro, ao ngkana tao e kona n reitaki ma ngaia ao te Kiraka n te aro are a kona ngkanne ni katauraoa te roronrikirake inanon kaawa imwain te tai are a na roko iai.

Ao anne e rangi ni kakawaki Madam Speaker, ma aongkoa N na ti bubutia te Minitita ae karineaki.

Ao e raoiroi bwa are a bon ongora ara Roronrikirake iaon ara abamwakoro ae Butaritari are e tauraoi ana rabwata te Minitita ae karineaki n roko ni marooro ao ni kaungaia ao kanga ni marooro naba iaon taian karikirake ake a kona ni waaki iai inanon aia kawa.

Ao e rabwa te Minitita ae karineaki Madam Speaker, ao kanga bon akea buokan aua titiraki. Ti te kakaitau ma ngkana tao arona ngkana e ona n anganaki bwa e na reke imwain banen te ririki aio ke tao n te ririki ae e boou. Tao n ningai raoi ae kanga e tarataraia te Minitita ae karineaki Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti; E rabwa te Tia babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki. Eng, kanga au kantaninga bwa e na kona ni karaoaki imwain tokin te ririki aio.

Ko rabwa te Tia babaire ao ti a reitaki ma aia ASWO are i Butaritari bwa e a baronga anne, ao tao e a moantai ni kaongoa antai n aron are tao e boni kakaraoia. E na moantai n reitaki ma te roronrikirake bwa e aonga n are a roko ara tiim ao a tauraoi naba ni karaoi aia activities ake a kaineti ma te tabeka aio *Madam Speaker.* Ao e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni kukurei te Tia tei mai Butaritari ni kaekan te titiraki, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei mai Marakei; Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ae

karineaki; Hon. Tabeta Teakai. Te Tia tei ae karineaki am titiraki.

TAEKAIA KAIN MARAKEI AKE ANA KINI UAANIKAI

Hon. Moannata Ientaake; Ko bati n rabwa ao e kangai ngkanne au titiraki. *E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni kaongoa te Auti aei, bwa e a bwaka iaa araia taan kiniki uaanikai are ana ara te Kauntira ni Marakei are e a tia ni kanakoaki nakon te Botaki ni mwakuri n te ririki 2020?*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker .* Ngkai ai tibwa au moan tai n taetae n te ingabong aio. Ni moan mairoum *Madam Speaker* ae ko karineaki, te Beretitenti, te Kauoman ae karineaki, te Leader n te Kaitara, Minitita ao ai boni ngaira ni kabane. I reitai ma au abamwakoro ae Tarawa Teinainano ao au tabo ni mwakuri ae *Employment & Human Resource ni kamauringkami. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!*

Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. I a rimoa ni kaitaua te Tia tei n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana. *Iai ana list Marakei ni kaineti ma te update ibukin 2020 inanon bain au Botaki ni mwakuri. Ao aio are e na mwakuriaki ni kaineti ma te Kainibaire.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: I a boni karabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka ae moan te tikiraoi. Ao e koaua te *list* anne inanon bain te Minitita, e kona n ti kabwarabwara bwa irangaun mwaitia?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua, ana mwaiti ngkai Marakei. Ana work ready pool Marakei are 2%, mwaitia 21.

Ao ngkanne ae e valid ngkai ke a mwakuri n taai aikai 22, are a mwakuri i Nu Tiran ao Aotiteria.

Iai 6 te naan former workers ake a bon tia ni mwakuri mai imwaina a manga oki. Aoi ai ngkai ana work ready pool ae e tauraoi ae 14. Anne ngkanne kanga mwaitia ana koraki te Tia tei ae karineaki mai Marakei. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika : Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker, ao nanon kanga te mena. 22 akana i Nu Tiran, 6 aikana tao te naan former mena aika a tia ni mwakuri ao 14

aika a mena inanon te working ready pool.

Ngkana te koaua bwa 21 ana list Marakei ao 22 aikana a tia n roko i Nu Tiran ao tao 6 mai ibuakoia man 22 aika a tia.

Iai ngkai nikiran araia kain Marakei ae a tia n roko inanon baina ae a tuai n nako?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki. Iai ngkai aika a tataninga, ao aio ngkanne are e na mwakuriaki inanon November n te ririki aio. Ao a na mwananga ngkanne au koraki nako Marakei ni karaoa te *English test* are a na katauraoaki imwain te English training ni KIT. Ngaia are I kukurei ni kaotia nakon te Tia tei mai Marakei ae ko karineaki, bwa e na mwananga au tiim n November ao a na karaoa te naan *test* iaon abamwakoron nako Kiribati. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki te kateniua n tai.

Hon. Moannata Ientaake: *Madam Speaker* ao I taku ngai bwa I a bon uota te karabwarabwa ae moan te abwabwaki ao te katekeraoi nakon ana waaki te Minitita ae te kara n tiambion.

I aranna ngkai te tiambion n ana tabo ni mwakuri anne. Bwa ana waaki te Tautaeka are kanga e iangoia ae te kamwakuri i tinaniku, ti tebo ma ti a bon nora mwaitina ae korakora ngkai ae e a tia n nako. Ao I nora naba kanga aron kibaran te titiraki irouna, e aki naba n are tao e tuatua n are tao karokoia am aomata.

A na bon roko ana aomata iaon Marakei.

Ngkai a ongo kain Marakei ao I ataia naba. I a kaongoia naba kain Marakei. Katauraoi ngkami bwa e na roko karaoan te reirei teutana ibukin te kaukeuke ibukin te nako ni mwakuri i tinaniku.

I a kaongoia naba te Minitita ma ana koraki bwa ngkana a na roko ao a nang butimwaeaki irouia kain te Nati ni Marakei.

Ti anga ara karabwarabwa ae moan te abwabwaki ao ti ataia bwa tera ae e na riki nakon are imwina. Ao ti ataia naba bwa mwaitia ni kabane kain Marakei are 20 tabun. Tera ngke e kona ni karawata riki nakon aio bwa e aonga n ae e kona ni karawata riki nakon aio, bwa e aonga n ae e kona n rawata riki te koraki aika a na mwakuri iaon Marakei ngkai bon te aba n aine.

A kakawa kain abara akekei bwa bon akea aroia bwa ai bon eng, eng eng naba bwaai ni kabane.

Ma ti anga te karabwarabwa nakon temanna te Minitita n aine, ae kanga ko taraia ao e rangi n oro ana mwakuri.

Ti a katekeraoia n ana mwakuri ao ti anganna ara karabwarabwa ae moan te abwabwaki. Ao e bati n rabwa.

Tibiika; Te Minitit am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: A rabwa taeka ni kimarimari ao I a butimwaei aikanne. Ao e koaua are boni ngai naba te aine, ao abam te aba n aine.

Ngaia are ko rangi n rarabwa te Tia tei ae ko karineaki ibukin am taeka ni butimwaei, are ko na butimwaeia iai ara koraki. Ao anne are tao N na bon iri naba n te tai arei ngkana ti karaoa te *training,* bwa N na bon iria au taani mwakuri.

Eng, anne kanga te kakaitau mai ikai. Ao e koaua, I a noted am bubuti ake ko a tia n tabekia te Tia tei ae ko karineaki. Ao te katekeraoi nakoira ni kabane. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika; E a boni bane buokan te titiraki, e a bon rau nanon te Tia tei mai Marakei. Ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Butaritari, Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon. Tekeua Tarati. Te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN TE RAWA N RORO IAON BIKATI BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker.* Imwain ae I tabeka au titiraki aio Madam Speaker, ao I a bubutia naba te Minitita ae karineaki n te Mwakuri, bwa ngkana a mwananga nako Butaritari, e na bon iri naba.

Ti nang tauraoi naba ngaira kain Butaritari n butimwaeia.

Madam Speaker, e kangai au titiraki. *Te bubuti nakon te Minitita n te Mwamwananga ae karineaki, bwa e kona n reitaki ma ana Rabwata ni mwakuri are tabena aio te ibuobuoki ae e rangi ni kainanoaki nakon ana Rawa ni matabaiawa Bikati ngkai e a kakoauaki bwa e a bono te rawa aio. Are boni ngaia te tabo n roro ibukin karaian kaako ma te takataka ao ibukia bwatintia ao bon taan akawa n te kawa aio.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei mai Butaritari n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana. *E tauraoi au Botaki ni mwakuri ni kakaea buokan te kanganga n te rawa n roro iaon Bikati, i Butaritari.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker, tao bon ti te marooro ae e uarereke. Bwa kanga bon ti aio te kanganga n ara kawa ae Bitaki, bwa are bon ti teuana te rawa n roro are ngaia are e boni kabonganaki ibukin kaibuke ao bon ibukia kain te kawa *Madam Speaker.*

Ma N na bon kawenea te bubuti ae e nang mangori nakon te Minitita. Tera ngke arona bwa e boni kona ni waekoa n noraki aio. Bwa are ngkana e a bono aio, ao kanga ai bon akea ngkanne te rawa ae e kona ni kabonganaki.

Ao ti bon ata ara atimwakoro ae Bikati, bwa ngkana e uki are mai Maeao te ang mai iai ao te buaka e bon rangi ni korakora.

Nanona e na bon aki kona n reke angan tao kawaerakean te kaako ao karaiaia ara bwatintia.

Ngaia are N na bon kawenea bwa te bubuti ae e rangi n mangori nakon te Minitita ae karineaki. Tera ngke arona bwa e kona ni waekoa n noraki aio *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua ti nora ana kanganga Butaritari bwa aio kanoan aia ribooti kain au Marine Division ngke a nako Butaritari ni moan te ririki aei.

Ao a noria ngke a nako ni kanimwi te naan biikan n te rawa i Butaritari ao a karoko naba i Bikati n nora tao te bubuti are e a kaman tabetabekaki naba man ana abamwakoro ke ana atimwakoro te Tia tei ae karineaki.

Ao e koaua a noria bwa e a moanna ni bono te rawa arei ao e a moanna n irirariki.

Ao e koaua ti a tia ni kanakoa te rongorongo bwa kanga ngaira te Ministry ae kanga akea ara bwai ni mwakuri bwa mwakuriana e tiku iroun te *MISE*. Are tao e koaua tao e mwaraara moa ngkai te MISE ngkai akea ana bwai ni mwakuri. Ma au kantaninga are bon iai te karikirake, tera ngke e kona naba ni katabetabea te MISE bwa are iai te mwakuri ae e na karaoaki ngkai iaon Butaritari. Kanga a mwiti mwakuri aika a na karaoaki, te karao kawai.

Ao e koaua bwa iai naba ana karikirake ara kambwana ae te KPA are e nang upgrade te uabu iaon Butaritari ngkana a kona n nora riaina bwa tao iai aia mitin akana a na angaraoi ibukin kenakin te rawa aei, ao tao e a kona naba ni karaoaki n te tai are a roko iai mitin iaon Butaritari. Ti a manga bon reitaki ma te naan tabo ni mwakuri ake a irekereke ma karaoan te mwakuri. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: E rabwa Madam Speaker. I karabwa te Minitita ae karineaki ao e aoria bwa are e a bon roko inanon bain te Minitita ma ana taani mwakuri ao ti a boni bubutia bwa ngkana e kona ni waekoa n reke angan tobwakin te kanganga aio Madam Speaker.

Ma I tik ani karekerekea ngkanne bwa are bon iai au tabeka n taai aika nako kanga ibukin kaawa ngkanne are Tanimainiku ao Tanimaiaki. Ngkana e a kona naba n noria te Minitita. Bwa kanga te kaeka n taai akekei e kangai *Madam Speaker*. Bwa ngkana e roko te bwai ni mwakuri are te karao kawai ao a karaoaki naba aia rawa kain kaawa ake uoua akekei.

Ao e a tia n roko te bwai ni mwakuri ao e a tia n nako ao kanga bon akea te mwakuri ae e karaoaki. Ma e aoria, I a bubutia te Minitita ae karineaki.

Kanga e bon aki kaineti ngkoa tabekan aio ma ana tabo ni mwakuri bwa e kaeka ngkoa n taai aika nako te MISE.

Ma e aoria ti aki kan tara are e a tia n nako, ma N na bubutia te Minitita bwa ngkana arona bwa a bon rokoraoi ana bwai ni mwakuri are e na karaoa are i Bikati ao e a noori naba te naan kaawa aikai. Bwa kaawa aikai kanga a bon rangi n kanganga te roro n otinako irouia n akawa, ao bon ibukin naba te naan booti aika a kabongana te roko iaan aia kawa.

I a bubutia te Minitita bwa e a ururinga naba Tanimainiku ao Tanimaiaki iaan ae tao ngkana e roko karaoan ane i Bikati *Madam Speaker* ao e rabwa. E rabwa te Minitita ae karineaki.

Tibiika; Te Minitita

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua aio te kainano ae kanga ti ataia bwa e a moanna n okioki ao ngai I aki toki ni mamarooroakinna au taan rabakau. Bwa ti a riai ngkana tao e a mwaraara te MISE ao ngaira ti a riai naba ni karekea ara bwai ni mwakuri.

N aron ae e ataki ao te *dredger* are kanga e bon biriakinaki naba man au tabo ni mwakuri, ane iaoni kawaina n roko. Are e na manga kamwakuria te Atinimarawa n tokin te tai.

Ao tao aio naba te kakaewenako. I a tia ni kakaewenakoia naba au taani mwakuri bwa ti a riai ni manga *initiate* aio ni manga kakaea te right machine are e na kona n raa, tao te naan *excreator* ake a taekinaki bwa abwabwaki riki baia. (*long arm excreator*). Are tao ngkana akea

aio iroun te MISE ngaia are tao e kanganga naba karaoana.

Bwa e koaua bon te issue ngkai ae e tabangaki iaon Kiribati, aron te ken rawa. Kain Tarawa Ieta, kain abamwakoro tabeua ao bon iaon Betio n aron rawan te rawa ni booti ane i Betio.

Tao aio are ti na riai n raa. I a tia ni marooro ma temanna te owner partner ao e tauraoi ni ibuobuoki ni kakaea mena aio. Ma I taku bwa ai te paper work ngkai ae e waaki ngkai inanona, ma tao e koaua ti a tiai ni invest naba iaon ara bwai ni mwakuri aika ti taku bwa a rangi ni korakora kainanoana irouia ara botannaomata riki ibukin te naan rawa nibooti n roro n aron naba ae e taekinna te Tia tei mai Butaritari.

Ao e rabwa bwa ai kanoan te mwakuri Madam Speaker, ti a ibuobuoki. E nga ane e na roko moa. Ngkana arona bwa e na roko moa ana ibuobuoki are tain te karao kawai ao e kona ni kamanenaki ana bwai ni mwakuri.

Ma ngaira n ara ministry ae ti na manga bon initiate naba aron karekean ara bwai ni mwakuri aika bon te naan special machineries ibukin te purpose ae kenakin te rawa.

Are e koaua bwa kenakin te rawa, e tangira te bwai ni mwakuri ae tao e na teimaan bwa are te taoro n taainako.

Tao ti nang bon kakaei te naan mitin aika bon mend ibukin tari. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei ngkana iai riki. Ao I taku bwa e a bon rau nanom te Tia tei, ti a nakon te titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Terieta Mwemwekeaki ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki; Hon.Tarakabu Tofinga. Te Minitita ibukin te Tua. E nakoim te Tia tei.

KATEAN TE AUTI NI KABOWI IBUKIN KAAWA AIKA KAINABA NAKO BUOTA I TARAWA IETA

Hon. Terieta Mwemwekeaki; Ko rabwa te Tibiika. Ao I a moana bwanau ma kain Tarawa Ieta n anga te kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ae kam karineaki, Minitita ao ai ngaira Taan tei ni kabane ao taan ongora. Kam na bane ni mauri!

Ao aio au titiraki *N te ririki ae e nako n 2021 ao iai ana marooro te tiim man te Botaki ni bowi ae e kairaki iroun te Chief Registrar ma te Kauntira ae bwanin mai Tarawa Ieta.*

Ao teuana kanoan te marooro aei, boni iangoan katean te auti ni

kabowi teuana ni kawan Tarawa Ieta aika atimwakoro ibukin buokaia kain Tarawa Ieta ake a maeka mai Kainaba nako Buota. E a bwaka iaa taekan aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker*. ao I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Ieta bwa e a tia ni karokoaki te bubuti ibukin mwanenakin te *mobile court* inanon bain te *Ministry of Finance, Economic Development*. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwekeaki: Ko rabwa te Tibiika, ao I a karabwa te Minitita n ana kaeka ao I a karabwaia riki kain te kabowi ibukin klakoroan nanon are a tia ni marooroakinna ma kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta ao riki te Kauntira.

Tao bon iai au titiraki ae I kani kamatata n ana kaeka te Minitita. Ao e rabwa bwa kanga e kakawaki aio.

Ma I ti kani kaotai riki n are te auti ae te *mobile court,* bon te auti ae kanga e na mwainging. I kani kaotai raoi, tera raoi bwa bon anne raoi ae e nanonaki ke te auti ae roko i Kainaba ao e manga kona ni uotaki nako nakon te kawa are imwina. Tera raoi ae e nanonna ao aron mataataia kain au abamwakoro. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua, N na karautaeka tao n aran te auti ni kabowi aio. Ma eng, tao te *term* ao ao e na aki aranaki bwa kanga te temporary court, bwa tao e applicable riki are kanga te mobile court are temporary kanga irarikin are bon te court are atun te Kauntira n abamwakoro. E kona ngkanne ni kateaki tao te naan auti ke tera. Ma tao n te tai aio te *mobile court.* Tiaki te kantaninga bwa e na tabetabekaki ke e na uouotaki.

Te kantaninga kanga e na toma aron karokoan te kabowi irouia te botannaomata, ao e na kona ni kateaki n taraki riki abamwakoro ake a bon rangi n abwabwaki ke tao iai atimwakoro bwa a mwakorokoro ao e na kona ni kateaki te auti ni bowi aika kanga tao tera arana, tao te *mobile court* n arana aio ma e na aki roko n aron are tao te *court* are bon atun te Kauntira.

Eng, e a tia te kataumwane iaona ao iai te kantaninga bwa e koaua bwa ngkana ti tara te abamwakoro a e Tarawa Ieta ae kanga atimwakorona ao kanga bon anaun te abamwakoro e na tarataraki iai tao 2 ke 3. Tiaki ti ana kawa ke

ana atimwakoro ae e tarataraia ma kaawa naba akana irarikina, e aoria n ae e angaraoi. Kanga boni karokoan te bowi irouia te botannaomata. Aio kanoan te tobwa, te katamaroa nakon kainanoan ana *service* te kabowi. Ao tiaki naba ngkanne ti Tarawa Ieta n aron abwakina ma bon aba naba tabeua riki ake abwabwaki n aron naba au abamwakoro teuana ae Tabiteuea Meang ao ao Butaritari ao iaa riki aba akana abwabwaki.

Ao n aron ngkanne are aio te tamnei teuana ane e a tia ni karaoaki i *Poland* ao Banana i Kiritimati are iai naba bon aia tabo ni bowi are bon irarikin riki te auti n kabowi are e menai London.

I karautaeka ngkana tao e na rangi n raa, ke tera aron kabwarabwaran te mobile court. E aki tabetabekaki ke tao te court are e na kona n ibuobuoki ibukin karokoan te kabowi irouia te botannaomata riki ake a raroa nako ao tao manga ririakin te tabo ni kabowi. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwekeaki: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa te Minitita, e a rangi ni mataata ngkanne. Tao bon anne te kantaninga ae e nanonaki. Bwa are e koaua bwa Tarawa Ieta bon iai iteran te botannaomata ane n atimwakoro ngkana ti warekia mai Kainaba nako Buota.

Tao bon anne ae e kantaningaki are a kona ni mwaing taan bowi nako ni karaoa aia bowi ni kaawa aikai. Bwa are e bebete kawaingakia ao are tao e boni mwanenaki man te Tautaeka nakon ae tao e nang mwananga te utu ao e rangi ni kanganga aron baona nako Abaokoro, tao riki ngkana mai Buota bwa a na bon nako ni bowi i Abaokoro ngkai e a rangi ni raroa anne. Ao I taku bwa e a tobwa raoi te kanganga.

Ao e aoria bwa e a moti bwa te karikirake kanga e a tiku inanon bain te *Finance.* Ao e koaua I aki kan titiraki bwa tao n ningai bwa are ti ataia ae e abwabwaki kawaina ma tao ti a manga bon ongongora n taai aika na roko bwa e a bwaka iaa te karikirake aio. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita iai am kaeka e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ao e rabwa. Ao ti kaitaua te Tia tei n aron are e mwaneweia, e koaua tao bon te kainano. Ngkana e noraki ao karokoan te bowi irouia utu ke koraki ake a raroa nako ao are a na manga ririanna te kabowi.

Ao e koaua e a tia te tamnei. E koaua te court ao e na iai naba bon te aobiti irarikina ao te roki, ngaia kanga e na bubura teutana te

kataumwane iaona. Ma te kantaninga bwa ngkana a na tei taabo ni bowi aikai ao a na bobonga ao a na mwengaraoi naba ara Taan moti ao ara taani mwakuri ake a na kona ni karoko tao ni boni karokoa te kabowi irouia te botannaomata. Ao ti kaitau.

Iai te kataratara bwa ngkana e tia te pro-doc ao iai naba abamwakoro akana a bon tia n taraki riki n aron are I kabwarabwara maiimwaina. Abwakia ma raroaia ma te kawa n Tua ao anne naba ngkanne are a bane n tia ni karinaki ke ni katarataraki n te tai aio bwa kanoan te project ke te karikirake ae e bubura aio.

Te kantaninga bwa e na noraki riaina ngkai bon te karikirake teuana ae e kakawaki ibukin karokoakin te motiraoi irouia ara botannaomata ao e na taraki naba bwa te karikirake ae e na moanibwaiaki iroun te Tautaeka. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: I taku bwa e a bon rauaki nanom te Tia tei mai Tarawa Ieta n te kaeka ao ti a nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang, Hon. Dr.Kautu Tenaua ao e na boni kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita ibukin te Mwane ao babairean karikirake; Hon. Dr. Teuea Toatu. Ao e nakoim te Tia tei.

BITINETI AKE A REKE NAKOIA TE BUOKA MAN TE STIMULUS PACKAGE

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E bati n rabwa te Tibiika, ao aio te titiraki. *N na butia te Minitita are tabena bwa antai bitineti ake a reke nakoia te buoka man te stimulus package.* E bati n rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki raou temanan te Tia tei ae karineaki mai Abaiang ao aio kaekana. *Te Tibiika, I kukurei ni kaongoa te Auti aio bwa bitineti ake a reke irouia te buoka ibukin te stimulus package, bon akea ae e rotaki n te kanganga n irekereke ma te Aoraki ae te covid-19.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao e nang bati n rabwa te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao bon raou naba n Tia tei.

Ao I kantaningaia bwa tao e na otinako tao te reke n aron tao te naan hotels ke tao te bon travel agent aika a rotaki. Ma e aoria bwa are bon mataata anne.

E kakoauaki bwa n te tai ae e nako aio ao are ibukin kainan ana border Kiribati ao bon iai bitineti aika a

rotaki ae iai naba aika a tia n in bwa a *bankrupt* n te tai anne te Tia babaire.

Ma e kakoauaki bwa ana buoka te Tautaeka ae e kanakoaki n te tai ae e nako aio ao ti te mwaiti ae $3.5mirion. e aoria bwa e a manga kaetia raou n Tia tei ae karineaki.

Ao e kaotaki bwa iai te rawawata ae nang rotia te naan bitineti akekei riki tao te outero ae te naan *travel agent* ake a bon rangi ni rotaki n te kanganga ni kateimatoan aia mwakuri aia tia mwakuri. Ao e kona ni katerea te Kauoman ni Beretitenti bwa e reke mai iaa te mwaiti ni mwane are e baireaki iroun te Tautaeka n te tai arei ao tera te kantaninga are kanga e boboto iai aron katean te buoka aio nakoia bitineti n te tai anne. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao aio kaekana. E koaua tao N na kaeka moa are tera raoi taian bitineti ke tao *sectors* are e bon reke irouia te buoka aio.

Ao e koaua anne ngkoa N na boni kaeka ma I taku bwa e raoiroi ae I katikua nakon te *supplementary.*

Ngkana ti taetae iaon taian karinan bitineti ke tao taian *sectors.* Kanga bon angin te mwane e nakona te *tourism.* Tao e koaua tao bon te *proper term tao hostpitality* bwa are e cover te outero, travel agencies ao taian raa riki.

Ma boni ngaia ae e boni beekanako angin mwaitin te mwane anne n te mwaiti ae bon $1.3mirion. Ao mwaitin taian bitineti n aron te *tourism* anne e fix, ao ngkanne e a iraki naba irouia taian *sectors* akekei. Te *transportation*, te *fishing*, te *shipping, both sales and wholesale contruction.* Ngaia akanne. Aikai kanga rineakin taian *sectors* aikai, kanga aranaki bwa te taian *sickness* aika a na bon rotaki n te Aoraki n aekakin aki rorokon taian wanikiba. Aki rorokon taian kaibuke, aki rorokon taian raa riki. Ake e na bon rota aan raoi aia bitineti ke tao te *core of their business.* Ngaia anne ae e karaoaki iai te mena aio.

Ao e koaua te mwaiti ae e kanakoa te Tautaeka nakon te DBK ke te Bangke ni Karikirake bon ane e taekinna te Tia tei $3.5mirion ngkana e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rangi n rabwa te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki n ana kamatata iaon te babaire ibukin te naan tabo ao bitineti ake kanga a bakatekeaki ibukin te ibuobuoki aio.

Ao tao e mataata naba iroun te Tautaeka ao bon raou n Tia tei ae te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki bwa bon iai bitineti aika a in.

Ao e noraki ngkanne n te kanganga n te tai anne.

Ma tao bon akea ana ibuobuoki te Tautaeka ni kataia ni buoka kambwana ake te naan travel agent akeke a in. Norakina bwa e na iai ae e na kona ni buokia Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eti ao bon te titiraki ae e tikiraoi, ma ao ti aki rangi ni ataia bwa antai raoi taian bitineti. Tao e koaua tao e mwanewei taiana *travel agencies* aika a in.'

Ma ti aki ataia bwa a boo in raoi ke tao bon ti kamotirawaia aia tia mwakuri. Ma are kanga bon te kantaninga ngkoa n te tai aei bwa e na riai kanga te mwane n aki mwakuri ao tao kataia naba n rotaki n angana ake tabeua.

Ma kanga n aron ae kanga I ataia ngkana tao arona bwa tao e mwanewea Tobwaraoi. Tobwaraoi are bon e eti bwa e boni in ma e boni mwakuri.

Ao anne ae ngaia ae I taku bwa tao e koaua bwa ti aki kona n ataia bwa antai ae e reke raoi irouna taian mwane ni buoka akekei.

Ma aio are ngaia are e boni bakatekeaki aekakin kambwana aikai n te buoka aio.

Ao ngkana tao tera te kambwana ae e nanonna te Tia tei a karineaki. Ngkana arona bwa tao e koaua tao e a tia naba n reke irouia te buoka anne, are ti aki kona n atai baikanne n aron ae tao e bon ataia te Tia tei ao e ataia te Auti aei. Kanga e aki kona n tibwatibwaki iaan te tua bwa antai nake e a tia n reke irouia te *loan* aei.

Ma te kantaninga bwa bon anne raoi kanga te ibuobuoki ngkoa bwa a na kataia n anganaki te tangomwane ae e rangi ni bakekete.

I taku bwa ngkana ti taekina te hospitality sector n aekakin are e cover taian travel agencies, taian air lines, taian raa riki.

A bon rangi ni tekeraoi bwa ti ngaia ae e bon rangi n bubura aia *loan* kabotauaki ma bitineti ake tabeua.

Ao ngaia anganaki te maximum of 100,000 ae a kona n tangoia ao anganaki inanon 5 te ririki n ai aongkoa te bakao ae ti 5%.

Ma anne te bakao ane 5%, e kona ni manga kakerikakaki nakon 4% ngkana arona bwa a boni kabwaka iaon taina.

Ngaia are bon iai taian kukune aika a karaoaki ikanne. E noraki mitana ngkai e rotaki n te aoraki ae te *covid-19*. Ao anne ngkanne angana ae I taku bwa n aron ae I taekinna, kanga bon taian sectors ake a bon rangi ni business community ake a bon rangi n rotaki n aekakin tao te *hospitality* ni ikotaki ma te travel agencies. Iai Rakaia n aron te buoka aio bwa a bon anganaki kanga te kaokoro ae anganaki te tibwa n aron ae I taekinna. Ti ngaia ae e raka te mwaiti ae e kona n tangoia bwa anganaki te mwaiti mai ieta ae $100,000 ngkana e na ibuobuoki anne. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: ao e bati n rabwa, are a bon ongora bitineti ake tao iai te kani buokaki irouia.

E rabwa anne bwa ngaia iai aika a roko n $100,000. E koaua e aki reke te rongorongo anne mai irouia are tao e aki tabwanin naba au titiraki nakoina. Ma ngke tao I titirakinia ni kangai; ao e reke ae $100,000 ma kam bon aki naba maeu n ane $100,000 anne ngaia ae kam a kaina ami bitineti.

E rabwa te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki bwa e a mataata ngkanne.

Ngkana tao e aki reke ngke irouia ao tao bon iai angana ane a manga bubuti riki buokaia nakon aio. E nang bati n rarabwa aron te ibuobuoki ni kakaekan te titiraki aei. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia tei ni kaekan ana titiraki. Ti a nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta; Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin te Akawa ao Karikirakean kaubwaira mai marawa; Hon. Ribanataake Tiwau. E nakoim te Tia tei.

KAINANOAKIN TE KARIKIRAKE AE KARAOAKIN BOOTI MA INTINIA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa riki te Tibiika ao aio au kauoua n titiraki n te bong aio. *Ni bowiin te Auti aika nako ao a mwaiti Taan tei ake a tia ni marooro iaon kainanoakin te Tautaeka bwa e na manga reitanako te karikirake iaon taian booti ma intinia ibukin kainanoia Botaki n Aro ma kaawa ni abamwakoron Kiribati ni kabuta.*

N na bubutia te Tautaeka bwa e na kaongoraea te Auti n te tai aei bwa e a bwaka iaa karaoakin nanon te

bubuti ibukin kainanoakin taian booti? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae rine mai Tarawa Ieta. *Madam Speaker, I kukurei n taekinna nakon te Auti aio bwa e a waaki ngkai au Botaki ni mwakuri ni mwakuria kakoroan nanon te karikirake rinanon te Mwakoro 2.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika, ao e rabwa te Minitita n ana kaeka. Ao e koaua ae e a bon rawata Taan tei are ti a tia n tabetabeak aio bwa te titiraki ao iai naba ae e a tia n tabekia bwa te kaoti ae e nang ewa naba ae e marooro iai.

Ao I taku bwa n au titiraki n te tai aio ao kanga e boboto tao karekean aia booti tao te naan Aro ao kaawa ake a tuai reke n te mwakoro 1 n aron ae e taekinna te Minitita bwa ngaia ai mwakoro 2 aio.

Ti ti kan kaotaira riki ngkanne n are mwakoro 2. A tobwaki ngkanne aia kainano kaawa ma te naan Aro ake ti a tia n tatabeka aia bubuti ibukin kainanoan aia booti n te tai aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker. Ao ni kaekan ane e tabekia te Tia tei ae rine mai Tarawa Ieta Madam Speaker, e kangai. Eng, kanga te kantaninga bwa n te kabanea n tibwatibwa aio ao e nang kaekai kainano man abamwakoro ke mwakoro ake a tuai reke tibwaia.

A tia ni mwananga ara koraki Madam Speaker n aron are I kabwarabwara n taai aika nako ni kaekan naba te titiraki aio.

A tia n roko n ana abamwakoro te Tia tei ae rine ao a tia ni kabwarabwara te policy ke te Kainibaire ae e boou ibukin tibwakin booti aikai.

Are e a tiku aio ngkanne *Madam Speaker* inanon bain te Kauntira n reitaki ma Taan tei bwa a nang bon taraia raoi bwa antai mwakoro ake a boni kainanoa raoi te booti aio. Aki manga taraki mwakoro ke kaawa ake a tia n reke tibwaia *Madam Speaker* n taai aika nako, ma a nang bon karaoaki raoi ngkanne n taraki ake a bon tuai reke tibwaia n taai aika nako.

Kanga anne ngkanne te Kainibaire Madam Speaker. N aron are I taekinna, a tia n roko ara koraki n ana abamwakoro te Tia tei ao au kantaninga bwa te kabwarabwara are e a tia n anganaki taian

Kauntira. A tia n rangi n mataata iai iaon tera aron te tibwatibwa anne n reitaki ma taben te Kauntira ao tabeia mwakoroa ke a na butimwaei karikirake aikai.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa te Tibiika. E koaua ao e rabwa riki te Minitita. Ti kakoaua are tao e a tia n roko taekan aio iroun te Kauntira. Ao e koaua tao n ana keiti Tarawa Ieta e kaineti ma kanga kaongoraeakina are aongkoa mwaitin tibwan Tarawa Ieta, kanga te buki ni Kauntira.

I taku bwa kanga ni bon ana keiti ngkanne Tarawa Ieta ngkana e a tibwatibwaki aio ao ane a na bon iai ngkanne akana a na aki reke tibwaia.

Ao tao a na manga bon uotarake naba aia bubuti imwina. Bwa are I taku bwa kanga n otara, ke n ara bubuti n taai aika nako ao kanga e tobwaki te bubuti ibukia Aro ao te naan kaawa.

Bon aikai rabwata aika a rangi ni kainanoa te booti n ana keiti Tarawa Ieta. A rangi ni buokaki Aro n te booti riki mwamwanangaia n nakomai.

A rangi ni buokaki naba te naan Aro ibukin aia waaki ni karikirake te booti aio.

Ngaia are bon aio aia bubuti te naan Aro ao te kaawa aika a bon tuai n reke tibwaia.

Ma e aoria bwa are tao ngaia e a wakinaki. Ti a nora ngkanne aron tibwatibwakina. Tao ti a manga bon reitaki ma te Minitita ni manga butia bwa tao aikai Aro ake tao aki reke tibwaia.

E boboto au bubuti iaon tibwatibwakin aia kainano te naan Aro ao kaawa. E rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ribanataake Tiwau: E rabwa ao kanga te kantaninga n te tibwatibwa aio e nang kataia n tobwa kainanoia mwakoro ake a tia n aki noraki n taai aika nako.

Ngaia are kanga te kantaninga bwa n te tibwatibwa aio ara kantaninga bwa nang kaekaki aia kainano mwakoro ake aki ngkoa reke tibwaia inanon te tai ae e nako.

Ma e koaua *Madam Speaker,* tao ai bon norana bwa tera kanoan mwin aio.

I taku bwa te bae e kakawaki naba bon ana itera te Mwakoro ke te *community* are e na butimwaea te ibuobuoki aio iaan are tiaki te bwai ae e bebete arona.

Ngaia are e boni kantaningaki naba nake a na tauraoi ni butimwaea te karikirake aio bwa a na riai naba n ata tabeia iaon tararuakin aron karikirake aikai.

Bwa I taku bwa ae e karaoia te Tautaeka, buokaia. Ao iai tabeia ae e kakawaki ni manga bon tararuai bwaai aikai ibukin teimania.

Ma n aron are I taekinna *Madam Speaker,* te kantaninga iaon te tibwatibwa e nang kaeka te kainano ao n nooria mwakoro ake tao a tia n aki reke tibwaia inanon tibwatibwa aika nako.

Ao e koaua ti a tara are imwina bwa tera ao tao ai manga norana bwa e kanga.

Ao n aron are I taekinna ao ara kantaninga bwa aio e nang kaekai ni kabane kainano ni kabane. Au kantaninga bwa e ibuobuoki anne *Madam Speaker.*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika. Akea kabaneana bwa ai bon te karabwarabwa. E aoria bwa are tao ngai temanna te Tia tei mai Tarawa Ieta ae I a moantai naba ni kabaea te Minitita bwa ti a manga bon karekea ara tai ni marooro ngkana arona bwa aki tobwaki kainanoia ara botannaomata nakon mwakoron 2. Ara kantaninga bwa tao e na manga bon iai mwakoro 3, ao ti a karabwa te Minitita. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ribanataake Tiwau: e rabwa *Madam Speaker* ao e koaua are bon rawata naba itera ake I taku bwa a kona naba n ibuobuoki nakon te kantaninga aio.

Ao n aron are I taekinna iai te *livelihood project* are man te OB. Ao tao ngkana arona bwa iai abamwakoro ae tao aki toa, tao e kona ni manga kaakea n itera aika mwaiti *Madam Speaker.*

E koaua ti a uaia ni ibuobuoki iai n tarai aikai inanon te tai are e waaki iai te tibwatibwa. Ao e rabwa riki tabekan te titiraki ao ti a uaia ni kakaei anga aika a na buokaki iai ara botannaomata n itera aika tiaki mairoun te Tautaeka man itera naba n anga aika a kona naba n reke ni buoka tabeua. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwina. Te titiraki ae na tabekia te Tia tei ae karineaki maiTabuaeran Hon.Tewaaki Kobae, ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita ibukin te mwane ao babairean Karikirake. Te Minitita ae karineaki; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

KAETAN TAIAN BIRIMWANE NAKON ANA KPF AKAUNTI TEETA TOURURU

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tia babaire ao aio au titiraki. *E kona te Minitita ma ana taani mwakuri ake tabeua ni ibuobuoki nakon kaetan taian biri mwane ake a bon riai nakon ana KPF account Teetaa Toururu are e a tia n riki ni monitor ibukin reirei aika Mataroan te Kabwaia ma Araeten Primary school inanon ririki aika 1994 nakon 1998.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran ao aio kaekana. *Te Tibiika e tauraoi au Botaki ni mwakuri n reitaki ma te KPF n rinanon te titiraki aio.* E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Tewaaki Kobae: I a boni bwanana te kaitau nakon te Kauoman ni Beretitenti ngkai e nang kona n reitaki ma te *KPF* n rinanoa te kainano aei.

Te Tia babaire te Monita aio e mwakuri n te 1994 nakon 1998, ao e a oki te aba nakon te *KPF* ni kakaea ana birimwane ke ana karinimwane nakon ana *KPF account* ao bon te akea.

E ngae ni kororeta nakon te *Education* ibukin kani kaetan naba ana bwai. Ao bon akea naba te buoka are reke iai.

Ma ngkana arona bwa e boni kona n tobwaki ana kan buokaki te aine aei, ao I taku bwa e na bon rangi ni kakaitau ao tao riki nakon ara Kauoman ni Beretitenti are e nang kona ni katoka nanon te kani buokaki aei.

Kai tao ti ngaia anne are I a kan taekinna ikai. Ao e a totoki naba bwa I a katikua inanon te Kauoman ni Beretitenti. Ngkana iai kainanoan bwaai bwa iai bebwa naba tabeua aika irou ae e bon anganai neiere te moonita aio.

Tao teuana mai ibuakon ana kanganga are e riki te mwarara aio, bwa arana ngkoe neiei Nei Rare ao ngkanne tao arana are e kinaki iai ao tao anne e karika te mangaongao. Ao bon arana raoi ae ngaia ae e boni mwakoro ikai ae Nei Teetaa Toururu.

E a tia n tei n te kabowi neiei ibukin naba te rongorongo. E a tia n tei ibukin ana declaration. E a tia n declare bwa bon arana. Te aomata ae Nei Rare bon ti tebo ma te aomata ae Nei Teetaa ao e a tiku n aekakina aio n tuai man reke.

Ngaia are N na kakaitau riki ni bwanana bwanan au aomata aio nakon te Kauoman bwa e bia taiaoka ni waetata n tobwa aio.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki. Eng, tao e koaua n aron ae e taekinna te Tia tei bon te keiti ae bon rangi ni bongata te keiti aio bwa neiei e mwakuri man 1994 ao te kanganga bwa e a bon tibwa register ana KPA 2020. Ae nanona 26 te ririki n nako ao e a tibwa *register* ana *KPF* n 2020.

Ngaia are kanga e boni kuri n rangi ni kanga bongata. Ma e ngae n anne ao ti a tia n reitaki ma kain te Education, are e a tia n taekinaki bwa are bon taben te *employer* bwa e na riai ni kabwaka ana contribution nakon te employee. Ao te employee naba bon iai tibwana iaan te Tua n te KPF.

Ngaia are e eti, bon anne ngkana arona bwa e bon raoi mwakurin neiei ae e kakaeaki raoi, bon taben te *Education* ae e na kabwaka are bon tibwana as an employer nakon ana KPF te tia mwakuri aio, ao n ikotaki ma te bakao are e a tia n aki reke iroun te aomata aio man te tai are e na bon riai n tia n reke irouna.

Ma e koaua bwa n aron ae te KPF, e riaon naba ara konaa bwa e a tibwa register ana KPF n 2020, 26 te ririki imwin are e mwakuri iai. Ngaia are tao e na boni matoa aron karaoana.

Ma e na kakaeaki bwa I a tia n reitaki ma kain te Education ao ane a na mwakuria. Ao a tia n tuangai bwa ane a na manga bon reitaki ma te Tia tei ae karineaki.

A tia ni mena bwa ane a mwakuria ngkai ni kakaea bwa are a bon admit naba ae e a bon rangi n bongata te keiti aio bwa ai irabwi te ririki n nako.

Ma ane e karaoa te ukeuke iaona, man tokin te tai ane a na manga boni kaokia n reitaki ma te Tia tei.

Tao e koaua tao n aron ae e taekinaki bwa are tao e babane buokan ana titiraki te Tia tei. N tokin te tai ngkana arona bwa e a bon aki reke angana, are bon iai riki te kawai are e kona n karaoia te aomata are e rekereke ana KPF inanon te bowi. E rabwa.

Tibiika: Ao tao e a bon rau nanon te Tia tei ni buokan ana titiraki, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Nonouti; Hon.Bonteman Tabera ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki; Hon. Tinte Itinteang. E nakon te Tia tei.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN MANEABAIA KAIN NONOUTI ARE A KABONGANA AORAKI

Hon.Bonteman Tabera: Ko rabwa te Tia babaire ao aio taekan au titiraki. *N na butia te Minitita are tabena bwa tera ngkai te babaire nakon ana bubuti te Kauntira n Nonouti iaon tangiran tangoakin ana Maneaba are i Temaiku are e kabonganaki irouia aoraki mai aonnaba?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti. *Madam Speaker, I kukurei n taekinna bwa au Botaki ni mwakuri e na rinanon te bubuti aio.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Bonteman Tabera: I karabwa te Minitita n ana kaeka, ao e koaua taran ae te bubuti aio e a bon reke teuana tabun te ririki bwa iai te reta ae e kanakoaki nakon ana Tia Koroboki te O n aoraki ae bonginaki n 27/7/2021.

Bon te bubuti nakon te Minitita ngkana e kona riki n reke tain rinanoakin te bubuti aio bwa aonga n rau nanoia Kauntira iai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti. Ao e koaua, e raoiroi Madam Speaker bwa ane a bon ongora au taani mwakuri. Ao e raoiroi bwa ti a tauraoi n reitaki ma te Tia tei aio ibukin touan mwin ana reta are e mwaneweia. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Bonteman Tabera: Buokan te titiraki riki. Bon oin tabekan te bubuti aio ngkai e a moanna n noraki te kainano n te Maneaba aio, bwa tiaki ti kain Nonouti aika a kabongana aika te naan aoraki ma boni kain naba aonnaba ake iai rekerekeia ma Nonouti. Ao n noran te tabo aio ao e nang rikirake te kainano n tangiran te ran, te iti ao aron naba kaitiakan te *sewerage.*

N na butia te Minitita bwa tera ngke e rinanoaki naba aio ao a taraia naba bwa e kona reke bwa kanga kanoan naba te bubuti aio, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Nonouti.

Ao e koaua *Madam Speaker* n aron kaongoakiu, 5 ngkai taian maneaba ane e tatangoi te O n aoraki ibukin nneia ana Aoraki i Temaiku. Ao tao n aron ana bubuti te Tia tei are e kawenea ao are a tia n roko retana inanon baia kain te aobiti n irekereke ma te naan bubuti riki are e mwanewei, ao e raoiroi bwa ti

a kai reitaki ma te Tia tei tao imwin te Auti aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Bonteman Tabera: Ao e rabwa te Minitita n ana kaeka ae e nang tamaroa. E raoiroi bwa e a bon tiku inanon bain te Minitita ma ana koraki. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa ea bon rau nanon te Tia tei mai Nonouti ni kaekan te titiraki. Ao te titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton; Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Otabwanin, Aba ao Karikirakean te Ununiki; Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim teTia tei.

WAKINAN KARIKIRAKE IAON TE TABO ARE E TEI IAI TE TABO NI BWAA IAON KIRITIMATI

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio au titiraki iaon te Ota bebwa ane nambwana 105. *E kona te Minitita are tabena ni kabwarabwara bwa e a uki wakinan taian karikirake iaon te tabo are e tei iai te tabo ni bwaa irarikin ana riiti te Minitita te Aono n Raina ke e tuai?* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker. Ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, ni kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao e kona ni wakinaki te karikirake iaon te tabo are e mwaneweaki ngkana arona bwa e a tia te rabwata ni babaire ibukin kabonganan aon tano n anga te kariaia nakon te tia karikirake are e bubuti te tabo anne.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minitita nakon te titiraki aio. I taku bwa te titiraki aio, kanga bon aia titiraki ni kani kamatata kain au abamwakoro ae Kiritimati riki nakon te riiti are ngaia ae I mwaneweia inanon te titiraki aio, ngkai e kakoauaki bwa te tabo anne tuai kabwataki inanon tain te kababa ke anganakia riiti ni bitineti bwa a kona n *apply* nakon te tabo anne.

Ao ti a tia naba ni kataia kanga n ibuobuoki ni kakaea rongorongona ma e aki rangi n reke raoi tabwanin rongorongona ma iai aika a ibuobuoki nakoira kain Lands bwa ti na reitaki nakon te *board* ikai ae te *Central board.* Ao a kanakoa bwa bon te *application* iaon te reta kanga e boni kananonaki te tabo teuana ngkana e eti ngkana iai naba

rongorongona mairoun te Minitita. Kanga e nanonaki n te tabo are irarikin te *KPA* bwa kanga nnen te naan konteina.

Ao ngke e a manga wakinaki ao e a wakinaki n te tabo naba teuana are ti a tia ni kabwarabwara ni mwaneweia iaon ara titiraki aio. Ngaia anne ae e korakora te Kan titiraki irouia te botannaomata ngkai a boni kakoaua bwa te tabo anne kanga e bon tuai katauaki te riiti ni bitineti iai.

Ao e kakoauaki naba bwa kanga iai mena te Kauntira bwa e boni kaitara raoi ma ana tabo te Kauntira ao kanga e reserve naba nakon te Kauntira ibukin karikirakeana. Ngkana e kona ni kamatata riki te Minitita ae karineaki iaon kanga te tabo ane e mwaneweaki n te titiraki aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei ma buokan ana titiraki. Ao e koaua te tabo arei tiaki te tabo ae tao e rangi ni abwabwaki ke ni bubura, tao ti mai ikai nakon am taibora anne. Ao te tabo naba arei kanga e boni ti mena iaan te *commercial*.

Ao ngke ti kakoaua bwa ara rabwata akana i Kiritimati ngaia aika ti tiku n ongora irouia moa bwa e uara te tabo anne e raoiroi ibukin arei ke e aki.

Ma ngke anganira te *green light* ae e raoiroi ao ngaia are I anga naba ngai au *green ligh*t bwa e raoiroi. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa ana kamatata te Minitita ae karineaki ibukin te titiraki aio. Ao I taku bwa ae nanona kanga e tuai rangi n mataata raoi, ao nanona e a tara n ae e nakoraoi. E a mannga tauraoi ni kamanenaki taabo akanne.

Kam a kona n *apply* kain Kiritimati ake a kainanoia bwa e rangi ni tamaroa te tabo anne ibukin te karikirake. Are kanga e bon tautauaki ngkoa ao kanga bon akea rongorongona iroun te Tautaeka bwa e na kona ni kanakoa moa ni kona n ritinaki bwa te riiti ni bitineti ke tera nanon ane e na kona ni kanakoaki iai, tao te riiti ni maeka.

Ma n te tai aio ngkana e eti otau n ana kaeka te Minitita ae karineaki bwa e a nako te *green ligh*t. Ae nanona bwa e a katauaki bwa ai te tabo ni karikirake.

Ao tao anne naba a bon ongora kain Kiritimati ngkana arona bwa e na eti otau bwa a kona naba ni manga *apply* taabo akanne bwa e rangi ni mwawa. E a boni mwawa naba tao

mai ikai nako e kan reke riki 100m ke 200m rarikin te tabo anne ke 300m.

Tao anne naba te tabo ae a bon kan titiraki kain au abamwakoro ibukin are kanga bon akea norakina bwa e na kona ni karaoaki bwa tera.

Ao ngkai e a mataata n te tai aio ngkana e eti otau n aron ana kaeka te Minitita bwa e a kona n nako bwa te riiti ni bitineti ibukin karikirakean te aono anne.

Ao tao ti a kona naba ni kaungaia kain ara abamwakoro ae Kiritimati bwa a kona n *apply* n nako n ira kawain ane e boni kantaningaki man ana Botaki ni mwakuri te Minitita ae karineaki. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao I taku bwa e a reke te kantaninga irouna bwa ngkana te tabo anne bwa e a tia n aranaki bwa te *commercial* ao e bon riai ni *commercial.*

Ma ibukin ana rongorongo te Tia tei, bon akea te *outstanding request* inanon baira tao ana mena te Kauntira, akea. Ai bon tibwa ana rongorongo te Tia tei ae karineaki e a tibwa roko inanon baira ae ti kakoaua bwa anne naba teuana te bwai ae e tangiraki.

E kakantaningaki n te itera arei bwa bon akea rte *service provider* n te tabo anne ngaia ti taraia ao a noria Kauntira mai Kiritimati ao a kunea bwa e bon riai.

Ngaia are ti a kariaia mai ikai, ao ara kantaninga bwa akana imwina ngkanne ti a manga rinanona. E a uki marawa n taabo akanne bwa are bon te *commercial.* E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei. E nang rabwa kanga te kamatata riki, ao I taku bwa e a boni mataata ana ibuobuoki te Minitita ae karineaki are e a kona ni kanakoa te tabo are ti nanonna ao ti mwaneweia inanon ara titiraki aio bwa te aono anne bwa e a kona ni karaoaki bwa ai te tabo ni karikirake.

Ao tao ti a boni kaungaia kain ara abamwakoro ase Kiritimati ao antai riki bitineti mai iaon Tarawa ake a kona n raa. Bwa te tabo ae bon rangi n tamaroa bwa e mena i nukan te kawa ao a kona te kai roko iai te botannaomata kanga ibukin tangiran te karikirake, ao I taku bwa bon te tabo ae e rangi n tamaroa.

Ao ti a kaitau n anne ao ti a kaungaia ara botannaomata iaon Kiritimati ao akana a bon tauraoi naba ni kan *apply* nakon te tabo aio ibukin kainanoan te aono anne. Ko rabwa *Madam Speaker* ao ti a kaitau riki nakon te Minitita ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Tia tei ngkai e a reke otana ae ti tebo otara ma ngaia.

Ngkanne ti au taeka n iraorao ni ibuobuoki nakoia koraki akana a *residential* n taabo akanne bwa tina kamwawaira n te tabo anne, bwa ti aki ataia bwa a kanga ni men ate *residential* irarikin te *commercial*.

Ngaia ngkana kam kukurei ngkami akana kam maeka n te *residential,* ti na kamwawai ngkami mai ikanne bwa tiaki nnemi anne bwa anne nnen te *commercial.* E rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Butaritari; Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi; Hon. Martin Moreti. E nakoim te Tia tei.

KATAMAROAN MARAE N TAKAKARO IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e kangai au titiraki. *Te bubuti nakon te Tautaeka bwa e kona ni katamaroai marae n takakaro iaon Butaritari ibukia te Roronrikirake ngkai iai marae tabeua ae a kainanoa te bwai ni mwakuri ae bubura?* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei temanna mai Butaritari ae karineaki n ana titiraki ao aio kaekana. *E tauraoi te Tautaeka n rinanon te tabeka aio.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Minitita ae karineaki. Ao e koaua e bon rangi n uarereke kaekana bwa e tauraoi te Tautaeka ni butimwaea te tabeka aio.

Ao e koaua *Madam Speaker,* N na bon ti buoka teutana au titiraki ao I kabwara bure nakon te Minitita ae karineaki. Bwa ngke arona bwa I bon ataia bwa ngaia ae e na kaeka aio ao I bon mwanewea aran ana tabo ni mwakuri te Minitita ae karineaki.

Ma aio au tabeka ae I bon tabekia n taai aika nako ao I kaekaki iai mairoun te *MISE*, kanga n aron au ururing iai. Ao te kaeka n te tai arei, eng e boni kona ni waekoa ni karaoaki ngkana a mena ikekei bwaai ni mwakuri.

Ma e koaua n aron ae ti tebo naba ma te naan rawa are ti marooro iai ni bon te ingabong naba aio *Madam*

Speaker. Eng, a nako taian bwai ni mwakuri ao kanga bon akea te ibuobuoki ae karaoaki nakon te naan marae n takakaro.

Ma I rangi ni kakaitaua te Tautaeka bwa are kanga ana boutoka nakon te roronrikirake, e bon rangi ni korakora. Ao teuana ae e rangi ni kakawaki ibukin te roronrikirake kanga taian marae n takakaro *Madam Speaker.*

Kanga I taku bwa e aera, ao I karabwa te Minitita n te MWYASA ngkai e kaeka ao e butimwaeia.

Ma N na bubutia te Minitita, ao tao n ningai ae e tao e kona iai n reke wakinan aio bwa are e a kan manga roko te Runga n ae imwaira.

Ao ngkai ae te iwawaki n takakaro irouia kain ara abamwakoro, e rangi ni korakora. Ma e nang kanganga irouia kaawa tabeua ake bon akea aia marae ao a kataia n nako n takakaro ngkanne tao iaa.

N tabetai a takakaro ngkana e ora taari ao a kataia ni kakaea aia tabo are e na reke te takakaro iai.

Ma N na bubutia te Minitita ngkana e kona ni kaeka *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki mairoun te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua tao ibukin taina ae e bubuti bwa n ningai ae ti na waakinna.

Tao e koaua ti bon riai ni iraorao ma te rabwata are te MISE ngkai boni ngaia ae mwiokon bwaai ni mwakuri irouian.

Tao bon anne naba teuana ngaira ngkai ara kataratara ngaira kain te MWYASA bwa tao e a bon raoiroi ae e na iai ara bwai ni mwakuri. Bwa are ngkana tao ti taetae, e na karaoaki. Ti a boni mwananga naba, ke tao e na riai n iai ara bwai ae ti bon taku bwa ti kainanoia ibukin karikirakean te takakaro te Tia babaire.

Ma I nang kabwara bure ngkana e na kona n taekinaki taina. Ma au kantaninga bwa ngkana tao iai bwai ni mwakuri tao iaa ngkai, tao ngkana i Makin ke tao i Butaritari ao ti a bubutia te MISE bwa tao tera ngke a kona naba ni ibuobuoki ke tao n iraorao iaon te tabeka aio te Tia babaire.

Ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: E rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te Minitita. Ao bon anne bukina ngkai kanga I aki mwanewea am tabo ni mwakuri te Minitita ibukina are kanga, eng bwa are ko tabe ma te roronrikirake ma aron karaoan te

naan marae iaon abamwakoro, kanga tao e a manga aki rangi n roko ma are am korakora te Minitita ae ko karineaki.

Ngaia ae kanga I bon riki ni mena iai bwa kanga aongkoa te Tautaeka iaan are I aki rangi n ataia naba e a tia ni kaeka n taai aika nako te MISE ao kanga bon akea te bae e riki.

Ma e aoria bwa I a bubutia riki te Minitita ae karineaki ao bon te Tautaeka ngkana e kona ni waekoa n noori aikai. Bwa are ai boni marurungia ara roronrikirake ngkana iai aia tabo n takakaro *Madam Speaker.*

Ma I ti kan buoka teutana au titiraki aio *Madam Speaker*. Eng, n ara kawa ae Ukiangang ao kanga iai teuana aia marae are kain te Itera Maiaki are kanga te kawa are mai Maiaki. E aki rangi n raoiroi naba, ma a bubuti kain are te Itera Meang bwa iai te Tawana ae e nang bubura kaei te Tawana n ara kawa ae Ukiangang, ma tera ngke arona bwa e kona n ae e a noraki naba ni karaoaki aia marae. Tao e ti kainanoa taunakina ma kaitiakakin te naan kaina akana a mena n te Tawana Madam Speaker.

I a bubutia te Minitita bwa e a karina naba ae kanga bon aio riki ae bon aia tabeka nakoiu. Ma ngai I tara are bon kabane kaawa, ao ngkanne ngkana tao iai ae e kona ni manga karaoaki n ara kawa ane Ukiangang Meang *Madam Speaker*. Ao e rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki. Eng, ti a bane n *noted* aikai ke tao n taui mwia. Bwa ngkana arona bwa e manennanti aron te ibuobuoki ke tao iai te bwai ae e karaoaki iaon Butaritari n itera tabeua, karikirake aika a bubura ao tao ti a karin rakea naba te tabeka aio bwa kanoan te mwakuri n taina ae e riai. Ao ara kantaninga bwa e na rangi n ibuobuoki aio nakon te Tia tei ao nakoia kain Butaritari ake a kainanoa te marae n takakaro te Tia babaire. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ai bon ti teuana buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: E rabwa te Minitita Madam Speaker ao e raoiroi bwa kai I taku bwa bon iai taian bwai ni mwakuri aikana a bon tiku iaon Butaritari. Ma ngkana tao arona bwa a boni kona ni kabonganaki moa. I aki rangi n koaua Madam Speaker ma eng, kanga bon iai bwaai ni mwakuri ngkoa ake a roko n te tai ae e nako.

I taku bwa iai akana a tiku naba ikekei, ma ngkana tao a kona n ibuobuoki iai.

E aoria bwa e a bon tiku inanon bain te Minitita ma te Tautaeka ao ti a kawenea riki bwa kanga te bubuti.

Ma ngkana a bon angabuaka moa n te tai aio, e raoiroi bwa ngkana tao e a manga roko karaoan te kawai iaon ara abamwakoro, tao a kona ni manga noori akanne *Madam Speaker.* Ao e rabwa te Minitita.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao kanga e na uarereke ao I taku bwa ti a bane n nanoraoi iaon anne ao ti a bane n note bwa a kibaria ara koraki n iraorao ma tao te *MISE.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki, ao e bon reke tain ara titiraki are teuana ai boni kabaneana. Ao te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao bon te Minitita naba ae karineaki n te mwane ae Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

ANA MWANE N TANIA MARAKEI N IKOTAKI MA ANA SMALL GRANT IROUN TE TAUTAEKA

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker* ao ngkai bon te kabanea n titiraki n te bong aio. Ao ai bon au kabanea naba n titiraki ae N na tabekia ae au ka-3. Ao e kangai ngkanne taekan au titiraki. *E kona te Minitita ae tabena ke te Tautaeka ni kaongoa te Auti aei bwa ai iraua ngkai ana Mwane n Tania Marakei ni ikotaki ma te small grant n tokin 31 Aoakti 2024?*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna te Tia tei ae karineaki mai Marakei temanna ao aio kaekana. I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine bwa tibwan Marakei man aia Mwane n tania Kauntira n abamwakoro ke tao te *ICDF* bon $106,174.00. Aio are e aki ikotaki ma tibwaia Taan tei man te *Livelihood project.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti iai teutana kaokoron am kaeka ma ane iaon ara Ota bebwa ma ti na ira are iroum ngkanne taiaoka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au bure tao ti te taeka ae kaokoro ae tiaki te *livelihood project* bwa te *small grant.* Te karautaeka nakoim te Tibiika ao te Tia tei ae karineaki. Ti a ira ane inanon te Ota bebwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ao ibukin ara *record* bwa e aoria raoi n eti am kaeka. Ko rangi n rabwa. E nakoim te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Madam Speaker I karabwa te Kauoman ni Beretitenti ao I taku bwa e kaeka are

te moan are ana Mwane n tania Marakei are bon man te Tautaeka, kanga I tuai n ongo are e ikotaki ma ara mwane ae te small grant. E a tia naba n ikotaki iai, ao N na bubuti ngkana e a tia naba ni kaeka anne.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa, Ngkana e bon nako naba iaan au kaeka arei are e aki ikotaki tibwaia Taan tei.

Ma tao e kakawaki ngkai I a kamatata iaon aei. Are ngkai aia Mwane n tania Kauntira are e aranaki bwa te Island Council Trust fund, te kantaninga ngkai bwa e na riai ni bwai te bwai anne imwain tokin te ririki aio. Tera te bae e bae iai? E bon ti bae ngkai bon man ti barongan te Tua.

Ao ti a tia n reitaki ma ana aobiti te Tia kaeti tua ao e na mwakuria te *regulations* are ngaia are e na kabobongai raoi aron withdraw policy, taian tua ibukin aron te karinimwane ao aron tararuana irouia ara Financial manager ae ti a tia n rineia bwa e na tara te mwane aio.

Aio n aron ae I taekinna *Madam Speaker*, e na riai n tia raoi taekana ao ni bwai te bwai aei, e na riai n uki aia mwane taian mwakoro iaon abamwakoro ni kabane imwain tokin te ririki aio n aron tian ao bobongan raoi te *regulation* aio. '

Ngkanne n te tai are e tia iai ao e koaua, ti karabwaia kain Marakei bwa e nang rabwa aia iango ae a nang karaia Taan tei tibwaia are man te small grant, a nang bon kanakoa naba nakon aia Mwane n tania.

I taku bwa aio te tamnei ae e rangi n tikiraoi bwa I taku bwa akea ae e a tia ni karaoia iaon Kiribati. Ao I taku bwa e rabwa aia taratara Taan tei aikai ao tao aia bonnano ma kain abaia ae Marakei are a tia ni kukurei bwa a nang karaia tibwaia man te *small grant* are e aranaki ngkai bwa te *livelihood project* ngaia tao e bure iai au taeka nakon aia Mwane n tania.

Anne n aron ae I taekinna, ngkana e tia raoi te babaire iaon are e nang bon karaiaki te mwane nakon te *Manager* are e na tara te mwane aio ao e a karaoaki naba ngkanne are e nang anaki tibwami Taan tei ni karaiaki n akon ana Mwane n tania ami abamwakoro n aron ae kam a tia ni boraraoi ma ngaia. E rabwa.

Tibiika: Kauouan buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker, ao e koaua n aron are e taekinna te Kauoman ao mwaitin te Mwane n tania are e

boni karaoaki mai ikai ae tao ane e tuai tia taekana $106,174.

Ao ngaira kanga n ara taratara n tokin te ririki aio ngkana arona bwa e toki te ririki aio ao mwaitin ara small grant ae tao e mena inanon bain te Tautaeka $143,440. Nanona e a kani bubura riki ara small grant are ti karinna ao kanga ti nanokawaki ngkana arona bwa e tuai, bwa are te raka irian te tai. Tao n ningai te tai ae e na kona n tia barongan te bwai aio bwa are 2021 ae ti taua ara *small grant* ni karina iroun te Finance. Ao manga 2022 te ririki aio ti a manga karinna naba.

Ngkanne tao n ningai ngkanne te tai ae e na reke e aonga n ae e moantai n nako te raka are ti taku ngaira bwa e na moantai naba n reke mabiaora man te *interest* are ti tangiria, taiaoka.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eng, ti a reitaki ma te Tia tei ae karineaki n aron aki nanoraoina ibukin ae e a boni mwarara ke e nang boni bwai raoi te Mwane n tania aio.

Ma n aron are I taekinna, e bon rawata arona are ti aki te bae bakekete te babaire ibukina. Te bae teuana ae e rangi n kanganga ngkai imwin ara marooro ma te *Fund Manager* are ngaia ae e na tara te mwane aei ao tao bukin ana rongorongo te Auti aio ke te Tia tei ae karineaki, ti a tia n rinea ngkai *Black Rock*. Blac Rock ae temanna te *Fund manager* ae tara ngkai te Mwane n tania. Ao kam ataia n ana Mwane n tania Kiribati ae bwanin ae e bubura ae bon taekinna bwa bon uoman te *Fund manager bwa te Black Rock ao Horthen Trust.*

Ao imwin ara kakae ao mwin ara marooro ma ngaia ao ti a tia ni kukurei bwa bon Black Rock ae ngaia ae e na tara te mwane aei.

Ngkanne iai tabeua taian complications aika a mena bwa are Black Rock e aki kona ni kangai; e na bon tannako Marakei irouna, e na bon tannako Abaiang irouna, Abemama irouna, antai riki.

Ma iai ngkanne te baere kanga e aranaki bwa te *trustee agreement* are aongkoa e na boni karinaki ibuakon ana Mwane n tania Kiribati, ma e bon tannako te abamwakoro teuana ma ana akaunti ae e bon okoro.

Are nanona e ngae ngke e rin ibuakon ana Mwane n tania Kiribati are e bubura anne are te Reserve fund ke te RERF, tiaki part of the RERF ma e na bon tiku bwa ana bwai te abamwakoro teuana ma teuana. N aekakin e na bon tannako Makin, Butaritari bon irouna ao antai riki.

Ma e ti karaoaki arei ibukin karaoakin te agreement ma ngaia.

Ngaia anne taian legal complications aika a mena ma I taku bwa ti kukurei bwa ti a tia ni kataia ni kaeta anne ma ara Tia kaeti tua, ma ai manga teuana ngkanne ae ti mena iai ai te regulation ae ti karaoia.

Ngaia are boni ngaia anne kanga bukin te mwarara ao ti karautaeka n aron ae tao ngkana iai. Ti kataia ni kabanea ara kona ma are tiaki te bwai ae e uarereke karaoana. Ma te bae e kakukurei bwa n tokin te tai ao e na waaki nako ao e a bon nako naba.

Ao I taku bwa ti na kaungaia riki ara Tia tei mai Marakei bwa I taku bwa boni ngaia ae a moan katea te tamnei te banna ae e rangi n tikiraoi ae I taku bwa ngkana e kona ni manga iraki irouai abamwakoro ake tabeua. I taku bwa te banna ae e na rangi n raoiroi ibukin rikiraken aia abamwakoro inanon taai aika na roko. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ao I taku bwa e a bon rauaki nanom ngkai ko katea baim.

Ao I taku bwa e a boni bane ara titiraki anne iaon ara Ota bebwa ibukin te ingabong aei. Ao I tara te tai ao e aki reke tain ara bwai are imwina. Ao ti a bon riai ni motirawa ibukin ara katawanou ao ti a manga kaitiboaki ikai nakon te aoa 2.00pm n te bwakantai. Kam bati n rabwa, ti a motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara ota bebwa.

Tibiika: Te Biira imatau n te bwakantai aei. Are e na nako ibukin moan warekana. Bon te Biira ibukin te Riki ni Kiribati 2022 ke *Citizenship (Amendment) Bill 2022*. Ao aei are e na boni kanakoa te Beretitenti ae karineaki, H.E. Taneti Mamau. Ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti. Ko a kanakoa am marooro iaon am Biira.

MOAN WAREKAN TAIAN BIIRA CITIZENSHIP (AMENDMENT) BILL 2022
(1St Wareware)

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I kukurei n tabeka ana Biira te Tautaeka iaon onean ana Tua Kiribati ibukin te Rikia ni Kiribati 2022, ke *Citizenship (Amendment) Act* ibukin moan warekana n te bwakantai aio.

Ao imwain ae I waaki nako, ao I a rimoa n tabeka moa bwanan te Tautaeka ni kamauri nakoimi ni kabane. Ni mairoum Madam Speaker, te Kauoman ni Beretitenti ao Minitita ni kabane. Te *Leader* n te Kaitara ao ai bon nakoimi Taan

tei ni kabane, ni ikotaki ma ma kain Kiribati ni kabane ake e reke ongoraia iaon te rerio n te tai aei. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane moa ni mauri!

Madam Speaker, e koaua ae e bon uarereke te onono bwa ti uoua are e wene imatan te Auti n tei aio. Ao aei ae e rangi ni irekereke ma te onono are a na manga nako imwina iaon Tuan te Boborau ibukin te ririki 2019.

E kainanoaki te onono aio bwa ibukin kamwakuran raoi te Tua aio, ma te Tua ibukin Boborau 2022 iaon karinan te *Permanent Resident Visa,* bwa teuana mai ibuakon baike a kainanoaki imwain ae ko kona ni karina am bubuti ibukin te Kan riki ni Kiribati. Ao e na kawaerakeaki naba mwaitin te ririki are ko a tia ni maeka iai iaon Kiribati man 7 te ririki nakon 10 te ririki.

E noraki riain aio n te tai aio bwa ti tebo e a rangi n bebete riki nakoia I-Abatera te bubuti n ikan riki ni Kiribati nakon are karekean moa te *Permanent Resident Visa,* bwa ti aonga moa ni kona n anga te tai ae e bon tau n tirobaei aroia a kan riki ni Kiribati.

Te onono are e tabekaki n te tai aio *Madam Speaker*, e ti kaineti ma I-Abatera ae kan riki ni Kiribati ke te *Citizenship by naturalization* ao e aki rota te riki ni Kiribati irouia ake bon iai rikiaia ni Kiribati mai irouia aia karo ke te *Citizenship by registration* are e bon tiku naba ngkai n ai arona n akea te oneaki.

N aron ae I taekinna ao bon ti uoua onono n aron aikai:

i) Onean mwakoron te tua ae 7:1 iaan te Principal act. Bwa e nang kinaki te *Permanent Visa* bwa te moan Kainibaire ae e kakawaki ae e na tei bwa kanoan (a) iaan te *principal act* n te onono aio. Imwain ae e karina ana bubuti te I-Abatera bwa e kan riki te I-Kiribati ao e bon riai iaan te e onono aio ni iai irouna te kariaia ae te PR ae tuai bane taina ke e tuai kamaunaki.

ii) Onean te mwakoro naba anne 7:2. Ao e na oneaki 7 te ririki nakon 10 te ririki maanin te aomata n tiku ni maeka imwin ae e kona ni karina ana bubuti ibukin te riki ni I-Kiribati. Ti kona n titiraki inanora bwa bukin tera ngkai ai 10 te ririki ke e a bitaki man 7 nakon 10 te ririki.

Ibukina bwa e a katamaroaki te *permanent resident visa* man 3 te ririki nakon 7 te ririki maanin te aomata ao e a tibwa kona ni karina ana bubuti.

E anaki ngkanne 7 te ririki nakon te PR ao e a riai ngkanne n oneaki aio nakon 10 te ririki. E a bon rangi ni maan te tai n tiku n arona ae 10 te ririki e a riai ni katamaroa.

E a bon rangi ni maan n tiku n arona ae 7 te ririki ao e a bon riai ni katamaroa.

Te riki ni I-Kiribati ai bon te kabanea ni mwaneka ao a mwaiti iriana ae na reke n aron are e reke iroura ngaira ake bon I-Kiribati man rikiara. E a riai n aki bebete karekean -aio irouia I-Abatera.

N aba aika irarikira riki Aotiteria ao Nu Tiran, ao ko totokoaki n aekan visa aika kakaokoro aika a rangi n matoa karekeaia bwa e tangira moa reken te mwakuri, ko na kau mwane tao irabwi te nga ke irabubua te nga ae e riai n reke iroum. Ke e na iai am bebwa n reirei ae bubura n aron te Taokita ke te *PHD* ke e na tuai n riaon 35 am ririki ni maeu.

Ko na marurung ao ko na buoka karikirakean te aba rinanon am mwakuri ae ko anganaki ae ko kona ni maeu iai ma am utu, ao e na teimatoa te mwakuri anne ao ko a tibwa anganaki ngkanne te *resident visa.* Ao imwina ko na manga karekea ngkanne te *permanent resident.* Tao e bon nakon naba 10 te ririki ke e nako riki ao ko a tibwa riki bwa kain ngkoe te aba.

Tao n ti ake iai aia mwane ae e mwaiti ao iai aia bebwa aika a bubura ao aia mwakuri aika a tamaroa ao nake a iein ma kain te aba aikai ae e bebete riki aron rekena irouia.

Ao man kabwarabwara tabeua akanne Madam Speaker, n reitaki ma Taan tei aika a karineaki ao taan ongora ao I a bubuti moan warekan te Biira. Bwa te onono nakon te Tua ibukin te Rikia n I-Kiribati 2022, e na warekaki te moantai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ao imwain ae I katabangaki te marooro iaona ao I a kanakoa moa nakoim te *Leader* n te Kaitara, bon te Tia tei mai Abemama; Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ti a kauataoi moa kamauri n tamaroan te bwakantai aei. Ti na bane ni mauri!

Ao ti kukurei ni kanakoa bwanan ara itera ni kaineti ma moan warekan te Biira ibukin te Riki ni Kiribati ke te onono nakon te Tua ibukin te Riki ni Kiribati n aron ae e a tia n tabekia te Beretitenti ae karineaki.

Ao ti nang kukurei ni butimwaea te onono aei, are e a bon tia ni kabwarabwara te Beretitenti bon ti uoua ao ti noria bwa tao bon te

bwai ae e a riai n te tai aei ngkai e a manga reke inanon ara Tua n te Boborau te kariaia n tiku ni maan iaon Kiribati ke *Permanent resident visa.* Ma I taku bwa anne bon te bwai ae e a riai n riki naba bwa bon teuana tao kanoan te tibwanga are e na riai n tia n rinanona te aomata are tiaki kain Kiribati are e kan riki bwa kain abara ae Kiribati rinanon are te Riki ni Kiribati n te *naturalization.*

Tao kanoan te onono aei ae kanga ti a kaman kabongana ara Tua ane te tua ni boborau ane iai inanona man 2019, ane te *Permanent resident visa* ke te kariaia bwa e na tiku te I-Anena ke are te aomata ae tiaki kain Kiribati i Kiribati , e na kona n tiku iaan naba te visa anne.

Ao anne kanga ti nora riaina bwa e na riki naba bwa teuana bwaai ae e na kantaningaki bwa e riai n tia n reke iroun te aomata ae e kan riki bwa te I-Kiribati.

Ao tao bon te kauring bwa are e rawata kanoan ngkoa tera, tao aei ngkanne manga reitan kanoan te naan Kainibaire are e na riai n rinanona te I-Anena are e kan riki bwa kain Kiribati.

Teuana ae e nang kakawaki naba bwa e na riai bwa te aomata ae rangi n tamaroa ao e tikiraoi. Tao tiaki te tia kakiriwe ke tera; good character ae e kinaki n te anua ae e tamaroa.

E na riai ni bwati n taetae ni Kiribati, e na ota n te taetae ni Kiribati. E na riai ni karinea ara katei ni Kiribati ao e na riai ni kona ni boni kamaeua ma tao buna ao natina ke antai ane kanga e katang iaana. Iai ana *means of support*. Aoi ai naba ae e rangi n kakawaki bwa e na riai n ata tibwanga ngkana e a riki bwa kain Kiribati ao e na riai n ata tibwangana n te Riki ni Kiribati ke are e a riki bwa kain Kiribati. (*Duties of citizenship*).

Ane n te ririki, tao e eti bwa tao aei naba teuana te anga ae ti nora naba riaina n te tai aei ae e na maan riki. Bwa teuana naba te bwai ae ti kantaningaia I-Anena ake a kan riki bwa kain Kiribati, a na bane nanoia i abara ae Kiribati.

Ngaia are iaan naba ara Tua aei ao ngkana ngkoe kain te aba teuana ma tiaki kain Kiribati, ao ti aki ngkoe ke akea raram ni Kiribati, ao ko kantaningaki bwa imwain ae ko anganaki te kariaia bwa ko na riki bwa te I-Kiribati ngkoe ke ko na riki bwa kain Kiribati ngkoe. Ao ko na riai moa ni kanakoa rikim are teuana.

Are tao ngkana kain Nu Tiran ngkoe ke Amerika, ao n te kantaninga ngkanne bwa am *citizenship* n Amerika ke n Nu Tiran, ko na riai moa ke ko nang kakea. Bwa aei ti

tangira te *loyalty* ke te nano ae matoa ibukin tangiran abara ae Kiribati. Ngaia are ti nora riaina ane manga kanauana riki bwa tao e na tuoaki riki nanon te aomata are e bon kan riki bwa kain abara ae Kiribati bwa e na noraki raoi arona tao n te tai riki ae maan.

Ngaia anne kanga butimwaean te onono aei. Ma I taku bwa e kakawaki naba, bwa ngkai tao e a reke maroroakinan te Riki ni Kiribati, bwa I taku bwa e rangi n tiraua naba ngkai tao boni kain ke nake iai rikia ni Kiribati.

Te titiraki ae e aki totoki n roroko ibukin ao ngaira ake ti kainanoa te *visa* ngkana ti na roko i Kiribati, ao kai ngaira kain Kiribati ma akea ara *passport* ni Kiribati bwa e tuai reke ma ti *passport* n te aba ae ti mena ngkai iai.

Ma I taku bwa aei e reke naba te tai tao n ongoraia kain Kiribati bwa are ngkana bon iai rikim ni Kiribati ao e kangai te kabwarabwara iaan te Tua ae Maungatabu bwa antai ae iai rikina ni Kiribati ke a *person of I-Kiribati decent.*

Ao ni mwakoro 29 n te Tua ae Maungatabu ao e kabwarabwaraki bwa te aomata are ana bakatiku, a bungiaki imwain 1900.

Nanona ngkana ko kona ni katea rikim, ni kaota am bakatibu ae e bungiaki imwain 1900. Ao ngkanne ngkoe ngkanne ko reke iaan are te aomata are iai rikina ni Kiribati, *a person of I-Kiribati decent.*

Ao aongkoa are ngaira are bon iai rikira ni Kiribati, akea tukara n roko i Kiribati ao n tiku i Kiribati ao ni maeka i Kiribati.

Ao ngkanne teuana te titiraki ae tao e tuai rangi n mataata nakoia ara botannaomata, riki are bon ara koraki are bon iai rikia ni Kiribati. Bwa a kanga aroia ngkanne ngkana a nang roko i Kiribati. Ao I taku bwa aei ibukin te kamataata bwa a rawata naba ara botannaomata aika a ti titiraki ao tao ai taina naba aei bwa tao e a kona ni manga ibuobuoki iai te Beretitenti n tokina.

Ma aei n aron te Tua, ao tao te taneiai ni mwamwakuri n te itera n taai aika nako. Ao te bwai ae kakawaki ngkana iai rikim ni Kiribati ma akea ke tao e tuai reke am *passport* ao e nang kakawaki moa ae ko na kinaki bwa ngkoe te I-Kiribati ke iai rikim ni Kiribati.

Ao I taku bwa iai ane kanga e kantaningaki iaan mwakoro 23, n te Tua ae Maungatabu bwa ko na riai ae tao e boni mwaneweia te Beretitenti ni kinaki iai te *registration.*

Ao anne ae e na anga te Minitita ao te Beretitenti n te tai aei. Ao anne ae I taku bwa tao te bwai ngkai ae e na kainanoia ara botannaomata ake

a mena i tinanikun Kiribati, are iai rikia ni Kiribati ao a kan roko i Kiribati ao tao aei te bwai moa ae e rangi n kakawaki ae a na kataia ni karaoia ni karekea te certificate ke te bebwa are e na kamatoa are bon ngaia iai rikia ni Kiribati.

Ao man anne ao ai akea aia kanganga bwa aikoa ngkanne kainanoaki bwa a na karekea te kariaia ke te *visa* ibukin rokoia i Kiribati. Tao riki ibukia ake a bon tuai ni kinaki irouia kain te Immigration ke nake a tararua ngkai ara *board.*

Eng kanga anne ao ti ataia ngkai bwa tao e na rangi n kakaongora naba tao nakon ongoran te botannaomata bwa iraman ngkai I-Anena ae a tia n anganaki te riki ni Kiribati iaan te mwakoro aei, ke iaan te Tua ae Maungatabu ao ni mwakoron te Tua ibukin te Riki ni Kiribati ane 7.

Tao aikai rongorongo ae na rangi ni kakaongora ngke e karinna te Beretitenti n ana marooro bwa iraman. Ao tao iraman ae tao a tia ni manga anaki mai irouia te Riki ni Kiribati ao tera bukina. Bwa I taku bwa aikanne a na rangi n raa tao bon ibukin te ongora. Ngaira naba ti kan ataia bwa ai iraman ngkai.

Ao tao aei ngkai ibukin te Riki ni Kiribati ibukia nake tiaki ke akea raraia ni Kiribati.

Ao I taku bwa teuana naba te anga ae ko kona n riki ni Kiribati ao tao e a reke naba menana are ngkana ko iein ma te I-Kiribati ae te mwane, ngkana ko tobwaki iroun te I-Kiribati ae tao te mwane ke te aine, ke tanga. Tao aikai naba. Ma iaan ane te Riki ni I-Kiribati irouia ake bon akea raraia ni Kiribati ao I taku bwa e nang kakawaki bwaai akana a tia n kaweneaki iaan te Tua.

Ao n aron ane e a rin ngkai bwa teuana ke ngkana e a bwati ara Tua aei ao e na rin bwa teuana kanoan bwaai aika a kainanoaki mai irouia nakai bwa a na riai moa n tia ni maeka i Kiribati. Ao tiaki n ti ni maeka i Kiribati inanon te maan ae 10 te ririki bwa a na riai n iai n tia n reke te kariaia bwa a na maeka tao n te tai ae maan ke n te *Permanent Resident* tao n akea tokina imwain are a bon riki bwa kain Kiribati.

Bwa te kaokoro ngkai n aei bwa are ko bon tiku naba bwa kain te aba are ko bon moan kaina.

Bwa tao ngkoe kain Amerika ma ko bon tiku bwa te I-Amerika ngkoe ma koa kariaiakaki ni maeka i Kiribati n akea tokina, kanga n aekakia ara aomata akana i Aotiteria ao Nu Tiran.

Ngaia tao man te naan marooro aikai ao tao e bon eti ae e bon rangi n mataata ao ti rangi n boutoka ngkai aron manga karinan aei n ara

Tua ibukin te Riki ni Kiribati, bwa e a reke bwa ai kanoan ara Tua ngkai iaon e boborau ao are akea ngkoa n taai akekei ngaia ae e bon aki.

Ao ane manin te ririki tao e kona naba n reke bwa kanauan riki te tai n taratara iaoia aomata ake a na riki bwa kain Kiribati.

Ao tao mani marooro teutana aikai *Madam Speaker,* ti butimwaea moan warekan te Biira bwa kanga e a karokoa riki n te tai aei ara Tua anne ibukin te Kan Riki ni Kiribati irouia ake tiaki kain Kiribati ao kanaua riki ibukin tao kananauan riki te tai n taratara ao ni karaua raoi n tirobaea aron te aomata ane e kan riki bwa kain abara. Tao man taeka akanne, ti butimwaea moan warekan te Biira ao kam bati n rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minitita ibukin te Tua, te Tia tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Tarakabu Tofinga. E nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao ti kukurei naba n te bwakantai aio n reiti marooro ake a tia n tabekaki tao riki iaon te Biira are e a tia n tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki n rekereke ma te onono nakon te Tua ibukin te Riki ni Kiribati n aron are e a tia n nako te kabwarabwara iaona.

Imwain ae ti kanakoa te marooro ao ti a kan reiti bwana ni kamauri ake a tia ni mwemwe n te bwakantai aio. Ti a kamauriko riki te Tibiika ma kain am aobiti ao kain Maneabam n te bwakantai aio, ao kain Kiribati ake a reke ongoraia n te tai aio. Ti a bane ni mauri!

Ao e koaua n aron are e a tia ni boni kabwarabwara te Beretitenti n aron moan tabekan ana Biira. E koaua n aron te ongora ao bon norakin te onono aio, ao te onono ae e uarereke nakon te Tua. E koaua te Tua teuana ae e a bon bongata naba kabonganakina ao te onono n aron are e mwaneweaki, bon ti te onono nakon kabwakan te ririki man 7 nakon 10, ao te kauoua karinakin ke kinakin te aekaki ni *visa* teuana are e te *Permanent Resident Visa* iaan te Tua ae te Citizenship Act ke te Tua ibukin te Riki ni Kiribati.

E koaua *Madam Speaker,* I kaitau n te onono aio bwa aio naba bon teuana te onono ni menan ngkoa te *Citizenship Act n te MOJ* kanoan te naan katamaroa. E a kaman iaiangoaki ao kanga boni kanoan kanikoraoan te Tua n aron are iai rabwatana ae e a tia n tei, ao tarakina riki bwa e na niko ke kanikoana raoi ibukin mwakuriana n rekereke ngkanne ma Tua akana tabeua n aron te Immigration Act n aron are tao e na manga marooroakinaki imwina *Madam Speaker.*

E koaua katamaroa aikai boni kanoan te waaki ao ti kukurei ngkai e kona ni uotakirakeaki n te tai aio. Tao e koaua tao iai riki mwakorona tabeua akana a na kona n raa, ma tao e koaua a na abwabwaki riki mwakuriaia. Ma ti kaitau ngkai e a nako moa aio kanoan te katamaroa ae e uarereke.

Ao e koaua I taku bwa e teretere ao I taku bwa te bwai ae e kakawakin te onono aio bon kinakin te Permanent Resident akana akea ngkoa inanon te Tua are te *Immigration Act.* Ao ngkai e nang karinaki, ao e nang kinaki ngkanne bwa kanoan naba teuana te requirement ke kanoan teuana te Kainibaire ke baike a kainanoaki ao ko na kakoroa nanona imwain kan rikim ni Kiribati. Ao n aron ane e oti n te onono ane e karinaki n te Tua bwa ko aki kona ni karikaki bwa te I-Kiribati ni karokoa ko kabanea 10 te ririki.

Ko na tia ni kabanea te 10 n tiku iaon Kiribati ni maeka ni kabanea am tai i Kiribati. Ao I taku bwa anne te maan ae e anganira te maan aio ao kanga e a boni kaota naba nanom teuana are kabanean nanom riki bwa ko nang bon riki bwa te I-Kiribati, ko na kona n ata te katei, te aroaro ao te taetae. Nanona kanga e a boni kaota nanom are ko nang bon riki, ko nang anga am tai ae 10 te ririki mani maeum. I taku bwa te tai ae e abwabwaki ae anne e bon oti ae ngaia ko a tauraoi.

Ko a tauraoi n riki bwa te I-Kiribati. Ngaia are I taku bwa aio teuana te tai, e rekereke ma maanim. E anga te koaua riki nakoia ake a kan riki bwa I-Kiribati ae iai nanoia ae e korakora bwa nang riki bwa te I-Kiribati.

E koaua ngkana ti kabotaui ma aba akana irarikira akanne ke aba akana tabeua ao e koaua e kona n are e abwabwaki riki 10 nakon 20 te ririki imwain rikim bwa kain te aba anne n aron kawain naba are iai aia *Permanent Resident* , iai te naan *Visa* akana a na riai moan reke iroum tao imwain naba reken te *Permanent Resident Visa* ao tao bon rikim bwa kain te aba anne.

Ngaia are I taku bwa 10 te ririki, kanga e boni kaea nanon te kantaninga are kanga e bwainaki n aba aika irarikira ao n aron are I mwaneweia mai imwaina kanga e boni kaota am Motinnano ke tao bon nanom bwa ko nang bon riki bwa kan te aba anne.

Ao e koaua ngkana ti tanrikaki *Madam Speaker*, ao iai baika a tia n riki n taai aika ma ririki aika nako ao kanga I taku bwa kanga e bon kauekea naba nanoia Taan tei ao bon te botannaomata, ao I taku bwa e bon roko naba rongorongona n te Auti n tei aio kateakin te Komete.

Teuana naba ana *select committee* te Auti n tei, ae kanga iai ngkoa kanga te kanamakin ke tao te tabeaianga ibukia tabeman tao bon I-Abatera ake a kakoauaki bwa tao ai tibwa iraua te tai ke tao a tibwa rinnako n te aba ao anganaki naba te Riki ni Kiribati ke tao rikia ni Kiribati inanon te tai ae e aki maan.

Ngaia are tao te Tua aio tao teuana naba te anga n totokoi ke tao n angan riki te aomata ana tai ke te I-Abatera ana tai bwa e na kona riki n taraki riki ni Kiribati. Ao I taku bwa e a teretere riki te Kainibaire are ko nang rinanon ke e nang n reke iroum e *Permanent Resident.*

Ti kaitaua te onono aio bwa teuana te onono ae e tamaroa ao I taku bwa e nang aki kakeai te naan mwakuri buaka tabeua ke tao a na kona n riki n aron ae e noraki n taai aika nako ao kauekean te naan tabeaianga ao riki ao riki ibukin Rikia tabeman ae a bon taraki naba kanga te titiraki bwa a bon riki naba n ti iraua aia tai ao a riki naba n anganaki Rikia ni Kiribati.

Ao e koaua iai te marooro iaon ane tao iroun te Leader n te Kaitara, te Tia tei temanna mai Abemama ae karineaki n rekereke ma tera aroia te koraki ake bon tao kain Kiribati ma ngkana ko a mena i tinaniku ma tao a kan oki. I taku bwa anne kanoan naba te tua aio, are *Principal Act* ao e aki rekereke ma te onono aio ma anne are bon iai naba kawaina ao iai te commission. Iai te *Citizenship Commission* are bon tabena, rinanoakin te naan bubuti ibukia I-Kiribati ake a mena i tinaniku bwa a kan roko nako Kiribati ma a kani manga riki bwa I-Kiribati. I taku ngkanne bwa a na karokoa aia bubuti nakon te *Citizenship Commission*.

I taku bwa e kateaki naba iaan te Tua are te *Citizenship Act* ke te *Ordinance*. Ao anne ngkanne kanoan tera are e teretere kawaina. Are ko na riki ni I-Kiribati iaan te *registration* ngkana e kakoauaki bwa tao am karo, ke tao tibum ke antai riki ane am bakatibu iai rekerekeia ma Kiribati. I taku bwa anne e na rangi ni mataata n te Tua aio. I taku bwa e kakawaki ae ti mwaneweia ikai bwa ngaia a bon teretere karekeakin rikim ni Kiribati ngkana tao bon iai rekerekem ma Kiribati ma tao ko a maan ke ko bung i tinaniku ma ko kani manga oki ao iai nanom ni manga kan riki bwa te I-Kiribati. I taku ngkanne anne iai naba kawaina iaan te Tua ane e teretere are ko riki n I-Kiribati iaan te *Registration.* Ao n aron ae te Tua aio, e rekereke ngkanne riki ma are *Naturalization* ke karikakia I-Abatera bwa I-Kiribati.

Akanne tabeua *Madam Speaker* kanoan te marooro ibukin boutokan te Biira aio. Ti kaitau n ron uotakirakeana n te tai aio, tao e

koaua e na iai riki rekerekena ma te Biira are imwina n aron uotakirakeana n te tai aio.

Eng, ti nora naba riaina bwa te ririki are 7 ao 10. Bwa are ngkana ko a riki ni I-Kiribati nanona ngkanne ko nang anganaki te naan *treatment,* te naan *privilege* ke tao tera aron kinakim ngkai bon te I-Kiribati ngkoe ao teuana naba te bwai ae na reke nakoim te naan *social benefit.* Ngkana tao ko a roko n te ririki are 18 ke tao iraua, I taku bwa anne naba kanoan te *Citizenship* ke Rikin te I-Kiribati.

I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki te Tua aio bwa e na boni kinako raoi bwa antai ngkoe, tera anuam. Tera am kona n anga nakon Kiribati nakon waakin Kiribati. Ma I taku bwa anne ae e kakawaki ni kanoan te Tua aio ao n aron are I marooro iaona. Eng, ngai temanna naba ae I rangi n kukurei ao I boutoka te bitaki aio bwa bon teuana naba kanoan katamaroa ake a kaman mamaroakinaki ao iangoaki.

Ao ti kakaitau n te tai aio ngkai e a kona ni manga mwaing *Citizenship* nakon aobitin te *Foreign Affairs* and Immigration, ao a kona n taraki ngkanne bwa kanamoraoan te naan Tua aika uoua aikai. A na kona ni waaki ao a na kona n akea te untabataba n te naan Tua aika *Citizenship* ao te *Immigration* riki ngkai a mena iroun mwakan tao te Minitita ke e Beretitenti n te tai aio ni kona ni kamwakuri ni kaineti ma kibun nako te Tua aio.

Ngaia are man marooro akaanne *Madam Speaker*, ao ti boutoka moan uotakirakean warekan te Biira aio. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki mai Nikunau, Hon. Tauanei Marea. E nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ko rabwa ngkai ko anganai naba au tai bwa N na marooro iaon te onono iaon te Biira aio.

Ao imwain ae I kanakoa au marooro ae e uarereke naba, ao eng I kan reiti naba bwana ni kamauri nakoim *Madam Speaker.* I reitai ma raou n Tia tei n anga bwanara ni kamauri nakoim ao am Taibora, te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, Minitita, te *Leader* n te Kaitara, Taan tei, taan ongora ni kabane ao ai boni kain ara abamwakoro ae Nikunau. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua ae e a tia ni kabwarabwaraki tao taekan te onono aio *Madam Speaker.* iroun te Beretitenti ae karineaki. Ao bon ti uoua kanoana n aron are e a tia n taekinaki.

Ao I riki n teirake *Madam Speaker* bwa I kani kaota naba boutokan te onono aika a tia n tabekaki ke e a tia ni mwaneweaki inanon te Biira aio. Ngkai ti ataia bwa bon taian onono aikai, a na rangi n bongana ke a na rangi ni kakawaki ibukin karikakia I-Abatera bwa a na riki bwa kain Kiribati.

Tao te moan *Madam Speaker* n aron are e taekinaki, tao bon ti karinankin te Permanent Resident ke te (PR) inanon mwakoro 7, n te Tua ibukin te Riki ni I-Kiribati, ao tao te kauoua tao ti maanin ke te tao te ririki ane e a kamanaki riki man 3 nakon 7, ao ngkanne ai 7 nakon 10 te ririki.

Iai bukina akana a tia ni kabwarabwara, I aki kani manga kaoki akanne. Ma I kaitau n aron are a tia ni katauraoia te Beretitenti ma kain ana tabo ni mwakuri ao tao bon ana aobiti te AG iaon onean te Tua aikai. Ao tao bon oin raoi bukina *Madam Speaker*, bwa tao e bon irekereke te Tua naba aio ma rabwatan te Komition are ngaia ae e na tabeakina aron butimwaeakin taian bubuti irouia I-Abatera ake a kan riki ma kain Kiribati.

Ti kakoaua *Madam Speaker* bwa te Komition aio ngkai are e bon tuai moa ni waaki ke e tuai ni mwakuri iaan bukina ake iai katamaroa nakon Tua aikai.

Tao teuana, tao bon te Tua ae te Riki ni I-Kiribati ke te *Citizenship* ngkai iai te onono iai.

Ao e koaua *Madam Speaker*, eng tao e boni korakora tao te kakantaninga ngkanne nakon tian te onono aio ao manga waekoan mwakurin ke tao teiraken te Komition ni butimwaei taian bubuti irouia I-Abatera ake a kan Riki ni I-Kiribati.

N ara abamwakoro ae Nikunau *Madam Speaker*, ao iai naba I-Abatera aika a iein ma kain Nikunau ao a nang tangiria naba ngkai ni kan riki bwa kain Kiribati. Ao tao ngkai a bon ongora bwa are iai aia bubuti ake a tia n anganira ngai ma raou n Tia tei bwa tina buokia ibukin iangoan karekean riki ni I-Kiribati.

Ma e koaua ae te kanganga are akea moa ngkai te Komition aio, ao e bon aki mwakuri te Komition aio ibukina bwa tao e taningaki tian moa taian onono nakon te Tua aio.

Au kantaninga bwa ngkai e a tabekaki ngkai te onono aio te moantai, ao n aron ongorau ao e boutokaki te onono aio. Ao tao e na boni waekoa n teirake te Komition.

Otau ngkai e warekaki te moantai. Tao ni bon te Auti ae e na roko e na manga warekaki te kauoua n tai ao ikanne are tao e a kona naba ni mwakuri te Komition. Tao bon te ririki ae e boou ao e a kona ni waaki

ngkanne te Komition aio ni magna butimwaei taian bubuti ibukin te Riki ni Kiribati.

Tao I bon ti kan teirake naba *Madam Speaker,* ni marooro iaon aio bwa e aonga n ae e a mataata naba kain ara abamwakoro ake iai nanoia nakon te itera aio ni kan riki bwa kain Kiribati n aron are I a tia n taekinna. Bwa tao e na iai tera, ngkana arona bwa e tuai koro ngkanne 7 nakon 10 te ririki tikuia iaon Kiribati, ao e koaua tao e na maan teutana ngkanne ke tao e na aki konan reke rikia ni I-Kiribati ke aia *Citizenship* ma tao e na kona moa n reke ngkanne te PR n aron ngkai te onono ae e a wene ngkai i matara n te tai aio.

Eng, e kantaningaki moa te I-Abatera bwa e na riai moa ni karekea ana Permanent Resident n te maan are ngkana e koro 7 ana ririki iaon Kiribati ao e na kona n tiku moa n reke irouna ana Permanent Resident. Ao imwin anne ngkanne tao 7 nakon 10, e a tibwa kona ngkanne ni manga tabeka ana bubuti ibukin te Riki ni I-Kiribati.

Ngaia are tao a bon ongora ngkai bwa ngkana arona bwa e a tia ni koro 7 aia ririki koraki aika a bubuti kan Rikia ni Kiribati aikai. Ma a na kona n taninga te ririki ae boou, wakin te Komition ao tao e a kona ngkanne n rinanoaki ngkanne aia bubuti.

Ma ngkana arona bwa e tuai koro 7 aia ririki, ao tao ngkanne a na taninga moangne koron 7 te ririki.

Kanga iai mwanewean naba are tao nake a iein ma kain te aba, tao e na bebete riki reken ke tao reken te Riki ni I-Kiribati irouia. Kanga anne te mwanewe teuana ae kanga I ongo ni bwanan te Beretitenti, ma ngkana te koaua bwa e na kona n aki taraki ngkanne n te ririki n aio, bwa are a iein ma kain Kiribati koraki aikai ao tao e koaua ngkanne e naba ni waekoa n reke buokaia koraki aikai.

Ti kaitaua aron te mwakuri korakora iaon karaoan te onono aio. E na rangi n uarereke au marooro Madam Speaker, bon ti boutokan te onono aikai aika a tia ni mwaneweaki ao aron tao katuruan riki te ota ao te mataata nakoia kain ara abamwakoro ake a tangiria n ikan riki ni I-Kiribati, ao tao ai bon nakoia naba koraki ake a maeka iaon Kiribati ngkai I-Abatera are a tangira naba te kani rii Riki ni I-Kiribati.

Ao man taeka tabeua aikai ao I boutoka te Biira. Ko rabwa *Madam Speaker.*

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki mai Kuria ae Hon. Banuera Berina. E nakoim.

<u>Hon. Banuera Berina</u>: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire, I nang

kukurei n reiti marooro ni te bwakantai aio iaon ana Biira n onono te Beretitenti ibukin te kan Riki ni I-Kiribati te Tia babaire.

I moana au marooro te Tia babaire ma te kamauri. Bwanan Kuria ae mwaitoro ni kamauriko ma te Beretitenti aokain ana Kabineti, te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane. Kain Kiribati ni kabane, Kam na bane ni mauri!

E koaua te Tia babaire ao tao ti a manga kauataoa riki te bwana ni kakaitau nakon te Beretitenti ao nake a tia n tabeakina norakin riain karaoan te onono aei te Tia babaire.

Te Tia babaire, ti wareware iai ao ti kakauongo n ana kabwarabwara te Beretitenti ao reitakina mairoun te *Leader* n te Kaitara ao a maeu nanora iai te Tia babaire, e bon riai ni boutokaki.

Te Tia babaire aio teuana mai ibuakon te Tua are e neboakirake iai Kiribati te Tia babaire. E kateaki riariana iai te Tia babaire. Tiaki te bwai naki akaka kainakin Kiribati te Tia babaire ao aio manga kateakin riki riariana bwa ko aonga n ataia ngkoe are tiaki te I-Kiribati bwa kainakin Kiribati tiaki te bwai n aki akaka.

Ngaia te Tia babaire aekakin anua aikai ke aekakin Tua aikai aika ti riai ni boutokai te Tia babaire bwa e aonga n noraki abara bwa tiaki te aba n aki akaka te Tia babaire.

Te Tia babaire e koaua te onono ae e uarereke, ma ti kakoaua bwa angia ara botannaomata te Tia babaire a bon akia ta te Tua ibukin te kan Riki ni I-Kiribati, ma ti riai n rau nanora te Tia babaire bwa iai n ara Tua ae ngkai te rabwata ae e aranaki te *Citizenship Commission* te Tia babaire. Tiaki te Komete ma te Komition te Tia babaire. Ao te Komition te Tia babaire ngaia ae e anganaki tibwangana iaan te Kibu 7 n te Tua ibukin te Kan riki ni I-Kiribati, bwa baike e na rinanoi bwa e aonga n angan te aomata ae te I-Anena. E na anganna ke e na aki te kariaiakaki bwa e na riki bwa te I-Kiribati.

Ao e oneaki ngkai te Tia babaire ao ti kaitaua te Beretitenti bwa e oneia ngkai, uoua bwaai aika a karinaki ngkai.

Imwain ae ko na riki bwa te I-Kiribati te Tia babaire, ko na riai moa n tia ke n anganaki te kariaiakaki bwa ko na tiku iaon Kiribati on a *permanent basis* ke antai te Tia babaire ae e bon nakoim te Tia babaire.

Ngkoa akea aio, ngkai e a karinaki aei. Ngaia are ngkoe ae te I-Kiribati ae iai am koraki te Imatang ke te I-Anena ae tuai n anganaki te kariaiakaki bwa e na tiku i Kiribati n te tai ae maan te Tia babaire n

akea tiana on a *permanent basis*, ko aki kona moa nroko n te karinan ae ko nang riki bwa te I-Kiribati. Taninga moa reken aio iroum.

Ao ngkana e tian reke aio iroum te Tia babaire, ko na manga taninga riki 10 te ririki.

Te Tia babaire ti kakaitau n aei. Tiaki nanona n ae a tukaki I-Anena bwa a na roko i Kiribati. A bon kona n roko aikai ao ni maeka ikai.

Ma imwain are a riki bwa te I-Kiribati, a na riai n tia n anganaki te kariaiakaki bwa a na maeka ikai n te maan ae 10 te ririki.

Te Tia babaire n te tai are ko riki iai bwa te I-Kiribati, ko nang katotongira ngaira aika I-Kiribati ni kabane. Teuana tibwangam ae moan te kakawaki bwa ko kona n ira n riki bwa te Kauntira, te Tia tei, ko kona naba n ira te karebwaoki te Tia babaire. Akanne aika akea irouia I-Anena ngkai te Tia babaire.

Ngaia are te Tia babaire akanne aika moan te kakawaki bwa tera ae ti mataiakinna, ma ngaira kain Kiribati ao te kantaninga n ara Tua aio; ti aki tangiria aomata n akia kaka bwa a nang riki naba bwa I-Kiribati n aki akaka te Tia babaire.

Ao I kakaitau te Tia babaire ao ara kantaninga ma I-Kiribati a na rau nanoia ngkana a kunea te Tia babaire bwa te Riki ni I-Kiribati n arona naba ae ngkai ti aki te bwai n aki akaka. N aron ae e taekinna te Leader n te Kaitara ao bon te Beretitenti, te moanibwai moa ae e kakawaki e na raoiroi. E na ataki bwa iai nanom ni kan tiku i Kiribati. Ko kani maeka iaon Kiribati ngkoe ae te I-Anena.

Te kauoua: anuam, aroarom e na raoiroi.

Te kateniua: ngkana aron bwa iai tao kabwakam n te anga teuana, e kakawaki naba bwa ko na rab te taetae n Kiribati te Tia babaire.

Tek aua: ko na rabakau ao ko na ata aron karineakin ara katei ni Kiribati. Ko na kona ni manga bon kamaeuko bon ngkoe. Ko na ata naba aron Inaomatam ao kabaeakim ngkana ko a riki bwa te I-Kiribati ngkoe.

Ma moan te kakawaki riki te Tia babaire, ko na riai n re-announce. Ko na ana am berita ni kaotia bwa ai tiaki ngkoe riki kain te aba teuana. Ko na riai ni kabura Kiribati ieta te Tia babaire.

Ao ngkana ko karaoi aikai ngkoe ae te I-Anena ao ngkanne e na kona ngkanne te *Citizenship Commission,* te Komition ibukin te Kan Riki ni I-Kiribati n anganiko te kariaiakaki bwa ko nang riki bwa te I-Kiribati ni koaua te Tia babaire.

Ngaia ae te Tia babaire ti karabwa ae e a tia ni wene mai imwaina. Ao ara kantaninga bwa I-Kiribati aomata

aika I-Anena aika a na karikaki n I-Kiribati nakon taai aika a na roko te Tia babaire, a na taraki bwa a na bon riai ni kaberitaki bwa akea riki abaia irarikin Kiribati te Tia babaire.

Anne ae moan te kakawaki ao ae kamimitongakin riki te kan Riki ni I-Kiribati te Tia babaire. Bon neboakinrake abara ae Kiribati bwa e na aki taraki bwa te aba ae ko kona n ninia ke ko kona n roko iai n ninia bwa te aomata ae kain Kiribati ngkoe n te aki akaka, ngaia ae ti a bane n neboiarake n te bong aei. Ae ti a bane n anga baira ni boutokaia te Tia babaire. Kaotiko moa bwa ko a tia n anganaki te kariaiakaki. Nanona e bon raoiroi aroaroam, ko na tiku i Kiribati *permanentary.*

Ao te kauoua, tataninga riki 10 te ririki. Bon nanom ni koaua te kan tiku i Kiribati, e abwabwaki am tai.

Ngaia are te Tia babaire, I taku bwa bon te oi n onono aei. E neboarake Kiribati, kamitotongnga. E katea riariana, ti aki te aba ae ko na ninia ao n riki bwa kaina n aki akaka.

Aikai te Tia babaire aekakin Tua aika ti kaungai ao ti maroa te Tia babaire n aekakin Tua are te *Green passport.* Are ti ibukina bwa ko Kaumwane, ko a kaboa am *passport* ao ko a riki naba bwa kain te aba. Anne ae ti aki kaunga te Tia babaire.

Ti aorira n tiku ni kaubwaira ae akea te Tia babaire ae karako, ma ti na aki karika te kan riki ni I-Kiribati bwa te bwai ae e kona ni kaboaki te Tia babaire n te kabuwai.

A roko nake a kaubwai ao a kaboa aia *passport,* a riki Biira bwa kain abara.

Ti tangiria te Tia babaire te botannaomata aika I-Anena aika a karinea tuan abara ao a karinea katein abara. A rabakau ara taetae ao atai tibwangaia ngkana a riki bwa I-Kiribati ngaia.

I nang kakaitau riki te Tia babaire nakon te Tautaeka, ara Beretitenti ae karineaki ma nake a karaoa te tua aei bwa bane nanora ni boutokaia. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minitita ae karineaki man te MIA, Hon. Boutu Bateriki. Ao e nakoim te Minitita.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao I kukurei naba n anga au marooro iaon te Biira ae moan te kakawaki aei te Tia babaire ae te onono.

Ao e koaua te Tia babaire ngkana ti tara te moan te Tia babaire, ao e koaua are karinan te Permanent Resident Visa. Ao I rangi n kan anga naba au marooro iaona te Tia babaire ni kaineti ma aron kakawakina ngkai e noraki n te tai

aei aron karinan te Permanent Resident.

Ao e koaua te Tia babaire ti kona n tarai n taai aika nako, ao e koaua ngkana ko kan riki bwa te I-Kiribati ngkoe ngkana ti taraia I-Abatera ao e koaua n taai akekei ko a bon *straingt* naba nakon te *Citizen,* ko ko a bon *apply* naba nakon te *Citizen.* Ao anne are e baireia ngkoa te Komition, are ko *apply* through the *Commission* ao e a karaoaki naba ngkanne aron rikim ni I-Kiribati.

Ao I taku bwa n te onono ke n te karinrin nakon ae te *Permanent Resident* n te tai aei *Madam Speaker*, ao iai riki noran raoiroina ke tamaroana n te tai aei bwa e koaua ae iai riki kanga aron tarakin kan Rikim bwa ngkoe te I-Kiribati inanon te tai aei ngkai ti kakoaua bwa ko aki n are ko a bon riki naba bwa kain Kiribati ngkoe. I taku bwa anne te bae e rangi n kakawaki iai *Madam Speaker.*

E koaua ae ngkana ngkoe e I-Abatera ae ko roko ao ko kan riki bwa te I-Kiribati ao ko nang toua kawain are te nako moa n te Permanent Resident. Ao I taku bwa aio e rangi n tikiraoi te Tia babaire bwa e a noraki aron tararuan ao kawakinan aroia aomata ake a na roko i abara i Kiribati, bwa a na taraki bwa antai aomata aikana a na roko i abara ae Kiribati n aron naba kakawakin rokoia bwa tera aia mwakuri ke tera aia karikirake ake a na karaoi n aron norakina n te tai aei te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa n taai aika nako tao e boni memere n te itera aei, ma n te tai aei ao tao e noria te Tautaeka ao ti karabwarabwa ngkai e noraki aron manga karinan te Kibu aei ae ngaia ae e karekea aron kanga tararuan riki aron Rikim bwa ngkoe te I-Kiribati ngkana arona bwa ko na *apply* am Citizen ke ko na kaea moa nanon ae te *Permanent Resident.*

Ao tao e boni koaua naba Madam Speaker ngkana ti tarai naba aba aika irarikira, ao e koaua ae bon iai naba kanga kawain te Permanent Resident. Tiaki te baere ko a bon roko naba n Citizen i abaia, e rangi n kanganga naba arona.

Ngaia are ti taraia n te tai aei te Tia babaire, ao I taku bwa e rangi n kakawaki n te tai aei bwa tin a kataia ni bon raumea naba aron te roko nakon abara ae Kiribati bwa ti na ataia bwa Kiribati bon te aba ae e rangi n kakawaki nakoira ngaira kain Kiribati.

Ngaia are e koaua n te tai aei Madam Speaker ngkai e karinaki n te tai aei, ao ti karabwa aron te nonori.

Ao e koaua n iterana ngkanne are teuana Madam Speaker, ao e koaua ane kanga manga irakean riki te

ririki. Aongkoa e a irakea man 7 te ririki nakon 10 te ririki n te tai aei. Ao I taku bwa anne te bae e rangi ni kakawaki bwa e a noraki n te tai aei ao e koaua. Aio naba kanga manga norana n iterana are e na taraki riki aron maanin te aomata ke te I-Abatera ke te koraki ake tiaki kain Kiribati ake iai nanoia ke a iein ma kain Kiribati ao a kan reitanako te tiku iaon abara ae Kiribati. Ao e koaua e nang bon taraki ngkanne aron baika a karaoi iaon abara ae Kiribati ikai. Bwa tera baika a karaoi ake a na bongana ao ni waaki naba ao ni kabwaia naba ara botannaomata nako iai.

Ngaia are I taku bwa man norakin ae 7 nakon 10 te ririki, e na bon ananau naba aron kamatebwaian ao tarakin te aomara are ngaia ae e na kan riki bwa te I-Kiribati inanon te tai teuana ma teuana are e na kona ni kaea aron nanon te Kainibaire are e na karaoaki inanon te tai aei te Tia babaire.

Ngaia are I taku te Tia babaire bwa anne te bae e rangi ni kakawaki. Ao te bae e rangi ni kakawaki Madam Speaker, kanoan te kan Riki ni I-Kiribati. Anne te bae e rangi ni kakawaki naba.

I taku bwa e rangi ni kakawaki anne bwa aron te Riki ni I-Kiribati e rangi ni rawata kanoana. E koaua ae e na iai te mabiao inanona, bwa are ngkana ko riki bwa te I-Kiribati ngkoe ao e rawata kanoana ngkanne, te mabiao ane ko a riki ke ko a entitle ke ko aera. A reke kaniwanga nakoim are aongkoa ngkana ko a kaina Kiribati tao itera riki tabeua. Iai riki kabwaia Madam Speaker ane ngaia a na rekereke ma aron kainakin Kiribati iaan te Tua ke amendment ae ti karaoia inanon te tai aei.

Ao tao itera riki tabeua ae tao e na bon taraki raoi aron te aomata are e kan riki bwa ai te I-Kiribati. Ngaia are Itaku bna e rangi n kakawaki. Aio e na bon taraki raoi aron ao anuan te aomata are ngaia e nang riki bwa te I-Kiribati bwa baikara baika e na karaoi ke baikara bwaai ae e na taraki iai bwa e na iai bonganana ao kabwaiaia ara botannaomata iai inanon te tai aei *Madam Speaker.*

Ngaia are man au marooro aikai *Madam Speaker,* ao I kukurei ni boutoka te Biira ibukin moan warekana n te tai aei. Ao ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao I a kanakoia nakoim te Minitita n te On aoraki, Hon. Tinte Itinteang. Ao e nakoim.

Hon. Dr Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e rabwa riki ngkai e reke ara teutana ni kanakoi ara marooro iaon te Biira n onono aio are e a uotiarake ara Beretitenti.

Ao e koaua *Madam Speaker*, tao imwain ae ti kanakoa ara marooro tabeua n raoni marooro ake a tia n nako imwaira. Ao e koaua ti boutoka moan warekan te Biira aio.

Ao tao imwain ae ti waaki, ao ti a bon anga moa ara taeka ni kakaitau n aron are a tia ni tabekaki nakon te Beretitenti ma kain ana aobiti nako, te *Foreign Affairs ao te Immigration* ni ikotaki ma kain ana aobiti te Tia kaeti tua are ngaia mwin aia kekeiaki ae ngaia ae ti a roko ni marooroakinna n te tanimaeaon tai aei.

Madam Speaker, I taku bwa ti aki raroa nako ma te naan marooro ake a tia n tabekaki. Ao te kan riki ni I-Kiribati *Madam Speaker* n aron ae e teretere n te onono ae e uarereke n te tai aio are e tabekakirake are e oneakin te maan man 7 te ririki nakon 10 te ririki, I taku bwa e boni kakawaki *Madam Speaker.*

E kakawaki bwa ngkana ti bon taraia Madam Speaker ara botannaomata e aki mwaiti mwaitira n te aonnaba. Tao ti te aekaki ae ti 110,000.

Ngke I reirei ngkoa ao ti aki toki n araranaki bwa te spices are a kani bua rabwataia man te aonnaba bwa e rangi n uarereke aia mwaiti.

Ngaia are I taku bwa aio te bwai ae e rangi n kakawaki Madam Speaker, bwa nake te reeti ae te I-Kiribati ti tabeman mwaitira.

Ao ngkana ti a moanna ni karawataia kain aba aika tiaki kain Kiribati, ao a nang riki bwa te naan I-Kiribati n ai arora. Ao te kanganga ngkanne Madam Speaker bwa e nang moanna ni memeren bwanan te Nati ni Kiribati are ana bakatiku are a roko ni maekana abara ae Kiribati imwain te ririki ae 1900 tabun n aron are e a tia ni mwaneweaki mai imwaina.

Ngaia are I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa ti na kateimatoa Madam Speaker ao ti na kabura ieta te Riki ni I-Kiribati. Bwa aomata aika kain Kiribati ao a entitled nakon te Citizenship n aron are e mwaneweaki n te onono aio, ti kakoaua bwa te aomata ae e bane nanona n abana ae Kiribati. E bane nanona ma korakorana ibukin Kiribati ao ibukia ana botannaomata Kiribati.

Bwa I taku bwa e boni kaokoro Madam Speaker. Ao aio tao e koaua n aron te mwamwananga ao te mwakuri n taabo aika kakaokoro *Madam Speaker*, n aron ae ti bon nori ate reeti teuana ma teuana bon ti ngaia ae a kona n irantanga aia *own* reeti.

Teuana kanga ana rongorongo temanna te aomata n au mena teuana inanon mwamwanangara *Madam Speaker,* ao e aki toki n

tataekinna nakoiu. E kanga; bon akea riki te aomata i tinaniku ae e kona n irantanga te I-Kiribati bwa bon ti te I-Kiribati.

Ngaia are I taku bwa aio e kaota kakawaki te Riki ni I-Kiribati. Kakawakin ae ngkoe ae ko *Citizen* i Kiribati, bwa e bane nanom ao e bane am kantaninga ao e bane korakoram ibukin toronibwain te I-Kiribati ngkai ao nakon taai aika na roko.

Ngkana ti taratara nakon aba aika irarikira Madam Speaker ao tao aba n aron are a tia ni mwaneweaki, I aki kani kaoki aikanne. Ma tao aba aika a uarereke irarikira n aron teuana n au kakae ae memere, Palau. E nang kanganga te Riki n *Citizen* i Palau. Bukin tera Madam Speaker, tao bukin bon aba aikai ti tebo arora ma ngaia ae a uarereke. Tiaki aba aika a bubura kaei ni ikotaki ma e bon uarereke naba mwaitia aia botannaomata. Ngaia are e boni kakawaki *Madam Speaker Citizenship* ke te Riki. Ao tao n te tai aio te Riki ni I-Kiribati, e nang kakawaki ao tiaki te bwai ae e bebete.

Ngaia are ti kaitaua te onono aio n te tai aio ae e uotakirakeaki bwa ngaia e kakoroa bukin te kantaninga anne.

Au kauoua ngkanne ni marooro *Madam Speaker,* tao n aron te tibwanga. Tera te naan tibwanga ke tao aranaki bwa te naan privilege ake a kona n reke nakoia aomata ake aranaki bwa a riki ni I-Kiribati.

Tao aikai riki *Madam Speaker* tao bon nakoia koraki ake tao aranaki bwa te naan I-Anena ake bon akea raraia ni I-Kiribati are a kan riki.

Ao I taku bwa aikai *Madam Speaker* a kakawaki, bwa aio bon ana *privilege* ke tibwangan te aomata ae te I-Kiribati ke te *Citizen* ni Kiribati.

Ao aikai Madam Speaker tabeua ake a tia ni mwaneweaki irouia taan marooro. E reke iroum te naan mwane ni ibuobuoki man te Tautaeka, are tao aranaki bwa te *social benefit* n aron tao te mwane ni karinerine, te mwane n aki mwakuri, tabeua are a tia naba ni mwaneweaki. Ko kona n rinerine ke ko kona naba n anga aram bwa ko na rineaki ao n nakon aobiti n aron te Kauntira ke te Tia tei.

Ma I taku bwa teuana naba te bwai Madam Speaker ae aki totoki n okioki ke e aki totoki ni mwamwaneweaki ae e rangi ni kakawaki ae ana *privilege* te aomata ae e *Citizen* i Kiribati, e kona n ababa i Kiribati.

Akea riki te aomata n aron te Tua ae e kona ni karekea abana i Kiribati, bwa ti te aomata ae e Citizen i Kiribati n aron au atatai.

Ao I taku bwa aio *Madam Speaker* e rangi ni teretere bwa ngke nakora

nako Nu Tiran ni mwanangara n te nw ae e nako, Ao inanon nakonakora ni kakaongora n te naan *communities ni I-Kiribati* ake a mena iaon Nu Tiran i *Christchurch*, i *Auckland* ao Wellington, ao te bwai ae e aki totoki n okioki n aia titiraki te nati ni Kiribati ake a maeka ngkai i Nu Tiran bwa e kanga aron kaboan te aba i Kiribati. Tao a rangi ni raraoma riki ao tao a bon nanonibwi bwa are tao a raroa nako mai Kiribati, a raroa nako mai abaia ao a nanonibwia te kabobwai ke te kaboaba iaon Kiribati irouia I-Anena, are e bon oti man anne bwa nanoia e bon tiku naba i abaia are i Kiribati.

Ngaia are ti kakakraua nanoia ao ti tuangia ao ti aki toki ni kakauringia ae te kabobwai iaon Kiribati tao n irekereke riki ma te aba n aron are a tia ni mwakoro n te naan Tua ake tabeua, e aki kona n reke iroum ngkana tiaki ngkoe te I-Kiribati.

Ngaia are N na kaoka teutana kanoan te naan marooro *Madam Speaker* tabeua ngkoa te ririki n nako ngke e Prime Minister teuare John D i Nu Tiran. Ao I taku bwa kanga n au ururinga ngkana e eti bwa n 2010 ao ana karaki are e aki toki ni mwamwaneweia nakon te nati n Nu Tiran ngke e *Prime Minister,* e ribaia bwa a n ariki bwa taan tia maeka ke taan tia katekatekaki iaon abaia. Kanga e aranaki n te taetae ni Imatang te naan *tenant within their own country*. Bwa te kanganga ane a bane ni kaboaki abam iaon abam irouia I-Anena ke aomata ake akea nanoia i Kiribati ao ngkoe are bon te I-Kiribati ko a roko ao ko a maeka bwa ko a tiku bwa kanga ai tenant ke tao ai teuare te tia kabwaka rent. Ao anne ngkanne ai bon te kabuanibwai ae e na reke nakon te nati ni Kiribati nakon taai aika na roko.

Ngaia are ti kaitaua Madam Speaker te onono ae e uarereke. Ti kakoaua bwa e uarereke ma e bubura nanona ao e bubura mwina ibukin te kan riki ni I-Kiribati nakon taai ao te roro aika imwina.

Ngaia are tao man taeka aikai tabeua *Madam Speaker.* Ti ataia ae e rawata ae iai naba kain Betio n aron are a tia naba n taekinaki.

Iai naba kain Betio ae tao e eti ae a iein ma I-Anena ao a nang kan tangiria bwa a na riki ni I-Kiribati kainabaia. Ma ti karabwa te onono aio naba teutana mani mwangana are te *Permanent Resident*. Ao aio bon te kawai teuana naba ibukin buia ake ti aki kain Kiribati n te tai aio. Kawaia anne teuana ibukin tikuia n akea tokina iaon Kiribati.

Ngaia are tao man taeka tabeua aikai Madam Speaker, ti anga riki te naan bwana ni kakaitau ao ni kakatekeraoi ao ti boutoka moan

warekan te onono nakon te Biira aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao I angan te Tia tei ae karineaki mai Abaiang, Hon. Betero Atanibora e nakoim.

Hon. Betero Atanibora; Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e rabwa, ao I kan reita naba te marooro are e a tia ni marooroakinaki iaon te Biira ae e rangi n tamaroa n te bwakantai aio.

E koaua te Biira ae e uarereke, te onono naba ae e uarereke bwa bon ti te onono iaon kabwakan te tai ao manga karinakin te PR imwain are ko na karikaki bwa te Riki ni I-Kiribati.

E koaua *Madam Speaker.* Te bwai ae e kakawaki iroun te aomata ae e kan riki bwa te I-Kiribati, boni kinakin moa ara katei. Boni kinakin moa ara katei ao atakin abara ae Kiribati.

Man norakin te tai ae e anganaki ae e a maan, ao I taku bwa e na kona n reke naba ana tai nrg deserve. E na kona naba n reke ana tai ao ni kamatebwai raoi ao ni kinai raoi katei akana a kakawaki ibukina bwa e kan riki bwa te I-Kiribati.

Bwa a mwaiti titiraki akana a na wai mairoun te botannaomata. Bwa bukin tera tao teuanne ke neienne ae te I-Anena bwa e tangiria ni kan riki bwa te I-Kiribati.

Tao ti kona ni kangai; tao ibukina bwa tao e iein ma te I-Kiribati ao e a bon tangiria ni kan tiku ma buna ao natina iaon Kiribati.

Ao anne ae I taku bwa e raoiroi *Madam Speaker.* Kioina ibukina bwa e a boni kabanea nanona n tangira ana utu ao n tangiria n tiku ma ana utu.

Ma iai ngkanne kaokorona teutana bwa te Rikia. Te rikia are bon te I-Kiribati are bon te I-Kiribati raoi, are e boni bungiaki iroun te I-Kiribati ao e bungiaki iaon Kiribati. Anne kanga bon iai irouna te rikia ma ngaia e mataiakina te rikia anne.

Ao anne te bwai ae I mataiakinna naba iroun te aomata are iai nanona ni kan riki bwa te I-Kiribati.

Ma ngkana arona bwa iai te aomata ae tiaki te I-Kiribati ma e roko i abara n iango riki tabeua, ao I taku bwa anne are tabena, e na riai ni butiaki naba ao e na riai n rangi ni tararua naba te aekaki n aomata anne bwa aekaki n aomata raa, tao iai aia kantaninga riki ae e raka ae e kaokoro irarikin are tao te kantaninga inanon te Biira aio. Ao tao e mena ngkoa ao tao a nakomai tao ibukin te karikirake. A nakomai ibukin aia karikirake ke tao baikara riki are tao a na kona ni mabiao iai aroia ao ni katei aroia n taabo ake a na takete riki.

Tao ti kakoaua n te aba ae Biti *Madam Speaker,* ngkana ko nora aon Biti ao e mwaiti te reeti n aomata

iai. E mwaiti reeti n aomata iai ao e bon eti naba are e taekinaki inanon naba te Auti n tei, a mwaiti naba aekaki n reeti n aomata iai. Bwa iai I-Rotuma akana inanona, iai I-Biti akana inanona, iai Inria akana inanona. Ma kaokoroia ngkanne ma koraki ake bon I-Biti ake bon te naan I-Biti, bwa iai te rikia irouia. Iai kinakin aia katei irouia ao kaokoroia.

Ao anne teuana are tao I boraoi naba ni iango ma are a tia ni marooroia taan marooro ake mai imwaiu bwa e bon riai n tei riarian te Tua aio

Ao n tabetai n te maan are e anganaki are 10 te ririki, tao e na kona ni bwara nanona iaon moa are ti te *Permanent Resident.* Ao e na kona n tataninga man tataninga ao tao e kona n ae tao e a ti raure naba ma buna ao e a kan oki naba.

Ke tao teuana e aki teke ana kantaninga are tao e iangoia ao tao e aki kona n re-announce ana *Citizenship* are mai imwaina.

Ao ngai irou, e kuri naba kanganga ae ko na kitana ae bon abam. Tao riki n te keiti ae te Riki ni I-Kiribati, ngkana ko nakomai n riki bwa te I-Kiribati.

Ngkoe ae te I-Anena ae ko mwananga man te *develop country* bwa ko nang kanga ni kitana ae e develop nakon ae e a bon tibwa kekerake.

Ma e rabwa aio bwa e a kamatoaki riki te kan riki ni I-Kiribati irouia I-Anena n te roko ni maeka i abara ikai *Madam Speaker.*

Tao e koaua a mwaiti kanganga n taai aika nako Madam Speaker inanon naba ara tai n rikirake. Ao ti kakoauai naba iai aomata aika a teke araia. A teke araia ao ko na nako n anga nanom bwa ko boutoka rikina bwa te I-Kiribati ke ko aki.

Ma ngke ti a nako ni wawareki rongorongoia te koraki aikai ao ti bon aki naba kinaia. Ti kangai, tao bon iai riki akana a kinaia te koraki akanne.

Ao ti nang kanga ngaira n anga ara mena irouia te koraki akana aki rangi n kinaki akanne, ao n tabetai tao I a kani boraoi ma te kantaninga are e na bon riai moa n *learn* te *language.*

Ngkana ko nang bon riki bwa te I-Kiribati, ko na bon riai moa n *learn* te *language.* Bwa nakon naba kinakim ko na learn te language tiaki ti te *culture.*

Ma ko na kina moa taetaen te I-Kiribati. Bwa n tabetai e a bon tei ni Kamanga are tao e a boo te bowi ke tao tera ao ngkoe ko a manga kainanoa te translator mai irarikim.

Ma ara kantaninga n te maan ae anganaki aio ae n te *PR*, ae tao 10 te ririki ao manga imwina Rikim bwa te I-Kiribati. Tao e a kona ngkanne

n reke are ko a bon rabakau n taetae ao n ongo naba te taetae ni Kiribati.

Ao anne te bwai ae e rangi n kakawaki Madam Speaker. Ao e koaua, tao n taai aika nako iai aekakin passport are tao e kariaiakaki. Iai te green passport tao irouia nake a bitineti. Ao anne tao e koaua te kakaewenako naba nakon te Tautaeka bwa e na tara naba anne, bwa anne e aki kanganga rekena bwa are e a kaboaki naba n te mwane n te tai ae rangi n tawe irouia nake a bon rangi ni mwanemwane ao tao iai aia iango riki ae e aki raoiroi irarikin are kan rokoia i abara i Kiribati.

Ao anne te bwai ae e moan te kakawaki. Ti riai n raumeaia aomata nako abara ae Kiribati. Bwa ti kakoaua n ara Maneaba aei, te Maneaba ae e boni bura ae te Maneaba ni Maungatabu.

Ao baike rongorongo ma karaki ake ko a kanakoi iai, bwa kanoan te bwai ae e nang aranaki bwa e nang riki bwa te Tua ae Maungatabu ao anne ti tebo ma ko a tangoa wiia bunnanti. Ko kabonganaia wiia bunnanti n te tai aio bwa e nang kamwaka te Tua anne.

Ngaia are moan te kakawaki naba kinakin te Tua aio ngkai e a butimwaeaki, bwa te Tua aio ngkana e wene raoi ao anne e na rau naba te I-Kiribati iai.

E na rangi n rau te I-Kiribati iai.

Ao tao ibuakon naba are e taekinna naba te Minitita n te O n aoraki tao riki bon nakoia nake bon I-Kiribati n taratarai nako abaia ake a rangi ni mataiakinna I-Anena ao tao a kabonakoa ke tera. Uringa bwa te mwane e rangi ni kai bane. Ma te aba uringakia am bakatibu ake ko bon aki kinaia, ake a tia ni bwaro raraia. A tia ni korakai n anakin te aba anne man taua ibukin kinakia. Ngaia moan te kakawaki taua abam anne.

Ao bon te kamanga are ko a riki bwa ae bon te I-Kiribati ngkoe ao iai are e a riki bwa te I-Kiribati ao e ababa riki nakoim ngkoe are bon te I-Kiribati. Ao ngkoe are ko atongaki bwa ko bon bungiaki iroun te I-Kiribati, tibum te I-Kiribati, tibu torum te I-Kiribati ao akea abam. Ko a nako n riiti. Tao ko ti ababa ao e reke am auti n autin te Tautaeka ma ngke ko a ritaea ai bon te akea abam bwa ai mwin kabonakoaia.

Ngaia are n tabetai ao ngkana ti kona n noria ngkai *Madam Speaker,* tao N na kabwara bure ngkana arona bwa tao e na kamataungina au marooro aei. Bwa ti tebo ma a kau aba riki nake a tia n *Citizen* i Kiribati nakoia nake bon te naan Rikia n I-Kiribati.

Ngaia are e na riai n ataki naba ngkanne kanga tein te Tua aio

Madam Speaker bwa e aonga n ae e kakaeaki naba taekan are e na *limited* naba te aekaki n itera anne bwa kamanoakia bon I-Kiribati tao ni kabonakoan abaia nakoia nakana tao te kan riki ni I-Kiribati. E aki bure kabonakoana ma tao at least tao e nganaki tao ti uoua te aba ae e bati n tau aron tekatekana ikanne man raa.

Man nakon bon tiaki raoi te I-Kiribati ao ai abana 20 ke 30 abana ke 40. Ao anne I taku bwa ai bon tiaki te roko ni kan riki bwa te I-Kiribati ma ai bon te roko kan Uea iaon Kiribati.

Bwa are ibukina bwa iai irouna te source, irouna te mwane ke tera. Ngaia are I rangi ni boutoka te Biira ma ngkana e kakaeaki nikoana nakon itera akanne. Ngai naba temanna ae I rangi n maka naba aron anakia abaia ara botannaomata, bwa angia ara botannaomata ngkai a bon tabe ma tangiran te mwane n te tai aio ao angina aba ae a kabonakoa.

Ngkekei ngkoa te aba, kanga e kaboaki n te boa, e kaboaki tao n tera? N te kautuai, e kaboaki n te rebwerebwe ao ngkai, N na tuangko Madam Speaker, e a kaboaki te aba ai $100,000. E a bon rangi n uarereke te aba ae kabonakoaki, ti te $100,000 tabun.

Ngaia are ngkana e a bon roko riki te aomata ae e a boni kewe naba ni kan riki bwa te I-Kiribati ao bon iai ana iango riki irarikin anne ae ritinanikun anne. Ao anne e riai n tarataraki te itera akanne *Madam Speaker,* bwa are kamanoaia naba akana bon I-Kiribati n tiatianakin abaia ibukin kabonakoaia nakoia naka a kan riki bwa kain Kiribati. Ao I rangi n boutoka anne, bwa te bwai ae ti boutokaia iai. Ti boutoka nanoia are a tangira abara ni kan riki bwa te I-Kiribati ni kan riki bwa raora. Ao anne ae ti nang kukurei iai.

Ma ti na tarataraia ao ni kamatebwaia bwa a bon tangirira raoi ke iai riki te bwai ibukina ae a roko ni kan tiku i Kiribati ikai.

Ngaia are mai ikanne Madam Speaker ao I boutoka moan warekan te Biira aio ae te onono nakon te Riki ni I-Kiribati, ao I boutokaia n te moan wareware. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker,* ao tao ti na taetae naba teutana iaon te Biira ae moan te kakawaki aei *Madam Speaker* ngkai e kitekiteaki iai rikiara ni Kiribati te Tia babaire ao moan te kakawaki aio.

Ma ti karabwa te Beretitenti n te Biira ae e uotiarake n te tai aio, ao tao e a bon roko taina te Tia babaire

ai 40 tabun te ririki imwin Inaomatara. Imwin naba tabekan te moan Biira kanga katean riarian abara ae Kiribati bwa a na aki roko I-Abatera ikai ngkana akea taian babaire aika a na katauaki ibukia te Tia babaire.

Ao ti karabwarabwa n anne te Tia babaire bwa a bon riai n tirobaeaki nake a kan riki bwa raora ni maeka n te bong teuana ma te bong teuana inanon ara kawa ke n taabo ake ti mena iai te Tia babaire.

Ao e koaua ae tao uoua iteran aomata ake a kan roko ni maeka i abara. Tao tiaki ti abara ma tao n taabo nake ake a rikirake ngkai, tao Amerika ma iaa te Tia babaire. Aotiteria, bon iai ngkoa kaina ao ane e a baroakinaki Aotiteria irouia I-Tiaina, I-aa riki te Tia babaire.

Iai naba kain Kiribati akana a maeka i Aotiteria te Tia babaire. Kain te Betebeke ao a riki bwa te *nation* ae Aotiteria. A *contribute* te Tia babaire nakon ana *culture* Aotiteria ao nakon rikiraken Aotiteria.

Ao tao te same *concept* naba anne te Tia babaire ae ti na kateitei iaona te Tia babaire, ma a na riai ni kateaki Tua aika a mwaiti bwa ti na bon taraia raoi bwa e koaua bwa tao bon iai akana a kan roko ikai tao ti teutana te tai ao a manga birinako te Tia babaire.

Ngaia are a na bon riai n taraki raoi aomata akanne bwa tera aron aia *culture*, tera aroaroia te Tia babaire n taabo akana a na nakomai iai te Tia babaire.

Eng tao n taai aikai te Tia babaire, e a rangi ni bebete anne butin te rongorongo. Butin te rongorongo ae iai botaki n te aonnaba aika a kona ni ibuobuoki ni kabuta rongorongon temanna bwa tao teuana tao teuana tao *INTERPOL* ke antai riki te Tia babaire are e kona n anganira rongorongon temanna ma temanna bwa ti aonga ni kona n noria bwa e bon riai ni butimwaeaki ana kan riki bwa kain abara ke a na aki te Tia babaire.

Eng bwa ti ataia naba bwa rokoia tabeman ikai, a uota naba te itera are teuana rabakauira. A bon uota te *blood* ae boou te Tia babaire. Bwa are a roko ao a iein ma kain Kiribati. Tao aine akana ti aki kain ikai ma a iein ma kain tinaniku ae a roko ni maeka i Kiribati ma a iein ma ara koraki ke tao boni mwane ao natia ma tibuia akana a na riki, kai a riki bwa kain te reeti n aomata ae Kiribati te Tia babaire ao a uota te rara ae e boou te Tia babaire.

Ngke arona bwa a kamana kainaki ara a borders man taai aika nako ao tao e na iai aika a na tekateka inanon te Auti n tei aio te Tia babaire ke tao a na akea ake iai

rekerekeia ma te itera aio te Tia babaire.

Ma ti karabwarabwa te Tia babaire bwa are kanoan te tai ae moan te kakawaki, bwa kanoan biribirin ma mwaningingin te aonnaba.

Bwa are ti aki kona ngkai ni kangai; tin ang katea O n Kiribati ae aki kona n ekinakoa ke aki kona n riaona kaibuke ke wanikiba ke tera te Tia babaire. Ti aki kona, ma ti kona ni katei O n Kiribati ke ara babaire ake a na tikotikona aron te rinnako i abara te Tia babaire.

Ao anne bon ara riai bwa ti riai ni karaoa anne ibukia ara botannaomata te Tia babaire, bwa ti aki nanona bwa e na bwara ni kaue te roko i Kiribati. Ma ti na noria naba bwa e na aki rangi n matoatoa bwa ti na karinia akana a bon riai n rin i abara te Tia babaire.

Ngaia are e rangi n bongana aio te Tia babaire. Ti na riai naba n aki mwaninga taekaia ara I-Kiribati ake a boni kona ni katei rikia ni kangai, bon ngai te I-Kiribati bwa arei ao arei ao arei. Ngai kain te abamwakoro arei, bwa tibu arei ao iai abau ikanne ke iai au koraki akana a mena n te abamwakoro anne. Iai naba iaan te tua anne te Tia babaire bwa ngkana iai am Kiribati, ke you are of Kiribati descent ao kona n te tai teuana e na bebete riki aron kanga birim ke karekean am *pass port* ke bwaai riki tabeua te Tia babaire.

Bwa are aika aki motika roon temanna ma temanna are bon iai ana koaua ao ana riai n aranna bwa te I-Kiribati, ma tao ibukin bwaai aika a riki nakon taai aika nako bwa tao a mwamwaewe ana koraki te Tia babaire bwa tao a nakon te aba teuana. Iai ara koraki akana i Toromon te Tia babaire. Eng, tabeman ane a tibuna te Tia babaire.

Tabeman akana tao a iein ma antai te Tia babaire, tao bon taan kairiri i Toromon. A bon riki bwa kain Toromon te Tia babaire, ma e aki mauna tangiran abaia irouia te Tia babaire ao aki mauna naba aron aia ururing bwa boni ngaia I-Kiribati te Tia babaire.

Ti nakon te *facebook* te Tia babaire ao ti kona ngkai ni mataku n taian kurubu ni mwaie mai iaon Nu Tiran ae a kauringa Inaomatan abaia ae Kiribati te Tia babaire. Ao iai mai ibuakoia te Tia babaire ae ko aki kinaia bwa are a bon rangi ni maan n taabo akekei te Tia babaire, ma a reke rinia ikekei te Tia babaire ibukina bwa a kariaiakaki man ana babaire te Tautaeka teuana ma teuana, ma e aki bua tangiran abaia ae Kiribati te Tia babaire.

Ngaia are ti teirake ni boutoka te Biira aio te Tia babaire, bwa ti taku bwa ti bon riai n boutokaia ao ti riai

ni kaunga taian babaire aika a riai ni kakoaki tuan naba are n aron are e a tia n taekinna ara *Leader.* Eng tao 10 te ririki e a bon riai n riki bwa kanga te tai ae ko na kataki iai bwa ko bon patient ni kantaninga te tai anne n riki bwa kain Kiribati ke ko aki. Ao e a boni maan naba te tai anne bwa e na tirobaeaki aron baika ko a tia ni karaoi te Tia babaire. A na manga kamarurungaki naba te Tia babaire taian conditions ibukin te Rikia ni Kiribati te Tia babaire. Bwa are teuana ae moan te kakawaki, bon te taetae ni Kiribati te Tia babaire.

Bwa are te taetae n Kiribati te Tia babaire, bon te converse of our culture.

Ngkana ko babanga n taetae n Kiribati ao ko na kanga n rangi n rinnako n te katei te Tia babaire ibukoia tao antai bwa ko a mwane ma e a reke am botu bwa antai ngkoe. Ma ko na kanga ngkana e babae newem te Tia babaire ke ko bon aki kani kamatea te taetae ni Kiribati. Ngaia are e bon riai bwa aio teuana te condition ae e riai ni kateimatoaki. IKo na riai n rabakau n taetae ni Kiribati ngkana ko n ariki bwa te I-Kiribati ngkoe. Ao 10 te ririki, e a maan te Tia babaire.

Iai tabeman ae e a reke naba irouia te taetae ni Kiribati man tao 2 ke 3 te ririki.

Ao ngkana ko ongora ao ko noori rabwataia te koraki aikai am a taetae ni Kiribati, ko bon taku bwa I-Kiribati te Tia babaire.

Ti kakoaua naba ae iai tabeman 10 aia ririki ma e bon teimatoa naba aia action ma a kona n taetae ni Kiribati te Tia babaire.

Eng, karinean te katei ni Kiribati te Tia babaire.

I uringa ngkoa n taai aika nako iai Imatang tabeman ae kanga ti a bon tibwa mwakuri ngkanne n te Tautaeka, ao iai aika a kan riki bwa I-Kiribati te Tia babaire. Ao e teimatoa nanoia te naan *communities* ake a maeka Minitita a koraki aikai, I aki kan atongia bwa anga ke tao a tia ni bua mataia te Tia babaire bwa a bon aki tau bwa aki karinea te katei ni Kiribati. A tabokaikai ikanne ao ikanne ao a taetae n aki akaka te Tia babaire. I taku bwa aikai aomata aika a riai n aki karenaki taboia te Tia babaire bwa a na riki bwa kain abara ae Kiribati.

Ao ti taekinna ikai te Tia babaire, bwa ti aki kan kaina naba te mataroa ma ti na kaukia te Tia babaire bwa a na bon riai n rin ake a bon riai n rin te Tia babaire.

Ngaia are tao aikai marooro tabeua te Tia babaire ake ti na tabeki n te tai aio. Ao e koaua ngkana tao e bon tuai man mwakuri te Komition are

tabena aio te Riki ni I-Kiribati te Tia babaire.

I aki ataia bwa bukin tera ngkana e na taningaki aio te Tia babaire.

I taku bwa a bon iai babaire aika a riai ni waaki inanon te Tia babaire, bwa tao ai iraua ngkai te *application* ane e tataninga te Tia babaire.

Ma tao e koaua tao ti a taninga te ririki ae boou te Tia babaire.

E aoria ti a katuka anne nakon te Minitita n te Tua ma ana koraki ke antai riki akana a kona n nora aio bwa tera are e kona ni karaoaki imarenan te tai ao te tai arei te Tia babaire. Ma ti teirake ni boutoka te Biira ae e tamaroa aio te Tia babaire ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan te Minitita ae karineaki ibukin te Reibwa, ae Hon. Tabeta Amuera Teakai. E nakoim te Minitita.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae N na waaki ao ai bon te kamauri riki n te bwakantai aio, kam na bane ni mauri riki!

E koaua moa ni boutoka te Biira ae moan te tikiraoi n te tai aio. Ao e koaua tao N na waaki ni kangai bwa abara aio moan te uarereke.

Ao ngkana arona bwa ti a butimwaeia I-Abatera ao e a onrake. Ngaia are I rangi n kakaitau n te Biira aio bwa e anga te ririki ae e mwaiti. Ao irarikina aba aika irarikira aika a bubura ao iai naba aia kataunari ke tao aia babaronga ibukin te riki bwa a na riki bwa kain te aba teuana ma teuana.

Tao au kabotau teuana: tao Aotiteria 12 aekakin ana *Resident visa* ngkana ko *apply.*

Ao ngkana ko riki bwa te I-Aotiteria, ko na kabanea 5 te ririki ao imwin 4 te ririki ao ko nang tibwa riki bwa te *Citizen.*

Ngaia are kanga e boni kuri n iororo ma ara Biira ngkai ae 10 te ririki.

Ao Nu Tiran 25 aekakin ana *Resident visa* ae ko na *apply.*

I nako iai bwa te *balance category, te Religious worker*, tera riki a rangi ni mwaiti. Te *talent accredited employer*, te *dependent retirement,* te *long term skill.* Kanga aekakin aikanne.

Ao iai *points* ake ko na riai ni karekei. Ao te Tua naba n te *Imigration* mai Nu Tiran e kangai. Bwa *after 2 years* e maraurau riki. Imwin 2 te ririki ao e a reke naba am *Permanent Resident* ngkana ko a tia ni mwakuri n te aba ae Nu Tiran ao imwin 2 te ririki ao ko anganaki 2 te ririki ao e a reke am *Permanent Resident.* Iaan *categories are* ko *apply* iaan are 25 akekei ngkana ko *eligible* nako iai.

Ao e aki tan nako naba ngkanne te *Citizen* imwina.

Iai are 5 te ririki ao ko kona n *citizen,* ao ibukia kaara 10 te ririki ao ko nang tibwa kona n anganaki am *Citizen.* Bwa aio bukina: bwa ngkana ngkoe te kara are ko *apply* tikum ao ko nang karekea am *Permanent Resident,* ko anganaki 10 te ririki bwa mwina ko a meet naba te naan *benefit* are tao ikai Tao te mwane ni kara.

E koaua ti a kakaitau riki bwa ti a noria naba bwa e a rinnako te *Permanent Resident Visa* imwain te *Citizen.*

E na riai ni mataata bwa te *Permanent Resident Visa,* e na riai nreke moa imwain te *Citizen* bwa te Permanent Resident Visa e anganiko am tai ngkoe are te I-Abatera bwa ko na kaina te aba ma ko tuai anganaki bwatibootin te aba are ko na mena iai. Ao ko anganaki am tai arei ao ko na noraki raoi bwa ngkoe bon iai nanom ni kan riki bwa te *Citizen* imwin 5 te ririki ke te 10 te ririki are e nakon te naan *different applications* ao ko a kona n anganaki te *Citizen.*

Ti a kakaitau n te Biira aio *Madam Speaker,* bwa aio te Biira ae e rangi ni kakawaki ibukira. Ao e koaua ti a kona naba ngkanne ni katana te aekaki are ko a roko ngkoe are tao te I-Kiribati are tao ko a rangi ni maan ni mena i tinaniku. Ko a boni kaina te aba teuana.

Ma ngke ko a roko aoko a manga oki ao ko a kara. Tao e eti tao e na iai te babaronga are ko na manga iria bwa e na manga reke iroum te mwane ni kara. N aron ngkai n taai aikai, e a reke irouia ara kara.

Madam Speaker, te Biira aio e rangi ni kakawaki ibukira ngaira kain Kiribati ni kabane ao aio ngkanne kanga au taeka n te tai aio are I a boutoka te Biira aio.

Ao man taeka tabeua aikai *Madam Speaker,* ao I a boutoka te Biira. E rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Minitita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake. E nakoim te Tia tei.

<u>Hon. Moannata Ientaake</u>: Ko bati n rabwa *Madam Speaker*, ao imwain ae I marooro ao e koaua. Boni kauataoan riki te kakamauri n te bwakantai aio. Kam na bane riki ni mauri!

Ngai temanna ae I kakauongo nakon taian marooro ao I taku ngai bwa a bane n tia ni boutoka te Biira aio. Ao e koaua are abara ae uarereke ao mwaitina ara botannaomata e kekerake. Ao ngkai ti a manga kauka te mataroa ibukia taan manga kan reke riki ni Kiribati.

Ngaia e koaua I taku bwa tao 10 te ririki tao e tau, ao tao e koaua tao ngkana e kakerakeaki riki. Iai te kanganga anne?

Are bon te bwai ae ti ataia bwa mwaitin te botannaomata e koaua ae mwaitin naba te rikirake.

N aekakin aba ane ko nori ate aba i Singapore akea abaia. Ngkana ko buti mai tabona nako tabona 45 te miniti ao ko manga cross 45 miniti, ma ko noria mwaitia kaina iraua te mirion.

Ao tao e koaua tao anne ae e taraki bwa te *human resource is power* naba nakon te rikirake. Tao anne ae tao ngaia ae ti bane n taraia iai, ao tao anne naba tao bukina ae kanga tao e koaua tao ti angan te aomata te tai ae e na kona n roko iaon Kiribati ni kona ni manga riki bwa te I-Kiribati tao n iterana are tao e na riki bwa te I-Kiribati bwa e na riki bwa bun temanna te I-Kiribati ke tao antai riki. Ke taian tua ake a tia ni karaoaki ibukin tikonan mwaitin te roko.

Ma e koaua are ti boutoka te Biira n te tai aio, iaan te koaua are ti tangiria aomata aika a na roko tao n uota te rikirake.

Ao ti na ti aki taraia n ti te maan, ma ai tera ngke e anaki n aekakin tabeua taabo te maan plus iai riki raona.

Ngaia anne teuana taratarakin te Biira ae te roko ni maeka iaon Kiribati bwa are e rangi n uarereke abara ao e nang uarereke naba mwaitia ara botannaomata ao mwaitin korakorara n ara Mwane n tania ae ti kakoaua ae e aki bati ni kona ni kaitara te mwaiti.

Bwa te 10 te ririki ae ti angan ngkai, e a raoiroi riki nakon are tao mai imwaina ae tao 7 te ririki.

Ngaia are N na riai ni boutoka te kaoti aio ao nanou ae rangi n korakora iaan te koaua are ti a bon anaia moa ae bon ara aomata, bwa n taai tabetai ao ti a manga katotonga aba tabeua are a roko I-Anena ao a nang take *over* te aba n aron ae ti noria n taabo tabeua ao ti nang manga riki bwa aia toro aomata. A manga take *over* abara aio ni kaboa aban temanna ma temanna. Bwa are ngkana a bon roko, tiaki naba baika a na roko n akea aia mwane. A na boni kona ni mwamwanemwane.

Ao ngkana a roko ao a kona ni kaboa te aba iroun temanna ma temanna. Ao tokin te tai a nang manga tiku raora ni I-Kiribati, aike tao a nang manga bon akea aia kona ni manga kaoka boon abaia ni manga bon riki bwa ai bon I-Kiribati.

Anne ae kanga ngai irou, ngkana e bon ororakeaki riki te ririki naba aio riki nakon tao 15 riki te ririki. Eng, tao e a raoiroi riki.

Ao tao e na bwakara moa ae te starting ae 10 te ririki ibukin te tai moa aio.

Ma e koaua akea tokin te raoiroi ao e boni koaua are bon raram ni I-Kiribati e matenten riki te rara nakon te ran. Ko boni bae n tangira raram n taai nako.

Ngkana e a roko te I-Anena ni maeka irarikim ae ti aki raram, e a bon reke bwa ai te ika wii.

Ngaia are e koaua, te tai aio e rabwa bwa e a ororakeaki man te tai are man 7 te ririki nakon 10 te ririki. Au kantaninga bwa n taai aika na roko e na uotakirake riki nako 15 te ririki bwa e aonga n ae e kona ni matoatoa aron te bwai aio, n aki kona n nako abaia kain abara ae Kiribati. Ti ibukina bwa a riki ni I-Kiribati ao a kona ni kaboi abara.

I boutoka te kaoti n te tai aio, ao I kabwara bure ngkana iai buren nako au marooro. Ko bati n rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia tei mai Onotoa ae ko karineaki, Hon. Taiaki Irata. E nakoim.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kukurei naba n anga tabeua au marooro iaon te onono nakon te Tua ibukin te Rikia ni I-Kiribati 2022, e na bon uarereke naba au marooro iaon aei.

Ma imwain ae I anga tabeua au marooro, ao I a reitaki naba ma kain au abamwakoro ae Onotoa mairoun te Bwabwaro nakoia ataei, nakoim te Tibiika, kain am aobiti ao te Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman, ao kain ana Kabineti ao te Leader n te Kaitara ma kain ana party ao boni ngaira Taan tei ao taan ongora ake a reke ongoraia n te rerio n te tai aio. Kam na bane ni mauri!.

Eng, kanga moan au taeka ao tao N na anga moa au kakaitau nakon te Tautaeka ngkai e nora tamaroan onean te Biira aei.

Ao I taku bwa ti kakoaua bwa n taai aika nako ao tao inanon te ririki 1900 tabun, kanga n au koaua ngkoa ngke I mwakuri ngkoa ao kanga bon angina aika a kan riki ni I-Kiribati, bon tarira ake a bon roko ke a maeka iaon Toromon.

Kanga I aki nora mwaitia riki Imatang ke tao antai riki ake a tangira riki ni Kiribati.

Ngaia I karabwa te onono aio bwa e anganira naba te tamnei are kanga kateimatoan riki kanga te totoko ibukin tao kamanaan riki te kan Rikia ni I-Kiribati.

Eng, bwa ngkekei kanga n otau ao e kona n reke tao 3 te ririki nakon 7 iaan te *Immigration Act* ao *Citizen* ngkanne tao e a manga bitaki nakon 7 ao 10, bwa are e noraki riaina. Bwa n taai tabetai ngkana a

manga bon *interview* tarira ao mwanera mai Toromon, kabwara te bure ngkana I taekina aio.

Ma eng, are a bon taetae ao a taetae ni Kiribati nakoim.

Ao n tabetai ngke tao a reke tikuia ikai ao a manga bon taonnako n okira abaia are Toromon.

N noran naba te kanganga teuana ae kanga I noria, ibukia kanga kain I-Abatera are kanga a roko ao a iangoa tikuia. Ao te kanganga teuana ae ti noria n taai aika nako, eng kanga bon te katei. Kanga aki moanibwaia te katei bwa are ibukina e rangi n uarereke te tai are anganaki bwa tao tikuia iaon Kiribati.

N aron ae ti boni kakoaua ngkana tao ko mwananga nako tao Nu Tiran. Eng, taoko bon anganaki moa te *visitor visa*. Ma ngke e a reke am *job offer* ao ko anganaki am work permit tao te work visa. ao ko a mwakuri.

Ao inanon am tai ni mwakuri tao e noraki arom ae e rangi n tamaroa aron am mwakuri ao tao boni kawakinan naba ana Tua te aba n aron are te katoto Nu Tiran.

Ao eng, bon iai naba te ririki are ko maan iai ao ko anganaki ke ko *apply* bwa are ko a maan ni mwakuri iaon te *work visa* ke te *work permit* ao tao e a bwaka nako am tai itinanikun tao 10 te ririki ao ko *apply* ao e a reke. E a reke tikum ngkanne iaan are kanga ko teimatoa ni kawakina tuan te aba ao akea am kairua ke tao bwaai ake ko na taraki bwa ko aki karinea tuan te aba anne.

Eng,anne teuana ao te kauoua Madam Speaker. Eng, I taku bwa e a tia ni boni kabwarabwaraki are kanga ngkana ko nang bon bita am rikia tao man te aba nakon te Rikia ni Kiribati. Eng I taku bwa anne naba kanga e taraki bwa iai ake kanga a bon roko ibukin are a tanga ma kain Kiribati. Iai ake a bon roko ibukin tao te karikirake are a iangoa naba tikuia bwa a noria bwa te karikirake iaon Kiribati kanga e rangi ni memere ni kabotauaki ma aron te kaubwai are tao kanga a na boni karekea kain tinaniku iaon abara ae Kiribati.

Ao anne are kanga e kona ni kariki kanganga are kanga ti noria n aron tao a mwaiti riki abaia. E taekinaki bwa e rangi n bubura riki aia karikirake nakoia boni kain te aba.

Anne naba ae kanga teuana ae kanga a tara riki te itera ae te karikirake.

Ma e koaua inanon tain te waaki ni karikirake ao e a manga bon riki te kaiangatoa ibukin tao te bitineti ke tao te manga karakan riki aia tabo ni karikirake iaon abara ae e uarereke aio.

Eng aikanne ngkanne a na taraki inanon te tai are anganaki are 10 te ririki arei imwain are a riki bwa taian I-Kiribati ao tao e na manga bon reke iai te kanganga are e a kona ni manga aki butimwaeaki rikia bwa kain Kiribati.

Tao N na aki kabwabwaka au marooro *Madam Speaker* bwa are e a bon rangi n teretere aron te kamatata iaon te Biira aio.

Ma imwain ae I motiki au marooro n te tai aio, ao I a boni karabwa te Tautaeka bwa I boutoka te onono are e tabekia n te bong aei ae te onono nakon te Tua ibukin te Rikia ni Kiribati 2022. Tao ti ngaia au taeka akanne *Madam Speaker* ao I a kabwara bure naba ngkana tao iai tangibuakan te marooro. Ko bati n rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa nakoim te Minitita ae ko karineaki; Hon. Alexander Teabo.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e rangi ni uarereke ae I kani kaota iai nanou iaon te Biira ae moan te tamaroa aei te Tia babaire.

Ao e koaua ti boutoka te Biira aei te Tia babaire iaan koauana are iai nanona kamatoan riki aron te bae ti aranna bwa te kan riki ni I-Kiribati. Are ngkana ko kan riki bwa te I-Kiribati ngkoe.

Ao e koaua te onono aei e anganira kanga te namakin bwa iai kamatoara ae ti tangiria bwa e na kamatoaki riki ni ka anauki te tai ae ko na bon riai moa ni Permanent Resident ao ai 10 te ririki ngkai te Tia babaire.

Ao e bon riai iai te Tia babaire bwa ngkana e matoatoa ara Tua ao e kona n ibuobuoki nakoira ngaira kain Kiribati. Bwa ngaira kain Kiribati, ti atongaki bwa aban te rau, aban te tangira.

N tabetai ti kona naba ngke ti a boni mwaninga nako naba iroun te aomata. Ti a rangi n tangira naba te aomata, ke ti a rangi ni tangira.

Ao ti kona ngke inanon nanora are e rangi ni korakora anne bwa are nanora ni Kiribati are ti rangi ni rau, ti nang raa ao ti a mwaninga ni karimoa naba aron taran abara bwa e uara ma ngaira raora.

Aikai baika ti kona naba n taraia. Nanora n tabetai e kona n uotira nako man aron aikai.

Ma ngaia I kaitaua te Tua aio bwa e bon anganira aron kamatoan raoi bwa bon tabera ae ti na karaoa te Tua ae e na kamatoa riban abara ae Kiribati. Ao anne bukina ae I rangi n kani katerea ikai te Tia babaire, bwa ngkana ngaia bwa ngaira kain Kiribati iai kabwakara n anuara ae ti rangi n raa. Tabera kamanoan abara. Tabera bwa ti na taraia bwa

e na rimoa abara ae Kiribati ni bwaai ni kabane ma raora n I-Kiribati te Tia babaire ao te Tua ae ti riai ni kamatoatoa te Tia babaire bwa iai mwarara iroura te Tia babaire bwa rabwata ngaira ae ti boni bane ni kona ni karaoa te kairua te Tia babaire.

Ao teuana te bwai ae e na kaetira, ara Tua ae ti na karaoia te Tia babaire.

Ao ngaia ae I kaota nanou ni boutoka te Tua aio, karaoan te Biira aio kanga kamatoana riki.

Ti ururing rikaki te Tia babaire ao e koaua e taekinaki te *green passport.*

Ma I kani katerea bwa te *green passport* e aki karikiko bwa te I-Kiribati. Ma e ti anganiko bwa ko na *travel* n te aonnaba ke n te *document* are ko na ti *travel* iai te Tia babaire. Ko kaboa, iai taina are ko anganaki iai bwa aongkoa ngkoe te *investors* n taainako ke te *investors passport* te Tia babaire ao kona travel iai te Tia babaire ma ko aki riki bwa te *Citizen* naba n te tai arei. Ko aki. Anne teuana ae I kani katerea.

E eti, anne teuana ae kanga e nang kaokaki Hong Kong n nako n okira Tiaina ao e kataki n raweaki te *period* anne bwa kanga te *period* ae e rangi ni korakora te *travel* iai te Tia babaire. Minitita ao nake kanga kain Hong Kong ake a rawa ni passport n Tiaina ke tao n raa. A tangiria ni passport bwa kanga anne teuana te investment ae karaoaki te Tia babaire. Ao I rangi n ota iai bwa I taku bwa ngai temanna are I ota ni karaoan te *investors passport* aei te Tia babaire ma aron ana *condition* te Tia babaire. E aki karikiko bwa te I-Kiribati bwa ko na ti travel iai. Ao e nang rawata ae e totokoia ma e reke ana mwane Kiribati iai te Tia babaire ao iai am *period* ae ko anganaki. E aki n ae kangai; ko a riki naba bwa te *Citizen* ngkoe.

Ti uringa naba bwa iai te *Citizenship committee* ae e kateakin te Auti n tei ibukina karikakia I-Anena ni I-Kiribati. Anne naba te bwai ae ti noria n te tai ae e nako.

Ao I taku bwa e kangai; e kakawaki bwa ti na karaoi baikai ke Tua aikai bwa e na aki manga *repeat itself history.* E na aki manga okira arona te *history* ae e a tia n riki. Eng, e nang kakawaki bwa ti na katana abara ae Kiribati.

Ao n te tai aei ngkai ti a tabe n rikirake ngaira kain Kiribati bwa kanga ti a bon taraia bwa ti a rikirake. Ti kukurei irouia kain ara *private sector* te Tia babaire, ane a bane n ira biribirin te waaki te Tia babaire. A *compete* ma nake kanga a roko mai tinaniku te Tia babaire ni *participate* ni bitineti ikai.

Ti bon nora aron birin te bitineti te Tia babaire, ti nora aron birin te *economy* te Tia babaire. Eng ti riai n taraire ngkanne.

Bwa ngkana e biri, iai te biri n te tabo teuana ao e na kona n raai tera te Tia babaire. Ara Tua ae ngaia ae e na kamanoira ae e na moantai n totokoi aekaki ni kanganga aikai te Tia babaire.

Ngaia are I rangi ni kaitau ni karaoan te onono aei, kamatoana riki te Tia babaire ngkai I kakoaua bwa abara ae Kiribati. E eti ti uarereke, ti kai mauna. Ngkana ti tarai tabeua n te aonnaba. Anga nake bon abaia te aba are a na bon riai n Tautaeka i abaia, a nga. Akea. E a bon Tautaeka te aekaki n rabwata teuana ikekei.

Ngaira kain Kiribati ti bon kukurei bwa ti bon Tautaeka ni abara ao ti kaitau nakoia nake taan kairiri mai imwaina. Tao ti tekeraoi bwa ti rangi n *remote* ke aki raa. E aki roko niniakira ke tao tera. Ke tao e tuai reke te kaubwai ae kanga ti nang noraki iai.

Ma ngke arona bwa tao iai iroura bwa tao e nang taraki abara bwa e na rangi n birirake ao tao ti na kaman naba niniaki nako.

Ma e nang kakawaki ae ti na moantai ni katea riban abara bwa e na aki reke te kanganga ni bua aron rikiara ngaira kain Kiribati. Ti na bon taetae iaan ara taubuki, iaan ara Maneaba. Inaomatara anne ae ti kan iai. Ti bon tonu iai te Tia babaire.

Ao ngkai n aron ae I taekinna, ti kukurei bwa boni ngaira kain Kiribati. Ti bon toka iaon abara ni babaire iaon abara te Tia babaire.

Ngaia are ti kaungaia ara botannaomata. Ti na karimoa abara ae Kiribati bwa ti bon riai bwa boni ngaira ae ti na uotarake abara ae Kiribati. Ao ngaira ti na kamanoa abara ae Kiribati bwa ti na aki eenaki, ti na aki raa te Tia babaire. Akea buren te reitaki ma tinaniku, ti nang kukurei n anne. Ngaira ma ara partner tin ang waaki. Ma ti na uaia ni waaki ma ngaia inanon te aekaki n iraorao ae ti taku bwa bon te real *partnership* te Tia babaire.

Ao anne ae ti nang kaunga ma raraora ake raraora n te tai aei. Ti nang kataia n tuangia bwa ti na kataia n *strengthen ara partinership.* Bwa ti na uaia n taraira bwa ngaira rao ae ti na uaia n airi ni karikirake aron rikiraken abara ae Kiribati.

Au taeka ae I taekinna nakoia I kangai; a *friend in need is a friend indeed*. Anne raoi. A bia taraia n aron anne, *a friend in need is a friend in deed.* Ao anne bukina ae ti kainanoi ngkami bwa bon iai bon ara *need* bwa bon iai baika ti kabwaka iai.

Ara kantaninga bwa karaoan aei, karokoaia I-Anena n aekakin aikai. Ti na katinea naba n arona anne.

Antai ae ti taku bwa e na bon roko bwa e na *contribute* ao ti n a kakaitau iai te Tia babaire. Ane e na *contribute*, e rabwa nakon abara ae Kiribati. Ao iai aika a tia ni karaoi akanne te Tia babaire. Ti kukurei iai ao e koaua n tabetai n aron ae I taekinna. Bon rabwata ngaira, n tabetai ti kona ni mwarara. Ti kona ni kabwaka n taabo tabeua bwa are ngaira rabwata. Ma ara tua ae e na katea arora ao ngaia ae e na kairira n taainako.

Ngaia are I anga ni bwanau te Tia babaire ma kanga bon au marooro iaon te Biira aei ngkai I kakoaua bwa iai kamatoan te Tua ibukin te riki ni I-Kiribati te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Beru, ao I tia ao I a kaokia naba nakon te Beretitenti ae karineaki. E nakoim moa te Tia tei; Hon. Bwatoromwaio Kiritian.

Hon. Bwatoromwaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao I rangi n kukurei naba n reita te marooro iaon te Biira ae moan te tamaroa aio. Ao imwain ae I waaki, ai bon au kamauri ma kain abau ae Beru ao raou n Tia tei nakoim te Tibiika ae ko rine ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma Kauoman ao Minitita ao Taan tei ni kabane ao ake a ongora n te bwakantai aei n te Auti n tei. Kam na bane ni mauri!

Te Tia babaire, N na moa au marooro ma te taeka ae kangai; ti taua nnen i abara bwa iai bukina aika a rangi ni raraoi. Ae ti maeuraoi ao ti kukurei. Aio te bwai ae e rangi n kakawaki, ti rangi n taua n ninne.

Ngaia are te Biira aio I rangi ni kaitaua bwa e karaka riki te ririki, ma tao iaoni kawaina ngkana a rinnako te rinnako ao tao e na noraki bwa e a riai riki ni karakaki riki te ririki bwa ti teimatoa n nanora ngaira I-Kiribati n taabo nako ike ko mena iai. Ngkana e boo te bowi ma e taua aona temanna ma temanna, ao bwa antai ngkoe bwa tin ang irira am babaire. Ngaia ko mainaina ao ngaia ti nang irira am babaire, tao bukina ko mainaina ke e a kanga.

Ngaia are te bwai ae e rangi ni kakawaki n ara katei ni Kiribati ae rikiara, ti nang taua ninne ao ti ata nnera n ara katei ni Kiribati. Kanga e kanganga ae ko na riaon are iaom, ma ngkana a roko aekaki ke a mwaiti riki te botannaomata ae e kaokoro ao a biri iaon te katei. Ao I taku bwa ti a mena iaa ngkanne.

Ngaia are I rangi n boutoka te Biira aio ma nanou ni koaua ae ti a kabwaka riki te ririki.

Ngkana e kona n reke are te ririki ae ko kona n *apply* iai nakon am *Citizen.*

Ngkana e reke te ririki are e kangai; tao man te 25 n ririki ao ko na *apply* ao imwin 30 te ririki, ko *still* ko kona ni *participate* n te *development*.

Ma e uarereke am tai ao tao ngkana tao bon te roko ibukin te karikirake n aron ae e a tia n taekinaki, a rangi n raraoi.

Ngaia are I taku bwa ngkana e karinaki naba ke tao bon iai, a *categories* aron te naan *applications* bwa tao te aekakira. Tao tabeman ngkai ibuakoia ara botannaomata a iein ma I-Anena ao a bung. A reke natia ao a kitanaki irouia buia, ao e a tiku te aine ae te I-Kiribati ma natina. Tera arona ngkanne, e a moantai ni koro 10 te ririki iroun te tei aei ao ngaia tao bon te iroun teuare te karo bwa e na okiria n te tai teuana.

Ngaia are I taku bwa e a kona naba n reke rinnakon te utu anne mai I-Abatera n te tai ae waekoa bwa iai ana iango ni kabane n rinnako ibukin te nano ni mabiao man abara, ma I taku bwa e na teimatoa.

Ma te bwai ae e rangi n kakawaki, rikiara ni Kiribati e bon aki kona ni bua.

E bon aki kona ni bua te rikia ni Kiribati ngkana ko bon ikawai, ma ngke ko uarereke ni karokoa ko ikawai iaon Kiribati. E bon rangi n kanganga bwa ko na manga karina tera. Ko ata naba te katei, ko ata naba te anua, ko ata naba arom ma am botannaomata.

E kanganga ae ko na manga riaon are tao bon te I-Tiaina ngkoe ke te I-Aotiteria ngkoe, ai bon akea e boni bua. Akea, ko riai ni karinea ko nang *respect* te katei ni Kiribati bwa ko bon ikawai. Ko a ikawai rake ni karokoa 10 tabun te ririki, Itaku bwa bon akea te anua ni Imatang/n I-Abatera.

Ngaia are I taku bwa te katei naba teuana, bwa ataei ake a bungiaki i Kiribati tao e koaua. Tera aron taraia aikai.

Te roko are te roko ni bitineti, tao e koaua anne. Tera ngkanne aron tarakina, ma I taku bwa aikai a tia n rinanon te Tua.

Ma te bwai ae e rangi n kakawaki riki, are ti bon rangi n taua ni nne n ara katei.

Ngkana ti tara aron te mwamwaei n te aonnaba, e a tia n taekinaki. I taku bwa te bwai teuana ae I noria bwa e kangai. Aron mwaean te I-Kiribati nako tinaniku, moan te bebete.

Ao I bon titiraki inanou ao I kangai. E aera ngkai a tangiria kain Kiribati

ao e a rangi ni rawata te aomata ae e a kan aki reke kanana ae a maeu buaka i abaia.

Te maeu ni kainano n aba i tinaniku e rangi ni korakora ao ngaira ti aki iria bwa ti maeu man te takataka.

E aera ngaia a rangi n tangiraki I-Kiribati I taku bwa te bwai ae e kakawaki, e rangi ni bebete aron karinara ngaira I-Kiribati tao i Aotiteria, Nu Tiran ao iaa. Bwa te bwai teuana ae I noria, bwa anuara ae te I-Kiribati moan te bebete aron kairirara. Ngaia tao a kairaki irouia bon aia reeti,

Ma ngke a kaoira ao ti a riki bwa kanga te naan slaves ke baikara. Ti a bane ni kakaki n taabo ni mwakuri ake aki mwakuri iai aia koraki.

Ngaia are I taku bwa aio te bwai teuana ae e nang kakawaki ae ti na aki kabotaua aron te nako tinaniku ke te maeka n taabo akekei ibukin tao karekean arora bwa are ti bon tangira ao ti kainano i abara. Ao aron rokora ikekei, ti anganaki boora bwa iraua ao ti a kukurei naba.

Ngaia are I taku bwa ti na kateitei ikai bwa anuara ni Kiribati aika ti na tiatiana iai arora ao ti na kinaki iai n taabo nako n te tabo ike ti nako iai, bwa bon ngaira naba aomata aika ti kamoamoaira ao ti kateitei riariara bwa I-Kiribati ngaira bwa ti na aki n te mwane.

Ngaia are I taku bwa aio ae e rangi ni kakawaki bwa ngkai bon I-Kiribati ngaira ao iai kateira ae rangi ni kakawaki. Ma e koaua ti boni bwaka n te tai aei bwa ti a moanna n tangira te kaubwai. Ti a moanna n tangira te mwane bwa aan maeura.

Te Tibiika ae ko rine, e koaua anne te bwai ae I rangi n noria irarikin ake a tia n taekinaki are I aki kani manga okiri.

Ao man au marooro ao I rangi ni boutoka aron aei ma te nano ni koaua ae ti na kateitea riariana ao ni kamwaita riki te ririki are a na roko bwa e na ibuobuoki ke e na *contribute* nakon ara *development* ao riki e na riki bwa te aomata are ti na aki manga mangaongao ni menana irarikira ke menana iaon Kiribati n taai aika imwaira.

Ao e rabwa te Tibiika. I boutoka te Biira aei.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Tia tei ao n aron are I taekinna, N na kaokia nakon te Beretitenti are bon ana Biira te Biira, ma I tara te tai ao ai ti 13 te miniti. I ataia bwa iai am tai 30 te miniti, ma ngkana ko taku bwa e raoiroi aei ti na waaki. Ao e nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao I a moana kanga kauouan au marooro n anga te kabanea ni marooro iaon te Biira mai imwain aia marooro Taan tei aika karineaki n reitaki ma bon Minitita.

Ao I a moanna n te bwana ni kaitau *Madam Speaker,* nakon tao riki te Leader n te Kaitara ma kain te Kaitara ao n reitaki naba ma te Leader n te Kiribati Moa party ao ake a bon taetae ngkanne man ara itera Taan tei aika kakaokoro n reitaki ma bon Minitita.

Ao e koaua e boni uarereke te taetae iaon te onono e rangi n uarereke bwa are e boni kimototo bwa ti uoua. Ma rangi n rabwa ibuobuoki ao kauring ake a tia ni mwemwekaki bwa buokan katamaroan riki ao kataetabean riki te waaki. Ao e koaua are e rangi ni turuturu iaon te marooro kakawakin kamatoan riki ara Tua bwa e na bon ira naba kanga tuan te Tautaeka ni Inaomata are e na aki ti kaonoti ma e na kona naba ni butimwaeia I-Abatera ake bon iai bukina bwa a bon riai n riki bwa I-Kiribati.

Ao e koaua irarikin anne ao I aki kan okiri marooro aika rangi ni mwaiti ma I a kauarerekea au sum up ni kaitau.

Kam bati n rabwa n ami ibuobuoki bwa e koaua e kakawaki ongora te I-Kiribati. Tao ti iai bwaai tabeua ae tao e kakawaki n aron ake tao i tinanikun riki rabwatan te onono.

Tera kawaia I-Kiribati akana a kan okira Kiribati, bwa a riki bwa kain aba ake tabeua ao iai kawai aika i aan mwakoro 7 n Tuan te Boborau 2019. Ma e kakawaki bwa a na katauraoi bebwa ni kakoaua ibukin rikia bwa bon I-Kiribati ngaia, n reitaki ma te aobiti.

Imwain te mwamwananga ao a riai n reitaki ma te aobiti bwa e aonga ni kanakoaki te reta nakoia ae a na akea iai aia kanganga ni mwananga nako Kiribati e aonga n ae a ongo anne.

Ao tao ngkana e mena kam a boni buokia ni kaongoia.

A boni kona naba ara Citizen ke bon I-Kiribati ake a tuai ni bwatibooti ke a taui bwatibooti n aba tabeua n tara te *visa assumption order.* Bwa ngkana a kona ni mwananga n akean kainanoan te *visa n ana* bwatibooti anne ao a bon kona naba n nakomai bwa a kaeti rikia i Kiribati inanon rokoia ikai.

Anne kanga teuana te kawai ae bebete naba nakoia ara aomata ake bon I-Kiribati ma akea aia bwatibooti. A tau bwatibooti n aba tabeua.

Aio bon inaomataia naba iaan mwakoro 23 n ara Tua ae Maungatabu, n ai aron naba are e a

tia ni kotekoteia te Leader n te Kaitara. Ngkana bon iai rikiam man te ririki 1990 ae ko kona ni kateia, ma are akanne tao a rangi ni maan.

Ma iaan riki anne ao ane bon iai te mwakoro ni kaineti ma te kan riki ni I-Kiribati ke te Citizenship iaan ara Tua ae Maungatabu ao a rangi n teretere akanne bwa tera arom ngkoe are ko bungiaki i Kiribati. Tao ngkoe are ko riki bwa kain te Korone, ao n te tai anne ao e a inaomata Kiribati, ao ngaia iai naba nnem inanon ae kanga rikim bakain te Korone ke rikin am karo bwa tao kain te Korone ao tera arom, ke ngkoe te aine ae tao ko a tia n iein naba ma te I-Abatera ae tao kain te Korone n te tai anne, ngaia iai naba anne nnen. Tao akanne aika a boni kabwarabwaraki inanon te Tua ae Maungatabu. Ma e aoria bwa ai bon taben te aobiti ngkana e tuai n rangi n ota. Aei tao ti kona ni karekea ara program are e a kakawaki ngkai e kakawaki n aron te program ae te 50. Antai ae e na ataia ao tao ti kona ni kakaea ara tai ni kakabwarabwara n te aro ae e bebete, bwa e aonga n ae e mataata te I-Kiribati. Aron ae kanga iai nnen rikim ni Kiribati iaan ara Tua ae Maungatabu.

Iai naba te titiraki bwa ai iraman ngkai ake a tia n riki ni I-Kiribati iaan mwkoro 7 n te Citizenship Act, ke te Tua ibukin te Rikia ni kan riki bwa te I-Kiribati.

Ao e koaua ai aron are e a bibitaki naba te rabwata ae kanga te *Citizenship.* E mena iaan te tabo ni mwakuri teuana, ngaia are kanga bon iai kangangan bobotan te rekooti. Ngkai e a manga mwaing ma iaan Aobitin te Tua, e nang manga roko ngkanne iaan au aobiti.

Ma are ngkana a reke rongorongo akanne, ti na kona ni manga kakae angaia naba ni kaoti nakon te botannaomata.

Ao e koaua tao ai iraman ake a tia n riki ni I-Kiribati ao a manga anaki anne mai irouia.

Tao e koaua n te 4 n ririki are e nako ni karokoa te tai aei, akea n ara tai ae e a tia n anaki riki tao n anaki mai irouna are e bon tia n riki ni I-Kiribati. Ma ti kona ni manga boboti rekooti akanne n angaraoia, bwa are n aron are I taku. E aki mena iaan au aobiti man te 4 n ririki ae e nako. Ao e koaua tao e na mataata bwa e a tataekinaki 10 te ririki ibukin te kan riki ni I-Kiribati are e na riai n reke iroum.

Ma te bwai ae e na teretere bwa are ngkai e a rin te Permanent Resident visa bwa teuana te bae e kakawaki bwa e na riai n reke iroum imwain ae ko riki bwa te I-Kiribati, ao ngkana ti a manga marooro iaon te Rikia, te Tua ni Boborau are e mena

iaana te Permanent Resident Visa. Ao ngkanne are anne ngkanne aongkoa 7 te ririki ao e na reke iroum te *Permanent Resident visa.*

Ao ngkanne te 7 n ririki anne e a warekaki naba. E a warekaki naba te 7 n ririki anne ao ai 3 naba te ririki kakoroan are 10 te ririki. E na kawa n taku te ongora bwa bon 7 te ririki arei, ao ngkana ko a kan riki bwa te I-Kiribati, ao ko a manga kainanoa riki 10 te ririki.

E aki bwa am 7 n ririki are kanga ko bubuti rikim n tiku bwa te tia maeka i Kiribati ke te Permanent Resident Visa are 7 te ririki. E a warekaki naba anne ao e a kakorokoro naba nakon 10 te ririki.

Nanona ngkanne ai ti 3 riki am ririki ao e a reke naba te Rikia ni Kiribati iroum. Ngaia are tao akanne e a kawa ni bure te ongora, bwa aongkoa 10 te ririki a kakaokoro. E aki, a uaia n irekereke. Ngaia are tao akanne taeka n ibuobuoki ni kamatata nakon marooro aika a tia ni mwaneweaki.

Ao e koaua tao I a kakimototo ikanne *Madam Speaker* bwa I taku bwa e a bon ota te ota ao riki ngkai e kona ni boutokaki ngkai bon te onono ae kimototo.

Ma a rabwa katamaroa ao kanga kauring ao ibuobuoki nakon te Tautaeka ke tao te Komition. E koaua e na kakaeaki angana. Ngkana e na waekoa ni waaki. E koaua bwa are te kauoua ni wareware manga Ritembwa ao tao e a bon taraki te ririki ae e boou bwa e nang mwakuri ngkanne.

Bwa are e koaua irarikin are te Permanent Resident are ko na riai ni karekea ibukin Rikiam ni Kiribati, ao e koaua e bon teretere n te marooro bwa bon iai te Komition are e a kateaki ao iai baika a kaman wene bwa ai raon ngkanne aikai.

E a kawa n taku te ongora bwa ai akea aikekei ao e nang ti tauaki aei. A bane bwa are a biritaki akanne n te onono aei.

Ao man taeka tabeua akanne ao I a kaitaua riki te marooro, ao I a bubuti moan warekan te onono nakon te Biira ae e kangai taekana. *Bwa te onono nakon te Tua ibukin te Rikia ni Kiribati 2022, e na wrekaki te moantai.* Ao ko rabwa *Madam Speaker.*

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Beretitenti ngkai ko a bon tia n tabeka am onono nakon te Tua ibukin te Rikia ni Kiribati 2022, ao N na kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia. Ao e butimwaeaki moan warekan te Biira n onono aei.

Ao ai ti 4 te miniti ao e a boo ara tai n afternoon tea ao I a ka-break moa ibukin ara kabwakantai, ao ti a manga kaitiboaki ikai nakon 16.15pm. Ao ti a break moa. E rabwa

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ao ti a nakon ngkanne ara Biira are imwina. Te Biira are imwina e na bon tabekia naba te Beretitenti ae karineaki. Te Biira n onono nakon te Tua ibukin te Boborau 2022. Ao I angan te Beretitenti ae karineaki bwa e a kanakoa ana Biira anne. E nakoim.

KIRIBATI IMMIGRATION (AMENDMENT)BILL 2022
(1st Wareware)

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao I kukurei n tabeka ana Biira te Tautaeka iaon onean ana Tua Kiribati ibukin te Boborau 2022 ke te *Immigration (Amendment) Act 2022* ibukin moan warekana n te bwakantai aei.

Ao imwain ae I waaki nako *Madam Speaker*, ao I a manga kan tomai n reiti bwana ni kamauri nakon am kai n tekateka, ao nakoim ao n reitaki ma ai ngaira ni kabane ao te ongora. N aran ara Uea ae e tabu, ao kam na bane moa ni mauri!

Madam Speaker, e kakawaki bwa e na kinaki te tua ae Tuan te Boborau mai moana ni karokoa ngkai ibukin buokan te ota ao te kamatata.

Iai tuan te boborau n 1980 ae e kinaki bwa te *Ordinance ke te Immigration Ordinance 1980*, are e rangi n katuruturua te kariaia n rinnako i Kiribati ao ni maeka ae e aranaki bwa te *permit to enter and resight.*

Aio iaan te Tua ni boborau n te Tua ae 2019, e aranaki bwa te *visa* n rinanna aika a rangi ni kakaokoro.

Te *permit to enter and resight* ke te rinnako i Kiribati ao ni maeka bon tiaki te *resident permit* ke te kariaia bwa ko nang maeka i Kiribati. Bwa bon ti aran te kariaia n tiku iaan bukina aika kakaokoro n aron te kariaia n rin ao ni maeka ibukina bwa iai am mwakuri.

Te rinnako ao ni maeka ibukina bwa tao bum kain Kiribati, ao te rinnako ao ni maeka i Kiribati bwa tao iai te kamatebwai ke te reirei ae ko na karaoia.

Ngaia are e riai n teretere ikanne bwa iaan te *Ordinance* ibukin Tuan te Boborau 1980, ao akea te kariaia n rinnako bwa ko nang maeka. Ma ko ti rinnako ni maeka iaan bukina are te tia mwakuri ngkoe, tao bum te I-Kiribati ao tao iai te reireike te kamatebwai ae ko na karaoia.

Iai ngkanne te onono nakon te *Ordinance* are e uotakirake n 2002. Are e a karinaki ngkanne te

Resident Permit. E a rin ngkanne kanga te kariaia bwa ko nang tiku ni maeka ae e aranaki bwa te *Resident Permit* are e uotakirake bwa te onono n 2002. Ao ma te kanganga n te tai anne, bwa ngke e a tei te onono iaan manga te Tua n 2002 are e onea te *Ordinance* are te Tua ibukin te Boborau 1980. Te kanganga bwa n te onono n 2002 anne, akea ana bwai ni mwakuri. Ngaia are e a bon aki naba bongana ni karokoa e a kabwataki te regulation ke te bwai ni mwakuri 2008, are e a kateirakeaki iai ngkanne ke e a kateaki te Komition ibukin te *resident permit* n te moan tai n ira nanon onean te Tua are e karaoaki n 2002 ma e a bon akea naba ana regulation ni karokoa e a karaoaki n 2018 ao e a tei ngkanne te Komition.

N tuan te Boborau n 2019, are e a onea mwin te *Ordinance* ao e a kabonganaki ngkanne te taeka ae te *visa* ma kateina aika kakaokoro. Te *visa ni mwakuri, te visa ibukin te reirei, te visa* ni karikirake ke te kariaia n rinnako ibukin te karikirake ke te kariaia n rinnako ibukin te karikirake. Aoi ai naba ngkanne te *residency visa* are bon reitan are e kateaki ke e a kateaki te Komition iaona n 2018.

Bon akea ae e kona n tia n reke irouna te *resident visa* ngkai bon akea man 1980 ni karokoa 2018, ao e a manga kaukaki n te katamaroa aio ngkai e a kuneaki bwa a riai n taraki ma te Tua iaon te Rikia n riki bwa te I-Kiribati.

Man taeka tabeua aikai ke te naan *background information* aikai nakon te Onono ibukin te Tua n te Boborau n 2022, are e boboto iaon katamaroan riki karinan te *visa* ke te kariaia ni maeka i Kiribati ae te *Permanent Resident visa.* Katamaroa aikai a bon irekereke ma bitakin aron te *visa* aio bwa e na teretere riki ao ai tabeua riki katamaroa n aron are e na kabwaranakoaki n te tai aio.

N aron aikai: i) te onono ae e uotakirakeaki n te tai aio; bon te katamaroa nakon atakin nanon taeka aika a kakawaki are e na ibuobuoki nakon karekean te ota ae ti teuana ni kaineti ma te *VISA* ae te Permanent Resident, ke ae e aranaki ngkai bwa te *Resident* ke te *resident visa n teina* ae ngkai.

E na bitaki nakon te Permanent Resident ke te Resident visa ke ni kauarerekeana ae te PR *Visa*.

N reitaki ma anne ao te Biira aio e na katamaroa naba Kainibaire ibukin karekean te kariaia n tiku ni maeka i Kiribati ke Peranent visa are e na taraki iai kananoraoan te Kainibaire iaon anne ke te Kainibaire ibukin karekean te Rikia ni Kiribati ke te *Citizenship*.

ii). N arona ae ngkai ao ti ataia bwa te kariaia n tiku ni maeka i Kiribati ke te *Permanent Resident Visa* ngkana e butimwaeaki arana ae e boou aio, e tararuaki iaan Tuan te Boborau 2019. Ma bon akea kinakin aio iaan Tua ibukin te Riki ni I-Kiribati n 1979 ke te *Citizenship Act.*

Tua aikai a bon inaomata n akea reitakia, are nanona bwa I-Abatera a boni kona n rinea are a nano iai. A na *PR* ke ana riki bwa kain Kiribati rinanon te Rikia ni kan riki ni I-Kiribati ke te *Naturalization.*

Te kantaninga n te onono aio bwa e na katamaroaki kanga te kakaokoro aio.

iii) A bon riai ni kananoraoaki Tua aikai bwa a na kaai ni kabonganaia ibon irouia ni kinai kakawakia ibukin raumeaia I-Abatera ake a kan tiku ni maeka irarikira ao ake a bon kan riki bwa I-Kiribati n ai arora. E riai ngkanne n oneaki te Kainibaire bwa te I-Abatera are e kan riki bwa te I-Kiribati ao e na karekea moa ana *PR* ao imwina e a tibwa manga bubuti kan rikina bwa te I-Kiribati.

Te waaki aio e bon tabangaki n ara Aono ao n te aonnaba ao a riai n oti inanon naba ara Tua.

iv) Te Tua aio e onea mwin are e kamaunaki n 2019 are te Immigration Ordinance 1980, Cap. 41.

N ana kabowi te Maneaba ni Maungatabu aio n te ririki 2002 ao e kabwataki onean te Tua ni kawai n 1980 ni karekeaki te mwakoro ae e boou are e na tabeakina te kariaia n tiku ni maeka ke te Resident permit i Kiribati.

Bon akea te I-Abatera ae e reke aio irouna man 2002 ngkai te Tu ani Kaetieti ke te *Regulations* ibukin aio, e a tibwa karaoaki iroun ami Tautaeka aio n 2018, ngkaie boni katukaki n aki uringaki man te ririki 2002.

v) Ni moan butimwaean bubuti ibukin te kan tiku ni maeka iaon Kiribati iaan te Tua ni kaetieti 2018, ke te Residency Permit regulations 2018. Are e a manga riki bwa kanoan te Tua n te Boborau n 2019, ngke e a moanaki kamanenan te Tua aio ao e kuneaki bwa te Tua are e tararua te Riki ni Kiribati bon akea rekerekena ma aio ao a bon mwakuri ni kakaokoro. Are ngkana iai te katamaroa nakon kaetieti ma Kainibaire ibukin te *Residency permit,* ke te kan tiku ni maeka i Kiribati ao e nakona n taona nako te Kainibaire ma kaetieti ibukin te Riki ni I-Kiribati. Aio e a tangira riki aron katamaroan kamwakuraia Tua aika 2 aikai n te aro bwa a na nakoraoi.

E riai ni kaetaki bwa are e rietata riki te Citizenship Act nakon te PR ke te *Permanent Resident Visa* ao ai ngaia ae e a uotakirake bwa onono n te tai aio.

Aio ngkanne kabwranakoan kanoan te onono are e tabekaki ni kaineti ma te Biira ane e a wene i matami Taan tei aika kam karineaki.

Te mwakoro 3 n te Biira, onean te mwakoro 4 iaon te Principle Act. Ao aikai onono akana a teretere inanon te Biira ane imatami anne.

1. Kabwarabwaran nanon te mwakoro n kibu n taeka ae te *Resident* Procedures, ao te taeka ae permanent e na karinaki i moan taeka ae *Resident visa* ao e na tei bwa *Permanent Resident Visa .*

2. Kabwarabwaran nanon te taeka ae te *Resident.* Te taeka ae permanent e na karinaki i moan te taeka ae *resident visa* ao e na tei bwa permanent resident visa ae riki bwa kanoan te Biira a io.

3. Kabwarabwaran nanon te *residency visa commission.* E na kamaunaki ao e na oneaki mwina ni kaotaki te bitaki ae *Permanent Resident Visa* n aron ane e oti n A,B ao C.

4. Te kibu n taeka ae e boou ae *Permanent Resident ao Resident Visa.* E na tei imwin te taeka ae *passport* n te mwakoro 4, iaan te Immigration Act 2019, ae kaotan nanon taeka akana a kabwaranakoaki n te *interpretation.*

Te mwakoro 5 n te Biira, e kaota te onono nakon te *Principal Act* ni mwakorona nako ake a rekereke ma taekan te *resident visa.*

Aikai ake a nang bitaki nako nanon te Permanent Resident Visa.

5. Onono nakon mwakoro 48 iaon te *Principal Act.*

a) Te mwakoro ae 48 (2) (a) n te Tua ae ngkai ke n te *Principle Act,* e na oneaki bwa te nambwa 3. E na tei bwa te nambwa 7, bwa e na reke ae kangai. *Te aomata are e na bubuti karekean ana PR* ke ana Permanent Resident , e na riai n tia ni maeka i Kiribati n te maan ae 7 imwin te bong are e karina iai ana bubuti.

Ti kona n titiraki bwa bukin tera ngkai e a riai n oneaki man 3 te ririki nakon 7 te ririki.

3 te ririki boni kanoan te onono n te ririki 2002, iaan Tuan te Boborau are e a tia ni kamaunaki.

Ai 20 te ririki imwin te tai anne ao e a bon riai ni katamaroaki riki.

Ao iraua riki ae ko *PR* n aba aika irarikira. Tao e koaua e kakawaki tarakin te *Permanent Resident* aron rekena n aba aika irarikira.

N te aba ae Aotiteria 8 nakon 10 te ririki maanim ni mwakuri i Aotiteria ao ko kona e aki reke iroum te *PR* ma kokona n *apply* bwa ko kainano am *point* aika 65.

Te mwakuri ae 8 nakon 10 te ririki, e reke iai 30 am points ao e na iai riki bwaai aika ko na taraki iai. N aron am ririki ni maeu, am bebwa n reirei, am taeae n Imatang, marurungim, e na mwaiti am mwane tao irabwi te nga ao a bati riki.

E nang kanganga reken e P*R* n te aba ae Aotiteria ke te *Permanent Resident*.

I Nu Tiran e reke iroum te *PR* ngkana ko a tia n anganaki te *Resident Visa* ao ko a tia n tiku n aki kikitana Nu Tiran inanon 2 te rirei n aron are e a bon tia naba ni kabwarabwaraki irouia Taan tei ao boni kain te Tautaeka n te marooro n te Biira are e a tia n taekana.

E tara ni bebete bwa ti 2 te ririki ma e kamwamwane bwa e tukaki te *PR* n te *Resident Visa* ae e boni kaokoro ma te *PR*.

Karekean te Resident visa aio, tiaki te bwai ae e bebete. E kuri n aekan naba are i Aotiteria. E na mwaiti am mwane, tokina mai ieta te itera ni mirion. Ngkana ko na rin n *Resident visa* ni karokoa am *retirement.*

E na iai am *job offer* man te tabo ni mwakuri ae kinaki i Nu Tiran ao a mwaiti riki aika bon ana Kainibaire te aban aio ao ko aki kona n nako n tiku ni karekea te *resident* n aki akaka.

Nanona bon tiaki ti 2 te ririki bwa e kona n nako riki.

N te aba ae Biti 5 te ririki ma e na iai am mwane ae e mwaiti naba ao e tangiraki riki ake a na karaoi karikirake iaon Biti ke te naan *investors.*

I Samoa e tangiraki te maan ae 5 te ririki.

7 te ririki ibukin Kiribati. E boni kaea naba nanon ae e wakinaki n aba aika irarikira ao e bebete naba rekena bwa e bon aki kantaningaki bwa e na iai am reirei aika a bubura, am bebwa ma am *experience* e bon ti kakawaki ae ko na kona ni kamaeuko ma am utu ao tiaki ti ngkoe te aomata ae ko na kakamaku ao kona *criminal*.

Iai naba iaan rikim bwa ngkana ko kan riki ni maeka ke ko *Permanent Resident* n aron ae iaan te Tua ngkai. Iai naba kanga bon te screening process are e bon tei bwa

kanga aekan naba ae ngkana ko kan riki bwa te Rikia ni I-Kiribati.

Ko na riai ni bwati te katei, ko na riai n ataki bwa te aomata ae e tamaroa aroarom ke ko karinea te katei ni Kiribati ao ko na bwati te taetae ni Kiribati ao ai aekana nako naba akanne.

Iaon te item 6 n te Biira, ao iai karinan te mwakoro ae e boou ae te *section 88(a).*

Te mwakoro aio e karinaki ibukin kamaunan te *PR visa* ke te *cancelation of a Permanent Resident Visa.*

Iai bukina aika: i: a nakon d, ae e kabwarabwara bwa e aera ngkai e na kona ni kamaunaki ke ni kakeaki am *Permanent Resident Visa.*

Mani katinanikuan kanoan te mwakoro aio ao te Minitita e kairaki ma ana babaire te Kabineti. E kona ni kanakoa te ota ni kamauna te *PR* ke te *Permanent Resident* ngkana e kakoaua ao e ota raoi bwa; i) te aomata are e anganaki bon tiaki ngaia ae e riai n anganaki te kariaia n tiku ni maeka;

ii) te aomata anne e aki kona ni kaitara maeuna ma ake a katani iaana ke ana dependent.

iii) ana waaki, anuan ao aroaron te aomata anne e boni kakaitara ao mani kamangori waaki ibukin kateimatoan te rau ao te waaki ae e tamaroa ibukin Kiribati.

iv) ngkana e urua ke e urui kaetieti ibukin ana visa anne.

Iaan te Kibu 6, n te section 88(a) ao e na kona n noraki ngkana e kanakoa te ota te Minitita iaan te mwakoro aio ao te aomata are e kaineti nakoina te ota anne n te tai are e reke irouna te babaire anne, e na mauna te kariaia are e anganaki n tiku ni maeka i Kiribati.

Ao iaan te Kibu 3, te aomata are e a tia ni kamaunaki ana Permanent Resident visa iaan te kibu 2 n aron are I mwaneweia are ietan aio. E kona ngkanne ni kanakoaki bwa tikuna e aki ira nanon te Tua ke e a *un- lawful stay* iaan te kibu 75 ai 76 n te *Principal Act.*

Ao iaan te Kibu 4, te ota are e kanakoa te Minitita ma reitakina ma te Kabineti e na aki ongoraeaki n rinanoaki ke n taraki iroun temanna te kabowi ke te Tarabunare. Ao e na akea te aomata ke te kabowi ke te Tarabunare ae e na titiraki ke ni karaoa ana kakae ni kaitara te ota aio.

Akea Inaomataia aomata n appeal ni manga uotarake tangia.

Iai iaan te mwakoro 75 n Tuan te Boborau 2019 ae e aki anaki anne. E bon tiku te inaomata.

Te titiraki. Akea inaomataia aomata n *appeal* ao iaan te mwakoro 75 n Tuan te Boborau 2019, e aki anaki anne. E bon tiku nakon te tia tangitang are e kaitaraki ma anakin ke kakeakin tikuna ke te ota are anganaki are e a kamaunaki tikuia.

Ngaia iai naba ana riai bwa e kona n uotarake te tangitang.

Te kantaninga n te Kibu 4 ieta, e bon anaki man te mwakoro 8(A) n tuan te Riki ni I-Kiribati ae te onono are e karaoaki n 1986 ae e kangai taekana n te taetae n Imatang. *An order made by the Minister under Section C shall not be questioned or enquried into by any Court of law or be otherwise to desirable.* Ke are e boni katerea bwa te ota are e anga te Minitita iaan te mwakoro are I a tia ni mwaneweia, akea ae e kona n titiraki iai ao e aki kona naba n uotaki ke e *enquired* ke n titiraki iai te Kabowi.

Aio are e kabwataki te mwakoro n onono aei n 1986, bwa anakin te Rikia ni I-Kiribati mairoun te I-Abatera are e a tia n anganaki iaan e *Citizenship Act* ngkai e kona ni karaoaki anne nakon are e a tia n riki bwa te I-Kiribati iaan te Tua ae te *Permanent Resident Visa* are e rinano riki nakon te *Citizenship*, e a riai naba ni kona ni kamaunaki iaan te tua aio. Ke tera are e karaoaki ke te mwaka are e anganaki ke kanga e aki kona ni kaitaraki te ota are e karaoia te Minitita iaan te Tua n te Rikia ni I-Kiribati, e a kakibaki te aekaki ni mwaka anne bwa e a riai naba n reke iaan te Tua ibukin te kan tiku ni maeka i Kiribati ke te *Permanent Resident.*

Imwain ae ti tarai aban tinaniku ao e bon aki boou kamaunan bebwa aika a kakawaki n ara Tua aika a kakaokoro bwa kaman kanoan ara koroboki iaon ara Tua aika a tia ni kamaunaki ao aika a boni maeu.

Katoto tabeua n aron aikai: n tuan te kananako are e a tia ni mauna (*repealed*) ke te *Deportation (Amendment) Act* 1982; mwakoro 6 ao e kangai taekana. *The making of a deportation order by the Minister shall not be subject to hearing review or appeal by any person, Court or Tribunal.* E rangi ni matoatoa bwa are bon iai te *deportation order are n te 1982,* ao e karinaki n te mwakoro anne te mwaka naba ni kona ni kanakoia ke ni kakea te Rikia ni I-Kiribati nakoia ake a bon taraki bwa a riai n aki tiku i Kiribati.

Ao te aeka ni mwaka anne ngaia e bon teretere naba n te *Deportation order*, bwa e aki kona n *subject* nakon te hearing ke e na kona ni kariaiakaki bwa e na ongoraeaki ao e na akea naba te *Court* ke te *Tribunal* ae e na kona n ongoraei.

Akea reitakin Minitita n te Kabineti, ti te Minitita n ti ngaia. Iaan te Tua

are te *Deportation Order* anne, e a boni karaoa naba mwakana te Minitita. Akea reitakina ma te Kabineti, n aron ngkai ae ti a katamaroa riki. E a riai n reitaki te Minitita ma te Kabineti. Tao anne riki e a *transparent.*

N tuan te *passport 2013, mwakoro 23(4)* ao iai te taeka n Imatang ae kangai; *where the Minister cancels the Kiribati travel documents under this section, the Minister must set out the reasons for cancellation that travel document.* Akea naba rinanoan aio n te Kabineti, ti te Minitita n ti ngaia.

Ngkana I kabwaranakoa n te taetae ni Kiribati iaan tuan te bwatibooti 2013, mwakoro 23(4) e kangai. Ike e anga ke e kamauna te Minitita te bebwa ni boborau iaan te mwakoro aio ao e na riai te Minitita ni kaoti bukina, bwa tera bukina ngkai e karaoa anne e kamauna te bebwa ni boborau.

Akea naba rinanoan aio iroun te Kabineti. Bon ti mwakan te Minitita ae e anganaki.

Ao iaan tuan te *Foreign Investment* 2018, mwakoro 19 ao e anganaki mwakana te *Registrar may cancel a certificate.* Ke kamaunan bebwa aika a kakawaki n aekan naba te naan *visa* ae teuana mai ibuakona te *PR* e aki boou n aron ara taneiai ni karao tua i Kiribati. Ao aikai ti bon reitaki naba iai ma aba aika irarikira, moara riki Aotiteria ao Nu Tiran.

Iaon Aotiteria e kona naba ni kamaunaki te *PR* iaan te *direction number 79.*

Ao e aki kainanoa ana iango ke ana kariaia te Kabineti.

Iaon Nu Tiran ngkana e tuai reke am *PR* bwa ko mena moa iaon ae te *Resident visa*, ao e kai kamaunaki te *Resident* visa anne are ko kainanoia ibukin te *PR.* Iaan te *direction 8.15,* iaan Tuan te boborau i Nu Tiran.

E aki naba kainanoaki uotana nakon te Kabineti.

Man kabwarabwara tabeua akanne *Madam Speaker,* ao I a kukurei n tabeka te Biira iaon Onean ana Tua Kiribati ibukin te Boborau 2022, ke te Immigration (Amendment) Act 2022 ibukin moan warekana. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I a kanakoa moa nakon te Kaitara ao ti a ongora ana kaeka. Ao I kanakoa nakon te *Leader* n te Kaitara, ao bon te Tia tei mai Abemama, Hon. Tessie Eria Lamborne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao ti kaitaua te Beretitenti n uotakin te Biira n onono nakon Tuan te Boborau n aron are e a tia ni kabwarabwara.

Ao ti a kaitauia taani mwakuri ma taan rabakau ake a tia naba ni ibuobuoki ni karaoan te Biira n onono aei. Ao ti boutoka te Biira te Tibiika.

Ti boutokaia iaan te kantaninga are e nang karekeaki te anga teuana ke te *category* n te *visa* ke teuana te kariaia ibukia nakeke a kan tiku, ke tao ni mwakuri ni maeka i Kiribati ae na karekeaki ae te *Permanent Resident* ke te kariaia bwa a na kona n tiku kanga n akea taina.

Ao ngkai ti a tia ni kariaia te onono nakon are te Rikia ni I-Kiribati ae karinan te PR bwai teuana te bwai ae e na kainanoaki, ao I taku bwa e bon eti ao e riai bwa aei ngkana kawain anne te kan riki ni I-Kiribati, ao aei ngkanne te onono ae e na karika ngkanne kanga te kariaia ae boou are te kariaia n tiku kanga n akea taina ke te *Permanent Resident.*

Ma iai tabeua taabo ae tao te naan katamaroa. Iai naba taabo ae tao n ara koaua a riai n aki rin ikai. Ma anne tao ai kanoan manga te mwaneka are imwina.

Man te tai aei ao I taku bwa karekean teuana te anga ibukia nake a kan maeka i Kiribati bwa a na kona n tiku ao a na aki bua rikiaia man te tabo are a moan roko mai iai. I taku bwa anne teuana te bwai ae e rangi ni ibuobuoki tao riki nakoia kain Kiribati ake a iein ma I-Anena.

Ti ataia ngkai bwa e a rangi ni rawata kain Kiribati ae a iein tao riki ma I-Tiaina ae tao aine.

Ao aei tao bon te kanganga nakoira ngaira ainen Kiribati, bwa are ngkana a iein mwane ma I-Anena ao a kariaiakaki bwa a kona n riki bwa kain Kiribati iaan te Tua ae Maungatabu.

Ma ainen Kiribati ake a iein ma I-Anena, aki riki i rouia te aekaki nanga anne. Ngaia are ti te anga irouia ake tao a iein ma I-Anena iaan te Tua ibukin te Boborau.

Ao karekean ae manga te karinan teuana ae tao e a mena riki ieta ao tao e a uakan riki ma are kanga te Rikia ni Kiribati. Aei te bwai ae e na rangi n ibuobuoki nakoia riki ara aine ake a iein ma I-Tiaina ao tao I-Anena ake tabeman.

Ma ti ataia bwa a nang tiraua te naan kanganga aika ti a tia n noori n ririki aika nako riki n irekereke ma buia aine ake a kanakoaki bwa e a bane aia tai.

Ao aikai aomata bwa antai aomata aika a kani maeka i Kiribati. Anne te titiraki. Antai aomata aika a kan riki bwa kain Kiribati? Ao I taku bwa te kaeka n anne kanga angina ae ti noria ngkai. Ngkana ti noori naba bwa antai aika tia n anganaki te Rikia ni Kiribati iaan te Tua are ti a

tibwa tia ni marooroakinna, ao I taku bwa e na rangi n mataata. Bwa nakeke iai aia utu i Kiribati ae ngaia ae a tangiria ni kani maeka i Kiribati bwa aki kani kitania aia utu.

Ao I taku bwa aikai te naan kananokawaki n taai aika nako ao ti kaitaua te Tautaeka aei ngkai e a karina aei, bwa teuana te anga teuana ae na kona n tiku iai I-Anena ake iai aia utu iaon Kiribati.

Ngkanne tao taran aei ao e a tia ni mwaneweia te Beretitenti bwa ti tarai aekakin kariaia aikai n aba aika irarikira tao Nu Tiran ao ti noria bwa iai riki te mwaneka imwaina.

Ao tao aikai bwaai ae tao e kona ni manga tarai te Tautaeka, bwa are tao ngkai ngkai ti a kiba man te *Resident visa* ke tao te kariaia n tiku, ke tao te kariaia bwa ko kona n tiku ni maeka i Kiribati tao iai taina ke akea.

Kanga e aki rangi n mataata iaan ae te Tua ngkai. Ma kanga tarana iroura kanga bon ti tebo bwa kanga e aki oti bwa iraua ke manra iaan ngkai ae ti na oneia ngkai. E aki oti bwa maanra ae ko kona n tiku iai i Kiribati iaan te *Resident visa.*

Ao ngkai te bwai ae e a tangiria te Tautaeka bwa e na oneia, e na ti oneaki arana. Ma I taku bwa akea rakan tao te kaniwanga are e na reke iroun are e na anganaki te aekaki ni *visa* aei. Ao tao anne te bwai naba teuana ae e na taraki.

Kanga te kantaninga ae ti boutokai bwa kanga te kawai rake.

Ao ti a tia ni marooroakina are te Riki ni Kiribati ao anne moa kawaina. Ao tao e a manga taraki ao tera riki kawaina imwaina. Ke tao aikanne bwaai ae kona n taratarai te Tautaeka bwa tao e na riai moa n iai am *Resident visa,* aekakin ae ti a tia ni karaoia nakon te Rikia ni Kiribati te onono arei. Ae tao ngkana arona bwa ngkai ti nang oneia nakon 7 te ririki, ao tao ngkana arona bwa e na taraki bwa tao te *Resident visa,* tao ko na riai n tia ni maeka tao 3 te ririki ao tao ko a tibwa kona ni manga taraki ibukin te PR. Kanga te naan karinan ni kawai rake nakon karekean ae tao n te tai aei te PR.

Ngkanne I taku bwa n aron bwaai aika na reke n aron are I a tia ni mwaneweia, are kanga bon ti tebo.

Ao te bwai ae e kainanoaki mairoun are te kan anganaki te aeka ni *visa* aei; tao bon ti tebo naba ma are te kan riki ni I-Kiribati n aron ae e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti.

Kanga tao ngaira n ara taratara tao e na riai riki n iai kaokorona. Tao teutana kaokorona iaon arei,ke tao aikai bwaai ae nang kakawaki bwa ti na taratarai ao tao e tamaroa ae iai ae e tiku ikai ma tao e na iai rakana

riki nakont e *Resident visa* tao tera.

Bwa are te *Resident visa* ko kona n nako ao ko oki nako Kiribati ao ko aki kainanoa te kariaia te *visa* bwa ko na rin. Anne iaan te *Resident visa* ae ngkai, ao te *PR* ngkanne bon ti tebo naba.

Ma tao aikanne te naan iango ae ti na karekarea te Tautaeka bwa e na kataia n taraia ae tao katanemwanekan te kawai nakon te kabanea mai ieta are te Riki ni Kiribati.

Ti ataia iaan naba ana Tua Nu Tiran tao te katoto ngkai e a tia ni mwaneweaki, ao iaan naba te *PR*. Iai naba bwaai aika a kona n reke irouia aomata are iai irouia te kariaia bwa a na tiku ni maeka ion Nu Tiran n akea tokina ke a *PR.*

Ao aei a rin iai aia utu bwa a kona n anganaki naba ngkana aki karinaki, ao a karinia tao kainnabaia ao natia ke antai akana aranaki bwa te naan *dependent* ke ake kanga a mwioko irouia aika aki raka aia ririki iaon 24. Ao aikai naba a rin iaan te aeka ni *visa* aei.

Ao tao aikai a na taraki bwa tao ai anne teuana naba te bwai ae e kona ni karinaki naba iaan te aeka ni visa aei, tao ai kaokorona ngkanne ma are te *Resident visa.*

Ao tao iaon te *Resident visa.* Bwa ti ataia ae Nu Tiran n aron ae e a tia ni mwaneweaki e nang tiraua aekakin ana visa.

Ao te bwai ae e nang kakawaki bwa kanga kaungan nanoia nake iai te rabakau irouia ae e nang kainanoaki bwa a na kona n roko ao a na mwakuri ao a na maeka.

Ao tao anne naba te iango ae ti na karea te Tautaeka bwa e na taratara naba are ngkana arona bwa e na katukaki ke e na manga bon karikaki ae te *Resident visa* bwa e na tiku bwa kanga te kawai nakon te PR ao tera ngkanne ke tao antai ae ti nang kainanoia bwa a na roko ao e na kabebeteaki riki aron rokoia ao anganakia te aeka ni kariaia ae aekakin aei.

Ao tao anne ae e a bon rawata te rabakau ae ti nang kainanoi i Kiribati. Ao aikanne e atai naba te Tautaeka ao tao a kona n taraki bwa aikai aika a na kona n ibuobuoki ao a na kaungaki bwa a na kona naba n iri ma aia utu.

N aron ngkai Nu Tiran, iai naba ana *viwa* ibukia naba aomata ake e nang kainanoia rabakaui ae a kona naba n roko ma buia ngkana a karinia n aia bubuti ao natia.

Ao anne naba ngkana ngaira ara aomata a na kona n tobwaki n te aekaki aei n aba tabeua, ao I taku bwa ngaira ti kona naba n tara naba te itera aei bwa kanga iangoan ae e na maenako te utu.

Ao I taku bwa anne ngkana arona bwa e taraki bwa kawain tao teuana rakan te PR nakon tao te *Resident visa* ke antai riki te naan *visa* are tao taani mwakuri ma antai riki ake a mena iaon Kiribati.

Anne kanoan ane ana onono te Tautaeka. I taku bwa ane kanga akea ara kanganga n akana mai moana bwa are aikai ti a tia ni kariaia te *resident* bwa teuana kanoan te *requirement* ke bwaai aika a kainanoaki ibukia ake a kan riki ni I-Kiribati, anne ngkanne tao karinan te aekaki ni *visa* anne n ara Tua ngkai, e nang kakawaki.

Ngkanne iaon ane kanga te mwakoro ane e boou ae 48(A).

Ti kariaia naba te kantaninga are e na kona ni manga kamaunaki te *visa* kanga n aekakin are e a tia ni kabwarabwaraki, e kona naba ni kamaunaki ke n anaki te riki ni Kiribati mai irouia kain Kiribati.

Ao anne ane e mataata n tuan te Rikia ni Kiribati tao riki ibukia nake I-Anena ake a riki bwa kain abara. E nang kakawaki bwa te bwai ae e nang kamatoatoaki iaan ara Tua, kanga te nano bwa e na rangi n bane nanon te aomata anne i abara ae Kiribati, te *royalty.*

Ao teuana mai ibuakon te bwai ae e kona ni kamauna am Rikia ni Kiribati are ko a tia n anganaki iaan are *naturalization,* ao ngkana arona bwa ko a manga riki bwa kain te aba teuana ke ko noraki bwa tao ko a kaina te tanga ni buaka n te aba teuana ke ko rinerine n te aba teuana ke ko aera. Are ko kaotia bwa e maenako nanom bwa iai riki te aba ae ko tabetabe iai nanom, ao anne ngkanne teuana te anga ae ko kona ni kamaunaki te Rikia ni Kiribati are ko a tia n anganaki iaan are te *Naturalization.*

Ao te kauoua, ngkana arona bwa ko a tia n anga te naan rongorongo aika aki koaua ke koaki kababanei raoi rongorongo n anga ae ngaia rongorongo aikanne ae a kabonganaki ibukin anganakim te Riki ni Kiribati. Ao ngkana ko kuneaki iroun te kabowi bwa aei te bwai ae ko karaoia, ao anne naba te anga ae ko kona naba n aki kona ke n anaki iai te riki anne mai iroum.

Ngaia are iaan te kantaninga aei ao ti kariaia ae e na kona naba ni kamaunaki naba am PR ngkana iai bwaai ae ko urui ke tao aroaro aika a rangi n kakawaki ibukin Kiribati ae ko urui.

Ao n aron ane e mena n 48(A), ao iai bwaai tabeua akana a koreaki. Ao tao n aekakin ane te moan ane n (a), ao I taku bwa tao anne kanga e rangi n rababa aei.

Ma I taku bwa e nang kakawaki naba bwa e na rangi ni turuturu raoi n te aro are e na rangi n ataia naba te aomata bwa tera bwaai ae e

na kona naba ni manga anaki iai ana PR. N aekakin are n te *Citizenship Act* ke te Rikia ni I-Kiribati, are ngkana ko a tia n anga te rongorongo ae e aki koaua, are ngaia ko bon riai n aki anganaki te Riokia anne n te moantai.

Ao tao anne ngkana ti kabongana n aei, bwa ngkana ko a tia naba n anga te rongorongo ae e aki koaua nakon te *resident visa commission* ao tao anne ngkanne ae e na kona ae tiaki ngkoe te aomata ae ko riai n anganaki n te moantai.

Ma I taku bwa te bwai ae e nang kakawaki, e na rangi n teretere raoi ae e na akea te nano uoua bwa tera waaki ke bwaai aika a na kona ni manga kanakoa ke ni kamauna te kariaia are ko a tia n anganaki iaan te *Permanent Resident Visa*.

1. N te kauoua ane iaon ae e a mataata bwa ko aki kona ni kamaeuko. Ao tao aei ngkanne ai bwaai ae e na rangi n kakawaki bwa e na mataata naba bwa ko na kanga. Bwa are ngkana tao ngkoe te tia akawa ao te tia oroben, tera ae ko na taraia ae e na anganiko te Minitita are e katabeaki iaan te Tua aei bwa tao te Kabineti ane ngaia ae e na ibuobuoki n iango. Tera bwaai aika kona tarai ae e na kakoaua raoi bwa e aki kona ni kamaeua te aomata aei. E aki kona ni kamaeua ma ana utu.

Ao aron naba ane c. Tao aikai tao e eti bwa bon tao te naan taeka ae a kakabonganaki. Ma I taku bwa e na rangi n ibuobuoki naba ngkana arona bwa e na rangi n turuturu.

Tao n aekakin ae ato e a tia n riki ni bure iaan te bure n kaburebure ae te *penal code* ke e a tia ni bowiaki ao e reke ni bukinana. E reke bwa te bure ae e rangi ni kakaiaki ke tao te aekakira ni bure ae e na taraki bwa ngaia anne ae e na kona n anaki iai am *PR*.

Ao tao ane imwina te naan kaetieti ae ko anganaki bwa bwaai ae ko na riai n taratarai iaan te *PR*.

Ao aei ae kanga bon iai ara titiraki iai, bwa are iaan ngkai te onono aei ao akea te *condition* ke akea te naan kaetieti riki ae e kanimwaki iaan te *PR*. Ke tao anne e kona ni mena iaan mwakoro tabeua, ma I taku bwa e rangi n kakawaki bwa iaan te mwakoro ae te *PR* ao e a oneaki man te *Resident visa* nakon te Permanent Resident visa bwa I taku bwa e nang kakawaki naba ae e na rangi n mataata bwa tera conditions aikanne. Tra kaetieti aikanne, bwa I taku bwa aei naba tao e na karaoa naba

kanga te aroaro ae tamaroa naba nakon are e kaineti ma ngaia.

Bwa are ngkana e aki rangi n ataia te aomata bwa tera raoi ae ngaia ao e a ti tuangaki naba, ko nang nako bwa arei ao arei.

Ao ngkanne anne ngaira ti taraia bwa e na riai n rangi n turuturu raoi. Ngaia anne kanga katamaroa ae ti taku bwa a na riai ni karaoaki bwa e na akea ke e na rangi n mataata ao a na akea manga te titiraki ae e na kona ni mwemwe.

Ao e kangai naba ane iaan aikanne n aron are e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti. Bwa are ngkana e a kamaunaki am *visa* anne, are nanona ai akea am *visa* ko a riai ni kitana Kiribati.

Ngkanne tao ibukin ane tao e eti ane iai anne iaan 75 ao 76, tao te tai ae e kona n anganaki te aomata. Bwa are e kakawaki naba are bwa ti na ururingia bwa angia nakai aomata ae iai aia utu i Kiribati.

Bwa tao ngkana arona bwa e a boo aia tai bwa a nang kitana iai Kiribati iaan ae te onono aei, ao I taku bwa e nang kakawaki anne ae na iai aia tai ae a na anganaki. Ko anganaki am tai aei bwa ko na riai ni kitana Kiribati ao ngkana ko aki ao ko na kamwawaki n are iaan te *deportation.* Ao e eti bwa are bon iai inaomatan te aomata n appeal.

Iai ae tao 10 te bong, iai ae e raka riki iaon 10 te bong, ma e kakawaki are iai te tai ae ko angan te aomata. Ngaia anne te katei ao te riai bwa e na kona ni mwawa mai abara ae Kiribati.

Ao ngkanne iaan ane 4, I taku bwa e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti. Ti noori naba Tua tabeau aika iai naba aekakin mwanewe aikai. Are a na aki kona ni manga waeaki ana ota te Minitita.

Ao ti ataia bwa tao bon iaan te Tua ae e inaomata are ngaia ae ti tangiria bwa e na rangi n turuturu raoi kanoan te naan onono are iaan 48a(1).

Ao tao iaan te Tua n Tautaeka ae e Inaomata ao a boni kona ke iai mwakan te rabwata ae te kabowi n rinanon te naan babaire are a ritinanikun te Tua, ake a riaon te Tua.

Ngaia anne ae e kakawaki bwa e na turuturu raoi ara Tua bwa e na akea te titiraki iai.

Bwa ngkana ko noria bwa 1,2,3, e a nako ana ota te Minitita imwin ana babaire ma te Kabineti, ao ngkoe ko aki kona n

titiraki. E koaua anne, e koaua anne, e koaua anne.

Ma ngkana iai ae ko aki nanoraoi iai bwa iroum e kairua, ao anne ngkanne ae e na kona n roko naba iai mwakan te kabowi.

Ao I taku bwa e rangi n kakawaki ngkanne aei, bwa are ti nang nanokawaki ni bwaai aika riki bwa are e a tia n aki iraki aron tibwangan te kabowi.

Bwa I taku bwa anne e kakawaki bwa ti na kakauringnga bwa antai ake a tekateka n te kai n tekateka n te tai teuana ma teuana. Ngkana a karaoa te babaire ae tao e a ritinanikun te Tua, ao aikanne iaan te waaki n Tautaeka ae Inaomata ao e na kona n uotaki nakon te kabowi.

Ao te kabowi e na kona ni karaoa ana babaire ao ana babaire e na riai n iraki nanora. Ao anne naba ngkai e na rin aei, ao I taku bwa e kakawaki bwa tiaki nanona bwa ngkai e a rin ikai ao e aki kona ni waeaki ana babaire te Minitita ngkana arona bwa e noraki bwa e a biri ritinanikun te Tua.

Ao I taku bwa anne ae e nang kakawaki, te koaua ae e nang kakawaki.

Ngaia ngke ti noria ao kanga ti bon tounako iai ao ti ataia bwa n aron te kabwarabwara n te Biira aei are e a tia ni mwaneweia te Beretitenti ao e kaotia ae e a tia ni kabonganaki naba ao iai riki Tua tabeua ae kabonganaki iai.

Ao anne ti kariaia anne ma I taku bwa bwaai aika a tia n riki ngkai, ao bon iai raraomara bwa e aera ngke e a manga tangiria bwa e na karinaki aei te Tautaeka n te tai aei, bwa are aei ae e boou.

Ao iaan tao mwakoron naba aei are te mwakoro 96, ao bon iai ane e mwaneweaki ikanne ae e kona te kabowi n rinanon te naan babaire ngkana iai te tangitang iai. Bwa iai taia bwa 21 te bong. 21 te bong imwin kanakoan ana babaire te Minitita, ao ngkanne anne am tai ngkoe are te babaire anne ibukim bwa ko na karokoa am bubuti nakon te kabowi bwa e na manga rinanona ngkana e kakoauaki bwa e a ritinanikun te Tua.

Te bwai ae e rangi n kakawaki te babaire ae e aki ira te Tua bwa e ritinanikun te Tua. Ao ngaia anne iaan ara Tua ao a bane ni kona n rinanoaki iroun te kabowi.

Ngaia anne ae kanga ara marooro iaon te Biira aei. Ti kariaia te kantaninga ae e anaki iai te Biira aei ae karekea teuana

te katei ni *visa* ke ni kariaia ibukin te tiku ni maeka i Kiribati are akea taina, akea tokina ao e ti toki ngkanne ngkana arona bwa e a manga kamaunaki mai iroum.

Ao anne ae ti kariaia bwa are ti a tia ni kariaia are n te Rikia ni Kiribati, ngaia ti a kariaia aei ma I taku bwa iai itera ae ti taraia bwa a na riai riki ni katamaroaki. A na karauaki riki ni manga taraki. Ao tao aei ti kona n taraia n te mwaneka are imwina.

Ao tao manga taran ngkanne te naan karinan riki are mai inano n aron are e a oneaki ngkai. Bon iai riaina bwa e na bon katukaki bwa e na kona n riki bwa kanga te kai n tamwarake nakon te PR are ko aki n are ko a roko naba ni mwakuri ao tao e a koro naba am ririki ni mwakuri i Kiribati ao ko a kona naba n PR ma tao akea naba buren anne. Ma tao e aoria n are e bon oti raoi nanon te aomata are e boni kani maeka i Kiribati bwa e bon tangiria ni kani maeka i Kiribati.

Ao tao aei karinaia kain aban ao tao natin te aomata are e kani maeka i Kiribati, I taku bwa aei e a kauka abara nakoia aomata ake akea rekerekeia ma Kiribati. Ae tao aomata ae ngaia ae ti tangiria bwa a na roko ao a na maeka n akea aia tai i Kiribati ao te aomata ae iai rabakauia ae a kainanoaki ke tao aia tarena ke tera ae a kainanoaki ibukin karikirakean abara ae Kiribati.

Ao anne kanoan ara marooro te Tibiika. Ti boutoka te Biira ao ti noori itera tabeua ae ti taku bwa a na riai ni katamaroaki ke a na riai ni manga taraki bwa a bon riai n rin ikai ke tao e a bon mataata n aron te waaki n Tautaeka ae Inaomata bwa bon iai itera tabeua aika a na riai ni kona n rinanoaki.

Tao man taeka aikanne ao ti boutoka te Biira ao ti a katikui kanoan ara iango nakon te Tautaeka bwa e a tarai bukin riki karinan *visa* tabeua ao taran akana imwina bwa are iai te mwaneka are imwina ao ti a manga bon uotia bwa kanoan naba ara marooro n te tai anne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minitita ae ko karineaki ibukin te Tua; Hon. Koraubati Remuera. E nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua, ti a kaitaua te Beretitenti ae karineaki n aron ana kauoua ni Biira are e a manga uotiarake n te bwakantai aio, riki ibukin te onono nakon te Tua ibukin te Mwamwananga 2022. Ti kaitaua ao ti kaitauia ana *officials* n

reitaki ma kain ana aobiti te Tia kaeti tua ibukin mwakurian te onono aio n aron ae e karokoaki ikai. Ao ti kona ni kakoaua bwa teuana te onono ae kanga e tamaroa.

Ao ti reita te kaitau nakon te Leader n te Kaitara are e tia n anga ana marooro. Te Tia tei temanna ae karineaki mai Abemama. Ti kakoaua n aron te marooro, e boni kuri n abwabwaki teutana ma ti kaitau bwa tao boni katereakin itera tabeua ake a kona ni manga bon taraki riki irarikin taian onono ake a tia ni kaweneaki moa n te tai aio.

Ao ni kaineti ma Permanent Resident Visa n aron kanga oin te onono aio. Ma ti kaitau naba n aron norakin riaina ao butimwaean te onono nakon te Biira ibukin te onono aio n aron are e butimwaeaki.

Ao e koaua, I taku bwa te Biira naba ae e uarereke ao I taku bwa e na rekereke teutana ma kanoan te Biira are ti marooro iai mai imwaina.

Aio ngkanne kanga oin raoi te onono ke te Tua are e karika te bitaki nakon te Biira are mai imwaina.

Ngaia are ti nora kakawakin aio ao I taku bwa a na bon rekereke naba ma am marooro ake a nako ao n rekereke riki ma te tai aio, te *Permanent Resident Visa* are aongkoa e nang manga bwainaki ngkai n onea mwin te *Resident visa.*

Ao Madam Speaker e koaua n aron are I mwaneweia ao te katamaroa ke te onono ae e uarereke ao bon angina te katamaroa. Ao e koaua ngkana ti tara ara tua n are mai imwaina, ao e koaua iai taeka tabeua aika a kabonganaki ibukin te *visa.* E kona n taraki bwa residency visa, resident ke tao et residence. Kanga a bane ni kabonganakin taeka ni Imatang n irekereke ma te resident. Ao n te tai aio are e a kabonganaki ngkai te taeka are ai ti teuana ane te *Permanent Resident Visa.*

Ao e koaua a na kona n taraki bwa kanga tao akea karakan aron te aomata are e anganaki te PR n te tai aio. Ma I taku bwa iai te kantaninga bwa kanga e bon kataia ni kauarerekea te procedure ibukin karekean te PR. Ngaia are kanga e bon tiku n arona aron teina ao kanga akea rakana bwa e bon ti kakawaki oneakin te taeka aio. E aoria naba ni bon kaineti naba ma boni kabonganakin te naan taeka akana a kabonganai aba tabeua. Tao n aron aba akana irarikira ni bon te Betebeke tao n

te aonnaba tabeua n are e kona n aranaki bwa te PPR aongkoa e a reke naba te *Citizenship* ke te Riki ni I-Kiribati imwina.

I taku bwa e aki rota kanga aron te Biira kanga e bon ti nikoaki raoi arana. Ao e koaua n aron ae *Procedure* ke tao kawain te Riki ni I-Kiribati kanga e rangi n *simple* ke e *straight forward* taekana ni Kiribati e nang kai reke. Bwa ko roko ko tiku 7 te ririki n aron tao te onono naba n te tai aio ao ko anganakinb ama *Citizenship* ke Rikin te I-Kiribati ngkana e koro 10 te ririki ni kabotauaki ma aba akana tabeua akana irarikira. Ao e koaua iai te naan aeka n *visa* ake ko na anganaki.

Kanga bon te bitaki ke te onono ae e na rangi n uarereke ao te marooro naba kanag e na iai naba te kantaninga bwa e na rangi n uarereke butimwaeana.

Ao e koaua tao bon iai itera tabeua akana a noraki, ao I taku bwa anne ane e ongora te Beretitenti ae karineaki ma ana koraki ao e kona ni manga bon taraia. N aron tarakina iroun te Tautaeka n te tai aei n aron ae ti marooro iaona man ara itera aio. Eng, kanga bon te bitaki ae uarereke. Tao ti manga te bitaki riki ngkanne are raon bitaki aikai are anganakin ngkanne te rabwata ane te Komition te *Resident visa commission* tibwangana riki tabeua ni katereaki riki.

Kanga e katerea riki bwa tera raoi taben te Komition aio. E koaua n aron ae e ataki iai tabena akana oti n te Tua. E na kona ni butimwaei, e na rinanoi ao e na kona ni kaotinakoa terana ana *recommendation* ke ana Kukun iaon ana bubuti temanna ma temanna ane e kan riki ke e kan reke irouna te *PR*.

E koaua iai tarakia ara aomata riki ara mwaane n te marooro. Iai tarakia ara mwaane ngkana a iein ma te I-Abatera, a boni *bounce magic* naba n riki bwa tera.

I taku bwa boni kanoan te naan Tua ae Maungatabu ngke ti moan waaki man te Inaomata.

Ao e koaua iai n taai aikai n aron kanganga ma akanne boni baika a kona ni manga nikoaki n te tai aio n aron are I mwaneweia bwa te onono e na rangi n uarereke ke e kona n rangi ni taraki bwa te bwai ae e uarereke *straight forward* iaan are bon ti te onono kanga bon ti nakon te ara are na kabonganaki ibukin te Tua n aron are e oti n te Biira aio.

Iai mwaneweaia ara aine aika kain Kiribati. E koaua tao a kona

n iein nakoia I-Abatera. I taku bwa e a teretere ngkanne ao e koaua kanga a na kuri kanganga teutana rikia ni Kiribati ao mwane, ma I taku ngkanne bwa a na kona ngkanne n *app;y* Tua akana tabeua akana a rekereke n aio. Ma bon iai nanom naba n riki ni I-Kiribati, I taku bwa ko nang manga tiku 7 te ririki, 10 te ririki n aron are e butimwaeia te onono arei.

Ngaia are kanga itera aikai kanga tao boni manga kaokan bon ti taekinana teutana. Ma are te kantaninga ngke ti boutoka te onono are te 10 te ririki, nanona ti a boutokaia naba ao ara koraki. Tao mwane I-Abatera ake a iein ma ara aine ma bon iai nanoia ni kan tiku ikai. Eng, kanga anne ara nonori iai.

Kanga boni mwaneweana ao taekinana ao kanga marooroakinana e defeat ngkanne te purpose are ko a bon tia ni butimwaea are 10 te ririki. Ao ngkana iai te mwane ae e a boni kan riki bwa te I-Kiribati, I taku bwa e a kona ngkanne ni boni kaota nanona n tiku ikai ao e *apply* nakon te Komition are bon iai naba kawaina rinanon te Tua ngkana arona bwa e a boni kan riki bwa te I-Kiribati.

E koaua Madam Speaker, iai tarakin ane te Kibu ane e boou ane e karinaki are ngkoa 48(a), are kainakina are iai mwakan te Minitita n reitaki ma e Kabineti ni katoka korakoran te *Permanent Resident Visa* ngkana e kakoauaki bwa ko aki iri nanon te naan Kainibaire ke kantaninga ake ko na karaoi tao riki n rekereke ma anuan maeum ke tao tera n aron ane e mataata. Akea am konaa ni boni kamaeuko.

Nanona ko nang bon riki bwa te aomata ae ko tinetine iroun te Tautaeka ao tera riki n tarakina n te tai aei, ngkai e taraki n aron naba ara Tua akana tabeua. E oti ae ko na riai n contribute ke ko na riai n anga baim ao am boutoka nakon ana waaki te aba ao tao iterana aika a kakaokoro.

Ngaia are tao anne bon tarakina ke anga ke kawai tabeua ae e kona ni katoka korakoram ke e na kona ni katokaki iai am *visa.*

Ao I taku bwa aio e kaea naba ngkanne nanon te Tua are ti oneia naba n ae e nako ae te Citizenship Act, kibu 8. Iai te onono iai n 1986, ngaia anne ngkanne ae kanga bon ti tebo mwakan ngkanne ke katokakin korakoran rikim ni I-Kiribati ao te mwaka naba ngkanne are e kona ni katoka korakoran rikim bwa te *Permanent Resident* i Kiribati.

Ngkana ti tarai aba aika irarikira ao riki aba aika a boni maan ni waaki inanon aio, ao I taku bwa ti kaei raoi kantaninga akanne. Aia kantaninga ke tao aia waaki n aron ane tao e irekereke ma aron karekean tera. E koaua e na kaokoro teutana ma karekeakin te PPR bwa are iai te naan visa ae ko kainanoaki bwa ko na karekei imwain ae reke iroum ama PPr. Ngkoa te PPR kanga ai te kabanea ni mwaneka nakon rikim bwa kain te aba anne.

Ao e koaua n reitaki ngkanne ma ane iai te naan Kainibaire are ngkana ko aki iri naba nanoia, ao iai naba mwakaia Minitita n aba akana Aotiteria ao Nu Tiran ni katoka tera ke ni kakea korakoran am *visa.*

Ngaia are I taku bwa te Tua aio, kanga te Tua ke onono ae e uarereke. Ao e koaua n taai aika nako ao iai naba keiti aika a rekereke naba ma iteran te Tua aio, n irekereke ma te deportation ke tao tera.

Ao e koaua anne ae kanga te Tua aio ngkanne e kona n taraki bwa e na rekereke ma katokakin korakoran te *visa* ae e a taraki bwa ko a bon aki iri nanon te naan Kainibaire ibukin te naan *conditions.*

I taku bwa bon tabem ngkoe te aomata ke te I-Abatera are ko anganaki am *Permanent Resident Visa* bwa ko na atai kanoan te naan Kainibaire are ko na kabaeaki iai. Ao anne naba ao tabem naba bwa ko na iri nanoia, ngaia are tao ai manga tabem te Tautaeka are e na ririmwiko n tuangko. Tao tera nako kanoan am Kainibaire ibukin tikum ke anganakim am visa bwa taben ko na bon riai n ataia, ko na ota iai ao ko na riai n iri nanoia.

Aki irakin ngkanne nanoia, anne ngkanne are e kona n anganiko tao ai aongkoa te rekenikai ao ai kanoakim ke katokakin korakoran am visa, ko aki kona ni kabureaki ke tao ko na kona ni kanakoaki man te aba.

E koaua mani marooro tabeua akanne Madam Speaker, ti teimatoa ni kaitau riki n aron te onono aio nakoia ake a tia ni karaua ni bon rinanoia ni kamatebwaia. Ao tarakina n te tai aio ngkai e a roko ikai, e a bane arona.

Ao ti a kukurei ngkanne ni manga butimwaeia bwa kanoan ara Tua ni mwakuri ma ngaia.

Ao mani marooro akanne Madam Speaker, ti a kaitau riki ao ti a katekeraoira n te bwakantai aio.]I boutoka moan warekan te Biira. E rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa moa nakon te Minitita n te Aono n Raina, Hon. Mikarite Temari. E nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea *Madam Speaker* ngke ko anganai bwa N na marooro naba iaon ana onono te Tautaeka ae e nang tamaroa iaon tuan te boborau.

Ti a kaitauia moa kain ana aobiti te Beretitenti ao riki taan Karao tua.

Ngkana ti taraia kain ana aobiti taan karaoi tua, bon taian nati ni Kiribati; the real Citizenship Act of Kiribati ae a committed nakai bwa a na karaoa te Tua ae e tamaroa. Ao te Tua ae a karaoia aio, ngkana ko bon tara tein te Tua *Madam Speaker,* e karaoaki ibukin te I-Abatera ao e karaoaki ibukin te I-Abatera bwa e na nikoraoi. A na akea ana kanganga iaon abara. E na kukurei n tiku ikai ni karokoa e toki nanona iaan te Tua aio

Ti kakoaua bwa karaoan te tua aio *Madam Speaker*, e na mwengaraoi iai te iruwa ke te bwaa roko are e kan neweaba ke e kan riki bwa te I-Kiribati. Aio te Tua ae e karaoaki ibukina.

Ti kakoaua bwa iaon te aonnaba ni kabane, a bane n iai te Tua ae aekakina aio ae tuan te boborau iaon abaia.

E kabaeaki te aba teuana ma teuana bwa a na karaoia, *it is a must* bwa e kakawaki ibukin abana.

Ngkana akea te aekaki n tua aio ao e na maroa te iruwa n roko n te aba anne. Ena boni maroa ao e na aki be secure bwa a na rawa ni kan roko.

Ma ngkana e karaoaki te Tua aio ibukina aoe noria bwa e tonu ao e kanikan, ao e na roko n akea ana kanganga.

Kanoan karaoan te boraraoi *Madam Speaker* aio, e karaoaki iai bwa e na iai te ikarinerine, e na iai te ikarekebai, ao karinean te aba teuana ma teuana iaon tuan te Boraraoi.

E na mataata naba iroun te iruwa bwa ekakinakoan te tua aio, e na uotia ngaia nakon te kanganga.

E kakawaki karinean te aba are ko roko iai.

Tao ti na kona n titiraki ni kangai *Madam Speaker.* Bwa ibukin tera iai tuan te boborau n aba ke iaon Kiribati ke iaon te aonnaba.

Madam Speaker tao n au kakae tabeua ae mangori ae I taku bwa aikai bwaai tabeua aika a kakawaki bwa e na iai tuan te boborau n taian aba tabeua ke aba ni kabane.

E kakawaki bwa Kiribati e na kamanoa. Aio naba raoiroin te tua aio. Kiribati e na kamanoa mani mwakuri buaka aika ti aki kona ni kinai man ana waaki kain I-Abatera aika a roko iaon abara, ke aika a kan rinnakoa abara.

Iai aika a kona n raoiroi n roko, ma ngaia taian spy ke tao taan kimoa, ke tao taan tiritiri ke tao taan uota te drug ke tera riki ae ti kona n taraia bwa e na karekea e kanganga nakon abara.

Ngaia aio te Tua ae tuan te boborau e kakawaki, e kakawaki. Ao e riai ni karaoaki ao ni karineaki iroun te I-Kiribati riki ibon iroun te iruwa.

Madam Speaker, Kiribati ngkai e karaoa te bitaki aio bwa e aonga ni kinaki bwa e na kinaki Kiribati bwa te aba teuana ae e akoi, ae moamoa aomata, ao iai te katei irouna are e moanibwaia moa te I-Abaetera are e roko iaon abana.

Ena noria te I-Abatera bwa te Tua aio iai karineana, iai akoana ngkana e mwananga iaon abara. E na aki maroa.

Te onono naba aio e na angan te I-Abatera bwa kairan kawaina, otan kawaina ao e na mamauriaki iaon Kiribati, Bwa e na iririanaki n ana bau Kiribati are te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ao bon aio raoi bukin karaoan te Tua aio.

Ti aki karaoa te tua bwa ti riba te I-Abatera, ti aki. Ti karaoia bwa e aonga n unga n nakomai, e aonga ni kan riki bwa te I-Kiribati, e aonga n raka te bwaa roko i abara. E aonga n raka te tourist sector ngkana e raoiroi ara Tua ae te Boborau.

Te onono naba aio e na angan raoi te I-Abatera te kukurei ao tiaki te maroa iaon abara.

Te onono naba aio, e na kaira ana iango te iruwa are ngkana e aki ira nanon te Tua aio ao e na iai ngkanne rekenikaina are e boni mwakoro naba iaan te Tua.

Ngaia are e na aki taraki karaoan te onono aio nakon te tua ni boborau, bwa tao ribakia tabemwang ake tao a rekereke ma I-Abatera. Tiaki, tiaki ae bon tiaki ae bon tiaki. Katamaroan riki ara Tua n nangoa ao ni kamaura te I-Abatera ikai bwa e na aki maroa. E na aki tatan nako n nakea nakea. Ena ataia bwa e feel safe, secure ngkana e roko iaon abara.

Madam Speaker, aio te Tua n onono ae e aki tabaitra ao e anganira te kanikina bwa e moanibwai te I-Abatera iroun te I-Kiribati bwa bon anne anuara ae ti kinaki iai, te kakai iruwa. Bon te kakai iruwa. Ti kona naba ni konaki n nakoara ae te kakai iruwa, ti boni kona naba ni konaki.

Ngkana e urua te tua te I-Abatera ao ngaira e moanibwai naba te kakairuwa. E moanibwai naba te kakai iruwa bon tiaki aroia. Ao bon roko i abaia. Roko i abaia I-Abatera. Ko uruaka n te Tua ni boborau, aki kona n rakeiko. A bon aki kona n rakeiko. Aki kona n tauko ao a kangai; karekea am Roia ao ko na

tangitang n te bowi. Ti na kaamnikoi kai tao iraua te bong ao ko tei ao imwina ti a kanakoko naba ngkana ko reke n te bure. Aki kona ni kanganne. A bon aki kona.

Katoto tabeua ae ti na kateia.

N ririki aika nako ao iai ai tariu ae reirei n te Mormon ao e nako Hawaii ao imwina e a manga nako n iein ma ainen Amerika.

Ti aki ataia bwa e roko i Amerika. Ma te kanganga bwa e a roko te wanikiba i Kiritimati, ti aki kina bwa are e a taka mainaina. A bae baina mai iaon te wanikiba mai Amerika, e kawa.

Ao ngke e roko i Banana uoman Imatang aika iria n tekateka irarikina. A ti kaotinakoa ao a kabwara beena ao a katikua naba. Tiaki nnena Kiritimati, nnena Tarawa.

E a kaekaki irouia kain te *Immigration,* iai am koraki ae ko kina ikai ma urauran baina. Uranran baina ae gloves iraua te aoa mai Amerika nako Hawaii ao n nakomai. E uruaka te Tua bwa tao e un ma buna are e iein ma ngaia. E aki rakeaki, e a bon roko naba n anaki man ana auti ao e a katokaki naba n te wanikiba ni kakibaki ao a toka *security* irarikina. E kawa te I-Kiribati, e aki anganaki ana tai ni bowi n ae e na kangai. Noria, kakaea am Roia iaon ikai iaon Amerika bwa ngkana ko maeu ao ko tiku. Ao ngkana ko aki, kanga aongkoa te Tua n inaomata bwa Amerika naba te Tua n inaomata. Ma e aki, e katokaki naba n te wanikiba ao e katukaki i Kiritimati ma baina aika a taka uraura.

Imatang akekei a katikua ao a manga nako ni toka n te wanikiba.

A manga nako ni kakaea naba aia outero, e maan teutana bwa are e a manga oki nako Hawaii te wanikiba.

E kananoanga te I-Kiribati n anuana ae te nanoanga, te kakai iruwa. Ma boni karokoko i abaia, akea nnem.

Ko ngae ni kangai; ngkana ko roko i abau ao I karineko. I moamoa aomata nakoim. Akea, e na bon ti kangai te I-Abatera; te tua te tua. Ko aki manga kona n nakon te bowi, akea riki. E aki kabane tai.

Eng *Madam Speaker.* Iai naba aika kaokaki mai Nu Tiran.

Iai raraou te tangana e iein ma ainen Tuvalu ao Aotiteria. A kawa ao a ribootinaki ao a matu.

E a tibwa karangaina ao a roko naba kain te *Immigration* ni katia man te Auti are a matu iai ao a katokaki naba ni te wanikiba ni kaokaki.

A oki nako Tuvalu ao imwina a manga oki n nakomai.

Aki reke naba aia tai n anganaki aia tai bwa a na nakon te bowi ae Nu Tiran naba te aba n inaomata. Aki reke naba aia tai, akea aia tai.

Eng, ti na kona ni kangai; Kiribati e kakai iruwa. Ao ngkana ko roko i abaia, ko kai iruwaeaki? Ko aki. A ti kangai nakoim: te tua, te tua. Ao are e tia te tua, ko urua. Ko aki kona n nakon te bowi ni kaetia.

Ai rereira ao ai tamaroara ana Tua te I-Abatera anne iaon abana. Ao e aera ngaira ngkanne ti na aki karaoia iaon abara ae bon te Tua ae e ti karaoia ngkai.

Ngkana e tia n *say* bwa te tua, e aera bwa ti na aki iria.

E aera ti na manga kamangoria n ara katei ae te kakai iruwa. E aera ti na manga karaoia n anne, ao are bon te Tua.

Ngaia are n tabetai, ti na rotaki n taian iango are e kinaki Kiribati bwa e moamoa aomata.

I rangi n boutoka are e a tia n tabekia te Bere*titenti iaon te deportation*. Ngkana ko urui taan tua iaon te borau ae e kateia te I-Kiribati bwa kamanoam ngkoe te iruwa. Bwa kamanoan aio ngkoe te iruwa, tiaki ribakim.

Kamanoam bwa ko na ata Kiribati bwa e kakai iruwa, e ata te katei ma e bubutiko, iria. Ko iria ao akea am kanganga. Raora ngkoe. Raora ngkoe n itamwaomwao iaon ara boora n nangkona. Raou ngkoe n nako n akawa, raou ngkoe n nakea. I kukurei n te tabo n te bwaa, ti *dance* ao ti kukurei, raora ngkoe.

Ma ngkana ko uruaka te tua aei, ao are bon iai ngkanne bukina ae e a tia n tauraoi. Ko na tauraoi ngkanne n iria.

Ngaia are I boutoka uoua ana marooro te Beretitenti are iai are e na okiraki te Kabineti ao iai naba are e na bon ti karaoia te Minitita.

Bwa bon anne ngkanne tuan aba aikai iaon Amerika, Aotiteria, Nu Tiran, te Minitita anne ana tua are e aki manga okira te bowi bwa e a bon katikia bwa are e a tia. Kain te *Immigration*, ata te *Act* arei ao riki ngkana e reke taekam ao a bon nako naba. Ao e tia toka, okira abam ae Kiribati.

Ngaia are man karaoan te onono aio iroun te Tautaeka ae ngkai, e kaotia bwa e mwannanoa riki te iruwa. E boni mwannanoiko ngkoe te iruwa, e aki uotiko nakon te kanganga.

Ma ngkana ko kani katakakaroa te tua aio ni kan taku bwa ko kona n riaona, ao bon am kanganga

ngkanne anne. Bon am kanganga anne.

Ngaia are e na noria Kiribati, bwa ae e karaoaki aio. Ana kakairuwa te I-Kiribati nakon te I-Abatera. Butimwaeana raoi bwa e na mwengaraoi iaon Kiribati ao tiaki ribakin te I-Abatera. Tiaki.

Ngkana ko kan riki bwa te I-Kiribati, ao ikai a tauraoi abaia.

Ma ngkana ko kaitarai ni manga boni kan ongora ana Tua Kiribati ao bon aio ngkanne iai tua tabeua aika a kona n tauraoi ngkanne ni kaitara ana aki ongotaeka.

Ao I kaukia n au marooro bwa e kakawaki te ikarinerine. Ngkana ti roko i abam, ti karinea abam. Ko roko naba i abara, karinea. Karinea naba abara, ao ngkai bon iai te Tua are bon te taetae ikai; bwa *no one above the law*, bon akea iaon te Tua. Ao bon anne ae ti nim nako iai. Bon anne ae ti nim nako iai.

Iai te raraoma ngkanne teutana *Madam Speaker* ngkana ti na uotia nakon te bowi. Bwa I tia n tei n te bowi ao e taku te tia bowi nakoiu. Imwain ae ko tei; e kona n reke am Roia. Ao I taku; aau? Mwina iai aia Roia nakekei ao ngkoe ngkanne ko na kanga n *depend yourself*. E raoiroi riki ae iai am Roia bwa e na boni bwati ni marooro Roia ibon irouia ao e kona n reke riki maurim iai. Ngkana ti ngkoe ae akea am bebwa n Roia, ko na kawa.

Ngaia are I bubuti iaon Kiritimati ao I bubuti taonakina, ao I a manga taetae n nakomai ao e reke au Roia.

Ao ngke e reke au Roia ao I tokanikai *Madam Speaker.*

I kakerikakaki ngke I Manatia ngkoa n te Village hotel irouia Unimwane ao a nako n tangitang n te bowi bwa N na kakerikakaki.

Ao n tokin te tai a taku nake a konaki, ti konaki bwa Mikarite e karekea ana Roia ao ngaira ti aki.

Ngaia are I taku bwa bon te bowi bon te tabo teuana. E na aki taraki bwa te kabanea n tabo te bowi. Tiaki ngaia raoi anne.

E na ure matan te I-Kiribati bwa tiaki raoi te *High Court* te tabo ae e na *solve* raoi iai te kanganga, bwa are arei bon ana tabo ake iai aia bebwa iai. E na tokanikai are e bon wiraoi, e mwamira raoi ana Roia n tei ibukina. Ao ane e bon aki, e na anganaki te konaki.

Ngaia are e kakawaki bitakin te Tua aio iaon te Tua ni boborau.

Ti bia aki taraia bwa te karekekai. Ti bia aki taraia bwa te inanonano. E na taraki bwa butimwaean te iruwa, te I-Abatera nakon abara ae Kiribati bwa e na rau, e na mwengaraoi ao e na kukurei

irarikira. Anne raoi oin te onono aio.

Te onono bwa ngkana ko kan riki bwa te I-Kiribati, ko na riki bwa te Rikia ni Kiribati ngkoe, ao a na akea waewaeam. Aio raoi te bitaki.

E aoria, ti neboarake kanoan te bitaki aio ao ti boutokaia. Ao tarana bwa e bane ni boutokaki. E a tia ni bwati mairoun te Kaitara. Ai tera riki ae ti nang marooroakinna Madam Speaker. E kakawaki naba te tai ni motirawa, tao ngkana e boo 6.00pm. Ko a taraia naba bwa e aonga n ae ti aonga ni motirawa naba ao ti a manga tauraoi nakon te ingabong, bwa e a bon tia ni kariaiakaki mairoun te Leader, tarana naba ngkanne ngke e a marannako kanoan te marooro.

E aoria *Madam Speaker* ngkana iai buren taian marooro ake a kona ni wai, a kona n otinako man win te rang aio. E a bia taraki bwa bwenakin waan te I-Kiribati rinanon ana kakamwakuri ni katamaroa ana tua ae te Tua ni boborau ibukin ngkai ao ibukin aika na roko nakon te I-Abatera bwa e aonga ni kukurei ao e rinea Kiribati bwa abana. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao ti a nakon ngkanne te Tia tei ae karineaki mai Butaritari; Hon. Tinian Reiher ao e nakoim.

Hon. Tinian Reiher: *Madam Speaker* e uarereke. Ao e koaua, te moanibwai bon te karabwarabwa nakon te Beretitenti ao te Tautaeka ngkai kanga e nora riain karaoakin taian bitaki nakon te Tua are ibukin te Boborau ke tao te Mwamwananga.

I ti kan okirikaki Madam Speaker bwa tao bon ti 3 te bwai ae I kani marooro iai.

Ao I okirikaki nakon te *Workshop* are ti waaki iai. Ao e koaua ae te Biira aio, kanga bon ti teniua (3) te bwai naba ae kanga e tabeka te bitaki nakon te Tua ae ngkai.

Ao kanga bon au taratara n te tua ae ngkai, kanga e boni wene raoi. E boni wene raoi ma ibukina bwa iai te bitaki aika e karaoaki ibukin manga kateaki raoi kanga te bwai ae te *PR*. Ao anne ngkanne ae ngaia tao e karika ngkanne taian bitaki aika tabeua. Ma e eti ngkanne ae kanga bon ti aio ae karinakin te bitaki aio ao te tai, are aongkoa 7 te ririki are kanga e na mwakuri ma te bitaki are e karaoaki n te Tua are ibukin te kan ni I-Kiribati ke te Rikia ni Kiribati.

Te moan itera aika N na tabekia. Bon te naan titiraki ake I boni tabeki n tain te *Workshop*.

Bwa ngai temanna ae kanga e bon tabetabe au iango n te mena are 7 te ririki ao 10 te ririki.

Ma I karabwa te Beretitenti bwa e kakioa raoi ni kabwarabwara raoi kanga tabetaben au iango. Bwa n taint e *workshop* ao e aki bwarabwara aei ao ti tiku n te kantaninga ae ti taku bwa ngaia ko na riai moa n riki bwa te *PR,* ko kabanea 7 te ririki ao manga 10 te ririki imwina.

Ma ngkai e a teretere iroun te Beretitenti n te marooro are n ana sum up, ngaia e aki bwa bon ti 7 te ririki ao 3 te ririki ngkanne nakon are 10 te ririki ao ko a kona ngkanne ni manga bubuti ngkana ko kan riki bwa bon te I-Kiribati raoi ngkoe.

Ma I bon tiku iaon te kantaninga ae kangai; e aera raoi ngkai bon 7 te ririki.

Tera raoi bukina ngkai e boni kainanoaki ae ko na riai n 7 te ririki, bwa are n te *Resident visa* n te tai aio; 3 te ririki.

Ao I bon titiraki n te tai arei ni kangai; ao e aera ngkai e menaki tao 5 te ririki?

Ma e koaua ae e kabwarabwaraki n te tai arei, bwa e aonga n ae e boni karauaki n tirobaeaki raoi te aomata are e kan riki ke e na tiku ni maeka ikai n akea tokina. Tiaki te kan riki ni I-Kiribati ma kanga te aomata are te *Permanent Resident .*

Ao tao e koaua tao anne ngkanne ae e reke 7 te ririki.

Ma e aoria n anne *Madam Speaker,* ao I taku bwa I boraoi n te kantaninga are tao e bon riain raumeaki raoi aron temanna ma temanan are e kan riki bwa te I-Kiribati.

Bwa e bon eti taian marooro are ti na aki karekea abara bwa kanga te aba are e na kona n ae a bon roko naba te naan I-Abatera ni kani maeka ikai, ao tao ibukin mwaitin aia mwane are e mena irouia ao tao tera.

Ngaia are e bon raoiroi ae tao 7 te ririki ae e noria te Tautaeka n te tai aio, ngaia ti a butimwaea ana taratara te Tautaeka.

Ma i karabwa te Beretitenti bwa I taku bwa kanga e a itiaki ngkanne mabubun ara ongora n te tai are e karaoaki iai te *Workshop*, are kanga ti taku ngarririki arei imwina ao manga 10 te ririki.

Bwa ngkana ko a kabanea 17 te ririki ni kan riki bwa kan Kiribati, e a bwara naba nanom. Ao tao bon tabeman, tao a kabuanibwai naba imwaina.

Ngaia are e ngng rarabwa te Beretitenti bwa I taku bwa e mataata anne.'

Ao te kauoua ngkanne n itera *Madam Speaker,* ane iaon are kanga I kani kumea te *deportation order,* bwa I taku bwa anne e bon riai.

Ngkana bon te aomata ae e a urua aron taian Kainibaire ibukin tikuna n riki bwa kanga te PPR, ao I taku bwa e bon raoiroi ngkanne ae e na boni kona ni kanakoaki.

Ao e eti ae taekinna te Minitita n te Aono n Raina. Iraman ara I-Kiribati ae a tia ni kaokaki mai Nu Tiran ae te naan *over stayer?* A bon rawata. Ao tera ae e riki nakoia? Ae boni ngaia ae e karakinna te Minitita ae karineaki are a bon anaki naba mai iaan aia auti. E aki reke aia tai ni *pack*. Bon ti oneaia ae a tuangaki naba bwa a na ti oneia iai ao a boni kairaki naba ni katokaki n te wanikiba ao a manga bon iraki iroun te bureitiman ni karokoa ae a bon roko ikai.

Ma tao e aoria n anne Madam Speaker, bwa are ngkana e a tia n issue te deportation order. Ma iai ngkanne te naan tabetabe n iango ngkanne iaon are kanga tera.

Ma I karabwa te Tautaeka bwa e kataia ni katamaroa riki ae ngkai are e mena inanon te tua, are tao iaan are te Rikia ni Kiribati, te kan riki bwa te I-Kiribati. Are a karinna ngkai ao e kona ngkanne te Minitita are tabena iaon ana *advice* te Kabineti ngkanne ni karaoa tao rinanon te naan *appeal* ake a roko.

Ma bon iai au titiraki n taint e workshop ae I tabekia. Bwa I bon titiraki ibukina bwa tao bon iai angabuakana teutana ngkai bwa te *Immigration Bill* ngkai aio *Madam Speaker,* e mena ngkoa te *Citizen* iaan te *MOJ*. Ao ngkai e a mena iaan bon te Beretitenti. Ma tao bon iai angabuakana teutana ngkana arona bwa te Minitita bon te Beretitenti. Bwa ngkana arona bwa te rabwata are te Kabineti e na manga bon advice te Beretitenti, e na bon iai teutana te angabuaka.

I aki kangai bwa te naan Minitita ake a tekateka n te Kabineti n te tai aio, a bon irira naba are e taekinna te Beretitenti. Ma e na bon iai te angamae. Ngkana e kangai am Beretitenti, aio ae ti na riai ni karaoia. Ao kanga e na bon bae n iai te angamae teutana iai.

Ao e nakoraoi ngke arona bwa te *Immigration tao* e mena iaan te MOJ ke tao e mena iaan te MIA. Bwa are te Minitita arei ngkanne, e kona n *advice*-naki ao e oti ngkanne ae e kona riki n rangi n raa.

Ma aikai kanga bon au raraoma ibon irou ao I aki kaburea ae e wakinaki ke e menaki n te Tua n te tai aio.

Ma ngai irou n taint e *workshop,* ao kanga I katea te aekaki n tamnei ae I kangai: E aera e aki mena tao mwakan te Minitita are te Beretitenti are e mena irouna te *Immigration* bwa e na kona ni katea te rabwata teuana are e na rinanon te aekaki ni bwai moa aio ao e kona ngkanne n anga nakon te Kabineti

ana recommendations. Ao mai iaon te recommendations arei ngkanne, te Kabineti ngkanne e *advice* na te Beretitenti. Kanga n ti te aro are e na kakioa ngkanne are n te tai aio,.

Ma e aoria bwa are kanga aikai kanga bon ti te naan iango ni kan nora iterana aike tao a bon aki kona n reke.

Are ti bon ataia n tabetai ngkana ko a tia ni mena n te Kabineti, kanga ko bon angama ngkana e a taetae te Beretitenti ao e kangai. Ti riai ni karaoia ni kangai ao ni kangai, ao kanga e kuri kanganga ae ko na kangai: ti aki ngaia. Kanga bon iai taian angabuaka aika a kona n reke ni kanganne.

Ma e aoria bwa are bon aikai bwaai aika a kona n reke, ma kanga bon ti anne ae ngai ae I ti kan tabekia ngkana arona bwa iai norana iroun te Tautaeka bwa e kona ni katea riki teuana te rabwata are e rinanon aikai riki ti te naan *appeal* riki. I kan taetae iaon te *appeal.*

I aki kan taetae iaon te *deportation order* bwa are e a tia arei. Ao e eti n aekakin ae e taekinna te Minitita n te Aono n Raina, tao e rangi ni waekoa te action i Nu Tiran ma Aotiteria ao tao iaa ibukin bwa are te wanikiba e a bon kikiba naba n taainako.

Ao ikai e kona n are e aki bwa are tao ti teuana n te wiki, ngaia are tao e issue te *deportation order* ao ko kona n tiku n tataninga ni kangai ao tao e reke am tai ni kona ni manga tuatua te *appeal* ma tao te naan raa.

Ma e aoria n anne *Madam Speaker*, kanga ti anne teuana ae kanga I kani marooro iai ao I katikua bwa kanga bon te iraorao nakon te Tautaeka. Ao I ataia ae kanga I aki tabekia bwa ibukina bwa tao e aera.

Tao te Kabineti tao a bon irira naba are e tangiria te Beretitenti ma kanga bon iai kanga n te *transparency* ma te mena, kanga e na iai angaraoina riki teutana bwa are bon te Beretitenti boni ngaia te Minitita ao boni ngaia naba are e na *issue* te *order* arei ao tao tera riki *Madam Speaker.* Ngaia ae kanga ti tara te itera ae teuana aio.

Ao teuana riki ngkanne are imwina *Madam Speaker* te kateniua.

Tao e a boni bane *Madam Speaker*, ma I a manga *confuse* n au koroboki ae I kataia n taua.

Ma kanga akanne riki kanga bon te naan mena ae I kani marooro iaona.

Te kabanea ngkanne ae kanga ti bon uneakinna teutana ane uotakina nakon te *court.*

Ao boni ngai temanna ae kanga I raraoma ngkana arona bwa kanga

e nang bon akea riin te *Court* iai. Ma e eti bwa e kabwarabwaraki n tain te *workshop,* ao a rau nanora bwa ngaia bon iai anga iaan te Tua are ko kona n uotia nakon te court iai ngkana e bure karaoakina, ngkana iai te tua ae e uruaki.

Ma kanga tiaki raoi iaon are kanga bon kanakoakin te aomata are e a bon tia n urua aron kanoan ana mena, ma ti iaon ngkanne kanga tarakina bwa iai kairuan are e karaoaki. Ao anne ngkanne ko kona n uotia nakon te Tua.

Ti kakaitau bwa iai bwa are e koaua ngkana arona bwa ai akea, ao ti tebo bwa ko a rangi ni tabetabe iai bwa e aera ngkai kanga e aki kona n uotaki nakon te court.

Tibiika: Ti na ongora moa ana point of order te Minitita n te MIA ngkana ko kukurei, Hon. Boutu Bateriki e nakoim.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia babaire ao iaan katabeau n te bwakantai aei ao I a bubuti bwa e nang bwara moa te Auti ngkai. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei ae ko karineaki, kabanea am marooro.

Hon. Tinian Reiher: Ao tao e a boni korea naba win au marooro te Minitita bwa tao e a boni bane naba. Kanga I bon ti taku bwa bon ti 3 ae I kani marooro iai. Bwa are I a tia ni marooro iai ao te kabanea are iaon are uotakina nakon te bowi. Ao ti karabwarabwa bwa ngaia bon iai anne.

Bwa ngkana akea ao e a moanna ngkanne n rangi n tabetabe bwa tera raoi ae e a riki ngkana arona bwa ai akea tera ao aki kona n uotia nakon te bowi.

Ao e koaua bwa aio kanga ti aki rangi ni marooro n are te moan, ibukina bwa kanga bon ti tebo raoi are te moan ma aio. Ma e a reke ara tai ni marooro iai, ao kanga bon ti akekei ae I ti kani marooro iai. Bwa bon akanne ae I bon tabekia n tain te Workshop. Ao kanga a tabetabe iai au iango ngke ti marooro n te workshiop.

Eng, I butimwaea te Biira n onono ae e tamaroa aio *Madam Speaker.* ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kaokia nakon te Beretitenti ae karineaki bwa e a karaoa ana sum up iaon ana Biira ni manga onono. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a rimoa n anga te kaitau nakon te marooro ae e boutoka te onono aei, riki man ana itera te Kaitara ao n reitaki ma te Tia tei mai Butaritari are e karineaki temanna ao ai boni kain ara itera aei ni bwanaia Minitita ake a tia naba n taetae iaon.

Ao e koaua tao e koaua tao bon te bwai ae e kakawaki bwa are e aki boou tuan te boborau. Ao iran naba kanga bibitakin tuan te aonnaba ao ni bon bibitaki kanoan e aranaki bwa kanga baika a kona n riki n te tai teuana ma teuana. A bon raoiroi naba ni kakaeaki aron katamaroan te Tua e aonga naba n ira aron te waaki ae karaoaki n te aonnaba ao riki te bae e kakawaki riki boni kamanoan abara ae Kiribati n reitaki naba ma kukureia ao tobwakia raoi naba I-Abatera are iai nanoia ni kan riki bwa kain Kiribati.

Ao e rabwa aron te bak ae e tabangaki, ma e koaua iai katamaroa tabeua ti a bane n tia ngkanne n rawei ngkanne akanne.

Ao e koaua tao iai tabeua aika I kani katerei, tao riki ara Tua ae Maungatabu. E koaua are e boni karaoaki inanon tain te Kainaomata. Ao e koaua bwa tao riki ibukia aine ake a iein ma I-Abatera. Ma tao anne boni taran naba karinan te katei ni Kiribati inanon bwanan te Tua ae Maungatabu.

Tao bon anne te taratara ngkoa irouia taan karaoa te Tua n te tai anne. Ma are e aoira bwa are boni bibitaki aron taai ma boong ao noran naba kakawakiia Aine inanon tibwangaia ibukin karikirakean abara ae Kiribati.

Ao tao aei te itera teuana ae e noraki katamaroana ma are bon iai kawaina. Iai kawain *Madam Speaker* ao ti a katikui akanne n aron are e bon tataekinna te Minitita n te Tua.

Bwa n te Tautaeka aei, e a tia ni waaki ngkai karekean te T.A are e na ibuobuoki iaon rinanoan ara Tua ae Maungatabu ao bon iaoni kawaina.

Iai naba te titiraki bwa maanra tikum te I-Abatera iaan te onono aei, kanga e aki rangi n teretere.

Te kantaninga n te onono aio riki tao te *PR* ke a na karekei aia *PR* n onea mwin te te *Resident visa*, aongkoa iaan te onono aei akea tokin tikum ni maeka ao ko kona ni mwakuri ao n reirei n ua tokin nanom ae ko kona n otinako iai ao ni manga okira Kiribati n akea naba ma *visa* n aron are e koreaki iaan section 49, n tuan te boborau.

Ngkana tao e kananonaki bwa e kanga ni koro 7 am ririki ni maeka i Kiribati n aron ae kanga e bon teretere. Bwa ko aonga ni kona n legible ao ni kona n riki bwa te tia maeka i Kiribati ao bon iai te naan karinan ni *visa* n aron are e boni katerетereaki. A mwaiti karinan te naan visa are e kona n anganaki te I-Abatera bwa e aonga ni kona naba n tiku irarikia buna ma ana utu.

Ao anne naba e kona n ibuobuoki n iteran te kamatata n anne.

Ao e koaua i Nu Tiran are a boni kakaokoro. Tao Nu Tiran e kaunga te roko ma ma utu. Ao akanne aika a na taraki, riki ngkai Kiribati e a moanna ni kibara te mwaneka n uaiakina te rikirake n te taratara ae 20 te ririki.

Antai ae e na ataia e n a kona n taraki naba kaungakia I-Abatera ake a na roko bwa a na kakaeaki naba kamarauan te Tua bwa a kona naba ni karokoia aia utu.

Ma are e aoria bwa are iai tao kauouan warekana. Tao e kona n taraki naba te itera aio.

Ao iaon ane kanga 44: (a) ke tao riki itera ake a na katamaroaki iaon te naan conditions bwa a na aki karekea e mabubu ma a na turuturu raoi. Bon anne raoi te kantaninga iaon te Tua. Ao akanne aika a kona ni manga taraki.

Ao e koaua ane e bon teretere aron kamatata. Te ota ngkai ae e a tabangaki, e ngae ngke iai e *deportation order* ao e ngae ngke ko kona n *appeal.* Ko kona ni manga uotarake manga nanoangakim bwa e na rinanoaki riki kanakoam mai Kiribati. Ao iai inaomatam ngkana e a bon tia te babaire ao akea riki kawaim, ngaia e aki in naba te mataroa iaan ane te mwakoro 95 ao 96 iaan Tuan te Boborau 1974, bwa e kona naba n roko te kabowi ni bon tara are tao te Matter of Law bwa e na aki uruakaki.

Ao anne ae e teimatoa te Tautaeka ni kaunga n aron ane e katukaki te itera anne bwa e aki oneaki.

Ao e koaua tao itera ake a tian tabeki Minitita kanga n taraki riki itera ake a na bon turuturu raoi bwa ara Tua aio e na buoka kamanoan Kiribati ao n reitaki ma tarakia ake a kan roko ni maeka i Kiribati bwa a na bon roko ma nanoia ni koaua, a na kukurei ao a na kona naba ni ibuobuoki ni karinean ao te ongotaeka nakon ara katei ke Tuan abara ae Kiribati.

Ao e aoria ao riki tao n iteran ane tao e kamatata riki iaon 7 te ririki, au kantaninga bwa I a tia ni ibuobuoki ni kamatata te itera anne ao tao e a bon tabangaki te ota ae ti teuana.

Ngaia are man taeka tabeua akanne Madam Speaker, ao I a kukurei n te tai aei n tabeka te onono nakon te Biira ae e kangai taekana: *Bwa te onono nakon te Tua ibukin te boborau 2022, e na warekaki te moantai.*

Ao e rabwa ti a boni kaitaua te ongora n reitaki ma ake a tia ni buoka katauraoan te Biira aei. Ao e rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia n tabeka ana Biira n onono te Beretitenti ae karineaki nakon te Tua ibukin Boborau 2022, ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano nakoimi Taan tei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e butimwaeaki te onono nakon te Tua ibukin te Boborau 2022 moan warekana.

Ao ngkai e a bon tia naba ni mwemwe te kaoti ibukin te bwara, ao I a kukurei ngkanne ni kabwara ke ni kamotirawa moa te Auti n te tai aei ao ti a manga kaitiboaki nakon te ingabong te aoa 10.00am naba n ara tabo aei.

Kam rabwa ibukin teimatoan marurungimi ni karokoa ae ti a manga bwara naba n te tai aei.

Ti a nako ma te Kukurei ao kam bati n rabwa.

Kiraaka : Te Tataro

Tibiika: Ngaia e nakoim te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne am Point of Order.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao uoua au Point of Order n te moaningabong aei ao te moan e bon kaineti ma kanoan ngkai ara Ota Beba ao ti kan kaota aki raun nanora iroun ara Business Committee n aron ana babaire e a manga bitia ngkai ao e aki ira are ti a tia ni wawaaki inanona are e moan roko anne ao ngaia are e na moan toka n te Ota Beba. Ao ngkai tia noria ngkai bwa n te ingabong aei ao e a moanibwai n ara Ota Beba te kaoti ae te kabanea are e na riai n oti n te kabanea inanon kanoan ara Ota Beba.

Ao aei e aki iai rau nanora bwa are titebo ma e bibitaki ana babaire ara Komete aei ni kakangaraoa tao bwaai ake e tangiri te Tautaeka. Bwa n ara bowi n ae nako ao bon iai naba ae kaain te Komete naba aei ae e a bon taboroboro ana kaoti n toka bwa are bukin are e bon moan roko ao anne ae e rau iai nanora. Ao ngkai e aki rau nanora ngkai n taraan ngkai ara Ota Beba. Bwa ngaira iroura ngkana anne te babaire bwa e na manga bitaki ao iai te kaoti ae rangi ni kakawaki ae te kaoti ibukin aki onimakinan te Beretitenti ao aei e na riai ni moanibwai ao anne ngaia ae ti tangiria bwa ngkana arona bwa aei te babaire anne ni bon ara tua ao e na riai n ongoraeaki te kaoti ibukin taonan anne bwa te bwai ae e nang kakawaki ae ti bon ataia n ara tua bwa te bwai ae kakawaki e na riai ni moan ongoraeaki. Ao e aoria bwa are bon iai riki ara bong te Kanimabong ao ara kantaninga bwa tao e nang toka ngkanne ara kaoti anne bwa te bwai ae e nang kakawaki naba ibukia kaain Kiribati bwa ana riai n ongora aki onimakinan te Beretitenti ibukin uruan te tua ao anne kanoan au moan *Point of Order* aki raun nanora ngkai n aron noran ara Ota Beba n te tai aei ao bibitakin ana babaire te Komete. Ti aki ataia bwa e titebo ma kanga e a bwai n takakaroaki aron ara Auti bwa ngkana a bon tangiria bwa e na kangai ao e a kangai naba kanga akea raoi mimitongina. Bwa are ngkana tia wene iaon te babaire ke te kaetieti ao ai bon ngaia naba ao e na riai ni boraoi nakoira ngaira ni kabane Taan Tei. Anne ara moan Point of Order te Tibiika.

Ao te kauoua ngkanne ti ibukin titiraki tabeua ae tao a tuai kaoti mataia ae tao a kaman rin ao a rawata ngkai ae a tibwa rin ae a kan bane naba n tia ni kaekaaki ma ti te kauring bwa are ai ti uabong ao e aoria n are e a bane naba n rau nanoia ara botanaomata bwa a bane ni kaekaaki aia titiraki. Ko rabwa te Tibiika.

Hon.Taoaba Kaiea: *Point of Order.*

Tibiika: Iai ngkoa au iango ae iangoia ibukin te point of order ma tao kairuau bwa I aki moa ongora bwa

tera am *Point of Order* ao I a bon anganiko naba. Ma bon au iango are iangoia n te ingabong aei bwa ti na aki taua ara tai bwa I nang nanoangai ami titiraki ao ti na *Point of Order* ni bwakantaai bwa are bon tain te *motion* ma are tao e bon bure n babaire bwa I a tia ni kanakoa nakon te Leader n te Kaitara. Ao tao n nang kanakoa ngkanne te Point of Order n aron te tabeka are ko a tia n tabekia n te tai aei. Ao e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e koaua bwa are bon iai te Tia Babaire are e na riai n taetae ara Tia Babaire n te Business Committee ma I a tei naba moa ibukina bwa iai aorakina te Tia Babaire n te ingabong aio. E koaua I ti kan kaeka are e tabekia te Leader n te Kaitara n te moanigabong aio ni kaineti ma kanoan te Ota Beba ae oti ngkai ae tekateka imatau n te ingabong. Ao e koaua bwa are ngaira kaain te Business Committee.

Ao e koaua tao te moanibwai moa I nanokawaki n ongo bwa tao e kamwinibaea ana babaire te Business Committee te Leader n te Kaitara n ana taeka ae e taku bwa e a bwai n takakaroaki katokatokaakin te kaoti n te Ota Beba irouia Komete. I taku bwa anne e matauninga iai te aro ni babaire e a tia ni karaoaki te Tibiika.

E ngae n anne te Tibiika I kan karautaeka bwa are ti kakoaua te Tibiika bwa kaoti ni kabane a bane ni bongana ao a bane ni kakawaki ao ti aki nanona bwa tao ti katuka aia kaoti Taan Tei ake tabeua ibukina bwa aki bongana ma a bane ni kakawaki naba te Tia Babaire. Ma bukina ngkai ti kawaerakea te kaoti aio te Tia Babaire bwa e bon mwaiti ae e kan ongora iai te Tia Babaire a rawata kaain Kiribati aika a kan ongora te kaoti ae na tabekaki n te bwakantaai aio te Tia Babaire bwa e aki ti roota abara ae Kiribati te Tia Babaire kanoan te kaoti are e na tabekaki n te bwakantaai aio e roota te betebeke ao e roota te aonnaba.

Ao te kaoti ae kakaongora ao ngai irou I taku bwa aio e moanibwai bwa e na katereaki ao e na kaotaaki nakoia kaain Kiribati bwa tera raoi nanon te kaoti are e na tabekaki nakon te bwakantaai aio te Tia Babaire bwa e aonga naba ni itiaki ao e aonga naba n rau nanoia naba te botanaomata ni kaineti tao aki otaia raoi, aia maningongo are a mena inanona te Tia Babaire. Ao I taku bwa te kaoti aio ngkanne e na rangi ni ibuobuoki nakoia te botanaomata ao kaain Kiribati.

E ngae n anne te Tia Babaire ao I taku bwa ana babaire te Business Committee are e a tia ni karaoia bwa e na katoka aio te Tia Babaire ao aio bon tabena. Ti a tia n rineaki bwa ngaira kaain te Business Committee kai ti karaoia n arona aio bwa ti taku

bwa ti noria bwa e kakawaki ao ti moanibwai anne bwa e na riai n toka.

Te kauoa are I taekinna are ibukin aki onimakinan te Beretitenti te Tia Babaire ti kakoaua bwa iai naba ma ti a bon tibwa tuangaki naba ngkoananoa te Tia Babaire. Ngke ti tekateka ni bowi ngkoananoa ma te Kiraaka ngkoananoa e a bon tibwa tuangira naba n te miniti ae ngkoananoa. Ao ti a tia n *agree* n te bong are mai mwaaina bwa ti bane n tekateka ngaira kaain te Komete bwa e na moanibwai te Komete aio. Ao ti bon iraorao naba ma raora n te Komete are e mena n te itera are teuana te Tia Babaire bwa are iai naba ana bubuti raora ni Komete are te itera are teuana ibukin raona n Tia Tei are temanna are Hon.Shiu Fung ao e bubuti bwa e na riai ni katokaaki ana titiraki. Ma ti butimwaea anne bwa are anna kanoan te iraorao bwa ti ataia bwa te Tia Tei e a nang riai n nako ao e na riai n taetae imwain nakona, ma te kanganga bwa are e bon tuai n roko kaekan ana titiraki te Tia Tei n te tai arei.

Ngaia are ti karautaeka bwa are tao e aki toka n te tai arei ao ti taku bwa iai te iraorao ae ti karaoia n aron anne te Tia Babaire ao ti aki karaoia ara babaire. Ngaia are I karautaeka bwa e aki tao e aki mena irarikira ma e rabwa te babaire ma I taku bwa anne te Tia Babaire e a toka te kaoti aio ti taku bwa te kaoti ae tamaroa. Ao ibukin aki onimakinan te Beretitenti te Tia Babaire e a tibwa roko ngkoananoa ao ti aki n ae ti nang katoka naba ngkoananoa ngke e a tibwa tuangira naba te Kiraaka ngkoananoa. Bon ngkoananoa ti bon taetae ma te Kiraaka ni kangai ngkana a roko bwaai aika a tia ni katokaaki kona riai ni kaongoa te Komete aio e na riai n ataia te Komete ma ti aki te kabanea ni miniti ao kona anganiira te kaoti aio bwa ti nang katoka naba ngkai. Ngaia are iai taian bwaai ae ti na riai n anganaki ngaira kaain te Komete ao te kantaninga bwa e na matata aron kabwarabwaraan aio nakon te itera are teuana te Tia Babaire ni kaineti ma ana babaire te *Business Committee* are e a tia ni baireia ibukin te Ota Beba n te bong aio. E rabwa te Tia Babaire ti ngaia anne.

Tibiika: I ataia bwa e na abwabwaki ami kauntaeka iaon kaetan kanoan ara Ota Beba n te ingabong aei ma ibukina are bon iai au iango are I a tia n tuangi ngkami n te moantai ngkana arona bwa e bon tuai *resolve* bon iroumi bwa n aron taraakina ngkai iai ae katea baina te Tia Tei are tao bon ngaia naba kaain te Komete ke tao bon iai ana iango ni ibuobuoki ao N na kanakoa moa kanoan ara Ota Beba ao ni bwakantaai imwain tabekan ara *Motion* ao kam kona ni manga katei baimi ibukin reitan ara maroro bwa are bon taian te maroro n te kaoti ti kona ngkanne ni manga kakaea raoi angan etin kanoan ara Ota Beba e aoria n ae e na aki manga riki aekakin aei.

Hon.Taiaki Irata : *Point of Order* Madam Speaker.

Tibiika : I tia ao I anganiko te Tia Tei ae ko karineaki ma I kangai tia kabanea ara maroro ni bwakantaai ni kaneti ma aron te maroro ae ti taekinna n te ingabong aei. Ma N na anganiko te Tia Tei bwa I taku bwa bon ti aki ae am Point of Order bwa te bwai teuana ao I ataia ma N na kanakoa nakoim bwa ko aoria n ae ko kanakoa te Tia Tei ae ko karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata.

Hon.Taiaki Irata : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua anne kanga bon akea rekerekena ma kanoan te Business Committee ma kanga bon te tabeaianga ao te kabaebae nakoim Madam Speaker bwa n te Moanibong ae nako ao kanoan te Ota Beba iai au titiraki ana titiraki au abamwakoro ae Onotoa ao e toka n te Moanibong ao e a manga toka n te Kauabong bwa are tao bon iai bukina. Ngkanne n te bong aei ao I noora kanoan te Ota Beba iaon te naan titiraki ao I karautaeka bwa e a bua matan au titiraki arei I aki ataia bwa e a nakea bwa tao e a katukaki nakon te bowi ae na roko. Ma kanga bon ti te tabeaianga Madam Speaker bwa tera ngke I a kabaea am aobiti bwa ngkoe ma am taan mwakuri bwa a moanibwaia nakon te ingabong. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I bon rangi ni kabwara bure n ana itera te aobiti bwa a mwaninga ni katoka am titiraki ao aia kantaninga bwa e a bane te titiraki e bane raoi te titiraki ngkoananoa. Ma tia bowi n te ingabong aei ao I a uringa ae iai teuana te titiraki ae tuai n nako bwa ibukina bwa iai te kanganga bwa bon iai ana kanganga te Minita bwa e aoraki ngaia are e bon aki nako iai am titiraki. Ngaia are tai raraoma e na toka am titiraki te moan ningabong. Ao ngkanne imwain ae I waaki nakon ara bwai are imwina I a tia ni kanakoa nakoim ibukin ara bwai are imwina ao N na kanakoa moa teutana au katanoata. Ti teutana te tai. Kanga bon ti au kauring ke te iraorao nakoimi Taan Tei te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti Minita te Leader n te Kaitara ao kaain Taan Tei ni kabane ao n reitaki ma te PAC members bwa I ataia bwa iaan ara rules ae 65(1) ao e titebo ma tia riai ni karaoa nanona.

Ngaia are kanga ngkana I taraa te tua aei ao ngkana ti bon boraoi ni iango iai ao kanga bon tabera n te Maneaba ni Maungatabu n aron are e bon teretere ikanne. E a tia ni koro 2 te ririki e a toki taina e riai ni manga moan kabouaki ni manga moan karaoakin te rinerine aron te rinerine e na bon tiku iroumi ngkana iai te bitaki ke akea. Ma e kakawaki bwa ti karaoa tabera bwa e a expire are uoua te ririki arei iaan Rules. Ngaia are I bon ti kauring bwa iai ningabong ti kona ni iraorao tia katoka naba te ingabong bwa kanoan ara Ota Beba ibukin te moaningabong karaoan te rinerine ibukia members n te PAC. Ao ti anne

ao tia nakon ngkanne ara bwai are imwina. Kam rabwa.

Kiraaka : Titiraki ma Kaekaia.

TITIRAKI MA KAEKAIA

Tibiika: Ao te moan te titiraki ae wene imatara n te ingabong aei bon te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

KATABANGAKAN TE UKEUKE NAKON TE NAKOA NI BUREITIMAN N ABAMWAKORON KIRIBATI

Hon.England Iuta : E rabwa te Tibiika ao tia bane n reitira n te ingabong aio nakoim te Tibiika kaain am aobiti te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te mataniwi n te Kaitara ao ai bon ngaira ni kabane Taan Tei ao ai bon bwanaan ara abamwakoro ae Beru n reitaki ma raou n Tia Tei tia kamauri ngkami n auan te Katenibong ae tamaroa aio kam na bane ni Mauri. Ngaia ao anne au titiraki:-

E kona te Tautaeka ni katabangaka te ukeuke nakon te nakoa ni Bureitiman nakon abamwakoron Kiribati ni kabane?

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : Madam Speaker, ni kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei mai Beru:-

Ao e teimatoa te ikotaki ni Bureitiman ni katabangaka te ukeuke ibukin te nakoa ni Bureitiman nakoia aomata ao aomata n abamwakoron Kiribati ni kabane. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta : Tao e koaua tao e aki matata tao a bure ara taetae ni Kiribati ma kaain ana aobiti te Beretitenti. Ae I nanonna e kona ni karaoaki te ukeuke n abamwakoron ni kabane ibukin te nakoa ni Bureitiman n ai aron ae kakaraoaki te ukeuke n te raaka ma te KTC ngai ngkanne anne au bubuti e kona ni uotaki nako abamwakoro n aron te waaki ni kaukeuke ibukia Bureitiman taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao n taraana ni kaekana n teina ae ngkai ao e kona ni manga rinanoaki. Ma te kaeka ae e mena imatau e kuri ni kanganga ae na karaoaki ni katoa abamwakoron Kiribati. tao bon iai bukina iaan ae teuana are ti aki teuana te ukeuke bwa mwaitin te ukeuke ae karaoaki n te kateirake 4 mwaitina. Ao te moan ukeuke are tao tuoan kanga te raumea are e turuturu riki tao te English e aki kakaraoia te tabo ni

Bureitiman ma e kakaraoia te KIT. Ao iai ngkanne akea teniua imwina ngkanne ae te Aptitude Test ao teuana ngkanne are ai bon te assessment are e a manga karaoaki irouia ake a bwaati imwain are a karaoa ngkanne te interview.

Ngaia are kanga ibukin teina akanne ma e aoria bwa tao anne ae tabekia te Tia Tei bwa e noora riaina ao anne ngkanne e na manga taraia riki te aobiti ni Bureitiman. Ao e rabwa buokan te titiraki.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.England Iuta : E koaua e rabwa are e kamatataaki ngkana tao ibukin te English tia bon aki noora kaokoron anne ma karaoakin te KTC bwa e karaoaki naba te English iaon abamwakoro n te KTC. Ao tao bon oin te titiraki bwa tabemana mweraoi riki ni ukeuke mai inanon baia aia karo ma mwengaia iaon abamwakoro. Kanga e bon kuri katabetabe aron te tiku irouia am koraki aikai ni kakaea aron te mwakuri. Bwa n aron ae nako aio e bon koro maanin te kabae ara bwa moan te ririki. Ao kanga inanon Maati ao e a waaki te kabae ara te ukeuke e nang tibwa waaki inanon Turai. E nang koro manna ngaia are anne te taratara. Tera ngkana e kona ni karaoaki tao te mwakoro teuana tao n te ukeuke iaon abamwakoro ao ake a bwaati a manga nakomai n raumeaki ikai n te mwakoro 2, taiaoka.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ao are e a taraia riki te botaki ni Bureitiman bwa are ti aki ti aon aba n reitaki naba ma Kiritimati ao e a kakaeaki ngkanne angana ngkana ai anne kanoan te tamwarake nakon te waaki ae boou. Are bon iai te naan tao te tia mai inano n aron te naan criteria e kona ni kanakoaki ao ngkana e taraaki bwa e kona n ae ti tao temanna, uoman, teniman mai iaon aba ae e meet te criteria. Ao bon angina te ataei are e kona ni mena iaon Tarawa. Ngaia are anne naba e kona n taraia bwa e aki rangi ni materaoi kanakoan te tiim ni karao ukeuke ngkana ai ti tabeman tao ana criteria te MTC tao e bon kaokoro ma taan reirei tao e bon kona ni kaokoro bwa a kai reke iaon aba.

Ma e aoria bwa are ai taraakin anne e a wene bwa ai te bubuti ao e a manga rinanoaki. Ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta : Ao ngaia tia kaitau bwa ngaia tao e na karekeaki angana n taraaki tia kakantaninga tia manga bon ongongora aron te waaki ni karinrin nakon ririki aika imwaira. E rarabwa.

Tibiika : I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Beru ni kaekan te titiraki. Tia nakon are imwina e na

tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Banaba Hon.Tibanga Taratai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Akawa ao Karikirakean Kaubwaira mai Marawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim te Tia Tei.

TEIMATOA N TUAI MAEU ANA ICE PLANT BANABA

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki ngkai ko a manga anganai au tai ao N na karimoa moa te bwana ni kamauri n reita bwanaan Banaba ni kamauri n te Auti aio ke te Maungatabu aio n reitaki ma taan ongora kam na bane moa ni Mauri. E koaua ao e kangai tein au titiraki:-

E korakora marin taari iaon Banaba ma e tuai maeu ana ice plant. N na butia te Minita ae tabena bwa iai ana iango ni karikirake nakon Banaba ni irekereke ma te itera aio taiaoka?

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker ao reitan taian bwana ni kamauri, I a reitai ma raou n Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau. Ni karokoa te kamauri nakoim Madam Speaker ma kaain am aobiti te Beretitenti te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao ngaira ni kabane Taan Tei ake tia bane ni mena iaan te Maneaba ao taan ongora kam na bane ni Mauri. Ao e rabwa ao aio kaekan te titiraki:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine mai Banaba bwa iai au tiim ake a tia n roko iaon Banaba ibukin buokan ana kanganga te Auti ni kamwaitoro. Irarikin aei ao bon iai naba mwangan au Botaki ni Mwakuri are a ira te mwananga aei ibukin kaongora iaon tabeua karikirake ake ana waakinaki iaon Banaba. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tibanga Taratai : Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka ao e koaua tao I ti kan butia te Minita ngkana e kona n ti manga karababa riki ana kaeka iaon te mena bwa e a tia ngkai ana ice plant inanon ara tiim are a mwakuria ngkai iaon Banaba. Tao n reitaki ma iai rongorongo tabeua ibukin karikirake, e kona ni kaongoa te Auti aio ao te Maneaba aio ibukin kanga te ongora taiaoka.

Tibiika :- Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua bwa iai te tiim ae e a tia n nako Banaba a kitana ikai n 31 n August ni kibara ana kainnano Banaba aki maeun ana bwai ni kamwaitoro. A tia ni karokoa aia ribooti ao I taku bwa e a tia ni maeu ngkai ana bwai ni kamwaitoro te auti are i Banaba Madam Speaker. Ao te kantaninga bwa ngkai e a maeu e nang kona ni manga waaki ana waaki te auti ni

kamwaitoro ibukin kainnanoan te karikirake are a kainnanoia kaain Banaba iaon kaubwaia mai marawa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tibanga Taratai : E koaua I a kaitaua riki te Minita n ana kaeka ao I a kaitaua riki kaain ana tiim ngkai a kona ni kamaeua ana ice plant Banaba bwa ti kakoaua bwa bon akea ara kareke tianti iaon Banaba bwa bon ti te tabo ni kamwaitoro ae te ice plant. Ao e koaua kanga ti reitan riki te bubuti ao te titiraki nakon te Minita ae karineaki ao ti kakoaua bwa inanon auti ake a nako ao e a tia n anga ana taeka bwa e na katoa namwakaina ana kaibuke te Long Line Banaba, n roko i Banaba n nikira ana kaako n reitaki ma anakin ana ika Banaba.

Tao ti kakoaua bwa uoua nakon teniua te namwakaina ao e aki koro nanon aio ao I kan butia te Minita ngkana e kanakoa ana kabwarabwara iaon aio bwa e aoria n ongora naba te botanaomata e moarara riki iaon Banaba taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa buokan riki te titiraki Madam Speaker ao e koaua ae taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Banaba. E koaua iai te babaire are e wene are e na katoa namwakaina kaean Banaba ibukin buokan aia anga ni karekemwane kaain Banaba man kaubwaia ae te ika. Iai kanganga n taai tabeia n taai aika nako Madam Speaker bwa te kanganga teuana e bon riki man aki tauraoi te ika are e a tia ni bairea mwanangana te kaibuke aio Madam Speaker ao n te tai anne ao e aki tauraoi ngkoa ke e tuai tauraoi aia ika kaain Banaba n te tai anne. ngaia are e a manga tiku nako ao e a manga kauiaaki naba ngkanne ma uruakin te kaibuke aio. Ngaia are e kuri ni wene ni maan teutana. Ngkai e a waaki te auti ni kamwaitoro Madam Speaker ao iai naba te tiim are e a tia ni mwananga nakon ana abamwakoro te Tia Tei ae rine ni kataia ni karababaea nako riki aia anga ni karekemwane kaain ana abamwakoro te Tia Tei ae rine ke te kantaninga ngkanne bwa iai karikirake tabeua irarikin te ika are a moanna n taraaki Madam Speaker.

Ma ngkai e a waaki ao e a maeu ana auti ni kamwaitoro Banaba e nang moanaki ao e raoiroi bwa a tia n roko bwain te kaibuke are e uruaki ngkoa ao I taku bwa e a kona ngkanne ni manga moantaai ni waaki ngkanne aio. Ao te kantaninga bwa ana tauraoi kaain ana abamwakoro te Tia Tei ni manga karekea kanoan aia auti ni kamwaitoro ibukin anakina. Ao mai iaon Tarawa ao a tauraoi tao te CPP are ngaia ae ibuobuoki nakon aio ni kantaninga bwa e roko te rongorongo mai Banaba bwa e tauraoi aia ika n te anaaki ao e a mwananga. Ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka ai bon bwanaan Banaba ni kakaitau nakon te Tautaeka ngkai e kona ni kamaeua ana ice plant Banaba n reitaki ma karokoan ana kaibuke te Long Line ibukin nikiran ana kaako ao anakin ana ika. Ao e koaua ai teuana ngkanne ana bubuti riki Banaba ae kan kawenea naba tao nako aon ana taibora te Minita ai bon ti ibukin reitakin boon te ika ao ti kakoaua bwa boon ara ika i Banaba e anaaki tao 2 te tara n te rawawata ao e koaua bon iai aia bubuti taan akawa bwa e bon kakoauaki bwa akea moa ana kareke tianti Banaba ngkai bwa bon ti man taari. A bubuti bwa tera ngke e kona ni karekea ana iango te Tautaeka aio ke te Kabineti ibukin kanga ana kona ni karaoa ana ibuobuoki iaon kanga boon te ika tao ni kakerakea boon teutana boon te ika tao ni kakerakea teutana boon te ika nakoia kaain Banaba ngkai ti kakoaua bwa bon akea riki ana kareke tianti Banaba irarikin te ika. Ao tia bon kawenea te bubuti aio nakon te Tautaeka ao tia katekeraoia naba te Tautaeka inanon ana waaki. Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minita n ana kaeka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau : E rabwa te Madam Speaker buokan te titiraki te kateniua n tai ao e koaua bwa anna itera tabeua ae ana kona ni manga taraaki ma I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki naba bwa ngkai e a nakoraoi ana auti ni kamwaitoro Banaba ni ikotaki ma te karikirake are te booti bwa are bon iai babaire ae a wene ngkai. Are tao bootin Banaba aikai iaan ae ti ngaia aia anga ni karekemwane ni babaire ni kaweneaki bwa booti aikai ti nang kaairi bwa bwaai ni katokitoki. Tera te kantaninga iaon aio Madam Speaker e nang taketeni te naan ika ake a reke mai inano ae e a bobuaka riki booia. Ao e moarara riki ngkai e a uki te mwakete itinaniku teuana nako Tiaina ao te kantaninga bwa man taketenakin te naan ika aika ika ni katokitoki aikai ana kona ngkanne n anga riki te boo ae tamaroa nakoia kaain Banaba ngkana a taketeni ika aikai ibukin te iokinibwai nako tinaniku.

Ngaia are e na taraaki te itera aio tao e koaua ti aio aia karekemwane ma tao manga bon te babaire ae e na manga taraaki. Ma iai te kantaninga Madam Speaker bwa n te tai are e a roko booti aikai ma aia bwai n akawa ae te naan bwai ni katokitoki ao e nang kona ngkanne n taketeni riki ika ake a bobuaka ibukin te iokinibwaiakaki nako tinaniku. Ao man anne Madam Speaker e na kona ngkanne ni ibuobuoki nakoia kaain te abamwakoro n te boo ae tamaroa ngkana a nang karokoaki ikai aikai itinaniku. Au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker. Ao e rabwa riki tabekan te titiraki.

Tibiika ; E a bon bane buokan te titiraki tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne ao bon te Leader n te Kaitara ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

MWAKURI NI KATAMAROA NAKON TE STATE HOUSE N TE MWAITI AE $1.4 MIRION

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao iai au titiraki n te ingabong aei:-

N te kataumwane n te ririki ae nako ao e kataumwaneaki $1.4 te mirion te taara ibukin mwakuri ni katamaroa nakon ana auti Kiribati ke te state house are i Bairiki. N na butia te Tautaeka bwa e kona ni kaotia bwa tera mwakuri ni katamaroa aika a tia ni karaoaki ao iraua te mwane ae e bane iai? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : *Madam Speaker e riai ni matata bwa uoua kabonganaan te mwaiti are $1.4 te mirion irarikin anne. Ao I kukurei n taekinna bwa iaon kawaina ngkai ni waaki katean ana Auti Kiribati ke te State House ae boou.* Ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ao tian ang bubutia te Beretitenti bwa e na bon kaekaekai raoi ara titiraki n te rongorongo ae koaua. Bwa e kairua are te mwane are $1.4 te mirion bon ti ibukin ana Auti Kiribati bwa ngke e kabwataki ao bon ti ibukin katamaroa nakon ana auti Kiribati te upgrading nakon te State House, akea riki teuana bukina ae ti kariaia ae nakon te Tautaeka bwa e na kabongana. Ngaia aei e kairua ao te karikirake anne ibukin te katamaroa. Ao nanona e a taekinna te Beretitenti bwa ngaia e nang kateaki ae boou. Kanga ti bon tabeaianga n aei bwa ara kariaia ae ti anga a kabonganaaki ni bwaai tabeua.

Ma e aki kaeka te titiraki nanona kanga kaekan ngkai au titiraki n aron tein ana kaeka te Beretitenti bwa akea te mwakuri ae e a tia ni karaoaki ao akea te mwane ae e a tia ni kabaneaki. Eti anne n aron ana kaeka te Beretitenti tao e kona ni kaeka. Ma ti te titiraki bwa tera ngkai te kantaninga iaon te karikirake aei bwa kanga e titebo bwa e a tia ngkai ni bitia te Tautaeka bwa e a kabongana ngkai n te bwai teuana ae ti aki ibukin te State House aoe nang katea te State House ae boou bwa ai ti aki te katamaroa. E kona ni kabwarabwara riki kanoan ana waaki are e nang waakinaki ngkai n aron are e kaeka iai te Beretitenti. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa tao e mwaninga te Tia Tei ae karineaki are te Leader bwa n tain kakabwarabwara aika nako ao e a bon tia naba n tabekaki te aekaki aei, ao e bon uoua kanoan te kataumwane anne bwa ana auti Kiribati ao raona ngkanne katamaroan te Kabineti ae iai $100 te ngaa ae man te mwaiti anne ao e a tia ni waaki anne ni karaoaki. Ao ibukin ngkanne te Auti are e a tia ni waaki ngkai e a mena inanon bain te tender a tia roko n tender I taku bwa a tia ni in tao iaon kawaia ni kaukaki.

Ngaia are e tuai n rangi n teretere bwa are ngke ti kaeka te titiraki aei ao ti kataia n taraa naba te Procurement Act bwa tera ae uki ngkana e kanakoaki te kataumwane bwa are e tuai bwa are kai te bwai ae tender e aki rangi ni kakaotaki te kataumwane nakoia te naan tender. Bwa are ana bon ti anganaki te design ma tera ao a nang karaoa ngkanne aia raa. Ngaia are man te tai aei e tuai ni waaki te kabanemwane iaon bon karaoan te Auti bwa n aron are I taku ao e a mena inanon bain te tender.

Ngaia are ngkana etin te koaua e na iai te kabanemwane kanga akea ae e a tia ni waaki ae e a rekereke ma te kateitei bwa ai tian te tender ao e a waaki naba ngkanne are imwina. Tao e na ibuobuoki anne nakon buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao e na matata naba bwa bon iai te karikirake ae onoti ae kaokoro ae 2018 ao ti anga naba te mwaiti ni mwane ae $95,774 ibukin kanakoraoan te Kabineti ao tao are te tabo ngkai ae tao e a maeka iai te Beretitenti. Iai te kataumwane ae e a tia ni kaman kanakoaki n anne ao ae au titiraki ae e boboto iaona are bon ti ibukin te State House. Iai te karikirake bon karikirake aika uoua aika a kaokoro ao aei ngai te karikirake are iaon te State House. Ao e mwaneweia te Beretitenti bwa nanona e a tia ni kabonganaaki $100 te ngaa man te mwane aei ibukin te Kabineti ao anne ngkanne naba ngaira ti na taraia bwa are ti aki ibukin te Kabineti te mwane aei, bwa te Kabineti e a tia n anga te aba te mwane n nakoina are ni 2018 ae kanga n te naan ribooti ngkai ao te kabanea n ribooti ae reke ao kanga iai nikiran naba te mwane anne tao $20 tabun te ngaa. Ao iai naba te Supplement ae aei n te naan boki ni kataumwane ae ti a tia n rinanoi ikai. Te Development Budget te kataumwane n te karikirake, ao titebo ma iai ae e a manga kareaki riki ae $95,774 ni 2018 ao ane e oti n te kataumwane n te karikirake ni 2019. E anang tiraua te mwane ibukin te Kabineti ao aei ti ibukin te State House.

E koaua bwa ngkana ngkai te tenta nanona ai teuana ngkai tao e a kaan

teuana ririkin te tenta aei ao tao e aki nang matata ma e titebo ma e bon oti bwa tera ngkai ae e na karaoaki, e na uruakaki te State House arei ao e kateaki ae boou. Bwa ngke ti kabwaata te kataumwane aei ao ti ibukin te katamaroa bwa are e taekinna ngkoa te Beretitenti, te iti te uaea nte iti ae bon eti bwa e a bon riai ni katikiraoaki.
Ma ngkai ai manga te rongorongo ae boou bwa e titebo ma ai manga te kateitei ae boou bwa e nang manga taekinna te Beretitenti. E kona raoi tao ni kabwarabwara bwa tera raoi te kantaninga ngkai nakon ana auti Kiribati arei are ngkai e tei rabwatana. E na katamaroaki n teina arei ma e na tiku n arona arei ke e nang kamaenakoaki rabwatana ao e nang kateaki ae boou. Tao anne ae bon bae ni matata n te tenta bwa tera te mwakuri are e na karaoaki. Ngkana e kona ni kabwarabwara riki anne taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa buokan te titiraki n aron are tenta ngkai iaon te Auti ae boou n aron are e a tia ni kabwatia te Kabineti. Bwa are te Auti ae ngkai ai bon akea te bwai ae kariaiakaki iai. Bwa ngkana e aki tau te kataumwane n arei e a kona ni manga kabuburaaki riki ibukin manga kakaean manenan te Auti ae ngkai n aron are kanga e nang riki bwa ana museum bon te *State House* bwa are a rawata nikiran bwain te *State House* ma ngkoa aika a kona ni kawakinaki. Ao anne ngkanne e a tarataraaki bwa e a kona ni kabonganaaki te Auti ae boou ma ae e bon kamanenaaki ngkai. Bwa e a bon aki tau naba.

Ma te waaki ngkai ae karaoaki aio bon te Auti ae boou ana auti Kiribati ae boou. Ao e rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao nanona e aki uruakaki te Auti are ngkai. Kanga tao anne te titiraki ae I kakaea kaekana bwa iai teuana ae boou ae e na kateaki. Ao tao bon ti anne te tabeaianga bwa are ibukin te mwane are ti kabwatia mai ikai ao e a manga kabonganaaki tao n te bwai ae boou ibukin katean te Auti ae boou. Tao e bon raoiroi ngkana e kawenea ana kataumwane te Tautaeka e bon kabwarabwara bwa ti aki te upgrading bwa bon te *construction of new State House*. Ao ti aki uneakina anne ma e nang kakawaki bwa e na eti raoi te rongorongo aika ti na anganganaki ao te Tautaeka e na riai naba ni ira nanon te babaire are ti anganna mai ikai ibukin kabonganaan ana mwane te botanaomata. Bwa ti aki ngaia ao ti aki te Kabineti ae kariaiakaki bwa e na bitia n arona anne tao n aki okirira.

Ao bon te bwai ngkai ae ti tangiria bwa are ti a bon tangira te Beretitenti bwa e nang bon maeka n ana Auti Kiribati. Ngaia ti okiokirikaaki nakon

te karikirake aei ibukin are bon akea te kakamwakuri ae tia noria ikekei. Ao ti ataia ae ngkai e a ti kabonganaaki kanga tao e titebo ma ai akea naba kaaina ae ngkai. Ao tao ai ti kaaina ngkai are ana man te Beretitenti ake a tiku ngkai ikekei ao te bwai ae e nang kakawaki bwa aei ana auti Kiribati. Ao te bwai ae ti ununeakinna bwa e nang riai ni moantaai bwa e aoria n oki n tekateka n ana tabo kautun abara bwa ti aki te tabo are e mena iai ngkai ae te tabo ae e nang tikiraoi ao ti boutoka ae e nang riai n rangi n tikiraoi te Auti arei. Ma e nang kakawaki ae e na eti raoi te rongorongo ae ti na anganaki ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu. Ao tao anne bwa are e aoria n are e moantaai ao teuana te bwai ae ti nang kamoamoa iai n taai aika ana roko bwa ana auti ara Beretitenti e aki tao e na karika te katiaoki ma tera n aron te kanganga are ti ataia ae ngaia ae ti anga te mwane arei bwa e na karaoaki iai. Kanga ti nanokawaki naba n ongo ae a koreaki te naan aroka aika tao a rangi n teimaan naba ke tao a riki naba bwa te naan *historical trees* ao ti ongo naba bwa tao iai kanoan te kaitiaki. Bwa are tao ibukin maekakin te anti ke tera are ngkai e a onrake n te *State House* ma are anne bon te rongorongo mai iroun te Beretitenti. Ma tao anne naba teuana te kanganga are tao e taonaki te mwakuri ao tao ni ngai te takete bwa tao ni ngai ae kantaningaia te Tautaeka bwa e na tia iai te kateitei ke ana auti Kiribati are iangoia ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua are e koaua tao ngkana e a taekina naba ikai kanoan ana mwakuri te Oteta bwa e kamanenaaki raoi te mwane ke e aki n aron are e a tia ni bwaati n te kataumwane I taku bwa ti aki taben anne te Tia Tei. Bwa are bon iai tabeia ake ana manga tuanga Kiribati bwa are ko a tia n ritinanikun te kaetieti n te kataumwane are e a tia ni wene nakon Kiribati. Ma are anne tia bon katiku akanne bwa ai bon taben are tabena tao riki te Oteta ngkana e koaua bwa iai bwaai aika a bure aika a nooraki.

Ma e koaua ngkai te tent ate kantaninga bwa ngkana e tia te tenta ao e a bon waaki naba. Nanona e na in te tenta e kantaningaaki te namwakaina aei bwa e a waaki tao inanon te namwakaina aei ao e na kaukaki te naan tenta ao iai are kanga time table ke bong ni kaetieti ibukin waakinan are imwin te tenta. Ma e kantaningaaki te Auti bwa ngkana e nang waaki te tenta bwa are e bon bae n aron te *design* e nang abwabwaki mwakuriana bwa are te design ke te tamnei e waerake e a manga kaokaki bwa e a riaon te kataumwane are e a bon rangi n riaona e manga anganaki riki. Tao teniaua ke aua okiokin te tamnei. E a manga bon bae te *Director* n tera te *Civil Engineering* are tao ngaia ae e

na buoka tarakin te mena aei n te *Covid* e a tibwa bon roko naba mai tinaniku.

Ngaia are anne baen te mwakuri moanan te mwakuri ma ngkai kai e a buti ao te kantaninga bwa e taketenaki tao bon te ririki ae na roko I aki koaua tao nukana ao e nang tei ke n raabanena ao e nang tei ngkanne te Auti ae boou ao anne ngkai te tai ae taraia moa ngkai te Tautaeka nako iai. Bwa e koaua antai ae e aki kan raa moanibwaia ana Auti Kiribati kai anne te bwai ae e rangi ni kakawaki. Ao e kakawaki naba bwa e aonga ni moantaai te okirikaaki te maeka nako iai ngkana e koaua bwa anne te babaire ae tieuataake ibukin abara ae Kiribati. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te mai Tabuaeran ae karineaki Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

KARAAIAN ROOIA ATAEIN TE AONO N RAINA IAAN KANGANGAN TE MWAMWANANGA IBUKIN COVID-19

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao kai ai tibwa au moantai n taetae ao e bon riai bwa N na arora bwanaan te kamauri nakoim kaain am aobiti, ara Beretitenti ma ana Kauoman ni Beretitenti, kaain te Kabineti, te Leader n te Kaitara ngaira ake Taan Tei n te tai aei ao ai bon naake a kakauongo ai moarara riki kaain abau ae Tabuaeran kam na bane ni Mauri. Au titiraki ae 141 e kangai taekana:-

E kona te Minita ma ana Taan Mwakuri ake tabeia ni ibuobuoki nakon karaaian rooia ataein te Aono n Raina kai aki roko n te reirei ake a reke nako iai iaan kangangan te mwamwananga ibukin butinakon te Covid-19? Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki:-

I karabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ibukin ana titiraki. I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti ni kaineti ma te kainibaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tewaaki Kobae : Ao I a kaitaua te Minita n aron ana kaeka are e tauraoi ni ibuobuoki nakon te kanganga aei. Bwa e kakoauaki n abara ake i Mainiku aki roko ara ataei n taabo ake ana bon nako iai iaan te kanganga ibukin te mwamwananga. Ngaia are a kataia ke a bon kaumakaki naba bwa ana reirei n ara reirei are i Mainiku. Ngaia are tao ibukin anne ao tao e aki teretere ao e aki matata bwa tera te kainibaire are e na riai ni kaea

nanona n te aro bwa e na akea te kanganga ae e a tia n te tai aei. I kona te butia te Minita bwa e na kona n arora ke ni kabwarabwara bwa tera te kainibaire anne. N te aro bwa aonga ni kona karo ma ataei akeke tao a tia n reke n te kanganga aio ni matata iai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.
Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua I kan katerea ngkanne nakoia Taan Tei bwa te kainibaire ae ti mwakuri inanon ate Tia Babaire e kangai bwa tao kam bon kakoaua are te free education ngkai n te tai aei ao iai ataei ake a bwaati anne ngkanne man te mwaake are e karaoaki ao iai ataei aika a bwaati ao akanne a nakon aia *choice* a bon nako n reirei ake *choose* a karaoia bwa aia *choice* anne ngkana ko bwaati.

Ataei ake kanga e bwaka aia bwii iaan te bwaati ngkanne a rineaki aia tabo n reirei. Ma ti karaoia n aron te *zoning* ao ti karaoia naba nakon are kanga te aro. Ngkana te tabo are e ko uakaan ma ngaia ti kona ni kanakoko nako iai ngkana tao e nang mwaawa. Ngaia are I taku bwa e na aki raraoma te Tia Tei bwa n aron are ti ataia bwa iai te kanganga ae nako aei. Ao au kantaninga bwa e a matata naba mai ikanne bwa a katukaki n te itera mainiku ao ngkanne bon ti te kanganga bwa e aki rangi ni barongaaki raoi tao karokoan tao ara aikai irouia ara Taan Mwakuri bwa iai naba te katanoata ae ti katanoata ae ngkana kona kamwainga am ataei bwa tao e kona n ae kangai au ataei aei a mena ana karo ikai ma ngkana a kona n reirei ikai ke tao te ataei aei e kaokoro ana aro ti kona ni kamwainga, anne iaan te *faith* kee.

Ao n aron are I bon taekinna ti bon kanakoi moa nakon reirei akana a kaan ma ngaia ataei akana aki bwaati. Ti kanakoa nakon. Ao ngkana e a riki bwa te tabo are kanga ao tia manga kanakoa nakon are tao e a raroa nako teutana riki. Ma ngkana kona kamwainga am ataei kona riai ni karokoa am bubuti ma te aekaki ni mena are te reason are kona anganiira te Tia Babaire ao iai te *deadline* te Tia Babaire.

Ma e koaua bwa iai ae ti kakoaua bwa iai aika e bon rangi ni wene ni maan aron te kauring nakoia ma e rangi n late. Ma ti na kataia n noora aio te Tia Babaire ao ngaia ae I kangai akea te kanganga tao ti na karaua naba ni kamatata raoi aron te *policy* aei nakoia ara botanaomata. Au kantaninga bwa ana matata naba ao tao ti na kaumaka riki aron te kaotaota iai ao aonga naba n ataa tibwangaia akeke tabeia are aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tewaaki Kobae : Ao I karabwa te Minita n aronana kamatata ma ti ataia bwa iai te naan IEC iaon ara abamwakoro ao I taku bwa koraki aikai are ngaia tabeia are a kona n tei

ibuki ataei aikai. E na teretere ao ni karokoi te naan return ke te naan *report* nakon te *Ministry of Education*. Nanona a tia n aki karaoa tabeia IEC aikai. N na bubuti ate Minita bwa I taku bwa eng are ngaia bon taan boutoka ni coordinate te reirei iaon aia abamwakoro ao e na riai ni kaumakaki riki bwa ana kona ni karaoa aei n te aro bwa eng iai tabeman kaaro tao aki ataa aron kawaia ma ngkai iai matan te Education iaon abamwakoro aikai tia bubuti nakon ara Minita bwa e riai ni kaumakia n tuangia bwa a riai ni karaoa tibwangaia ao ngkana akia o ko riai n ataia ngkanne bwa te mangaongao e bon reke naba mai irouia am staff akeke ko a tia n anga te mwioko nakoia. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa ao I kakoaua I karabwa te Tia Tei n aron buokan ana titiraki ao e koaua ti kona ni manga kangai bwa ara IECC naba ngkai a bane n toa iaon abamwakoro ni kabane te Tia Babaire. Ao anne bon teuana te bwai ae te mwaneka ae ti kataia n taraia bwa e na buoka aron te itoman ni karokoi rongorongo ma taian raa ni kabane te Tia Babaire riki iaon ana itera te reirei te Tia Babaire anne matara te IEC iaon te abamwakoro. Eng ao e teimatoa ara reitaki ma ara IEC ao tao e koaua bwa ngkana iai te mwarara n te itera aio te Tia Babaire tia kona naba n ataia bwa n aron ae I ataia ti teimatoa n reitaki ma te naan IEC ara aobiti n taai nako ana bane ni karokoi ni kabane bubuti aikai ni kabane te Tia Babaire.

Ma e kakawaki bwa e mwemwe anne tao au kantaninga bwa tao anne teuana te tabo ae tangiraki te monitoring te Tia Babaire, e tangiraki aron kaungaana te Tia Babaire ma N na karautaeka ngkana iai te mmwarara n taai aika nako I aki kona ni kangai bwa n aron ae I bon ataia taben te IEC n taai nako. Ti ngkana e aki roko te rongorongo irouna ngkanne te Tia Babaire, ao ngkana e bon roko te rongorongo irouna ao bon tabena bwa e na karokoa iroura ao anne e na reke inanon baira te Tia Babaire. Ma ti kakoaua bwa e bon nang mwarara n te tai ae nako aei te Tia Babaire e rangi ni mwarara bwa ibukina ae bon lock down te moan ririki te Tia Babaire.

Ngaia are kanga iai te mwarara n taian request ma kanga ti bon anga kanga te leniency te Tia Babaire n aron itera tabeua iaon aikai te Tia Babaire. Ngaia I kangai ti na rinanon te keiti aei te Tia Babaire ma ara Botaki ni Mwakuri ti na kataia n noori te Tia Babaire bwa ti ataia bwa iai te anga buaka ae nako n te tai aei ao ti na bon kataia ni kakaea bwa tera kangaraoana te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I a kaitaua te Minita ao ngkanne e koaua bwa iai

ataein te term ae nako ae a kuri kabaneaki. Iaan koauan are iai te lateness inanon te reporting mai irouia antai IEC. Ma N na bubutia te Minita bwa e bia waetata ni karaoa aio bwa tao e koaua iaan karaaian tao aia subsidy nakon te reirei are a mena inanona n te tai aei. E kona ni karaoaki anne n te tai ae waetata n te aro bwa e na kona n reitaki nako aia reirei ataei aikai n akea kanga manga tao te tabeaianga n aia kantaninga bwa are akea rooia ngkai bwa are e tuai man roko n te headquarter. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E raoiroi te Tia Babaire are ti na bon taraa te keiti te Tia Babaire e kakawaki bwa ti na taraa raoi te keiti ao tera raoi te keiti ao I taku bwa anne ae ti kona ni karaoa raoi ara babaire iaon anne te Tia Babaire. Ma e koaua tao e kona n reitaki raoi te Tia Tei ma ngaira iaon te keiti aikai ni kabane te Tia Babaire ti aonga ni bon ota raoi iai naba te Tia Babaire bwa bukin tera a kabaneaki ataei aikai. Ma imwin rinanoan te keiti te Tia Babaire tia kona n anga ara reke te Tia Babaire ti kona ni kanga ni motika ae ti taku bwa e kona ni baireaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : E a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

BAENIKAIN KABWAKAAN MWAANE NI KABOMWI NAKOIA TAAN ABABA IAON AIA KAI N AMWARAKE

Hon.England Iuta : E rabwa te Tibiika ao aio ngkanne au titiraki are imwina:-

Moan te baenikai aron kabwakaan aia mwane ni kabomwi taan ababa tabeman iaon aia kai n amwarake ake a koreaki n aia mwaake onaoraki i Beru. Tabeua bubuti mai ibuakon aikai e a ririki tabun ngkai maniia man te tai are a moan kanakoaki iai bebaia nakon aobitin te Botaki ni Kuakua. E kona te Minita are tabena ni kakaea buokan te kanganga aei taiaoka?.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae ti waaki ao tia bon tabeki moa bwana ni kamauri ni kamauri nakoim Madam Speaker, ara Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai taan ongora kam na bane moa ni mauri. Ao aio Madam Speaker ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, I karabwa te Tia Tei ae rine n ana titiraki ae kakawaki ao aio kaekana. E kakoaua ao e karautaeka au Botaki ni Mwakuri n te kanganga aio ao e na mwakuria katamaroana bwa e na aki manga

riki n taai aika ana roko. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta ; Ao I kaitaua te Minita e bon kakoaua te Minita e rawata au tai ni maroro ma ngaia ao aio naba bon kanoan au written question ae nako are ngaia ae e nang katamaroa te Minita, ma te kanganga bwa a bon tuai naba man reke mwanen bwaai aikanne. A bon tuai man reke mwaneia ao ti anaa te tai teuana. Teuana e a mena ikai te aoraki ao e a bubuti are ana mwane te mwane ni karekei ana bwai natina nakon te reirei. I a reitaki ma kaain te account ao a bubutiai ngkai te mwane e na karinaki n te account. E kona n reke angan te bwai aio tia kakaea buokan te aoraki e a reke ana mwane are e na reke ao ngkanne e nang riai n nako te mwane arei nakon te account arei, ao e tuai man nako ni uaa ngkai. Ao ngkanne are teuana e a manga moan kaokaki bebana bon te wiiki ae nako nakoiu bwa N na manga moan rimwina nakon te Onaoraki bwa e a koreaki retana ae boou bwa ai te kateniua ni bubuti ngkai n okiokiraki taekan te mwane te koro nii ae tuai man reke. Ngaia are bon ti anne ao I a tabekia nakon te Minita bwa ai bon tera ae e a riki ngkai. Ao te kateniua are e a bon tiku naba n tataninga tia bon tiku naba ni kekeiaki n tataninga. Kanga tera buokan aio bwa are ana aki botu kaain te Onaoraki bwa are ai bonte tabe are I kaitibo ma ngaia iai ao I a manga kaberoroia naba te bonomwi n Tia Koroboki, te Director te naan Directors.

Ngaia are I a bon bubuti ate Minita bwa e titebo ma akea te bwai ae riki n aron te taeka ae te katamaroa aio e raoiroi katamaroa ma bon akeke teniua akekei a tuai man reke mwaneia ni uaa ngkai.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Beru. Ao e koaua Madam Speaker are a bon ongora ara Taan Mwakuri ao I karautaeka teutana nakon te Tia Tei bwa tao aia details raoi ke rongorongon raoi te naan claims aikai I aki rangi ni matata ma e raoiroi bwa I a reitaki ma te Tia Tei imwin aio ao I a reitaki ma au Taan Mwakuri ao I nanokawaki n ongo ae a tuai man bwabwaka mwaane akana ana riai ni bwaka n aron ae mwaneweia. Ma e raoiroi bwa tia biriakinna imwina aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika ; Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.England Iuta ; N na bon kababanea te rongorongo te Minita bwa e aonga n ae rauaki nanona. Bon Tianuare te ririki aio iai uoman a manga bon kanakoi naba aia beba ae anganaki te DPNO are e roko n tutuo i Beru. Aio kanga imwain te roko ao e roko ikai ao e a bua naba

te beba arei n taian te roka. Ao I aki koaua bwa aki reke naba aikanne. Ngaia are bon te bubuti nakon te Minita bwa are e a okioki aio I a bon tia ni kauringa te Minita ngke I kaitibo ma ngaia ao I kabwara bure bwa I a manga kaberoroaki naba ngkai bwa N na bon kakaai mwiin aia mwane te koraki aikai taiaoka. E rarabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : E koaua Madam Speaker e rabwa riki buokan te titiraki ao e raoiroi bwa tao tia tabeakina anne bwa kanoan te mwakuri Madam Speaker ao ara kantaninga bwa e moantaai ni kaekaaki raraoman te Tia Tei aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ao I taku bwa e a rau nanon te Tia Tei ni kaekan te titiraki tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia ao e na kaekaaki iroun te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita ibukin te Mwane ae Karineaki Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

AIA TANGOMWANE TAAN REIREI N TE PRESCHOOL MAN KPF

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au titiraki nambwana 144:-

N na butia te Minita are tabena bwa bukin tera ngkai a tuai kona ni kariaiakaki taan reirei n Preschools n tango mwane te KPF? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki temanna te Tia Tei mai Makin ae karineaki temanna:-

Te Tibiika ae ko rine taan reirei ni Preschools a bon katauaki n tango mwane man te KPF Loan Scheme ma a kona n aki kariaiakaki aia tango mwane ngkana arona bwa akea retaia mai irouia aia tia kammwakuri ni kaotia bwa a tauraoi ni kabwakai bwaka mwane ni katoa bwakabwai ibukin kaitaraan ana loan ana Taan Mwakuri ao tabeua riki tibwangan te tia kammwakuri iaan ana kainibaire te KPF. E rabwa.

Tibiika ; Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Pinto Katia ; Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Kauoman ni Beretitenti are te Minita naba ibukin te mwane te Tia Babaire. E koaua e teretere raoi ngkai bwa ngaia a bon kona n tango mwane taan reirei n te Preschool te Tia Babaire ma iai riki bwaai aika a kainnanoaki. Ao e moarara riki te reta are e na kakoauaki bwa e na kakoaua te KPF bwa ana bon kona n tatauaki aia bwakabwai n te tai aei te Tia Babaire.

I kataia n reitakiu ma kaain naba te KPF ao iai te bwai ae a bon

kainnanoia ae tao aio ngkanne are ngaia ti na bubuti iai ma te Minita n te Kauoman ni Beretitenti n te Finance ao te Botaki ni Mwakuri. Bwa are antai te tia kammwakuri te Tia Babaire? Bon te Tautaeka te Tia Babaire are ngaia are a karaoa te bwakabwai. Ao tao man te bwakabwai anne N na bubuti ngkanne bwa tera ngke e a kona n reke ngkanne anaakin ke te mwaiti ni mwane are ana boraraoi iai taan loan ke tao taan tangomwane ma taan reirei aikai ma te KPF te Tia Babaire te Tia Babaire. Ngaia are N na bubuti ate Minita ae karineaki ao te Kauoman ni Beretitenti bwa ti ataia bwa e bon aki kona ni karaoaki aio bon ti man te tabo ni mwane te Tia Babaire. Ngaia are N na ti bubuti riki tera ngke e noora riain aio te Kauoman ni Beretitenti bwa mwaane ake ana riai n tauraki ibukin te tango mwane a tauaki naba mai iroun te Tautaeka te Tia Babaire imwain are e roko ke e nako aia bwakabwai nako taabo ake ana bon riai n nako iaite Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki ao tao e na okoro otau ma te Tia Tei ae karineaki ao tao bon iai naba te Minita n te Reirei ikai ni kaeta naba te ota ae eti raoi bwa ti aki ni kabane taian Preschools ana bwai te Tautaeka ke tao bon angiina ti aki ana bwai te Tautaeka. Bon iai naake bon te naan Private Operators are ngaia are a bon tautaekana aia tia mwakuri. Ao bon nakanne ngkanne are e na riai te reta ni kamatoa nakoia n aron ae tangiraki are ana konamaki n tataua man aia bwakabwai aia tia mwakuri akanne ao ni kabwaka nakon te KPF. Anne ngkanne kanga te babaire. Ao ngke arona bwa bon te Tautaeka ao akea te kanganga ma are I taku bwa n aron are I tia n taekinna bon Preschools kanga bon taan tia bwaibwai iai ti aki te Tautaeka. I aki ataia ngkana arona bwa e na kaeta otau te Minita n te reirei I aki ataia ngkana iai te Preschool ae bwainaki iroun te Tautaeka.

Ma e koaua ti bon kabwaka booia taan tia reirei iaan te motinnano ao iaan te kainibaire ae e a tia ni kabwataaki n te kataumwane. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika ; Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Pinto Katia ; Ko rabwa te Tia Babaire titebo aron otara ma ae e a tia n taekinna te Kauoman ni Beretitenti. Ma te bwai ae I ti kan bubuti ariki te Kauoman ni Beretitenti iai bwa are kanakoan te bwakabwai bon mai irouia naba, bon mai iroun te Tautaeka te Tia Babaire. Ao I kaitaua te Minita n te tai ae nako te Minita n te Reirei ke kanga iai naba titiraki naba aika a titiraki naba aika a tabekaki n taai aika nako ibukin te bwai ae aranaki te KPF Contribution te Tia Babaire. Ao tera ae karaoia te Tautaeka e a

tauraoi naba ni karaoa anne ke n nangoa anne te Tia Babaire.

Ngaia are tera ngke e noora naba riain naba aio bwa are bon mai irouia bwaai ni kabane imwain are a kanakoa te naan service providers ke tao te naan Ekaretia ke tao Kauntira ke tao bon aomata are aia Preschools ke tao kanga aia reirei te reirei aei te Tia Babaire. Ngaia are N na bubuti riki bwa tera ngke e kona n noora riain aio bwa e a bon anaaki naba aia mwane are ana riai n anaaki mai ibukin aia tango mwane te Tia Babaire, kanga ai aron are a karaoia n aia biri mwane nakon te kaintabwi te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika ; Te Kauoman ni Beretitenti ngaia e na ibuobuoki iai te Minita nte Education Hon.Alexander Teabo e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa are N na ibuobuoki iaon aei bwa are e koaua aikai taan reirei ake n aron ae ataaki ao ti *provide* ti kabooa aia *service* mai iroun te *service provider* are ngaia kanga bon te tia kammwakuri te Tia Babaire. Ao I kan katerea raoi te Tia Babaire bwa I taku bwa bon te kanganga raoi bwa aikai ti a tia naba ni kataia ni biriakina aron aei te Tia Babaire. Taan reirei ake kanga *Preschools* ake kanga a kataia ni iangoa loan. Ma I taku bwa bon te bwai ae teretere ikai bwa eti ae iai aia bwakabwai iroura ao ti karina aia KPF. Te bwai ngkanne bwa are iai ana formula te KPF ni karaoa te loan ao e na riai ni iai te security te Tia Babaire, angina taan reirei aikai tao a tibwa bane n tibwa start aia karin mwane e tuai tau aia security anne aron biriakinan aia loan tabeman ae e aki reke n tokin te tai bwa are akea te security. I taku bwa bon iai ana formula te KPF ae kakaraoia ae ngkana ko bon nakon te superplus1 te Tia Babaire ko noora am membership iai am eligibility, ao ko kona n loan iai.

Ma au kantaninga n te tai are e rekereke aia contribution nakai ni kakabwaka mwane nakon te KPF ao I taku bwa e na kona n reke ngkanne aia loan. A kona n loan ma e aki tau e aki moa roko n te formula n te tai aei are ana formula te KPF are e kakamena nte loan. Kanga anne n aron mwiin ara kakaae ngke ti kataia naba ni buokia ara taan reirei ao ti kabwarabwara naba n arona aio. Ngkana n te tai are kam a nang maan ni mwakuri ao e a nang rawata ami security are e a rawata ami karin mwane n te KPF ao ngkanne tao kam a tibwa kona n roko n te aekaki n amount ae kam na loan ao anne.

Ma a reke buokaia ara koraki aikai nakon te DBK te Tia Babaire iai akana a reke aroia n te DBK n loan iai te Tia Babaire. Ma are e bon kaokoro te formula n te Tia Babaire ma I kakoaua bwa ngai I kan ibuobuoki iaon aei bwa e koaua are bon iai ana formula te KPF n anga te loan iaon aei te Tia Babaire ao ngaia ngkanne te kanganga ti te security are e kainnanoaki n ana loan scheme te KPF. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa te Tia Babaire kanga titebo ma a kona ngkai n loan ke tao n tango mwane kaain te Preschool te Tia Babaire taan reirei. Ma tao ti kakaeakin raoi angan raoi bwaai ni kabane are e na kona ni mwengaraoi iai te KPF tao ngaia raoi ngkanne ae kainnanoaki n te tai aio te Tia Babaire. Ngaia are tao au kantaninga bwa tao a matata ngkai taan reirei aikai te Tia Babaire ao au kantaninga naba bwa ota n te bwai ae tabekaki ibukia ao ni kabwarabwarakina a tia ni kabwarabwarai iai Minita ma te kauoman te Tia Babaire ao te Beretitenti te Tia Babaire are au kantaninga bwa ota ao ngaia n aron ae taekinna te Minita n te Education a kona ngkai n tango mwane ngkai naba n te DBK.

Ngaia are ti a kawenea imatan te Tautaeka bwa tera te kabanea n anga raoi are e na kona n anga iai aia ibuobuoki nakon te tai aio te Tia Babaire. Akea buokan te titiraki ma ti na butia taan reirei aikai bwa a bia kakoroa nanon bwaai ake a kantaningaaki man te KPF ibukin aia tango mwane are a kantaningaia te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon nanoraoi te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao I a kanakoa ngkanne nakon te titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Shiu Fung Jong ma ibukin ana kanganga tabeua ao e aki kona n tiku iai ni karokoa kabanean te bowi aei ao e a tia ngkanne n angan raona n Tia Tei ae karineaki Hon.Taoaba Kaiea bwa e na tabeki ana titiraki ni kabane. E nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

RIKIRAKEN TE KANGANGA N TE RAN IAON TARAWA TEINAINANO MA BETIO

Hon.Taoaba Kaiea : Ko rabwa Madam Speaker ao I a rimoa moa ni uota bwanaan te Tia Tei ae karineaki are akea rabwatana ikai Hon.Shiu Fung Jong ma bon bwanaau naba ao bon bwanaan naba raora n Tia Tei are te Minita ngaira ake kaain Tarawateinainano ni kamauri ngkami ao ni kamauriko moa te Tibiika n te moaningabong aio ma kaain am aobiti te Beretitenti, ma te Kauoman ni Beretitenti, ngaira ni kabane te Leader n te Kaitara, ma Taan Tei ao bon kaain Kiribati ni kabane. Ti anga bwanaaia kaain Tarawateinainano ni kamauri ngkami n te ingabong ae tamaroa aio kam na bane moa ni Mauri. Te Tia Babaire I a kukurei n tabeka ana titiraki raou n Tia Tei ae Hon.Shiu Fung Jong n aron taekana are e oti iaon te Ota Beba nambwana 145 are e kangai taekana:-

E kakoauaki bwa e teimatoa rikiraken te kanganga n te ran iaon Tarawateinainano ma Betio. E kona ni kabwarabwara te Tautaeka ke te Minita are tabena bwa tera ae e a tia

ni karaoia ibukin tobwaan te kanganga aio? E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I a mwaninga n taekina ae e na kaeka ao I a kabwara au bure nakon te Minita ae karineaki bwa e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake ao e nakoim te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki nana titiraki mai Tarawateinainano ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker ae e waaki ngkai te karikirake ae te South Tarawa Water Supply Project ni kaeka te tabeaianga ae tabekia te Tia Tei ae karineaki. Karineaki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei buokan te titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki ni kaineti ma tao te karikirake ae e na waakinaki te Tia Babaire. Ao tao e bon koaua bwa tao e bon ataia te Minita bwa te karikirake are e a bon waaki inanon taina ao tao bon te kainnano ngkai moa irouia ara botanaomata iaon Tarawateinainano te Tia Babaire ni kaineti ma te ran, tao bon kanga te bwai ae e kainnanoaki. Ma iai taabo tabeua ngkai ae e a tarika iaon Tarawateinainano iai taabo tabeua ngkai ae a kabururu te botanaomata iaon Tarawateinainano ao a taku bwa a kabururu n taari bwa ibukina e a bon rootaki te manibwa.

Iai ara botanaomata naba iaon Tarawateinainano aika a bekanako bwa ibukina bwa e aki raoiroi te ran n nimaki. Iai tabeman naba ara botanaomata iaon Tarawateinainano aika a ngongo bwa e a buakaka naba te ran te Tia Babaire. Tao e koaua tao aikai bwaai tabeua te Tia Babaire aika a riki ngkai ae ti taku bwa a kaitara ngkai te botanaomata iaon Tarawateinainano ni kaineti ma tangiran te ran ke tao ana kona n rinnakoa kamanenaan te ran ae e itiaki te Tia Babaire ao e aki tarika. Are I taku bwa N na bubutia iai te Minita te Tia Babaire bwa tao iai ana anga ae kona n tobwa moa aio imwain waakin te karikirake ke tao n aron ae tia ni waakinna bwa n aron ae taekinna e a tia ni waakina. Ma e kona moa ni karekei buokaia kaain Tarawateinainano ake a tia n rootaki ni kaineti ma are I a tia ni mwaneweia te Tia Babaire n te tai ae waekoa moa taiaoka. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae rine mai Tarawateinainano. Ao n aron are kanga e bon aki naba kaokoro aio ma are kanga I a bon tia ni kaekaeka tao bon ana titiraki te Tia Tei ae

karineaki n taai aika nako are e bon iai ngkai are kanga te naan karikirake are kanoan tea ki bwabwaka ni karau kanga te buoka are kanga mai iroun Australia ao iroun Tiaina ae te naan desalination plant aika kanga a uarereke are ana kona moa ni buoka te kanganga ae e wene iai ngkai Tarawateinainano. Ao anne ae iaona kawaia n aron are I taekinna ae iaona kawaia n roko ao ngkana a roko ao e na kona ni buoka teutana aio imwain, bwa te karikirake ae I taekinna arei Madam Speaker. E katautauaki bwa e na bobonga are i Betio n te kateniua ni kuata n te ririki ae na roko.

Ngaia are kanga tao imwain anne ao iai ngkanne te naan waaki n aron ae I taekinna aio. Ngaia are buokan moa ngkai tera arei te tabo n ran akana i Bonriki ao i Buota ake kanga a moanna n noraki bwa aikoa rangi ni mam tao e aki rangi n tau mwaitin te ran are e na kona n angan te Tarawateinainano.

Ngaia are ngkana e waakinako n anaaki te ran mai ikai ao e nang bon bane te ran ae mam ao e nang bon aki nang bon toki te kanganga mai iai. Ngaia are anne bukina are e na karekeaki moa te naan desalination plant aika uoua aikai ao e na buoka te kanganga aio n te ririki aio, tao imwain banen te ririki aio ngkana a roko bwaai aikai ao e a karaoaki naba ao e a waaki naba. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea : E rabwa te Tia Babaire e rabwa are e a tia ni mwaneweia te Minita ae karineaki. Ao e koaua bwa bon te bwai ae tabeaianga iai nanora te Tia Babaire riki tao ni kaineti ma aron tangiran aia kainnano kaain Tarawateinainano are e mwaneweaki bwa te ran te Tia Babaire ao e koaua e rabwa bwa are e mwanewei te naan karikirake te Tia Babaire aika e na waakinaki. Ao e koaua tao te Tarawa Project are tao bon iai te Tia Babaire kanga n ongongora tao e na tia inanon te maan ae tao 7 te ririki te Tia Babaire. Ma eng tao te kainnano ae ti uarereke iai te Tia Babaire ao e bon tangiraki kibarana n te tai ae waekoa te Tia Babaire. Ma e rabwa bwa iai naba are e mwaneweia te desalination plant akana ana manga tauraoi n roko te Tia Babaire n te tai ae waekoa. Eng ao I kan bubutia te Tautaeka bwa tao iai angan itera tabeua te Tia Babaire aika a kona bwa n aron ae I a tia ni mwanewei n taabo tabeua te Tia Babaire aika a bon rootaki iaon Tarawateinainano tera ngkana iai ana iango tao te Tautaeka ma te Minita ae karineaki ni kakaai tao ni karekei tangke moa ao tao n nako ni katikui n taabo aikai te Tia Babaire bwa e aonga a mwaneweaki. Are ibukia naba taan rabakau are ana kona ni kakaai nako taabo akekei are I a tia ni mwanewei iaon Tarawateinainano mai Betio te Tia Babaire.

Are ti taku bwa tao anne ngkanne a waekoa n roko tao tangke aikai bwa ana kanoaki nakon tabo aikai. I taku bwa e a tobwaaki naba kainnanoia ara botanaomata ake ti takaruai ikai te Tia Babaire. Ao ti karabwa ni iterana are teuana te Tia Babaire are ti taku bwa iai ana kammwakuri te Tautaeka ibukin karaoan karikirake bwa tao e noori aia itera kaain Tarawateinainano ma Betio te Tia Babaire n te tai aio ao ti taku bwa ti kaitau n anne. Ma tao te bwai riki ae ti kan katuruturua ikai te Tia Babaire buokia ara botanaomata n te tai ae waekoa.

Ngaia are I kan butia te Minita ae karineaki e kona n ti buokia ara botanaomata n aron aikai tao ni karokoi tangke aikai ao ni kanoai n te ran ibukia ake a kainnanoia te Tia Babaire iaon Tarawateinainano ma Betio. E rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao I taku bwa e tauraoi e kona n tauraoi ara Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki n aron are e tabekia te Tia Tei ae karineaki ti na tauraoi ni kakaai anga riki, I taku bwa a bon mwakuri ara koraki ni kakaea te anga are e na kona ni bebete aron te kainnano aio I taku bwa ti aki te bwai are bwa te mwakuri ae bon waaki e bon tabe ni waaki ni kakaeaki angan ae na kakaeaki angan are e na bon reke te ibuobuoki teutana are e a bon tia raoi te karikirake.

Ma e rabwa bwa N na ti kaeta ongon te Tia Tei ae karineaki te desalination plant are e rangi ni bubura are e na tei i Betio e na tia ana commission n te kateniua ni kuata n te ririki ae na roko 2023 n te kateniua ni kuata ao e na tia ngkanne are e rangi ni bubura are i Betio. Imwina ngkanne e a manga karaoaki are n te Mackenzie point anne ngkanne are e na karaoaki naba ao e na tia riki tabeua riki te namwakaina tao moan te ririki riki are imwina. Ma e a waaki bwa itiua te ririki kanga maanin te karikirake ma tian te naan bwai ni karao ran aikai e na tia teuana kanga n raabanen te ririki ae na roko. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao iai riki buokan te titiraki ao I noora bain te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika e nakoim buokan te titiraki.

Hon.Tebao Awerika : Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki ao e koaua bon iai naba au titiraki iaon te ran ma tao e koaua bwa I a kairia naba ma aio bwa I aki manga taua te tai imwina. I kan butia te Minita ae kkbwa ti a ongo ae iai are e na commissioned te desalination plant are kanga e bubura iaon Betio, ao ngkanne kanga bon ti te titiraki iaona bwa e uara ngkanne te distribution. Bwa ti ataia e a uruaki te naan bwaibu ma tao I a manga kauataoa ana bubuti Taan Tei aika a karineaki ma te bubuti mai Betio ngkana a kona ni kateaki te naan tangke n aron are e a tia ni mwaneweaki taabo are a rangi ni

kainnanoaki iai te naan ran are e aki nang timwaaka iai te ran e aonga n are e kona n toki kainnanoia te botanaomata ae a kainnanoia ngkai iaon te ran. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei temanna mai Betio ao I taku bwa e tauraoi ara Botaki ni Mwakuri n taraa aio naba ni kakaea angana ao e koaua are tao iai te karikirake are e a kan tia ao ngaia naba te karikirake ae e nang waaki ngkai are e mwanenaki mai iroun New Zealand are e a manga katamaroan aron tibwatibwaakin te ran iaon Betio. Bwa te bwaibu n ran ngkai are e buti iaon Betio tao bon aekakin naba ae Tarawateinainano e rangi ni bati kanga kumekumeana are tao ngaia are e kona n are e raran ao aera riki bwa are e aki rangi n raoiroi mwiin kumekumeana. Ara kantaninga bwa e na kona ni bebete tao te uruaki aio ngkai iai te mwane are e na karaoia New Zealand are e katauraoia New Zealand ao ngkana e kaweneaki aio ao e na tia aio imwain tian te tabo ni karao are i Betio arei.

Ma imwain anne ao e tauraoi au Botaki ni Mwakuri titebo bwa bon iai ngkai are kanga a bon kakaeaki te naan tangke ao ana kanimwaki n taabo aika ti na bon reitaki ma Taan Tei naba ake a karineaki I taku bwa bon te Tia Tei ae tabetabekia n taai aika nako ao e bon tauraoi au Botaki ni Mwakuri, bwa iai te naan tangke are a tia ni mwakuria ara koraki. Ti na butia riki ara koraki bwa ana kabaikoaia riki n noori taabo aika a kainnanoaki n aron ae tabekia te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki tia nakon are imwina.
E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Ibukin Karikirakean Te Aono n Raina ao Rawaki Hon. Mikarite Temari e nakoim Tia Tei.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa Tibiika aio taekan au titiraki ae nambwana 143.

TATAREN TE BWAA MA TE KAAKO IAON TE AONO N RAINA MA RAWAKI

"E noraki ao namakinaki tataren te bwaa ma te kaako iaon te Aono n Raina ma Rawaki iai ana kataratara te Tautaeka iaon tobwan te kangaanga aio bwa e na toki" Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau Madam Speaker n anganakiu au tai bwa N na kaeka ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran ao aio kaekana Madam Speaker.

"Iai noran tamaroan riki rorokon te kaako n Te Aono n Raina ma Rawaki imwin tikun LC Linnix i Kiritimati man moan te ririki aio inanon te maan ngkai ae e a riaon 6 te namwakaina ma e ngae n anne Madam Speaker ao iai ana kataratara te Tautaeka bwa e nang riai n toki te kangaanga ae tataren te kaako n te ririki ae na roko ngkana e a bon roko raoi kaibuken Te Aono n Raina ma Rawaki ae boou ian ana buoka China" ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tewaaki Kobae: Ao I karabwa Te Minita ae karineaki n aron ana kaeka ma iai teutana kan reitan te titiraki nakon mwakoron te kaeka are tao te moan mwakoro te moan *sentence* bwa e katereaki ikai bwa ngaia tarana kanga akea te kangaanga e a tia namakinaki ao noraki ibukin tataren kaako ma bwaa n abara ae i Mainiku. Kanga I nanokawaki iai bwa ti bon kakoaua bwa ti mena ikekei ao a namakinna naba ara botannaomata ma tao e kaokoro ana namakin ara Minita ae karineaki bwa are e mena i Kiritimati ma ngaira akeke tao ti mena n aaba akeke itinanikun Kiritimati ti bon namakina taren te bwaa ma te kaako bwa e rangi ni korakora ao e bon teimatoa naba ngkai ni kakaau nakoira ni kangai e na roko n ningai te kaibuke ao e na mwananga n ningai mai Tarawa bwa e tare te bwaa ao e tare te kaako.

Ngaia are anne ngkanne ao I kairiai n au titiraki I kangai nanona ko aki kakoaua bwa e teimatoa taren te bwaa ma te kaako i Tabuaeran n taai naba aikai ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Mikarite Temari: Madam Speaker I aki koaua ae tatare te kaako ma Teraina ian au moan *sentence* e kangai iai noran tamaroan riki rorokon te kaako n te Aono n Raina ma Rawaki imwin tikun LC Linnix i Kiritimati mai moan te ririki aio ao ngkai naba e bon teimatoa naba n tiku LC Linnix iaon te Aono n Raina ane karaoa naba ngkai n teimatoa nikira te kaako ao te bwaa iaon Tabuaeran ma Teraina. Iai Tamaroana riki nakon ake mai imwaina n aron ae e noraki n taraki ngaia are I aki kakoaua ae na tare e teimatoa a tare bwaai tabeua ma bon teimatoa n roroko te kaibuke Madam Speaker ao ae bon teimatoa naba ngkai n tiku iaon te Aono n Raina ni buokia Aoraki.

Te kaa ngkanne ae manga reke bwa e nang nikiraki te kaako ao e manga reke te Aoraki i Teraina e manga waekoa moa nikiraki moa te Aoraki i Kiritimati e nang manga nikiri kaako e manga roko naba te Aoraki mai Tabuaeran ngkai naba ae nikiraki ao anne ae buoka naba ana kangaanga Tabuaeran ma Teraina ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Tewaaki Kobae: I karabwa Te Minita n ana kaeka ma e koaua eang I nanon tikura i Mainiku imwain nakomaira ao ti kakoaua ae bon tare te kaako i abara ae Tabuaeran bwa bukin tera ao are e a tia ni katerea Te Minita nanona e kakoaua bwa e a tia n tare te kaako iaon abara ae Tabuaeran ian bibitakin ana *schedule* te kaibuke bwa e riai ni mwananga nikira te kaako e manga aitara ma bwaai tabeua tao te kangaanga teuana. N aekakin tao rineakin ngkoa aban tarira are i Teraina oreakina n te nao ngaia are e manga aki roko naba aia kaako kain abara.

E manga oki bwa e nang manga kaora ana *trip* are i Tabuaeran e manga aki nako naba bwa e manga reke te kangaanga i Teraina e manga nako naba I taku bwa e riai ni kakoaua aio Te Minita bwa e tia n rangi n *suffer* Tabuaeran ibukin taren te bwaa ma te kaako I taku bwa e na riai ni kakoaua anne. ngaia are ara bubuti nakoina e koaua I aki kan taetae iaon are teuana bwa are ngkona e na toki n te ririki ae na roko te kangaanga aio ma ian tao karekean te kaibuke are e na mwanenna China ae ti tuai roko inanona ma ti taetae ngkai iaon moa te kangaanga ae ti mena inanona n te tai aei ao N na butia riki Te Minita e bia kona n nora riaina bwa ngkana e koaua iai te tare ikanne ao e a riai ni kibaraki anne bwa a kawa naba ara botannaomata n aron ae eang aki toki n rereitaki nakoira ibukin te kangaanga are taren te bwaa ma te kaako ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Mikarite Temari: A nang kakawaki ara botannaomata iaon Tabuaeran ma Teraina ao tiaki birinako man ana ane ana bubuti te Tia Tei ae karineaki ibukin norakin kainanon ana botannaomata ti na teimatoa ao ae ngkai ane e bon teimatoa naba ngkai n tiku *LC Linnix* n teimatoa ni katoki te kainano iaon te bwaa ao te kaako. I taku bwa a toki ngkai kangaanga ma ti nang kanga naba Madam Speaker ngkana e a roko naba te Aoraki n te atimwakoro ae Teraina e manga nako moa are kanga e moan bwai moa mauin te aomata ma e na kakoaua Tia Tei ae karineaki ao taan ongora bwa ane e bon tiku te kaibuke naba ngkai iaon Te Aono n Raina LC Linnix ni katoka taataren te kaako ao te bwaa.

Madam Speaker tao I a reitianako naba teutana ni kabwarabwara bwa are uoua ana itera te Tia Tei ae karineaki n teuana te bwaa ao teuana te kaako iai ana kataratara te *KOIL* iaon te itera Mainiku ane iai te tabo ni bwaa ane bubura i Tabuaeran mwin ngkoa te kaibuke ni bwatintia ao iai ara tangke are moan te bubura kaei ti a tia n angan te *KOIL* e nang kabongana te tangke ae moan te bubura kaei anne e nang karekea ngkanne bwa te tabo ni bwaa ae na aki kona n tare iai Tabuaeran ao Teraina ane a waakinna ni mwakuria kain te KOIL

ngkana n te tai ae nang waekoa n tia ao e na bon namakinna ngkanne Tia Tei Tia Tei ae karineaki ma kain Tabuaeran bwa e nang bon akea taataren te bwaa iaon abamwakoro. Ti a reitianako naba riki Madam Speaker e na aki raraoma bwa e na bon teimatoa ara ibuobuoki ni katoka te kangaanga iaon Tabuaeran Madam Speaker.

Tibiika: Ao kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tewaaki Kobae: Ao e koaua tao ai te bwana ni kaitau ngkanne ma ti a bia bubutia bwa e bia kibaraki n te tai ae waetata bwa aonga e aonga n toki te ngoo e aonga n aki manga reke te kagg ibukin te tare ni bwaa iaon abara ao ti kakoaua bwa e a tia ni wawakinaki ma tao e kona anganira bwa e na waaki n ningai tao n te ririki ae boou ke n ningai bwa aonga naba n reke te rau nano irouia ara koraki ake a rangi ni kainanoa te itera aio. Eang tao anne ae I kona n reita iai te mena ai te bwana ni kaitau ao te kaungaunga nakoina bwa e bia karaoaki inanon te tai ae waetata ao n reitaki ma anne ao e koaua tao ti a kan reitia naba ma te bubuti riki nakon te Tautaeka tao ngkane aio tao te kakaewenako nakon te itera are teuana bwa e koaua ae te kangaanga bibitakin kawain te kaibuke ibukin tenan *emergency case* are tao anakin tao te *evacuation* anakia Aoraki. Bwa ngke arona bwa e *operate* naba ngkai ara kibakiba ara *domestic* n te itera Mainiku ao I taku bwa e na akea te kangaanga ibukin ana *schedule* te kaibuke e aki kona okiraki bwa are bon iai te wanikiba are kona ni karaoa te itera aio ko rabwa I a bubuti.

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: Ti butimwaea ana mwamwannano te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ibukin katokan te kangaanga iaon te kaako ao te bwaa iaon Tabuaeran ma Teraina. Madam Speaker ma ngkana ti kaoki ara ururing rikaki ao taataren te kaako ao te bwaa bon mangko mangkoa man an tai te korone ni karokoa e moan inaomata Kiribati ni karokoa te Tautaeka ae nako e taatare te kaako ao te bwaa iaon abamwakoro aikai tiaki te kangaanga ae nang tibwa reke inanon ara tai Madam Speaker e bon nang *worse* n taai ake a nako ngkoa imwain rokora n Tautaeka.

E na kakoauaki Madam Speaker bwa ngke ti moan Tautaeka n te ririki ae nako ao I karekea te kaibuke ane ti aranna bwa LC Linnix I bon kibaria naba ngkekei ni karekea te kaibuke anne bwa e aonga n toki ana kangaanga te nati n Tabuaeran ao Teraina bon anne ae I nako ni kibaria ni uaa rekena i Taiwan ni bon mareakinna ni karekei au kaimoa ni kabane ti karekea bon kaimoan naba Tabuaeran ma Teraina Kiritimati bwa e na toki te kangaanga anne ti a kaman kibaria ni katokia ma tao tiaki taina Madam Speaker n te tai arei e manga anaki bwa ana kaibuke

te *Shipping* ikai. E aki toki nanou Madam Speaker ngaia N na manga tabekia nakon riki te *Cabinet* bwa e bon bia ni bon reke kaibuken te Aono n Raina ae na bon okoro raoi bwa e nang bon toki raoi te kangaanga aio ao ti kibaria Madam Speaker. Ti a manga tabekia n te *Cabinet* ao e kariaia te Kabineti bwa e na manga reke kaibuken te Aono n Raina ngkanne ae a mwanenna ngkanne China n te tai naba aio maa aikai taian katamaroa bwa e aonga n aki okioki te kangaanga. E na reke kaibuken te Aono n Raina e kamatoa te Kaebineti bwa kaimoana te kaben ni kabane ana bane n reke mai iaon Tabuaeran Teraina ma Kiritimati anne raoi ao e a bon toki naba te kangaanga Madam Speaker.

E kangai ngkanne riki tarana bwa e aonga ni bon toki raoi te kangaanga I noria ngkai bwa kauntira aika teniua aikai ti a tia n tuangia bwa ana *priority* te kaibuke moa a tia ni bane n roko aia reta Kauntira aika teniua aikai nakon bain te MIA bwa e *priority* ngkai te kaibuke ibukin te Aono n Raina ao a nang kabutia a iangoia bwa a nang bon kabutia Kauntira aikai teniua aikai n araonaki iroun te Linnix ma a kabutia ma e na raonia te Linnix n tararuaia ma ana anganiki raoi te *mandate* Kauntira aikai. I karabwa temanna te tia mwakuri ane e mena iaon Kiritimati ngkai ae teuare Rikiaua Takeke ane e borauakina ngkai aron e na kanga aron kabutan te kaibuke aio ngkana e a roko n te Aono n Raina bwa a nang kabutia Kauntira aikai ma bon aio naba raoi tokin te kangaanga are e a kaman tia naba ni kamatoa te *Cabinet* bwa ngkana e bon tiku n te Aono n Raina ao a *take the ownership* Kauntira aika teniua aikai ao anne ngkanne e a bon toki naba ana kangaanga abamwakoro aikai uoua aikai bwa n te tai are a kainanoa iai taren te kaako ke tera I taku bwa e a rin riki bwanaia ngkai. Ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei aio teuana te iango are e manga karekean riki te kaibuke tewana ai te kauowaa aio au reke e na kaeaki nanon te iango are e na bon tiku n te Aono n Raina ao ana *mandate* te Kauntira aikai bwa I bon taku ngkanne naba anne e a *solve* te kangaanga. Te *Shipping* ikai e a bon tabe ma te Aono ni Kiribati ma Banaba e nang bubura aio ao e a katukaki ikekei bwa e a tararuai Kauntira aika teniua aikai ibukin aia kangaanga, Madam Speaker man te bwana aio ao ko rabwa Madam Speaker.

<u>Tibiika</u>: E a bon bane buokan ara titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

Bon ana titiraki te Tia Tei mai Tarawa Teinainano ae Hon.Shiu Fung Jong ao e na bon tabekia raona n Tia Tei are e a tia ni kariaia Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Hon. Willie Tokataake Te Minita ibukin mwakurian karikirake ao kateimatoan korakora ao I a kanakoa nakoim Tia Tei ae ko karineaki.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN KANIMWAN TAURA NI KAWAIN TARAWA TEINAINANO

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei n tabeka ana titiraki raou n Tia Tei ae Hon.Shiu Fung Jong n aron taekana ane mena iaon te ota bebwa ae kangai taekana.

"Iai ngkai ana babaire Tautaeka ibukin karaoan ao kanimwan tauran kawan kaawa iaon Tarawa Teinainano Tia Babaire" kawai kabwara au bure tao N na kaoka riki aio te Tia Babaire.

"Iai ngkai ana babaire te Tautaeka ibukin karaon ao kanimwan tauran kawain iaon Tarawa Teinainano" e rabwa.

Tibiika: Te Minita e nakoim

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana titiraki Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano ao aio ana kaeka te Tautaeka.

"Madam Speaker I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano bwa iai ana babaire te Tautaeka ae waaki ngkai ibukin karaoan ao kanimwakin taura ni kawai iaon Tarawa Teinainano." Ko rabwa Madam Speaker
Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taoaba Kaiea: Madam Speaker e rabwa Te Minita ae karineaki n aron ana kaeka ti kaitau bwa are iai ana babaire te Tautaeka ibukin kanimwan aikai ke kanga karaoan taura aikai Tia Babaire ao tao bon ti te bwana ni bubuti riki ae manga nakon Te Minita ae karineaki bwa are e koaua bon taabo tabeua ngkai iaon Tarawa Teinainano n aron ae ataaki a rootongitong ao I taku bwa e a manga karika kanga te nano maroa nakoia te botannaomata ake a kabongana tao te kawai inanon te bong tao moara riki aine ma ataei aika uarereke are tao bon ngaia ake kanga ana katanaki riki man tao mwakuri ni iowawa ngkana arona bwa iai te ota are e kona kanga tao n tauraoi nako iai ibukin te bong bwa ana kona nakonako n taabo ake kanga a kamaroa ke tao taabo aika roo tongitong Tia Babaire. Ma I kan bubutia Te Minita e kona ni kabaitia aio te Tia Babaire kai ti ataia bwa a bon maan naba taura tabeua ni bon tuai man ura n aron ae e a bon ataki Tia Babaire ma N na ti butia Te Minita bwa tao n ningai tera karaoan tao kibarakin te taura aio ni kaineti ma tao ana baronga te Tautaeka are e mwaneweia ikai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabw Madam Speaker ao e rabwa riki Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki eang ao n aron ae I taekinna e a waaki ngkai karaoan tenant aura iaon Tarawa Teinainano a kaeaki moa taabo ake kanga a tao a rangi n

roo riki ao tao e ibetutu riki te botannaomata iaon ao tao taabo tabeua akana a bon kainanoi ane e waaki ngkai.

Eang iai mwaitin tenant aura akana iangoiaki I taku bwa 100 tabun moa ane e na kataki ni kaweneaki ao imwina e manga kaweneaki riki are imwina are kanga ti koro mwakoroa te karikirake aio ibukin mwanenakina bwa are e aonga n are kanga e bebete arona. Eang ma tao e koaua ae bon te karautaeka n te mwarara ke tao n te iremwe bwa are ian te boraraoi ma te kambwana are karaoa e kawenea te kawai ngkoa i Tarawa Teinainano te kambwana are *MacDowell* ao iai tabeman *MacDowell* bwa e na oki ni karaoa e na manga katamaroa tenan taura ma are e ti a taonaki naba n te *Lockdown* n te Aoraki ae te *Covid* ao e aki kona n roko *MacDowell* ni karaoa tenan taura aikai ao ngaia titabo ma e a toki korakoran te boraraoi are ao ngaia anne bukina are e nang tibwa manga kibaria te Tautaeka. Ao ngke arona bwa e bon roko tao te kabwana arei ao tao e na bon kona ni karaoia naba ma kanga norana ngkai irouia ara Tia rabakau aika nakonako ngkai n tuoi tenant aura aikai ao a kaotia bwa titabo ma bon tenant aura aika aki rangi n Tamaroa kanga e aki nang raoiroi ngkana e kabotauaki ma are iaon *Dainippon Causeway* ma manin te tai are e moan kateaki aio ao a buakaka naba ao ngkai *Dainippon Causeway* ane a bon teimatoa naba n raoiroi mai imwin te tai ae a rangi ni maan naba ngkai bwa tao iraua te ririki ao e bon Tamaroa nanona a bon raraoi riki are ana taura *Dainippon* are e karaoia iaon te *Causeway* arei ke tao mai Japan nako ae karaoia *MacDowell* iaon Tarawa Teinainano. E aki rangi n raoiroi ana mwakuri *MacDowell* ngaia are anne bon te kangaanga teuana ma e rabwa bwa ngkai ae waaki te Tautaeka ni kataia ni kakaea angan kanimwan taura aikai ao tao ti na bubuti naba nakoia kain Tarawa Teinainano bwa ana aki manga urui taura aikai n aron iai taabo tabeua iaon Tarawa Teinainano naba ngkai ae a koutaki aia *panel* ao e koutaki taurana ao tera riki ma ti na bubuti naba bwa tera ngke a nim taura taura ao a iraora ma taura aikai n aki un ma tenan taura aikai ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Tia Tei buokan te titiraki riki.

Hon. Taoaba Kaiea: I karabwa Te Minita ae karineaki n ana kaeka ane e mwaneweia bwa iai te katamaroa ae na karaoaki riki ao tao manga kanakoan riki taura aika raraoi riki nakon ae tao a wene ngkai Tia Babaire. Ma tao e koaua ngkana tao N na butia Te Minita ngkana tao e na kiriaria n roko ara taura aika raraoi aikai Tia Babaire n aron are tia ni mwaneweia ao tao ngkai n aron ae kanga a bon tei moa ngkai n aroia taura tao bon ti te *maintenance* ae a tangira ngkai teina ae ngkai bwa e aonga n are tao e baiti n roko te ota imwain are tao are e na mang nako are imwina Tia Babaire tao te

karikirake are imwina n aron are e a tia ni mwaneweia. I karabwa Te Minita ma N na ti butia bwa ngkana arona bwa e kona n ti kabaiti moa aikai ibukin tao te kainano ae uarereke moa n te tai aio Tia Babaire ao e kona moa ni kawaekoa moa aio Te Minita ae karineaki n ti karaoi moa ngkai ae a bon tei moa ngkai kanga tao n ti karaoa te *maintenance* nako iai moa Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ao ngaia anne Madam Speaker e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao ngaia I kangai ao ngaia anne ae ngaia I taekinna aio ane ti kataia ni mwakuri bwa are tiaki nanona bwa e na koutaki rabwatan te *street light* aio bwa are bwaai aikana inanona te *wire* are inanona tenan *component* aikana inanon te boua are teirake nako karawa arei te taura iai te batere iai aikai bubuaka ngkai ae ngaia anne ane e na oneaki ane ngaia ae ti na waaki ma ngaia ngkai, tiaki n are kanga ti na kouta rabwata tenan *street light* bwa tao bon iai akana a bon ti a n uruaki ao akanne ti na onei mwina ma ngkai akana a bon tei akana a bon Tamaroa ae ngaia are e taekinna ae 100 tabun ae a waaki ara koraki ni kataia ni kabaitia ni karaoi ane 100 anne ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa Tia Babaire are tao e a bon teretere aio a bon ongo kain Tarawa Teinainano n ana kaeka Te Minita ao te Tautaeka I kaitaua n anne. I kan butia Te Minita bwa I kan karekerekea te taura ao tao te *sign board* te Tia Babaire naba ake kanga bon bwain nanon te kawai, tao iai te *sign board* ma tenan *speed limit* akana a mena naba ngkai irarikin te kangaanga tao bon teuana te kangaanga I kan bubutia Te Minita bwa I kan kanimwa teutana ikai bwa N na bubutia Te Minita bwa are e bon raon naba bwaai aikai Tia Babaire aika mena naba inanon te kawai ao tao ngkai n aron ae bon ataki Tia Babaire iai te kangaanga naba nakon taabo tabeua iai aika a bwaka ao a tuai manga oneaki mwia te Tia Babaire ma te kangaanga ngkai teuana te Tia Babaire tao ngkana iai teuana ane I noria n ane kanga n te aono n are i Bonriki kanga ni uaakan ma ana *Compound* te *Muslim* are i Bonriki arei ae a raranako. Ma I kan butia Te Minita ae karineaki e kona ni ibuobuoki irarikin te *Street light* are ti a tia ni maroroakinna are e a tia ni kamataata ao I kan butia Te Minita ngkana e kona naba ni karekerekea tao te ibuobuoki nakon aikai bwa tao a nang riai ni karuoaki bwa ngkai bon te kangaanga teuana ngkana e a raranako te bwai aio ao are iai aomata aika aki toki nanako irarikia te Tia Babaire moarara riki ara Ataei aika uarereke Tia Babaire ae tao a nako n teitei irarikina ana kona ni bwakaraki.

Ma I taku bwa aio Tia Babaire I kan butia iai Te Minita ni karekerekea ma taraun rarikin te kawai bwa tenan *Sign board* aikai a na karika te kangaanga nakon te botannaomata ma N na bubutia ngkana e kona ni kibara naba aio n te tai ae waekoa ma ana Taan Mwakuri n te aono ane i Bonriki anne teuana ane I noria ao tao kain te *Highway Authority* ngkana tao manga bon iai riki taabo tabeua akana a norii naba n aron tenan *Sign board* aika tauraoi ni bwaka aikai. N na bubutia Te Minita ae karineaki ma ana Taan Mwakuri a kona ngkai nako ni karuoa te bwai arei ke tao nako tao n *repair* naba n te tai ae waekoa bwa e aonga n aki reke te kabuanibwai nakoia ara botannaomata irarikin te *Street Light* te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki Tia Tei ae karineaki temanna ni buokan ana titiraki ao Eang tao N na taetae iaon ane te *Street light* ti tauraoi n ibuobuoki n aron are e taekinna ngkana iai ae raranako ke tera ti na kona ni ibuobuoki ni karaoa anne. Ao ngkanne tao tenan tamnei akana tenan *board* akana irarikin te kawai angkoa anne bon kanga menan te *Land Transport Authority* I taku bwa tao bon ongo naba Te Minita are tabena tao e na reitaki ma ana koraki bwa ana waekoa ni kibari aikai ma are e koaua I okira au taeka are mai imwaina arei Madam Speaker are ara maan te kan un ma tenan bwaai aikai a tei irarikin te kawai ti na un ma ngaia ti na kabwaka ti na kareia n te tano ti na iranna, tera ngke ti bubuti bwa a kona riki n aki unun ma tenan bwaai aikai bwa are bon ibukia tiaki ibukia tao kain iaa, ma are bon ibukira bon ngaira kain Tarawa Teinainano ao tao kain Kiribati ngaia are ti bia aki unun ma baika a karaoaki bwa a na riki bwa kanga bwaai ni ibuobuoki nakon te botannaomata, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki ti a nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin rongorongo Itoman ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei.

KATOKAN KIBAN TE ITERA MAIAKI MAN 19 NAKON 25 AOKATI

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki ae nambwana 152 n te ota beba n te ingabong aio.

"E katokaki kiban ana wanikiba Air Kiribati nakon aban te itera Maiaki man 19 nakon 25 n Aokati 2022 te ririki aei. E kona te Tautaeka ni kamataata bwa tera bukin kakean kiba n te tai anne" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang.

"Te Air Kiribati e ira te kabanea ni kamanomano ni kaineti ma Tuan te kibakiba n te aonnaba ao kamanoaia taan kibakiba n taonakin ana wanikiba nakon te itera Maiaki ni bong akanne" ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa Madam Speaker ao N na butia riki Te Minita bwa e na kabwarabwara bwa tera ae a kamanoia iai man te tai are aki kiba iai n te *period* ke n te tai ane I taekinna ngke a katokaki naba kiiba bon teuana Tia Babaire e kona ni kamataata riki aio Te Minita taiaoka ibukin te ongora, a kamanoia man tera?

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua bwa tao e kakawaki bwa e na karakinaki te rongorongo. E koaua iai ana rongorongo Fiji CAAF ke te *Civil Aviation Authority of Fiji* ngkai bon ngaia Fiji are e tararua ara FIR are e tararua ara karawa bwa e kaotia bwa e na iai te bwai ae na riki inanon taai akanne ao te bwai ae n ariki e kangai rongorongona.

Iai te rokete teuana are kakibaki nako tinanikun te aonnaba ana Rokete China are e uota ana *Satellite* bwa e na nako ni manga katikua itinanikun te aonnaba aio ana bwai ni mwakuri ibukin te reitaki tiaki ibukin te bwai ni buaka ma ibukin te bwai n reitaki ao e katikua ikekei ao ngkanne te kantaninga ngke e kanakoaki ana waaki China aio bon te bwai ae kakaraoaki irouia aaba aika bubura n aron Amerika Russia ao iara riki n aaba ake iai aia kona ni karaoi ni kakibai ni karokoi aia *Satellite* itinanikun te aonnaba. Ao anne te bae e karaoia China e rinanon naba te Tua iaon kakibakin ana Rokete anne ao e kanakoaki rongorongo aio bwa e na kiba ao ngkana arona bwa e na roko i karawa kanga aron Rokete aikai a tia n nikira aia *Satellite* i rabaraban karawa ao ngkanne rabwatan ngkanne te Rokete e na kona ngkanne e na uruaki e na bue ma angin te tai e na bwaka rikaki nakon te aonnaba ao e na kona ngkanne ni bue ao e na kona naba ni iai ngkana arona bwa kanga te katautau e na kona ni iai mwammwan nako te Rokete anne aika na kona ni bwaka aika kona n aki bane ni bue inanon birina rikaki nako aon te aonnaba ao e katautauaki ngkanne n te tai anne ngke e anga ana mwabe bwa e na bwaka iaa. Ao e na bwaka kanga inanon ara aono 23 te maire i maiakin Tabiteuea Maiaki are anne e bon itinaniku ara EEZ are 12 te

maire e rangi n raroa ngaia are ngke e anga ana katanoata aio te aonnaba nakon Fiji are e tararua ara karawa ao ngkanne e manga karokoa te rongorongo iroun au tabo ni mwakuri CAK *Civil Aviation Authority of Kiribati* ao mai ikanne ngkanne e kanakoaki te rongorongo nakon wanikiba nakon te Air Kiribati.

Tiaki ti nakon te Air Kiribati bwa nakoia naba Kaibuke ake ana kona ni mwamwananga n taabo akanne bwa ana kararoaia man taai akana 1 te wiiki anne bwa e rawa ni iai te ananga ni bwai aika nab waka mai rababan karawa n aron are e taekinaki n te tai aei, ma Madam Speaker e a tia nako te tai anne ao ti kukurei ni kaongoa Kiribati bwa akea te bwai ae riki akea te bwai ae bwaka n te tai arei ma akanne bon tenan katauraoi ibukin te kamanomano bwa a rawa ni iai ananga ni mwammwan nako te Rokete anne aika na bwaka ma n tokin te tai ao akea te bwai ae bwaka n te tai anne ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker eang ai kangaanga teuae China ngaia a mwanrara ana bwai mai karawa Tia Babaire ma te bwai ae ti titiraki iai te Tia Babaire bwa a titiraki aomata bwa bukin tera ngkai a katukaki ao ngaia tao a kabwarabwarana ane e taekinna Te Minita ae karineaki e aki kirati aio Tia Babaire bwa e riai ni kaman tia ni kangai ni kabwarabwara nakoia aomata ni kangai ana toki aikai kiba aikai ibukin aio, ao ngke e a manga taekinaki abara Tia Babaire ao e buakaka ao ae a nako buakonkain aomata ao a baka naba mwammwan bwaai aikai ao ana reke n te kangaanga.

Ngaia are e rabwa bwa e a taekinaki aio te Tia Babaire ao n aron ae taekinna te Te Minita ti a kitana te tai anne ao ngaia tao e bon rangi ni *safe* e mena *beyond* ara EEZ te Tia Babaire ma are taekinna bwa a nang aki kiba wanikiba ao ngaia are e a nako nanoia aomata ma e rabwa te Tia Babaire bwa ngaia tao aio kabwarabwarana te Tia Babaire ma te bae ti tangi nano teuana iai bwa e aki kaman taekinaki nakoia te botannaomata. Ao ngaira ngke ti a ongo aio ao ti a titirakina Air Kiribati, tera ae riki aera wanikiba a manga aki buti naba wanikiba ao a kanga ara botannaomata ni kibakibaia ao ti a tuangaki aio ngaia ti a bubutia Te Minita bwa e na bon kabwarabwara raoi ao ngaia tao aio kabwarabwara Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki Tia Tei mai Tabiteuea Meang ao e koaua tao e kakawaki bwa e na ataki irouia kain Kiribati ao taan ongora bwa man 2021 ni karokoa te bong aei ao 4 tabun tengaa te Rokete ae tia ni kiba nako tinanikun rabaraban te

aonnaba ae angina Rokete aikai bon ana Rokete Amerika ngaia are ti na aki manga nang *politicizes* te rongorongo aei bwa angkoa ti China ae angkoa e ngaia karaoa te mwakuri aei. Iai ana Rokete Amerika aika tia naba ni bwaka n taai aika nako aika bwaka naba irarikin Hawaii n Tebetebeke iai naba aika bwaka irarikin Nutiran n ana mwarawa Nutira ma are tao e koaua tao ti aki nang atai akanne bwa are akea rekerekera ma ngaia bwa a raroa nako ma abara. N te tai aio e a tibwa roko te rongorongo are e na bwaka kanga irarikin abara i Tabiteuea Maiaki.

Ma e koaua Madam Speaker rongorongon te bwai aei te kambwana ke te aaba are e na kanakoa ana Rokete nako tinanikun te aonnaba e na karekea moa te kariaia man te rabwata n te aonnaba are e tabeakini aekakin aikai ao te bae e karaoia aaba ngkana a kanakoa aia Rokete ao angaa te *location* bwa katabeaia imwain ae anganaki te kariai bwa ana kakiba aia Rokete ao a katabeaia bwa ana *identify* te *Location* bwa e na bwaka iaa maengen nako aia bwai anne ngkana arona bwa e na iai anangin rabwata ae na aki bae ni bue. Ao angin te tai e anganga nakai bwa are a bon *control* naki tenan Rokete aikai a *Control* naki mai iaon te aaba ao ngke anganga naakai angaa te marawa ae na rangi ni raroa ma te aaba ke te kauoua ngkana e na bwaka iaon te aaba e na bwaka tao n tenan *desert* ke tenan rereua are akea aomata aika maeka iai. Ao akanne baika a ri riki ngkai n te aonnaba ngaia are e koaua aio tao te moan karaki ae boou ma ti na aki kaburea te ongora nakoia kain Kiribati bwa angkoa China e na karaoa te bwai ae buakaka nakoia, aikai kanoan te mwakuri ni kakaea te mwakuri ni itoman ibukin karikirakean naba te aro n reitaki n aron are e kainanoaki tenan *Satellite* itinanikun rabaraban karawa. Ao e koaua ibukin te katanoata e katanoataki ma tao e koaua bwa e aki katanoataki bwa tera bukina ma e katanoataki bwa ana toki moa kibakiba ibukina bwa iai te bwai ae kanga ae na riki inanon taai akanne ma ngkana tao e aki nang tau te katanoata ao ti karautaeka n anne, e nako te katanoata n ana Facebook te Air Kiribati ao e nako naba n te *Radio News* iroun te BPA ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki kabaneana.

Hon. Taberannang Timeon: Eang e rabwa Te Minita Madam Speaker ao e koaua ae ti na aki kataia ni uneakina aio Tia Babaire ma e koaua e aki tau te katanoata te Tia Babaire ao ngkana e nako n te *Facebook* Tia Babaire iraman kain Tabiteuea Meang ae iai aia *Facebook* Tia Babaire bwa angkoa te rongorongo are e na bwaka e na bwaka n te tai ae na kainaki te kibakiba iai mai Tabiteuea Meang nako aiaki tao ni karokoa Arorae Tia Babaire ao a *wonder* aomata ao a bukina tera aio

Tia Babaire. E taekinaki naba ae tao Amerika bwa a bwaka ana bwai ma tao a bon katanoata naba kain Amerika nakoia kain Hawaii ni kangai ngkami taan akawa taratarai ngkami bwa arei ao arei ma aio ao ane e taekinna Te Minita e ti katanoataki bwa ana katokaki kiba ma e aki katanoataki bwa tera bukina Tia Babaire ao ngkai ngke ti a ongo bwa iai bwaai aika na kona ni bwaka te Tia Babaire ao ngaia are ti a uneakina aio Tia Babaire bwa e aera aki kaman aki katanoataki aikai nakoia te botannaomata riki taabo ake abamwakoro ake a na kona ke ananga n reke n aio te Tia Babaire.

Ti karabwarabwa bwa aki reke aikai te Tia Babaire ma are e bon riai te katauraoi ao a riai n ataia aomata bwa ana aki nakonako inanon te roo n aron ae ti ngaia e katanoataki bwa a katokaki kiba ao ngaia bukina aio Tia Babaire. Ti a titiraki nakon Air Kiribati ao e a tibwa anganira bukina ngaia aio bukina ao ti taku ma kam bon aki kabanea ni katanoata nakoia aomata ni kangai aio bukina bwa aio ao iai bwaai aika a kona ni bwaka mai karawa bwa tao maibibin ke nikiran bwain te *Satellite* are e kiba n te tai aio ana bwai China bwa a na ataia aomata Tia Babaire ao ti aki *politicize* ma are aio te *fact* ae ngaia ti unekinna ao ngke arona bwa e bon kabaneaki raoi taekana Tia Babaire tiaki taekinna ngkai n te tai aei Tia Babaire ma ti taekina tangin nanora ngke arona bwa iai te kangaanga ao anne ngkanne te bwai ae ti uneakinna iai bwa aki kamanoaki ara botannaomata man te bwai ae kona n riki Tia Babaire ko rabwa Tia Babaire tao anne kabanean au *supplement*

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e koaua e aki iraki nanon are e kantaningaia te Tia Tei ma tao ti karautaeka n anne ma ti karaoa tabera ni katanoata e aki ti nako n te *Facebook* n aron are e taku ti kanakoa naba n te rerio ao irarikina te tabo ae 23 *north pole mile* akea te tia akawa ae kona n roko n te tabo anne. Ngaia are iroura ara katanoata e ti kakawaki naba bwa e ti na kanakoa nakoia wanikiba bwa are wanikiba aika kona n roko ikanne ao ti kanakoa naba nakoia kaibuke bwa ana a tei raroa ma ikanne ngaia are ti taku bwa kanga akea bukina bwa e na rangi ni kaongoaki tei Kiribati bwa tera bukina bwa e aera arei ao arei ao arei tao akanne e koaua bwa e a teretere ngkai n ana titiraki te Tia Tei ma e koaua tao ngkana e aki nang tau te katanoata n aron are e kantaningaia ma I taku bwa ti karaoa tabera ni katanoata bwa te bae e nang kakawaki te *safety* bwa ana rotaki ara botannaomata n aekakin nako baika kona riki n te tai ma teuana ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E bon bane buokan ara titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei naba are iai taekana Hon.Shiu Fung Jong ao e na tabekia raona n Tia Tei ae karineaki Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun Te Kauoman Beretitenti ao bon Te Minita ibukin te mwane ae karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim Tia Tei.

AKI TATAURAOIA TAAN MWANE IBUKIN BUTIWAEAN BWAKAMWANE N TE FINANCE (MFED)

Hon. Taoaba Kaiea: Ngaia ao I a kukurei riki ni manga tabeka ana titiraki te Tia Tei ae Hon.Shiu Fung Jong n aron are mwakoro iaon te ota bebwa n aron taekana ae kangai .

"E kona ni kabwarabwara te Tautaeka bwa tera bukina ngkai akea ana taan mwane ake tabeia butimwaean bwakamwane n ana botaki ni mwakuri tabeua ao bwakamwane nako taabo ni mwakuri akana a karaoaki n te Ministry of Finance" e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti am kaeka

Hon. Dr. Teuea Toatu: Madam Speaker tao imwain ae I kaeka ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki man te TUC ao I taku bwa iai te *typeable* I taku bwa te taeka ae mwaninga ni karinaki ae iai imwain te kauoua ni kabanea n taeka, are e na kangai e na riai ni iai aia *cashiers* ngkana e raoiroi anne.

Tibiika: Ko a wareka naba am kaeka Te Kauoman Beretitenti taiaoka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao aio kaekan ngkanne ana titiraki temanna Tia Tei ae karineaki man TUC
"I kukurei ni kaongoa Tia Tei ae karineaki bwa bon tii ana botaki ni mwakuri te Tautaeka ake iai karekemwane ae na riai ni iai aia Cashiers" e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa ana kaeka Madam Speaker Te Kauoman Beretitenti ao tao e koaua tao aio tao bon teuana naba te kainano ibukia kain Tarawa Teinainano n aron te itera aio te Tia Babaire ma e rabwa ana kamataata Te Minita n te *Finance* Te Kauoman Beretitenti are kaineti bwa ngaia bon tii ana taan mwakuri te Tautaeka ae na riai ni iai aia *Cashiers* te Tia Babaire, ma tao e koaua tao te bubuti ngkanne te Tia Babaire bwa tao I kan butia te Tautaeka iai ana iango tao ni katamaroa nakon taabo ni bwakamwane aika mwaneweaki ikai te Tia Babaire ni kaineti ma kainanon te botannaomata n aron ae mwemwe bwa te titiraki ikai te Tia Babaire.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti am kaeka

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua n aron

ae I taekinna n au moan kaeka are bon tii taabo ni mwakuri ake iai aia karekemwane ma are bon angin taian botaki ni mwakuri te Tautaeka akanne ake iai aia karekemwane tao e koaua tao ibukin te ongora. Taabo ake iai aia *Cashiers* ngkai bon te *Ministry of Health, Ministry of Education MELAD Justice Finance Judiciary Commerce MISE Communication MEHR and MWYSA* kanga bon angin te tabo ni mwakuri Madam Speaker aika iai aia *Cashiers* ao tao teuana mai buakoia e na riai ni naba ni iai aia *Cashiers* te *Foreign Affairs* ke tao te *Immigration* ma te kangaanga n te tai aei Madam Speaker bwa are akea moa ana aobiti ma ngkai are te kabwaka mwane are e kakaraoaki n au tabo ni mwakuri te *Ministry of Finance* are nanona bwa ti *ministries* ngkanne ake bon akea aia *Cashier* are tao ngaia are bon akea aia karekemwane te MIA te MEHR ana aobiti te Tia Kaeti Tua PSC ao te *Leadership Commission.* Tao e na bon kaeka ana raraoma te Tia Tei ae karineaki are tao bukin te ibuobuoki ke tibwatibwakin aron te kabwakamwane nakon taabo ake itinanikun te *Ministry of Finance* I taku bwa n aron are I kabwarabwara Madam Speaker bon angina taian *ministries* ane iai aia tabo ni kabwaka mwane ngkana e ibuobuoki anne e rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa ana kamataata Te Kauoman Beretitenti I taku bwa e a bon teretere aio Tia Babaire bwa are tao bon iai bukina n aron are e a tia ni kabwarabwara Te Kauoman ao ae a bon ongo naba kain Tarawa Teinainano ake kanga tao iai bwa tao tera bukina ngkai taabo ni mwakuri akana iai aia *Cashiers* ao iai akana akea Tia Babaire n aron are e a tia ni kamataata Te Kauoman Beretitenti ma eang tao bon aio moa teina n aron ae e a tia ni baireia te Tautaeka ngkai ao ti a kaitau bwa are ao ti a kaungaia naba ara botannaomata are tao ngkana arona bwa a tuai ota n ata aio ao a kona ngkanne nako tao ngkana arona bwa aki ata *Cashiers* n taabo akanne Tia Babaire are e a bon tia ni bon teretere bwa iai n taabo tabeua riki are e na bon riai ni iai te Tia Babaire. Ma are tao akea buokan te titiraki Tia Babaire ma te kaitau ibukin taian kabwarabwara ni kamataata man ana itera te Tautaeka ao ana itera riki Te Kauoman Beretitenti I taku bwa e ota aio nakoira ao nakoia ara botannaomata iaon Tarawa Teinainano te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: Te raoi naba.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki bwa e a tia n Te raoi nakon te tia tabeka te titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.

Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukia Aine Te roronrikirake takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti e nakoim Tia Tei.

TAEKAN ANA BACK PAY BAURO KAITU MAI TABITEUEA MEANG

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker aio nambwan au *oral question* n te ingabong aio ae 154 N na karaua ni warekia Madam Speaker bwa kanga e bon abwabwaki.

"Ni biriakinan ana backpay Bauro Kaitu mai Tabiteuea Meang are tuai man bwaka ni karokoa te tai aei ao te kaeka man te MWYSA bwa e nang ira te bwaka mwane ae man Okitobwa nakon Ritembwa 2022 tao e tibwa rin arana n te System ao e a tibwa reke naba ana bebwa ni bung. Au titiraki ngkanne bwa e kona ni kairaki ana backpay mai moana ni karokoa ngkai ma e na bwaka n tokin te ririki aei ao te kaeka bwa e aki kona bwa e a bane taina. I aki kakoaua kaeka mai irouia taan mwakuri ma N na butia Te Minita ae tabena te itera aio bwa e na taekinna ibukin ongoran Bauro Kaitu ao kain Tabiteuea Meang ma Kiribati ae bwanin ake a tuai man bwaka naba backpay n aron aei ko rabwa Madam Speaker"

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ibukin ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka.

"Ibukin Bauro Kaitu ao e rin ana boma n 8 n Tuun 2022 ni kaineti ma te kainibaire ibukin te bwakamwane n aki mwakuri ao boma ake a rin imwin 30 n Eberi 2021 e na aki kona n reke kanoan aia backpay" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taberannang Timeon: E rabwa Madam Speaker I karabwa Te Minita ni kaboan aio Tia Babaire ao ngkanne N na titiraki ngkanne bwa nanona ngkane e aki *qualify* e na aki bwaka ana mwane teuae arana ae n au titiraki aei Tia Babaire ao tabeman naba ke angia naba aomata ake titebo naba aia keiti ma Bauro Kaitu ngaia anne Te Minita?

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Eang e rabwa te Tia Babaire e rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa e na mataata bwa naake boma ake a rimwi imwin tao te *deadline* are ti a tia ni katanoata n te ririki ae nako are Eberi ibukia kain te *outer Island* ao Maati iaon *South Tarawa* ana aki kona n reke irouia te *backpay* ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ngaia e a mataata aio Madam Speaker ao e

mataata naba nakoia naake a tuai bwaka aia *backpay* ao aki rin aia bong ni bung imwain te *date* ane e taekinna Te Minita ane 30 n Eberi 2021 nanona te ririki ae nako te Tia Babaire. Ai kawara aomata aikai Tia Babaire ngkai a nang aki boo ma aia *backpay* ibukina bwa a rimwi aia bong ni bung Tia Babaire ao tabetai te tiab ke angin te tai tiaki aia bure te koraki aikai ti uotarake aia *case* ibukina bwa a baenikai aia bong ni bung n roko bwa a mwaiti bwaai aika a kaitara maa ngaai Tia Babaire.

Teuana bon akea aia bong ni bung n aobitin taian Kauntira ake a nako mai iai tao n ara *Case* ngaira ana Bauro ma aika a tataninga naba n aron Bauro mai Tabiteuea Meang bwa akea akanne n te aobiti ngaia e nang tibwa karinaki te Tia Babaire ao are aio te *take time* te Tia Babaire a karinaki a tangiraki taan moti bwa ana karaoa aio ana kabwakaki boon *backpay* aikai bwa iraua te *charge* ao tera riki ao tera riki Tia Babaire. Ngaia are aikai bwaai aika a kabaenikaia aron karekean aia bong ni bung naakai te koraki aikai ao aikoa kona n roko n te tai are e taekinna Te Minita are 31 n Eberi te ririki ae nako te Tia Babaire. N na kan butia riki Te Minita iai riki ana anga Te Minita ni kauka riki te mataroa nakoia koraki aikai Tia Babaire bwa tiaki ti Bauro kanga te *case* ae I tabekia bwa te katoto ma iai ana anga riki Te Minita ni kauka te winto aio nakoia aomata aika a iremwe aia bong ni bung Tia Babaire n tiaki aia bure ma are bon a raroanako ao tera riki n aron are I tia n taekinna Tia Babaire iai riki ana anga Te Minita ni kauka te itera aio nakoia te koraki aikai Tia Babaire ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki iroun Tia Tei ae karineaki e koaua bwa are e wene bwa te bubuti ma tao e kakawaki bwa N na ti kabwarabwara teutana tao aron te *background* ma tao e kakawaki bwa N na ti kabwarabwara aron teutana aron tao te *background* e aonga n tererete naba nakoia ara botannaomata bwa tera bukina ngkai e kona n ireme ke tao tera. N aron ae otara n te *backpay* ao I taku bwa aio bon kanoan ara waaki ae ti a tia ni karaoia 2020 ae ti katanoata inanon Tuurai ao ti a kauka naba te boma man Tuurai ni karokoa 2021 are Eberi 2021 bon 9 te namwakaina kanga aron te kantaninga bwa te boma a bane ni butimwaeaki man te tai anne are 2020 Tuurai ti a *start* naba man ni karokoa n Eberi 2021.

Bon te kantaninga te Tia Babaire n aio bwa e bwaai aika bon bebete arona bwa tao bon iai boma akana a tauraoi ara kantaninga bwa ana riai ni *complete* rokoia ara botannaomata e na riai n rin iai te tamnei ao ngkana tao ko mwakuri e na riai ni iai retam ma tiaki te kantaninga are tao n aron ae tao tabeman a kareketai n te titiraki n ae nako ngkana e koro 18 e nang bon *automatic* naba n rin am

backpay n te *System.* Anne ngkai kanga bon te kantaninga te boma iai te boma akana a tauraoi ao a bon inaomata temanna ni bon karinna ngkana e taku bwa e kan karinna. Tia Babaire akanne bwaai aika kona ni karekea te iremwe tao ngkana aki koro nanona ao ngaia ane a bon tiku nako naba ni karokoa are e bon kan roko 1 te ririki bwa are Tuurai nakon Eberi 2020 nakon 2021 tao e bon kan bui tabun te namwakaina te Tia Babaire ma tao e koaua tao ti bon kabwarabwara ngkana tao e iremwe ni itera tabeua ma ara kataninga bwa bon akea ara kantaninga bwa tao ti na tau ate *backpay* nakoia ara koraki bwa tao ti na aki kan angania ma ti a butimwaea tao ti a bon tara te titiraki bwa tao ngkana bon iai bukina ae riai ae ti na kona ni manga karinna e aoria bwa are bon manga iai tabeu ngkanne ni manga uotia nakon tao te rabwata are iaona riki ngkana arona bwa e na kona n rinanoaki aio.

Ma n te tai aio moa ngkai e a bon tia ni wene te kainibaire ao e tiku moa n arona te bwakamwane n arona ae teina ae ngkai ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei kabaneana

Hon. Taberannang Timeon: Tia Babaire I karabwa Te Minita ao tao e bon nora te nano ni ingainga irouia te botannaomata Tia Babaire bwa akea ara aomata mai iaon abamwakoro ke maia Tia Babaire ae e aki ingainga nanona n ikan ira buakon te bwakabwai aei Tia Babaire. A kataia Tia Babaire ni karoroko iai ma e koaua ae te *paper work* ma karaoana ma tera riki e *take time* Tia Babaire ngaia are ti na butia Te Minita bwa n aron ana titiraki ae kangai ao ti na manga noria ngkana iai angana ao I taku bwa iai ana anga Te Minita te Tia Babaire I taku bwa iai ana anga Tia Babaire bwa are e na kananokawaki Tia Babaire nakoia te koraki ake a na aki bwaka aia mwane ibukin te itera aio te Tia Babaire ao tao e bon ataia naba Te Minita bwa iraua te tai ae ti roko naba iai n ana aobiti ke tao ao a kakai tenan boma aikai bwa ti a tuangia a kaman karaoaki man te kauntira bwa are ASWO akana a mena n ara aobiti n ara kauntira aika kakaokoro.

N te ingabong aio ao e a roko au *list* angaun tabun e kan bubua te koraki aika e tuai man bwaka naba aia mwane Tia Babaire ao ti Tabiteuea Meang aio te Tia Babaire tao antai riki akana iaon kawaia akana iai naba ngaia are e tieuataake te titiraki aei Tia Babaire tiaki ti ibukia au botannaomata ma ibukia kain Kiribati ake a tuai naba ni bwaka aia mwane n te itera ma tiaki aia bure te Tia Babaire ma ibukina bwa karaoan aikai aki bebete irouia te botannaomata. Tabeman a mena i Atimwakoro tabeman a mena iaa Tia Babaire ao ngkana a na *travel* nakon te Kauntira ao ana karaoaki bebwa aikai ao eang. Ngaia are ti na butia Te Minita bwa ana kakaea angana te Tia Babaire bwa ngkana a bon aki bwaka aikai ni karokoa e bane am tai

Te Minita ao bon te karaki teuana ngkanne anne eang ao tiaki ti ngkoe bwa te Tautaeka bwa are ko a waakina aio ao a kukurei aomata bwa are e bwaka aia mwane ao e koaua ae ni katoa bong iai akana a koro 18 ma are anne bon te *process* teuana are kona manga ma ae ti taekinna te koraki ae a kaman ma a kataia ni biri inanon aio ao e koaua aoaki Te Minita ni baeu eang tuanga teuane baeu bwa e na keiaki riki n taona nanona bwa kona manga keiaki riki Te Minita bwa aonga ni bwaka aia mwane te koraki aikai ti ngkana tao ai bon akea am mwane bwa e a bane ao kangai akea te mwane ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa ao e rabwa riki buokan titiraki e koaua ae aoria bwa are bwa are e wene inanon bain te Tautaeka bwa e a bon *note* anne ma tao e kakawaki ae na teretere bwa aonga naba n rau nanoia ara botannaomata bwa e koaua n tabetai tao bon te bong ni bung e koaua ae bon tabeia kaaro bwa are a riai ni karini aia bong ni bung ngke a moan bungiaki natia are iai tabeia anne ao ti a nang kakoaua ngkai bwa ni moan te *backpay* ao ti bon nora te kangaanga ae nang mwaiti e wene rua te aomata irarikin te MOJ ao irarikira n ara aobiti ao ni katoa iraua te namwakaina n arora arei man te ririki are 2020 ngke ti waakina aio ni karokoa ae ara kantaninga bwa kanga e a moanna ni itiaki ao a bebete a rau nanoia te botannaomata bwa ata te kabwarabwara are ngkana bon akea aia bong ni bung ao ngkana e na bon bae te *date* are ti katanoata ana riai ni biriakinna ma tao a bon mamara ni itera tabeua bwa tabeman a bon aki kan anaia bwa tao aki nang ni kainanoia n te tai arei bwa tao a taku bwa tiaki te mwane ni ibuobuoki bwa a kanga te mwane n taningaroti ke tao tera ma ngaia n taai aikai ao ti a kakoaua bwa e a korakora manga tangiran ngkanne ake mai imwaina ma e raoiroi bwa are e rabwa te titiraki ni kan iraorao aekakin titiraki akanne a kan iraorao I kukurei ni bwanan te Tia Tei ae karineaki ae bon ngaia naba temanna ao bon tabeua titiraki kanga te aonikai n titiraki ma ibukin te mwane e bon rawata te mwane ma are bon iai kainibaire te tia katikua aio inanon taina ao ngkana arona bwa e na riai ao e na aki raraoma bwa iai ngkai ara *unit* are waakina ngkana ti na taraia bwa e na Tamaroa tera riki angana au kantaninga bwa tao e na kona ni manga taekinaki n te tai teuana n ae riai te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Babaire ao e rabwa buokan te kamataata nakoia ara botannaomata ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina bon ana titiraki mai Tarawa Teinainano Hon.Shiu Fung Jong are e na bon tabekia raona n Tia Tei Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim Tia Tei.

BABAIRE IBUKIN MWAKURIAN TAABO AKE A KANAKINAKO MAN ANA URUBWAI TAARI IAON TARAWA TEINAINANO

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kukurei riki n tabeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki Hon.Shiu Fung Jong n aron teina ane e wene iaon te ota bebwa ma taekana ae kangai.

" I kan titirakina te Tautaeka aei iai ana babaire ibukin mwakurian taabo ake a kanakinako ke a rotaki man ana urubai taari iaon Tarawa Teinainano" ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker
" I kan kaongoa te auti aio ao te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinainano ae rine bwa e teimatoa au aobiti n reitaki ma ana botaki ni mwakuri te Tautaeka ni ikarekebai ibukin mwakurian taabo ake a kanakinako ao man rotaki man ana urubwai taari iaon Kiribati ni kabuta" ao ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taoaba Kaiea: I a karabwa Te Beretitenti ae karineaki Madam Speaker n ana kaeka are iai ana iango te Tautaeka kanga tao ni mwakuri ibukin te itera aio. I kan bubutia te Tautaeka bwa e koaua tera tao bon taabo tabeua iaon Tarawa Teinainano tao n aron ae bon ataki ngkai bwa are e a rangi ni mwaiti te botannaomata ke ara botannaomata ngaira kain Tarawa Teinainano aika a mena iaon abara ae Tarawa Teinainano kanga bon te kangaanga teuana Tia Babaire e aki tau naba aia tau aia tabo ara botannaomata are ana maeka iai are ngkana e a bo noraki ngkai kanga te bwai ae riki ngkai iaon Tarawa Teinainano Tia Babaire e a bon maekanaki naba mai mataniwin taari ni karokoa tao nukan te aba te Tia Babaire, tao anne korakoran ao aio arona naba ma ai taabo tao tabeua ake a mena iai Aro te Tia Babaire ma botaki riki tabeua aika kakawaki n aron aika I mwanewei Tia Babaire.

I kan bubutia te Beretitenti ae karineaki bwa tao tera ngkana e kona moa n tara tao bon Tarawa Teinainano bwa are n aron are e tia n taekinna te ibetutu ao te maeka kanga n taabo N na butia Te Beretitenti karineaki e kona moa kanga n tara moa Tarawa Teinainano bwa e na kabaitiaki aron buokana n te tai ae waekoa te Tia Babaire ngkai a bon rotaki naba ara botannaomata ake a mena ke tao a maeka ni uakan ma taari te Tia Babaire ni ikotaki ma ara botaki aika kakawaki iaon Tarawa Teinainano e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa buokan te titiraki ao kanga bon angina e a bon mataata nakoia kain

Tarawa Teinainano n reitaki ma Betio ao ai bon Kiribati ae bwanin are a bon kantaningaki bwa ana kawaekoa n riboti kangaanga ake rotaki n aron tao kanakin mataniwin te bike n taabo ake a maeka iai ao anne ae e a mwaiti ae roko ke te bubuti mai irouia kain Tarawa Teinainano nako Betio ao n aron are te kaeka are bon taben te Tautaeka tao riki n aobiti te Beretitenti are tabeakina te itera aei ma are iai kabaeana ngkane ma taabo ni mwakuri ake a rekereke te tabo n akawa te MELAD ao ai bon te MISE bwa are n taabo tabeua e rangi ni mwaiti taabo naba iaon Tarawa Teinainano are e a bon aki tau n te maeka ma are eti bwa tao ai bon akea aia tabo aomata ngaia are a kona n are a bubuti te bono e aki katauaki te bono imwin tian te kamatebwai n aobiti tabeua ake e na karika riki te kabuanibwai te bono nakon te aaba ngaia are a manga kaungaki bwa ana bon kona tao ni ununiki ke ni katei aia buibui. Ao iai ake a kariaiakaki ni bono a tia n anganaki 100 tabun e nang mwaiti te *Community* 100 tabun te *Community* iaon Tarawa Teinainano ae a tia n anganaki te ibuobuoki anne a tia ni anganaki bon tenan baeki bwa ana bon kona ni ibuobuoki ni katana mataniwin te bike are a rotaki iai.

Ao iai kantaninga te Tautaeka e a tia ni manga karekea te ibuobuoki mai iroun China ian are te *South sharp Cooperation* kanga te buoka iaon timanti aika iaon kawaia n roko ao akanne naba ana tauraoi ni ibuobuoki tao ana bon moan taraki naba kain Tarawa Teinainano n reitaki ma Betio ake a kakoauaki bwa a kona ni kabonganaki tao te bono ni katana te kanaki nako ni itera ake n taabo ake a maeka iai ao e rabwa buokan te titiraki au kantaninga e ibuobuoki nakon kaekan buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa Madam Speaker ao I karabwa Te Beretitenti n ana kakea ao I taku bwa e mataata anne I kan bubutia riki te Beretitenti te Tia Babaire bwa are kanga ti ibukin naba te ota nakoia ara botannaomata ioan Tarawa Teinainano bwa are iai mwaneweia are kainanoa te buoka ae aron aio e riai n riboti ma are e koaaua bwa are n aron ae ti ataia Tia Babaire tao bon iai tao te kainibaire ae e a tia ni wene ibukin tao te buoka aio ma e aonga naba n ae teretere ikai nakoia kain Tarawa Teinainano ake kanga anganaki te kariaia bwa ana kona ni bubuti te buoka aio bwa ti kawaia. I ataia tao taai aika nako e maroroakinaki te *disaster fund* tao e na ti kona n *apply* nakoia te koraki ake kanga tao a mwaiti ma tao e aonga naba n ae ataia ke tao ngkana tiaki tao botaki ake a tei.

Ma I ti kan butia Te Beretitenti bwa e aonga naba n ae katerea naba bwa e aonga bwa are iai naba ara botannaomata naba ngkai akana a

bane ni mena imataniwin te bike ae a tangira te aekaki ni buoka ae n aron aio te Tia Babaire aika tao a nano uoua bwa tao e na kona n reke irouia ke tao e na aki te Tia Babaire ma ngkana e kona ni katerea te Beretitenti ao a kona n *apply* naba aomata aika a kainanoa te aekaki ni buoka aio bwa e aonga ni kabirimwakaki naba aio nakoia te Tia Babaire bwa aonga n reke buokaia n te tai ae waekoa e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Are akea tukaia n koro reta bwa are kanga angin te tai a kona ni koro reta ao a taraki naba ma te *Community* bwa are angin ngkai a bane ni kaiini *Community* e a kuri ni karako ae ti temanna angin te bubuti ngkai a bane n roko ni *Community* bwa are bon bane ni bobotia ma kain rarikia ao a uotarake bwa are tera are e reke iroun tao te auti teuana e a bon reke naba n auti akana a kaan ma ngaia. Ngaia are angin ngkai reta aika bubuti kanga e karako ae temanna bwa a roko n te botaki n te Aro ke a roko bwa kanga te *Community* are angin ngkai *Community* a kona n reke naba te buoka ngkana a roko n uotarake aia reta n aron kawaina ke tenan *Guidelines* akana a tia ni wene ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taoaba Kaiea: I a karabwa te Tia Babaire Te Beretitenti I taku bwa e a mataata ngkanne anne nakoia ara botannaomata ngaia a bon kona ni iraorao ma raoia akana irarikia ao kanga n anaa te buoka ae aron aio.

I kan ti bubuti te Tia Babaire bwa iai teuana te tabo ae bon nang kainanoa naba buokana iaon Tarawa Teinainano ane kanga te tabo ane Te katabuki ane i Tangintebu ao I uringa naba teuana aia bubuti ni kaineti ma kanga tao te bono bonoakin te tabo anne Tia Babaire bwa are aia itera are i tanrake te Tia Babaire are ririn iai taari ao kanga iai te mwakoro teuana ikanne Te Maneaba teuana ikanne ane Boonauriaria ao iai aia bubuti kain te aono ngkanne ni kaineti ma bonoakin tanrakeia bwa e aonga naba kanga n aki rin taari nako rarikin aia Maneaba ao tao nakon taabo ake kanga a maeka iai kain te aono ane Boonauriaria te Tia Babaire. N na bubutia Te Beretitenti ae karineaki e kona ni karekea buokaia kain te aono aio ao tao bon taabo riki tabeua aika akana a kainanoa naba buokaia n te itera aio tao riki tao ngkai I taetae moa ibukin Boonauriaria te Tia Babaire ibukina bwa are iai aia bubutia e a bon tia n teretere ana kabwarabwara Te Beretitenti are ara botannaomata a bon kona n rinnakoa te buoka ae aron aio ma tao N na bubuti riki ibukia kain Boonauriaria nakon Te Beretitenti e kona ni karekea buokaia kain te itera aio n te tai ae waekoa ni kaineti ma karaoan aia bono are a kainanoia ibukin

katanaia man rinnakon taari e rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki riki ni kaineti ma tao te *Community* ke tenan maeka akana irekereke ma Boonauriaria ke tao te Maneaba ae Boonauriaria ao akana a maeka irarikina are akea imatau te rongorongo bwa e a tia n roko aia bubuti ke kanga ma I a kaunga te Tia Tei ae karineaki bwa are e a kai karina aia bubuti bwa are e a wene imatan te auti aei bwa e aonga naba ni waekoa n rinanoaki n aron naba aia bubuti aia *Communities* aikana mwaiti iaon Tarawa Teinainano ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina.
E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki Ibukin rongorongo itoman ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei.

KARAOAN KAWAIA N NAKONAKO KAIN BETIO

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te titiraki.

"N na butia te Tautaeka ngkana e kona n taioka ni kaongoia kain Betio rongorongo kawaia nakonako te botannaomata are e karaoaki bwa e aonga n ae a mano man nakonako man te kabuanibwai" ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio.

"N te tai aio ao imwin ana kaitiaki te Betio Town Council te MISE ao au tabo ni mwakuri rinanon te Kiribati Land Transport Authority ke te KLTA ao e na teimatoa n tararua rarikin te kawai bwa e na aki bono ke n tukaki te kawai nakonako iaon Betio" ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire ae ko karineaki ao tao N na anga moa te kakaitau nakon te kateniman ni Minita ni kaeka te titiraki aio. Aio ngkai ai te kaua n tai ae I tabeka iai te titiraki aei ao ngke I moan tabekia ao e kaekaki man te MISE ao imwina e manga kaekaki man te MELAD ao imwina e manga kaekaki man te MISE ao ngkai e a manga kaekaki man Te *Communication* ao tao e bon kakan bwa are ngkana eti au ururing ao ian te Tua ao e mena te tabo aio ian ana tararua te *Communication* ngaia are I kakaitau bwa tao e a bon tarao bwa ai te kateniua ni kaeka ngkai aio man te *Ministry* ae kaokoro nanona e a bwanin.

Tia Babaire n au maroro ma kain te MISE ao e a tia aia katauboo ibukin karaoan te tabo nakonako ae a na aki maranako iai taan nakonako e na mano mai iai ao te kaitiaki n aron are I taekinna arei tao bon te kakaitau naba bwa e a itiaki are kanga tabon Takoronga ma e kananonaki ikai are ko nako n touai rarikin te *sport Complex* ngkana e bwaka te karau n aron ngkai ae bwaka te karau ngkai e ingabong ao ko toua ao kona marannako kona bwaka nako nano te kawai ngaia are te botannaomata a nakonako inanon te kawai ane bon kaitara naba ana tabo te KPC bon te arona naba ngkana ko mwananga ngkanne nako Takoronga iai aoraoina teutana bwa e reke riki te tabo nakonako teutana ae I maroroakinna ma kain te MISE ngkoa n te tai arei ao ngkai tao e manga kaekai ngkai iai te *Transport* karaoan te tabo nakonako are te timanti are kona n nakonako iai taan nakonako ana mwengaraoi ao anaki manga toua te tabo teuana. Ngaia I a bubuti e bwaka iaa karaoan anne taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Betio ni buotokan ana titiraki ao e koaua e koaua tao e mwainging ngkoa tao kaekan ana titiraki Tia Tei aio nakon taabo ni mwakuri aika kakaokoro mai imwaina man te tai aio e a okira raoi nnena bwa are tao e a tia tenan kamatebwai n aron are e tangiraki ma ti kakaitau nakon te MISE bwa e a tia ana katauboo iaona I kaongoaki bwa ngaia e a tia ana katauboo iaona n te mwaiti ni mwane $400 ao Tebuina tengaa, $400 ao 9 tengaa tabun bon e kaan 400 ao 10 tengaa ngkai e a tiku nakon au tabo ni mwakuri ao are ti a karaoa bebwana ngkanne e na toka iroun te DCC ao ngkanne mai ikanne ngkanne tao e a mwakuriakin ngkanne aron mwanena.

Ma e koaua e a tia te tamnei ao te tamnei ngkanne ae kanga e *permanent* are n aron ae taekinna te Tia Tei anne ngkanne angkoa e nang timantiaki ni katobibiaki tenan tabo ake kanga a kona ni karaoaki iai ni kawain Betio e kan 6 te kilometere raunian Betio ngaia are e koaua n te tai moa aio imwain anne ao n aron are I taekinna n au moan kaeka ane a rinnakoia ngkai te KLTA ni ikotaki ma te Kauntira. Ane te Kauntira e koaua tabetai tenan tabo nakonako aikai a manga onrake n te mange ngaia are iai riaina bwa e na rin naba te Kauntira iai are KLTA naba ti na kakoaua bwa e na aki bonotaki e na akea tenan *obstruction* n tenan tabo aikai bwa bon taabo n ana tabo te ni kawai. Ao e koaua tao te MELAD n taai aika nako are e rinnako naba iai ian are kanga aongkoa bon mwakan te MELAD 9 te mita mai inanon nukan te kawai nakon rarikina ao rarikina anne are kanga iai naba ian te Tua bwa e na riai n *reserve* anne ibukin te kawai ma e koaua ngkanne ara botaki ni mwakuri ngkanne e na koaua bwa e na *clear* te tabo aei ao

tao e koaua tao n taabo ake e mwanewei te Tia Tei ae karineaki tao tenan uteute akana a ikawarake ane a tuka te tabo nakonako ke tenan *pavement* aikai ane a bon ongo kain au tabo ni mwakuri ane a na mwakuria ma Kauntira ni kataia ni iangoia bwa e na Tamaroa ao e na reitinako tao taabo ake a bokaboka a kona tao n taunaki *temporary* imwain te mwakuri are e nang bon *permanent* are e na kona ni karaoaki n reken mwanena ao n tian karaoan babaire iaona ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire ae ko karineaki ao te bwana ni kakaitau mai irouia kain Betio ao irouia taan kabongana te kawai iaon Betio nakon Te Minita ae ko karineaki ao te Tautaeka kai ngaia e a tia aron te katauboo ao e a otinako bwa kanga te mwaiti ae e a bon kainia te itera ni mirion. E koaua tao e aki taraki mai imwaina ao te kantaninga bwa e na nonoraki aio imwina e aonga n are a kona ni kabongana te kawai taan nakonako ao a mauri. Tia Babaire kanga e teke taningau n ana maroro Te Minita ae karineaki n te *obstruction* ao ngkana ko bon nora aon Betio ngkai e a bon korakora tenan kaa akana a tei ae kanga n taabo ae kanga a *residential areas* ma are e koaua are bon tenan *lease* are aki mena iai tenan *sublease* ake aki mena iai tenan auti bwa a mena iai tenan Bitineti.

Ti kakaitau nakon aia mwakuri Bitineti ma e koaua inanon karaoan te mwakuri ao akea nneia taan nakonako ni kabongana te kawai ma tera ngkana e noria naba te itera anne Te Minita ae karineaki n taraia bwa e na kakaeaki angan anne bwa n taainako ngkana ko roko n te itera are itanrake Betio ao ko a bo noria ae e a kuria n aki kona n nakonako te tia nakonako bwa a mwakuri inanon te tabo are kanga e mena iai nnen te *warehouse* ke tera ao tenan kaa a bane n teibaba inanon te kawai e a kan aki reke nnen te aomata nakonako. Ngkana ko nakonako n tain te ngaina n aekakin aio ao ko nang untaba ma te koraki ake a karaoa te mwakuri ke tao te bubuti naba ngkana I a kaireitia naba anne. Tia Babaire ai bon kabanean naba buokana ao te kakaitau ao teuana riki te bubuti tenan *drainage* ngkai akana, iai mwin tenan *drainage* ane kanga tenan *blocks* aikana a mena inanon te kawaii ai akana a uruaki ao iai tabeman Ataei ane a tia ikoaki iai Kaara ae a tia ni bwaka iai tera ngkana kam nora naba katamaroan anne taiaoka ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati : E rabwa te Tibiika ao e rabwa riki te Tia Tei ibukin boutokan ana titiraki ao te koaua ara rabwata ae te KLTA n aron ae tao e moanna noraki ana kakamwakuri ngkai ao e koaua I moanna ni kakoaua bwa te buti inanon te kawai ao e na rangi n *safe*

ao ngkana ti taraia bwa kanga e rangi n rababa te taeka ae te *safety* inanon te kawai bwa are bwaai aikana a kateaki irarikin te kawai a kona naba ni karekea tea ki *safe* nakon te taratara tao riki tao tenan *Container* ake a tei irarikin te kawai tao anne bukina ara taan tararua te kawai a teimatoa tao n anga te *warning* ke ni katuaia kambwana ake a teimatoa ni katikui aia *Container* riki n taabo ake tenan kabwake bwa ti ataia bwa tenan tabo ake kabwake tao ti kona n tara Temakin mai Tanrake ao kaontaina akanne ngkana a rerena ao ngkana ko nang bwake e kona n tuka am taratara nakon are mwai imwaina riki ao anne bukina e nang matoatoa ara KLTA bwa e na kakoaua bwa e na akea te bwai teuana ae na tuka te taratara ngkana ko buti. Bwa are kona ngkana ko a nang karina naba ao e a kona ni karekea ngkanne te kabuanibwai ngaia are tao anne teuana ae e mwamwakuria ara KLTA ao tao e koaua e riai n ataaki anne ana mwakuri ngkai ara KLTA.

Teuana e koaua tenan *drainage* akanne ti na ibuobuoki naba ma te MISE naba ibukin karaoan tenan *slabs* akana a uruaki tenan timanti akana a uruaki akanne ao e kakawaki naba bwa ti na kanakoa naba bwanara ni bubuti nakon te botannaomata N na manga ira naba are e taekinna Te Minita n te MISE are tiaki aiara baika karaoaki aikai ti na karaoi bwa ara bwai n takakaro n tabetai ti a manga kamanenai buaka tenan *drainage* ti a manga kabwaraoi iai ara *waste* ake tao bon tiaki ngaia are e na manga kona ni karekea te Aoraki nakon ara botannaomata ke tao ngkana baikara ake a bwaka inanona a kona ni karekea te Aoraki ngkana ai bon tiaki ngaia. E katauaki te bwai anne ibukin te karau bwa e na aki *overflow* nanon te kawai e na bon rinnako ao e na manga otinako n te tabo are e otinako iai.

E koaua baikara riki bwaai ake e na mwakuri ara KLTA e na kakoauai bwa akea tenan n aron are I taekinna mai imwaina akea tenan kaa ke tenan raa tao n aron tao te uraki n aron ae taekinna Tia Tei tao iai mwakuri tao kaonteina ake a mwakuriaki irarikin te kawai a bon buraokina naba te kawai. E riai n ataki bwa ngkai ara KLTA e rangi n *active* ao n aron ae ataki iai tenan *zone* iaon Betio akana tia a tia n *identify* bwa tenan *Red Zones* are akanne e tabuaki te *parking* iai bon 24/7 e na akea te *parking* iai ao ngkana ko *park* n taabo akanne ao e a naki naba n rokanaki rangan am kaa bwa kona katuaeaki ma anne ngkanne ae I taku bwa e a karaoia ngkai te KLTA tao iai naba tenan *spot* tabeua ngkana arona bwa e noria Taan Tei ao antai bwa e na riai n roko iai ara KLTA ao anne ngkanne ae na mwakuri iai.

Ti kukurei naba n taekinna ni kaongoia ao kain te Tia Tei Betio bwa Betio ngkai ti a *declare* ngkai bwa te 20 ni *kilometer per hour* kabwara au bure te 30 ngkai Betio ngkai ai 30 te

kilometer te buti ko aki ira are 40 te *kilometer* bwa ti nora naba aio e a tia ni kabwatia naba *Cabinet* bwa e nora aio ian te kantaninga are ti nang *declare* ao Bairiki kanga Betio ao Bairiki moa ngkai bwa a nang riki bwa te tabo ni karaurau bwa are ti ataia bwa Bairiki te tabo ae nang *busy* riki n aoan te mwakuri *Business Hours* ao Betio kanga ai bon 24/7 ae e a rangi ni *busy* te kawai are i Betio ao angin kabuanibwai naba a kona n reke ngkana ko bon buti n te buti ae 40 ma iai te bwai ae karina ni biri imoan ao ko kona ni kabuanibwai ao a taku taan rabakau ara Taan Rabakau bwa ngkana ko buti n 30 ao e nang reke am tai ni bureiki ngkana e a ti biri naba te teei imwaim ke antai. Ngaia are e na riai n ataki bwa ngkai Betio tao iai tenan *sign board* akana iaon kawaia n tei ae e na kamatoa aio, I kakoaua bwa tao tenan *bar* nangkona ao tenan raa riki ane n te *public* taabo tabeua ane e a tia ni mwananga ngkai ara KLTA ni karaoa te *Consultation* ma ara botannaomata ibukin kanga te bitaki aio nakon ara *speed limit* iaon Betio ao Bairiki ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire ao ko karineaki ao ai bon te bwana ni kakaitau ao n te rongorongo ane kanga e nang kakukurei anne. Tao e bon uringnga Te Minita ae karineaki ao e uringnga te auti aio bwa e nang rawata te tai ae ti a tia n tabetabeka te bubuti anne ibukin kauarerekean riki te buti iaon Betio ao ngkai e a otinako anne ao te kantaninga bwa e na kona n *enforce* ke ni kamatoaki tao irouia kain ana tabo ni mwakuri Te Minita ae karineaki ke bon irouia Bureitiman bwa ngkai ngkana ko moanna mai Takoronga ao te tabo ni kabubuti raoi anne mai imwin te *toll booth* ni karokoa te tabo n anai kantoka ni karokoa te *speedhump* ane ian te Momon anne I taku bwa e roko n te buti n ae tao 80 ke iraua ma ngaia tiaki bwa ti 30 ma tera ngkana kam kona n taratara te aono anne ao bon ti uringa naba ngkoa n taai aika nako are kanga butian te Tautaeka bwa e na katea te *speedhump* imatan tenan Ekaretia bwa e aonga n are a kona n nakonako taan Taromauri ao aki kabuanibwai n tenan kaa aika buti ngaia tera ngkana kam kona raoi n tara anne ao ni bon kamatoai raoi akanne bwa e aonga n are e mauri taan kabongana te kawai taan nakonako.

Ngaia ane te bwana ni kakaitau n aron te rongorongo ae moan te kakukurei anne ko bati n rabwa Te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e mwaiti ara kakamwakuri man ara rabwata ae te KLTA ao I kukurei naba n taekinna bwa n te wiiki ae nako ao ti

Graduate ara taan tarura nanon te kawai ti arania bwa tenan *troopers* ae mwaitina Tengaun ma Uoman ngaia are ara kantaninga bwa ara *work force* ngkai te *traffic* e a kerake riki ao tabeia ngkanne aikai aika na bane ni kakoauai bwa a na bane ni iraki nanoia. N aron are I taekinna mai imwaina 30 te buti iaon Betio tiaki ti Takoronga ke iaa ma ni kabane ngkai Betio ti a *declare* ngkai Betio ni kabane bwa te 3 *Kilometer per Hour* te *speed limit* iaon Betio ngkai ni ikotaki ma Bairiki 30 te *km/h.*

Eang I kukurei naba n taekinna tao I a karekerekea naba ma TUC ana mwakuri tao ngkana kam ataia ngkai te kawai are e biri rirakin te KTC ni kangai ane e a bitaki naba te *limit* naba ikanne ao anne naba te tabo kanga te *hotspot* naba are aia *process* naba *troopers* ke bureitimanin nanon te kawai ake kanga bon kain ara tabo ane a kakawari taabo akanne. Iai ngkanne tabeua ane manga iaona kawaia bwa te *one way* n aron ae iraikin te *King George* ni kangai ko otirake irarikin te onaoraki ni kawai anne ngkanne e *declare* bwa te *one way,* a mwaiti ngkai kanga ana mwakuri te KLTA are a roko naba man ami *feedback* Taan Tei ake kam anganira bwa ti na karaoi aia *measures* nakon taabo akanne ake ti nori bwa e mwaiti te kangaanga iai tao te *traffic jam* ma mwaingingin te botannaomata, tenan *sign post* n aron are e taekinna naba mai iroun te Tia Tei mai Tarawa Teinainano are i Teimaiku n te tabo arei i Bonriki au koraki ake a na nako naba n noria bwa ana *make sure* bwa e na akea te kabuanibwai ae na kona riki nako bwaai aikai ana manga kaoki nakon aroia ke tao ana manga karuoi moa bwa ana manga karaoaki. E koaua ao n aron are I taekinna Betio kanga mwaitin te botannaomata ao e nang uarereke te tabo ao ti na kabatia ara *presence* n taabo akanne.

Kanga n aron te *speedhump* are I tataekinna mai imwaina kanga tao anne te kabanea n *solution* anne ma iai moa baika ti karaoi imwaina bwa are ngkana a taku bwa ngkana e a manga nang mwaiti te *speedhump* ao e a manga nang kauarerekea aron te mwamwananga tao te *emergency* ma tera, ngaia are ngkana arona bwa aio moa ae kanga ti kataia moa ni *implement* moa te aekaki aei a te *speed limit* antai ae na ataia bwa e a toki naba iai te kangaanga ngkana e aki ti a manga nora are imwina Madam Speaker ma aio moa ae ti tiku iai ao e rarabwa te Tia Tei mai Betio n ana titiraki ae moan te Tamaroa ko rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane raoi buokan ara titiraki anne ao e itera raoi 12 are ai bon ara tai ni katawanou ngaia are nang kamotirawa moa ara auti ibukin ara katawanou ao ti a manga katiboaki ikai te aoa 2 ao ti a motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Tia nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Kiraaka: Taian Kaoti.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Ao n aron ngkoa au mwioko are ngke ingabong ao iai ngkoa are e katea baina iaon ti te maroro teutana iaon kanoan ara Ota Beba n te tai aei ao tao ti te kamatata tao ti teutana ao I a kanakoa naba nakon are kanoan raoi ara Ota Beba e aoria n rawata naba aika a moantaai n nako. Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Marakei Hon.Moannata Ientaake.

Hon.Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker bwa I taku bwa N na bon riai n taetae bwa bon ngai ngkoa are I Tia Babaire n te Komete aio imwain ae I kerikaaki. Ao e koaua bwa te bwai ae kakawaki Madam Speaker kauringan bwaai aika a riki ngke I Tia Babaire ao bukin tera ngkai e a bitaki. Bwa n te tai are I Tia Babaire iai ao iai ngaira ara *formula* bwa are ngai ae I Tia Babaire iai raou te Tia Tei mai Betio Hon.Tebao Awerika ao temanna ae karineaki mai Banaba ngaira teniman n te tai are. Ao n te tai arei iai ara *formula* iaon te bwai anne. Ma I taku bwa ko bon ururinga naba te tai teuana are kanga a tangitang are kanga a tuangai bwa bukin tera ngke e a manga totoka au kaoti ao I bukina bwa au kaoti bwa e bon karika naba te bwai ae kamimi ao ngke I tabekia ao e totokoaki iroun temanna te Leader, ao are imwina e a manga nako te Tia Babaire n te Party ni kabwatia ibukina bwa e karaoaki iaon te kaoti are e bongana nakon Kiribati. Ao e aki karaoaki naba nakon te moan roko te moan nako e aki. Ma e karaoaki iaon te *weighting average* te Tia Babaire ao ara *weighting average* n te tai arei ngke ti taraia ti taraa ae e tieuataake mai Kiribati tabona nako tabona ti taraa te botanaomata ae te aine ao te mwaane. Ti taraa taian aro, ti aki n are e kangai te moan roko te moan nako ti taraa naba te kaoti are e a tia n rinanoia te Tautaeka ma e na ti karaoaki bwa te titiraki. Ao aikai bwaai aika ti kateia n ara tai ao I taku bwa ko bon uringa naba te Tia Babaire ngke e nang oneaki te Komete aei ao ngai temanna are I a kerikaaki naba man te nakoa n Tia Babaire n te Komete te anne bwa iaan te koaua are e a bitaki te bwai are I tangiria bwa e na riai ni karaoaki bwa e nang nako te moan roko ao te moan nako.

Ao I taku bwa e na riai te kainibaire n aron ae karaoaki ngkai n te aro bwa ana ataia aomata ao kaain Kiribati bwa ti na aki naba kabanea ana tai te Auti n Tei ae bon kanoan ana kainibaire temanna ao e a manga anaia temanna ao e na manga bon totokoaki naba. Ma tera ngke e karaoaki bwaai aikai ni bwaai aika kam taku bwa e na bongana riki ao e na karaoaki riki bwa tera bonganana e tieuataake ao iai te kainibaire nako iai. E irira tao aine ma mwaane ao tao anne kanoan au kan teirake bwa ngai temanna are I bita te kainibaire ao I taku bwa e uringaki iroumi bwa e teirake ngkai ni waeaki ao I aki

naba ataia bwa iaan te tua kanga akea mwangan are te moan roko te moan nako. Ao I taku bwa e bon riai ni kakaeaki te formula iaona e aonga n ae titebo te bwai ae a karaoaki. Anne kanga au ibuobuoki nakon te bwai ae riki te bwai aio ao e koaua are iaan te Tia Babaire ngai mai mwaaina ao I kerikaaki mai iai ao anne bukina ae I kerikaaki iai bwa I aki tangira te moan roko ao te moan nako. Bwa are ngai are kaain Betio ke ngai are kaain TUC ma I kan moantaai ni karina au mena I a taua nako naba te bwai aei. N aron ngkai ae noraki e a bon uotianako temanna te aomata ae ai bon ngaia naba. Ma tera ngke e karaoaki formular n te bwai aio n aron ae ti a tia ni karaoia ma e waeaki n ae nako. E rabwa.

Tibiika: Ngaia N na kanakoa riki nakoim te Leader n te Kaitara ao I taku bwa N na kauarerekea te maroro bwa are e a bon tauraoi ara Ota Beba ao ti aoria ni bane n nanoraoi bwa tera raoi ae ti na riai ni karaoia ibukin kanoan aia bong *private members day.* Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika bwa are kanga e a bon tia bwa are e a bon tia ni kaeka kaain te Komete ae ngkai ma ibukin ko a manga angan te Tia Babaire n ae nako ao ngkai ae ti taekina ngkai ae ngkai. Bwa ngkai titiraki iaon ae ngkai bwa e aera bwa e a manga bitaki. Ao ti anne ae ngaia ae ti tabekia iai ao tia kantaninga ngaira tokan ara kaoti n te moan kaoti n te Kanimbong ao e rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a rau nanon te kan ota ao e a matata tao ngaia are e onea mwiin te Chairman n te Business Committee ibukin katokaan te kaoti are e moan toka n te tai aei. Ngaia I taku bwa akea ae kam a nanoraoi iai ao tia kanakoa ngkanne ara moan kaoti iaon ara Ota Beba n te bwakantaai aei te kaoti ae e na tabekaki te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao I anganiko te tai aei bwa ko a kanakoa am maroro iaon am kaoti.

TE BABAIRE IAON TE KAMMWAKURI NI UAA TE MATE

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae N na taetae ao N na anga au maroro iaon te kaoti are e oti iaon nambwana n te Ota Beba ae nambwana 19. Ao I a kan rimoa n anga te bwana ni kamauri rimoa nakoim Madam Speaker ma am taibora, am Taan Mwakuri, nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ma kaain te Kabineti ngaira Taan Tei ni kabane, te Leader n te Kaitara, bwanaia kaain abau ae Abaiang ao ai bon ngkami ni kabane kaain Kiribati kam na bane ni Mauri.

Aio au kaoti Madam Speaker are I a kukurei n tabekia n te bwakantaai aio ma te nanorinano ao te ikarinerine ae te kaoti a kangai taekana:-

Bwa te Maneaba aio e kaota nanona n raraoma n te babaire iaon te mwakuri ni uaa te mate n te babaire ae e aki nonoraki iaon Kiribati ma aban te Kaomwanuareta ao ni butiaki te Auti aio bwa e na karaoi ana babaire ake ana buoka taobaraan kanganga ake ana kona n reke man te itera ni kammwakuri aio.

Madam Speaker ae ko karineaki te kaoti ae e rangi kaman tanoata rongorongona. Bwa te bwai ae tiku bwa te rongorongo ae tuai ota iroun te botanaomata. Ao aio teuana tibwangara Madam Speaker ngke ti rineaki bwa ana Taan Tei te Maneaba ni Maungatabu. Bwa iai tibwangara ni iterana teuana bwa ngaira taan karao tuai. Ni iterana teuana bwa ngaira taan tobwa nanoia ara botanaomata ni itera ake ti taku bwa tera ara nonoori ae ti na kona ni karaoia iaan te eti ao te riai ae aanaki n te koaua ma te tangira.

Ao e koaua Madam Speaker e na aki karaoaki te kaoti aio bwa te kaoti tao ni kotokoto ke ni waewae nakoia tabwemwaang. Ma e bia taraaki te kaoti aio bwa kaetan ara Tua ae Maungatabu bwa e aonga ni wene raoi ao n rokoraoi iaon ninnena are e kantaningaia tei Kiribati. Bwa ti kakoaua Madam Speaker bwa ngaira aika inanon te Auti aio akea temanna ae e toka iaon te tua. Ma ti bane ni kairaki iaan te tua Madam Speaker te tua are ti kateia ikai ke karekea ikai bon ngaira taan kairaki n te tua anne ao ngaira rabwatana te tua anne.

Bwa te tua e karikaki ibukin te aomata bwa ngke arona bwa akea te aomata ao e na akea te tua Madam Speaker. Ao anne bukina ae moan te kakawaki bwa ngaira te naan *rational being, spiritual being ao we are fully human being* ke ngaira bon te naan aomata aika iai ara namakin, iai ara iango ao ti bane n noori bwaai ni kabane. Ao te bwai ae moan te kakawaki Madam Speaker n tibwangara ae ti rineaki bwa ngaira Taan Tei te Auti ni Maungatabu, teuana mai ibuakona bon kaetietan rongorongo ao karokoraoan nanon te botanaomata.

Te bwai ae kananokawaki Madam Speaker bwa a bunreree rongorongo aika aki koaua ma te kantaninga are ti taku bwa ngaira ake taan kairiri n te tai aio ti a tia n aki boraoi n te kantaninga are e kabwarabwaraaki irouia taan kanako bwana mai tinaniku. Botaki ni kanako bwana mai tinaniku, botaki ni kanako bwana iaon Australia, iaon New Zealand, ake a karokoa aia iango ake aki noora raoi ana koaua tei Kiribati.

Ngaia are te kaoti aio e nang teretere bwa te kaoti ibukia kaain Kiribati n te roro aio ao n te roro ae imwaira.

E koaua Madam Speaker tao ti na taraa moa ana *nature* te kaoti are te kammwakuri ni uaa te mate. Ao anne ai bon tibwa te moti ae e a bon nang kamino nano Madam Speaker. Ai tibwa te moan kammwakuri naba ae karika naba te kamino iango bon iaon Kiribati ni karekean Kiribati ao

iaon aban te Kaomwanuareta Madam Speaker.

Ibukina bwa akea ae e a tia n noraki ni mwakuri n aekakina anne. Ma tao bon ti te *late queen Elizabeth II* are e a tia ni mate are ngaia ae kona n anganaki n te mwakuri n tibwangana are e mena iai *for life.* Ngaia are aio te kaoti teuana bwa e na kona ni buoka tei kaotaota, e na kona ni buoka te nano n raraoma man itera aika a bati inanon te Auti n Tei man iteran otaia Taan Tei n tibwangaia ae taan karao tua.

Ngaia are e kakawaki Madam Speaker bwa te kaoti ae uarereke aio e uarereke taekana ma I taku bwa e na aki taraaki bwa te kaoti ae kanga e kamwinibaea te aomata, e na aki taraaki bwa te kaoti ae kakaonako ma e na taraaki bwa te kaoti ae e na kaeti bwaai nakon aroia. Bwa tao ti kona ni kangai tao imwain karikan bwaai Madam Speaker ao e aranaki bwa e mangaongao moa ke tao e *chaos* imwain te *creation.* Ao ngke e a karaoa ana karikibwai te Atua e karaoa ana karikibwai ma te baronga n te aro bwa e na rokoraoi ao e na aki waeaki are e karaoia te atua iroun te aomata.

N te tai aio ao te kantaninga ti na kona n anganna ana tai te *Executive Madam Speaker* ao n rabwatana ae te Auti n Tei are a karaoa te tua ao antai tibwangana ngaia are e *appoint* ke e karaoa te *warrant* nakon te tia kammwakuri n te tai aio e na taraaki mai moana. Bwa ti na taraia Madam Speaker iaon au *point* tabeua akana N na maroroakinna n te tai aio.

E kakoauaki bwa iai te *warrant* ae tiainaaki iroun ara Beretitenti ao te *warrant* anne e tiainaaki n te *open ended* ke anne te *appointment.* Ao anne e tiainaia te Beretitenti iaan ae bon titebo naba ma ake mai mwaaina. Ao e karaoaki n te taneiai n titebo naba ma te taneiai mai irouia Beretitenti ake mai mwaaina ake a tiaina te *open ended.* Ao antai ae e na *close* te bwai anne te botaki ae te *Judiciary* Madam Speaker n te High Court.

Ngaia are are bon te kananokawaki ngke e a kakaeaki te *contract* irouia kaain te High Court ao akea rabwatana te contract Madam Speaker. Ao inanon te moti ae e a tia n nako are e karaoaki tao tabeua te wiiki n nako are e kanakoa te *court of appeal* ao e teretere mai inanon naba ana moti te *court of appeal* ae bon kaotia ae e aki bure te *executive* bwa e okira ngkanne te CJ are mai mwaaina. Bwa ngaia ae karaoa te *contract* anne ngaia e tiainaa are ni uaa te mate. Ma bon te kananokawaki naba teuana Madam Speaker bwa te tia kammwakuraki e bon kakoaua bwa maanin te contract are e na mwakuri iai bon ti teniua te ririki ao anne e bon kaotia inanon ana kaotioti. E kaotia inanon ana kaotioti ae e oti ni motin te bowi ae nako ao e bon kaotia ae ataia bwa maanin te contract anne n te taneiai teniua te ririki. Ma e a taua ngkanne te moti are e na mwakuri ni uaa n akea tokina.

Ngaia are anne bon teuana are e tangiria te kaoti aio ni butia te Auti aio bwa e na riai n okiraki nakon etina. Bwa Madam Speaker ngaira ni kabane iai ara kaotioti bwa ti bon ataa bwa tera ae kairua ao tera ae eti.

Ao n tabetai imwain ringan te bwai ae kairua ao ngkoe are ko bon ataia bwa e kairua ko kona ni kaetia imwain ae kona rinnakoia ao e aki kona ni buburanako Madam Speaker. Ma e a taraaki ni iterana ngkai bwa a taku te korakina bwa ti karaoia ibukina bwa iai te nano n riribai bwa ngaia buun te Leader. E kairua Madam Speaker te aekaki n taratara anne e kairua. Bwa e taraaki te kaoti aio ao e taraaki te bwai ae riki, Madam Speaker n taai aika nako kaetietan Kiribati bwa e n abura ieta. Bwa e nang oti n ara maroro ngkoananoa ni Biira are ngkoananoa n te kan riki ni Kiribati ao te mwamwananga ke te Immigration.

Ao e nang katereaki ni maroro ake ngkoananoa kakawakin te riki ni Kiribati. Ao teuana te maroro are I kan tibwaia naba n te tai aio bon ana maroro temanna te Tia Tei mai Kuria ae karineaki are e taku bwa aio te bwai ae bon riai ni kabwataki. Aio te Biira ae riai ni kabwataki bwa akea temanna iaon abara ao akea temanna iaon itinaniku ae na kora ni bur ariki iaon ara Tua ae Maungatabu. Ao anne raoi oioin te kaoti aio.

Ao ao e koaua Madam Speaker tao I kabwara bure ngkana arona bwa tao e karika te kanganga ngke ingabong tokan au kaoti aei. Ma I taku bwa tao aio a bon noora riaina ao kaain te Business Committee n aron ae e a tia ni kamatata tao teuare e bonomwi n Tia Babaire ni mwiokoaki iroun te Tia Babaire are ngaia tao aio e riai ngkai bon e tua ae bon rangi ni bubura. Ao e riai n taobaraaki iroura ae ngaira tibwangara ae taan kairiri.

Madam Speaker, ti aki ibukina bwa tao iai tangiran te kan raoiroi irouia tabemwaang. Ma tabekan te kaoti aio ibukina bwa kaetietan rongorongo ma kaotakia te botanaomata. Ti kakoaua naba Madam Speaker bwa te moti are e a tia nako iroun te Court of Appeal ao e katuka te bukin iaon te CJ are mai mwaaina are I taku bwa e aki kona n nang defend anne bwa akea rabwatana n te High Court ke tao akea ikai ao te kauoua, e kakoaua ae te Tautaeka ti aki ngaia ae e anga te maan anne ma te CJ ae e anga te maan anne.

Ao anne ae boou Madam Speaker ao e kananowaki ao anne bukina are I a uotia nakon te Auti aio ao ni butia kaain te Auti aio bwa ana iraorao ni kabane ao ni bonnanoa kabwatan te kaoti aei. N te aro bwa e na uarereke te maroro ao ti na bonnano bwa ti na riki bwa ngaira taan kaira Kiribati ae ti inanoi n te iango ae tamaroa bwa akea te iango ni katikitiki.

Ngaia are te kaoti aei e na butiaki te Maneaba aio bwa e na noora te nano n raraoma ni babaire n te aro ni kammwakuri are e a tia ni karaoia te Judiciary iaon te maan ae te mwakuri ni uaa te mate. Ao mai ikanne Madam Speaker I a kukurei n tabeka te kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Abaiang n am tabeka iaon am kaoti ae e nang tamaroa taekana ao I tabe n raraoma imwain te naan maroro aika N nang kaukia nako ngkai bwa titebo ma ti na bon bae n roko n ana itera te kabowi iaon te moti are e a tia ni kanakoaki. Ngaia are I taku ao I karaua ni wareka am kaoti ao e nang raoiroi bwa e rekereke ma aron life appointment ke te kammwakuri n akea tokina. Ao I taku bwa aei te bwai ae e nang kakawaki bwa kam na maroroakinna bwa tera tarakina n ana context ara Tautaeka n ara waaki iaon Kiribati. Ngaia are ma te karinerine I aki toki ni kanga n taai nako ibukin te bowi, bwa tera raoi ae ti na maroroakinna? Ma N na kauka nako te maroro ao au kantaninga bwa n taabo ake N na katoki iai ngkami kam na keiaki n ongo nako nanon te babaire. Ao ko rabwa te Tia Tei n am tabeka ae e nang tamaroa. Ao ngkanne kai e a bon tia n tabeka ana kaoti te Tia Tei akea manga te taetae mai inano I a buti ngkami ao I ataia bwa e nang *sensitive* ami kaoti aei ao I tangiria bwa e na nakoraoi ara maroro iai ao ana ongora kaain Kiribati, akea ae e na kakiriwe mai inano akea ae e na aera. N na angani ngkami ami tai kam na karaui ngkami ni maroro iaona.

N na kanakoa nakon te Tautaeka bwa e na moa ana kaeka iaona bwa tera ana *position* iai ao n angan te Beretitenti ae HE.Taneti Mamau e nakoim.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kan kaitiaka otau eti au tai ngkanne are 15 te miniti kabwara au bure.

Tibiika : Eti iaan are kona anga am kaeka moa.

HE.Taneti Mamau: Ao ko rabwa Madam Speaker kai ko kariaia te maroro iaon aei ao I a moantaai naba ni butiko ngkana iai te aki boraoi ni iango n au maroro aika ana aki kaineti ma are ko tangiria ao ko a kai katekatekaai ke n tuangai bwa N na bitia bwa I kariaia anne bwa are e koaua bwa iai iaan ara *rules* karinean te bowi. Ao anne ae ti teimatoa kaain te Tautaeka ni karinea anne bwa are e koaua bwa are a bon kona n tibanako ara maroro inanon taina.

Ma I a moanibwaia te kaitau nakon Tia Tei ae karineaki mai Abaiang temanna n ana kaoti ae moan te kakawaki bwa e tangiroa te tangiroa ao e raraoma te raraoma. Bwa ngke akea te raraoma ao akea te tabeaianga iroun Kiribati e na kona ni uotakimai te kaoti aei? E aki.

Ngaia are I kaitaua ngkai e noora kakawakin te kaoti aei bwa ai tibwa te moan bwai ae riki iaon abara ae Kiribati n rongorongon te karaki. Ae e a toka ngkai ke e anganaki te kariaiakaki ngkai temanna te i abatera bwa e nang mwakuri ni karokoa matena. Bwa N na maroro iaon te tabeaianga anne ni kaota naba reitakin te Tautaeka ni boutoka te tabeaianga anne. Ao ni maroro ni kangai, e aera ngkai e a bon tabeaianga te tabeaianga n te bwai ae aranaki bwa kai tikiraoira bwa te mwakuri ni karokoa te mate. Ma tera ae e a kauekea te raraoma? Ao te kauoua antai aika a karika te raraoma antai ana babaire? Te botanaomata ke temanna ma uoman ke teniman bwa e na ataia Kiribati. Ao te kateniua iai anga n taobaraea te raraoma aei imwain rikin te kanganga are e bon teretere iaon te kaoti.

Tera ana anga ni ibuobuoki kai e a roko n te kanganga aei bwa ti aki kona n raira waan taan moti ke te rabwata are e karaoa te babaire aei. E aki kona n rairaki bwa antai ae e nang rairia bwa e aki kukurei te botanaomata are ana mwane ae nang kabonganaaki ni karokoa maten te tia mwakuri aei. E raraoma te raraoma bwa e boooureirei n te karaki, akea mai mwaaina.

Ao ngke e a nako te babaire aei ao e a nako iaan ae aongkoa iai te beba ae tiainaia te Beretitenti ao e a nako naba te rairai mai iai ke e ti tiainaia ibukin ana tai n teirake ao akea tokina ao e a taua naba ni nnena. Ao aei nneu e ngae ngke e na manga kaitiaki n te bwai ae te contract, ao e aera bwa e a reke ara tai ni uotarake te Beretitenti bwa e aki wawareware. Tao ai anne tarana ma bon te koaua aio. Ngkana e koaua bwa ko a manga bon ieien ma tei Kiribati ao iai nanom n ikan riki ni Kiribati tera ae tuangko mataniwin nanom ae raoiroi. Tao iai te bwai ae e aki noria te tia moti are e rietata bwa te titiraki ae e na ataia te botanaomata, antai ae katauraoa te beba ni kammwakuri anne? te Beretitenti ma kaain ana aobiti? Ti aki. Bwa te tia moti ae rietata ma kaain ana aobti te bowi ngaia ae a katauraoi te beba bwa e na tianaia te Beretitenti.

Ao te Beretitenti iaan tabena aika a mwaiti e bon kona naba e roko anne e tiainaia e nako iaan te bwai are aranaki bwa te onimaki kanga te *trust.* Bwa are e katauraoaki eti ao riki ngkana e a katauraoia te bowi ae rietata ao bon te tia moti anne te kabanea ae eti nakon aia kabanea n tamaroa. Ma ngke ko a noria bwa iai te kabwaka ao ko aki karina bwanaam ni kangai, e bon eti bwa e na tangaina ke e na uki nangananga te *warrant.* Ngkana e koaua bwa iai nanom bwa ko kan riki ni i Kiribati ao iai nanom n ataa tabem ae kakawaki bwa ko a roko n te nakoa ae mimitong ae tia moti n te High Court. Ao ngkana ko aki ibuobuoki bwa ngke ko a noria ao ko a kangai, e a reke au tai ko a *take advantage* n te *cap* ai tera te anua anne. Ti a bon titiraki tera te anua anne? ma te

koaua ni koaua e a kona n roko ae kangai bwa tao ibukina ae ti aki tei Kiribati akea anuana anne bwa e na katamaroa ana tua Kiribati ma e aki bwa e a manga bon rairia bwa e na bwaka te kabwaia nakoina bwa e nang kakaboaki n ana *tax payer* tei Kiribati ni karokoa matena. E nang taua te auti akea ana kanganga ni katea ana auti bwa e nang taua ni karokoa matena. E nang taua te motokaa ni karokoa matena.

Ngke te bwai ae eti ao akea te raraoma ma e a tangiroa bwanaan te i Kiribati bwa ngke tai are e otinako arei ao e bon tuai ngkai tanoata n ataia tei Kiribati ao ngke e moan oti ao a roko naba unimwanen Tokatarawa ma unainena ao a taku. Te koaua e nang iai ae e na kaboaki ni karokoa matena tia bon aki kukurei. Bwa ngaia ara Taan Mwakuri n te Tautaeka e ngae ngke a bwakuaku ao iai aia tarena a bon iai naba tokin aia mwakuri. Ma e aera e a karaoaki aei, I a roko n te kauoua ngkanne ni kangai bwa antai ae karika te babaire aei? Antai? Ao tao iraman? Ao ngaia e a otinako ngaia ai kanoan te moti n te bowi ae Rietata. Ao e a manga buokaki iroun te kabowi ni manga tang. Ao iraman nakai are a nang bairea ana bwai Kiribati ao a nang bairea naba te bwai ae bon akea n te Tua ae Maungatabu. Akea taekana ae e na iai ae e na mwakuri ni karokoa matena, akea. Ao ngke a kaotinakoa aia babaire a kaotinakoa nakon tera? a kaotinakoa nakon bon nanoia ao ngkai ai tera te kabuanibwai ae a ngaa nakai. Akana a bon mena i abaia i New Zealand i Australia ao a nang katikuira ke a nang katuka te botanaomata ma te kanganga aei ao ngaia a bon a karauia e a roko te tai are ti taku bwa kai e a toka temanna ieta iaon tuan Kiribati e aki kukurei tei Kiribati are bon ana bwai te bwai. E a tangiraki bwa e na kaetaki ma ai tera etina. Ao tia kangai ngkana e koaua bwa tao e a mataki nanon te aomata ae e nang mwakuri aei bwa are tao e koaua akea raoi bon nanona ni Kiribati ao raraana ni Kiribati, akea ae e na buoka katamaroan te tua ngke e noria bwa iai te kabwaka.

Ma ti na titiraki bwa antai kaain abana tao te i abatera naba. Ao ngkana tei Kiribati akea nanona ni ibuobuoki nakon buuna ni kangai an taona nanom. Ao ngaia are tao eti are kanga e a man kangareia te tia tabeka te kaoti are e nang tekateka ietan ara Tua ae Maungatabu e nang tekateka iaoia ara botanaomata bwa kanga ai tera. E nang reke kanga ai ara raa kaain Kiribati are e nang nabenabeaki ni karokoa matena ao e a tibwa toki ana bwakabwai. Tao e aki raoiroi taekinan aikai ma a roko aikai n ana iango tei Kiribati.

Te titiraki ngkanne are te kateniua te Tia Babaire bwa are e oti imwin te moti akea ana kairua te executive e bon mena te kanganga n te bowi. Ao ngke e noora te kanganga aei te Tautaeka ao e a kataia ni katamaroa ni karaoa ana onono e aki bure anne bwa are e a reke te kanganga e a

karaoa ana onono te tua are ti taku bwa e nang nanoraoi te nanoraoi. Ma tera? e manga toubekaaki naba bwanaan te Maneaba ni Maungatabu are ti taku bwa e a tia ni katamaroa bwa e a reke te kanganga. Ao antai ae e na karaoa te kanganga? ngkana e reke n te kanganga n te bowi bwa are ai anne taben te *Executive* bwa e a kona n rinnako ni kakaea ao ti aki nanona bwa e a urua te tua ma e na karaoaki kawaina are e na bon karaoa te onono n te tua. Ma are e aki kabonganaaki anne.

Ma are e aoria e tiku ngkai te taratara bwa aongkoa ai te buaka imarenan te bowi ao te Tautaeka. Karau nanomi kaain Kiribati akea bon te bwai ae uarereke ae e na ti kaetaki iai te *Administrative Error.* Ae e na kataia ni kaetaki ao e kataia te Tautaeka ni kakaea angan etina ni kawaia ae ti taku bwa e bon riai naba. Ma e a riki bwa ai te bubura ae tia taraaki bwa tia buaka ma te bowi, akea anne akea te buaka n te bowi. Ao ngkana itinanikun te kaoti bwa are e koaua bwa ngke tia manga karaoa ara beba ni kananako nakon te aomata ae e nang mwakuri ni karokoa matena. Kai are bon bwanaan naba te bowi kai e roko nakon te Executive tera arora ma te aomata are e *suspended* ao ae e bon roko naba ni mwakuri. Bwanaan te bowi ti katuka te bowi ti aki nako n ekanako te bowi ma e roko bwanaan te Chief Registrar ao e kangai. Tera aron te aomata ke te tia mwakuri ae e *suspended* ao ae e bon roko naba ni mwakuri n te aobiti. Ao anne ngkanne are e a manga waaki naba te Executive ke te Tautaeka ni kakaea etina nakon bon te tua naba. Ngaia are e kananokawaki te titiraki ai tera ngkanne angana. Imwain ae e kona n riki te kabuanibwai bwa are e na bon irantangaa te botanaomata nakon ana bwai ae e aki kukurei nanona iai. Iai moti ke babaire aika a otinako ao ti kukurei e ngae ngke e bon rawawata ma ti kukurei. Ma ngkai e a otinako te moti ae e nang iai ae te tia mwakuri ae e nang mwakuri ni karokoa tokin maeuna ao ngkana ko a manga ongo bwa ti aki tei Kiribati bwa tei abatera ti aki ribaia bwa te i abatera. Ma ti taku bwa ngke te aomata ae e a roko n nakoana arei ao tia bon kangai e a kanga n ae e a karaoa aei. Akea ae bon ana ibuobuoki n tuanga ana iango ae raoiroi ma nanona ae raoiroi tera bwanaan nanona ae raoiroi.

Ao e a kona ngkanne n tewea te koaua ae kangai tao bon te aomata ae e aki koro raoi n te raoiroi. Ao ngkana ko ukeri rikaaki aron rongorongona ngke e mwakuri bwa te Chief Registrar bwa are e a rangi ni maan i Kiribati tera rongorongona e kananokawaki kaain Kiribati. E bon riai n aki tekateka bwa te tia moti bwa e a tia n *abuse* ana *power.* Ao ngke ko a manga ongo rongorongona ngke e nako bwa ana tia ibuobuoki Nauru e kabaneaki mai Nauru. E na kona ni kabaneaki te aomata ae te tia moti ae e mwakuri raoi? Ao ngaia tao e bon aki mwakuri raoi. Ao ngaia tao e a roko ikai ao tia taku, ao ai tera ana ibuobuoki. Ao ngaia e aki bwa ngaia tao ngkana e

koaua bwa e a kitekiteaki n tatakarua man te maroro n te itera arei bwa antai ae tiainaa te *warrant* anne. Eti e tiainaia te Beretitenti ma te *warrant* ke te beba ni kateirake ae karaoaki man te bowi e aki karaoia te Beretitenti ke e karaoia te aobiti. E karaoaki man te bowi ao e aera ngke a karaoia n arona aei, ana kamwanea te Beretitenti? tao anne te koaua, tia kamwanea. Ao tao e a nang tena tangirana mai tabon Kiribati nako tabona. Akea te anga ae e kona ni kabwaka te botanaomata ao ngkai e a manga toma ma Tiaina e a nang korakora riki te ibuobuoki n reitaki ma aba tabeua.

Ao tao tia kakaea angana bwa ai angan kabwakana e a kananokawaki ana taratara arei bwa are akanne ae kam a uouoti bwa ami maroro. Titiraki bwa antai ae e tiaina ma are e rabwa bwa e a tia ni kaetia te bowi ae rietata akea te kairua iroun te Executive n te Tautaekae. E tiku te kairua are te *administrative error* inanon te bowi. Ao ngaia are e bon eti ae tia kataia ni kaetia rinanon ara onono n te tua. Ma are aikanne kawai ae ti taku bwa aira te tua are e aki iranaki tao bon iai bukin bwaai. Ma ai te kananokawaki bwa e a otinako te kabanea ni babaire ae e nang iai ae e nang mwakuri ni karokoa tokin maeura. Ao anne e a tangiroa te tangiroa irouia te botanaomata are a ongo ngkai bwa ngkana a bon tuai ni bane n ongo kaain Kiribati ma ai tera ngkanne nanoia ngkana e a nako ke e a ota raoi ao e a matata raoi ana kukurei ke ana aki.

Ngaia are e kakawaki te kaoti aei bwa ti na taobaraia bwa tera ae kona ni karaoa te Auti aei. Tera ae kona ni karaoia n ana ibuobuoki bwa e aonga n taobaraaki te kanganga. E aoria bwa are tao e a tia te moti bwa are antai Taan Moti ae a kanakoa te babaire anne ao ti na kariaia bwa e na bairea kaubwain Kiribati te koraki are temanna, uoman, teniman ke aman ke ti nang bon angan Kiribati bwa e nang bon bairea aron kaubwaina ke kamanenaan kaubwaina.

E aoria bwa are tao aikai au maroro itinanikun te kaoti e a rangi n tarataraaki te naan moti iaon kanga taraan etina nakon te tua. Ma te bwai ae e a mwamwaninga te aba taraa etina naba nakon te katei ma rikian tei Kiribati. Bwa e bon aki kona tei Kiribati ni ngure nanona n te bwai ae taku bwa e bon eti. Ma ngkana e bon taku bwa te bwai ae e aki eti ao tao e kariaaki bwa babaire ma moti ake a karaoaki a bon ti karaoaki nakon oin nanoia ao aki taraa nanon te katei. Man taeka tabeua ao e rawata te kan maroro ao ma I a kakimototo ikanne ao I a kukurei ni boutoka te kaoti ao ngkana iai tibanakon au maroro Madam Speaker ao riki nakon te ongora ao I a kawenea bwa ai te kabwara bure. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Beretitenti ao I tabe n ongongora ao I tabe ni kakarekea au reke ao I tabe naba n raraoma ibukia aomata aika a akea rabwataia ikai ao tia tabe n taekinia man bukinaia man baikara riki ao aki kona n nakomai ni kaekai tao bukibuki ake tia kataia n taekinna te tai aei. Ngaia ae kanga I tabe n raraoma n aron ami maroro Taan Tei e aoria bwa e a tia ni kanakoa ana maroro te Beretitenti tao N na bon kona n *allow* ti temanna man te itera aei tao ni kona ni kaekai akanne ao N na bubuti bwa ti na keiaki riki n *restrict* ara maroro iaon te kaoti ae rangi n tamaroa aei bwa oin te kaoti ibukin te *appointment* ke te kammwakuri ibukin te aomata ae e na kona ni mwakuri ni karokoa tokin maeuna. Tera arora iai ngaira? Tera arora nakon te tua? Iai aron kawaina inanon ara tua ke baikara riki.

Ngaia are N na ti bubuti riki kaokira nakon te maroro iaon ara motion ae e nang tamaroa aei ao tia keiaki riki nakon are kanoan ara *rules* I a bubuti. Ngkanne imwin au taua ni mwii aei ao N na kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea ao e nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te bwai ae ko taekinna Madam Speaker. Ao tao imwain ae N na kanakoa au maroro n te bwakantaai aio ao I a rimoa moa ni kamwaitoroa mwiin te maroro ma te taeka ni kakamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki ma ana koraki ni kabane te Beretitenti, Minita ni kabane ao ngaira ni kabane tia bane ni mauri moa.

Te Tia Babaire n aron are I taekinna e nang eti te bwai ae ko taekinna ti na kaokiokira nakon te boto ni iango are e na maroroakinaki n te bwakantaai aio are te mwakuri ni uaa te mate. N na kaokia te Tia Babaire teniua te tai bwa ana ongo kaain. Te mwakuri ni uaa te mate N na kaokia riki te Tia Babaire teuana *te mwakuri ni uaa te mate.*

Te Tia Babaire aio n aron are e a tia n taekinna te Beretitenti ao ngai I kan kaokia naba bwa N na manga taekinna ae e kangai. Bon akea rongorongon Kiribati ae tei Kiribati e a tia ni mwakuri ni karokoa matena. Akea kaain Kiribati ae e a tia ni mwakuri ni karokoa tokin matena te Tia Babaire ni karokoa tokin maeuna te Tia Babaire ke tao tera riki taekana te Tia Babaire. Aio te Tia Babaire e na riki bwa te kaira n nano nakoia ara botanaomata. Bwa aika a tekateka ngkai aika bon kaain Kiribati te Tia Babaire iai taian tokin aia mwakuri te Tia Babaire. Ao e koaua n are e taekinaki ai antai te aomata aio? Bwa e nang nakomai ni bakataea mwanen Kiribati ni kaboaki iai ni karokoa tokin matena te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e a kaira n nano aio nakoia ara botanaomata e a kananokawaki aio te Tia Babaire bwa tia toubekaaki n aki akaka. E a toubekaaki ara Tua ae Maungatabu

e aki bongana te Tia Babaire ao e taku te taeka akea ae kona ni mena iaon te tua. *No one is above the law.* Ma e aera ngkai kai tia toubekaaki te Tia Babaire e aera ngkai e a kamwinibaeaki ara Tua ae Maungatabu bwa ngaia e nang kaboaki te aomata aio ni karokoa tokin maiuna te Tia Babaire. Ao N na manga kaokia riki e nang kaboaki te aomata aio ni karokoa tokin maeuna ao ti aki kaain abara, bon te aomata mai kiraroa te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, iaon abau ae Tarawateinainano ao e rawata te maningongo te titiraki nakoiu, e a kanga te aekaki ni mwaan aei te Tia Tei e a kanga. Ngaira ake ti mwakuri n te Tautaeka tao ti nang anganaki naba te aekaki ni kammwakuri ae aron anne te Tia Babaire. Ao e koaua te taeka are e kangai aia mwane kaain Kiribati are e kaboaki iai te aomata aio. Ao ngaira kaain Kiribati ti na bon rabakau naba ni babairea aron te mwane are ana kaboaki iai ara botanaomata te Tia Babaire ao are e baireaki man te tua te Tia Babaire n ara Tua ae Maungatabu.

Ngaia are e uarereke te tai te Tia Babaire ma I teirake n ikan kaota nanokawakiu are nanokawakia kaain Tarawateinainano ni kaineti ma te aekaki ni kammwakuri ae aron aio te Tia Babaire. Bwa e aera ngkai e a karaoaki te aro ni babaire ae aron aio. Ao e koaua n aron are e a tia n taekinna te Beretitenti. E otinako mwiina bwa e a karaoaki te babaire mai irouia aomata ae ti aki kaain naba abara. Ao aki tekateka naba i abara ikai bwa a karaoai babaire aikai man taabo aika a kiraroa naba te Tia Babaire.

Ao a nang karaoa man kabongana mwanen Kiribati ae ana mwane tei Kiribati n angan temanna te aomata ae ti aki kaain Kiribati bwa e na kaboaki iai ni karokoa tokin ana tai te Tia Babaire ke tokin maeuna. Eng I taku bwa aio ti aki te iango ae tamaroa ao e koaua anne kananokawaki rongorongo aika a tia n tibwaaki n aron are e a tia ni kabwarabwara te Beretitenti. Aki onimakinana baikara riki te Tia Babaire ae e a tia n rinanona teuae e nang kammwakuri n akea tokin ana tai aio ni karokoa tokin maeuna. E na aki kabooa ana auti, e na aki kabooa ana kaa. Ae bwaai aikai te Tia Babaire boona ma raana riki bwa n aron ae I a tia n taekinna ana mwane te i Kiribati, ana bwai tei Kiribati te Tia Babaire.

Ngaia are I kan teirake ni kaota nanokawakiu kanga n te aro ni kaboaki naba te Tia Babaire ao I nang boutoka te kaoti ae tabekaki aio te Tia Babaire bwa e na kamatataia kaain Kiribati bwa ana ataia kaain Kiribati bwa a bwainikinaki n te babaire ae e a kaotinakoaki ae aron aei te Tia Babaire. Anaaki aron inaomataia n te aro n aki akaka te Tia Babaire. Ngaia are e aoria bwa are e a bon boo au tai te Tia Babaire I kukurei n taekinna bwa I rangi ni boutoka te kaoti ae ai aron aio te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker kai ko anganai naba au tai bwa N na maroro iaon te kaoti ae moan te tamaroa ibukia ara botanaomata ao I a moanna ma taeka ni kakaitau nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang are e a tia ni keiaki ni katauraoa ana kaoti aei ibukin te ongora. Ao e koaua e a bon tabangaki iaon Kiribati ao teuana te *issue* ae e rangi ni korakora aron kan ongoraeakinana bwa tia toki iaa ngkai te Tautaeka. Tera ae e a riki ngkai iroun ara Tautaeka? Ao e kakawaki bwa I taku bwa n te ongora n te tai aei ao e na bwarabwara nakoia kaain Kiribati man ara itera ao man ana itera te itera are teuana ni kamatata Kiribati n te bwai ae riki n te tai aei.

Te Tia Babaire N na okirikaaki nakoia au taan moti iaon Tamana tabeua te namwakaina n nako teuana tabun te ririki n nako. Ao e roko te CR n nakoana are te Kamitina ao e roko ni karaoa te naan cases iaon abau ae Tamana ae keitin te High Court are nanona ti kaotia ikanne bwa bon iai naba te High Court e karaoia. Ao te *same time* e *appoint* naba au Taan Moti aika aman kaain te Magistrate Court bwa e a maan e a bwangabwanga naba kain tekateka Tamana. Tera ae riki Madam Speaker? Ngke a tia n *appointed* nakai ao e tuai man a kona ni waaki a tuai man kona ni bowi bwa ngaia iai te bwai teuana ae ngaia ae e na manga tiainaia te Beretitenti ae aranaki bwa te *warrant* ke tao te *appointment.* Ao nanona ngkanne n ongoraau I a kakaea rongorongona imwina bwa ngaia kateirakeaia e mena iroun te Beretitenti ibukin te bwai ae te *warrant* ke te *appointment.* Ao anne te bwai ae e ririki ao tao Taan Moti e bon kaokoro aron kateirakeaia bwa iai te *warrant* ae na tiainaaki ngkana a tia n anganaki te *mwiokoaki* bwa ana tia moti ao anganaki te *contract* anne iroun te Beretitenti ae karineaki tao bukin nakoaia ae e kakawaki. Ma aron ana condition aia mwakuri e tiku iroun te *employer* ke te tia kammwakuri ke te CJ ke te tia moti ae rietata. Ao mai ikanne ngkana a tia n tiainaaki bwaai aikai ao ngkanne e a kona ngkanne n oti ngkanne bwa e a kona ngkanne ni waaki aron ana mwakuri taan moti akanne.

Ngaia are e koaua te Beretitenti e aki titiaina te contract. Bwa te Beretitenti bwa tao aio te taneiai mai mwaaina. Tao ngkana e bitaki ngkai ma te Beretitenti n aron ara atatai mai mwaaina bon iai aitarana are te tia moti are e rietata te CJ are bon te Beretitenti ngkanne n aron ara kakaea ao te Beretitenti e tiaina ana contract ao e tiaina naba ana warrant. Ma nakana iaana ngkanne te BJ ke taan Moti mai iaon aba te naan Magistrate Court ke te naan Magistrate Judge akanne a bane n tiainaaki iroun aia Employer are bon aia boss are te CJ ke tao te CR e kona

ni karaoia *on behalf of* te Tia Moti ae Rietata.

Ngaia are anne bukina ae e bwangabwanga iai n te tai ae nako bwa are bon taben te CJ n aron ae aio a kakoaua aio bwa ti aki kakewea aio bwa e nako n te moti ae ana moti te Court of Appeal are e kaotia bwa e aki karaoa tabena te CJ are mai mwaaina ke te Tia Moti are a mai mwaana are e a tia ni bane ana tai ke ni karaoa tabena. E kuneaki iroun te kabowi ni manga tang bwa e aki karaoa te CJ ke te tia moti ae rietata ni complete kanoan tao te contract anne.

Madam Speaker ngai temanna ae e mino nanou n te bwai ae te kabowi bwa are kanga ngai naba ae I tataneiai naba ae I a tia naba ni *prosecute* n taai aika nako ngke I mwakuri ngkoa n te ikotaki ni Bureitiman. Ao ko aki kona ni karokoa am *judgement* ngkana arona bwa iai temanna te *witness* ae ko kainnanoia e *bending* te *case* anne bwa e tataningaaki temanna te *witness* ke tao antai are e na tei man te itera are teuana ngkana e mena tao iaara tao i Australia ke iaa e tataningaaki ana *presence* ke tao e kona ni karokoa ana reta bwa e a tei naba ibukina ke tao ana rooia are e na tei naba ibukina.

I mimi bwa ngai bon temanna ae e memeere au atatai ma I mimi bwa e a kanga ni bukinaki temanna ae akea rabwatana n taian te *trial* anne ke n taian te kabowi anne. Ao e bukina n tokin te tai bwa ko bure ngkoe CJ naewa ao naewa bwa ko aki karaoa tabem arei ao arei. I mimi bwa bon irou bwa e aera e aki anaaki ana raa bwa are ngkai n aron ae kam ataia e karaoaki te kabowi aio *online* n te *zoom*. Ao e aera ngkanne bwa e aki *invited* teuaei ke e *summon* bwa e na mwiokoaki bwa e na anga ana kaotioti man iteran te aonnaba are teuana bwa e a mwakuri ngkai n te aba teuana teuaei e aera e aki anaaki ana mena ao e a bon katinakoaki naba te moti n akea ana *say* teuarei ao e a bukinaki n tokin te tai, ao ngkai e a tiku bwa ai te *record* bwa bukinan teuaio bwa e aki karaoa tabena.

Ngaia are I tei naba n ana itera te tia moti aei ao I taku ai kawara ke tao ngai ae tao I mena ia ma ibukinaki bwa I aki karaoa tabeu ma iai au *right.* Ma e koaua bwa aio teuana nanokawakiu ngkai e kona n reke aio ao e a otinako te moti ao e a bukinaki temanna ae akea ana say inanon te tain te kabowi n te tai anne.

Ngaia are e koaua e a boo ngkai te katikitiki bwa antai ngkai ae e a eti ao antai ae bure ao ngaira n aron are ti taekinna mai mwaaina ti karaoa ara kabanea n tamaroa ibukin Kiribati. E aoria ngkana tao ti taku bwa e bure ae ti karaoia ma ngaira iroura n ana kabanea n tamaroa ae ti anganaki ao ara kabanea n atatai ao ni wanawana ae reme ae ti anganaki iroun te Uea. Ti taku bwa aio te kabanea n tamaroa ibukin Kiribati bwa ti aki mena ikai ibukin

ara Party ke tao ibukin raara. Ma ti nakomai bwa ti *represent* ara botanaomata are anganira te mwioko. Ao ngai katabeau ngke I anganaki te mwioko karaoa kabanean am kona, bwabwaina te koaua n taai nako ao unun n te eti ao anne teuana mai ibuakon anganakiu irouia au botanaomata.

Ngaia are I rangi ni karabwa te kaoti aei Madam Speaker I rangi n tauraoi ni boutokaia e a boo au tai ao I boutoka te kaoti aei ao ko rabwa te Tia Tei ae ko karineaki mai Abaiang ao ko rabwa riki te Tibiika.

Tibiika: I tatarai ami maroro ao ngkana a okioki te naan *point* ao I a katoka naba te maroro. Iai ae kabetei mai inano iai ae kaberei, I aki tarai ngkami ma I ongo te kabere man te itera aei, iai? N na bubuti ngkami akea te beroro akea te beroro mai inano. I a tia n tuangi ngkami antai ae katemeteme. Iai ae katemeteme mai iroumi? I a tia n tuangi ngkami ao bon tai kaberoro bwa are kam na bon taetae temanna ae e na taetae akea te kaberoro bwa e na bon ongo te botanaomata ami kakaraki ami maroro. Bwa akea te kauntaeka iai bwa kaeti aromi n aron ami koaua ae am mena iai. te botanaomata e na ongora. Ao tai manga kua te kain tekateka akea ae e na manga kuaia are e kuaia ao I a kaotinakoa naba. I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Tia Babaire ao I kan maroro n te kaoti aei te Tia Babaire bwa bon te bwai ae I mimi iai bwa tia taekina temanna te aomata ae e bukinaki bwa e baireia bwa ngaia e na mwakuri ni karokoa matena. E na kawenea te koaua anne ao I taku ngai te Tibiika kona riai n ana te beba mai irouia bwa ngaia te aomata anne ae bon karaoa ana beba bwa e na tekateka ni mwakuri ni karokoa matena.

Te kauoua te Tia Babaire e ngaa kakoauana bwa ngaia e koreaki bwa e na mwakuri ni karokoa matena ae taekinaki ikai, iai? tia manga kan noora naba. Tera ae ti raraoma iai te Tia Babaire, tera ae ti raraoma bwa e na kabuanibwai Kiribati iai? e toutouaki Kiribati ma ana oi n tua ke a kawenea ikai bwa ti na kakoaua te bwai anne kawenea ikai te naan kakoaua aikanne.

I taku bwa te kanganga te Tia Babaire bwa bon mai iroun te tia kairiri ae e aki ota n te bwai ae karaoia ao e a kamangaoia te koraki akana irarikina ao aki ataia bwa tera ae a karaoia ngkai. Ao kan titirakini ngkami moa iai te bwai ae bure n ana babaire te tia moti are rietata ma naake a bairea are ko tiainaia te Beretitenti ke e roko iroum ao ko tiainaia, e aera e bure? Kai ko a noria iai te bwai ae bure iai? iai te bwai ae urua iai ara oi n tua? Bwa a bane n tia bwaai ni kabane te Tia Babaire akana n ara oi n tua. Ma ia am kantaninga ma am namakin bwa

ngaia e bon buakaka te bwai arei ao ko a bukina temanna te aomata bwa ngaia bon ngaia ae kaburea te bwai arei ao e na riai ni kaetia. E na nang kananokawaki anne, e kananokawaki anne te Beretitenti.

Ao tera ae e nang kabuanibwai iai Kiribati e aki kona n toutouaki te tua iaon Kiribati te Tia Babaire, e aki kona n toutouaki te Auti aei. Ngkana bon ngkoe tei Kiribati ao ngkoe tei anena bon akea am tai ko a karinaki naba n te karabuuti. E ang te Tia Babaire ma e aera bwa are akea rabwatan ae kam taku bwa kam raraoma ibukin te tua ma a ngaa taan bowi bwa ana kaeti bwaai aikai ni kabane bwa ti aki nnena aio. Ai mai ia naba ngkami taan kabwaranakoa te tua. Ngkana e tia ana babaire te tua te Tia Babaire e tia, antai n te Auti aei ae kona ni manga ekanako anne antai. Ao ngke te *Court of Appeal* ae e anga ana babaire antai mai ikai ae iai mwakana iaan te tua iaan ana tua Kiribati bwa e konan ekanako anne.

Ao kam na mwamwanaia kaain Kiribati n tera, bwa tera ae e a tia ngkai ni kabuanibwai iai Kiribati ao tera, akea e nang mano raoi Kiribati. Ma ti mangaongao ngkai n aron rongorongo mai iroum te tia kairiri. E taku te *Leadership code* ikai e kabwarabwara raoi bwa ti na karinea ana tua Kiribati ao ti na kaburaa ieta. Anne tabera ngke ti roko ikai ao ti aki roko ikai ni kan rabakau ni kaitarai baika a tia ni kateaki ni kamanoan Kiribati. Ngkami ae kam kamangaongaoa Kiribati. E taku naba te taeka bwa ana babaire te bowi e na karineaki. Ti aki ngaira Taan Tei aikai ae ti na nako ni kangai te bowi e bure am babaire. Ma ngkana ti taku bwa iai te bwai ae bure n ana babaire te bowi ti na bon manga uotia naba nakon ni nnena. I taku ngai bwa te bwai ae kam na uotia ti aki kukurei n te babaire ngkai ae karaoaki n ara oi n tua. Ao tera ae kona karaoia kona karaoa te *amendment* te Tia Babaire. Ko na uota te kaoti ikai bwa e nang oneaki te Biira are kona uotia nakomai bwa te onono nakon ana oi n tua Kiribati. Anne ae kona karaoia bwa ko aki kukurei iai ma ti aki nanona bwa kona nakomai ikai ao kona aonikai nakon te aomata ae akea rabwatana ikai akea ana bure te aomata aio bwa ti aki ngaia ae karaoa te babaire. Bwa te babaire ae e a tia ni karaoaki ngaia e ti kakoroa nanona ni mwakuria.

Ma akea ae koreaki ikai bwa ngaia teuaei e a baireia bwa e na mwakuri ni karokoa matena, akea. E nang aonikai te karaki anne ao e ribuaka ao ko kananokawaki nakoia kaain Kiribati. Bwa ko a kataia ni kauekea te iango irouia kaain Kiribati ae ngaia te aomata aio e nang karekea te kanganga iaon Kiribati bon te akea ae bon te akea. Ngke ae ko kamangaongaoira, ti karao tua ikai ma ti aki kabwaranakoa te tua ngaira. Ia ami beba ae ko kona ni kabwaranakoa te tua, iaa mwakam bwa ko kona ni bureburea te bwai are e baireia te bowi. Ao e aera ko a

taetaekina te aomata nanona ko aki ota ti aki te aomata arei, ti aki ngaia ae bairea baikai bwa babaire aika a karaoaki ae ko tiainaia ngkoe ao ko aki ota ngkoe. Te Constitution e karaoaki mai iaan ara oi n tua ao akea te bwai ae bure iai. Ao ngke e karaoaki ao iai bukin ae karaoaki iai ae akea ara kanganga iai. Ma are kam aki ota iai bwa are tia bane naba ni karikia Tia Moti ma Rooia ikai ao ti aki ota n te bwai ae ti taetaekinna ao ara iango are ti mena iai.

I totokoa te bwai aei ao I nanokawaki iroun raou n Tia Tei mai Abaiang bwa e na riai ni kamatebwai moa ao ngkana e na riai ni buokaki ngkoe ma te Beretitenti ae ngaia kam na buokia ara koraki ni kamatata bwa e raoiroi te bwai aei bwa ti na uotia nakon te Auti n Tei aei n arona aio e aki. I aki boutoka te kaoti ao I nanokawaki iroun raou n Tia Tei bwa ti aki anne anuan tei Abaiang, Abaiang bwa taian nao e bane arona e bati n rabwa.

Hon.Taoaba Kaiea: *point of order te Tia Bababire.*

Tibiika: Ngaia N na angan moa te Beretitenti am Point of Order.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa kanga e mwaneweia te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki are man te Kaitara bwa aongkoa au taeka bwa I bukina tao te aoamta are e nang mwakuri ni karokoa matena bwa anne aongkoa ti aki ana babaire ma au babaire. Akea au taeka anne ma tao e aki warekia bwa n au taeka I kangai e a tia n otinako te moti ana moti te bowi are e rietata ae e aki kunea te Tautaeka ae bure ma te kairua bon man te bowi anne ae I taekinna ao e rabwa.

Tibiika: Tera am *Point of Order* te Tia Tei mai Tarawateinainano.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa Madam Speaker I ti kan kaeta are e taku te Tia Tei mai Abaiang bwa e aki toutouaki ara tua te Tia Babaire. E kangai iai n ara tua ae e na kaboaki te aomata ni karokoa tokin matena. Iai ara tua ni kammwakuri aika a kammwakuraki iai ara botanaomata aika ana kaboaki ni karokoa tokin matena. Ao anne ae I nanonna te Tia Babaire ae e na kaetia te Tia Tei bwa ti ataia ti ataa te bwai ae ti taekinna. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki Hon.Vincent Tong e nakoim.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ao ibukin uarereke te tai ao tao I a bon ti kauarereke naba kam na bane ni Mauri. Te kaoti iaon ae tei ngkai imatara ngkai kanga aongkoa taekan te kammwakuri ni uaa tokin maeun te aomata. Aongkoa iai te naan kanganga aika ana reke iai ao ngkana ko bon karaua raoi n taraa raoi te moti ao kanga te bwai ae mwaneweaki te kammwakuri ae akea taina ae mwaneweaki ke ae katauaki. Ao I taku bwa iai te kaokoro ikai.

I taku bwa n ara maroro ngkai n te kaoti aio I aki ataia e na manena ke e na akia o I kabwara bure iaon au kaeka anne. Bwa are ngai irou kanga aio te Tautaeka ni inaomata iai mwakan tao te Executive ke te Tautaeka te Beretitenti ma kaain ana kabineti, iai tabera ngaira Taan Tei ti kakarao tua ao iai naba te rabwata are te tabo ni kabowi are tua ake ti a tia ni karaoi ngaira ti angan te kabowi bwa e na bairea te bwai teuana ma teuana.

E a tia ana babaire te tia moti are rietata e a tia naba ana moti te bowi ni manga tang ao taan moti ake teniman are e taekinna. N na ti kauringa Kiribati ao bon te Auti aikai naaka aman aikai te CJ ke te tia moti are e rietata taan moti n te bowi. Nakai angin te tai ngkana a roko ao a mmwane a rangi ni maan ni mwakuri ao e rangi ni kanganga te mwakuri aio ao ai iraua te ngaa aia keiti. Ao I taku te taeka are tao bon ongora n ae e memere ma ngai n au koaua ti na ongora n aia babaire nakai bwa nakai ti aki te unga ae memere. Nakai moan te mwatai I taku bwa irangaun ke iraman ae a tia n *apply* nakomai ao nakai te naan kabanea ni bwakuaku ao ngaia a tia n ongoraea te keiti ae e a tia irouia.

I taku bwa bon oin raoi te kanganga tao e a rangi n rawata tao e bobuaka n tabetai ko bobuaka ni iango ma te moti ti bane n tia n tei n te bowi n te tai teuana ma teuana are I a tia naba ni konaaki n te kabowi I aki kukurei iai are akea mwakau bwa are aio te Tautaeka ni inaomata ao iai mwakan te rabwata ni kabowi ni bairea aio. E onrake te news taekan te keiti aio. Ao n ai aron taekan te kaoti aongkoa tao te kammwakuri aio aongkoa ngkana ko wareka taetae ni Kiribati bwa are kanga e kaokoro. I kabwara bure te Tia Tei kanga e kaokoro te rairairi n taetae ni imatang ma te taetae ni Kiribati ma aongkoa te iai te kanganga ae e na kona riki.

I taku bwa bon tenan babaire aika karaoki ngkai are kanga rongorongon te kaoti aei e na kaetaki aio mwin iai kangaanga aika riki n taai aika na roko ma I taku bwa bon man babaire ake a tia ni karaoaki I taku bwa a bon namakinaki bwa iai kangaanga aika ti namakinna n te tai aio nanona angkoa kanga tao te bwai ae ti kataia n taobaraia ti a manga bon kabaitia riki kanga ti te kauring iaon anne.

I taku bwa tao au kabanea ngkanne *note* te Tia Babaire bwa are I taku bwa e rangi n rawata taan maroro iaon aio ao e na okioki I ti kauringa bwa te *appointment* are e nako iai teniman tena n *party* nako iai bon Te Tia Moti are e rietata kain te PAC ao bon te Beretitenti ni kabane ti aki nanona kanga e na katauraoia ao temanna e a tia tiainaia naba kabwara au bure I aki tatarai ngai n au koaua ao bon tabem kai e a tia ni rineaki Te Beretitenti tabena e na *make sure* ke e na bon kakoaua raoi bwa bwaai ni kabane ake e tiainai ti na mano iai ngaira kain Kiribati I

taku bwa n te tai arei e a tia n tiainaia ao I taku bwa e na riai n tiku ma ana tiaina anne. Ao irarikina ngkana e bwati te kaoti aio ao I ti kauringira bwa are nanona titabo bwa ti kakoaua bwa iai te kangaanga iai tao te kairua n te *appointment* kai e a tia n tiaina ao e na bukinia Taan Moti ke Te Tia Moti are e rietata kanga I ti kauringko aio teuana te bwai ae I taetaekinna n taai nako *the first rule of management* kanga *is always your fault* ngkana ngke te tia kairiri iai te bwai ae riki ao e kairua ae kona bukina temanna ngai au koaua *everything* am koaua am bure. N na aki kabwabwaki te Tia Babaire ao ko rabwa ngkai ko a tia n anganai au tai ao I totokoa te Kaoti ko rabawa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon e nakoim

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker aio teuana te kaoti ae moan te kakawaki Tia Babaire bwa kaetan aia ongora te botannaomata Tia Babaire ao ti karabwa te Tia Tei mai Abaiang are e a tia n tabeka ana kaoti aei te Tia Babaire ao ngke ti moan warekia ao ti taku tera e kataia ni karaoia te Tia Tei aei, a kataia ni irantanga aia itera bwa ngaira tiaki te bowi te Tia Babaire ngaira mwangan te Tua ae Maungatabu teuana mwangan te Tautaeka ae Inaomata teuana ae kaokoro mwakana ma te botaki ni kabowi te Tia Babaire ao ti a tekateka n te tai aio Tia Babaire bwa angkoa ti nang babairea mwangan naba te Tautaeka ae Inaomata ae te *Judiciary* Te Botaki ni kabowi bwa angkoa e bure ana moti te Tia Babaire. Tiaki ngaira anne kawaina Tia Babaire e a tia n taekinna raora n Tia Tei mai Abaiang are ngkana iai nanora ni kan kaeta aio tiaki taina aio Tia Babaire bwa tiaki nanona bwa ti na kateibai ngkai ikai ao e warekaki ao ngaia uangaun tabun arei ao tengaun tabun aio e tokanikai arei e a tia ikanne. Kain Kiribati ao a tia n taekinna bwa buren te karaki mai moana bon mai iroun ara Beretitenti ae karineaki bwa are ngaia are e tiaina te *Instrument of appointment* ao e taku ao tao ai kairuau bwa are e a rangi ni mwaiti kurikuri au mwakuri ao I aki karaua raoi n taraia ao I a tiaianaia naba bwa nanona ngkana ngaia anne ao nanona e kananokawaki ana kaeka Te Beretitenti bwa e aki karaoa tabena ibukin kamanoan te botannaomata ao ngke arona bwa e karaoa tabena ao e na kangai e koaua I a tia ni karaoia ao I kaokia ao aki kan ongo irou ke a tia n ongo irou bwa are n otara te Tia Babaire e kona ni kaokia *once* ao ngkana e aki iraki e a riai ni ira nanona teuare e na tiainaia te Tia Babaire. Ma kain te *process* anne te Tia Babaire ti a kitanna ao ae tia roko iai ngkai ao e a bukina Te Botaki ni kabowi te Tia Babaire ara rabwata ae moan te kakawaki n ara Tua ae Maungatabu te Tia Babaire ao ti kan tuangia kain Kiribati bwa te kairua tiaki mai irouia Taan Moti bwa angkoa te Iabatera Taan Moti ake a moti n te *High court* te Tia Babaire ao te *court of appeal* a kaetieti iaon ana

Tua Kiribati te Tia Babaire ana Tua Kiribati tiaki aia Tua ae te Beretitenti e a kan toka iaon te Tua anne te Tia Babaire , ao ibukina bwa e a tia n aki karaoa tabena ao e a kaokia nakon te botannaomata ae nakoia Taan Moti bwa e nang kaunia kain Kiribati e nang kaunia kain Kiribati.

Irabong nako ao ti taekina naba taekana ikai ao e taku ae nang boo te buaka bwa aio te bwai ae kataia ni uaiakinna Te Tia Babaire bwa e nang kabuakaia kain Kiribati bwa a nang un ibukin te bwai ae bon ana waaki n te moan tai bwa e aki karaoa raoi tabena te Tia Babaire ao tao iai Minita akana irarikina ae kain ana Kaebineti ni kataia ni buokia te Tia Babaire aki buokia te Tia Babaire a buoka naba te aekaki ni iango aio te Tia Babaire.

Ai kawara abara ae Kiribati te Tia Babaire ngkai ti a roko n te mwaneka aio ao taan kairiri aki kairira nakon te mwaneka ae Tamaroa te Tia Babaire ao a bukina te rabwata teuana te Tia Babaire bwa e aki karaoa ana mwakuri ao ibukina bwa te Iabatera, Tia Babaire e a kaan 30 ana ririki te aomata ae a unekinna te koraki aikai ikai ao e aera bwa a bon *appoint him* bwa *Judiciary Judge* n te moan tai Tia Babaire e aera ngakana ngaia bwa aio te kangaanga. Tia Babaire ti a kataia ngkai imwin te maua n taekinna bwa e bure ae karaoaki ao e taekinaki ao tera ti na karaoia ngkai tera ti na karaoia ngkai n aio te Tia Babaire akea bwa are ti na riai Te Beretitenti moan te bebete bwa kona butimwaea ana moti te bowi are mai ieta te Tia Babaire kona butimwaia ni kangia ngaia ao N na karaoa nanona, nang kaoka te *passport* e na kaokaki teuaei nakon ana mwakuri bwa akea riki ao ngkana ko nano buaka iai ao ngaia arei uotarake am *amendment* bwa kona *amend the Constitution* te Tia Babaire ao ngkana e bwati mai ikai te Tia Babaire bwa tera am *amendment* ao anne ngkane ae kona ni karaoaki nanona mai imwain anne akea te bwai ae kona ni karaoia te Tia Babaire bwa ko aki kona n toka ioan te *Constitution* ae ara Tua ae te kabanea n rietata n Tua te Tia Babaire. Ko aki kona naba n aki ongo ana taeka ara kabowi ae te kabanea ni kakawaki te Tia Babaire ni kakannato ao e koaua ae taan moti aikai a bane aroia te Tia Babaire ao I aki kona ni kakoaua ae a roko mai itinaniku Tia Babaire bwa ana kabwakea te Tua te Tia Babaire.

Ai iraua ara ririki ni inaomata te Tia Babaire 40 tabun ao ara Taan Moti n te bowi ae rietata man taai akekei ni karokoa ngkai mai Abatera te Tia Babaire tao e koaua ae ti na uarokoira nakon te tai teuana are a nang kona ni uota aio aio bon ara *Local Lawyer* Tia Babaire ma tao a tuai n roko iai Tia Babaire ao ngkana a na roko iai te Tia Babaire are bon te rabwata ae moan te uarereke abara ae Kiribati Tia Babaire ko a kina naba te Tia Moti ae Rietata iai buuna iai ana koraki ma ana koraki buuna ao e tiku bwa te *High Court Judge* ao tera riki ngaia are aikai

particularity Tia Babaire are ti na riai n atai ao tina aki bukibuki ni waewae ni kataia ni kaminoa nanon te botannaomata bwa angkoa e a bure aio bwa e bure Te moti mai eta. E kai te bure bon mai iroura bwa ti rawa n ongora ao ni karinea ana moti te bowi are mai eta ae ti riai ni kaota te banna anne ae raoiroi nakoia ara botannaomata nakon are ti nang kaunia bwa angkoa e a bure mai irouia naakekei bwa Iabatera te Tia Babaire. Tia Babaire I totokoia te kaoti ao I nanokawaki n tekaoti aei.

Hon. Tekeeua Tarati: *point of order*

Tibiika: Ngaia I anganiko moa Te Beretitenti tera am *point of order*

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker kanga titabo ma are e taekinna te Tia Tei mai Abaiang are ngkoa are iai au taeka ae I bukina te kabowi ma akea I bon taekina ana moti te bowi are e rietata ae akea te bae e bure n te *Executive* ma tao aki wareka ana moti ma, are ti na kaotiotia nakon Kiribati anne are a bukina te Tia Moti ae Tei Abatera are kanga kain Toromon are te Tia Moti mai imwaina ti aki kan taekinna anne ma anne are te moti ana moti te *Court of Appeal* ke te bowi ni manga tang ao ti aki au taeka anne ae angkoa I rawa ni bukinaki bon ana taeka te bowi ni manga tang ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita n te *communication* tera am *point of order* e nakoim

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Te Tibiika bon titabo ma are e taekinna Te Beretitenti ma N na katurua naba bwa are aki tao aki wareware naakai n ana moti te *court of Appeal* are te *Court of Appeal* e aki kuneaki te Beretitenti bwa e aki karaoa tabena ma e bukina te Tia Moti ae rietata are mai imwaina bwa e aki karaoa tabena nanona eti te bae e karaoaki man te *Executive* ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon. Koraubati Remuera e nakoim

Hon. Koraubati Remuera: E rarabwa Madam Speaker tao imwain ae ti na waaki Madam Speaker ao ti na kamwaitoroa teutana n te bwana ni kamauri ni kamaurira moa n te bwakantaai aio ao ti a moanna naba mai iroum Madam Speaker, Te Beretitenti Minita kabwara te bure Te Kauoman Beretitenti ao Minita Te Leader n te Kaitara ngaira Taan Tei ni kabane kain au abamwakoro ae Maiana ao ai bon kain Kiribati ake a bane n ongora n auan te bwakantaai aio te bwana moa ni kamauri mai irouia kain Maiana kam na bane moa ni mauri.

E koaua Madam Speaker tao e bon kakawaki bwa ti na arori ara koaua n te kaoti ae moan te Tamaroa aio Madam Speaker ao e koaua n aekakin are ko taekinna Madam Speaker e bon nang tikiraoi kanoan te kaoti aio Madam Speaker ao bon

kauarerekeana Madam Speaker kanga bon te raraoma ke kabwaranakoana ae ti kona ni kauarerekea Madam Speaker te raraoma are e irekereke ma te kamwakuri ni karokoa tao te mate Madam Speaker . E koaua Madam Speaker ngkana ti karaua ni kabwaranakoa te mwakuri ni karokoa te mate ao n tara ara itera ngaira kain Kiribati I taku bwa tiaki birinako man te koaua are ngaira kain Kiribati ti bane ni kabaeaki n te tai iai ara tai ni kabane, n aekakira ngaira ni kabane iai ara tai are ti na toki iai bwa tao ti na mwakuri ke tao ti na aera ao ti bane n raraoma bwa tera are imwina ao tera are imwina Madam Speaker ao I taku bwa e kakawaki Madam Speaker ae ti na kabwaranakoa ao aio Madam Speaker are I a kaota naba boutokakin te kaoti aio Madam Speaker n taekana are ti na bon riai n raraoma. Ti na bon riai n raraoma bwa bon iai te aekaki ni kamwakuri aekakina aio Madam Speaker ngkana ti tarai aaba aika aaban naba te Kaomanwareta iai naba aekakin te kamwakuri aei naba Madam Speaker.

Kanga bon te kakaewenako Madam Speaker bwa are e koaua ngkana ti tara ao bon te kakabwaia teuana Madam Speaker ngkana ko rineaki bwa ko nang mwakuri ni karokoa tao tokin aonnaba ke tao ai tokin naba am aonnaba are ko na bon toki iai Madam Speaker kanga tao te mwakuri are e a kaman kamiiaki iai teuare e anganaki te nakoa aei Madam Speaker ke tao tera aron kabwaranakoana Madam Speaker, bwa e koaua Madam Speaker n aekakin are e taku kanga e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang temanna are kanga e maneweia bwa e taku bwa akea n ana taeka te bowi are kanga te nakoa are anganaki te Tia Moti e na taua ni karokoa tokin maiuna ao I taku bwa kanga e mataata naba imwin te bowi n ana moti te bowi ae kanga e bon karaua ni kamataata are e bon anganaki te mwakuri ae e na taua ni karokoa tao matena Madam Speaker. Aikai Madam Speaker kakoaua are I kataia n aroria ao I taku bwa e mataata are bon kaokoro tein te *motion* aei Madam Speaker ao ana kabwaranako te bowi ao ti na aki n aekakin ae ko taekinna Madam Speaker ti na aki nang roko n te itera are teuana ae ti kakawaki aron ana *interpretation* te *Court* ngaia e riki Madam Speaker kanga e kuri e a kuri ni mangao iai tei Kiribati ao I taku bwa taben te Beretitenti ao te Tautaeka karuoaia koraki ake a toka i taubukin ana auti Kiribati ao I taku bwa aei Madam Speaker te bwai ae kakawaki bwa are bon iai taben Te Beretitenti ae kataia ni mena ao ni kakoroa nanona ao ni matoa iaona Madam Speaker bwa e na aki bainikirinaki Kiribati.

Ma I taku bwa aei te itera Madam Speaker ae e teretere n te kaoti aio bwa bon te raraoma te raraoma n te kamwakuri ni karokoa tokin maium Madam Speaker ae I taku bwa ngaira kain Kiribati ngkana ti ongo

aei ao ti na bon nang mimi bwa are ti bane n ataia ti bane ni kairaki n te tai ti tetikina Madam Speaker ma tao bon Kiribati nako tabona ti bane ni mwakuri ian te tai ae ti anganaki Madam Speaker ao aio Madam Speaker au koaua are I kataia ni kabwaranakoa Madam Speaker n te bwakantaai aio are te kamwakuri ni karokoa tokin te maiu Madam Speaker ao man maroro aikai Madam Speaker ao I rangi ni boutoka riki te kaoti aio ian taekan ae te raraoma ibukin te kamwakuri n aekakina aio Madam Speaker ao e rarabwa Madam Speaker.

Hon. Dr Kautu Tenaua: *Point of order*

Tibiika: Ngaia Tia Tei mai Abaiang tera am *point of order*

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao tao I kan kamataata nakon te Tia Tei ae karineaki mai Maiana bwa akea ian te kabaebae arei ae koreaki ae na mwakuri ni uaa matena akea ngaia are ti na bubuti te Tibiika bon ngkoe naba ae ko na riai n raumea te bwai aio man te moan tai bwa e ngaa te *fact* ae koreaki ian te kabaebae nakon te Tia Moti anne bwa e na mwakuri ni uaa matena akea te taeka ni matang ae na kona ni kabwaranakoa anne akea, ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher e nakoim.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I kataia ni wareka te kaoti aio I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang ma I warekia n taetae ni Kiribati ao kanga I aki nang ni mataata iai ma I mataata n ae kabwaranakoakina n te taetae ni matang, bwa te kaoti aio Madam Speaker kanga e a bon aki karekerekeaki ma te aekaki ni *case* ae tia n reke kanga bon irou ngai bwa e na bon riai ni bon ti tei te aekaki ni kaoti aio iaon te raraoma are e taku te mena bwa e na riai ni akea te kamwakuraki ni karokoa tokin maiuna ao ti boraoi n anne ti bon rangi ni boraoi bwa bon akea ae kona ni kamwakuraki ni karokoa tokin maiuna Madam Speaker. Ma ngkai e karekerekeaki ma te moti n te *Court of Appeal.*

Ao kanga I raraoma ngkanne iai bwa au raraoma iai Madam Speaker bwa titabo ma e nang tuanga te auti aio bwa ti nang kakea tao ti nang kamauna ao anne ae I raraoma iai Madam Speaker bwa are ian ara Tua ae Maungatabu ao ara waaki n Tautaeka ao tia ni katannakoaki tenan tibwanga aika teniua ao nanona kanga e aki rangi n teretere n te kaoti bwa tera ae tangiria te tia tabeka te kaoti bwa ti na karaoia n te Auti ni Maungatabu aio. ti na ti bonnanoa te koaua ae kangai bwa akea ae kona ni kamwakuraki i Kiribati ni karokoa tokin maiuna ao ai ngaia naba anne Madam Speaker kanga aingkam kai e a manga

karekerekeaki ma te aekaki te *case* arei ao kai e karekerekeaki ma arei Madam Speaker ao I nanokawaki ngai ngkanne iai bwa I totokoia ian au koaua ae I taku ara bwai ni kumea arei bwa tiaki ngaira te Auti ni Maungatabu ae ti nang manga kaeta te bowi ae rietata ke te bowi ni manga tang ao N na bon titiraki ni kangai Madam Speaker ngkana arona bwa ti a kamauna arei ao antai ae nang manga reke bwa taan moti ni manga tang antai ae ti nang onimakinna, ao ian ara Tua ae Maungatabu e rangi n teretere bwa aio kawaina ae na riai ni kaetaki iai bwa are e koaua ae tiaki ngaira taan kabwaranakoa te Tua.

Ngaia are I boraoi n te kantaninga are e tabekia iai te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ma ngke a karekerekea ma te *Case* aio Madam Speaker bwa e a bon bane n ataki te *case* aio ao ngke e arona bwa e bon katukaki te *case* aio bwa bon te bwai teuana ao e kaitiaka raoi are bon ana kaoti are bon ti kangai bwa tiaki te Maneaba aio te Maneaba ni Maungatabu bwa e na ti boutoka te koaua ae akea iaon Kiribati ae na kamwakuraki ni karokoa tokin maiuna ao ti boraoi n anne I boraoi iai Madam Speaker. Ma ngkai e karekerekeaki ngkai ma aio ma te bwai ae riki are te *case* bwa I aki tei ibukin temanna ma temanna Madam Speaker ma I tei n au koaua ae I taku bwa iai tibwangara aika rangi ni kakawaki ae ti a tia ni katannakoaki iai ngaira te Maneaba ni Maungatabu Te bowi ae Rietata ao te *Executive* are bon rabwatan te Tautaeka ao I rangi ni kakoaua te koaua are kangai bwa bon iai mwakan te Tautaeka ni kona ni karaoia ma I nang nanokawaki bwa I bon tekateka ni kan ongora naba iroun Te Beretitenti bwa tera ana anga te Tautaeka ni katamaroa aio ao akea te bwai ae I ongo iai ma e ti karanakina te bwai ae riki. E ti karakina te bwai ae riki ao ti boraoi n are e taekinna te Beretitenti ma tao I kaokoro ngai ngkanne ni iango bwa kanga I aki kan kumea ngai te rabwata are teuana ma ti na kakaea bwa tera te anga ao teuana te anga ae e a tia n tabekaki Madam Speaker bwa ngke tao arona bwa te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang are e tabeka te kaoti aio e karaoa ana bitaki nakon te Tua bwa e aonga n ae e wene raoi ngkanne man te tai aio.

Ao are te bwai are e riki ti a bon katikua nakon te Tautaeka I aki kan rokoa bairiu ngai n te bwai are e riki arei bwa are bon arei taben te *Executive* tera ae e na karaoia te Tautaeka ma te moti are otinako bon ana bwai anne ma ngkana e nang karinira ngkane ikai bwa ngaira naba ae ti na buoka tao te bwai ae riki ao I taku bwa tiaki tabera ngaira anne Madam Speaker tiaki tabera bwa ti na kautaba tao te moti are e otinako man te *Court of Appeal* bon iai akana tabeia akanne ngaia are ngai mai irou Madam Speaker I butimwaea aan ana tabeka te Tia Tei ae karineaki ma I a totokoia ian ae kanga I a raraoma bwa ngkana arona bwa e otinako te moti ngkai n aio ao

tao tera are e na kumea te rabwata are bon tia ni katabuaki ian ara Tua ae Maungatabu bwa bon arei tabena ao ngkanne kanga I a raraoma iai Madam Speaker ngaia are kanga I totokoia ian n au koaua ao I taku bwa I aki kan karinaki n are te rabwata are teuana I butimwaea ana koaua ae I taku bwa akea iaon Kiribati. Tia ki kariaia bwa iai ae na kamwakuraki ni karokoa tokin maiuna I taku bwa anne ai bon te Kamanga, ma I ti totokoia ian au koaua ae I taku bwa I raraoma bwa ngkai e aki nang mataata bwa tera raoi ae tangiraki ikai tera raoi ae tangiria te Tia Tei ae karineaki ao e rabwa Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa nakoim Tia Tei ae ko karineaki mai Tabuaeran ao Kanton Hon. Bakaia Kiabo e nakoim kabwara au bure te Tia Tei ae ko karineaki bwa I a kaburea abam te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon. Bakaia Kiabo e nakoim.

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I nang kaman kateiteia baiu ma kanga a bon kan bane maroro a tia n taekinaki irouia taan maroro ma imwain ae I waaki ao I bon reita naba te maroro iaon te kaoti aio ao I a karautaeka moa nakon raraou are te Tia Tei mai Abaiang I a totokoa moa ana kaoti n te tai aio ia bukina aikai.

Teuana n aron are e a tia ni maroroakinna te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari are e a bon tia tabeia naake a tia ni katukaki n te mwioko aio ngke ti bwaina aron te Tautaeka ae te *Democracy* ao bon iai rabwata ake teniua ao n aron te totoko are te moan e a tia taben te kabowi, ae I taku bwa anne ae ti bon bane ni karineaki ao ti na riai naba ni kaunagaia kain Kiribati bwa ana riai n ataa anne ao ni kakarinei aekaki ni babaire aikanne. Ao ngkai n aron kabwarabwara ake a tia n nako ao ti a manga kataki ni kamangaoia ao ti a kataia ni kamangaoia kain Kiribati bwa titabo ngkai ngkai I totokoia bwa titabo bwa kanga ti nang manga maroro ao n aron are kabwarabwara naba te tia uota te kaoti bwa kanga e kabwarabwarai moti ake a tia ni kanakoaki ao kangai titabo ma iai kairuaia bwa a bukina te Tia Moti are e rietata bwa e na okiraki n te babaire ao ni bon te moti naba are a kanakoa te *Court of Appeal* e aki ti bukina te Tia Moti are rietata ngkana kam bon wareka raoi naba te moti.

E bukina e na okiraki bwa e kataia naba n *defend* ana rabwata ni kabowi ma e kaokia nako n Te Tia Moti are e rietata ao te PSC are e bon kaineti naba anne ma aron te *appointment* ngkana kam tara ami kibu ane 81 ao aron te *appointment* e bon koteaki iai bwa antai rabwata ane te kauoua *section 2,* ao e bon koteaki iai bwa imwain rineakin te *Judge* nakon te *High Court* bwa e na ibuobuoki ao bon Te Beretitenti ae na reitaki n ana ibuobuoki te *Chief Justice* ao te *Public Service* ao anne raoi ae moan waaki iai te

appointment ao ngke e waaki te *appointment* ao anne are e a mwakuri naba ma ara Tua anne te *Court of Appeal* ao anne are ngke e a manga kanakoa ana moti ao e aki naba bukina te Tautaeka bwa e kairua ke antai ma e a bukina manga te rabwata are e bon anga te *Appointment.*

Ngaia are ana kaeta naba aron aia maroro e aonga n ae mataata naba Kiribati bwa tiaki ti te *CJ* are e tao *John Muria* ke antai ane bwa ngaia ma te PSC aika a na manga okiraki ni kairua ao aio ae bon bwarabwara n te moti ngkana a bon ti naba raoi aia moti kain te Tautaeka ao I taku bwa anne ae ngaia kanga tiaki nang kan maroro iaon te mena aio bwa ibukin te *case* bon ti iaon tarakin aron manin te kamwakuri ao aio I taku bwa bon iai naba ian ara Tua. Ngaia are aio I taku bwa ngkana e kan kaitiakia raoi te Tautaeka e na okira te CJ ao te PSC ni kaeta arei ni manga kaoka aron ana babaire e a tia ni moan anga are *for the lifetime* are akea tokin ma anne naba bon iai n ara Tua. Ao I taku bwa ngkana e manga tangiria riki bwa e na bon kaitiakia ke an uotia bwa ai te onono nakon te Tua te Tia Tei ae karineaki.

Ao aikanne ae ti kan reita iai te maroro kanga a bon bane ao I taku bwa ana bon mataata kain Kiribati ao I taku e a bon tia nako te mataata ao ngaira ti manga bon kataia ni kaminoia ara botannaomata ao n tokin minoia ara botannaomata ao e nang eti are e nang boo te buaka kee ao ti aki anne ae ti kantaningaia ngaira taan kairiri bwa ti na kariia nakon ara botannaomata nakon te buaka ma ti na kairia nakon te kabanea n ota ao te eti ae ti na teimatoa ni waaki iai ao a na teimatoa naba ni waaki Tautaeka akana imwina ao te roro ane imwina ao ane imwina riki. I taku bwa aikai Madam Speaker reitan te maroro ae I taku bwa e nang kakawaki kai e a manga roko inanon te Auti n Tei kai e roko inanon te Auti n Tei ao ti na manga bon bane naba ni kataia ni kamataataia ara botannaomata bwa aio tabera ae a tia n rineira iai te botannaomata bwa ti na buokia inanon te kamataata e itiaki ao eti ao e koaua ko rabwa Madam Speaker ao I a kabwara buren te maroro ngkana iai.

H.E Taneti Maamau: point of order

Tibiika: Ngaia terana am *point of order* Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: I karabwa te Tia Tei temanna mai Kiritimati ao Kanton are e kaokioka te taeka ae te buaka ao tao e tabekia naba ngkoa ma e kawa ni bitara te ongora bwa angkoa anne au taeka ae angkoa nang kaunga te buaka ma are te bare I bon taekinna n tibwangau ae mangori ae I anganaki iroun Te Uea. N na teimatoa ni buaka n taraia bwa e na aki bainikirinaki ana Tua ae Maungatabu Kiribati ti anne I aki kangai bwa a nang buaka aomata ma kanga ngkai e nang riki bwa angkoa au taeka are bon ngai ae N na

teimatoa ni buaka n tibwangau ae I anganaki angkoa a nang buaka te botannaomata ma I ti kan kaitiaka te taratara akea au taeka ae I kaungaia te botannaomata bwa a nang buaka ao e rabwa.

Tibiika: Ao I angan Te Kauoman ngaia tera am *point of order* Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: I ti kan katurua naba te maroro are angkoa e bon teimatoa ni bukinaki Te Beretitenti ibukin are angkoa ngaia are e kaburea te *Contract* arei ao n aron ae e bon taekinaki e taekinna naba te Tia Tei mai Kiritimati bon tiaki bwa bon Te Tia Moti are e rietata e bukinaki ao tao e koaua bwa tao e na manga rekereke ma te PSC ma akea rekereken iai Te Beretitenti n aron are ti bon teimatoa ni uneakinna Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan Te Kauoman Beretitenti ae karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker kai ko karekea au tai naba e koaua bwa are uarereke te tai ti na kabaitia e a bon nako taian maroro ma I taku bwa N na ti kaeti maroro tabeua bwa I taku te bae e akin ang eti n te maroro ti aki uneakinna bwa antai ae kangai N na mwakuri ni karoko mateu ma ti kawenea ara raraoma iaon te moti ti aki kangai bwa antai are e taekinna bwa e kan mwakuri ni karokoa matena ke e aki , ti uneakina te moti ae ngaia ti raraoma iai ao I taku bwa e bon oti n taekan te kaoti ma I taku bwa bon iai naba tao e aki bwanin raoi n ota Madam Speaker bwa tao bukina ti bon aki ware te *Judgement* ao I taku bwa ngkana ti bon warekia ao e na mataata. Bwa e kangai ao ngkana ti bon ira naba moan te bowi aio bwa te bowi aio e bon moanaki ngke aki *extended* ana *Contract* te *Judiciary Judge* ao e kataia ni kateira ngkane ian te koaua are e na riai n *Judge for life* ao anne are e boutokaia te bowi ae rietata ao anne ngkanne ae karika bwa are e nang tiku n arona aio, ao anne ngkanne bon te raraoma Madam Speaker ae kanga ti a bon aki nora riain ae te kamwakuri *for life* e koaua kanga ti aki noria iaon Kiribati bwa antai ae a tia ni mwakuri *for life* kanga ti ataia bwa tao ti Te Uea n Aine ae kona ni mena *for life* i Kiribati akea ana Uea Kiribati bwa are iai tokin te mena n taainako.

Ma tao e koaua ma tao anne te *introduce* ma aio ti uneakinna Madam Speaker ao aio raoi te raraoma ae roko mai iroun te botannaomata ae kamwakuran temanna Te Ianena ke tei Kiribati ni karokoa tokin maiuna bwa kanga e a bon aki nonoraki ao tao te koaua bwa ngkana te *Administrative Error* ao I taku bwa e na riai ni kaetaki e na bon riai naba ni kaetaki iroun tao te tia kateaki ao tao e a moamoa riki iroun buun te Tia kateaki are bon ngaia ngkai ae kanga e tekateka n te Auti ni Maungatabu aio ao tao ngaia naba temanna ae kanga iai nanona ni kan kairiri n taai aika na roko. Ngke

arona bwa tao e ibuobuoki naba anne ma e raoiroi bwa tao e koaua bwa tiaki nanona bwa e na roko n ana mena n te bowi ma are kanga bon te eti ao te riai kanga bon akea te aomata ae na uneakinna bwa e nang uneakinna bwa ai bon ana *right* ae nang mwakuri *for life.*

Tao N na kaira te mena Madam Speaker nakon ara Tua ae Maungatabu ngkana ti wareka te *preamble* ke tao tera n taetae ni Kiribati tao ana bukinikora Te Tua ae Maungatabu ao e nang matata e taku ana taeka te *preamble part of it* ao ko kona ni warekia n te *Constitution* N na warekia moa ni imatang ao N na kataia n rairia ni Kiribati *In implementing this Constitution we* ngkana *We* ngaira i Kiribati *We declare that I. the will of the people shall automatelly be paramount in the conduct of the Government of the day* ao akana imwina riki, ao tekaua ngkanne *we shall continue to cherish and a both the customers and traditions of Kiribati* . I taku bwa e kakawaki ae n aron ae tao ni Kiribati e bon kakawaki ae karaoan bwaai ni kabane e ngae ngkana ti ira te *constitution* ke tera ma ana riai ni karaoaki n aitara ma nanon te botannaomata.

Te titiraki ngkanne ae ti na kawenea imatan te auti aio n rekereke ma te Kaoti aio tera nanon te botannaomata ae na riai ni kamwakuraki temanna n tokin maiuna tiaki kangai bwa antai ae kamwakuri ni karokoa e toki maiuna ma ti taetae iaon te moti. Tera nanon Kiribati ngkana e kaweneaki imatana bwa iai temanna ngkai ae anganaki te kariaia bwa e nang mwakuri ni karokoa tokin matena ao anne ngkanne mwakan te *Constitution* bwa e kaitara ma nanon te botannaomata ke e aki ao anne ngkanne ae I taekinna ao bon ngaia anne ae I kataia ao e koaua ti taetae iaon *Separation of Power* ke tera I taku bwa e mataata anne e mataata anne Madam Speaker e bon tannako taian *three arms , The Executive, Legislator, Judiciary* bwa ana bon tannako ma mwakaia aika kakaokoro ao e koaua akea temanna ae na ekanako mwakana.

Ao tao e koaua teuana mwakan te *Executive* ae anganaki bwa e na kataia naba n *check* iaon te *Court* ke Te *Judiciary* te *Enforcement Power of Enforcement* e aki anganaki te bowi e aki anganaki te *Power of Enforcement* ibukina bwa are e bon kariaiakaki te *Executive* bwa e na *check* mwakan te *Judiciary* ao e koaua tao n te tai aio e karaoaki te *Enforcement* eaki iraki nanon ao tao a bon ataia naba raora aikai bwa are a tia ni wareware n te *United State* Te Beretitenti e aki *mandated* bwa e na *carry out the court order* anne ao e kona ni karaoia e *research* iaona. Ma e rabwa man taeka akanne tabeua Madam Speaker ao I boutoka te kaoti ae nang Tamaroa aei e rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim

Hon. Taberannang Timeon: Au *point of order* Tia Babaire bwa tiaki mena n te *United State* ti mena n te *Republic of Kiribati* ao ana Tua Kiribati ti na riai ni karinei Tia Babaire ngaia bon naakai ae a *fan the fire of* aia *suspicion* aomata a kaunia aomata bwa e a toka temanna akea taekan ae na kaboaki ni karokoa matena e kangai ana *appointment* e *indefinite* Tia Babaire ma e aki kangai ni karoaki ae taunaki n ruan matena te Tia Babaire ma ai bon aia rairairi naakai bwa a kaunia te botannaomata ngaia are ti na butia naakai e a tau e a tau ngkana bon anne otam ao tai manga kaunia kain Kiribati

Tibiika: E a teretere am *point of order* te Tia Tei

Hon. Taberannang Timeon: bwa e aera kona katekatekai antai ngkoe bwa kona katekatekai antai ngkoe

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ao ngke antai ngkoe

Tibiika: Eaera kam a bon taetae I a kaotinakoi ngkami ni kauoman

Hon. Taberannang Timeon: Ko riai n tataraia Tia Babaire bwa e katekateka te Tia Tei bwa antai ngaia

Tibiika: Ao bwa eaera kam a un I a kaotinakoi ngkami ni kauoman

Hon. Taberannang Timeon: Akea ngaira

Tibiika: I kona ni kaotinakoi ngkami ni kauoman ngkana I taku bwa N na kaotinakoi ngkami I a kaotinakoi naba ngkami ma N na kabwara ami bure

Hon. Dr. Teuea Toatu: Kabwara au bure bwa are tiaki ana moan tai te Tia Tei aio kanga n tatakaruai n te auti aio ngaia kanga I bon aki kona n taotaona nanou ngkana I taetae ma N na karautaeka kabwara au bure Madam Speaker.

Tibiika: Te kabanea ni bwai ae I kona ni karaoia N na kaotinakoi ngkami e nang kakawaki tibwangami ao nakoami ae kam a tia n rineaki nako iai te kaotinakoaki bon teuana te kangaanga nakoia kain ami abamwakoro bwa ana aki manga ongo bwanami ao ana aki ataia bwa tera ae kam karaoia ngaia are anne te kabanea ni bwai ae N na karaoia nakoimi ae N na kaotinakoi ngkami, N na bubuti ngkami ikarinerine riki inanon te auti aei ao ae kam a uaia ni kabwara bure. An tai tuangai bwa antai ae na kabwara ana bure ao antai ae na aki uaia ni kabwarai ami bure ibon iroumi bwa bon aron te maroro aei ti na butimwaia aei e kamaiu n ami Auti n Tei inaomatami anne ma iai ara Tua ae ti na kona ni ira nanona n te tai teuana ma teuana ibukin kanakoraoan ara bowi aei ao bon ira nanomi anne ae nang kakawaki ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki ae te Tia Tei mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua te kamauri ae mwaitorotoro n te bwakantaai aei ngkai ti a rinanoaki ma te kaoti ae kakaongora, e koaua I karabwa te Tia Tei mai Abaiang ngkai e kona n tabeka te kaoti ae tao e bon riai te raraoma ngke kanga ti moan warekia ma e raoiroi bwa are ngke e kabwaranakoaki ao ngaia a kan ongora kain Kiribati ao e koaua kain Tarawaieta a kan ongora naba bwa I kawara naba ibukin taekan te itera aio. Au *position* iai ke kanga n te kaoti aio I karautaeka nakon te Tia Tei ae nang karineaki irou I bon aki boutokaia bwa aio bukina bwa e kuri n titebo tarakina irou ma te Tia Tei mai Butaritari ngke I moan warekia au moan titiraki bwa bon iai ngkai ae ti a kabura ieta bwa e a urua ara Tua iai ngkai ae e a bon kateirakeaki ni karokoa e a bon mwakuri naba ni karokoa e mate ao au reke iai akea.

Te kabotau are a uaneakinna naba ngkai akea n aron kabwarabwarakina ae kangai e a bon mwakuri naba ni karokoa e mate anne bon te kairua bwa e ngae ngke e nako te moti ao e bon *subject* nakon tenan *Conditions* ake a tia e bon mwaneweaki n te *Constitution* are aron kamotirawaia Taan Moti ao te *Conditions* naba are a tia ni manga onikia naakai n are bon te Tua ibukin kateirakeaia ao tao reken kanuangaia Taan Moti. Ngaia are kanga I taku bwa e bon aki oioi te Kaoti aio ma eti ae bon uneakinna n ara *party* bwa a bon kakaokoro naba ara iango iai ma ngai tao e koaua I a kateia ni kangai e raoiroi bwa kai e a rangi ni rawata te kan ongora bwa tera raoi etina ae tao e a eti bwa e a reke ara tai bwa ngai ngkoa I taku bwa bon n aron ae e taekinna Te Tia Tei mai Butaritari kanga bon akea inaomatara bwa ti na maroroakina te bwai aei ai bon tabera ni bon kaotaia ara botannaomata ao ngaia anne I bon kakaraoia nakoia au botannaomata naake a roko ni kan titiraki ao I bon kaota otau n aron otau, ao I kangai rinean te Tia Moti bon ti Te Beretitenti ae iai mwakana n reitaki ma aia ibuobuoki te Tia Moti ao tao te rabwata are te PSC *Commission* ao ngkana e aki tao tiaina te Beretitenti ao tao e aki kariai n aia *Advise* rabwata are tao te CJ ma tao kain te *Commission* ao e kona n aki teirake te Tia Moti ao ti karabwa Te Beretitenti bwa are e a tia ni kabongana mwakana ni kateirakeai Taan Moti inanon ana tai ni Beretitenti, bwa ti kainanoia taan moti bwa are te rabwata teuana e riai ni karaoa tabena ibukin te *justice* ibukin tao te kabanea ni koaua ao n eti are a tangiria ara botannaomata inanon aia tai ni maeka iaon Kiribati n tibwangan te bowi are e na kabwaranakoa te Tua ibukin kabwaiaia naba ara botannaomata.

E koaua ao ngaia are I bon ongora naba n ana kabwarabwara Te Beretitenti ao eti ngkanne ae kangai ao tao bon iai ae taketenaki ngkanne man te kaoti aio bwa ngke arona bwa bon te koaua bwa eti bwa antai ae ti na tangiria bwa e na aera arei kanga n aron ae taekinaki ae ti na kabura

ieta akea ngai N na tuangaia kain Tarawaieta bwa eti anne akea ae ti na kabura ieta ni bon au *analysis* ao I kangai tao te aomata are bukinaki ngkai e tuai kaburaki ieta. Ngkana arona bwa ngke arona bwa a kateirakea naakai ni ira nanon te moti ao tao te wiiki ae na roko tao e Aoraki naba bwa e a mataki ngaia iai te kona ni kamwawaki bwa e aki kona ni karaoa tabena ao e kona ni mataki ni karokoa tao e a tibwa anaki maiuna iroun Te Uea inanon tao te 30 te ririki tiaki ae nang bon kaboaki naba ni karokoa te tai anne. Ngaia are I taku bwa kanga e *meaningless* kanga bon irou I karautaeka ma bon anne au mena ngaia I taku ti totokoia bwa kanga bon akea ngkai ae riki ikai ma eti ti na boutokaia ngkana arona bwa e a reke ao ti a bon riai ngkanne kanga n aki butimwaia anne tao ti ngaia anne ao ngkana iai tibanakon te maroro e rabwa ao I totokoa te kaoti.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki Hon. Tarakabu Tofinga e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: E rabwa Madam Speaker ao I a uota bwanaia kain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao kain ara aobiti ae te MOJ ni kamauriko ma am koraki ao kain Maneabam n te bwakantaai aio ake a reke ongoraia kam na bane ni mauri.

E koaua e karekea te teirake ti kaitaua te kaoti aio aron taekana are tao e koaua iai te raraoma n aron te kamwakuri n uaa te mate te babaire are tao e aki nonoraki iaon Kiribati n taai aika nako ao I kakoaua ao ti reita tao te tabetabe tao te tabeaianga ke tabetaben te iango n aron are karika tabekakin te kaoti aio ao ti boutoka tabekakina n te tai aio ao e koaua ngai naba temanna ae I rangi ni karinea ana moti te kabowi, ao n aron naba ae karaoia te Tautaeka n aron are e kanakoa naba tao ana *Statement* rimwin nakon te moti are e bon kaotia bwa e karinea ana moti te kabowi tao ai manga te bowi ni manga tang are toka iaon ana *page.* Ma tao e koaua iai itera tabeua aika noraki tao angabuaka ngaia anne taian katabetabe tabeua akana a karika te tabeaianga.

Madam Speaker n aron ae ti ataia ao n ara Taan Mwakuri ni kabane te Tautaeka ke te koraki ake a kamwakuraki ke iai aia tai ao anne 60 n te tai aio tao 60 te ririki ao te ongora n aron ae ko manga anganaki n akea am tai kanga bon te rongorongo ae kakubanako ao e kona ni karika te titiraki n aron ae tao e a riki n te tai aio. E koaua iai naba itera ara Taan Mwakuri naba n te Tautaeka aika anganaki a mwakuri iaon te *contract* ke tao anganaki te *fix term appointment* riki ara *Statutory positions* ke ara *post* n rabwata aika inaomata ao ngai naba temanna ae I kakoaua bwa angin naba au aobiti ke au botaki ni mwakuri a rekereke ma te itera aio ao e koaua ti kakoaua angina a ti anganaki 3, 2 te ririki ao ngkana ana karaoi aia mwakuri ao na kona naba ni manga kabouaki anne kanga te

taneiai ao te waaki ae e a tia ni waaki inanona te Tautaeka ara Tautaeka aio ma ngke e moan inaomata ke tao mai imwaina riki ni karokoa te tai aio ni iteran te kamwakuri are ibukia ara koraki ake ara *retire* tao iai tenan tao tenan *definite term appointment* ao iai are tenan *Contract to our basis* anne ngkanne ae ti taneiai iai. Te kaoti aio e kaotia are iai n aron ae te bwai ae a kakoauaki kanga e katabetabea te iango ian te koaua are e nang riki bwa kanga ai tao ai te taneiai ke tao te *persistent* tera arana ngkana tao manga iai *similar cases* ke tao *cases* riki akana imwina a kona n *refer* ke tao ana nang kona ni kaineti nakon tao te aekaki ni kamwakuri aekakin aio n aron are e a bwainaki ke tao e nang bwainaki ian tao te babaire karautaeka tao ian motin te bowi n te tai aio.

E koaua te Tautaeka n aron ae ti ataia e a tia ni waaki ao e a tia ni waaki ni moan rokon ana tai aio bwa e na kataia ni karekeia ke tao ni kamwakuria ana Taan Mwakuri te botannaomata *Public Servant* riki koraki ake tao man *level 3 4* bwa ana *Contract* ao ngaia are e riki iai ana Taan Koroboki ao nakoia ana *directors* nakoia kauoman kanga te *level 3 4* ao iai te kantaninga bwa tao n te ririki ae na roko e na kataia naba ni karuoa rikakia riki nakoia aobitia riki akana inano ao anne te kantaninga are koraki aikai a nang anganaki naba te *contract* n aron ae kona n taraki bwa e na kona riki ni bon angania te unga n nano ke e na kona ni *push* the *performance* bwa are kabouakin aia *Contract* riki mataniwi taabo ni mwakuri aikai ana kona n rangi ni karaoi kabanean aia Tamaroa bwa are a tiatianaki aia tai tao iai a *fix term* . Ngaia anne tao te kaoti aio kanga e kuri ni kaea raoi nanon te kantaninga are kanga iai te tabetabe ao iai te tabeaianga ngkai n te Tautaeka n te tai aio e a kataia ni karuoa rikaka te *contract* bwa angkoa ara *Statutory positions* ke irouia riki ara mataniwi n taabo ni mwakuri aika inaomata n aron are I a tia ni mwaneweia ao n te tai aio e nang karokoa naba nakoia ara *Civil Servant* are bon Taan Mwakuri ake a rekereke ma te mwakuri n ara aobiti. Ngaia anne are karika te tabeaianga Madam Speaker kanga te aekaki aio ian are iai tarakina bwa ngaia anne ai ae bon te bwai riki ae boou ao kanga e na kona ni karekea bon te tabeaianga n te koaua are kanga bon akea mai imwaina ao ti kinai kakawakia mwakuriaia n aron ae ti mwanewei riki tenan *Statutory Positions,* ao ti kona naba ngkana ti bon kona n tarai kakawakin aia mwakuri ao ibukin te *Consistency* tao *Continuity of* aia mwakuri tao e koaua ao n te tai aio 3 te ririki e na kona ni bon aki tau ao ngaia iai naba ibuakoia te uneaki n taai aika nako, a na kona ni bon anganaki kinakin kakawaki aia mwakuri ao kakawaki aia *term.* Ma are aio e a bon tiku nakon te Tautaeka bwa tenan katabetabe riki ara *positions* aika ti tarai bwa a nang kakawaki ngaia are te maroro aio ao I reita te tabeaianga ian te koaua are I a tia n rarangai

tabeua akanne ao I boutoka moa te kaoti n te tai aei e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao I angan te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta are temanna Hon. Harry Tekaiti e nakoim.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua are uarereke te tai ao e koaua te moan bwai I a bon kaitaua te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang n uotakiraken te kaoti n te tai aio n aron are e a tia ni mwemwekia ao e koaua kanga bon te kaoti ae bon nang *straight forward* ao kanga e aki tiaki naba noria bwa e na iai kanga irekerekena ma tao te auti aio bwa e na urua ana babaire te bowi.

I kan kaitau bwa ngai temanna ae tao e koaua ae au Unimwane ao au Unaine n Tokatarawa tao bon ngaia aike a moan nora te *life appointment* ngke anganaki tao te *Judiciary Judge* are e nanonaki n te tai aio ma I kakaitau ngkai a kona n noria ao a kawenea bwa kanga te raraoma are tao ngaia are e a kaweneaki tao e a kateaki te *Commission* ibukin rinanoan bwaai aikai, ma kanga bon taran naba te kaoti Madam Speaker ngai ae bon au taratara e tara te tai are e a tia n riki n te tai aio ao tao e butiaki naba te Tautaeka bwa e aonga n aki manga kona riki bwaai aikai nakon taai aika imwaira. Ao tao n aron ae ti bon ataia eang kanga n aron ngai ti rangi ni karinea naba te rabwata ti ata tenan *separation of powers* inanon te waaki n Tautaeka ao e koaua ae kanga tiaki naba kan roko tao n aron are kanga I taraia n te kaoti e aki taraki bwa e na uruakaki ana babaire tao te bowi ma e ti taraki bwa eti ao e riai te bwai ae e a tia n anganaki tao temanna te aomata tao e a reke ngkai n te tai aio te aekaki ni kamwakuri ae anganaki n te tai aei kanga bon ti anne kanga te raraoma ao e koaua ngkana arona bwa e na kaungaki aio ao n aron ae a bon tia mararo iaona I aki kan manga kaoki aikai ma I taku bwa e na rangi ngai temanna ae I taku ma au botannaomata n Tarawa Teinaieta ti na bon kaota kanga raraomara ao kanga aki naba kukureira n aron te waaki ae e a tia n riki ao ti na kaumaka tao ti na butia te Tautaeka bwa e riai n aki anganaki baikai koraki are tao I aki kan kaokiokia Madam Speaker bwa kanga e koaua are bon iai te bae e a tia n riki ao ti a bon tia naba n ataia n te aei.

Tao e koaua ao ti teuana te bwai ae kataki ni katereaki bwa tao e aera kai e aki uotaki bwa e na *amend* te *Constitution* ao ngai irou bon otau I taku bwa e aki riai bwa are tao nanona bon aio te tai ao ngkana arona bwa ana bon ataia koraki akekei bwa e na bon aki kona ni bwati ngkana arona bwa ti uotia n te *Constitution* bwa are e na tangira te *amendment* nakon te *Constitution* bwa are iai te mwaiti ae tangiraki ae tao e rangi e na bane angia kain te auti aio ni kabwatia. Ngaia are I taku bwa I kamoamoa te Tia Tei mai Abaiang ni uotakirakean te kaoti aio I kamoamoa ian te koaua bwa e na

buoka naba te kaotaota ao e a ongo Kiribati te tai aio bwa tera te bwai ae e a tia n riki ngkai ao e koaua are a mwaiti aika aki te *Facebook* are bon te bwai teuana ma uotakina nakon te tai aio I taku bwa e na katerea Kiribati mai Makin nako Arorae ao te Aono n Raina ao Rawaki bwa ana ongo bwa e mena iaa te koaua ao n aron ae I bon teirake n taekinna ma bon au koaua e bure te bwai ae a tia ni karaoaki ngaia are e aki eti ana anganaki te *life appointment* temanna te tia mwakuri ngaia are I bon teirake bwa I boutoka naba te kaoti aio ni kaota au tabeaianga iai ao ni buotokaia nakon are mwemwekaki n aekakina aio ngaia are e uarereke te maroro Madam Speaker ngaia are bon ti nanou I boutoka te kaoti aei ko rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki man te Education Hon.Alexander Teabo.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao I kukurei n anga au boutoka nakon te kaoti ae moan te kakawaki aei Tia Babaire.

Ao ngkana bon iai te koaua ae ko mena inanona ao ko bon akea te bwai ae kona n tukiko Tia Babaire temanna ngai ae I rangi n raraoma bwa I ataia bwa abara ae Kiribati *it an equal society,* te aba ae tatangira te boraoi ngkana ti *study* te *sociology* Tia Babaire ke tao aron tenan baronga ma tenan raa Tia Babaire ngaira kain Kiribati ti ririba temanna ae na bura ieta ke e na kanga Tia Babaire. Anne te bwai ae I raraoma iai are I kan katurua bwa ti bon riai n raraoma, ngkana iai aika aki ota n aron birin abara ma baika ara botannaomata a waaki inanona ao e na kona n reke te kangaanga Tia Babaire ngaia are ti bon riai ni kawenei ara raraoma e a tia te bowi ni karaoa tibwangana ian te Tua ae Maungatabu eti ti karinea anne. Ngaira kain te Auti ni Maungatabu iai naba ara riai ni bon kanakoa bon oin nanora bwa a kaotaa te botannaomata Tia Babaire aio te bwai ae ti taku bwa ti bon kunea bwa e riai n uneakinaki Tia Babaire ao ti riai ninikoria Tia Babaire.

I rangi n teimatoa n au koaua ae ngaira kain Kiribati akea ae ti tangiria bwa e na toka iaon temanna ma temanna Tia Babaire te babaire ae karaoaki Tia Babaire n arona aio antai ae karaoia ao ngkana arona bwa tao antai ae karaoaia e kanga ni karaoaki aei bwa ti na karaua ni kamatebwaia te bwai aei bwa ngkana kona tara te bwai ae riki bwa kona karaua ni kamatebwaia Tia Babaire ao ngkana ti kataia ni kekerianako te Tia Babaire ao ti bon ataia bwa bon mai moana Tia Babaire e riai ni kaman kaetaki Tia Babaire aio nnena ae ti na kaetia iai Tia Babaire tabera anne ngaira au koaua anne, e ngae ngkana e kangai ke kangai te tibwanga ma ngai tibwangau ngkai n te tai aei ngkai I mena n te tabo n te taubuki aei bwa a rineai ngai *accountable* nakon te botannaomata are N na riai n uneakina naba ibukia n aia *right* ke n aia raa Tia Babaire. Ngaia are I taku bwa I bon riai ni

kanakoa bwanau ni kaota au raraoma n te aekaki ni moti ke te aekaki ni babaire aekakina aio tao irou e bon okoro ma birin katein abara Tia Babaire I rangi ni uringa temanna te tia kaembein Tia Babaire are e katekei ana bebwa n te tabo teuana Tia Babaire ao tamneina e toka iaon te nii Tia Babaire ao tera kabwaranakoana ngke e a kaunaki te botannaomata e a toka iaon abara teuaei e a kanga arona, bwa ngaia I kangai karaoan iango ma baika babaire aika kona karaoi kona karaua naba n tara aron te *society* ke te aaba ma kaina ma raana are e taku n Te *Constitution* bwa e riai noraki naba aio antai aika riai ni kimoa aia iango ngaira kain te Auti ni Maungatabu ti rineaki irouia kain abamwakoro. Te Tautaeka e rineaki irouia kain Kiribati antai ake a karaoa te babaire aei a rineaki? Aki kona ni kuba ngaia are I kawenea bwanau bwa ngai te Tia Tei ao ngai temanna kain te Tautaeka Tia Babaire ao I riai ni kawenea bwanau n aekakina aei bwa iai au raraoma n te aekaki ni babaire aekakina aio ae temanna e nang toka iaon ae mwaiti.

Ao anne te bae ti raraoma iai nanon te kaoti anne ngkai e a wene aei tera ara iango iai. Ti na aki katikua ni kangai bwa e aera ngaira ae ti na kaeta kanoan te tai aei ngkana iai te bwai ae riki nakon ae abara ae Kiribati ngaira taan kamanoa abara aio akea riki ao ti nang ninikoria ngaia I kangai ngkana bon iai am koaua ao kona kakang ao kona ninia nako ao ara kantaninga e na ongo bwanara te aonnaba bwa aio arora ngkai ae ti a katukaki n arona a baireaki taekara n aekakina aio. Ngaia are I boutoka te kaoti aei ma taekana ae wene bwa ti bon riai n raraoma ngaira kain Kiribati n te aekaki ni babaire ae aekakina aio.

Antai ae na manga karao te kateirake ngkai titabo ma ti kabaeaki akea ae kona ni kanoa te *post* aio te Tia Babaire tiaki kona n *localize* akea tei e kona ni kanoa te *post* aei antai mwakana te kateirake, aikai baika ti na kona n titirakinira e aera e a kuaki ara *right* bwa ti na kona ni kangai bwa e nang kainaki irouia kain Kiribati te bwai aei ma e a tuangira te bwai aei ngkai akea tokin nanona kam a tibwa rinrake kain Kiribati. Aio baika ti na katei ana *impact* te bwai aei ae ti kona n tarai ngaia are I boutoka te kaoti aei te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Tabiteuea Meang tera am *point of order*

Hon. Taberannang Timeon: Teniua au *point of order Madam Speaker* bwa teuana e aki toki n taekinaki taekan te *appointment* ni karokoa ae akea tokina Tia Babaire e a toka temanna te aomata Tia Babaire. Te taeka te Tia Babaire n te *appointment* arei e *indefinite* ao iai kabwarabwarana ian 83(1) are e kona ni kamotirawaki naba te aomata are e rineaki n arona anne Tia Babaire te Tua anne Tia Babaire.

Te kauoua ngkana ti na onea te Tua Tia Babaire ti na aki oneia n arona ae ti kataia n oneia ngkai ikai bwa ti a kuakua mwakan te rabwata ae *independent* te Tia Babaire ae raurekenako mwakana ma ngaira, ngaira taan karao Tua te *Judiciary* Tia Babaire taan raira te Tua te Tia Babaire a tia ni karaoa tibwangaia ao tia riai ngkanne ni butimwaia te tibwanga anne te Tia Babaire ni karaoa nanona te Tia Babaire.

Tia Babaire e kaokira rikaki te kateniua ni mena e kaokira rikaki te Tia Tei ae karineaki eang ma e koaua ngkana ti a manga okirikaki te *Sociality* te karaki te titiraki iai aaba tabeua te Tia Babaire ae tabukibuki aoia te Tia Babaire ma e koaua ti a roko n te tai aio Tia Babaire e a boraoi ao ti riai ni *continue* kaboraoan anne ao are kaboraoana an ara Tua ae Maungatabu Tia Babaire tia riai ni bane n ongotaeka ian ara Tua ae Maungtabu Tia Babaire ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao I kan maroro naba iaon te kaoti ae moan te Tamaroa aio ao I kan reita are taekinna raou ni Minita mai Butaritari bwa bon titabo ara *frequency* titabo ara *channel* ae ti kateitei iaon te eti ao te riai *common sense* ao engaa nnen Autin Te Eti ao Te Riai te *common sense* autina aio bwa ngkana e a bon aki raoiroi are e a bon baireia te kabowi ti na tiku n arona anne ni karinea anne inanon te eti ma te riai aio Autin te eti ma te riai e *common sense* . N na anga te kabotau teutana ngkana ko bairea taekan abam bwa ko nang korokoro ma natim ma tarim ao e a roko naba temanna ni karinaki irarikim ngaia raomi naba teuaei bwa aio mwina bwa ngaia raomi naba n abaaba bwa ngaia bon natin teuare tamami arei aio e a tia te bowi ao tera kona karaoia ko rawa n te aekaki anne ae ko bon aki kina ao ngaia e a karinaki naba irarikim bwa raom ni bwaibwai ana moti te bowi bwa raom ni bwaibwai tera am namakin ngkoe n te tai anne.

Tia Babaire N na kaoka te rongorongo e riki n tabekaki aio I kabwara bure nakon te aomata are kitekiteai n te bwai aei bwa aio raoi te karaki ti na kaokioka aio. E a bane ana *contract* ma e a tiainaia Te Beretitenti kamotirawana e a bane are a taku naakai iai kamotirawana bwa e na kabaneaki ana *contract* e a tia ni karaoa tabena Te Beretitenti tera ae karaoia e a manga kabwataki inanon te bowi are i eta riki bwa ngaia e bon tuai bane ana *contract* e *open ended* e a tei ni itera are teuana. Nanona ti a tia ni karaoa tabera bwa e a bane ana *Contract* ma ae a manga moan kateitei bwa e a riba banen ana *contract* ngaia are e manga tei n te bowi. Tera ana moti te bowi are kanakoa te Tia Babaire e na tiku ni mwakuri ni karokoa te tai are motirawa iai e a tia tabera ma e nako

ana moti te moti ao ae ti a kateitei ngkai iai ti a mena bwa kanga ara koaua kanga ara *example* bwa ara koaua. Nanona raora aika man te itera aio ngaia a tangira bwa aekakina aio ngkana a totokoa aio.

Ngaia a tangiria bwa aekakina aio ai akea nnen te eti ma te riai ikai ae e aki toki n tataekinaki man te itera aio te Eti ao te Riai ao te koaua e ngae ngke e a bon aki raoiroi ma ngaia ti a katikua n arona ao a taku bita te Tua, ma ti na kaitiaka moa aio ti na kakaea moa kaitiakan aio imwain ae tao e na manga karaoaki te Tua ae boou ibukin aio ngaia are ngai Madam Speaker kain au abamwakoro ae Marakei I kaotaia n aron aio ao a ota naakai a kaotaia kain aia abamwakoro ao tao e kaokoro mwaitira ami botannaomata ma ara botannaomata mwaitira ake kam kaotaia ma ake ti kaotaia ao a ota, a mena naba ikanne ngaia are e kakamaku te kaoti aio Tia Babaire bwa e na bon angan naba te botannaomata mwin te kaoti nano e kakamaku bwa e na ataia ara botannaomata bwa ti mena iaa inanon te eti ao te riai.

E ngae ngke ti bon ataia bwa e aki raoiroi te babaire ae ti na aki roko iai ti nang katikua n arona aio ana auti te eti ao te riai ana auti aio *common sense* tiaki ataia Tia Babaire. Tao ngkana e koaua tao a rawata ara *Common sense* ngaira ma tao naaka a totokoa te kaoti aio tao e a bane e a *expire* aia *Common sense* I karautaeka ngkai I taekinna ti taetae *on common sense* ngaia are I nanokawaki irouia raora aika n te itera aio ngkai a teimatoa ni irantanga aio bwa e na tiku te aomata ni kamwakuraki n aekakina aio e a tia, e a tia ana mena n te bowi ngaia tia kamwakuria ma ai arona aio ti nang kamwakuria n aron aio ai bon te bwai teuana.

Ara Tia Moti n aron ae taekinna ara Tia Moti are iaon abamwakoro ake ti te tei ibukia e ngaa aia *allowance* naba Tia Moti e na bwaka n ningai ti nang tei ibukia ma e koaua ti a tei ngkai ibukia ngkai e nang mwakuri Te Tia Moti ae rietata aio te Tia Moti ae ti taekinna aei ni karokoa matena ao ngaia ti aki e aera ti aki kangai ao ngaira naba kamena ara Kaoti bwa ti na Tia Moti iaon ami abamwakoro ni karokoa matera bwa ana oti nanora ikanne, ti irantangaia moti n aio aika iaon abamwakoro bwa ti irantangaia bwa ana riai naba ni karaoaki aio nakoia bwa tiaki kan karaoa anne bwa ian te Tua.

Ngaia are te Tia Babaire I nanokawaki ao ti kateitei ni kamaua te koaua are kangai iai ngkai ae bura iai ngkai ae bura ao I karautaeka iai ngkai ae bura ao ti na aki kakewea aio iai ngkai ae bura. Kam taetaekinna ngkai bwa akea ae bura ngaira ti taekinna bwa iai ae bura iaan te moti are e a tia n nako. Man taeka aikai Madam Speaker ao I nang karabwa te Tia Tei mai Abaiang are ana kaoti ae moan te tamaroa aio ko tonu ao ko tika te Tia Tei ae ko

karineaki ma am kaoti aio akea waeana. Ao I boutoka te kaoti aio.

Tibiika : Ao e bon mwaiti aika ana maroro ao tia manga reita ara maroro ngkana ti oki imwin afternoon tea. Ngkana ti oki ao I anganiko te Minita ae karineaki man te Commerce Hon.Booti Nauan bwa ko a kanakoa am maroro. A bane iai arami ao I a tia n noori mwaiti temanna, uoman, teniman, te ngaun tebwina ao te nimaua ni miniti e bon reke ami tai ngkana ti oki. Ao tia motirawa moa ibukin ara afternoon tea ao tia manga kaitibo ikai iteran 4.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

`Tibiika: Ao n aron ngkoa are I taekinna ao N na kanakoa nakoim te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Maiaki ao bon te Minita n te Commerce ao I ataia bwa ti a tibwa oki man ara *afternoon tea* ao e a tia ni waaki te maroro mai moana ni karokoa te tai aei ao ti nang manga moan waakina naba ara maroro ao I teimatoa n tabeaianga ao n raraoma n aron maroro aika a tia n nako. Riki mwanewean aran te aomata ae I ataia bwa bon akea rabwatana ikai. Ae na kona ni kaekai ami bukibuki nakoina ke ni kaitarai ami maroro ni kaineti nakon bwaai aika a tia n taekinaki ibukina.

Ngaia are ma te karinerine nakoia ara botanaomata riki te koraki ake akea rabwataia ikai ao N na bubuti nakoimi Taan Tei bwa kam na keiaki ni maroro bon ti iaon te kaoti ae e rangi n tamaroa taekana aei iaan te kantaninga are ibukin kakaean angan kaekan te kanganga iaon te mwakuri ni karokoa tao tokin maeum ke tera nakon are ti nang kaokioki ara bukibuki nakoia aomata ae akea rabwataia ikai. N na bon bubuti n aei ao I taku bwa ti a tia n nang kataia n tibanako n aron are I a tia n taekinna n te moantai iaon aei ao riki ni kaineti ma moti ake a tia n nako man te bowi ae rietata ao bon ara Maneaba ni Maungatabu ti bon karinei rabwata aika teniua te Parliament ngai ae ami Tibiika ti teimatoa ni karinea anne, te bowi te Executive ao te Maneaba ni Maungatabu are bon ngaira kaaina ae bon mimitong ara Maneaba ni Maungatabu iaan ara Maneaba. Ngaia are N na kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki ao te kantaninga bwa te maroro ao N nang katoki ngkami N na bubuti bwa te tai are kam mwanewea iai aran te aomata are akea rabwatana ikai ti aki tao teuare kam kaineta ami maroro nakoina ke Taan Mwakuri riki ke antai ao I katoki ngkami n anne. Ao I a kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki ibukin te Commerce Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan: Ao ko rabwa te Tia Babaire kai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon te kaoti ae moan baen te tamaroa aio. I a reitai ma kaain abau ae te Ueanikai ni kamauriko te Tia Babaire kaain Tabiteuea Maiaki ni kabane kona mauri.

Te Tia Babaire I karabwa te Tia Tei mai Abaiang n ana kaoti ae tabekia aio bwa te kaoti aio e kaota aron inaomatara ngaira kaain te Auti n Tei n anganira ara tai ni bwaebwaeti iaon baika a riki ao e riinga ao e kitekitea nanon tei Kiribati. Ao aio ngkai aan te kaoti aio.

Ngaia are ti na karautaeka ngkana e nang kotekoteaki te kaoti aio bwa tao e a kamamarai itera tabeua ma I taku bwa aio inaomatara teuana ae kakawaki ao I karabwa te Tia Tei ngkai e tabeka ae aekakin aio. E koaua te Tia Babaire ti na kataia n aki mwanewei ara ke aomata ke Taan Mwakuri ake ana rekereke ma te bwai aio bwa e kakawaki anne.

Te Tia Babaire n rekereke ma te kaoti aio ae te mwakuri n akea am tai ao ngke I okira abau ae Tabiteuea Maiaki ao I kaongora iaon te kaoti aio. Ao boona irouia kaain abau ae Tabiteuea Maiaki a ti kangai, aoa. Ngkana a kaeka kaain abau ae Tabiteuea Maiaki n ae te taeka ae *aoa* ao a raraoma naba. Bwa kanga e aera, *aoa,* e a kanga n reke anne ko ataa naba nanona.

Te Tia Babaire I taku bwa te bwai ae kakawaki e na karekerekeaki te bwai aio ma bwaai ake a riki man te moantai, ma aron irantangaean bwaai aika riki. Te bwai ae riki te Tia Babaire bon oina raoi ao e koaua e a tia ni kitekiteaki ke e kumeaki te kibu n te *constitution* ae 83 ao e kabwaraaki n anga aika a kakaokoro n te aro bwa e a roo anga ni babaire ao kaetieti aika ana kakaokoro naba.

Ngaia are ana kabwarabwara te tia kabwarabwara n te moantai 83 ngkana ti bane n taraa te *constitution* are 83 ao iai iai te taeka ae taekinaki *period of his* ana tai ni mwakuri ana kabwarabwara te tia kabwarabwara n te tai aio akea tokina. E kona n *lifetime* ao tera ae ti karaoia tia karaoia n nakomai ni uotamai te *amendment* bwa e na riai ni *specify* te taeka ae *period* nakon 3 *years* ao ngke e tia ara *amendment* anne te Tia Babaire e uotaki nakon te Auti n Tei e katukaki iaan waen teuare te tia karaoa te babaire n aki karineaki ke n aki iraki nanona.

Ngaia are e a buti mai ikanne te waaki e a nako te waaki ni karokoa taai aikai ae ti a roko ngkai ao a reke aekakin moti ae kangai, e na kona ni mwakuri n akea tiana. Bwa e iraki te moti are mai iroun te *High Court* te *Judge* ni karokoa te *Court of Appeal.* Ao e *base* ana *judgement te court of Appeal man ana Judgement te High Court Judge.* Ao ana *judgement te High Court Judge* e *base* iaon ana *interpretation* ae te *period is a lifetime.* Ti karaoa ara *amendment* bwa e na riai n *3 years* n te aro bwa e na irantangaeaki nanon te I-Kiribati bwa e a bon aki koaua ae ana iai tabeman ae ana mwakuri n akea aia *term.*

Ngaia are tia karaoa te *amendment* anne ao e bon teimatoa naba n aki rinanoaki aron te *amendment* anne.

Ao anne ngkanne ae e katuka te karaki ni karokoa ngkai are e a roko te titiraki ae kangai. Bwa e bon koaua ae bon iai ae e nang mwakuri n akea ana tai. Te Tia Babaire ngai I taku ngkana arona bwa te *high court* ke te *judiciary* e kona ni karaoa aio. Ngaia tao N na uotiarake naba au Tia Moti i Tabiteuea Maiaki bwa ana kona naba n *lifetime* ana mwakuri ni karokoa ae a kara. E na karaoaki naba te aekaki ni boraraoi ae aekakin aio.

Te Tia Babaire e taraaki naba n te taratara are e kangai bon ngkami ae kam tiainaia, te bwai aio e *base* iaon te *trust.* Ao e a tia ni karaoaki aio ae karaoia te Beretitenti aio nakon tao aomata n te tai aio ma aika a rekereke ma te *lifetime appointment* ma aomata naba ae a tia ni bane naba aia *contract* iaon Kiribati ae a tia n nako. Ae te aekaki naba aio ae e tiainaaki te *term of appointment* arei ma iai riki te *annex* ke te *attachment* nakon te *term of appointment* anne ae e na *specify* bwaai ni kabane. Maanin e tai te boo ao tera riki e a tia ni karaoaki mai mwaaina. E aki tibwa karaoaki ngkai.

Ngaia are e na aki kabureaki ana tua tei Kiribati ao e na kangai kai bon ami mwakuri n tabuaetia n aki tararua raoi ao e a reke te kanganga ae aekakin aio. E a tia ni karaoaki mai mwaaina ma ai bon te kamimi te Tia Babaire bwa bukin tera ae e a reke nakon aio. Te Tia Babaire ngke I reirei i Tabwiroa ao autina au *Principle* are te Tina Alice iai ana reirei ae kaokiokia nakoiu inanon au tai ni *form 1,2,3 'iai bwanaan nanomi ao ongo nakon bwanaam nanomi ao ira bwanaan nanomi bwa anne ana karea te teniman n temanna ke te Atua ae angani ngkami bwa am na kona ni kairi ngkami mai iai'.* Ngkana ti ataia ni bwanaan nanora bwa e raoiroi aio e bon raoiroi ma are e na manga bon tuangira naba bwanaan nanora ao ti kangai tia karaoa aio, e aonikai e bure e a bon aki raoiroi kaetia ao anganna bwa e bure ana nikira.

Anne te karea teuana ae ti anganaki bwanaan nanora ngaia are N na motika au maroro aio te Tia Babaire ni bwanaan nanoia kaain abau ae Tabiteuea Maiaki ae a kangai aoa e kanga n reke anne *aoa* ao ni motikia riki ma te taeka ae kangai iai bwanaan nanora ti na ongora nakon bwanaan nanora aika a na kairira nakon te eti. Te Mauri te Raoi ao te Tabomoa iaora n aki toki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita n am maroro ao I a kanakoa nakon te Minita ae karineaki Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker kai ko anganai ao e kakawaki bwa ti na maroro iaon te Motion aio ae tao I a boutokaia naba Madam Speaker ao tao e kakawaki naba bwa ngai naba I tuai kaongora n au abamwakoro ma tao ai okiu nako Kiritimati ao N na ongora nanon Kiritimati. Te bwai are e

kakawaki bwa bon nanon te botanaomata e ngaa are e taku te botanaomata ao ngaia e na iria te Auti ni Maungatabu aio. Ti bon kakoaua bwa bon akea te aomata ae kona ni mwakuri ni karokoa matena. Kanga e bon aki kariaiakaki anne kanga bon taraana n te katei bon akea.

Ngkana ti bane n tarai katein abara ni kabane te itera Maiaki ni kabane te kaboraoi ngkana ko nako n te Maneaba iai te kaoti bwai bwa akea ae e na raka bwa te boraoi ni kabane ma tao e biriaki te bwai teuana ao ngkana te katei bon akea ae e na raka. Ngkana ti taraa naba ana moantai ni inaomata Kiribati man 1979 ni karokoa ngkai akea te aomata ae e a tia n anganaki ana tai ni mwakuri ni karokoa matena bon akea.

Ngkana ti taraa naba ana tai te korone n ana tai England ngke e tararua Kiribati ao bon akea naba te tia mwakuri ae anganaki naba ni karokoa matena. E na aki taraaki te kaoti aio bwa kanga e beberino e na taraaki bwa e na titebo aron tei Kiribati ao antai riki are e kan mwakuri iaon abara kanga e bon aki butimwaeaki ae kona mwakuri ni karokoa matem. Madam Speaker I mimi n aia maroro kaain te Kaitara riki ngkai te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ao e teke nanou iai ao I kaitaua bon anne raoi te kabwarabwara ae I kainnanoia ae *indefinite* tera nanon ae *indefinite* bon anne raoi ae I nang kukurei ngkai I ongo mai irouia. A kabwaranakoa kaain te Kaitara bwa *anytime* nanona e kona n toki n akaka. E kona n toki ngkai ningabong ke ni ngai.

Nanon te taeka are ngkana e aki koreaki am tai ni kamotirawaaki nanona a kabwaranakoa kaain te Kaitara aio bwa e *indefinite* a tuangira ngkanne nakai bwa e aki akaka taina ko kona ni motirawa naba ngkai ngkana e a bon taku te tia kammwakuri am boss bwa e aki kainnanoiko an motirawa. Nanona e anganiira te kanikina bwa kanga *indefinite* kanga ti aki *lifetime* ae a kabwaranakoa nakai, ti aki ni karokoa ko mate ma *anytime* ane e taku iai te tia kairiri ke te tia kammwakuri nakoim bwa e a toki kainnanoam ao ko a riai ngkanne ni kukurei ni kerikaaki bwa anne ngkanne nanon te taeka are e aki mwakoro ni kabaneana bwa a kabwaranakoa nakai anne *indefinite* ti aki te *lifetime* ma *anytime* ke tera kabwaranakoana ngkanne.

Ngaia are I taku bwa I nang kukurei iai ao I boraoi naba ni iango ma ngaia ae e na rau nanon te tia kammwakuraki ngkana e aki mwakoro am kabanea iaon tao te *contract* kona ataia ngkanne bwa e *indefinite* anne. Ko na riai n raraoma ngkanne taiaoa bon koreia bwa e buakaka ko a kamotirawaai naba ningabong ngkana I rimwi.

Ngaia are I kakaitau n anne Madam Speaker ao I noora tarakina ngkanne

bwa e raoiroi ae e na iai tokin ana mwakuri te aomata. Madam Speaker, I kateitea naba te rongorongo ae kakawaki bwa ti na aki *racial discrimination. Racial Discrimination* e raoiroi n aki bwainaki ianon ara babaire inanon te Auti ni Maungatabu inanon te Parliament inanon te *Executive* ao inanon te Judiciary. E bia aki bwabwainaki anne n anuara ae te *racial discrimination* ao te irantanga are bon, e kuri ni kanganga ngkanne anne bwa ngkana kona bwaina ngkanne anne n taabo tabeua ao e kananokawaki anne bwa ti bon kakoaua ko na bon irantaanga ae bon am aomata ko aki kona ni birinako mai iai e kakawaki anne.

Ma e aoria kanoan te maroro Madam Speaker I boutoka te iango aio ae e na kamatoa te tia tabeka te kaoti bwa e na bon aki tangiraki ao e na aki kariaiakaki ae e na mwakuri te aomata ni karokoa matena. I taku anne bwa ti bon bane ni boraoi iai ngaira kaain Kiribati. Ngaia are e rabwa kanoan te motion aio e riai ni iai te raraoma bwa bon ti akin anon Kiribati anne. Ao I taku bwa e kakawaki naba bwa ti na manga bon okira abara aika a kakaokoro tao ti a karebwetaua ngkanne n te Auti n Tei ngkana e ananau te maeu inanon Ritembwa n noora riki nanon tei Kiribati bwa e butimwaea te mwakuri ni karokoa matem ke e aki. Ao ngkana e aki ao I taku bwa e kona riki ni matata ao ni kiraati riki nakon te Auti n Tei ae na roko. Te bwana ae mangori ngkana iai tibanakon taian maroro aika a rawawata ma I taku bwa ti boutoka te iango are ana iango Martin Lutha Junior ao Mandera are akea tokin te uneaki ngkana e aki akonaki am botanaomata. Martin Luther Jr ao Mandera a *fight* ibukin aia botanaomata ao ti na karaoia naba ngaira anne te *executive* kai bon ara *right* anne.

Iai ara *right* ngaira n te *constitution* bwa ti na uneakina are ti taku bwa e bon eti ao e riai ibukin nanon te botanaomata. Man te bwana aio ae uarereke ao ko aitau Madam Speaker kai ko anganai au tai bwa N na maroro iaon tamaroan te kaoti aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang am *Point of Order.*

Hon.Taberannang Timeon: E rabwa te Minita ae karineaki man te Aono n Raina ma N na ti *Point of Order* te Tia Babaire bwa e aki kabanea raoi are iangoia ke I taekinna te Tia Babaire. Are e riai ni warekaki are e taekinna te Tia Babaire are e *indefinite period* ma te mwakoro are 83(2) n ara *constitution* te Tia Babaire ae iai angan kamotirawaan te Tia Moti te Tia Babaire n te High Court. Bwa ngkana e aoraki *in body physically* ke *mentally* ke e *pain capacitated* ke e *misbehave* anne ao iai naba kawaina anne bwa e na nako ni kateaki te Tarabunare bwa e na noora anne ao e na *recommend* nakon tao Parliament bwa tera ae e na karaoaki

ngkanne ibukin kamotirawan te tia moti anne te Tia Babaire.

Ngaia are iai tokina te Tia Babaire ao *indefinite* e kona n ae tao iraua namwakaina ke e kona n ae ni ngai te Tia Babaire ma anne reitan are e taekinna te Minita ae karineaki man te Aono n Raina. E rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tewaaki Kobae ao e nakoim.

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika ao I a karautaeka iaon te *motion* aio are e tabekaki n te tai aio bwa are kanga e katereaki ikai bwa e na kaota te nano n raraoma. Bwa e aera ti na raraoma? Ti na raraoma ngkana arona bwa akea nangoana ke akea bwain aorakiana n ara Tua ae Maungatabu. Eng, I matau ikai ao iai ara Tua ae Maungatabu n aron ae tao e a okioki taekinana bwa iaan te mwakoro 6 te Tua ae Maungatabu n te kibu ae 81, 82 akanne kanga e a bon irekereke naba ma aron te rabwata ae te High Court iaon Kiribati ao rinean te CJ ao rineaia naba te naan Judge nakon te High Court. Ao ngkana 83 e taekinaki ikanne ngkanne kanga ana maanin ke aia tai taan moti n te High Court.

Are nanona ngkanne bwa n aron ae e a tei naba imatau ikai aron kanga te *appointment* ae e a tia kanga n tiainaaki. Eng e tiainaaki n 10 ni Meei ao e teretere ikai kanga te *effective date* ke te tai are e na riai ni moan waaki kammwakuran tao antai are e mwakoro ikai. Tao te aomata ae e aki toki n taetaekinaki n te tai aei. Ao anne ngkanne eng kanga otara iai ngkanne e a kariaiakaki kamwakuran teuaei iroun antai bon iroun are e tiainaa te beba anne. Ao ti aki ti ngaia ma iaan ana *advice* te CJ ao te PSC are 81 I aki rangi n taraia ae 81(1).

Ao ni kibu 2 ngkanne are kanga aron kateirakean te High Court are mai ieta are e bon rineia te Beretitenti iaan ana *advice* te CJ ao te PSC. Ngaia are eng e riai n teretere ao ni matata nakoia kaain abara ae Kiribati bwa ti aki kateitei ibukin teuaio ma ti kateitei ibukin te tua. Bwa e katereaki ikai bwa te tua ngaia ngkai ae e na kaeta aron kawaira.

Ngaia are N na rangi ni karautaeka te Tia Tei ngkai kona ni uotamai kanga tao e raoiroi bwa e a reke riki te kamatata irouia ara botanaomata ao ti na buokia ni kamatataia ngkana arona bwa ti okira ara abamwakoro ni kaineti ma te tua ae ti uouotia ngkai. Ngaia are I kabwara bure riki bwa I totokoa am kaoti. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Makin Hon.Pinto Katia.

Hon.Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao are e a bon tia n teretere am *ruling* mai iroum te Tibiika bwa are ti aki aio te kabowi te Tia Babaire are tao ti na nakomai ao ti na manga kaoti itera tabeua ke tao kabwakan

te bowi te Tia Babaire ke tao tera te Tia Babaire. Are bon anne te rabwata ae rangi ni inaomata te Tia Babaire ao tao ni bon norakina naba te Tia Babaire are a bon tia ni kawenei koaua ke bwaai ake a tangiraki n taian te bowi ao tao anne ae ngaia ae e otinako iai te moti te Tia Babaire.

Ma N na ti kaurereke n tarai uoua rabwata te Tia Babaire bwa :-

1. Kanga te tua ni kammwakuri irouia Taan Mwakuri n te Tautaeka ao aio are e teretere iai bwa n te tai are ko anganaki te *appointment* ke tao aongkoa te ret ani kammwakuraki ao e rangi n teretere ae ngkoa ae Pinto Katia ko a riki bwa te tia mwakuri n te tai arei ao aio te mwakuri ae kona karaoia *blah blah* man te tai aei.

Ao e aki kangai ao inanon am tai ni mwakuri ao 20 te ririki ao ko a motirawa naba. I taku bwa ti nang uota te *National Condition of Service* te Tia Babaire are anne e teretere iai bwa ngaia bon iai te tua riki are iai tokia taan kammwakuraki te Tia Babaire. Are n te National Condition of Service ao e karaua ni kamatata bwa ngkami aika kam *Temporary* ke tao kam kateirakeaki bwa tao ti inanon te tai ae uarereke teniua te namwakaina ao kona manga aera. Ngkami aika kam *contract* teniua te ririki ao kam na aera. Ao ngkami ae kam bon *permanent* ke tao kam a matoa raoi nakon ami mwakuri 60 te ririki *retirement age* te Tia Babaire.

E rangi n teretere n anne te Tia Babaire ao nakon naba tao aongkoa ae e a rangi ni maroroakinaki inanon te tai aio te Tia Babaire are ni uaa matena te Tia Babaire. I taku bwa ti na riai ni kaekaetia te Tia Babaire bwa bon akea naba te taeka ae kangai *until death* ke iai n te moti. Ti ngkana kam kona ni kabwaranakoa anne *until death* ni uaa matena te Tia Babaire. Ao I taku bwa aikai e a bon nakon ana kabwarabwara temanna ma temanna te Tia Babaire. Ma e ira buaka te kaoti aei te Tia Babaire bwa e a nako ni kumea te moti are e a tia mai iroun te bowi ae rietata ao te bowi ni manga tang te Tia Babaire.

Ao ngke e tabekaki te kaoti ao e rangi n tikiraoi te Tia Babaire ma inanon tain te maroro te Tia Babaire ao tera ae riki ngaia e a manga karaoaki. Ao e na kanga are buun te Leader n te Kaitara teuaei are tao iai nanona ni kan Beretitenti nakon te tai ae na roko ti aki au taeka anne te Tia Babaire bon aia taeka kaain te Tautaeka te Tia Babaire. E a mena iaa ngkanne inaomatara te Tia Babaire? E mena iaa ngkanne te eti ao te riai te Tia Babaire ae ti teimatoa n taekinna inanon te Auti n Tei aei bwa ti na karaoia ma te eti ao te riai te Tia Babaire ao te kokoaua. Kanga ai aron titebo ma nakai bwa ngkana tia manga okira te Baibara te Tia Babaire kanga aekakin te aine are te tia bure. Ao e kangai Iesu ao antai mai ibuakomi ae kam taku bwa e aki bubure ke ana te atibu ao karea neiei.

Eng te Tia Babaire ngkai tia karaoa ara moti inanon ara Maneaba ae Maungatabu te Tia Babaire ao ti ataia bwa te kaoti ae rangi n tamaroa te Tia Babaire. Ma ni bon arona te Tia Babaire ngaia nanona te itera teuana te Tia Babaire. Are e a taraaki bwa ngaia ara Leader n te tai aio iai nanona ni kan manga kabotoa nakon te tai ae na roko te Tia Babaire. Titebo ma iai te maroa te Tia Babaire ao iai te nanobubu bwa e a kanga n tabekaki aio te Tia Babaire ngkana arona bwa titiraki n te moantai te Tia Babaire. Ti ataia bwa n te Tua ae Maungatabu te Tia Babaire ao anne are e nang teretere iai bwa maan raa e a kangara ni kateirakeia taan moti ma e aki kangai ni uaa mateia. I taku bwa tia kairua n te tai aei te Tia Babaire bwa tia kabongana te kibuntaeka ae uarereke ae ni uaa mateia. I taku bwa bon akea n te moti ae na bon katebenakoaki ni kamatataaki ae ni uaa mateia te Tia Babaire *till death* bwa bon iai iaan ara moti ae 83 te Tia Babaire ae rangi n teretere bwa bon iai mwakam ngkoe te Beretitenti ni karaoi babaire ibukia am Tia Moti ngkana arona bwa aikoa kona ni karaoa raoi te mwakuri ao ibukin aikoa toamau ke tao aia kantaninga e aki raoiroi ke tao a karaoa te mwakuri ae buakaka te Tia Babaire.

Man bwana ae mangori aikanne te Tia Babaire ao N na karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang temanna n ana kaoti ae e rangi n tamaroa ma n aron te ongongora ngkai mai irouia Taan Tei te Tia Babaire ao Minita ao e teretere bwa bon buakanakin ara Leader te Tia Babaire. Ko rabwa ao I aki boutoka moa te kaoti n te tai aio.

Hon.Booti Nauan: *Point of order te Tia Bababire.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao tera am *point of order* te Minita e nakoim.

Hon.Booti Nauan: E rabwa I ti kan kaeta ana maroro te tia maroro are e a tibwa taetae are e taku bwa kanga e mwanewea are I taekinna are kanga ibukin ana moti te Chief Justice ke te High Court ma bon iai ana moti te CJ ngkana ti okiria rikaaki n aron are I taekinna are e boto ana moti ke ana babaire te Court of Appeal man ana moti te Chief Justice are iai kanga e *lifetime appointment.* Ao kabwarakina ngkanne n ara taetae ni Kiribati ngaira ni karokoa te mate. Ao nakai ma are aio ara kabwarabwara ngkana iai riki ara kabwarabwara ae ti na kona ni bwaina *lifetime* kanga n taetae ni Kiribati e kangai ni karokoa ko mate. E rabwa te Tia Babaire kanga ti anne kaetana.

Tibiika: Ngaia tera am *Point of Order* te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker bwa are e taku bwa e mwaneweaki are e kangai tao e koaua bwa are iai buokan au maroro are I taekinna bwa tao ae tao te Leader n te Kaitara ae iai ana iango n taai aika ana roko ao I taku bwa I

taekina arei n rekereke ma tabera ngaira aika Taan Tei aika ti rineaki iroun Kiribati bwa ngkana arona bwa tera te bwai ae ti kona ni ibuobuoki iai ni karekea te nakoraoi ke te riai ao anne tabera ae ti na karaoia. Ma ti aki nanona bwa ti taekina arei bwa aongkoa tao tia maaku ke ti aera. Tia ki maaku ma ti anne kaetana. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Beru Hon.England Iuta e nakoim.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ao e kakawaki naba te maroro n te kaoti aio a e rangi n teretere ao e rabwa are e taekinna te tia tabeka te kaoti. Te Auti aio e na kakaea angan ae e na aki manga riki aio ngkana ko rairia n taetae ni imatang. Ngaia are anne oin te kaoti ae tabekaki bon ngai temanna ae I kangai ko aki kona ni mwakuri ni uaa matem te Tautaeka ae Inaomata ko aki. Ngkana tao te komuniti riki ma are e bon teretere i Kiribati ao n aban te Kaomwanuareta e aki kakaraoaki anne eti anne.

Ngaia are ti nanokawaki bwa ngke e mwemwe are imwina ao e a mwaingi nako naba bwa n aron are ko bon kauringia bwa ana aki mwaenako ma ngkai ti na nang karaurau n taetae bwa mwiina ti na manga irekereke ma kanoan bwaai ake ti aki riai n taekin. Ti bane n ota akea ae ti na manga kauringa bwa tera bwa aio tera arei ao tera riki bwa ti bane n ota iai. Ma are e toki kunana arei ao e bon nakon te Tautaeka bwa tabena. Ma e koaua bwa bon te kairua ae e wene bwa are e aki matata bwa antai te Beretitenti ke e tiainaa te *instrument* kaain te Kabineti kaain te Executive ke e tekateka ni bwarana are te Head of State bwa e aki kainnanoia raona ni Minita bwa e na babaire ma ngaia. E bon tiainaa iaan are kautun te aba bwa arei mwakana ao mwiokoana ae ngaia ae e na kona ni kateirakeaki ni bwarana arei bwarana n Tautaeka ni Beretitenti n are teuana n te Tautaeka bon kabutan te waaki ao te tararua.

Tera are e riki itinanikun te Beretitenti n nakoana arei bon te bwai teuana bon iai aika a riai ni koteaki ikai. Ma te bwai ae I bon mimi iai bwa e aera kai a tuai man koteaki. Ngai au koaua anne iai taan anga te ibuobuoki ao taan karaoa mwiin te mwakuri. Bwa te Beretitenti e aki ti tiainaa *ratify* ke tao n tiaina te instrument ke n ana *appointment* te Tia Moti bwa irouia Taan Mwakuri ni kabane. Ni kabane ake a roko mai iroun te PSC e tiainai ni kabane te Beretitenti ngkana e a tia n tiainaaki e a tia e a tiainaaki naba retam iroun te Tia Koroboki ke antai ko kona n teirake n aron arei.

Te kairua are tao a bon rawa ni kan bukinia ngkai nakai te koaua. Ti a bubuti ana kaeta te mwakuri, ana kaeta ngkanne aia mwakuri ao e reke te kairua aio ao kaetia ao akea te aekaki ni ngurengure ae na reke aio. Ao tao e a roko imwina n te kabo rabakau n aron are e

kabwarabwaraaki are tao bon anne ai tokin te kaiangatoa e kataaki ni kakaeaki etina ma raana ao e kakawaki bwa e a otinako ngkai teuana te aekaki ni waaki ni kammwakuri ae boou. N ana babaire te bowi bwa are tao anne kawaina n te tua ti na iranna, anne rairana n te tua ao are bon arei te tabo n rairairi. Ngai ai iraua tangin nanou ao e bon ataia te Beretitenti e a tia naba n tangi nanou e tangi nanou n rairan te tua. Bwa ngkana iai mai ibuakora ae e raira n te tua ae te aekaki n tua teuana I bon aki kona n tabe ma are kam rairia, N na bon ti taninga te bowi bwa e na raira te bwai are ti uneakinna. Ao anne are I mwemwekia bwa I nakomai naba ni kakaea naba buokau ikai ao e tuangai te Beretitenti akea nnena ikanne te Tia Tei ngkana ko tangiria ao kakaea nnena. Bon te Beretitenti ae tuangai n te tai arei ao kam bon ataa te bwai ae I nanonna bwa I bon tabekia ni moan bowin te Auti ngke ti waaki n tetere. Ao bon ti au bubuti are kam a bon tia ni kaitiaki ani nnena e a toki ao arei kunana akekei e a toki ai te bowi ni manga tang akea riki te bowi ae ti ataia. Tera ngaira ae ti na karaoia, ai bon ami bwai ngkanne te Tautaeka ni kaetia aron te moti are kam baireia tera aron ngkanne kaetakin anne.

Ngai irou iai ae kakaraoaki te *out of court settlement* bon au koaua. Ao bon au koaua naba ngai bwa ngkana iai aika e a boo te uneaki e na riai n nanorinano e na riai ni bwaka ibubuan waena temanna ni katorobubua nakon are temanna e a kangai e a tau ti nang karekea te boraraoi e a tau. Ngkana iai te mwane ae e na bwaka e na aki kabwaka Kiribati, e na aki naba kabwaka naba teuana te tianti Kiribati, antai mai irouia Taan Mwakuri mai n te Tautaeka ni Kiribati ae e aki karaoa raoi ana mwakuri. Aio ngai n au koaua ngkana e tangi buaka n taetae ni imatang te *total blunder* e a tia ni mwakuri n aki akaka ni karaoan te mwakuri n tangako tao temanna ma uoman aki karaoa raoi tibwangaia. Ma bon ti arei nakoan te Beretitenti e na ti tiaina te *instrument* ao akea naba. Arei tao bon bwarana teuana ngke a noria n arei ao tao e kataia ni kamanoa aron are e riki I taku bwa e a bati n tau taekan te bowi ma tera e a bon nakoim, ma ni bon au berita ao au koaua ti aki roko n arei. Ma ngai e na bon aki naba bwaka teuana tianti mai Kiribati ana kakaeaki raoi naake aki karaoa aia mwakuri bwa e a bon aki nonoraki aio. Bwa ngkana e tiaina am *instrument* te Beretitenti ao te *letter of appointment* e na rimwina ke te *contract.* Anne aron te kammwakuri ae ti bane n ota iai.

Ngaia are taekana ngkai e a karinaki bwa ngaia aio etina bwa ti na kaetieti iaon are n te bowi N na bubuti bwa e na karaoa ana babaire te Tautaeka iaon te kairua ae e a tia ni kuneaki aio e a tia n riki. Ikai tao I aki moa boutoka te kaoti bwa kanga ti kairoroaki bwa ti na irana te itera teuana ao e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki ibukin te Akawa Hon.Ribanataake Tiwau e nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker n reken te tai naba ni kanakoa te maroro teutana iaon te kaoti are e tabekia temanna te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Ao e koaua e rabwa bwa I taku bwa e a nang terenako bukin te kaoti ao N na kaokia riki:- *Bwa te Maneaba aio e na kaota nanona n raraoma n te babaire iaon te kammwakuri ni uaa te mate te babaire are e aki nonoraki iaon Kiribati ma aban te Kaomwanuareta ao ni butiaki te Auti aio bwa e na karaoa ana babaire aika ana buoka taobaraan kanganga ake ana kona n reke man te itera ni kammwakuri ai.* Are tao a tia ni bane rongorongo iaon te *life appointment* n aron are ti a tia ni kabwarabwara man ara itera. Ao tao e koaua e kabwaranakoaki iaon te taeka ae *indefinite* anne te *court of appeal judgement* ma iai riki are mai mwaaina are I taku bwa e a tia ni karauaki ni katereaki are ngaia e boboto mai iai te kaoti aio.

Ma N na okirikaaki Madam Speaker nakon boton raoi te kaoti are te tai e na riai ni iai taina. Ao e koaua tia taraia moa mai abara akea ae e a tia n *appointed for life* ke akea ae e a tia n *appointed indefinitely* ngkana ti na bongana aia rairairi kaain te itera are teuana. Ngkana I taraa aia contract taan koroboki ao antai riki bon akea te taeka ae *indefinite* ke *life appointment* n tuanga ara kammwakuri ke n te contract are a tia n tiainaia taan koroboki ngkana ti taraia taan koroboki. Ngkana tia manga taraa te *region* Madam Speaker tao tia taraia man aba aika irarikira antai taan moti ae *appointed for life* ke tao *appointed indefinitely* ke kanga ai bon akea naba bwa are bon iai maanin aia mwakuri taan moti aikai Madam Speaker.

Ngkana ti taraa Biiti a retire at 55, tia manga Australia a retire ae 70 years, India 65 years ao tia taraa ngkanne boton buroora are te Kaomwanuareta boton te Common Wealth are Britain ao iaan ana *constitutional committee* n te House of Lords n aia ribooti are a kaotinakoa bwa kanga e na aekakira tein ao maaniia Taan Mwakuri iaon Buritan Madam Speaker tera kanoan aia ribooti te constitutional committee aio ana constitutional committee te House of Lords. E taekinna bwa e kangai kaain te Court of Appeal ke kaain te Supreme Court ana retire at 75 years or other Judges ana *retire at 70 years.* E nang teretere mai ikanne Madam Speaker bwa are iai te tai ae anganaki ni kabane taan moti bwa e a moa naba bon man ara aono ae te betebeke aba aika irarikira India, Australia ao ai bon boton te Kaomwanuareta are Buritan are ngaia angin ara tua ti kateitei mai iai. Ao akanne ngkanne bwaai ae a riai ni kamatataaki iai te botanaomata Madam Speaker bwa te moti are e kaotinakoa tao te Judge are mai mwaaina ni ikotaki ma aia

judgement kaain te Court of Appeal kanga e a bon aki rinanon te bwai ae e a taneiai iai.

Ao anne are e a karika tao te tangi n nano Madam Speaker bwa kanga e a bon aki boraoi aron te moti are e kaotinakoaki ma tein bwaai aika a karaoaki inanon ara aono ae te betebeke ao aba aika irarikira ao ai bon boton raon te kaomwanuareta ae Buritan. Ao man akanne maroro Madam Speaker ao ti na ti katerea ao ni kakioa nanon te kantaninga are e uarereke are e tabekaki n te kaoti aei bwa e riai ni iai tokin ma tian ana mwakuri temanna ma temanna ao e moarara riki ara taan moti ao man maroro akanne Madam Speaker ao I boutoka te kaoti. E rabwa.
Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai onotoa Hon. Taiaki Irata ao e nakoim.

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker kai ko na ni manga anganai au tai ni maroro iaon te Kaoti, I taku bwa te kaoti aio ae kanga e tietaake mai Makin nako Arorae ni ikotaki ma Banaba ao te Aoni ni Mainiku.

Eang Madam Speaker e koaua ngkana ti karaua raoi n tara te kaoti aei ao kanga bon akea rekerekena ma te moti are e a tia ni moti man te bowi are mai inano ao ma are mai eta. Te kaoti aio kanga e bon tabekaki ian te raraoma n te babaire iaon te kamwakuri ni uaa te mate ao te kauoua arei e a butiaki te auti bwa e na karaoi aia babaire aika na buoka taobaran kangaanga ake a na kona n reke man te itera ni kamwakuri aio, I taku bwa e nang teretere n te kaoti aio bwa e bon tiku ni mwakana are te *Executive* n akea irekerekena ma kaitaran te moti are man te *Judiciary* ao ti koaua bwa mwakan te *Separation of Power* n teniaua tenan Tautaeka aikai a bon tiku n arona kanga akea kuakina n te kaoti ae tabekaki aio. Ngaia are N na kabwara te Tia Tei temanna mai Abaiang Hon.Betero Atanibora bon ngaia naba te Tia Babaire man Tobwan Kiribati Party are e a tabeka te kaoti aio bwa kanga a bon raraoma naba kain ara abamwakoro tao e koaua n taai aika nako ao e a reke ara tai ni kaongora, Te Beretitenti ao bon ngai ti roko iaon Onotoa ao ngaia te tabeaianga ke tao te raraoma aio e a buta iaon abara ae Onotoa, ngaira naba ti bon mimi bwa a kanga n ongo kain abara n te rongorongo ae kanga e kananokawaki.

Ngke ti moana ara kaongora ao a bon wai naba tenan titiraki bwa tera bukina kanga a bon titiraki naba n te raraoma are kanga e tabekaki n te kaoti aei bwa tera bukina, temanna te Tia mwakuri ae tao ti aki kain Kiribati kabwara te bure ngkana I taekinna aio ma e anganaki kanga te kamwakuri are kanga

Tibiika: Tia Tei iai au bubuti ngkoa bwa I a tia ni bubuti bwa ti aki manga okira e a nang abwabwaki te maroro iaon te aomata ae akea rabwatana ikai ao e na kona ni kaekaekai ami maroro ni kaeta

taekana ke tao tera ngaia N na butiko kataia kaokiko nakon te *motion* are ibukin tenan *appointment*

Hon. Taiaki Irata: Ko rabwa eang I karinea am babaire Madam Speaker ao e koaua ko taratara naba te itera n te maroro arei bwa ti bon ongongora ao a tabekaki naba taekan, Eang ti kakoaua bwa ,

Tibiika: Tia Tei au bubuti nakoim anne ao ngke ko a manga bon tuangai bwa N na tatara te itera arei, I a bubutiko karaoa are I tuangko ao tai tuangai bwa tera N na karaoia ngaia are ti kaineta am maroro nakon te kaoti ao I a bubuti ko rabwa te Tia Tei

Hon. Taiaki Irata: Ngaia e rabwa anne. Te *Executive* ae ti bon kakoaua e koaua te Tautaeka ao te *Executive* kaina kain te Kaebineti ae bon Taan Tei aika rineaki naba iroun Te Beretitenti ao ti kakoaua naba bwa te Beretitenti bon te nakoa ke te bwara ae uoua mwakana ke nakoana kabwara te bure nakoana. Teuana bon kautun te Tautaeka ao are te kauoua kautun te aba ao ti karabwa ngke e moan inaomata Kiribati n 1979 ngke e barongaki aron ana Tua tao te Tua ae Maungatabu ibukin Kiribati ao taan baronga te Tua anne Madam Speaker bon kain Kiribati are a bane n roko mai iaon aaba bwa ana booti iango bwa ana katea te Tua ae Maungatabu eang ti karabwa ao ti ataia nabwa ara koraki ni ikawai e kakoro aia iango ma tenan Imatang. Ma ngkanne te kangaanga ngkai ti a noria ngkai e koaua ngkana arona bwa e a rairaki aia taetae ni Kiribati nakon te taetae ni matang ao e kona n are e aki botau ma tao te Mangatabu are kanga e karaoa ana Tua Kiribati ae Mangatabu anne ti bon kakoaua bwa ngkana ti noria ngkai ao e kanga, *refer the English version* kai e aki okikiraki kanga bon oin ara taetae ao ti karabwaia kain Tiaban Taan Moti mai Tiaban a taetae n Tiaban ao a kanakoa aia moti te taetae n Tiaban. Ti nora Kore ngkana a taetae a taetae ni Korea ao ngkana a kanakoa aia moti te taetae ni Korea tera ngke e taraki naba aio n abara ae Kiribati bwa e bura ieta abara ae Kiribati iai bon ara taetae anne naba rikiara ae nang kakawaki.

I karabwa naba tao e koaua e nang moataai te karabwarabwa aio ma I karabwa ana iango te Tautaeka bwa iai ana manga rinanoan te Tua ae Maungatabu tao imwain tokin te *term* aio ao I karabwa te babaire bwa ngaia aio te tai naba are e na kona ni manga norii tao e koaua iai kabwakan tao ara taetae ni Kiribati ao e a rairaki nakon te taetae ni matang ao aio ngkanne taina are kakawaki bwa ana karaoaki kanoan tenan Tua ni Maungatabu aio ni kaitara raoi bon oin nanon te baere ti taetae iai bon oin ara taetae ma tiaki aia taetae imatang. E rawata au *point* Madam Speaker ao I a tara te tai e a boo au tai ao I karabwaia kain au abamwakoro ae Onotoa bwa a bon teimatoa n aia koaua n aki butimwaea te kamwakuri ae ni uaa te mate tao aikanne tabeua au

maroro Madam Speaker ao ko bati n rabwa ao kabwara riki au bure I aki manga oki e rabwa.

Tibiika: Ko nang rabwa Tia Tei ae ko karineaki ao I butimwaea am kabwara bure ao I a nakon ngkanne Te Minita ae karineaki ibukin Mauri ao Katoki Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te tai aio kai e reke teutana ara tai ni maroro ara tai ni maroro iaon ana Kaoti te Tia Tei temanna ae karineaki mai Abaiang tao n irekereke riki ma te raraoma n aron ane mwaneweaki n te kaoti ibukin te kamwakuri ni uaa te mate.

Ao e koaua Madam Speaker I taku bwa e kakawaki n aron are ko a tia n taekinna ti na taekinna ti na aki roko n ana babaire Te Moti ae rietata ao ti a katuka anne ma e kakawaki bwa ti na anga teutana ara maroro iaon tenan *general principles* Madam Speaker *principles* ake irou ngai tao a tuai mwaneweaki ao I taku bwa teuana te *principle* ae nang kakawaki Madam Speaker are e a tia n tataekinaki te *Check and Balance* ao I taku bwa e nang kakawaki bwa e na akea teuana mwangan tenan *powers* aikai are mwakan te kabowi te Tautaeka ao te Auti ni Maungatabu ae na bura riki ieta iaon are teuana. Ao ngkana ti taratara Madam Speaker bwa e koaua bwa ngaira abara ti taraira bwa kanga ti uarereke ao ti tabe n rikirake n te rikirake ae korakora ngkana ti tarai aaba aika irarikira Madam Speaker tao n aron Aotiteria ao tao Nutiran n aron are a tia ni mwaneweaki tenan *check and balances* aikai Madam Speaker a uotakirakeaki n te Auti n Tei bwa tenan Tua e uotakirakeaki n 1977 i Aotiteria bwa e na tianaki aia tai ni mwakuri taan moti. A kaman nora aio Taan Tei i Aotiteria n 2016 e kabwataki te *Act* are te *Senior Court Act* i Nutiran ae mwanewea naba anne bwa e na tianaki aia tai ni mwakuri Taan Moti.

I taku bwa aio Madam Speaker *part of* tenan *Check and Balances* aikanne bwa te Auti ni Maungatabu ke te *Parliament* e na tiana ao e na tararua aron ana *Check and Balance* te *Judiciary* ao ai arona naba ma te *Executive* ao ai ni kanganne naba, ngai are I taku Madam Speaker bwa aio te bwai ae nang kakawaki ibukin te kamataata nakon te nati ni Kiribati bwa e noria te Tautaeka aio Madam Speaker bwa iai teutana te memere *in terms* ao te tianaki n aron are ti mwaneweia mai imwaina tianakin te kamwakuri bwa e na akea te mwakuri ni uaa te mate are mwaneweaki n te Kaoti aio ao anne are ngaia e uotirake Te Tautaeka aio bwa ana *amendment* n te ririki ae nako ao are e bwati ao n aron ara kaongora are ti kakaongoraia iai ara botannaomata anne bukin te *Amendment* Madam Speaker bwa te *Amendment* anne e kaineti naba ma aekakin nako aia *amendment* te *Parliament* i Nutiran ao te *Parliament* i Aotiteria tianakin manin aia tai ni

mwakuri Taan Moti ao e na akea te mwakuri ni uaa te mate.

Ngaia are I taku Madam Speaker bwa e karaoa tabena te Auti n Tei e karaoa te Tautaeka n te ririki ae nako ao ti kaitaua ake a kabwata te *Amendment* anne n te ririki ae nako bwa e na tianaki maniia ni mwakuri Taan Moti ake a rietata nakon teniua te ririki *maximum* n aron are a tia ni mwaneweia raou ni maroro ake mai imwaina. Ngaia are I taku bwa aio Madam Speaker te bwai ae rangi ni kakawaki bwa e na kamataataki nakon te nati ni Kiribati e na iai n taainako te tia ao e na iai n taainako tianakin temanna ma temanna n rekereke ma ana tai ni kamwakuraki tao e morara riki ni kamwakuraki ian te Tua ae Maungatabu ke ara Tua ae ti mwakuri iana, ao tao aio Madam Speaker are e irekereke e koaua a rawata itikaokaonako nako n aron are e mwaneweaki ana mwane te botannaomata tera riki are a tia n taekinaki I aki roko n anne Madam Speaker.

Ma I taku bwa e ti rangi ni kakawaki teutana te maroro iaon arei bwa e kakawaki n taainako ae na iai te *check* ao e na kakawaki n taainako ae na iai te *Balance* ao n aron are mwaneweia te kaoti aio Madam Speaker anne teuana te *principle* ae anaki ian te kaoti aio bwa e na akea temanna te aomata ae na mwakuri ni uaa e mate bwa bon akea anne ae ti nonoria ao akea anne ae ti taneiai iai n ara Tua ni Kamwakuri iaon abara ae Kiribat.

Bwanau aikanne tabeua Madam Speaker I karabwa riki te ongora taeka ni kakatekeraoi ao I boutoka te kaoti aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao I a kanakoa nakoim Te Tia Tei ae ko karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire.

Tia Babaire I kan rimoa ni kaeti taian ota ana Moti te *High Court* tiaki te *life time appointment* wareka *paragraph 38* n ana moti te *Court of Appeal* are *summaries* iai ana Moti te *High Court* kam taku bwa kam wareka te moti warekia bwa *paragraph 38* e katereaki iai iroun te *Court of appeal* te bwai are ana ota te *High Court* ao ana ota te *high Court* teuana e kunea bwa iai te *appointment for an indefinite period* anne ana kukune te *High court* ana tangitang te tia tangitang te *life time appointment* are angana te *High Court* e bure ae kam taekinna e anganna te *Indefinite period*. Ti na kaetieti Tia Babaire rongorongo aika ti angania te botannaomata.

Tia Babaire e taekinaki bwa te moti are e nako e aki boraoi ma te bwai ae kantaningaki n Te Kaomwanwareta are rinean te aomata bwa e na mwakuri n akea ana tai Tia Babaire e riai ni mataata Kiribati bwa ngke e anga ana moti te kabowi e aki kabota

iaon te bwai ae kantaningaia Te Kaomwanwareta e kabota ana moti iaon ara Tua abara ae Kiribati ngaia are e taraia moa tara ana moti te bowi ni Mangatang n te kibu 83 ngke e kabwaranakoa e taekinna te bowi ni manga tang bwa e aki taekinaki ikai te tai ae kona rineaki nako iai e aki ngaia are e kangai te bowi ni mangatang ngkai e aki taekinaki ikai ao ti katinea ma inaomatan ke kamoan inaomatan te kabowi are te *Security of tenure* ke kamanoaia n aia tai ni rineaki e aki tabuaki rinean te aomata bwa e na Tia Moti *for indefinite period* anne ana moti te bowi ni Mangatang e bure ian te Tua ae Maungatabu, ao e manga reita ana moti te bowi ni Mangatang ao e manga taku ao ti rauaki n ana kukune aei man ara Tua te Maneaba ni Maungatabu are karaoia bwa *High court Justice Salaries and Allowances Act 2017.* Ao kangai wareka te kibu 5(2) bwa e kangai te kibu n te Tua anne ngkana iai taan moti aika rineaki n te tai ae baireaki *for a fix period* ngaia are kangai te *High of appeal* te aekaki ni kibu aio e tuangira bwa e ngaia e bon kona ni iai taan moti aika na rineaki n akea aia tai.

Aio ana moti te Tia Moti te *Court of appeal* te Tia Babaire are e anga te titiraki te Tia Babaire ana moti te *court of appeal* aio e aki boraoi ma ana Tua Kiribati e aki? Ngkana kam tarai ana Tua Kiribati ma ana moti te *court of appeal* e bon ataira raoi ma ana Tua Kiribati ngaia are te raraoma te Tia Babaire ti na tabekia ti na aki tabeki ara raraoma n te babaire aei ti na tabekia ara raraoma n ara Tua bwa e aki mena ao bon ara Tua ae Maungatabu ae ngaia e karika te kangaanga aei bwa ngkana bon nanom Kiribati bwa e na riai ni iai ana tai te Tia Moti are e na rineaki nako iai katerea n am Tua nora te kibu 101 n ara Tua ae Maungatabu ibukin rinean te kamitinia ni bureitiman ao ibukin rinean te Tia Kaetitua. E bon kaotia ikanne kona rineaki ao kona taua nakoam imwain are e bitaki nakon te ririki ae 55 anne te Tia Babaire anne te Tua ae Maungatabu e tuangira ara tai ni katoka te rinerine aei ma e aki kaota anne ibukin rineaia Taan Moti te bwai ae a karaoia Kiribati te Tia Babaire te bae ti raraoma iai ara Tua ae Maungatabu bwa e aki kotea ana ririki te Tia Moti ao are e taekinna te Tia Babaire Te Minita n te akawa e bon taekinaki naba kona motirawa n te ririki arei kona motirawa n te ririki arei ma te kabuanibwai bwa n ara Tua ae Maungatabu ibukia Taan Moti akea te ririki anne ao iroun te bowi ni Mangaatabu ngke e kabwaranakoa ngaia e bon kona n rineaki Te Tia Moti n akea ana tai tera te raraoma iai te Tia Babaire te raraoma n ana Moti Taan Moti a eti aia moti ian te Tua te Tia Babaire ma te bwai ae ti raraoma iai ara Tua ae Maungatabu.

Tia Babaire e taekinna Minita ake a taetae bwa a tia n onika te Tua are aonikia Te Tia Moti te Tua ae tiaki te Tua ae Maungatabu e na riai n oneaki te Tua ae Maungatabu bwa

aio te Tina n Tua aio are e tia inanon Kiribati ibukia ana botannaomata ao ana Tia Kairiri ao ngkana ko onea aio are te kibu 83(2) ao N na tuangko te Tia Babaire a tiaki naba te tabeaianga ae tabeaianga Kiribati iai ke te Maneaba ni Maungatabu ae tabekaki n te kaoti aei ana ti itiaki ngkana ko nako kotea te ririki ae na rineaki iai Te Tia Moti bwa tao 70, 65 ke iraua te Tia Babaire ma ti a nakomai n uneakina Tia Babaire bwa ti kaburea te babaie ngaia Tia Babaire ti nanokawaki ti kamatauningai iai te moti. Ti na ti noria moa bwa eti te moti rinanon ana Tua Kiribati ke e aki ngai irou Tia Babaire e rinanona ao tera arona ngkai ti tabeaianga n te aekaki ni moti aio bwa ngaia te rineaki ni uaa akea ara tai te Tia Babaire ane n te Tua ae Maungatabu ao ngke te Tautaeka kona tabekiarake ao e kairua ae na totokoaki karaoa tibwangam katoka te nibwara irouia kain Kiribati onea te Tua ae Maungatabu katea te ririki are e na Tia Moti iai te aomata are rineaki nakon te nakoa anne ao anne ae na rau iai Kiribati ao e na akea te manga tabeaianga iai te Tia Babaire. A reke tabeaianga tiaki man ana moti te bowi bon man ara Tua I totokoa te kaoti te Tia Babaire.

Hon. Mikarite Temari: *point of order*

Tibiika: Ngaia Te Minita Te Aono n Raina terana am *point of order* e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: I kan butia bwa are kanga iai nakoana n *lawyer* ti tangira te taetae ni Kiribati e na raira ana taeka ae *"Indefinite"* e na rairia tera rairana n taetae ni Kiribati bwa iroura ngaira kona mwakuri ni karokoa matem anne rairana n taetae n Kiribati akea tokina. Kona mwakuri n akea tokina ngkana kona mwakuri n akea tokina *just life time* tera ni Kiribati ke e rairia bwa anganira n taetae ni matang ni karoia kain Kiribati ke e rairia n ana taetae ni Kiribati.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire tao N na kaekae anne

Tibiika: I tuai anganiko Te Tia Tei bon akea am *point of order* ao akea am tai ni kabwaranakoa ma N na ti butia Te Minita bwa I aki butimwaea am *point of order* bwa mina ko a manga karekea ana tai te Tia Tei bwa e nang manga teirake ni kabwaranakoa te taeka anne ko taekinna anne ma tiaki te *point of order* anne ti ngkana iai am taeka ae ko taku bwa e rairia buaka te Tia Tei ao ko a kona ngkanne n taekinna.

Ao I a kanakoa nakon Te kauoman Beretitenti ae ko karineaki tera am *point of order*

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ngkoa nang bon aki *point of order* bwa are e a bon tia n taekinna Te Minita ae karineaki bwa are ngkana ti bon taekina te taeka ae *indefinite* ao kanga ti a manga kaminoia aomata n menai taian

taetae ma tera rairana raoi I taku bwa tao ti a katuka nakon taina ma I taku bwa e bon ataia Te Tia Tei ae karineaki bwa *indefinite* tao *life time indefinite is the offset of life time* ke *life time is the offset of indefinite* e bon ataia naba ma tia kataia ngkai n takakaro ma te taeka. Ma te kabane ngkanne I kukurei n taekinna I karabwa Tia Tei ae karineaki mai Kuria bwa ngaia e bon *agree* e bon aki riai ae na kamwakuraki temanna n akea tokina ma e na riai moa ni kaetaki te Tua e rabwa.

Tibiika: Tera am *point of order* Te Minita ae ko karineaki e nakoim

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rabwa riki te tia maroro te Tia Tei mai Kuria ae karineaki n ana maroro ao e koaua are bon te *lawyer* teuaeio te Tia Tei aio te Tia Babaire ti karabwa ana karabwarabwa ma I taku bwa ibuakon au maroro are I taekinna I kangai teuana au maroro. Ti kataia ni karaoa ara Onono nakon te Tua aio ma e aki anaaki iroun Te Tia Moti ao anne ae ngaia ikanne ae boboto iai au maroro, ma I reita au maroro anne ni kangai ma e aera e a tibwa riki aio ngkai e aera e aki kaman ri riki mai imwaina ao I reitianako naba ma au taeka are kangai bwa iai bwanan nanora bwa e uara aio e uara iai Kiribati kanga anne ngaia anne ae I taekinna ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tera am *point of order* Te Minita ae ko karineaki

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Tia Babaire I ti kan *point of order* ian are ngaia e bon ataia bwa e bon bure te Moti ti na aki raraoma ti na aki raraoma irouia Taan moti ma ti na raraoma n te moti bwa e ataia bwa e bure ma au *point of order* ngaia ti nang katikua n arona aio ti nang katikua n aekakina aio e ngaa te *common sense* ikai ti nang katikua n arona aei ko rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order*

Hon. Tekeeua Tarati: I ti kan katerea bwa ngaia e koaua Te Tia Tei ngaia e kakoaua ngaia iai te mwakuri ae na karaoaki ao ngaia ti a mwakuri iaona au kantaninga bwa ngkana ti onea te Tua ae Maungatabu iaon aio ao e na butimwaia bwa are e oti ngkai bwanana ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Iai riki ae na *point of order* ngaia Te Minita man te MOJ

Hon. Tarakabu Tofinga: Madam Speaker ko rabwa ngkana e aki nang rekereke ma kanoan ana maroro Tia Tei ao ko a katokai naba ma n aron are mwaneweaki ao te Tua are kibu 5 n te *Justice Salaries* ngaia are kabotoa iai ana moti te *High Court* ao e a manga taekinaki bwa ngaia te Tua naba anne are te onono are ti karaoia nakon te Tua aio e aki kinaki ngaia kanga e a *mix* ke kinaki ao e a manga aki kinaki bwa tao e *paramount* riki te *Constitution* ngaia are kanga e rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa Te Minita ao ai bon ti tabeman aika kan maroro I kabanea raoi au *list* aei ao I a kanakoa ngkanne nakoim Te Minita ae ko karineaki ibukia Aine Te roronrikirake ao Kamweraoi Hon. Martin Moreti e nakoim.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Madam Speaker ao ko rabwa ngkai e kona naba n reke au tai ni maroro iaon tao te tabeka ke te Kaoti ae rangi n Tamaroa aio te Tia Babaire.

E koaua te Tia Babaire ti a kamwaitoroa moa n anga te bwana ni kamauri ni kabane kam na bane ni mauri.

E koaua te Tia Babaire are tiaki kona ni manga taekini ni kaoki maroro ake a bon bane n tia n taekinaki ma tao te bwai ae kateirakeai te Tia Babaire bon tera bukina ngkai N na boutoka te kaoti aio te Tia Babaire, ao I karauai n tara te kaoti aio te Tia Babaire ao ti nora aan te kaoti aio bwa kanga bon te kaoti ae Tamaroa te Tia Babaire bwa kanga aio e bon kakoauaki bwa ti na kaotaia ara botannaomata bwa aonga n ata te bwai ae riki bwa tao aio naba kanga tao te kaoti ni kauring ngaira ake Taan Tei are bon tabera te karao Tua te Tia Babaire ao ngkana a kaoti aekakin tao kaoti aikai ao I taku bwa ngaira ti na rangi ni kukurei ni butimwaia bwa ti aonga ni kona n anga ara taeka ni ibuobuoki ao tao ara taeka ni kauring ao ara botannaomata aika bane ngkai n ongora ao a rangi ni kukurei. Tera bukina kai a kukurei te Tia Babaire bwa are bon aio te bwai ae a kan ongora ao tao e kona n aki reke aia tai ni kamataata bwa tao aia Tia Tei ngkana tao e aki nang teretere raoi irouia n tain tao tera ma tera ma I taku bwa aio te tai teuana ke te tabo teuana ae nang ni kakawaki bwa ana kaoti taian tabeka ae kanga e kakawaki ibukia ara botannaomata te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa te Tia Babaire aio teuana mai buakon te kaoti ae nang kakukurei e aoria bwa are tao e kona ni manga irekereke ma itera tabeua ma oina raoi ae I aki kan birinako mai e Tamaroa ibukin te ongora ao bon ibukira ngaira naba taan karaoa te Tua ke tao taan karao Tua bwa ti aonga n ataia ao tera ara iango ni ibuobuoki ni katamaroa, anne kanga mwanewen te kaoti bwa kanga te *keyword* ikanne te bouka ara anga ni buoka te kangaanga ae ngkana tao e kona n riki tao n taai aika tao a kona ni manga riki nakon te roro ae imwaira te Tia Babaire. Ngaia are ngaira kain te bong aio ke tao ngaira taan kairiri n te tai aio tibwangara ae ti kona n tara aio ao ni katamaroa bwa aonga ni manga katamaroaki riki itera tabeua akana tao ti aki nori aonga ni manga kona n Tamaroa ao aonga naba ni manga kona n tobwa ara botannaomata nakon taai aika imwaira te Tia Babaire.

Ngaia are kanga I aki nora riaina Tia Babaire bwa ti na totokoia ian bukina anne kai ti kakoaua bwa bon

iai aana ae kakawaki ao e kan ongora iai te botannaomata ao e kan katerei bwaai aika riki ma ti aki kantaningaia bwa ngkana e riki ao e nang okioki ma te bwai ae riki ti riai ni katamaroa ao antai taan katamaroa te Tia Babaire. I taku bwa bon ngaira aika ti bane n tekateka aikai bwa are anne tibwangara taan karaoa te Tua taan manga kamwainginga ni kamaiea bwa e aonga ni manga kona niko ao ni kona ni manga kaotinakoa tao te babaire ae Tamaroa nakon te roro ae imwaira Tia Babaire. Te Mauri Te Raoi ao Te Tabomoa I a toki naba ikanne Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n am maroro ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Makin Hon. James Taom ao e nakoim.

Hon. James Taom: Ko rabwa Tibiika ao e koaua bon I kan karabwa naba te Tia Tei mai Abaianga are ngaia e tabeka te kaoti aei ao e koaua Madam Speaker ae te kaoti ae bon te kaoti ae rangi ni kakawaki ao e bon tabangaki aron norakin kakawakina Madam Speaker iroun te botannaomata ao ko bon kona ni kakoaua aei ngkana tao ko a tia ni mamataku n te *facebook* I taku bwa ngkai ngkana ti taetae ngkai ao rongorongon te bwai aei are uneakinaki naba ngkanne iaon te *Facebook* nanona e kaotia ikanne bwa bon te rongorongo teuana ae nang kakan ongora ao e koaua e rawata te tabeaianga iai ao te kan ota ao terana riki ngaia are e bon nang angaraoi tabekakina n te tai aei inanon ara auti aei bwa bon aei nnen ao kabanean mimitongin bwaai ake an kona ni kaetaki n te tai teuana ma te tai teuana Tia Babaire.

Eang e teretere n aron inanon te *motion* ke te tao te kaoti bwa e oioi tabekan te kaoti aei iaon te raraoma n aron te raraoma are e a tia ni kabwarabwara ao e koaua ana bon okioki ara koaua tabeua ma I taku bwa e nang kakawaki ae akea naba buren ae e okioki bwa are e na bon katuruaki raoi. Eang te raraoma ao te raraoma n aron are e a bon tia ni kabwaranakoaki naba ao e koaua bwa iai te taneiai ae boou ae e a tibwa reke n taai aikai ke n te tai aei.

Ao e reke te taneiai anne man ana mwin ana moti te bowi are e rietata ao I taku bwa mai ikanne are ngke e otinako tea eka ni moti anne ao e noraki kanga aron kakubanakona iroun te botannaomata. Ngaia are I taku bwa anne te bwai teuana ae bon katerea bwa bon rangi n riai maroroakinana ikai ao e na bon riai raoi ni kaitiakaki ao e okiokiraki te koaua are kanga ke tao te ota iaon rabwata aike teniua are Te *Judiciary* ke tao te Bowi ao Tautaeka ke tao te *Cabinet* ke tao Auti n Tei ke tao Taan Tei eang I taku bwa ti bon bane n ota naba n aron tein kanga tein aron butin ara Tautaeka n aron te Tautaeka ae inaomata n aron are e taekinaki ikanne ma ae kanga I bon katerea naba ngai e koaua iai okiokiran tao kakawakin ao

kakanaton ana moti te bowi ke tao te *Judiciary* te rabwata ae te *Judiciary* ma I taku bwa e rangi ni kakawaki naba bwa ti na aki nang kaminibaia ke tao ni bukinimata naba rabwata aikeke uoua tao te *Executive* ao Taan Tei ke ao tao *legislative* . Eang tao ngkana ti tara aron tibwangaia n aron are ti bon ataia ao e koaua te *Judiciary* te Tia Karao Tua ma ngkana ko tara ngkanne tibwangaia aikana uoua aikane are te *Cabinet* ke tao te Tautaeka ao Taan Tei ke tao Auti n Tei ao I taku bwa e bubura riki tibwangaia bwa e koaua ae te *Judiciary* Te tia karao Tua te Auti n Tei ao Taan Tei ke tao te Tautaeka ngaiia taan kabwara au bure *Judiciary* te tia kabwaranakoa te Tua ao te Auti n Tei taan karaoa Tua ma e ngae ngke taan karao Tua tiaki ti taan karao bwa a kona naba.

Eang taan kamatoa te Tua ao a n tabetai a bon kona naba ni kabwaranakoa te Tua bwa are te Tua are a karaoia ao a karaoia ao a bon ata nanona bon ngaiia aika karaoa te Tua ao a bon ataa nanon te Tua are a karaoia ngaia are n tabetai ngkana e a kabwaranakoaki te Tua anne iroun *Judiciary* ao e a kona ni kaokoro ma aron are e bon kananonaki iroun te rabwata ni karao Tua. Ngaia are a kona n reke aekakin katikitiki aekakina aikanne ao e koaua teuana ngkanne ngkai e a bon boo te tai eang I taku bwa e a riai n aron are e taekinaki naba bwa e aki riai ni karekerekeaki tao ana Tua te bowi ke te moti are e a tia nako man te bowi ma tao te *motion* aei ngai n au koaua I taku bwa e riai ni karekerekeaki bwa aei te bwai are e a tia n riki ke tao ana moti te bowi n te tai arei anne oin raoi bukin tabekan te kaoti aei bwa ngke arona bwa akea te bwai ae riki n aron are e a tia n ana moti te bowi ao e na aki mwemwe te kaoti ae aron aei ngaia are I karautaeka nakon te aekaki ni koaua ao tao e koaua tao e taekinaki naba bwa e aki tiaki nanon tao antai are rangi kanga e kananonaki n te *motion* aei bwa tiaki nanona ni kan tiku ni mwakuri ni karokoa tao matena ke tao eang ni karokoa tokin maiuna ma I taku bwa e bon teretere man ana waaki are e a tia ni karaoia e katea te Tautaeka n te bowi ae rietata ao tera riki. E bon katerea ikanne bwa e bon tangiria

Tibiika: Tia Tei tai manga taekina te aomata ae akea rabwata ikai maroro iaon te kaoti I a butiko

Hon. James Taom: Ao au kabanea ngkanne Madam Speaker eang te kaoti aei n aron ae taekinaki bwa tao irangtangakin te Tautaeka tiaki aei irantangakin inaomatan te botannaomata iroura ngaira aika tao te Tautaeka ao iroura aika ti mena n itera te Tautaeka ao Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne nakon Te Minita ae karineaki Hon. Taabeta Teakai bwa ko a kanakoa am maroro e nakoim.

Hon. Taabeta Teakai: Ko rabwa Madam Speaker ao ni kaineti ma te *motion* ae kakawaki aio ao I riai ni bon anga naba au maroro ni katabean au botaki ni mwakuri ni kaineti ma tararuan kainibaire ibukin te kamwakuri. E koaua tiaki ngai te *lawyer* ma ian EIRC *Employment and Industrial Relations Code* ao bon akea te Tua ae te *life time employment* E koaua Madam Speaker ian *section* te EIRC *section 75* te kibu 2 ao e katereaki tenan *Contract* bwa iai te *indefinite* ao te *Fix term* e koaua te *indefinite contract* e katerea bwa akea tokin te kamwakuri mai irouia au *labor Inspectors* ao are a kakaraoa te *inspection* ao bon akea n aia *record* ae iai ae a tia n anganaki te *life time employment* ke te *Indefinite employment.*

E koaua Madam Speaker n taran te kamwakuri aio ao I katerea ikai bwa akea ian te EIRC *act* . E riai ni mataata bwa iai naba buakakan te kamwakuri aekakina aio ae ni uaa maten te tia mwakuri Te *Life time Contract* , teuana e kona ni korakora irouna te *relax* bwa are akea ana *term* e na buakaka ana *performance* ao tera riki bwa are ataia bwa e anganaki te *life time employment* ngkana ti karaua ni kabotaua ma ara botannaomata iaon Kiribati ao anganaki 60 te ririki ao ana *retire* iai e aera ngkanne bwa e na kaokoroaki ara Taan Moti naba aika bon kain Kiribati iai ana *term* bwa 3 te ririki ke e nako riki ao e aera ngkane ngke ti nang anga te babaire ae kaokoro. Madam Speaker au titiraki ngkanne bwa ngkai aio naba teuana te nakoa ae rietata ae kakawaki naba ian taran te *performance* ao bukin tera bwa e na anganaki te *life time* ke te *life term* , e koaua *internationally* ke n te aonnaba ao e a tia ni mwaneweia Te Minita n te Akawa ao e koaua i Aotiteria ao e a tia n *introduce for example* tenan *Justice of Federal Court must retire at the age of 70* aio are kanga e a tia ni *introduce* naki tao n aaba riki tabeua are e a tia n taekinna Te Minita.

E koaua e aera ngkanne bwa e nang *life time* te kamwakuri aio ao iaon Kiribati kanga ti kakoau bwa bon akea mai ikanne man taeka tabeua aikanne Madam Speaker ao I kukurei ni boutoka te kaoti e rabwa.

Hon.Banuera Berina: *point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Kuria tera am *point of order*

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire ao ti na bubuti bwa are I taku bwa angin te maroro ngkai te Tia Babaire e bon kabotoaki iaon te moti te Tia Babaire ao ngaira ti bon taetae iaon te *Indefinite Period* kaokoron te i*ndefinite Period* bwa iai ma tai Te *Life Time Appointment* Tia Babaire e riai ni mataata ko mwakuri ni uaa matem ao arei ko kona ni katokaki *anytime* ngkana arona bwa e aera ian te kibu 83 ngaia are e kaokoro are ko mwakuri n akea am

tai *life time appointment* anne ni karokoa matem aio te Tia Babaire *Indefinite period* iai am tai ko rabwa te Tia Babaire ao n te moti tiaki te *life time* ngaia Tia Babaire ngkana bon te kaoti iaon te moti n aron ae taekinna te Tia Tei mai Makin e bure ngkanne te maroro iaon te *Life time* bwa akea te moti anne

Tibiika: Tia Tei kona *point of order* iroun Te Minita n te *Labour* ao ngke ko a manga kotea Makin ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Arorae Hon. Teima Onorio e nakoim.

Hon. Teima Onorio: Ko rabwa Tia Babaire ao I a karimoa te bwana ni kamauri nakoira inanon tamaroan tao te bwakantaai aio ao kam na bane ni mauri.

Tia Babaire I tabe n ongongora ao ni karekea otau n te maroro bwa a tabekaki bwa iai te raraoma ae ti na riai ni buotokaia n taekan te kaoti ibukin te babaire ae a tia ni karaoaki iaon te kamwakuri ni uaa te mate Tia Babaire ao antai ae karaoa te babaire aio Tia Babaire ngai otau n te maroro e uneakinaki te babaire are karaoia te kabowi Tia Babaire ma e aera bwa ti nang uneakinna ikai Tia Babaire e a tia te moti tao ngaio tau Tia Babaire te bwai ae kakawaki e a tia te moti tera otara iai tera ae ti na riai ni waaki nako iai ma ngkai. Ma e koaua Tia Babaire I ti kan maroro teutana iaon bwaai tabeua ae taekinaki bwa bon iai te kabowi ngkai ae kona ni waaki iai te *Commissioner* ana aki raraoma te botannaomata. I ti kan kaokia riki Tia Babaire iai tokin mwakan te *Commissioner* iai bwaai ae na kona n roko iai n ongoraeakin ao ni babaire iai ao iai naba aika e aki ao tao aikanne riki Tia Babaire ake ti tabeaianga iai ae ngaia ti teimatoa n raraoma iai ao e a tia ni kanakoaki bwa kanoan ara *Statement* are kanakoa ara Unimwane ae Sir Ieremia Tabai Tia Babaire e a tia ni maroroakinaki Tia Babaire anne.

Ma e koaua iai rekereken naba te maroro ma taekinan tao kanoan te *Case* are e a tia ni maroroakinaki e a tia n uneakinaki iroun imatan te kabowi ao kanga ti bon nanoanga te aomata temanna are tao e a taekinaki e a kabuakakaki ikai Tia Babaire ao e aki kona uneakinaki ke ni katea bukina ibon irouna Tia Babaire. Tia Babaire e Kamanga bwa e uneakinaki naba man ana itera te Tautaeka aron ana *privilege* Te Tia Moti e kabongana te kaa ao tera riki Tia Babaire ma kai bon aikanne kanoan naba te Tua ae ti a tia naba ni kabwatia ikai Tia Babaire. Te Tua ibukin booia ao aia *allowance* aron kanuangaia Taan Moti Tia Babaire ao e bon titebo naba ma ngaira Taan Tei Tia Babaire ae bon iai naba kanuangara, ngkami Minita iai ami kaa iai ami raa riki e aera bwa ti uneakinna anne Tia Babaire ma ti kakaean taian kabuakaka ibukin temanna ao e aki riai kabuakakan temanna riki ae akea rabwatana ikai Tia Babaire.

Tia Babaire tao e koaua bwa e taekinaki te kamwakuri ibukin tao te kamwakuri ni uaa te mate te Tia Babaire ngai temanna te Tia Babaire ae ngaio tau n te bebwa ni kamwakuri akea taekan anne Tia Babaire ma iai kaitaran n te Tua ae Maungatabu te kona ni kamotirawaki taan moti ian te kibu 83 Tia Babaire, ma e kakawaki Tia Babaire bwa iai ara Tua ae Maungatabu ti karinea ao ara kantaninga bwa ara Tautaeka naba e na karinea aio ao n ongotaeka bwa ngkana e a tia te babaire man te kabowi tera te babaire tera ngke e ongotaeka nako iai ao ni ira nanona Tia Babaire e kakawaki anne bwa e na kaitematoa te rau n ara botannaomata ao ti na aki kangai ti tauraoi ni buaka e tauraoi te Tautaeka ao e raoiroi ngkai I waekoa ni kaongoi ngkami.

Aikanne bon ana taeka ara tia kairiri e aki riai tibwangara bwa ti na kaungaa ti na kateimatoa te rau te mwengaraoi ao ngkana ti nano buaka ni babaire bwa na moti te kabowi Tia Babaire tiaki nanona bwa ti na kateirakea te buaka tiaki nanona bwa ti na ekanako te moti man te kabowi Tia Babaire. Ti na ira nanon te moti ao ngkana ti a tia ni katai kawaira ni waerake ti a tia n roko mai inano n te *Court* are inano are iaona ao are ni karokoa ti a roko i eta ma e bon aki reke naba raun nanora tao anne tokin te babaire Tia Babaire ma e kakawaki Tia Babaire bwa ana karaoaki ae riai ibukin te botannaomata e na teimatoa te rau te mweraoi. Tao iai noran riaina bwa ti na manga rinanoa ara Tua ae Maungatabu tera angana bwa e na katamaroaki ngkana ngaia bwa iai te *ruble* ae tia noria ngkai bwa e na riai ni iai te *fix term* n aron ae e a tataekinaki ngkai bwa e kainanoaki Tia Babaire tao riki ibukia Taan Moti ae maroroakinaki taekaia n te tai aio Tia Babaire.

Tia Babaire bon te bubuti riki nakon te Tautaeka I taku bwa e kakawaki irakin te moti ao karineana kateimatoan te rau te mweraoi iaon abara ae Kiribati Tia Babaire man taekan aikanne ao ko rabwa Tia Babaire I totokoa moa te kaoti aio.

H.E Taneti Maamau: *Point of order*
Tibiika: Ngaia tera am *point of order* Te Beretitenti e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Uoua au *point of order* I bon ti kan kaoka are akea au taeka ae nang kateirakea te buaka I bon ti taekinna ae N na bon teimatoa ni buaka ni kamanoa ana *Constitution* ke ana Tua ae Maungatabu ae ti taku bwa e kakinako e aki eti.

Te kauoua akea uruakakin ana moti te bowi ngkana ti tabeka te kaoti bwa ngke te kaoti aei ae inanomatara ni kaota tangin nanora ke te raraoma ana raraoma te botannaomata ngke e urua te Tua e aki toka iaon te Ota bebwa ko a kaman katokia te Tibiika ngaia are I bobuaka ni iango are angkoa ai te kaoti aei e a ekanakoa te Tua e rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* Te Minita e nakoim

Hon. Mikarite Temari: N na karautaeka iroun te Tia Tei ae karineaki mai Arorae bwa tiaki kumea ae angkoa taian rongorongo ngai temanna ae I aki bwa I ti taetae iaon te mwakuri ni karokoa matena ao ti karinea ao ti aki kumekume ngai temanna I aki kumekume te rongorongo n te bowi I ti uneakina e aki ti aki kukurei n te mwakuri ni karokoa matena anne kaetan ana maroro Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon. Nantongo Timeon e nakoim.

Hon. Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao ti na bon riai naba n taetae teutana iaon te kaoti ae kanga e bon raoiroi tau ma I moan tai ni kaotia Madam Speaker bwa I totokoa te kaoti aio.

Ao e koaua Madam Speaker e a rangi n okioki te maroro iaon te *motion* aio ao ngai bon tarana ngai bon irou I taku bwa e rangi ni kabanea ara tai bwa ti ngkana arona bwa tiaki kukurei tao n te moti ae a tia n otinako ao ngaira taan karao Tua e aera ti aki kona n aron ae e a tia n taekinaki bon ngaira ara Tua ae ti a manga bon tangitang iaon ara Tua. Bwa are ana moti te bowi n aron ae kanga ongongorara ti aki ngaira *lawyer* ma n aron ongorara Madam Speaker a mwakuri Taan Moti ni kakoroi mwin ara Tua are ti karaoi inanon te Auti ni Maungatabu aei ao ngkanne ngaia ti a manga bon tangitang n ara Tua ao tao iai te kangaanga n aron ae a tia n taekinna Taan Tei tabeman ngkana iai tao te aki nakoraoi ae e a noraki ngkai. Ti aki nanona bwa ti nang tataekinia aomata ni uotia araia ke tera.

Ti na onea te Tua onea bwa e oanga n itiaki ara babaire ao ti na aki manga oki n ruamwin ara Tua ni maga bon ekinako ara Tua. Kanga akanne ae I kan taetae iaona Madam Speaker ao e koaua ae akawa aomata tabeman are tiaki rinanon te kaoti aio ao e a nako ma ai te meremere te kan toka n te nakoa te kan rinerine n ae na roko te buaka I a bubuti bwa ti a butia Taan Tei oa kain te auti aio ti a karaoa onean ara Tua ae tiaki kukurei iai ngkai ao ti a butia te Tautaeka bwa e na uotia n ae na roko ao ti na bane ni kabwatia bwa e aonga n rau te nano iai.

I rawa ni kabanebuaka te tai Madam Speaker bwa are bon angin taetae a tia ao ngkana I a manga taetae naba I a manga kaoki naba aika tia n taekinaki ao ti nang uneakina te tai bwa te mwane ao e koaua bwa akea ara mwane ngaira kain Teraina ma mwin ti okiraki iai kam tiatinira iai n ara taetae ma I a bubuti Madam Speaker n aron are I a tia n taekinna tera ara anga n onea te Tua aio ngkai ti aki kukurei iai ao I taku bwa e bon nako naba mai iroura mai ikai man te Auti n Tei aio oneakin te Tua

ngkana tiaki. Kanga ti a tara ni kangare ae bon ara Tua ae ti karaoi ikai ao ti a manga bon tangitang iaon ara Tua ngaia are I taku bwa n au iango anne Madam Speaker I taku bwa ti na bubuti bwa ti na kaboi nanora n onea te Tua aio ngkana iai noran aki nakoraoina n te tai aio ao ti a bubuti bwa e nang aki okiraki n taekinaki aomata ma antai are aki kona ni mena ibuakora ni kaekai bukinakia bwa tiaki te kabowi ni kaburebure aio ma I taku bwa te Auti ni Maungatabu are ti na karaoi ara Tua ae ti na mweraoi iai ao ti na aki manga uneakini n taai aika na roko n aron ae e a karaoaki ngkai, ko bati n rabwa Madam Speaker ao I totokoa te kaoti.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki Hon. Boutu Bateriki.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Madam Speaker ao I kukurei naba n anga au maroro ae uarereke n te bwakantaai aei I karabwa te Tia Tei mai Abaiang n ana kaoti ae rangi n Tamaroa aio I taku bwa e nang kakawaki ao e koaua Madam Speaker e bon kakawaki bwa e na tabekaki te kaoti ae rangi n Tamaroa aio ian ae bon korakora te aki rangi n ota irouia ara botannaomata ao I taku bwa n tabekana n te tai aei ao e a reke te ota irouia ara botannaomata Madam Speaker kai a kataia n ongora kanoan te kaoti aio bwa e rangi ni kakawaki ibukin kaongoraeaia ara botannaomata ibukin kaitiakan bwaai aika I taku bwa te raraoma ke te tabeaianga are e na kaea nanon kabwaranakoana irouia kain te Tautaeka n te tai aei Madam Speaker .

Ao I taku bwa e rangi ni kakawaki ao e koaua Madam Speaker e rangi ni kakawaki naba kai e koaua e a bon atin te maroro iaon te kaoti aei ma te bae e rangi ni kakawaki tao bon norakina bwa are te taneiai te Tia Babaire ae rangi ni kakawaki. I taku bwa ni karaoan naba mwakuri bwa e koaua ti tara tao te nakoa ao tao itera riki tabeua n aron tao tenan *Contract* ngkana ti taetae ti aki nang kaatua iaon are e taekinaki n te tai aei ma ti na katerea naba nakoia ara taan mwakuri I taku bwa e rangi ni kakawaki naba Madam Speaker te kauring naba nakoia ara Taan Mwakuri ake a karaoi tao *Contract* bwa e rangi ni kakawaki naba ae kauringaia naba n te tai aei bwa tera ngke arona bwa ngkana bon iai te taneiai ae kakaraoaki iai ao ai ngaia naba aron ae ti na kona n taneiai iai ke ti na kona ni kakaraio n aron ae tao ti kona n noria.

Ngkana 3 te ririki n aroia tao n aron ae mwaneweaki ngkai n te tai aei Taan Moti ke tao antai ake ti a maroro iaona n te kaoti aei tera ngke arona bwa e a bon *consistent* naba aron ara babaire bwa are ngaia anne ngkane ae na kaea nanon totokoan kangaanga ke tabeaianga are ngaia tao e noraki n te tai aei, ao e rangi ni kakawaki aei Madam Speaker ao I taku bwa te kauring nakoia Taan Mwakuri naba ao tao e koaua aio are bon e na tabangaki naba aron

karaoakin tenan babaire bwa e na kaea nanon baike a kainanoaki ke n te taneiai are e a tia ni kakaraoaki mai moana I taku bwa anne te bwai ae nang kakawaki naba Madam Speaker.

Kauringaia Taan Mwakuri bwa ana karaoi raoi tabeia nakon baike kanga a kantaningaki riki n te taneiai are a bon taneiai ni kakaraoi ibukin kamwakuri tenan *Contract* are ana karaoaki bwa ana irekereke ma aron e na ti tetikina aron babaire ake ana karaoaki inanon te tai teuana ao teuana Tia Babaire. Ngaia are e koaua ae a rangi ni abwabwaki te maroro iaon Tia Babaire ngai man au abamwakoro ae Tarawaieta e koaua e rawata naba te aki rangi n ota e koaua iai ae ti kona ni kabwarabwarai nakoia ara botannaomata ao iai naba aika aki nang ota iai ao I taku bwa n te tai aei ngkai e tabekaki n te kaoti aei mai iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao I taku bwa e nang reke te buoka iai inanon te tai aei bwa e a reke kanga otaia ao atakin te bwai ae nanonaki bwa ngaia e rangi ni kakawaki bwa te kaoti aei e na teretere iai aron kamwakuraia ara botannaomata ke antai are e na karaoaki ana *Contract* inanon taabo ni mwakuri are a kantaningaki bwa ana karaoi nako iai ngaia n te tai aei Madam Speaker ao I rangi ni kukurei ni boutoka te kaoti ae rangi n Tamaroa aei ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao e koaua e nang uarereke te tai ao ngai temanna naba ae I kan anga bwanau ae uarereke kanga ni boutoka te kaoti aio ao e koaua n aron are e a tia ni warewarekaki taekan te kaoti aio bwa Te Maneaba aio e na kaota nanona kanga n raraoma ten anon n raraoma tiaki nanona bwa ti na kaota nanora tao ni katurua bwa bon te oi ni waaki ma ti raraoma iai n te bwai are kanga ao e koaua ngai temanna ae I raraoma naba iai kanga ni kabongana taekan te kaoti ae te raraoma ao I bon raraoma bwa n aron ae kanga I ataia. E bon matoatoa te babaire are kanga te mwakuri ni uaa te mate ao anne ae I raraoma iai ao I raraoma naba ngkana arona bwa te koaua bwa manga bon iai te babaire ae kona naba ni kamotirawaki iai teuaeio ao manga iai tabeman a manga taekinna bwa e aki kona ni kamotirawaki bwa e na kaetaki moa te *Constitution* anne naba raraomau teutana.

I rangi n raraoma ngkai I ongonora taian maroro a teirake tabeman kam kona nora bwa ti aikai bukina ae kona ni kamotirawaki iai ao e manga roko temanna ao e kangai e aki kona ni kamotirawaki n aikanne bwa bon ti aio kaeta te *Constitution* ngaia kanga I a manga bon tiku naba ma te raraoma e ngaa ae eti mai buakona

bwa are aomata aika tia kanga n taetae ikai tiaki naba aomata aikanga aki ata te bwai ae a warekia ke tao a taetae bwa aki ata te bae a taekinna. A bon rangi ni wanawana ma ngai I raraoma I tiku n raraoma bwa e nga ae ti na iraia e nga ngkai ae kanga ti nang kaira abara nako iai ao tao bon maroaka e uotaki te bwai aio bwa te raraoma bwa ti nang kauaia ni kararaomaia riki te aomata n ara waaki, tao anne teuana ae tao ti a mena ngkai n te tai aio inanona te raraoma ma te bwai ae I kan taekinna bwa I tuai ataia bwa iai ae e a tia n taekinna iai kai ke akea bwa iai rongorongoia Taan Moti ae I kaongoaki ao I taekinna naba I abau i Marakei ma I aki ataia bwa I raraoma bwa N na taekinna ke I aki a iein ma raoia ni mwane, ngkana eti ke e aki I nang raraoma ngkana e aki tataekinaki te bwai anne tao a raraoma n taekinna ma ngai temanna ae I kaongoaki ae Taan Moti a iein ma raoia ni mwane e bure anne ian ara Tua ke e aki. Ngaia I raraoma naba iai ngkana te koaua bwa te kewe te moti anne ke te maroro aio ma I katikua bwa te bwai ae I raraoma iai I taekinna n raraoma ni bwaai aika rawata bwa ti taekinaki nakoira bwa Taan moti aikai ngaia a manga bon iein ma raoia ni mwane ao bon iai naba buuia mai imwaina ao a kariki ao anne ae I raraoma iai. E aera kai e a boo te raraoma e koaua bwa e kewe naba anne

Tibiika: Tia Tei ao N na kataia riki ni kaeta otau ko taekinna ngkai bwa iai Taan Moti ao ai antai Taan Moti ae ao a nang nakomai ngkai ni kaeta taekaia inanon te bowi aei n ara Maneaba ni Maungatabu nang bon bubutiko an tai taekina te bwai ao ngkana ngaia tao ti a bon tangira te kakoaua n aekakin rongorongo akanne kam nang aki uoti rongorongo ae kanga ti aki kona ni kakoauai ao n raa ti a tangiri rongorongo aika iai bebwaia tao ko a uota naba te bebwa ni mare ke tao tera ae ko a kawenea naba imatara bwa iai Taan moti aika a bon iein mwane ao mwane I a bubuti te Tia Tei kanakoa am maroro iaon te kaoti bwa e rangi n tikiraoi am maroro

Hon. Moannata Ientaake: E koaua I ti kan kaitiakai Tia Babaire ibukina bwa are ngaira ti nakonako iaon naba te raraoma anne ao I kangai ti kaongora naba nakoia kain ara abamwakoro ma aonga ongo kain Marakei ao ti taekinna te bwai ae koaua ma ti raraoma ngkai kai e a manga taekinaki n te kaoti aei bwa ti raraoma n ana moti bwa nanona te bwai ae karaoaki ti raraoma naba n aikai ti taekini ke tiaki ma e kakawaki bwa n ara maroro ae ti a tia n taekinna ikai ti boutoka te kaoti. Ao ti ara kantaninga bwa a nang akea te raraoma ae ti na anganga ikai bwa n tabetai ti tuangaki bwa tina kona n totokoia ian te kibu arei ao arei ao n tabetai ti a manga tuangaki nako nakon te mena bwa kaeta te *Constitution* moa bwa ka maki kona ni kaetia ngaia I tiku n raraoma n taian bwai aika ti ongora ao akea ongora iaon te Tua ma ara bwai ti na kaeta te bwai aio

ao ti na tiku ni baika ti kakoaua bon ngaira ara namakin bon ngaira ara koaua e bon riai ni kamotirawaki ao iai baika e karaoi aika ti aki kateira ma I kabwara bure ngkana I taekinna riki anne ao N na I a buta

Tibiika: Antai ae ko taekinna ae riai ni kamotirawaki te Tia Tei

Hon. Moannata Ientaake: Te Tia Moti mai Marakei

Tibiika: Tia Tei I a butiko, ngaia ko rabwa te Tia Tei ao buta am maroro

Hon. Moannata Ientaake: Eang I a butia, I a buta au taeka nakon te Tia Moti are mai Marakei ao tao n au maroro aikai Tia Babaire ao e koaua e rawata riki baika I kan taekinna bwa I kan kaeti baika ti taku ngaira bwa I aki ataia bwa e tuai man tataekinaki bwa bukin tera tao a maekaki te baere kanga te *Legal imprecation* are tao kona kateaki n te kabowi are tao e kangai I aki koaua iai Tia Moti ao ko rabwa kai ko moantai n totokoia bwa N na butia bwa e aonga n ae ongo naba aomata bwa I buta au taeka anne bwa mina N na manga kateaki n te kabowi ao e na akea boon mwin te bwai ae N na kabwaka bwa te kabomwi ao I a buti au karaki aikanne Tibiika ae ko karineaki ao I karabwa bure ngkai e koaua kanoan au raraoma aika I bon taekini ao e koaua are te aaba n aine abau ae Marakei ngaia kanga ti bon onerake n te raraoma ma ti na kaotinakoa ao ti na manga butia ti na manga karinna ti na manga butia ngaia ti na aki aranna bwa tao ti a maku ma bon te aba n aine ti a bon riai ni maku ni baika tao ti kakamakaki iai, man au taeka aikai ao I rangi n tangiri ngkami ao kabwara au bure n au kakaraki ngkana iai buren au maroro aikai bwa e koaua are akea tokin te raioroi ko bati n rabwa ao I a toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao ko rabwa riki ngke ko buta am karaki are ibukia Taan Moti ao ko bati n rabwa ao I a kanakoa ngkanne nakoim te Tia Tei ao bon te Leader n te Kaitara ae ko karineaki Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e na rangi uarereke, teniua te bwai ae I kan maroroakinna ae kanga kanoan te maroro ae riai naba ni kaetaki. Te moan moa e aki nonoraki te aekaki ni bebwa are e tiainaia te Beretitenti are e ti oti tain te moan teirake ao e aki oti tokina ma N na ti kauring bwa ni kabane tenan *instrument* are e tiaian Te Beretitenti ibukin kateirakeaia taan mwakuri n te Tautaeka ke tenan *permanent* e ti oti te bong are ana waaki iai ao e aki oti naba tokina bwa ti na arana naba aei bwa te kateirake ae akea tokina ni uaa mateia bwa are anne titabo nanoia bwa bukina e rangi n rawata ngkai tao te tabeaianga bwa e a bon aki nonoraki ma ngkana e noraki tenan *instrument* aikai bon titebo bwa akea naba tokia. E ti oti aia tai are a teirake iai ae aikane tenan *permanent staff* n te Tautaeka tenan

Civil servant ao e aera kai e na akea bwa are ngaia are a tia ni kabwarabwaraki bwa te NCS e mataata bwa e kanga aron katokan ke tokin te tai ni mwakuri anne ae ngaia aekakin are te Tua ae Maungatabu ibukia tao Taan moti n te bowi ae rietata kanga I ti kan taekinna anne bwa e aoria n ae e mataata bwa aei e kakaraoaki ae e aki n tabetai e aki oti tain tokin tenan kateirake ma are iai kaetieti tabeua ke tao Tua tabeua are e oti iai bwa e na kanga ni katokaki. Ko kabaneaki ko *resign* ko *retire* .

Te kauoua ngkanne ae I kan taekinna te Tibiika kanga ni kaeta naba iai ana maroro Te Minita n te reirei ae kangai bwa ao ngkai tokina aikoa kona ni kanoaki tenan tao te nakoa n Tia Moti n te bowi ae rietata irouia kain Kiribati ao I taku bwa e riai ni bon kaota naba te koaua te Tautaeka bwa e bon aki tangiria kain Kiribati bwa ana riki bwa Taan Moti bwa uoua te tai te Beretitenti e aki kariaia kateirakeaia ke ana *Advise* te PSC ao te Tia Moti ae rietata an kateirakeaia uoman kain Kiribati aika a kawaerakeaki araia bwa ana riki bwa Taan Moti n ara bowi ae rietata ngaia e raoiroi ae ti bon kakaota te koaua bwa ngkana bon iai nanora ao kai a nang tiraua ara aomata ae a kona n Tia Moti ao ara Tua are ibukia *High Court Judges Salaries and Allowances Act* ti kona ni karekeia uoman mai inano e na aki kee ian uoman mai inano ke niman mai eta Taan Moti n te bowi ae rietata tera ae tuka te Tautaeka bwa e na kateirakeia kain Kiribati ao ngkai tao e aki nang nora anne n te Tua ane e mwakuri ma ngaia ao ake noria ao an kateirakeia Taan moti ae kain Kiribati ngkana ngaia ngkana bon anne nanona ma are ngaia tao a tutukaki nneia. Ao anne ae nang kakawaki e kakawaki anne ae na mataata naba nakon Kiribati ao e riai naba ni bon kaoti raoi naba te Tautaeka ngkana bon nanona bwa e kan kateirakeia i Kiribati bwa ana Tia Moti ao akea te bwai ae tukia.

Ao tao ai bon te kateniua bwa tao eang e bon kananokawaki naba taekinaia aomata are akea rabwataia ikai ma tao te titiraki ae tao I kan titiraki bwa ngkana arona bwa tao te aomata are e tataekinaki ai bon te aomata ae rangi ni buakaka ao tao te titiraki e aera ngke e kateirakeaki n te moan tai tao anne ae na riai ni manga titirakinna iai te Beretitenti bwa e aera ngke e tiaina te bebwa anne n te moan tai ngkana ngaia tao ai bon te aomata ae e a rangi ni buakaka n aron ae bon kanoan ana maroro Te Beretitenti tao ti anne ae I kona n taekinna iaon Te kaoti aei bwa are ngke ti nora taekana ao ti taku bwa te kaoti ae rangi ni tikiraoi kanga bon aekakin are e taekinna Te Tia Tei mai Butaritari ao ngaia e taekinna raora n Tia Tei mai Tarawa Teinaieta e kangai kai e tikiraoi te kaoti aei ma ngke e kabwaranakoaki ao kanga e a bon e a bon kotokoto ao kanga ti a manga nanokawaki iai. Ao aei are ngkanne tao anne are a tia ni mataata bwa are bon akea ae kona ni mwakuri ni uaa e mate ao e a

kaboaki ao e a ngae n Aoraki ao e a wene e aki mwakuri ao e kaboaki naba bwa are ngaia iai n te Tua ae Maungatabu ngkana e a bon Aoraki Te Tia Moti ke tao e a mwamwaninga ke aera bwa are iai aia taeka tabeman ao kanga e a mwamwaninga ao kanga e na kaboaki naba. Aikanne iai angana bwa akea te bwai ae na akea tokina bwa iai n taainako te *Check and balance* iai n taai nako tenan *Control* ao anne ae nang kakawaki ao anne ae nang kakawaki ngaia n aekakia naba Taan Mwakuri n te Tautaeka ake a *permanent* aikai naba a ti oti aia tai are ana teirake iai ao ti tokina ngkanne ngkana a *retire* ke a kabaneaki ke a bon *resign* ke tao tera riki ke Aoraki ao a kakerikaki bwa aikoa marurung ni karaoa tabeia.
Ao aikanne I taku bwa a bon mataata iai kain Kiribati ao Taan Mwakuri a mataata naba iai ao I taku bwa anne ae nang kakawaki bwa bukin ae nang rawata te karaki ae e a bon aki nonoraki i Kiribati aei ma are anne nanon tenan *Instrument* aikanne ae aki oti tokia ma iai tokia n tenan Tua ni kaetieti ke ngaia a kaineti ma aomata akana a kateirakeaki, tao ti ngaia anne ao I karautaeka nakon te Tia Tei mai Abaiang bwa ti totokoa moa ana Kaoti ko rabwa.

H.E Taneti Maamau: *point of order*

Tibiika: Ao I kanakoa moa nakoim Te Beretitenti am *point of order*

H.E Taneti Maamau: Ao ko rabwa te moan *point of order* are e kaboraoa te *instrument* are man te PSC ao te *instrument* are e roko iroun Te Tia Moti ae rietata ibukin tiainakin

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* Tibiika tiaki anne te *point of order* n ara *rule* bwa e a *debate* ngkanne te Beretitenti ngkana e nang bwa akea ana taeka anne

H.E Taneti Maamau: Are e kakaeweneako ma are I ti kaotia n ae e kairua bwa te *instrument* n te PSC e bon oti iai te *column* are kona teirake ao kona toki ma e na aki toromwanaea te ongora.

Te kauoua e taku bwa e bukinai bwa a kua ni kan teirake iai tao te babaire bwa ana kateirakeaki Taan moti aika i Kiribati N na kairia nakon 81 te *Constitution* te mwakoro 2 akea tabeu, ti kateirakeaia Taan Moti iroun te Tia Moti ae rietata bwa e na *consult* ma te PSC akea nneu ikanne ao I aki ataia bwa e kanga ni bukinai

Hon. Tessie Eria Lambourne: Tibiika akea ana maroro iaon anne

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E a kanga ni bukinai are e bukinai

Tibiika: Ao tai taetae mai inanon, I a butiko te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Bwa are e bukinai ma I kangai ko taetae ritinanikun te *Constitution* bwa akea taben te Beretitenti bwa N na mena

ma te PSC ti taben Te Tia Moti ao I aki ataia ngkana e koaua bwa te Tia Moti ae rietata iai ana aomata iai ana aomata ae uotirakei e aki roko irou anne

Tibiika: I taku bwa e a rangi ni *clear* am *point* Te Beretitenti e *clear* am *point* are ko taekinna bwa akea tabem ian Te *Constitution* n aron are ko taekinna

H.E Taneti Maamau: Ngaia are kairua ae bukinai

Tibiika: Ngaia anne am *point* I taku bwa I kaeta anne

H.E Taneti Maamau: Ao te kateniua e taekinna bwa e aera ngke I tiaina kateirakean Te *Purity Judge* ao ngkana te aomata ae buakaka I aki atai rongorongona I aki atai rongorongona ao e a uotakirake rongorongo iroun Te Minita n Te Tua, e kangai ko bon aki ataia ae *abuse* ana *power* e manga kariki ma ana Tia Moti ao e karikirakea, anne ae ko tangiria bwa e na ongo ngaia are I a ongo ao I a rangi nanokawaki

Tibiika: Te Beretitenti I a butiko

H.E Taneti Maamau: Bwa are anne ae tangiria bwa are e kakaewenakoai ma are I bon aki ata rongorongon te Tia moti anne ma e a mwaiti ae a kaongoai imwina ae barekareka.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim Te Minita n te Aono n Raina I a bubuti ngkami te *point of order* ko bon ti kaeta ana taeka Te Tia Tei are e a tia ni maroro I a bon kaokiokia nakoimi Te Beretitenti e a kuri n *out* teutana am *point of order* nakon are ko a bon kabwaranakoa bukin aki rinean Te *Judge* arei ngaia are I taku bwa ake imwina I aki butimwai ao ibukin am kabwarabwara n te moan I butimwaia ma ake kabwaranakoana irarikina I aki a ritinanikun ngkanne bwa ko a mang kauka te kauntaeka N na manga angan te Tia Tei bwa e na manga moan kaekai akekei ma I aki kaokia nakon te Tia Tei. I kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki tera am *point of order.*

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ao teniua au *point of order* n ana maroro te Leader ae karineaki ao I nang kukurei n ana maroro I bon nang kukurei n ana maroro bwa e bon kaeta raoi nanon te bae ti uneakinna ngkai bwa te uneaki e taku ao e aera e aki korea banen ana tai e aera e ti tiaina te moan ao e aki korea ane banena ao ane kabwarabwara ngkai Te Leader e taneiai te aba n aki kakaraoki bwa iai kabwarabwarana ngaia ane I kukurei iai bwa are ngaia e bon taneiai te aba ni kakaraoaki are akea are tokina anne ana kabwarabwara

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order* Te Tibiika tiaki te *point of order* anne

Tibiika: Ao taiaoka iai au bubuti moa ao bon tekateka moa Te Minita. Iai ana taeka te Tia Tei ae mwanewea am karaki anne bwa e bure ke tao e

kabwaranakoa bwa I taku bwa ko kataia ni kaeta ngkai te maroro akekei bon ana *point*

Hon. Mikarite Temari: Eang iai are I bon tia ni maroroakinna ngai

Tibiika: Akekei bon ana *point* te Tia Tei bwa are e bon taetae

Hon. Mikarite Temari: Tiaki au naba ngai are I bon kakaeti naba ma te Tia Tei mai Tabiteuea

Tibiika: Nanona e aki mwanewea aram n aekakin are Te Beretitenti e bon mwaneweaki arana e bon taekina aran Te Beretitenti ngaia are Te Beretitenti I bon anganna bwa e kaeti bwaai ake e taku bwa a tibanako iai ana maroro te Tia Tei ao ngkai

Hon. Mikarite Temari: Ma ngai I maroro iaon te bebwa naba are tiainaki

Tibiika: I a bubutiko Te Minita I a bon nang bubuti tai kaeta te maroro bwa kona manga bwa ngkana I manga kaokia ngkanne kam nang manga kauntaeka ao bon akea te maroro ae mwaneweiko iai bwa e *general* ana maroro

Hon. Mikarite Temari: E aki waeai ma I taku ngai

Tibiika: Eang bwa ngke bon iai am maroro ae I bon ongo ae e taekinna bwa e kaburea am maroro ao I a bon anganiko naba bwa kona *point of order* ma ngkai ko nang kataia ni kaeti bwaai ake e a tia ni maroro iai

Hon. Mikarite Temari: Ti maroro iaon te *point*

Tibiika: Te *point* e *general* , e *general* te maroro a kona nanona ko kona ni *point of order* I kona n angan temanna bwa kanoan te maroro n aekakin are I angan te Beretitenti e bon mwaneweaki

Hon. Mikarite Temari: Eang kanga ti aki te kauntaeka ae karaoaki ma kanga ti bon ti kan *point of order*

Tibiika: Ao I a bubutiko I a bon bubutiko Te Minita I taku bwa e bon nang tikiraoi naba am maroro ngke ko maroro ao I nang karabwako iai

Hon. Tarakabu Tofinga: *Point of order*

Tibiika: I a kanakoa nakoim Te Minita n te MOJ terana am *point of order*

Hon. Tarakabu Tofinga: Madam Speaker I karauntaeka ngkana e mena ma I ongo ae iai mwanewean aran Te Minita n te MOJ ma kanga akea rongorongo ae I ataia aikanne ma tao Te Minita riki ake imwaiu I karautaeka n anne.

Tibiika: Eang I taku bwa iai iaon are I a mwaninga I ongo ae iai te bwai ae kanga te babaire ma I a mwaninga I kakoaua anne ma I taku bwa tao tiaki n am tai n aron ae ko taekinna

bwa mai imwaim *okay* , ngaia e tikiraoi ao iai riki te *point of order* titabo ma ai bon akea ao I a kanakoa te maroro nakoim te Tia Tei mai Betio ao I a kaokia naba nakon te tia tabeka te kaoti Hon. Tebao Awerika.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao e koaua I kan maroro naba iaon Te kaoti ae moan te Tamaroa aio ao N na reita te bwana n raraoma are e a tia n tabekaki n te kaoti aei ao e bon eti iaon Betio ao iai te raraoma teutana irouia te botannaomata bwa e a moan tataekinaki bwa e nang kairaki te waaki man te bowi ao a titirakinai ao ngai I kangai E aki bon te *Executive* ke Te Beretitenti ma ana *Cabinet* aika na riai ni kaira te waaki.

E koaua te Tia Babaire ae ko karineaki angin te maroro ngkai e nang kaatuaki iaon te bwai ae aranaki bwa te *indefinite* ao te *Life time* ngaia N na ti maroro iaon are 83 are e a bon tia naba ni mwaneweaki ikai ao ngkana ti nora are kanga tao maniia ni mwakuri Taan Moti n te *High Court* ke n te bowi ae rietata a bon taekinaki naba ikai bwa a na kona ni mwakuri ni karokoa te tai are bane iai aia tai. Nanona iai taina ao I kukurei naba n ana maroro Te Tia Tei ae karineaki temanna mai Kuria are e taekinna bwa tao e koaua e na riai ni manga noraki te Tua ae Maungatabu ao te kakaitau naba bwa I ongotao ngkai I ongongora bwa iai ana iango te Tautaeka ni manga karaoa tao te *Constitutional Review* ke rinanon te Tua ae Maungatabu ao tao ikai ngkanne are a kona ni kaetaki bwaai, ma e koaua I tei irarikin te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang are e a tia n tabeka te kaoti aio ae te raraoma ibukin anne ao e koaua e rawata aika rotaki iai aika tao baika a bua ke tao aki rangi ni bobonga inanon ara Tua ae Maungatabu ao a rotaki iai te koraki aika mwaiti.

Ao n aron kaetan raoi te rongorongo ae bon kaira raoi aron kabutan te Tautaeka bon ara Beretitenti are karineaki are bon ngkami kain Kiribati are kam a tia n rineia ao anne e na riai n ota raoi ma e koaua are ti na riai ni kairiri inanon te Tua ae Maungatabu ao ngkai n te tai e a noraki iai bwa tao iai te bae e na riai ni manga karaoaki ni katamaroaki inanon ara Tua ae Maungatabu ma e koaua te raraoma anne. Bwa kanga ngai naba ngke I moan nora aron te waaki ae karaoaki ao iai au raraoma iai bwa kanga titabo ma e a enaki ao e a kairaki aron kabutan te Tautaeka n te bowi ae rietata ao n tokin te tai ngaia e koaua iai tenan Tua akana iai kibu akana a bane ni mwakoro inanon te Tua ae Maungatabu ae a kaota raoi kawaira ao tao iai memereia taabo tabeua ti na kamatoaira ma e koaua iai te raraoma bwa kanga eti are e taekinna are n teina inanon taina ae e a riki iai ao aron bwaai aika tia ni bane n riki n aron ae ti bane n ataia Tia Babaire ae ko karineaki, aron baika a bane n riki n aron ae ko a tia ni butira bwa ti na aki taekin bwa iai au maroro ae I kan tabekia ma kanga

e kaineti ma aron te waaki ae karaoaki n te *High Court* ma e koaua I aki taekinna ikai bwa are ko a tia n tuangira bwa ti na aki marorokin akanne ma e koaua iai bwaai aika tia ni karaoaki ao I ataia ae kararaoma anne ma ti kakaitau bwa ngaia bon iai kawaira ti bon bane n atai aika mena inanon te Tua ae Maungatabu ao bon ara Beretitenti ae karineaki ae ngaia e kaira te waaki ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ao bon ti temanna ae kan maroro ma I a mwaninga taekana I kabwara au bure nakon te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau ao I kanakoa nakoim bwa ko kanakoa am maroro Hon. Tauanei Marea e nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker eang I tabe n raraoma bwa ngaia I bon mimi kai I aki anganganaki ao I a bon kaman katea baiu ao eti ngkanne bwa ngaia bon akea arau n am *list* ma ko rabwa Madam Speaker kai ko karekea naba au tai ni maroro n te tai aio ao N na kakimototo naba ni maroro kai I taku bwa tao e bon boo atin te maroro iaon te kaoti aio.

Ao I rimoa ni karabwa te Tia Tei mai Abaiang are bon ngaia ara Tia Babaire n ara *party* ae Tobwan Kiribati are ngaia e tabeka te kaoti aio n aron taekana ane e wene iaon te ota bebwa ao eang tao bon boutokan naba ana kaoti te Tia Tei ae karineaki tao bon ibukina bwa eang iai te bwai ae riki Madam Speaker iai te bwai ae riki ao ngkai ai te bwai ae riki ao ngaia tao e reke naba iai mwemwekan te kaoti aio bwa ibukin nanoia naba te botannaomata ake a tabeiaianga aia iango nakon ara itera ao tao anne ngaia e a wai iai tabekan te kaoti aio Madam Speaker.

Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko anganai tao te kabanea aio ngkai tao I a bon tia ni bane n ongo maroro ao I taku bwa tao e a teretere raoi kanga te ota ngkai inanon te maroro iaon te kaoti n te tai aio ao tao otau ngkanne N na ti taekinna n te tai aio eang tao te bwai ae riki eang tao eang n aron te *appointment* e a mataata raoi ngkanne te *instrument* iaon te *appointment* e a rangi ni mataata bwa bon anne te bwai ae kakaraoaki eang akea tokina anne e a mataata ngkanne.

Ao n te *contract* ngaia tao iai naba are e karaoaki naba akea naba taina ao n ara Tua ae Maungatabu ngaia e kona naba e bon aki naba taekinaki raoi naba tokina ao tao ngaia e a riki te kangaanga aio ao tao anne tao bon te raraoma n te babaire are ngaia e a otinako are ngaia e taekinaki ngkai te moti ao e koaua Madam Speaker tao eang akea ara kona ni bita kanoan te moti bon anne tiaki kona n ekanakoa te bowi ao e rangi ni koaua te taeka anne ma I taku bwa eang kanga akea tao tukara naba ngaira Taan Tei ni kaotii ara iango ke ara kan maroro iaon taekan te moti n aron are e a tia ni kabwarabwaraki ao e koaua ngkai e bane n taekinaki ngkai kanoan te moti ao I taku bwa

ngaia e a otinako ngkai taian koaua ao taian ota irouia ara botannaomata n te tai aio.

Eang ao ngkanne tao bon tabetaben ngkai au iango I tabe n ongongora ao e oki au iango ni kangai e aera ngke e bon aki ri riki aio mai imwaina ao e a manga tibwa mang riki ngkai kanga bon te mimi teuana e mino nanou ma e koaua e a tabekaki ngkai bwa ai te kaoti nakon te auti aio bwa e na kakaeaki anga ni ibuobuoki ao tao ngkanne tao a tia ni mwemwe taian anga ni ibuobuoki ake a tabekaki ao e rabwa bwa e na riai ni katamaroaki tao ara Tua ae Maungatabu ana riai ni katamaroaki riki tao aron te *instrument* ma terana riki tao ngaia tao aron te *instrument* e na riai n akea tokina tao e nang riai ni kamenaki ae nang bon riai ni iai tokina tao akanne kanga taian katamaroa ngkai aika nang riai ni katamaroaki ao tao bon tokin naba te tabeaianga irouia te botannaomata ao te raraoma. Eang tao e na bon riai naba ni kaetaki ngkana iai ae e a tia n reke aio nakoina e na kaetaki nakon te taneiai are ti bon taneiai mai imwaina ko rabwa Madam Speaker eang I kaota boutokan te kaoti aio ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne ai bon ti kabanea raoi I a kaokia nakoim te tia tabeka te kaoti bwa e a kawa te Tia Tei mai Beru bwa e nang teitei baina bwa e nang kan taetae I kanakoa nakoim Hon.Batoromaio Kiritian

Hon. Martin Moreti: *point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ao ngaia kanakoa Tia Tei I a kanakoa moa ana *point of order* Te Minita ae karineaki

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao ian bukinau iaon te ota bebwa n te bong aio ao I a bubuti bwa ai bon mwiin 6 ma ngkana ti kona moa ni kamotirawa te auti ko rabwa.

Tibiika: Ao e aoria bwa e a bon tia n roko te kauring mai iroun Te Minita are tabena N na bon ti anganiko bwa are bon ti 5 te miniti ao e nakoim Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa Tibiika

Tibiika: Tao iai ana *point of order* te Tia Tei mai Nikunau iai am *point of order* imwain ae nang waaki te Tia Tei

Hon. Tauanei Marea: Kabwara au bure Madam Speaker kabwara au bure Te Tia Tei mai Beru tao bon ti e nang uarereke ngkana arona bwa e riai Madam Speaker ti kaetan te *record* bwa I noria n ane iaon te ota bebwa nambwa 6 ao e mwakoro MP Nikunau n are irarikin aran Te Minita Hon. Martin Moreti ma ibukin te *record* tao e a kaetaki naba anne ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei bwa ko bon tauanine iaon Nikunau ngaia are ko bon ribaia bwa e na mwakoro

irarikin Te Minita ao e a kaetaeki a ongo kain au aobiti ao e nakoim te Tia Tei mai Beru

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ao I rangi ni kukurei naba ni kan reita te maroro are I a *sum up* naba kanga mwin kanga ai bon te kabanea ngkai I a bon ngae ni kateitei baiu teniua te tai ma tao ko aki nonoria ma tao e koaua tao a bon uarereke baiu ma are e rawata ae abwabwaki mai moara aikai.

Ma e ngae n anne Tibiika ao ko rabwa ao ti na anga au kamauri n reitaki ma kain au abamwakoro n au uringia naba kain abamwakoro n te kabwakan taai aei bwa ti a manga kauti matara ao raou n Tia Tei temanna ao ai bon nakoim te Tibiika Te Beretitenti ma Te Kauoman ao Minita ao Taan Tei ao taan ongora ni kabane inanon te Auti ni Maungatabu ao ake itinanikun te Auti ni Maungatabu ni bwanan te maiu ao te marurung ao kam na bane ni mauri.

Tia Babaire e koaua I nang kan reita naba te maroro iaon aei bwa te bwai ae rangi tabeka nanou kakaitauan te Tia Tei mai Abaiang n aron noran aio bwa aio bon te bwai ae te riai ao te eti aio te riai bwa e na aki tiku te aomata ma minon ana kantaninga aio ae rangi n Tamaroa aio ae tabekai ibukin karaoan aei bwa ngai temanna naba ae I aki kona ni kabwaranakoa aio. Ao ngkai e a karaoa aio te Tautaeka ibukia ana botannaomata e kaotaki bwa te Tautaeka e tabe e *care* ibukin te kangaanga ke bwaai aika riki e aki katikua te botannaomata ma otana ae memere ma e tabekia n te tai aei ao e karinna bwa te ota te bwai ae kakawaki inanon te ota bebwa bwa e na moan bwaiakaki. Ngaia are aio kukurei ao bwanan nanou ae tabekai bwa N na anga au kakaitau nakon te Tia Tei mai Abaiang ao kain te *party* ae Tobwaan Kiribati Party noran te kantaninga aio, aio are ti bon mena inanona ni maroroakina bwa e riai te bwai ae nang kakawaki e riai kaotakia te botannaomata ni bwaai aika riki ko rabwa te Tia Tei mai Abaiang noran aio ao riki ana kantaninga te Tautaeka are ti bane ni mena inanona.

Tia Babaire raoiroin aio bwa I taku bwa a bane n torobaki nanoia taan ongora ao akea manga te titiraki ao a bane ni wene ma aia ota ae rangi ni kakawaki are a kona ni manga bon reita te ota bon imarenaia tao inanon te tai nangkona tao te tai ni bobotaki I taku bwa aikai *issue* aika rangi ni kakawaki n ara Tautaeka ngaia are I taku bwa aio e rangi ni kakawaki. Te bwai teuana naba ae I rangi n tabekia n aron tabekan taekan te kaoti aei ae kangai e na kaota nanona n raraoma te raraoma bwa e a tia ni kabwara teuae raou temanna mai Marakei ma kanga e aki bati ma kanga e aki nang bati ni kaea nanon are I kantaninga ma ngaia are I a manga bon teirake naba ngai ngkanne ni kan kaota naba are I kantaningaia bwa te raraoma ko raraoma bwa tiaki aio ae ko

kantaningaia ao e *turn out* bwa *the other way* ngaia are ko raraoma ngaia are e bon tabeka nanona te Tautaeka n raraoma bwa e aki kantaninga aio bwa e na riki ma tao e koaua n te rabakau irouia taan rabakau ni bon waakina karaoa kabwaranakoan te Tua ngaia aio ngkanne ae tao e riki ao te Tautaeka e rangi ni kaota nanona n te tai aei n raraoma ni bwaai aika ti n riki. Ma Tia Babaire ai bon au kakaitau riki noran aio kai e a tia aio ao I taku bwa ti a bane ni mena ngaira kain Kiribati ao riki kain abau ae Beru ae I taetae ibukia are te kan kekera aron tera te bwai ae riki I taku bwa a bane ni kaekaki ao a buokaki n te kaoti ae tabekaki n te bwakantaai aei are moan bwaia kain te *Business Committee* ao tao man au taeka aikai ao I karabwa te Tia Babaire ao I a toki ikai.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ao I a boutoka te kaoti ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa nakoim Tia Tei mai Abaiang bwa ko a karaoa am *sum up* iaon am kaoti.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao tao bon te bwana moa ni kaitau moa nakoimi tariu ma mwaneu aika Taan Tei ake ti a tia n rineaki bwa ngaira kanga ana taan kairiri Kiribati moa n te tai aio inanon te aua n ririki aio ao tao kain naba te bong aio, bon bwanau ni kakaitau ae abwabwaki imwin ami maroro are e a bon boo atina e a boo atina ao man rokoraoi ni kabane ami maroro. Bwa imwin ongorau Madam Speaker ao te bwai ae I a kauarerekea naba iai bwa ngaia a bon boraoi n te iango are e na aeka te mwakuri n akea tokina ao e rabwa e rabwa anne anne kanga uarereken te kantaninga ma borikan te iango are uotaki inanon te kaoti aio are anaki n Te Eti Te riai ao Te tangira ao e rangi n rabwa anne.

Bwa Inanon te maroro ao tao e koaua a bon iai kekebuti aika na ikekebuti inanon kakaraki ma tao N na ti N na nakon maroro tabeua Madam Speaker ngkana ko kariaia ao e kakawaki ae N na ti kaitiaki bwa are tao e taekinaki tao N na kabwara au bure nakon raou n Tia Tei mai Abaiang ngkana tao e teimatoa ni kamatauningai n te Auti n Tei ikai ao ni minibaea raona n Tia Tei ma I nanokawaki bwa are e aki ata tatangira irou ae nang korakora ao I teimatoa ni kabwara au bure irouna ngkana arona bwa I nang bati ni ubu ni kan ribaki irouna ao ai kawara raona n rineaki i Abaiang ko rabwa.

Te kauoua Madam Speaker I nanokawaki iroun Tia Tei mai Maiana ngke e taku bwa e aki ota n au rairairi n taetae ni matang ma ngaia e a ota iai te Tia Tei mai Butaritari ao I a kan bubuti bwa are akea ikai ae bura ieta wanawana ma otana anne e kakawaki tei karinerine imarenara. Ao ai bon au karabwarabwa nakon te Tia Tei mai

Kuria te bwai ae I karabwa iai te bwai are e kaewenakoa te Tautaeka bwa e na uotia rikaki bwa e na kabwataki ao anne raoi te oi ni iango bwa e iango aika I tabeki ikai Madam Speaker ao tao e na teretere naba bwa mina kam na kangai tao anne ae bon tabekia ibukina bwa te Tia Babaire ngaia n te *party, No* te kaoti raoi aio bon au kaoti raoi ma naake uoman akekei te Tia Tei mai Butaritari ao te Tia Tei mai Beru ake a totokoia ma a boutokaia a boutoka taekana ma tao a totokoa ngkanne are irekerekena ke rinanina nako ma a nang boutoka aio ibukina bwa te kantaninga bwa ngaira iai ara iango bwa tera te anga ni kaotaia ara botannaomata, ao ngai naba temanna Madam Speaker ae e a kakai nanou bwa are I a titirakinaki irouia aomata aika aomata aika kakawaki naba ao iai tibwangaia ao I aki ataia bwa tera au kaeka ae N na kona ni kaeka nakon aio ma inanon te maroro inanon te tai aio ao I karabwarabwa ao I kaitau bwa a bane n oti n ami kabwarabwara ngkami aika tao kam a tia n rineaki bwa taan karao Tua ao tao e koaua I karabwa naba Tia Tei mai Tarawaieta temanna are man te itera teuana are ngke e taku bwa e aki oioi te kaoti aio ma e taekinna bwa e tikiraoi ngaia I *confuse* iai bwa e aki oioi ngaka e aki oioi Madam Speaker e buakaka ao ngaia e manga tikiraoi e a mena iaa ngkanne ana kabwarabwara n anne.

Ma e mena ngkoa ao tao bon iai ana iango riki irarikin anne ma I katikua bwa ai bon ngaia n otana anne am I karabwa bwa are bon e tangitangira n arana are e aki oioi ma te bwai ae nang teke nanou iai Madam Speaker bon ngkoe ae ko anga am kaetieti bwa ko kangai aio te kaoti ae rangi n tikiraoi ao I tangiria bwa kam na bon bane ni maroro ao anne te bwai ae I mataiakiniko iai Madam Speaker ao ni karokoa ngkai e tuai toki nanou ni mataiakina te aekaki ni kukune are irou bwa ko noria ko a kaman nora raoiroina ao tikiraoina. Bwa tiaki tibwangara ikai bwa ti na nakomai ni kauntaeka ao ni katorotoroira ibon imarenara ao tao N na karautaeka bwa akea kamatauningaia naba kamatauningan te moti n aron ae e a tia nako i karinea te moti te moti e a tia nako ma iai taben te *Executive* n aron ae e a tia n taekinna naba man te itera ake tabeua. Iai tabena ao anne ae anganaki tabena e na bon riai n aki katikua n arona aio e na karokoa ninena bwa e na katuru raoia ke e na katuruturu raoi bwa e aonga n toki te nano uoua ma te tabeaianga ma te kabwarabwara irouia tabeman ake tao a bon tuai rangi ni kona n ota iai ngaia are te bwai ae I nang kaitau iai Madam Speaker n te iango are e a bon bonnanoaki iroura ni kabane ao Teningaun ma Niman aika maroro Madam Speaker aio ai tibwa te moan tai ae Teningaun ma Niman ae a maroro n au kaoti e a bon nang ringai te kukurei. Ngkana ko anganai bwa I kona moa ni *miss* ningabong Madam Speaker bwa tao nang bon karaoa moa te raun, taeka ni manikangare ma te bwai ae I kukurei iai Madam

Speaker bwa e bon kitekitera raoi nanon te iango ma te kaoti are I tabekia aio e ngae ngke a kakioi nanon maroro ake tabeua ma a bon okira oin te kaoti aio ma tao e koaua a kabwara bure bwa a kangai ti a kabwara ara bure bwa ti aki boutoka ana kaoti ma n tokin te tai ngaia kam bon kukurei iai. Ngaia are kanga akea ami bure irou akea ami bure irou ao eti akea tokin te Tamaroa ao ti a butia ara Tautaeka bwa e na karokoira ni marewen te Tamaroa are e tangiria abara ae Kiribati n ara Tua ae Maungatabu, ara bau Te Mauri Te raoi ao Te Tabomoa ko bati n rabwa.

Hon. Dr Kautu Tenaua: *point of order*

Tibiika: Ngaia ao I kanakoa moa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Abaiang tera am *point of order*

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa te Tia Babaire tao bon rimoa moa ni kabwara bure nakon te Tia Tei bwa tao e aki ota n te bwai ae I taekinna te bwai ae I taekinna bwa are ngkana ko uota am kaoti ke am maroro nakon te Auti n Tei aei ao I taku bwa e kakawaki te kamatebwai bwa are e taekinaki e kangai ni uaa te mate bwa are akea anne ao anne te Tibiika are I kangai bwa are e a riai ni wene imatan te auti aei bwaai ake a tabekaki bwa ti na kakoaua anne teuana.

Te kauoua e aki nonoraki iaon Kiribati airaman te Tia Moti ae tiainaki arona aio n aron are e wene ian te Tua n ara oin n Tua ni karokoa te tai aei ngaia are e nonoraki. Te kabane ngkanne Tia Babaire taobaran te kangaanga tera te kangaanga man te tai arei ni karokoa ngkai akea ani bon kee a titirakinia tera te kangaanga, e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Tarawaieta tera am *point of order* e nakoim

Hon. Terieta Mwemweniikeaki: E rabwa Tibiika ao e koaua I kan kaeta teutana are e mwaneweia te Tia Tei mai Abaiang are I taku bwa e aki oioi ian au koaua are e taekinna bwa ngke I bon karaoa au kamatebwai n te bai ae riki naba ni ikotaki ma te moti ao I a taekinna ngkai, ngai irou akea ae e a tia n urua te Tua ao are I kangai ma tao e raoiroi bwa I taekinna bwa tao e a reke naba n aron ae taekinaki e reke naba te tai ao tao a rawata kain Tarawaieta a kan ongora naba ma ti a maroroakina taekan aio e rabwa.

Tibiika: Tia Tei mai Maiana e nakoim am *point of order*

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker kanga ti te *point* ae uarereke kanga I kabwara bure nakon te Tia Tei temanna mai Abaiang ibukin , I aki kangai e kairua tao I kaminibaia ni kangai e kairua ti I kangai e kaokoro teutana ao ngaia are ngai I a kabongana are ieta bwa teutana tao e kaokoro aron ana iango temanna ma temanna iaon ana

rairairi ma I aki kangai e kairua ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I taku bwa e a bon bane ae na *point of order* ao nang kanako ngkanne nano iaon ana kaoti te Tia Tei mai Abaiang n aron taekana ane wene iaon ara ota bebwa n te tai aei I aki kan taekinna bwa e a bon nang abwabwaki ao e a bon tia n taekinna te Tia Tei ae karineaki ao I a kanako ngkanne bwa te kaoti nano nakoimi Taan Tei.

Ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke kangai Tiaki ao e nakoia ake a butimwaia.

E butimwaeaki te kaoti

Ao I taku bwa I a bon tia naba ni kauringaki ae e a tia ni boo 6 ao I a kukurei ngkanne ni kamotirawa te auti n te tai aei ao I teimatoa n angani ngkami te kakaitau ao te karabwarabwa n teimatoan marurungimi ibukin karaoan tibwangami ibukia kain Kiribati ao ti a motirawa ti a manga katiboaki nakon te ingabong te aoa 10 inanon te marurung ti a motirawa moa.

Tibiika : Tia nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Kiraaka : Te tataro.

Tibiika : Tia nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Kiraaka : Rineaia kaain te Komete ibukin ana Mwane te Botanaomata te Public Account Committee.

Rineaia kaain te Public Account Committee

Tibiika : Ao n aron are I a tia ni kabwarabwara ngkoananoa n aron are I katanoata iaon kakawakin kabae ara iaan ara rules n aron are e a tia n taekinna ao n te ingabong aei ao I a tauraoi ni waakina tibwangara ae kakawaki ibukin manga rineaia kaain ara Komete ae *Public Account Committee*. Ngaia are N na kawenea nakoimi Taan Tei bwa ngkana kam taku bwa te babaire bon iroumi ngkana kam na manga kamatoaia aika kaaina ngkai, ke ngkana manga iai ami rinerine aika a boou ao I a tauraoi ngkanne ni butimwaia n te tai aei ao Ia kanakoa nakoimi Taan Tei. E nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao tia reita te bwana ni kamauri nakoim ao ni bon reitaki nakoira ngaira Taan Tei ni kabane ao taan ongora n aran ara Uea ao kam na bane moa ni Mauri. Ao e koaua e rabwa tabekan te maroro ae e rangi ni kakawaki aei ao ni kaineti ma ara tua are 65 rineia kaain te PAC. Ao man ana itera te Tautaeka tia kawenea imatan te Auti aei kaainakin te Komete ae te PAC bwa ana bon tiku ake teniman are e na riki te Tia Babaire te Tia Tei temanna mai Nikunau MP Tauanei Marea ao kaaina ngkanne te Tia Tei mai Arorae ae te aine MP Teima Onorio man ana itera te Kaitara ao n reitaki ma te Tia Tei temanna mai Makin are e mena n ana itera te Tautaeka are MP James Taom. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kawenea riki nakoimi Taan Tei ngkana iai riki ae kan kanakoa ana maroro iaona. Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao reitan te bwana moa ni kamauri n te ingabong aei nakoira ni kabane ao nakoia kaain Kiribati ti na bane moa ni mauri. Ao e koaua te Tibiika ti bon maroroakina naba taekana kaainakin ara Komete ae e rangi ni kakawaki aei. Tao imwain moa ae ti na taetae ao ti karabwaia moa ake a tia n teimatoa ni karaoa tibwangaia I taku bwa ti noora tibwangaia kaain ara Komete n ae nako aei ao e rangi n nakoraoi. I taku bwa a rangi n tiraua kanoan aia mwakuri ae a tia karaoia ao tao iai are a bon baenikai bwa are a tuai bwanin raoi kanoan beba ake a kainnanoi ibukin karaoan tibwangaia. Ngaia are ti kan kawenea moa ara taeka ni kakaitau nakoia ao kai are e a tia ni mwemwe mai iroun te Tautaeka ao kai akea naba ara kanganga iai. Ngkana anne ae tao e noraki moa ngkai tao

nakoraoina n te tai aei kanga n taai aika nako ma are aei ara tua ae boou. Are aongkoa a bibitaki kaaina ma ngkekei ni karokoa ngkai.

Ao ngaia ngkana a bon kona ni manga oki kaaina ao ngaira naba ti nang boutoka anne. Ngaia ti boutoka are e a tia ni uoti ate Tautaeka ae tao ngkana tia bubutia kaain ara PAC are ngkai n are e a tia ni bane aia tai bwa a keiakinna riki ibukin te botanaomata bwa e nang nakoraoi aron aia mwakuri ae a tia ni karaoia ae ti a tia n noria ngaira kaain te Maneaba ni Maungatabu. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ao I taku bwa e a boraoi ami iango n aron are e a tia n tabekia te Beretitenti ao ni manga boutokaia te Leader n te Kaitara ao n te tai aei ao I a kukurei ngkanne ni butimwaia Taan Tei aika teniman ake a tia ni kanakoaki araia bwa ana teimatoa n reitanako aia beku ibukin kaainakin te Komete ae kakawaki ara Standing Committee ae te Public Account Committee Hon.Tauanei Marea bwa te Tia Babaire, Hon.Teima Onorio bwa te member ao Hon.James Taom bwa te member. Ao kam bati n rabwa ao e a tia tabera anne tia kamatoaia ngkanne naaka teniman aikai bwa kaain ara Komete n te Public Account Committee. Ao tia nakon ngkanne ara bwai are imwina.

Kiraaka: Taiboranakin beba mai iroun te Hon. Madam Speaker.

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana Akaunti te Betio Town Council ibukin te ririki ae toki n 31 n Ritembwa 2019

Beba No.35/22

Ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te Kiribati Provident Fund KPF te ririki are e toki n 31 ni Maati 2021

Beba No.36/2022

Ao ana ribooti te Oteta Tienera iaon ana akaunti te *Kiribati Insurance Cooperation* ibukin te ririki are e toki n 31 ni Maati 2020 Beba No.37/22 Ao beba akanne akana a mena imatami n te tai aio.

Tibiika : Ao tia nakon ara bwai are imwina.

KOMETENAKIN TE BIIRA

Kiraaka: Kometenakin te Biira.

Te Manga Kataumwane No.1 ibukin 2022(Kometenaki)

Tibiika : Ao tia roko ngkanne iaon Kometenakin ara Biira iaon ara manga kataumwane ibukin 2022 ao imwain ae ti Komete ao I a butia te Sargent bwa e a karuoa ara mace.

Ao tia Komete ngkai ao au kantaninga Taan Tei bwa a bon tia n reke bon iai naba katoton te Manga Kataumwane iroumi ao ni ikotaki ma tietura ao tia taraa ngkanne ara tietura. Ao imwain ae I kanakoa nakon rabwatana te tietura ao N na kanakoa moa ami kaoti nano iaon

are mwakoro 2 iaon te Biira. Ngkana iai ae kan maroro iaon te kibu are 2 ao I a kanakoa moa nakoimi Taan Tei. Ngkana akea ao tia kanakoa bwa te kaoti nano.

Bwa te kibu 2 e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia taraa ngkanne ara tietura ao I ataia bwa kanoan ara tietura bon ti 1 ao I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro ke ni kamatata iaon ara tietura are te atu ni kabanemwane ae 02 iaan te *Contribution to the Development fund* n te mwaiti ae $11,999,985 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki. E nakoim te Tia Tei mai Arorae Hon.Teima Onorio.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao N na karimoa te bwana ni kamauri. I a reitai ma au abamwakoro ae Arorae ni kamauriko te Tibiika ma kaain te aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao ngaira Taan Tei ni kabane ao n reitaki ma kaain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni Mauri.

Te Tia Babaire kabwara au bure bwa I kan karimoa bwanaau ni kaitau ibukin manga kaokakiu bwa temanna kaain te PAC. Ao I karabwarabwa ibukin te rinerine ao te onimakinaki ao N na kataa ara kabane ani konaa ni karaoa tibwangara ibukimi ibukin Kiribati. Ao e rabwa.

Au titiraki ae I kan tabekia n te tai aio te Tia Babaire tao te moan bon te kan kamatataaki te Tia Babaire ngkai ti kakoaua bwa te manga kataumwane aio ae $11 te mirion bon te mwaiti ae bubura ao ngkana eti au kakauongo iaon te kabwarabwara ao e taekinaki bwa iai te *contingency warrant* ane nambwa 1 ibukin te ririki aio ae kanoan te mwaiti ae $3,440,015.10 te Tia Babaire are e moan kanakoaki inanon te ririki aio. Tao bon te bubuti te Tia Babaire tera ngkana e kona ni kamatataaki kanga ni ngai ae tiainaaki iai te warrant aio iroun are tabena man te Tautaeka ao e kona ni kamatata raoi bwa eti te kabwarabwara ae te mwaiti anne e kabaneaki ibukin te charter ao ngkana te charter iraua te naan charter ao kanga ibukia ataei, mwaitira ataei. Ngkana bon ti ataein te reirei ake a bon ti kaokaki iaan te ware anne, ngkana arona bwa ti aki ti te charter tera ngke e kona ni kabwarabwaraaki raoi te break down bwa tera ae e a bon kabaneaki iaon te mwaiti are $3,440,015.10 te Tia Babaire are kanoan te *contingency warrant* are moan kanoan te $11 ni mirion te Tia Babaire. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita ao bon te Minita n te mwane ao te Kauoman ni Beretitenti Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao tao e koaua bon te bwana ni kamauri nakoira ni kabane n te ingabong aei kam na bane ni Mauri.

E ang Madam Speaker N na karautaeka bwa I taningaia au officials ma n aron ae tao I kona n anga ngkai te mena e bon tiainaaki n Turai te *warrant* arei. Ma aron kabwarabwarana ngkana arona bwa ti bon waakirake ao a roko kaain au officials ao ana nako ni weteaki ngkai. Ngkana e boraoi ma nanon te Tia Tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika : Ao ti bon taua am titiraki te Tia Tei ae ko karineaki bwa ngkana arona bwa e reke kaekana iroun te Kauoman ni Beretitenti ao e a kaeka n aron are e kabwarabwara nakoim te Tia Tei. Ma ngkana iai riki am titiraki ao kam kona ni kanakoi ami titiraki akana imwina. Te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao kanga ti nanokawaki ngkai e aki tauraoi bwa are ataia ae tain te Komete ngkai. Ao ataia ae ti na bon bae n titiraki iaon kanoan ana Biira aei. Ngaia kanga ti nanokawaki teutana ngkai e na aki tauraoi bwa are anne ae ti kantaningaia bwa are tabena ngkai. Ao nanona ara titiraki ngkai ti nang bane moa n aki titiraki bwa tera raoi, bwa are ngaira ti kan titiraki iaon are te mwaiti are ti a tia n anga n te moan kataumwane are $6.5 te mirion bwa ti tangira naba te kabwarabwara iai, te breakdown e bane n tera ao e bane ni ngai. Ngkana e kona naba anne ni kabwarabwara te Minita taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu : Kai I taku bwa are ti aki te bwai ae e na aki kaekaaki tao uoua te miniti ma ngkai ao e a tia n roko. Ma I kona ngkai n anga au kaeka n aron are I taekinna I tiainaia n Turai ma I aki kona ni uringa raoi te date bwa ni ngai are I tiainaia. Ao kabanemwane a kabaneaki iaon te charter ni ikotaki ma rooia ataei ma I a kawa ni bure ngkana I a taetae ao I aki anga n te mwaiti ma e kakawaki ae I taetae ao I taekina tera ae kabaneaki iaona ao iraua te mwaiti ae kabaneaki iaona ao te date raoi are n Turai raoi. I taku bwa e kakawaki anne ma ti aki te bwai are e na aki kaekaaki tao ni 5 te miniti ma ngkai ke 2 te miniti ma ngkai ao e na kaekaaki. Ma ngkana e bon waaki te maroro kanga bon ti taetae ni bubuti ae mangori. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao eti I bon tabe ni iangoia ao I taku bwa e nang kakawaki tabeia Taan Mwakuri ti na aki bukinikira inanon te Auti aei ao ana ataia naba Taan Mwakuri bwa te Manga Kataumwane ngkai te Komete a kainnanoaki aia ibuobuoki ao a riai n ataa kakawakin te bowi n te Maneaba ni Maungatabu. Ngaia I taku ngai bwa ngkana ti waaki ao tia

bon riai ni waaki nako. Ao I a kanakoa nakoim te Minita n te Education.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan ibuobuoki iaon aei te Tia Babaire ao e koaua ti kaitau bwa n aron ae taekinaki ao iai ara kataumwane ae ti a tia ni kataua ae $6.5 mirion te Tia Babaire are kanga n te kataumwane. Iai naba kanga ara roll on man te *last year* te Tia Babaire ae iai $400 tabun te ngaa te Tia Babaire. Anne kanoan ara basket kaain te Education iaon te scholarship te Tia Babaire are ti kan ataia bwa are e mena n te LCDF nanona iai te nikira ni mwane man last year ae $205 ao ti kataia bwa aikai mwane inanon baira ae ti kataia n taraia. Te bwai ae riki bwa are e kibarake te ware n ara scholarship te Tia Babaire. Nanona e raka te allowance e raka te tuition te Tia Babaire. Te bwai naba ae kibarake ara pilot student te Tia Babaire e nang kibara riki aio bwa are e nang buburakaei te roo iaon aei te Tia Babaire anne naba e nang kibarake te Tia Babaire.

Ao ngkana ti karaua ni karaoa te aekaki ni ware aikai te Tia Babaire ni kataubooia aikai ni ikotaki ma karokoaia ara ataei ake a nang mwaiti ake a ira te charter ae na mwaiti ni kangai te Tia Babaire, ao tia kataia ni mwakuri iaon te aekaki ni ware ae $6 tabun te mirion te Tia Babaire are ti mwakuri ma ngaia te Tia Babaire are ti kataia ni karokoira bwa e na kona ni cater ibukin te half year arei n te tai are ti na kona n roko iai te Tia Babaire.

Te warrant are ti kaitiaina arei te Tia Babaire ti kakoaua bwa e na kona n nangoira inanon Aokati ao September te Tia Babaire ni kaekai naba te naan other services ake ti kona ni karaoia te Tia Babaire. Ngaia are I taku bwa anne kanga bon kabwaranakoana te Tia Babaire ao ngkana ko bon karaua n taraa te mwaiti e rang kibarake e rangi ni korakora te kiba. Man ti $200 tabun nakon ae $600 tabun anne e bon kuri ae awardee's aika a boou te Tia Babaire man $200 tabun n aron are n te ririki ae nako. Ao anne $600 tabun anne e nang kibarake te Tia Babaire e kuri 3 times te Tia Babaire e kuri 3 tet ai.

Ngaia are ngkana ko bon karaua ni carry naba te aekaki ni mwaiti aei e na bon kona naba n anganiko te aekaki n amount aekakina anne te Tia Babaire. Ngaia are I taku bwa kanga aio bon bukina ae ti ngkana iai te tamnei bwa ngkana e reke te kibarake aei bwa e nang rawata bwaai aika a riki te Tia Babaire n te intake te naan new awardees are a reke nakoia te award te Tia Babaire ao nanona ngkana a raka ao e na rawata te arauenti nanona e na manga riaon riki te arauenti ae ti kataumwanea. Ti $6 tabun te mirion kanoan ara basket te Tia Babaire n aron ae ti taekinna. Ao ngaia are anne e uotira nakon te tai are kanga inanon Turai ao akanne ti nang noora anne bwa Aokati.

Ao te tuition fee ma te allowance ae ngaia ae tia kataia ni karokoira iai ao te naan other service n aron te charter ma tera te Tia Babaire. Ngaia I taku bwa anne kabwarabwarana irou ngkana kam bon taraa te kibarake n are te naan new awardees te Tia Babaire e nang kibarake ao n aron te Pilot Student man te flying school te Tia Babaire ae e nang bubura riki iai te roo e a times naba ae e nang bubura te Tia Babaire. Man ti tengaun tabun ao ai uangaun tabun naba te naan new awardees ae ai teningaun tabun te Tia Babaire. Ma anne on going te Tia Babaire are kanoan te kataumwane ae ti mena inanon ate Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara bwa ko a kanakoa am titiraki riki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Te Tibiika I taku bwa e aki kaekaaki au titiraki ti tangira te break down n te naan ware ao ni ngai. Ma kanga te katautau naba iroun te Minita ao ti nanokawaki ngkana aki tauraoi ara Minita ni kaekaekai ara titiraki bwa are aei taina. Ataia bwa ngkai te details ae ti na titiraki iaona. Ti kan ataia bwa tao iraman ataei akana a reke buokaia n are $6.5 ao e bane n tera te n roo n te allowance ke n te charter, aei ae ti tangiria ao e rangi ni bebete ao ngaira iroura e tauraoi anne iroun e riai ni iai iroun te Minita.

Ao ti anne bwa ti bon ti tangira te break down ma are n are te $6.5 mirion are ti tangiria naba n te contingency warrant ao ti kan ataia bwa e bane ni ngai te mwane anne. Ao I taku bwa anne e nang bebete ngkana e kona ao ngkana iai bebana ao e na bebete riki ngkana a tibwatibwaia naba bwa ti aoria n noria. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia tera am Point of Order te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa tao I bon ti kan karekea te ota bwa are tia Kometena ngkai te Biira clause by clause te clause ae ti kantaningaia te kabwarabwara iaon ane $3.5 te mirion. Ma e titiraki te Leader n te Kaitara te kabwarabwara iaon te kataumwane ti aki kanoan te manga kataumwane aei. Ma I ti kan kamatata raoi bwa are akanne ngkana kanoan te kataumwane bon te bwai teuana ngkanne anne tia biri naba itinanikun are ara kibu 54(2) are tina conder clause by clause n te Bill. Te Biira e ti taekina te manga kataumwane are e tiainaia te Minita ke antai are e tiainaia imwain uotakimaina nakon te Auti ao are e a uotaki mai nakon te auti ae otana $11 te mirion.

Ngaia are I ti kan karekea te ota bwa are tia manga okira ngkanne ae te kataumwane are $6.5 I taku bwa e aki kaea nanon te Komete n te tai aei. Ao e rabwa.

Tibiika : Ngaia n aron ae I a tia ni kanakoa te ware ae e mena imatara ke te tietura kanoan te tietura ae ti maroroakinna n te tai aei. Ao are ngaia are kam karekea ami kamatata ke ami maroro iaona, kanga ti aki te maroro ma kanga ti kamatataan te ware anne bwa baikara kanoana ke tera. Are ngaia te ware are iaan te atu ni kabanemwane are 02 ao contribution to development fund. N te mwaiti ae $11,909,085 are e tei iaon ami tietura ae ngaia ngkai tia maroro iaona ao ngkana kam karekei ami kamatata iaon te ware anne bwa tera te atu ni kabanemwane anne baikara ana kabwarabwarana ma baikara ngaia ngkanne anne ae I kanakoa iai te maroro. Ao e nakoimi riki Taan Tei. Te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao eti bwa anne kanoan te tietura ngkai ma ti na kanga n ota iai ngkana ti aki ota ni kabonganan are te kataumwane. Are aei kanoan te Biira uotakirakeana bwa e a bane te mwane arei. Ao aei e na riai te Tautaeka n akea ana kanganga ni kangai e bane n aei ao aikai bwaai ae bane iai bwa are anne tabena bwa are e na riai n account ibukin ana mwane te botanaomata. Ao ngkana ti titirakina anne bwa are e irekereke bwa are aei te kataumwane ae e na manga kanoaaki riki kanoana.

Ngaia are aei e nang kakawaki ao ti aki ataia bwa e na iai ana kanganga iai te Tautaeka ao ngaira iroura e rangi ni bebete bwa e a kangai naba bwa arei ao arei ao arei. Bwa are ngaira tabera bwa ti na bon taraia raoi bwa e bon kabonganaaki raoi bukin are ti a tia n anga te kariaia ibukin kabonganana. Kai ti anne ao tao e a kona ngkanne n reke ngkana tao ti kanakoa ngkana ko kukurei bwa e a tauraoi te Kauoman ni Beretitenti bwa ti na ongora moa are kanoan te contingency warrant ao tia manga kanakoa are imwina. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti I kanakoa nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao e koaua N na kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae e tiainaaki te warrant ni 26 n Turai, ao are iaon te contingency warrant e bon bane angiina iaon aia stipend ao aia allowances ataei ma iai ngkanne te charter ae bane iai ae $746 te ngaa ao nikirana e bon bane iaon te stipend ao aia allowances ataei.

Tao N na ti kaeka teuana ana men ate Leader n te Kaitara are e tangira te break down iaon te kataumwane iaon te atu ni mwane aio. Are bon ti aki irian te manga kataumwane aio ma tao e koaua tao e bon kan manga tanrikaaki bwa akea te kanganga ngkana arona bwa ana tangira anne ao e na kona ni karaoaki anne n taina ngkana e tia raoi aron te mena, bwa are ti aki te bwai are kanga ti nang bon anga naba. Bwa I taku bwa e kakawaki bwa teuana e na bon riai naba n audited e na riai audited te

bwai anne. Bwa kanga ti aki kan kanakoa te break down ke tao te mena e aki audited bwa are e kona n iai taian aki nakoraoi n tain ware ke taian raa. Ma are bon tuana iai te account ae na bon report ma I taku bwa e rangi ni moantaai ana titiraki n te Leader n te Kaitara n te tai aei. E rabwa.

Tibiika : Ngaia iai am Point of Order terana am Point of Order te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Kabwara au Madam Speaker I nang kan karekea naba otara mai iroum bwa te manga kataumwane ti aki te Kataumwane, ao ngkai ti nang mwakuri iaan are am ota iaon te tietura. Ngkana ti nang manga kumea ngkanne are te kataumwane tia birinako ngkanne ao eti ae taku te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti. Ngaia N na bubuti am ruling iai bwa ngkana ti nang manga okira are mai mwaaina aio ngkai ti na maroro iaon te manga kataumwane ae katauaki ao ti na maroro iaon te break down. Ko rabwa Madam Speaker ngkana anne otau.

Tibiika : I taku bwa I a tia n taekinna bwa te ware are e imatara iaon ara tietura n te tai aei ngai are kam na kanakoi iai am ikan kamatata ao ami kabwarabwara bwa ana kona ni kaekaaki. Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Kauoman ni Beretitenti ngkana eti au kakauongo ao e taekinna bwa te contingency warrant e signed n 26 n Turai. Ao kabwarabwarana are e anga iai $746 te ngaa ae kabonganaaki ibukin te charter ao nikirana ibukin aia stipend ataei.

I kan bubuti te Tia Babaire bwa ti tuai rangi ni matata iaon aio. Ae kabwarabwara ngkai te Minita nakoira ae katauaki bwa kanoan te bubuti n te contingency warrant ke e a tia ni bane ngkai. Ao I kan bubuti naba te Tia Babaire bwa e kona ni kamatata tao more iaon are te stipend are aranna bwa te stipend. Tera ae tinanonna tuition fees plus allowances. Tera ngke e kamatata raoi ao ibukia ataei iaa, bon ti i Biiti year 1,2,3 ti bubuti te Tia Babaire te breakdown bwa e nang bebete riki irouia kaain te Tautaeka ana riai ni kona n anganiira aio te Tia Babaire. Iraua are e katautauaki kanga I ti kan kaotaai raoi bwa ware aika aanganira ake a katautauaki bwa kanoan te bubuti n te contingency warrant ke a tia ni bane ngkai. Bwa e kaokoro aikanne te Tia Babaire ao ti kan kaotaira iai te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : Eng arei kanga te contingency warrant te mwaiti are e kaboaki mwiin te mwane ae e a tia ni kanakoaki. Ao ngaia ngkanne anne ae e na paid iaan te tua ae e na bane n taiboranaki te contingency warrant anne n te Auti naba are

imwina. Nanona aio te mwaiti ae e a bon tia ni bane ao ngkana ko tangira ngkanne Madam Speaker ngkana e tangiria te breakdown iaon te mwaiti anne ti kona ni bon anganna detail bwa e ngaa ibukia kaain Biiti, kaain PNG ao kaain iaa riki. ngkana e tangira anne imwain tokin te Auti aio ke tao imwain te bong naba aio. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao e teitei bain te Minita n te Education Hon.Alexander Teabo tao e na ibuobuoki iaon are te details e nakoim te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E koaua are e taekinna te Kauoman ni Beretitenti bwa te mwane aei e a bon tia ni bane te Tia Babaire ao aio kanoan te contingency. Ma iai te allowance ae $1.360015 ae tia nakon te arauenti, iai $747 te ngaa e nakon te charter, iai $1.33 te ngaa te mirion te tuition fee te Tia Babaire e a tia ni bane anne te Tia Babaire anna kanoan te contingency ae ti bubutia arei are e cover te period are ti taku bwa e na cover nakon te aekaki ni period ae tia roko ngkai iai ae Aokati ao September. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I kanakoa riki nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa ana kaeka te Kauoman ni Beretitenti ao te Minita n te reirei te Tia Babaire. Eng ana aki unun bwa are aio tabera n te Auti n Tei aio. Ti na kamatataira raoi ao eng e taekinna te Kauoman ni Beretitenti bwa e kai anga te beba te break down ti tangiria ngkai te Tia Babaire. Bwa mwiina ana aki anganiira te beba n aron ae aki anga aia beba n te tai ae nako te Tia Babaire. Ti tangiria bwa ana anganiira ao ai bebetera ao ngai au titiraki ka maki kaekai, tera te breakdown ngkana ngaia bwa te allowances te Minita n te Reirei $1.36 mirion ae bane ibukin allowances. Ataei i Biiti ti ngaia year 1, 2 ,3 ke iai allowances ibukia ataei ake a reirei i Cuba i Morocco ao iara riki te Tia Babaire. Tia bubuti kamatataira an anga naba te breakdown tai manga kantaningaira bwa ti na manga titiraki.

Ti a tia n tabeka te titiraki taiaoka buokira kamatataira, titebo naba ma are te tuition fee anne ibukin antai rooia antai? Ao te Tia Babaire te kaeka ngkai ae anganiira te Tautaeka e kangai, e a tia ni bane te mwane aio. Ma te kabwarabwara e kangai te contingency e signed n Turai 26, 2022 bwa e na kaitarai kabanemwane Aokati ao Tebetembwa. Tia mena ngkai n te namwakaina raa? E tuai bane September te Tia Babaire. Ngaia I titiraki iai e a bane ke e a tia ni kabaneaki te mwaiti anne te Tia Babaire.

N na bubuti te kamatata riki taiaoka?

Tibiika: Ao tao I a kanakoa nakoim antai ae e N na kanakoa nakoina te

Kauoman ni Beretitenti ke te Minita ao ngaia e nakoim moa te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : Eng kanga e na uarereke e a tia akea te mwane are e warranted arei e a tia ni bane e a tia ni kabonganaaki. E rabwa.

Tibiika : Te Minita n te Education e nakoim ngkana iai am ibuobuoki.

Hon.Alexander Teabo :E rabwa te Tia Babaire ao e koaua bwa ti nang kukurei ni kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Arorae bwa ti ataia bwa temanna ae e rangi ni mwatai naba n te Auti aei ao ti nang kainnanoa naba ana ibuobuoki riki te reirei te Tia Babaire. Eng ao e koaua bwa akea te kanganga bwa ngkana e kainnanoa te beba ao N na kaungaia au koraki bwa ana print nakoina te Tia Babaire, ana katangaina nakoia bwa ti iraana te mwane aei te Tia Babaire akea te kanganga e na reke nakoimi te beba e na printed nakoimi are mwiin ara manga kataumwane aei.

Ao ngkanne I kan katerea bwa ae ti kataumwanea aei te Tia Babaire ataein te reirei ni kabane overseas scholarship ake a bane ni covered ni kabane ataein Kiribati ake a bane nako tinaniku ni kabane across the world te Tia Babaire ake a bane n reirei. Iai 1,408 akana n te USP ao iai aman 4 i Vanuatu, iai teningaun ma teniman 13 n te FNU, iai teningaun ma teniman 33 akana n te Pacific Flying School, iai niman akana i PNG, iai tengaun akana i Morocco, iai are i BYU temanna, iai are i America temanna, iai are i Cuba temanna te Tia Babaire botaia tengaa tebubua teningaun ma onoman te Tia Babaire (1,136) te Tia Babaire ataein Kiribati itinaniku te Tia Babaire kanoan te kataumwane aei te Tia Babaire aika a bane ni covered aia tuition aia allowance a bane n rin inanon ikai, ngaia ti bane ni kataumwane ni kabane nakoia ataei aikai.

Ngaia ngkai September ngkai e a clear anne iroura ae ngkai ae ti na kataia ni kabwatia ngkai n te tai aei October, November, December ao e a square naba bwaai ni kabane e a tia naba ngkanne. Ao are ti kangai ti bon kataia ni keiaki n taraa ara kataumwane ae ti kataia ni kateia arei ma e bon koaua ae raka te raka te Tia Babaire, e mwaiti te rikirake n te mwaiti te Tia Babaire. Ao e koaua anne te mwaiti ae ti kataumwanea ao ti aki ataein Biiti aikai te Tia Babaire ni kabane ataei ake a overseas scholarship te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Makin ae ko karineaki Hon.Pinto Katia e nakoim.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana kamatata te Minita ae karineaki n te tabo n reirei te Tia Babaire. Ao I kaitaua naba te Kauoman ni Beretitenti. Ao te bwai ngkanne ae kanga e tabetabe nanou iai Hon.Speaker bwa ana kabwarabwara te Minita n te Education e anganiira bwa are te

teniua tabun ni mirion arei ngaia teuana tabun te mirion ae bane ibukin te tuition te Tia Babaire.

Te bwai ae kanga bwa iai naba ara ware naba ae kanga ti bon kataia ni mwakuri naba bon iroura te Tia Babaire ao ti noria bwa e aki tau ibukin rooia ataei e moarara riki akana i Biiti te Tia Babaire. Titebo ma tao e kabwakaaki teutana moa rooia ataein te reirei n te USP ao tao ngaia e nang manga kakoroaki moa n te tai aio te Tia Babaire. Kanga anne ae ti aki kantaningaia te Tia Babaire bwa ngke a roko ataei n ara reirei i Biiti ke tao n taabo are ana riai ni mena iai te Tia Babaire ao ana riai naba n tauraoi rooia naba te Tia Babaire. Ma N na butia riki te Minita e kona ni kabwarabwara raoi bwa a bon bwaka rooia ataei akanne ibukin te moan semester taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika: Antai ae N na anganna ngaiate Minita n te Education e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa ao e kakoauaki ngkana ti taekina Biiti te Tia Babaire te USP te Tia Babaire. Ngaira kaain te Kauntira n te USP te Tia Babaire iai naba system n aron kabwakakin te tuition fee te Tia Babaire are iai aron te procedure naba iai te Tia Babaire. Ae ti taningaia n taai nako bwa e na roko iroura ao ti na kona ni clear te bwai anne te Tia Babaire. Ngkana a tia bwaai akanne n roko iroura ao ti a tibwa kona ni kabwaka te bwai anne. Bwa ti aki n are tia kabwaka naba n te tai arei te Tia Babaire. Bwa ti na bon karekea raoi bwa ana tia n register ara ataei a tia n riki bwa aia ID card a tia n enroll. A bane n tia aroia ni kabane a secure raoi ni kabane n te mwaiti are ana bane n reirei ni kabane ae e a tauraoi ni kabane inanon te USP e a tibwa anganira te charge te Tia Babaire. Anne kawaina te Tia Babaire ti aki n are kanga ti kanakoi ni kangai ao tia kanakoia naba ni kangai ni kangai ti na kabwaka naba n te tai arei, ti aki. Bwa iai procedures aika a riai ni iraki te Tia Babaire bwa ti na aki naba nang konaaki ae ti na kanakoia ara ataei ao tao aki enroll tao a bon nako naba n rerebaua n raraun ikekei ao aki enroll.

Ngaia are anne I taku bwa e riai n teretere anne te Tia Babaire. Ao n aron ae I taekinna ae ti kabwaka ngkai aei are ti a tia ni kabwaka arei ao iai ae ti na kabwaka ngkanne n aekakin ae ti na reitianako bwa are ti kangai iai teutana ae infected are iai teutana ae affect ara kataumwane bwa e kibarake te mwaiti.

Ngaia are e bane n rootaki bwaai nikabane bwa te tuition e kibarake, tera te arauenti e kibarake. Baoia ara ataei aki toka n te wanikiba are kanga e normal a kakibaaki nako ikai. Ao anne bwaai aika a inflate te cost te Tia Babaire. Ngaia are ara kataumwane are $6 something million arei te Tia Babaire e aki rangi n tau ao ngaia are tia bubuti n arona aei. Ti kataia ni uoti nakon te tai are

kanga end of July arei te Tia Babaire ao tia bubuti mwakan te Minita are e na kanakoa n te tai arei ni karokoira n te tai aei ao tia bubuti nikirana bwa e na karokoira n are mwanangina arei te Tia Babaire. Ao akea ara kanganga ma reirei ngkana a reirei ara ataei te Tia Babaire tia bon tia ni kataia ma are bon arona bwa are kona riai ni kangai, taningaia teutana e aki roko ami bwai arei iroura, tia taninga bwa kona kabwaka te fee. Ti kona ni kabwaka te tuition fee ni karokoa ti bon secure bwa ara ataei a bon reirei, ao ti a tibwa kona ni kabwaka te fee te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa akea aia kanganga ara ataei te Tia Babaire ngkana ana reirei ao aki bwaka rooia ke tao raaia te Tia Babaire. Eng bon ngaira ma kaain te institute ake a reke irouia ara ataei ti bon teimatoa n reitaki e moarara riki n te USP ao akana te naan reirei akana tabeua. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa riki nakoim te Tia Tei ae ko karineaki Hon.Pinto Katia.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I kaitaua te Minita ae karineaki ao tao e na aki unun bwa are ngaira naba ti na kaetieti naba iaon te mwaiti ni mwane naba are e a tia ni katauaki inanon te Maneaba aio te Tia Babaire. Ao ngkana ti bon ongora irouia ataein te reirei are e bon mena naba n te tai ae nako te Tia Babaire. Ao a bon kaotia bwa iai tabeman ataei ae kanga a moanna n nanokawaki bwa kanga tuangakia bwa iai aika tuai bwaka rooia te Tia Babaire. Ao tao ngkana e a kairua anne e aoria ngaia are kanga I karekea raoi te rongorongo bwa are e taekinna te Minita ikai bwa ti $1 tabun te mirion te Tia Babaire ibukin rooia ataei te Tia Babaire. Ao ngkana ti kataia ni mentereia ma mwaitia ataei ma tera e a rangi nib waka iaan are e na bon riai ni katauaki te Tia Babaire bwa ngaira n ara katautau e na riai n $4 tabun te mirion te Tia Babaire ibukia are ataei akana 685 ao manga tao akana aikanne te moan ririki, ti taetae moa iaon Biiti te Tia Babaire.

Ao are te kauoua n ririki ao te kateniua n ririki 281 te Tia Babaire. Are ngkana ti karekei mwaiti aikanne ao ti kamwaitia tao aongkoa $700 te taara aongkoa iaon temanna te teei ao anne ngkanne ae ngaia ae anganira te Tia Babaire. Ngaia kanga ti bon nanokawaki teutana ngke e tuangira bwa $1 tabun te mirion are e katauaki ibukin te tuition te Tia Babaire.

Ngaia are e na aki un te Minita ma e na ti kamatataira bwa nanona e aki koro boon rooia ataei ao ti ota n are e taekinaki are aongkoa ko nang kanga naba ni kabwaka te roo ngkana aikoa raoi register ataei. Ao tao anne ae ngaia e aoria ma e na aki unun te Minita ke te Tautaeka bwa ngaira ti bon tei naba ni kataia naba ni kakaea te anga ke tao ti kataia

naba n titirakinaki ngkami ibukin te mwane ae kam a tia ni kabanea. E rabwa.

Tibiika : Te Minita n te Education e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua N na karautaeka nakon aia Tia Tei kaain Makin ngkana e taku bwa I un te Tia Babaire. Tao bon teiu anne te Tia Babaire bwa kanga bon bwanaau kanga e bon kakamaaku. Ma te Tia Babaire e koaua I ota n te bwai ae taekinna I rangi n ota bwa bon iai te kanganga n te USP te Tia Babaire n aron ae I taetae iai te kanganga iroun te aomata are e teirake n te USP te Tia Babaire. Bwa I rinnakoa naba te bwai anne te Tia Babaire ma au Taan Mwakuri bwa ti kataia n rinnakoia bwa e kanga riki ae na bitaki ana system te USP ae na bon tangira naba te tai arei n te kabwaka roo ao ti kaetieti ma ngaia. Bwa ti taneiai ma are mai mwaaina te Tia Babaire neiere are e mwakuri mai mwaaina ma ngaira ma e mate neierei n te Covid-19 i Biiti. Are ngaia ae kakaraoia ae tia rangi n taneiai ma ngaia n te kabwaka roo ae akea ara kanganga ma ngaia. Ao bon akea te kanganga ao ngaia ti ataa aron birin te kabwaka roo n te USP n te Tia Babaire.

Tia rangi n ataia bwa ngaira teuana te rabwata ae e rangi ni bubura bwanara n te USP te Tia Babaire. Ngaia are t iota nte bwai ae riki bwa te bwai ae riki e bitaki te tia mwakuri are n te USP arei te Tia Babaire ae ngaia are e demand bwaai akekei te Tia Babaire n aki moa anganiira ara tai bwa ti na kataia n assess bwa bon ara ataei ni kangai, anganiira moa am list bwa e na riai ni kaoka ana list nakoira. Aikai ami list ae a tia n registered. E aki, e a bon tangiria naba bwa ti na kabwakai rooia ara ataei ao ti kanakoi nakoia te Tia Babaire. Ao anne te bwai ae riki something wrong ma te administration are e roko te Tia Babaire. Ao ti kaeta naba anne te Tia Babaire ao I karabwaia au Taan Mwakuri bwa a noora aei ao a rinnako ao a tuangai ao a kangai ao a kaetia ao ti rinnako naba n te USP ma au Taan Mwakuri te Tia Babaire ni kataia ni kaetieti ma te aobiti ani kangai kona ni kanga ni katuaeia ataein Kiribati ngkana ko tuai karokoa aio iroura. Ao akea buren aei ma ti na kaetieti ma nakai te Tia Babaire. N aron ngkai ti teimatoa n anga bwanara nakon te USP bwa ti bon rangi ni matoatoa n te USP te Tia Babaire, bwa ti tangiria ni katerea nakoia bwa ti aki ngaira ti kakabwaka ara grant ti kakabwaka ara raa te Tia Babaire ao iai aika a rangi ni bully n te USP te Tia Babaire. Ngaia ti kataia ni kamatoatoaira ao ngaia anne bukina teuana ae ti taku bwa ara ataei n te tai aei te Tia Babaire ao ana akea aia kanganga akea aia kanganga. Ngkana arona bwa e rimwi rooia ke tao tera ma ti kaetieta aron te procedure inanon te USP te Tia Babaire bwa are ti kamatebwaia aron birin te kabwaka roo man te USP te Tia Babaire. Ao

anne ngaia ae ti iria ao ngke tibanako ma te aekaki ni procedure ae ti taneiai iai ao tia kaetia naba e bure ae kam anganiira aio.

Ao ngkai akea te kanganga irouia ara ataei ana rau ataei bwa akea te kanganga. E rabwa.

Tibiika: E taraa n ae e matata ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao anne kabwarabwaran are te warrant are e kanakoa te Minita. Ao ti na manga bubuti te break down iaon are nikirana are $8 tabun te mirion ngkana e kona naba ni ibuobuoki iai n aron ae a tia n anganiira iaon are te $3.4 te mirion. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita n te Reirei.

Hon.Alexander Teabo : Ngkanne n te $6 ni mirion anne te Tia Babaire ao I kukurei n taekinna bwa n aron ae I taekinna aio ibukia ataei aikai ni kabane. Ane ti na kabanea n te allowance man Okitobwa nakon December $2 tabun te mirion $2,4022 te Tia Babaire te aekaki anne. Anne ae ti na kabanea n te arauenti ibukia ataei bwa ana uotaki naba man Okitobwa nakon Ritembwa te Tia Babaire. Ao are ti na kabanea iaon te tuition fee te Tia Babaire $6,429047.30 te Tia Babaire ae ti na kabanea anne n te tuition fee te Tia Babaire. Ao anne e karokoira n $6 tabun te mirion te Tia Babaire ti na kawenei beba aikai nakoia Taan Tei te Tia Babaire bwa aonga ni bon noori te Tia Babaire bwa e aonga n are a bon ataia bwa aikai aika a covered n te supplementary aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa riki nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne: E rabwa te Minita n te Reirei e rangi ni matata anne ao ngkai ti ataia bwa ngaia a rangi n tiraua ataei akana a mwanenaki n te mwane n te scholarship. Ao tao e na kona ni ibuobuoki naba ngkana ti kaotaaki naba n aron tein aia allowance ataein reirei nako aikanne ao tein rooia n reirei naba nako akanne akana a kakaokoro, taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita n te Reirei e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : Ao ko rabwa ao tao N na ibuobuoki moa iaon are te allowance te Tia Babaire. N are i Biiti te Tia Babaire ataei anganaki aia allowance ae $598.95 te Tia Babaire n te namwakaina anne te Tia Babaire, i Vanuatu $971.15, i PNG $598.95 aekakin are i Biiti, Morocco $450 n te namwakaina naba te Tia Babaire, i Cuba $200 n te namwakaina te Tia Babaire, Hawaii ao America aikai naake kanga a bon choose bwa ana nako n te tabo aei te Tia Babaire, ngaia are a bon anganaki bon rooia are ana riai n nako iai i Biiti $598.95 i Hawaii ao n te US te Tia Babaire anne tein te allowance ae I kona n taekinna

nakoimi iaoia ataei aikai kam a noria naba ma te mwaiti are mwaitia ataei akana a reirei n te USP, akana a reirei n te FNU akana a reirei n taabo ni kabane aikanne ao kam a tally naba. Are ana bon wene nakoimi beba ma ngkana e roko iroumi kam a karaua naba ni mwakuria. E rabwa.

Tibiika : Ngaia I a kaokia riki nakoim te Tia Tei mai Abemama e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minita bwa e rangi ni matata nakoira aikanne. Ao e na kona naba ni ibuobuoki iaon are te naan roo ni bon reirei naba aikanne taiaoka.

Tibiika : Te Minita n te Reirei e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : Kabwara au bure te Tibiika bwa kanga e a moanna n rangi ni moanna n roko te kara n te taratara ma N na kataia bwa n aron ae te roo te Tia Babaire. I ataia n are n te USP n are ibukia te naan new awardees te Tia Babaire ao aia total tuition fee te Tia Babaire ae ti kabwaka $1 tabun te mirion te Tia Babaire are te naan new awardees, te naan continuing student $2 tabun te mirion are ti kabwaka ibukia te naan continuing student te Tia Babaire. Anne n te USP te Tia Babaire ni kauoua te Tia Babaire. Ao new awardees n te FNU te Tia Babaire aia total tuition fee te Tia Babaire ae ti kabwaka n te semester kee te aekaki $16 te ngaa te new awardees naake a nako nakon te FNU te Tia Babaire. Ao continuing student $130 te ngaa te Tia Babaire, ao anne te FNU te Tia Babaire. Ngkana e na ibuobuoki moa anne te Tia Babaire n reirei akana uoua akanne te Tia Babaire.

Iai akana imwina ma ngkana I kunei te Tia Babaire bwa aikai ana bon bae bon oti iaon tau taibora aei te Tia Babaire ma I a butia au Taan Mwakuri bwa a kabutia nakoia Taan Tei te Tia Babaire te taibora ae I maroro iaona te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa riki nakoim te Tia Tei mai Abemama e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e raoiroi bwa tia taninga ana beba ngkana a kona ni kabutia ngkai ana koraki ao e na rangi ni ibuobuoki. Ti tao te titiraki ngkai ti nang kataa naba bwa tao te tuition are ti aki te mwaiti are e anga ma tao tera tein te roo n te naan tabo aikanne n aron are tein te allowance n te namwakaina. Ngkana tao te roo n te ririki ke n te semester anne e na ibuobuoki ni kaotaira riki n aron te mwaiti ni mwane ae tao e na kainnanoaki ibukin. Ma ti kaitaua te Minita ngkana ana kona ni ibuobuoki ana koraki n tibwatibwa aia beba anne.

Bwa te titiraki ngkanne bwa ngkai ai $11 te mirion ae kanoan ngkai te manga kataumwane, ao tit araia kanga are e tuai bwanin ara rongorongo iaon te naan tuition fee

ma tao N na titiraki moa bwa ane te mwaiti ane onobubua waningaun ma niman are ngaia ae ngkai ae kakiba te ware ae kainnanoaki man te kataumwane. Ataei aikai a nakea ao e kanga tibwatibwaan te ware aei ni kabane nako Biiti ke iai naba aika nako naba n taabo tabeua ngkana e kona ni ibuobuoki iai te Minita taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : Angiina ataei aikai a bane nako Biiti te Tia Babaire te naan new awardees te Tia Babaire are aikai te naan GOK Sponsored student te Tia Babaire. Eng angina a nako nako Biiti ao iai akana a mwaing nakon tao te BYU are aongkoa ngaia are ti bon angania bon ti te same allowance are a riai nako Biiti te Tia Babaire. Ngaia are aikai baireana are GOK angiina a bon bane ni kanakoaki nako Biiti n aron ae bon ataaki te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: I a kanakoa riki nakoim te Tia Tei mai Abemama.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ngkana arona bwa tao bwa e bon rangi ni kakaongora naba bwa ataei aikai a nakea. Ma tao ngkai ti ataia bwa temanna n te BYU ao temanna i America tao aikanne ngaia are kaain te 685 anne ke a manga riki ngkai kai e a manga raka. Tao e na rangi ni ibuobuoki naba bwa iraman nako Biiti ao nako America are a bon kan reirei ikekei n te BYU ao tao i America ngkana e na kona ni ibuobuoki naba anne te Minita. I taku bwai aei e nan ang ibuobuoki naba nakoira ngaira Taan Tei ma te mwaiti are e raka anne bwa are aei e na kabwarabwara naba kakaokoron te kabanemwane ibukia ataei aikai ao riki akana tao a nako riki n taabo tabeua. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo: Te Tia Babaire n aron ae I bon taekinna angiina ataei aikai a bane nako nako Biiti te Tia Babaire aika 685 te Tia Babaire te naan new awardees te Tia Babaire. Ao iai temanna are e nako BYU ti temanna anne te Tia Babaire are e nako BYU te Tia Babaire bwa bon angiina a bane nako Biiti te Tia Babaire. Ao ngaia aia tuition fee te Tia Babaire akana te naan new awardees akanne te Tia Babaire n aron ae I taekinna aia total ibukin 2 te semester bon te aekaki ae $2 tabun te mirion te Tia Babaire. Nanona te aekaki ae anne ibukin 2 te semester te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei mai Abemama e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti kakaitau bwa tao tia taninga te beba. Ngkanne te titiraki bwa man te manga kataumwane aei e na iai ae aei raoi ae e na tau ibukia ni kabane ara ataei akana a reirei n taabo akana a kakaokoro aikanne are ngaia ngkai ae te mwane aei ibukia ke n aron tao

ana ikoikoti te Tautaeka bwa e kakawaki naba ae kanga ti aki tangiria bwa e na manga riki te kanganga irouia ara ataei are ibukin tao aia mwane. Tao aei ngkai e a tau ibukin tao te ririki aei nakon tokin te ririki aei bwa ibukia ataei ni kabane aikanne. Bwa ngaia ti ataia ae iai riki aika a rangi n raroa riki ao tao ai bon te kanganga riki ngkana iai aia kanganga.

Bwa tao i Biiti aikai tao a kaan riki ao tao ngaia a rawata aika a mwanenaki naba ao ti kakaitau ngkai a buokaki ara ataei n roko n te naan reirei akana itinaniku tao buokaia akana a bon reirei n taabo akekei ma tao aki rangi n tau maeuia ikekei.

E tau ana mwaiti te Tautaeka aei ngkai ae n te manga kataumwane ibukin nikiran te ririki aei ibukia ana ataei ni kabane aikanne ao tao ti teuana te titiraki, bwa n taian moan maroroakinan te Biira ao ti tuangaki bwa uangaun ma aman ataei akana n te tabo n reirei ibukia bwairati. Ma kanga e kaokoro ma te ware ae anganiira ngkai te Minita ma iraman raoi are a reirei ikanne ae ngaia ae e a boutokaaki ngkai man te kataumwane aei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao e koaua n aron ae I taekinna n aron ae te manga kataumwane ae ti kataia ni biriakinna ngkai te Tia Babaire bon karokoara n tokin te ririki te Tia Babaire, kaekan kainnanoia ataei n aia allowance ni katokai n te namwakaina ae Ritembwa ao te tuition fee ae ti taku bwa bon ngaia bwaai aika a rangi ni kainnanoaki ibukin reirei ara ataei te Tia Babaire ao anne e na uotira ni karokoira nakon Ritembwa. Ma kanga iroura e na riai ni manga aki oti te aekaki ni kanganga aei nakoia ara ataei ao anne kanga teina n aron karaoakina irouia ara koraki te Tia Babaire.

Ao e koaua are n te *flying school* te Tia Babaire e koaua ae iai are ae ungaun ma temanna te naan *new awardees* are n te *Pacific Flying School* are i Nadi te Tia Babaire ao te naan on going ake mai mwaaina teningaun ma uoman ikotaia teningaun ma teniman te Tia Babaire anne kanga te ware ae e mena imatau te Tia Babaire.

Nanona uangaun ma temanna ngaia I kangai e nang kibarake naba ara mwaiti irouia ataei aikai bwa are kam bon ataa te reirei aio kanga e nang bobuaka naba anaakina te Tia Babaire. Ungaun ma temanna ngkai te naan *new awardees* ao iai mai mwaaina are tengaun ma uoman te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei mai Abemama e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ngkanne kanga akea te kataumwane ibukin tao te charter ke baoia ataei tao ngkai tera

tao bon iai ngkanne te kataumwane ae kaokoro ibukin okia ataei akana ana oki, bwa are ti ataia bwa te charter naba kanga e a tia ni bane ngkai $706 te ngaa n are kanoan te $3 ni mirion are e a tia n anga te Minita n te mwane ibukin baoia ataei. Ma ngkanne kanga ai te naan kataumwane aikai tao aikai ae manga kainnanoaki, akea taekan booia baoia ataei ma ngkana e na kona naba ni ibuobuoki n anne ao n te kabanea ngkanne n titiraki, are ataei ake kanga a tataninga ngkoa okia are a tiku ni maan i Biiti. Te kataumwane aei anganaki naba bwa te arauenti ngkana a kona naba ni ibuobuoki iaon te kabwarabwara bwa te manga kataumwane aei e reke naba iai buokai ataei aikai ke tera raoi ana babaire te Tautaeka ibukia ataei aikanne. E anganaki naba aia mwane aekakin ae te arauenti ni katoa namwakaina ke kangara. Bwa ti aki ataia bwa e reke irouia te $30 n taara ke e aki. Ma ngkana arona bwa e na kabwarabwara naba anne ao i taku bwa ai anne kanoan au titiraki n te manga kataumwane aei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Tao N na bon keiaki ni kabwarabwara ana titiraki te Leader n te Kaitara te Tia Babaire. E koaua iai ara ataei aika kanga ti ataia bwa are kanga a tiku ni maan i Biiti te Tia Babaire ao n taian te *closure* te Tia Babaire ngke e in te *boarder* te Tia Babaire. Ao ti kukurei n taekinna bwa anne kanga a *covered* I ataia bwa te *stranded allowance* te Tia Babaire n te tai arei kanga a *shift* nakon arei. Ao ngkanne imwina ngkanne n te tai ae aongkoa a manga kaokaki nakoira ngkai e a manga uki te boarder ai manga tabera ngkanne.

Ti kukurei n taekinna bwa are iai naba te ibuobuoki mai iroun te ADB are iai naba ana ibuobuoki iaon te itera aio te Tia Babaire ti kona n tap aikanne te Tia Babaire. Tao tia bon katikua bwa tabera te Tia Babaire bwa are ngkai ai tabera ataei aikai bwa are bon ara ataei ao ti na kabanea ara kona te Tia Babaire. E na akea te kanganga I taku bwa ngkana a rinea anne ke tao tera te Tia Babaire ai bon taben te reirei anne. Ma e koaua are iai ibuobuoki tabeua man *Partners* tabeua ake akana a kona ni karokoaki iaon itera aikai te Tia Babaire I taku bwa ana kona ni buoka te itera aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakon te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio: E rabwa te Tia Babaire te kabwarabwara ae ti anganganaki ao n au kakauongo te Tia Babaire inanon taian kabwarabwara ake ti a tia n anganaki ao iai ae taekinaki bwa iai te *roll on* man 2021. Ngkai n ara bowi aio ao e tei imatara te mwaitiae $11,909,085 bwa kanoan te manga kataumwane. Ko ikotia ma are mai mwaaina are $6,500 te taara ma n ana kabwarabwara ngkana eti au

ururinga ana kabwarabwara te Minita n te *Education* ao e taekinna bwa iai naba aia mwane ae roll on man 2021 te Tia Babaire. Ti kan ongora mwaitira te nikira man te ririki ae nako te Tia Babaire ae ikotaki. Ma ngkanne nanona e rin ibuakon ae te $6 ni mirion aio $6.5 mirion ke bon itinanikuna.

Ngkana e ikotaki ma ware aika $6.5 mirion ao $11.9 mirion *plus* te *roll on* ke e a tia n rinnako are te roll on te mwaiti are te *roll on* anne inanon are $6.5 mirion te Tia Babaire.

HE.Taneti Mamau : *Point of Order.*

Tibiika : Ngaia te Beretitenti tera am Point of Order.

HE.Taneti Mamau : Are ko a tia n anga am ruling bwa ti na aki manga maroro itinanikun are kanoan te manga kataumwane te roll on are mwanen ririki aika nako ke te kataumwane n te ririki ae nako. Ai ti aki kanoan tera, ngaia are I taku bwa ko a tia ni kaira anne te ota ao kanga ti a butia te Tia Tei mai Arorae tia bon *stick* nakon are kanoan te kataumwane te manga kataumwane aei. E rabwa.

Tibiika : Ngai ate Tia Tei mai Arorae tao ko bon mwaneweia iaan are iai ae mwaneweia ma kanga are I a bon tia ni kamatata bwa e nang ti kakawaki te ware ae imatara aei bwa kam na keiaki n titiraki iaona n aron are e bon taekinaki iaon ara rules are 61. Aron te procedure n te Komete iaon te Biira, te Biira ni kabane te *Appropriation Bill* ao e rinnako naba iaan te *Supplementary*.

Ngaia are au bubuti nakoimi ngkana kam a bon kataia n *restrict* ami titiraki nakon aon ami manga kataumwane aei ke ami tietura aei. Ngaia N na kaokia moa nakon te Tia Tei mai Arorae.

Hon.Teima Onorio : Kabwara au bure te Tia Babaire ma e rabwa ana Point of Order te Beretitenti te Tia Babaire. Tao te bwai ae ti uneakinna ti kanataia raoi bwa iraua raoi mwanen te *scholarship* bwa are ngaira ae ti na kabwatia te Tia Babaire. Nanona ngkai ti bon ti mwakuri iaon ware aika uoua aikai ke iai nikiran mwanen te *scholarship* ae ti aki ataia ae ti aki tuangaki te Tia Babaire. Anne te titiraki ma te bwai ae I titiraki bwa ibukina bwa e bon tabekia te Minita n te *Education* bwa e taekinna bwa iai te roll on man 2021, ngaia ti kan ataia bwa iraua te nikira bwa bon anne naba ae ti kukunea te Tia Babaire n te PAC. Ngaia I kabwara bure I aki iangoia bwa N na urua te tua ke tera, ma e ti kakawaki bwa ti matata bwa mwaitira raoi mwanen te *scholarship*. Bwa ngkai ti anganaki uoua ware aika imatara, iai are e katauaki n te kataumwane ae nako $6.5 te mirion ae ti kunea ngkai bwa e aki tau ao e bubuti te Tautaeka $11.9 te mirion te Tia Babaire. Ma bon ti aikai mwaane aika a tauraoi ke iai riki te nikira ae tauraoi ae na kona ni manga kabonganaaki ibukin I

kabwara au bure ngkana e biritinanikun anne e aki kabwarabwaraki. E rabwa.

Tibiika: Ngaia n aron ae I mwaneweia ko riki n tabeka are te kataumwane ke te nikira ni mwane iaan are e bon mwaneweia te Minita tao iai te nikira nimwane are e kona ni manga moan kabonganaaki e tuai bane ma e roll on manga te nikira. Ngaia are anne ae ko kataia ni kamatatako iai. Ma ngkana e bon tauraoi te Minita bwa e na kona ni kaeka anne ke e a ti kaekai naba nikiran am titiraki are ko tabeki ao I a kanakoa nakon te Minita n te Education.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I karautaeka ngkai tao ngai ae I tabeka aio te Tia Babaire ma I bon katangaina raoi aron te kataumwane te Tia Babaire are mai moana te Tia Babaire are iai ae $6.5 mirion are ti kataua kanoan te ririki aei ao iai te nikira ni mwane mai mwaaina ae $250 te ngaa te Tia Babaire nanona bon ti $6.750 nanona $6 te mirion $750 te ngaa inanon ara basket are I kabwarabwara. Ao ngkai tia kainnanoa te mwaiti ae $11.9 mirion te Tia Babaire bwa e rangi n raka te mwaiti. Ao ngkana ko bon total up anne ao e nakon $18 million something ae te total budget ibukin te scholarship tet Biira.

Ao ngkana ko bon karaua n taraia iraua kiban te mwaiti ae mwaiti aio te Tia Babaire ma aron kibakiban te kabanemwane n are riki n te charter ao baoia ataei e bon inflame te kataumwane te Tia Babaire. Ngaia are I taku bwa anne ngke I moan tabekia mai moana tao e na bon taraaki mai moana bwa iai bon te kibarake ae bon te kibarake bwa e nang mwaiti bwaai ae e na inflate ara kataumwane aei te Tia Babaire riki n te naan new awardees are ti taekinna abubua angaun ma aman te kaokoro iaon are kanga onobubua onongaun niman arei, uabubua waningaun ma temanna ao onobubua wanimangaun ma niman, abubua aua te kaokoro ae te naan new awardees te Tia Babaire. Ngkanne ko a bon karaua naba n taraia ngkanne e bon kuri taboro naba te mwaiti ao e na manga ikotia ma other expenses ae itinanikun aikai te Tia Babaire. Bobuakan aron te boborau n te tai aei inanon tain te Covid-19 ma tera te Tia Babaire.

Ngaia are I kataia naba ni kaitikia te Tia Babaire bwa ngkana a bon kainnanoia kaain te itera aei te Tia Babaire ti rangi n tauraoi te Tia Babaire ti nang tauraoi ni manga mwakuri ma ngaia aikai raoi ni katangainai bwaai ni kabane bwa e kakawaki bwa e na matata nakoia raora n Tia Tei aikai te Tia Babaire akea te kanganga a tauraoi naba au officials n tekateka ma nakai ni bon karaua raoi ni kineuta te bwai aei te Tia Babaire ngkana iai nanoia n ikan kineutia raoi te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao iai riki ae kan titiraki iaon kanoan ana tietura ao I taku bwa e a bon rauaki

nanomi Taan Tei n aron te kaekaeka are kam a tia n anganaki ao ngkanne N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon ara atu ni kabanemwane ane 02 contribution to development fund n te mwaiti ae $11,909,085 e na tei bwa mwakoron te tietura aei, akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki, E nakoia akana a butimwaia.

Ao ti a taraa ngkanne e ngae ngke bon ti teuana kanoana ti bon riai ni kanakoa ara kaoti mwane iaona are te mwaiti te ikota iaon ara tietura n te mwaiti ae $11,909,085 e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao ibukina bwa ti bon riai ni kaeta aron ara Komete iaon ara Appropriation Bill ke Supplementary Appropriation Bill ao I tangiria bwa N na kaoka are I a tia ni kanakoa n te moantai. Ngkanne tia taraa moa ana Short Title te Biira, bwa atun te Biira ae Uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao I a taraa ngkanne ana Long Title te Biira ke atuna ae abwabwaki ao I a kanakoa bwa te kaoti nano nakoimi bwa e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia taraa ngkanne te clause 2 ao 3 e aoria ngkana I a tia ni kanakoa 2 n ae nako ma N na kaetia ngkai. Tia taraa te clause are 2,3 ao ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao e a katabwanina naba raoi ara maroro ke ara Komete n te tai aei. Ao tia nakon ara Auti I a butiko te Taatin bwa koa kaoka ara Auti.

Ao e a oki te Auti ao tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka : Kauouan warekan te Biira.

KAUOUAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Ao Kauouan warekan te Manga kataumwane ibukin 2022 ao I a kanakoa nakon te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao bon te Minita n te Mwane ae karineaki Hon.Dr Teuea Toatu bwa e a tabeka ana Biira.

TE MANGA KATAUMWANE No.1 IBUKIN 2022 (2ND WAREWARE)

Hon.Dr Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ao te kakaitau nakon te Auti aei iaon te boutoka ao rinanoan te Biira aio n te Komete ae e a tibwa tia. Ao n te tai aei Madam Speaker I kukurei n tabekia bwa te Biira ibukin te manga kataumwane No.1 2022 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. E rabwa.

Tibiika : Ao ngkai e a bon tia ni kanakoa ana kaoti ibukin ana

Supplementary Appropriation Bill No.1 2022 ao N nang kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei te kaoti iai. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao e butimwaeaki te Manga Kataumwane ibukin 2022. Tia nakon ara bwai are imwina.

Kiraaka : Titiraki ao Kaekaia.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika : Te moan titiraki ae mena iaon ara Ota Beba e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ao Hon.Booti Nauan te Minita ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Bobooti. E nakoim te Tia Tei.

KARAKAAN TE AGENCY FEE NAKOIA BOBOOTI N TAKATAKA IAON ABAMWAKORO

Hon.Taiaki Irata : Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I tabeka au titiraki n tamaroan te ingabong aei ao Ia reita riki te bwana ni kakamauri nakoim man ara abamwakoro ae Onotoa e moa mai irouia bwabwaro nakoia ataei, nakoim Madam Speaker ma kaain am aobiti, n reitaki ma te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, kaain te Kabineti, te Leader n te Opposition Party ao ai bon ngaira Taan Tei ao taan ongora n tamaroan te ngaina aei kam na bane ni Mauri. Ao e kangai ngkanne taekan au titiraki:-
Iai ana iango te Tautaeka ni karaka te agency fee nakoia bobooti n takataka iaon abamwakoron nako Kiribati, kai e a bon maan naba n akea te bitaki? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te Tia Babaire au moantai ni maroro ao I a reitai ma kaain abau ae Tabiteuea Maiaki unimwanen te uenikai, kaain Tabiteuea Maiaki ni kabane ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Leader n te Kaitara te Kauoman ni Beretitenti ao ngaira aikai ni kabane. Kam na bane moa ni Mauri. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Onotoa:-
E waaki ngkai te Tautaeka iaon babaire ibukin karakakin aia agency fees bobooti takataka iaon abamwakoron nako Kiribati kai e kakoauaki bwa e a maan n taui ni bitaki. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata : Ao I a rimoa ni karabwa te Minita n ae karineaki n te Commerce are kanga e a taekinna ngkai bwa iai te babaire. Ao e rabwa anne ao tao a bon ongora kaain ara abamwakoro ae Onotoa bwa bon ngaia ae a tuangai N na tabeka kanga aia titiraki aio. Ao kanga ngkana a ongora ao tao a bon ingainga nanoia n ikan ataia bwa e

koaua tao te babaire aio tao ni ngai ae na bwai iai kanga ana babaire ana Botaki ni Mwakuri te Minita ae karineaki, ngkana tao iai ae e a tia ngkai ni iangoia ibukin kanga karakaan riki te agency fee nakoia boboti. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua e rabwa buokan ana titiraki te Tia Babaire te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa. Ao e koaua bwa n aron are I taekinna ao e a waaki ngkai au Botaki ni Mwakuri ni mwangana n ara kambwana are te KCDL ao I a kareketai naba ni karabwaia kaain te KCDL ao are te YCA teuare Enari ma kaain ana Management, kaain ana Board teuare Ioataake ma kaain ana Board akana a bobotonimwaane ma ni bobotonaine kam a ongora ngkai buokan te titiraki. Ao eng ti aki kona ni kangai te Tia Babaire bwa e na iraua ae ti na karaka nako iai ma e na iai te raka. Ao I taku bwa n aron ae ataaki e riai n ataaki bwa te raka man te agency ngkoa e a tia n raka man te mwaiti ae $42.50 nakon $50 te taara ni 2014. E a bon maan naba anne te Tia Babaire ao ngkanne tao e nang bon riai ni manga karakaaki teutana ma e na noraki riaina bwa e na iraua raoi. Ma ti tuai kona n ataia raoi bwa e na iraua ma e na iai te raka. Ma I taku bwa e na riai ni kukurei ara boboti n takataka ake iaon aba mai Makin nako Arorae, Tabuaeran, Teraina, Kiritimati ngkami akana iai ami bobooti n takataka ao iai ngkanne te kantaninga bwa e na iai te raka ngkai te agency fee are e na baireaki inanon te ririki aei. Antai ae e na ataia bwa n te ririki ae boou te Tia Babaire ao e reke anne. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taiaki Irata : E rangi n rarabwa ana kaeka te Minita I taku bwa e nang kakukurei anne bwa kanga n aron te ongora ao te ririki ae boou. N aron are kanga a bon weteai kaain te Komete n te Boboti iaon ara abamwakoro ae Onotoa ao kanga a bon maroro iaon aia kabanemwane are kanga a tataneiai ni kakabwakai ni katoa namwakaina. Kanga e mwaiti aron aia kabanemwane ao norakin naba boon te takataka ngke e a birirake ni kaitara ma karaoakin tabeia riki ngkai e abwabwaki naba Onotoa e kona urakinan takataka, tao manga man te naan copra shed are a tekateka iai iaon kaawa aika a raroa, uotakakina ao manga karaaiakina nakon tao te copra shed are iaon Buraitan ao manga karaaina nakon te booti. Aikai kanga tabeua bon taraakin mwakuri aika a rangi ni kanganga aron karaoakin ke karaaiakin te naan takataka. Ao n norakin naba biriraken boon te takataka tao ngaia anne e reke aia iango are tera ngke a uringaki naba ibukin boon naba aia agency fee ibukin tobwan karaaian te naan takataka iaon Onotoa.

Ma e rabwa te Minita ngkai e a tia ni kaeka bwa tao bon te ririki ae boou

ao e nang rinanoaki te bubuti aio. Ao kanga aikanne ngkanne kanga aron te maroro iaon au titiraki aio I a bon tabeka naba au karabwarabwa nakon te Minita ma ana Botaki ni Mwakuri ao tao tia ongongora ngkanne manga moan te ririki ae boou. Ko bati n rabwa te Tibiika ao tao ti ngaia anne. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Booti Nauan : E koaua tao e na uarereke au maroro ma tao e koaua e ang. Ti karabwa ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa. Ao I taku bwa aio e a tia naba ni mwemwe n aba tabeua n aban te itera meang ao n aban te itera Nuka ao Abemama, ao aba ake n te itera maiaki are e nang korakora aron taraan te bwai ae te takataka bwa teuana aia anga ni karekemwane ao a bon manikangareia n aron are e taekinna te Tia Babaire e a bon bongata te fee aio. A birirake boon takataka boon te tine ao ngaira ngkanne e na manga birirake boon ara agency fee. Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki are te agency fee e bon nakon te botaki te bobooti ao are bon boon moa te takataka e bon nakon te tia oroben.

Ngaia are ngkai e a tia ni buokaki te itera karakaan boon te tine. Ngkai ti nang manga tarai ngkanne katamaroa aikai n aekakin are e taraaki are te agency fee are e tabekiarake te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa. Ma n aron are I taekinna ao ti taraa ngkai aio te Tia Babaire ma kaain au Botaki ni Mwakuri, a bon ongora ngkai kaain au kambwana ae tuakarako teutana e kekeiaki ni karekemwane bon ti teuana kaubwain abara ae te ben. I a kaungai nanoia riki teuae Enari ma am Management kam a ongo te tabeka aio ao ara Board teuare Ioataake ma kaain ana Board kam a taraa aio ao ni kataia ni kibaria bwa e aoria ni manga mata ngarengare tei Kiribati ni moan te ririki ae boou ma ti karaka tao iraua te percent. Tia katuka aio nakon te rabwata are e na baireia te Tia Babaire aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao tao ai bon akea buokan ana titiraki te Tia Tei ao e a bon rau nanona ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

TAAN MWAKURI AKE A RIAI N REKE IROUIA TE COVID ALLOWANCE

Hon.Tebao Awerika : Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te titiraki:-
E kona te Tautaeka ni kamatata bwa antai Taan Mwakuri aika e riai n reke irouia te kanuanga ae aranna Taan Mwakuri bwa te Covid allowance? Taiaoka. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao ni kaekan ana titiraki te

Tia Tei ae karineaki temanna mai Betio:-
Ao I kukurei n taekinna bwa ae bon waaki naba te mwakuri iaon te arauenti aei. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika : Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio buokan te titiraki. N na kaitau moa nakon te Beretitenti ae karineaki bwa ngaia e bon tabe naba ni mwakuriaki aio. Te Tia Babaire e rawata ae titiraki aio bwa a rawata Taan Mwakuri akana a kaerakei kaako n te tai anne tao n te KPA iai naba Taan Mwakuri ake kanga a nikira te bwaa man te KOIL nakon te wanikiba ao iai naba Taan Mwakuri tabeman bon man te Onaoraki aika riki naake a tararua raoi aron te roko tao riki te naan Senior Officers te Inspection Unit. Kanga akanne ake aki toki n roroko aia titiraki nakoiu ao titiraki ni bubuti. Ma ngaia are e tamaroa bwa e bon tabe naba ni mwakuriaki ma tao ai bon ti te bubuti nakon te Tautaeka nakon te Beretitenti ae ko karineaki ngkana e kona am tabo ni mwakuri ni uringia te koraki akanne ao antai riki nako aika aki mwaneweaki ikai. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki am kaeka.

HE.Taneti Mamau: E rabwa boutokaan te titiraki ao e koaua are e bon matoatoa taekan bairean te arauenti ae kanga e bon boou irarikin aekakin are aranaki bwa te Covid allowance. Ma iai te babaire bwa are iai ae kakarika te mwakuri ao iai aika aranaki bwa te naan frontline workers ao iai aika te naan essential workers. Kai e a manga okirikaaki beba nakon te PSO bwa e na mwakuri ma te Onaoraki are bon iai ake tao n tein aia mwakuri ao ngkana a karaoi mwakuri n raka aekan tao kanganga aika a bon iai arauenti ni kaineti ma te NCS ao ni kaineti ma tao kaetieti ni mwakuri n aia tabo ni mwakuri. Ao akanne akea tukaia bwa are a kona n reke.

Ngaia are anne ana manga oki riki rikaaki bwa are ngke e taekinaki bwa iai te Covid allowance ao a bane naba n taua n rawa ni claim aia allowance bwa a tataninga riki are kanga te covid. Ma are ngkai e a tia te babaire ana bon anganaki moa riaia bwa ana bon claim aia allowance iaan are bon rakan aia aoa ni mwakuri ao rakan matoatoan te mwakuri ke tao te risk ke tera are a bon iai naba akanne iaan tuan kaetieti. Ma n aron are I taku e bon tuai raoi ni bobonga te mwakuri bwa are bon iai taabo ni mwakuri tao karina ni mwakuri n aron are e tabekia te Tia Tei a tia ni manga karokoa aia bubuti ao anne ngkanne ae na manga tabe n taraaki ao tao ai tabwaninina ngkanne ao e a kona n otinako te babaire iaon aei. Ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I kaitaua riki te Beretitenti ae karineaki n aron are e a manga tia riki ni kabwaranakoa riki. Ao e bon korakora te titiraki irouia Taan Mwakuri bwa are akea raoi te kainibaire are e bon tabangaki are e kaotinakoaki ni kangai aikai ake ana reke irouia ao aikai ake ana aki. Ma tao e koaua are a bon karaoa aia babaire iaon are a taraia bwa kanga a mena n te frontline ke ngaia akana ana boo n te aoraki n te tai ngkoa are e kainaki naba iai ngkoa ara Boarders inanon taian manga moan kaukana.

Ngaia are a reke te naan titiraki aikanne a titiraki a kangai, e kanga ngaira ae ti a nako ni bwaana te wanikiba ao ti aki ataia bwa ti na reke naba n te aoraki ke ti na aki. Ao antai riki akana man te KPA, ngaia are ti nako ni kakaraoi te naan mwakuri ibukin kakaraian te naan kaako man kaibuke ake a roko e na reke iroura ke e na aki. Ao ngkanne bon kaain naba ana tabo te Minita n te Health aika a manga bon titiraki ni kangai e kanga ngaira arora kai ngaira naba are ti bon tabeakinia naba aoraki aikai. Te koraki aikai aika bon ngaia raoi ae ana ataia bwa e na riai n reke irouia ke e na aki.

Ngaia I a tabekia ma te bubuti ngkana e kona noraki riain karinakia naba te koraki akanne aika kanga n aia Katine a riai naba n reke irouia te bwai ae aranaki bwa te Covid allowance. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : E rabwa ao I taku bwa e teretere ao e matata are e nanonna te Tia Tei ae karineaki mai Betio ao e a tiku bwa ai kanoan te mwakuri e a roko imatan te Auti aei ao ti taku bwa ai tabera ngkanne mwakuriana. Ao e rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon rau nanon te Tia Tei mai Betio ni kaekan te titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang ao e raoiroi bwa I a manga bon ongora irouna ngkana iai te kanganga. Ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki Hon.Tekeeua Tarati te Minita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga. E nakoim te Tia Tei.

RINANOAN AIA BWAKABWAI ANA TAAN MWAKURI TE KIRIBATI PORT AUTHORITY IMWIN KAMOTIRAWAKIIA

Hon.Tebao Awerika : Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te kauoua n titiraki:-

Tao bon te titiraki ni bubuti. N na butia te Tautaeka rinanoan ana kambwana ae KPA ngkana e kona ni kabwakai booia Taan Mwakuri ake a tia ni manga okira aia tabo ni mwakuri ibukin taai ngkoa ao bong ake e aki kabooi n aia tai ni

kamotirawaaki? Taiaoka ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa kaekan te titiraki ao I anga taeka ni kamauri nakoim te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao ai kaain Kiribati ake a ongora n te ingabong ae tamaroa aei. Kam na bane ni Mauri n aran ara Uea. Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Betio:-

E a tia Kiribati Port Authority ke te KPA ni kabwakai mwaane ni kabomwi nakoia Taan Mwakuri ake a tia ni manga okira aia mwakuri imwin kamotirawakia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita ae karineaki n aron ana kaeka are a tia ni kabwakaaki booia Taan Mwakuri n aron are e mwakoro n ana kaeka. Te Tia Babaire e koaua are a bon atai mwaitin booia Taan Mwakuri ao Taan Mwakuri aikai iai temanna mai ibuakoia are kanga e bon oti are aio ngkoa n te tai ngkoa are kanga ti bon mwakuri naba iai. are iai ngkoa Taan Mwakuri ngkoa n te KPA are a kamotirawaaki ao a kaokaki. Ao e koaua e a bane ni kaokaki booia ao iai temanna ke tabeman mai ibukoia akana a noria bwa e aki boraoi are e oki nakoia ma ni kabotauaki ma raoia akana tabeman. Ma kanga bon te bubuti nakon te Minita ae karineaki ngkana ko kona n reitaki ma am kambwana anne taiaoka bwa n ti noora etin raoi te ware are e a tia n anganaki te tia mwakuri are temanna anne. E rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei mai Betio ni buokan ana titiraki ao e koaua. Ti na iraorao ma te Tia Tei ao ti na iraorao naba ma ara kambwana ae te KPA bwa e na rinanon riki aikai. Ngkana tao e koaua bwa iai te kairua n aron teina ma mwaitin te bwaka mwane e a noria ngkanne ara KPA ao N na kanakoa bwanaau nakon te *Board*. Ao e koaua bwa e a bon maan te case aio bwa ti kaongoaki ai 7 tabun te ririki. Ao ti kaongoaki naba bwa inanon taian kabwakaan aia mwane ao bon tiaina te bwai ae aranaki *deed of compensation* are a tia n agree bwa te mwaiti are e na bwaka bon ngaia are tao a claim n te tai arei. E aoria bwa are ngaia e a manga mwemwe bwa te titiraki n te tai aei iroun te Tia Tei ao I a katabea au Board iai bwa a manga rinanon te keiti aio ao tia manga iraorao ma te Tia Tei ao te tia mwakuri are e kaineti nakoina aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao I a kauataoi riki kakaitau nakon te Minita ae karineaki ao nakoia kaain te KPA, aia Board ma aia management n aron manga tauraoia n rinanon aio. Ao ai akea riki te Tia Babaire bwa ai ti te kakaitau.

Tibiika: Ao te Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: E a bane naba ao e rabwa naba te Tia Tei tao tia manga iraorao iaona imwin tian te mwakuri riki iaon aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e a bon rau nanon te Tia Tei ao tia nakon te titiraki are imwina. Ao N na kanakoa riki nakon te titiraki are imwina bwa akea rabwatan te Tia Tei. Te titiraki nambwana 161 ae tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata, ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Kammwakuri ao Karikirakean aia Konabwai Aomata Hon.Taabeta Teakai Amuera. Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei.

KABWAKAAN BOON MAEUIA KAIMOA AKE A TIKU I BIITI

Hon.Taiaki Irata: Mauri Madam Speaker akea te Minita ma I a bon taeka au titiraki.

Tibiika: Ao tai baeku moa te Tia Tei iai ae kona ni ibuobuoki te Beretitenti ke tao N na taonna.

HE.Taneti Mamau: Ke e kanakoa bwa tia ibuobuoki iai.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao kanakoa am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au kauoua n titiraki iaon te Ota Beba n te bong aei ao e kangai taekana:-

N okia kaimoan Kiribati inanon tain te lockdown ao a tiku iaon Biiti n tataninga kibaia n oki nako Tarawa. Iai boon maeuia ae a kabwaka te Tautaeka n te mwaiti ae $30 te taara n te bongina ao a tia n reke irouia taan moan kaokaki ni karokoa kaain te kai itiua n oki mai Biiti nako Tarawa. Kaimoa ake imwina aikoa reke boon maeuia iaon Biiti. E kona te Tautaeka n noora riain kabwakaan boon maeuia are a tuai man reke nakoia ni karokoa te bong aei? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e nakoim te Minita ae ko karineaki am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: Ko rabwa Madam Speaker ao kai ai tibwa au moan taetae n te tai aio ai bon te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ai bon ngaira ni kabane. I a reitai ma au abamwakoro ae TUC raou n Tia Tei

ao ai kaain au Botaki ni Mwakuri n aran ara Uea Iesu Kristo ao kam na bane ni Mauri. E rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa:-

I a kaitaua te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa temanna n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana. Iai te kainibaire ae tabangaki ibukia kaain Kiribati ake a tiriba itinanikun Kiribati ke stranded i Kiribati Nationals n akea mwanenakia bwa ana kona n reke irouia $30 te taraa n te bongina. Ni kaineti ma kaimoa ake a mwanenaki aia Utero ma boon kanaia irouia aia employers ke aia recruiting agencies. Akea te kantaninga iaan te kainibaire aio bwa ana anganaki te arauenti aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: N na karabwa te Minita ni kaekan moan tabekan au titiraki. Ao e koaua e bon roko aia bubuti naba tao bon a irekereke naba ma kaain au abamwakoro ae kaimoa. A bon titiraki bwa a ongo bwa iai aika a kabwakaaki aia mwane ae bon raoia ni kaimoa ngke a oki. Ma ngaia ngkanne a kabwakaaki aia mwane ae te mwaiti ae $30 te taara. Ma ngaia kaain te roko riki ake imwina tao te kawaniua n oki nako Tarawa kaain te kaekieki are te kawaniua ni kiba nakomai nako Tarawa. Ma inanon tikuia i Biiti e aki reke irouia te mwane ae $30 te taara. Ma a tuangaki bwa a kona ni buokaki n te mwaiti ae tao $10 ke tao $15 te taara kanga te mwaiti anne ke $5 te taraa. Kanga te mwaiti anne are ana ti buokaki ibukin boon aia toobu ke tao boon aia raa kanga bwaai aika a uarereke.

Ngaia are ti kan kamatataira bwa aonga ni matata naba ara kaimoa riki tao bon kaain ara abamwakoro are a tangira naba te ibuobuoki ni kamatata. Ngaia are au titiraki ngkanne nakon te Minita ae karineaki bwa bon iai te mwane ae anganaki ake te moan nakon te kai itiua n oki mai Biiti nakomai nako Tarawa. Ao te kauoua I a kanakoa imwina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: E rabwa buokan te titiraki ao e koaua n etin raoi te rongorongo ao eti bwa tao te moan ao te kauoua aika a reke irouia iaan are a nako nakon te Foreign Affairs ao aki kaotia are ngaia kaimoa. Ngaia are a treat naki naba ngke anganaki te mwane arei bwa a taku kaain te Foreign Affairs bwa te naan stranded nationals. Kanga te kantaninga bwa e na bon aki reke irouia iaan are kanga ti bon kaieiea n te Auti n Tei ae nako are kaimoan Tiaban a bon riai n aki reke irouia iaan te kantaninga are SPMS e kabwaka ngkoa aia accommodation ao aia meal allowance. Te $30 n taara arei Madam Speaker e na riai ni kabwarabwaraaki raoi ao e na riai n teretere raoi bwa bon ti te meal allowance nakoia stranded nationals ke naake a bae i Biiti. E rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.
Hon.Taiaki Irata: E rabwa te kamatata ao I taku bwa ti karabwa te Minita bwa e a tia ni kamatata te moan itera iaon au titiraki bwa e aoria naba n ota te ota nakoia kaimoa ao a bon tiku naba n te kantaninga bwa a tataninga reken aia mwane are $30 te taara kanga te kaboraoi. Ma e koaua Madam Speaker bwa are e boou te bwai aei bwa bon inanon tain te lockdown te Covid-19 ao tao anne naba ae a rootaki naba kaimoa ngke e a oki man aia tabo ni mwakuri ao a bon aki tataneiai ae ana tiku n te maan iaon Biiti ibukin kainakin te naan Boarder.

Ngaia are e riki n tabekaki te kaoti aio bwa are kanga a tangiria naba bwa ana karinaki ibuakon kanga te tai are aki kantaningaia bwa ana tiku n te maan iaon Biiti.

Ngkanne buokan au titiraki Madam Speaker te kauoua, iai mwanewean kanga te maroro bon mai iroun te ana Botaki ni Mwakuri te Minita ae karineaki bwa e na iai te mwane ae na kabwakaaki ma ai ti aki $30 te taara, anne ae kanga a taekinna naba nakoiu. Ae aongkoa te mwaiti ni mwane naba anne e koaua e na uarereke ke e na aki nang roota are kanga te mwaiti are aongkoa n anganaki kaimoa n taai aika nako ao e koaua tao e bure anganakia bwa e aki nang teretere aron warekan aia mena nakon te Tautaeka. Ma aio ngkanne te kauoua n titiraki bwa kanga iai bwanaan te Botaki ni Mwakuri are a bon tuangaki bwa e na iai te mwaiti ma e na uarereke ai ti aki $30 te taara bwa tao ai $10 ke $15 te taara kanga mwaiti aikanne. Ngaia I kan titirakina te Minita e bon koaua kanga iai te maroro nakoia kaimoa ake a manga oki nako Kiribati bwa iai te mwaiti ae e na uarereke ae ana anganaki ibukin boon aia toobu ke tera. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Taabeta Teakai Amuera: E rabwa te kauoua n titiraki. Ao e koaua iai are kanga I mwaneweia n te moantai ma tao I aki kababanea raoi are e kaieieaki ae kanga iai ngkoa kanga tao te $10 te taara ke $5 te taara are e na reke ma ti rangi ni kabwara bure ao e a moti bwa e na bon riai n aki reke irouia kaimoa kioina bwa a bon buokaki iroun Tiaman iroun te SPMS n te tai arei.

Ao e koaua n te tai naba anne Madam Speaker ao ti kataia ni bubuti ate SPMS bwa e na aki angania aia meal allowance ma e na angania aia $30 n taara bwa e aoria ni boraoi ma aomata ni kabane, ao e karautaeka te SPMS bwa e bon aki kona ni kabwaka are $30 te taara arei bwa bon iai ana boraraoi ma te utero are e a tia ni boraraoi ma ngaia. Ao anne ngkanne are kanga ti a taku bwa e na riai ni boraoi raoi bwa te meal allowance n aron are I a tia n taekinna te $30 n taara. E na bane n tabangaki nakoia te koraki ni

kabane tei Kiribati ni kabane are e bae i Biiti. Ao ti taku bwa ngkana ti na angania te $10 n taara ke $5 te taara ao ti taku bwa e aki fair ke tao e aki boraoi nakoia aomata ni kabane. Nanona e nang manga moan kabwakaaki te $10 n taara nakoia aomata ni kabane bwa are ngaia bon iai boon kanaia ao boon are e a tia ni kabwaaki man te SPMS. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao I a reita riki te bwana ni kakaitau nakon te Minita ae karineaki ao I taku bwa e a bon matata n aron are e kabwaranakoa. Ao I taku bwa are a bon ongora tao kaimoa ao tao raora naba ma tarira ake man ara abamwakoro ao I taku bwa e matata aron te kabwarabwara mai iroun te Minita ma ana Botaki ni Mwakuri ao I karabwa te tai aei bwa I taku bwa e a tia n tabeka bwanana te Minita man ana Botaki ni Mwakuri ao I taku bwa anne raoi te kan ota are kanga e bon tabekaki nakoiu bwa a bon titiraki. Ma e a tia ni kabwaranakoa te Minita ae karineaki ao anne ae tao a bon ongora n te tai aei ao I taku bwa a kukurei naba n aron are e a tia ni kabwaranakoa te Minita. Ko rabwa ao tao ti ngaia anne te Tibiika.

Tibiika : Te Minita ao I taku bwa e a bon rau nanon te Tia Tei n am kaekaeka ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki te titiraki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN KATOTOON BORARAOI AKE TIAINAI TE TAUTAEKA MA TIAINA NI MEEI N 2022

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a bon rimoa moa bwanaan te kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader, ngaira Taan Tei ao ai bon taan ongora. Ni bwanaau ma bwanaaia kaain abau ae Kiritimati ao Kanton ao kam na bane ni Mauri. E koaua Madam Speaker aio au titiraki iaon te Ota Beba ae nambwana 104:-

E kona te Tautaeka ni karekea nakoia Taan Tei katoton taian boraraoi ni kabane are e tiainai ma Tiaina ni Meei n te ririki aei? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : *Madam Speaker ni kaekan ana titiraki te Tia Tei ae rine mai Kiritimati temanna, ao boraraoi aikai bon ana bwai ni mwakuri te Tautaeka.* Ao ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : Madam Speaker e rabwa ana kaeka te Beretitenti ao kanga ti nang nanokawaki bwa aio au titiraki are e a tia n reke kaekana n te moantai Madam Speaker ao n aron ae kanga tein te kaeka n te moantai e rangi n taraa ni kaokoro ma n te tai aio. N te moantai kanga te kaeka iai ti bon kaungaaki Taan Tei bwa ti na bon kona n nako n noori boraraoi aikai n ana aobiti te Foreign Affairs. Ao manga n te tai aio kanga e kona riki ni kamatata bwa tera e a kaokoro raoi are n te moantai te kaeka ti aki kona n noori are tao bon iai ae ti kona n noria ao tao bon iai ae ti aki kona n noori ao tao a bon confidential. Ma tao iai riki te kantaninga nakon are te kaeka are mai mwaaina bwa tao bon iai ae ti kona n noori, bwa aio ara botanaomata ao tao bon te botanaomata iaon Kiribati e rangi ni kan noora naba taian boraraoi aikai are tao ana irekereke ma aron te rikiraken abara ae Kiribati. Tao bon nakoia naba te botanaomata I taku bwa e nang kakawaki naba tabeua. Ngkana e kona ni kabwarabwara te Beretitenti nanona kanga e a taraa n ae e aki kona n noraki te boraraoi aei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao kaekana ae uarereke eng akanne kanga a nang bon tiku bwa ana bwai ni mwakuri te Tautaeka ao are kanoan te naan boraraoi imwin te maroro ma tao taan anga te buoka ao are e bon kananakoa ana kaongora te Tautaeka iai. Ao tao akanne a riai ni butimwaeaki bwa akanne are akanne bon kanoan te boraraoi tao bwa are te boraraoi marenam ma are e na anga te buoka. Ao are taan anga te buoka a bon kona ni katinei aia buoka ae ana bon ti onoti imarenaia ma te Tautaeka. Are ngaia are tao n taraana e kona ni kaokoro ana buoka nakon tao Kiribati ao e kona ni kaokoro naba ma ake e anga nakon aba ake tao n tebetebeke. Ngaia are kanga iai te boraraoi anne ae a bon tangiria bwa e na bon tiku te boraraoi imarenan te aba teuana nakon Kiribati ngkana iai kanoana ae a bon tauraoi ni kanakoaki bwa tera kanoan te naan boraraoi akanne. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika; Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : Ngkana e na eti raoi otau n aron are e kabwarabwara te Beretitenti nanona bon iai ae ti kona n noori kanga n otau anne ao iai naba aika ti bon aki kona n noori. Ngkana e na eti anne n otau Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao ko rabwa n aron are au moan au kaeka ni kabane boraraoi akanne a tiku bwa ana bwai ni mwakuri te Tautaeka baikara kanoana are e na kona ni kanakoi te Tautaeka akanne ai taben te Tautaeka ao e rabwa ao tao e matata anne n aron te titiraki.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa ti nang kaitau n ana kaeka te Beretitenti ao e koaua naba kanga e bon iai tea ki rau n nano n te kaeka bwa n te moantai eti are tao e aki raoi bwa e a tia ni koreia n ana kaeka ae ti bon kona n noria ao n te tai aio kanga e a bon aki kona n noraki te boraraoi bwa tao bon iai taina are e na kona ni kaongoraia te botanaomata bwa aio e nang kakantaninga te botanaomata ao e na ataia naba bwa tera naba kanoan boraraoi aikanne ibukin Kiribati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau: Ao e koaua n aron are e tataneiai te Tautaeka are e a tia n tiaina te boraraoi ma te aba teuana ao akanne aika ti kona ni kanakoi iaan ara *press release* n ana kaongora te Tautaeka ibukin ongoraan te botanaomata. Ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon.Nantongo Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Te Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

KABOMWI IAON KANTOKAIA ATAEIN TE REIREI MAI TERAINA NAKO KIRITIMATI

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I bon reiti bwana kamauri ni kabane ake a tia n nako iaan maneabara aio I a reitai ma kaain au abamwakoro ae Teraina ni kamauri ngkami ni kabane kaain te Auti n Tei aio ao taan ongora kaain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni Mauri. Ao e koaua Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki aio:-

I kan butia te Minita ao te Tautaeka bwa e kona n reke te kabomwi iaon kantokaia ataein te reirei mai Teraina nako Kiritimati n taian ana charter MOE are e aki roko i Teraina? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Teraina:-

I karabwa te Tia Tei mai Teraina n tabekan te bubuti aei. I kukurei n taekinna bwa te kabomwi iaon kantokaia ataein te reirei mai Teraina nako Kiritimati ake a reke nakon Kauarinan ni bon butimwaeaki ao e a mwakuriaki irouia kaain au Botaki ni Mwakuri te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon :E rangi n rabwa te Minita n ana kaeka Madam Speaker ao e koaua I rangi ni kakaitau n ana kaeka ae kanga e rangi ni karau nano. Ma kanga I bon ti kan reitia bwa ngkana ataei aikai are a toka mai Teraina nako Kiritimati eng e koaua bwa are a tuangaki ngkanne n te tai anne bwa ana kabwakai kantokaia bwa e a refund aia mwane i Kiritimati. Ao e aki te roko n reke boon aia mwane i Kiritimati n aron are a tuangaki. Ao e koaua bwa are a bon kainnanoa naba te mwane n taai akanne bwa tao ana kabooi aia mwane n reirei iaon Kiritimati imwain nakoia nako Tarawa. Ma are ti nanokawaki bwa e aki reke n te tai are kanga a tuangaki iai bwa e na reke i Kiritimati. Ma ti karabwa te Minita n ana kaeka tao e koaua I a tia ni boo ma ngaia itinaniku ngkoananoa ao e rangi ni karau nano ana kaeka te Minita ngkai ao tao a bon ongo naba ngkanne ataein Teraina ake tao e tuai n reke irouia te refund aio. Bwa a kai karokoa n ana aobiti te Education tao i Bikenibeu ao ni kaoti araia naba akana a tuai n reke irouia.

Tao iai tabeman ae a tia n reke irouia ma I nang kakaitaua te Minita Madam Speaker ao eng tao ai bon anne naba tokin au titiraki are I aki kakabanetai Madam Speaker, ma e rabwa te Minita ao te Tautaeka e rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e koaua I noora te kanganga nakoia ana ataei ake tao e tuangaki bwa ana refund i Kiritimati. Ao ti karautaeka te Tia Babaire ao e koaua bwa n aron are e oti imatau ngkai ao kanga ai bon teniman nikiraia ataei akana tao iaon kawaina tian aia bwai te Tia Babaire bwa tao iai teutana te kanganga tao n aia *receipt* ke tao tera te Tia Babaire ma e koaua bwa anne ngkanne bwa ai ti teniman ataei aikai nikirana. Ao ni kabane a bane n tia n reke buokaia akea te kanganga ti na tobwaia ataei aikai te Tia Babaire bwa ti ataia bwa are a bon toka n te kaibuke te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon rau nanon ngkoa te Tia Tei are e taekinna ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

TANGIRAN TE TAUTAEA N AMERICA BWA E NA KABWARA BURE NAKON TE TAUTAEKA NI KOMUNITI

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki:-

E taekinaki n te Global Times ana Nutibeba te Tautaeka ni Komuniti

Tiaina bwa te Tia Babaire n ana Party te Tautaeka ae Tobwaan Kiribati Party e tangira te Tautaeka n America bwa e na kabwara bure nakon te Tautaeka ni Komuniti ibukin mwanangan te Tibiika n ana Auti n Tei America nako Taiwan. I kan titiraki bwa bon aio ana babaire ara Tautaeka bwa e riai ni kairoroa America te kabwara bure nakon Tiaina?

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao ni kaekan ana titiraki temanna ae karineaki mai Nonouti ao I kan taekinna:-

Ae boraoi ni iango te Tautaeka ma bwanaan te Tia Babaire n Tobwaan Kiribati Party n aron are e ribootinaki. Ao e a tia naba ni kanakoa bwanana te Tautaeka ni kaeka aia reitaki raoraon Kiribati aikai iaon te kanganga aio ao ni butia bwa ana karekea ae riai rinanon te maroro ao n reitaki ma babaire ake a bon tia ni wene inanon te UN ni kaineti ma kinakin Taiwan bwa bon mwakoron Tiaina. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire I karabwako ao aio buokan te titiraki. E kona ni kabwarabwara te Beretitenti bwa bukin tera e tangira America bwa e na kabwara bure nakon Tiaina.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa bwa are e bon teretere are e oti naba n ana kaeka te Tia Babaire bwa are ti kinaa te One China Policy ao are e karaoia America e a ekanako aron are ti a tia ni kateitea aron te reitaki ma te Tautaeka n Tiaina ae tabangaki naba n te aonnaba ao rabwatana te aonnaba ae te UN. Ma e rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire e tuai ni kaekaaki te titiraki bwa bukin tera e tangira America te Tautaeka aio bwa e na kabwara bure nakon Tiaina. Te Tia Babaire I kan titirakina te Beretitenti bwa iai te Tautaeka ae aekara ae a tia n tuagna America bwa e na kabwara bure nakon Tiaina.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa tao e tangiria bwa tao ngkana eti otau ni buokan ana titiraki te Tia Tei mai Nonouti ao tao e tangiria tao ti na kakatotongia Tautaeka ake tabeua e na ti uringa bwa Kiribati te aba ae inaomata ao reitakira ma America ao Tiaina ti karaoia naba ae a kinaira bwa te aba ae Kiribati ae e inaomata ao e bon tei naba iaon koaua are e kinaaki naba n te aonnaba. Ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ti ataia ngkai bwa iai te marena ae abwabwaki imarenan America ao Tiaina, e tei ia te Tautaeka aio?

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : E rabwa tao I aki ataia ngkana e nang kauna Tiaina ao ni kauna America nakon te Tautaeka ni Kiribati. Ma I ti kan kaeka e teimatoa Kiribati ni iraorao ao ni kina te Tautaeka n Tiaina ao te Tautaeka n America ao anne ngkanne ara *Foreign Policy we are friends to all.* Akea ae ti kairiribai ma ngaia ao e rabwa.

Tibiika : E a bon bane buokan te titiraki tia nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Marakei Hon.Moannata Ientaake ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao te Minita ibukin te mwane Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN KABORAOAN BOON TE URAKI KAAKO MAN TE KAIBUKE NAKON TE BOOTI AE $20.00 N TE TON NGKAI BON TI $6 BOON TE TON AE KAKABONGANAAKI NGKAI

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa Madam Speaker ao ngkai au moantai n taetae ao ai bon kabanean naba au titiraki inanon te Auti aio ao I a tabeka riki te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita te Leader n te Kaitara, Taan Tei ni kabane ao ai bon kaain Kiribati ao ai moarara riki kaain abau ae Marakei. Kam na bane ni Mauri. E rabwa ao e kangai taekana au titiraki:-

E kona te Minita are tabena ke te Tautaeka ni kaboraoa boon te uaraki kaako man te kaibuke nakon te booti ae $20 te taara n te ton man boon naba urakinan te kaako mai mataniwin te aba nakon te bwaraki kai e kakoauaki bwa bon ti $6 te taara boon te ton ae kabonganaaki ngkai? E bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa ana titiraki temanna te Tia Tei ae karineaki mai Marakei ao aio kaekana:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae rine bwa e a waaki ngkai te kamatebwai iaon te bubuti aei iroun au Botaki ni Mwakuri ni ikotaki ma Botaki ni Mwakuri ake iai irekerekeia ma te bubuti aio. E rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa Madam Speaker ao e bati n rabwa riki te Kauoman ni Beretitenti kai e a tia ni kaeka bwa e a waaki te kamatebwai iaona. Ao I taku ngai bwa e bon raoiroi ni kamateaki raoi

taian mwakuri aika a karaoaki bwa are bon ti teuana te boto bwa e karaoaki man te kaibuke ao e uotaki nakon te booti ao e uotaki nako eeta ao mai eta e a manga uotia mai taari, urakinna mai iaon te booti nakon tao te bwaraki.

Ngaia are tao anne bukin te bwai ae I taraa te kaokoro n te boo ma titebo te boo ae te mwakuri ae kakaraoaki te uraki kaako. Ma e aoria I a kan butia te Minita ae karineaki bwa tao ni ngai ane e na tia ana men ate Komete are e kateaki.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki ao e koaua tao N na ti kabwarabwara moa bwa bukin tera moa ngkai I kaeka te titiraki aio. Bwa are tao e na bon riai ni kaeka te communication ke te Commerce. Ma are I kaeka bwa are aongkoa iai te kantaninga bwa e na mwanenaki iaan te Import Levy Fund ngaia anne bukina ae kaeka te Minita n te Mwane.

E ang ao n aron are I taekinna iai te beba ngkai ae e a uotakirake nakon te kabineti ao ane e karauaki ni baireaki raoi taian kainibaire ake inanona are n rekereke ma aron te karaai mai iaon te bike nakon te tabo are e na nako iai te kaako iai. Ma bon iai matoana teutana bwa are a kakaokoro abwakia aba nako iaon Kiribati, iai aika a nang abwabwaki, iai aika a uarereke. Ao iai naba te titiraki ae kangai bon ti aki taben anne te bitineti e aera ngkai e na manga tabenna te Tautaeka. Ao aikai itera aika ana bae n taraaki ngkana e a waaki te kamatebwai iaona ao I taku bwa n tokin te moti ao e na kataia n totoko iaon te babaire ae I taku bwa e na raoiroi riki ibukin te botanaomata. E rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa Madam Speaker ao e koaua te bwai ae kakawaki bwa ti na uoti kanga aia nonori ara koraki ake a bon karaoa te mwakuri. Ake bon ngaia ake a mena i taari ke tao a mena iaon te aba ni urakina te kaako. Ao I karabwarabwa ngkai iai te kamatebwai ao te waaki ae na karaoaki ma tao kakaean te waaki ma karaoan nanon te mwakuri aei bwa are te bwai ae e a riki ngkai e a moanna n tei nangin are ko na mena i eta ao e na boraoi riki boom bwa e na uarereke nakon are e mena i taari ao anne ngkai n tabetai a tuangaki bitineti bon anai ami kaako mai ieta. bwa are a rangi n tangiraki riki te uraki kaako man te kaibuke nako taari. Ma e nang kanganga ngkanne are ko nang katoka nakon aia tabo bitineti bwa ngaia ataia bwa e uarereke te boo iai. Ngaia are kanga ana bae n rootaki teutana aron taian waaki ni bitineti ngaia ai bon te bubuti ao ai te onon, ngkana e kona n noraki tao riaina ao n rinanoaki riki aio ngkana arona bwa e boraoi naba ma ana kainibaire te Tautaeka ao ti ngaia anne.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa n aron ae I a tia ni kabwarabwara ao iai te beba ae e a tia n roko imatang te Kabineti ao n tokin te baire iaon anne ao I a manga reitaki ma te Tia Tei ae karineaki. E rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei ao te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina, ngaia I taku bwa akea te Tia Tei ao tia nakon are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Bonteman Tabera ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim te Tia Tei.

TERA TE KABANEA NI BABAIRE IAON KATEAKIN AIA KIRINIKI KAAIN TE KAAWA AE TABOIAKI MEANG AO TEMWANOKU IAON NOUNOUTI

Hon.Bonteman Tabera : Ko rabwa te Tia Babaire ao taekan au titiraki:-

E kona te Minita are tabena ni kabwarabwara bwa tera ngkai te kabanea ni babaire iaon kateakin aia kiriniki kaain te kaawa ae Taboiaki Meang ao Temwanoku iaon Nonouti taiaoka?

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae ti waaki ao tia bon arori riki te naan bwana ni kamauri, te kamauri nakoim Madam Speaker,te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, Taan Tei ao ai taan ongora kam na bane moa ni Mauri. Madam Speaker aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti:-

Madam Speaker, taan kateitei tataningai ngkai rokon aia bwai ni mwakuri ake e bon otan mai irouia kambwana mai tinaniku ngkai aikoa tau ke n tare moa bwaai ni mwakuri irouia kambwana iaon Kiribati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bonteman Tabera : E rabwa te Minita ae rine n ana ao e koaua e taraa n ae tao e nang bon tia n riai ni waaki tao te mwakuri ao e koaua ae ngaia ae baenikai ngkai n aron bwaai materials aika ana riai n roko mai tinaniku. Tao bon ti buokan te titiraki, tao ni ngai te tai are ana roko iai kaako aikanne taiaoka.

Tibiika :Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua Madam Speaker n aron are ti a tia ngkoa ni mwaneweia n taai aika nako clinics aika uoua aikai iaon Nonouti uoua mai ibuakon te naan

clinics ake tebwina ake e mwaneni te Tautaeka n aron te kataumwane are te LCDF. Ao I taku bwa aio Madam Speaker kanoan ana motinnano te Tautaeka katean te naan clinics aikai, ao e koaua bwa n aron ara katautau ao n ara kataninga bwa a nakoraoi te naan ota mai tinaniku ao aki aua ni moanaki te mwakuri ao tao e aki aua naba n tia inanon te ririki aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei ao I taku bwa e a bon rau nanom ni kaekan am titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki ae Hon.Dr Tinte Itinteang. E nakoim te Tia Tei.

TERA TE KAINIBAIRE IBUKIN KAMWANAGANAKIA AORAKI NAKO TINANIKUN KIRIBATI

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker ao aio au titiraki nambwana 108:-

I kan butia te Minita are tabena bwa tera raoi ana kainibaire ibukin kamwanangakia aoraki nako tinanikun Kiribati ibukin karekean buokaia? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton:-

Madam Speaker, e rabwa te Tia Tei ae rine temanna mai Kiritimati n ana titiraki ao aio kaekana. Kamwanangakia aoraki nako tinanikun Kiribati ibukin buokan aorakia e bon rinanon ana kainibaire te Botaki ni Mwakuri ibukin te Mauri ao Katoki Aoraki rinanon ana Komete ae te Medical Advisory Committee Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : E rabwa te Minita ae karineaki man te onaoraki ibukin ana kaeka nakon te titiraki aio. Ao e koaua Madam Speaker I a bon tabeka te titiraki aio bon iai temanna ara aoraki mai Kiritimati aran ara aoraki aio Teikarawa Teiaua. I taku bwa e nang maan roko iaon Tarawa ikai bwa e a kaan uoua ana ririki ke uoua tabun. Ao aorakina te bwai are te stone kidney ke iai te atibu n ana kidney. Ao e a bon tia naba n teitei kawaina ae e nang kamwanangaaki n aron ana rongorongo. E a mwaiti naba atai ae e a manga weteaki irouia Taokita tao ngaia are e na biriakina aron ana kanganga. Ao n te tai aio ara aoraki aio ke ataein Kiritimati aio e a moanna n roko are e a moanna n tene taian mamarakin aorakina e weneakinna aio. Ao te kantaninga iai bwa e a moanna riki n rikirake ni worse. Ao ara kantaninga bwa e na kaman reke buokana man ana itera te Minita ae karineaki ma ngkana iai raoi te kamatata ao te kabwarabwara

iaon ana keiti ara aoraki aio mai Kiritimati ao tia butia te Minita. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua Madam Speaker bwa n aron are e a tia ni mwaneweia te Tia Tei ao e koaua bwa are a bon ongora au Taan Mwakuri ao I a manga ongora irouia bwa tera ae riki n ana kanganga te aoraki aio, bwa I taku bwa e koaua ana taeka te Tia Tei ae karineaki bwa e a bon tia naba n tatabeka taekan te aoraki aio raona n Tia Tei are raoa ni Minita, ma e raoiroi bwa I a kakaea rongorongona ao tia manga reitaki ni kaai ni ibuobuoki.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei kabaneana.

Hon.Bakaia Kiabo : E a taraa bane buokan te titiraki ao e nang aitau te Minita n ana kaeka ao I taku bwa I bon reitaki naba ma te aoraki aio n te ingabong aio ao e a tia naba ni weteaki ngkoananoa, ao manga te kanganga ngkai ai manga akea te Taokita are Kabiri are ngaia ae a taku bwa e a manga bae bwa manga iai riki te beba teuana ae kainnanoana tiainakina iroun ana Taokita ae Dr.Kabiri bwa tao ai manga akea ngkai rabwatana iaon Kiribati ngkai bwa iai nakoanakona. Ma ngkana e na kona n rangi ni ibuobuoki bwa e aonga ni waekoa n reke buokan ara aoraki aio nakon ana itera te Minita ae karineaki. Ko rabwa ao tao e a bon bane buokan te titiraki Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Dr Tinte Itinteang : E rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua Madam Speaker e raoiroi bwa tia ibuobuoki n te itera aio. Ko rabwa.

Tibiika : E a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon.Nantongo Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Aaba Inanoa Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN KAREKEAN RIKI KAKA TEMANNA KAUNTIRA MAN KAAWA AIKA TANGKORE AO ARABWATA

Hon.Nantongo Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao au titiraki naba ae teuana aio nambwana 163 e kangai taekana Madam Speaker:-

E noraki rikiraken te botanaomata ni kawan Teraina aika Tangkore ao Arabwata. E bubuti au Kauntira n Teraina e kona te Minita ae rine n noora riaina karekean kaka temanna riki Kauntira man ara kaawa aikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki : E rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana

titiraki Tia Tei ae karineaki mai Teraina:-

Te Tibiika I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanoa te bubuti aei ni kaineti ma te kainibaire. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Nantongo Timeon : E rangi n rabwa ana kaeka te Minita Madam Speaker ao e koaua buokan au titiraki. E taekinna bwa iai te kainibaire, ao tao e na tauraoi naba ana tabo ni mwakuri n rinanona. Ao tao buokan au titiraki Madam Speaker ao tao e na rinanona ni ngai ao tao e kona ni kamatataira te Minita bwa tera te kainibaire e aonga n ae tao e reke naba otara iai ma ara Kauntira. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki : E rabwa buokan te titiraki ao e koaua iai au tiim ae e na kaea ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki te election ao ni ikotaki ma te koraki ake ana karaoi tabeia iaon Teraina inanon te tai aei ngkai e tuai man reke te roko i Teraina ao e a kakawaki naba karaoana ao e a noraki naba te survey are ana karaoia kaain te election n rokoia ikekei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon : E rabwa Madam Speaker ao e rangi n rabwa te Minita. E koaua tao tia uaia ni ibuobuoki ma ngaia ma ana tiim tao n rokona i Teraina. Akea am kanganga te Minita ti na tararuaia raoi kaain am tiim, ao ara kantaninga bwa ana karekeia ara Kauntira riki tabeman man ara kaawa aikai. Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita. I a toki naba ikanne Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki ; E rabwa are a bon ongo naba are bon iai ana tiim te MIA ae na kaea Teraina ao Tabuaeran e aonga n ae ataia naba te Tia Tei ao ara kantaninga bwa ti a iraorao n ana abamwakoro te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika : E a bon nang kukurei te Tia Tei mai Teraina ni kaekan ana titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ao bon te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne, ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

KARAOAN TE KARIKIRAKE AE ONOTI IBUKIN KATEAN UMWANREIREI AO TAABO NI MATU N REIREIN EKARETIA

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao aei taekan au titiraki:-

Reirein Ekaretia a teimatoa ni kaitara ma te kanganga ibukin aki taunt e tabo n reirei ao te tabo ni matu ibukia aia ataei imwin kakoroan nanon ana motinnano ibukin kakean te raumea man te koraki 3 nakon te koraki 4. Ni kaekan au titiraki iaon buokaia reirein Ekaretia iaon aei ao e taku te Minita n te Reirei bwa a kona ni karokoa aia bubuti ibukin aia karikirake iaon aei nakon te Tautaeka. E kona te Tautaeka ni karaoa ana karikirake ae onoti ibukin katean umwanreirei ao taabo ni matu n reirein Ekaretia bwa e aonga n nakoraoi aron te anga reirei ma te reirei nakoia ao irouia te nati ni Kiribati aika a reirei n reirei aikai? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Speaker aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Abemama:-

I kaitaua te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ibukin ana titiraki ao aio kaekana. N aron ae ataaki ana ibuobuoki te Tautaeka nakon reirei, reirein aro n te tai aei. N te tai aei moa e boboto iaon buokaia taan reirei, booia taan reirei, te mwane ibukin te kataneiai ao rooia ataein te reirei. Ni kaineti ma karaoan te karikirake ae onoti ibukin katean umwan reirei ao taabo ni matu e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aei te Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ae I taku bwa a bon ongora naake a kainnanoa te ibuobuoki. Ao e a bon tia n roko te Minita, e a bon tia n roko n te naan reirei ni kabane ae ana roko naba n au abamwakoro ao e kawari naba te naan reirei ake a mena iaon Abemama ma I taku bwa e bon noora te kanganga n aron te ibetutu irouia ataei ake a mena n reirei aikai. Ao tao te kantaninga bwa n aekakin reirein Ekaretia iaon Kiribati.

Te kanganga are e a riki ngke e a roko te aoraki ao e nang waekoa butin te aoraki bwa are e a bon boo te ibetutu n te tabo ni matu. Ao e koaua te tabo n reirei e a moanna naba n aki tau. E a bon aki tau ibukin reirei tabeua. Ao I taku bwa a bon tia naba ni karokoa aia bubuti ara reirei tabeua iaon Abemama nakon te Minita kanga ibukin rimwian naba aia bubuti are I uotia n ae nako ao tao te karautaeka bwa are akea te mwane ibukin te moa te karikirake.

Ngaia a manga uota aia bubuti bwa e na kona n taraia n aekakina aei te Tautaeka ti nang kakaitau ao tao ni ngai ae e na iangoia ao tao tera kanoan moa ana iango te Tautaeka ibukin moa te bwai ae e na moanibwaia n te aekaki ni karikirake

aei. Ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao I karabwa buokan te titiraki iroun te Tia Tei te Tia Babaire. N aron are e taekinaki tia tia n roko n reirei iaon abamwakoro te Tia Babaire reirein aro akana abamwakoro te Tia Babaire iai aika ti a tia ni kawari, ao e koaua tao iai aika ti tuai naba roko iai te Tia Babaire. Ma e koaua I a tia n roko n are i Abemama, I a tia n roko n are i Nonouti ao tao bon ti bon ataa riki Abemama. Ma e koaua te bwai ae ti kaitau moa bwa ti kaitaua reirein aro ao riki angataia te naan aro, man kakoroan nanon te motinnano are ngaia are iaon te reirei te Tia Babaire e nang ibuobuoki aei nakon te Tautaeka. Ao ngaia n au kaeka I bon teimatoa n tauraoi ni ibuobuoki nakon te itera aio te Tia Babaire.

Bwa e koaua n aron tao a kona n noria naba Taan Tei bwa iai reirei aika a nang proactive are a bon karaoa aia Pro Doc ao ngke a karaoa aia Prodoc ao a rinnakoira naba ni kakaea angan ae ti na kataia ni karekea angana kanga n aekakin akanne. Anne ae I kataia ni kaungaia reirein aro riki are ana rereitaki ma kaain aaro. Bwa ngkana a bon kona n rangi ni creative ke tao ni karaoa te bwai aei ti te pro doc aei are bon iai aron karinaia te naan pro doc iai are te naan mwane ni buoka are mai tinaniku riki te Tia Babaire. Ao ngaira ngkanne ti nang kona riki n rinnakoia n rangi ni buoaka aron te lobby ke tera ma tera te naan buoka te Tia Babaire.

Ma e koaua aio ti teimatoa n raa ara Botaki ni Mwakuri ni kamaraka ara kantaninga iai ngkai te Tia Babaire. Te Tautaeka naba e a tia n rangi n tuangira bwa ti na rangi n raa riki iaon bwaai aika tao tibwatibwaakin taian kain tekateka ma taian raana te Tia Babaire ti na kariaia naba tera aron te itera aio nakon te naan reirei n aro te Tia Babaire ni kataia ni karekei angaia te Tia Babaire.

Ao e koaua bwa anne e na aki mena ae ti na kataia ni mwakuria te Tia Babaire bon inanon taina te Tia Babaire ti a tia ni kamatebwaia te Tia Babaire ti a tia n assess mwiin te implementation of te motinnano aei. Ti a ongo bwa iai te kanganga iai te Tia Babaire tabera aei ni kabane te Tia Babaire ngaira ma reirein aro te Tia Babaire ao bon tabera ni kabane ngaira aikai ni kabane. E rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n rabwa te Minita. I taku bwa bon iai reirei tabeua are a tia ni iangoa aei ao tao inanon aia tai naba ni manga maroro ma te Minita ao a manga tuangaki bwa akea mwanen te karikirake. Ma e rabwa te Minita bwa e bon tiraua reirei ake ti na bon kaungaia naba

ake a bon kona ni kibara aei imwain are e na waakina ana iango te Tautaeka. Ibukin ae I a titiraki n aekakin aei te Tibiika bwa are te bwai ae bon ataia te Tautaeka bwa te kanganga. Bwa ngke e kanakoa ana motinnano aei ao kanga bon aki tauraoi te naan reirei n aro. Ao are kanga e nang uarereke aia konabwai tao ni kibari aia karikirake aekakin aikai.

Ngaia are I a tia ni bubuti mai mwaaina ibukin te buoka nakon te naan karikirake aika a onoti nakon reirei tabeua ake a bon bubuti. Ma aei ngkanne ti kan ongora bwa tera are ana kataratara te Tautaeka are ni bon oin ana waaki are e a karaoa naba teuana bwa are e nang tiraua taan kan ibuobuoki n te reirei n aron ae taetaekinna te Minita ao aei te kabanea ni kakawaki bwa are te investment, akea naba bonganan are e a karawataaki ataei aika na kona n reirei ao e aki nakoraoi te reirei. Ao aei teuana te bwai ae e na kanakoraoa aia reirei ataei riki tao n te naan Boarding School ke reirei ake a maeka iai ataei bwa aikai bwaai ana ibuobuoki iai.

Ngaia are tia kaoka te titiraki n teina aei bwa tera raoi e kona n ae bon taua te Tautaeka bwa ai kanoan tibwangana ao are e rawata ana tia rabakau ao a rawata taan ibuobuoki, taan anga te buoka are e bon teimatoa te Minita ni ma maroro ma ngaia ke ana taan rabakau ni ma mamaroro ma ngaia ngkana e kona naba ni karina aei bwa kanoan naba manga te taratara ae boou irarikin ae bon waakin te reirei. Tao ngaia anne ao e raoiroi bwa are a bon ongo reirei ngkana a bon kona ngkai ni kakamwakuri imwain are e na kona ni ibuobuoki te Tautaeka. Ao tao tera riki ae na kona ni buokia n te tai aei n ti buoka riki te kanganga tao n te tabo moa ni matu. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua eng te Tia Babaire ti nang tauraoi ni ibuobuoki te Tia Babaire iaon te itera aei te Tia Babaire ma e koaua ae kanga ngkana arona bwa teina n te tai aei ti na manga nang rinnakoa aio te Tia Babaire ngkanne kanga iroura e a manga rangi ni memeere kaain ara aro kee te botaki are te mena anne te Tia Babaire. Kanga te aekaki n taratara anne ae ti taraia naba te Tia Babaire ma ti nang riai ni mwakuri ma ngaia te Tia Babaire bwa kanga ti na bon join effort te Tia Babaire bwa e nang kakawaki ae ti na uaia ni mwakuria te bwai aei te Tia Babaire.

Ao ngaira are te Tautaeka ti kona n rangi n anga ara ibuobuoki nakon te aekaki ni itera aio te Tia Babaire. N aron are ti karaoa te motinnano aei ao ara kantaninga bwa ngke ti kabwakai rooia ataei aikai ao I taku bwa e bubura e akea te kanganga are kanga iai aika a tuai bwaka rooia ao iai aika a tia ni bwaka ara kantaninga bwa e na iai te mwaiti te

Tia Babaire. Aio naba I kataia naba ni karaoia ma au reirei are iaon abau ae Butaritari te Tia Babaire. Are e kangai kan katinea iraua raoi ae kam karekea kam aki kona n allocate aio, ngkana ngaia bwa kam mena are e a rangi ni bubura te mwane aei ao ti nako n karina ara ibuobuoki tabeua te Tia Babaire. Eng ngaia are I rangi n tangira te tamnei aei bwa are bon ana reirei te aro e nang bubura naba bwanana n ana reirei ngkana e a keiakinna ao ngaira ti na rinnako irarikina ngkanne ni kakaunga te Tia Babaire ao ni boutokaia te Tia Babaire. Ao ngkana tia manga nang karaoi ate Tia Babaire e kona ni manga taraaki bwa e na manga bubura bwanaan te Tautaeka n tokin te tai kanga te aekaki n tamnei ae ti kataia n taraia te Tia Babaire. Ma akea te kanganga ti na ibuobuoki ma aio te Tia Babaire ti na bubutia ara Ekaretia te Tia Babaire riki naake tabeia te reirei ae ti teimatoa n rereitaki ma te Seabag te Tia Babaire n aron aia Director te Biira. Ao ngkana ngaia bwa aio ao ti na uaia ni iangoia bwa tera aron ae ti na karaoa te rabwata teuana n aekakina anne ae e na rangi kaunga aron karaoakin project aikai te Tia Babaire.

Ngaira ma ngaia te Tia Babaire ti tangira te aekaki anne te Partnership te Tia Babaire. Ti na strengthen ara partnership te Tia Babaire iaon aei ao ti na anga bwanara nakon te naan buoka te naan Partners te Tia Babaire ara Development Partners ae ngaia ae uoua te Tia Babaire, ngaira ma ara civil society riki te botaki n aro te Tia Babaire.

Ngaia are ti tauraoi te Tia Babaire ma ti tangiria ni karaoia are te collective effort te Tia Babaire bwa iroura ti aki kona ni kainnano nakon te botaki n aro ngkana ti a rinnako naba ao n tokin te tai e nang bubura aron bwanaan te Tautaeka te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika kai I taku bwa e a bon rau te nano n ana kaeka te Minita bwa are e nang mwakuria. Ao I taku bwa ana nang karabwarabwa kaain ara Ekaretia ma riki naake a tabeakina aia reirei Ekaretia n ana buoka te Tautaeka n itera aei. Ao tao are e a tiku iroun te Minita ma ana koraki n are ana Komete are man te naan reirei are e ma maroro ma ngaia bwa ai kan teuana kanoan aia waaki are a kona n taraia. Ko nang rarabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire I karabwa ngkai e reke te rau nano te Tia Babaire ao e koaua ti na teimatoa ni karaoa te aekaki n reitaki aei riki ma kaain Ekaretia te Tia Babaire naake bon raora iaon te bwai ae te reirei ao ti ataia bwa ngaia taan kakoroi ara kantaninga te Tia Babaire te Tautaeka. Ara KV 20 ti bon bane n aranna bwa arak anoa ni

mii ni kabane te Tia Babaire. Ngaia are ngaira ma ngaia naba te Tia Babaire iaon aei te kanoa mii tobwaan te kaubwai ae te aomata te Tia Babaire e na ribanaaki te Tia Babaire bon ngaira naba ni kabane iaona te Tia Babaire.

Ngaia are ti na kaunga te aekaki n tamnei anne bwa ti bon bane n riki bwa te kaubwai te Tia Babaire ngkana ti bane n anga baira ao e na kona n reke ae ti kantaningaia te Tia Babaire ae ngaira ni kabane te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Teraina Hon.Nantongo Timeon, ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Aaba Inanoa Hon.Boutu Bateriki e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KAREKEAN TE BUOKA NAKOIA BANGKE NI KAAWA IAON TERAINA

Hon.Nantongo Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao au titiraki ae 164 ae kangai taekana:-

Tabeua Bangke ni kaawa a teimatoa ni maeu iaon Teraina. N na butia te Tautaeka ao te Minita are tabena e kona n reke te buoka nako ia. Ao I a reitia naba Madam Speaker bwa e aera ngkai e na manga aki reke te buoka nakoia? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki : Ko rabwa Madam Speaker ao aei kaekana ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Teraina:-

I kan kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa akea moa ana buoka au tabo ni mwakuri ibukin manga karekean te mwane nakoia bangke ake a teimatoa ni maeu. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon : E rabwa Madam Speaker tao e aki ongo are I reitia nako iai te Minita bwa iangoia bwa e na waekoa n te tai ni mena. Ma eng Madam Speaker kanga buokan te titiraki Madam Speaker I kangai bwa e koaua ae iai ana iango te Tautaeka ni manga buoki Bangke aikai. E aera e a bon toki ana ibuobuoki te Tautaeka nakon tangke aikai bwa are ngaia bon iai naba tangke aika a bon teimatoa naba ngkai Bangke ni kaawa ni maeu iaon tao abamwakoro tabeua. Ao tao teuana au abamwakoro ae Teraina.

Iai ana iango te Minita n nanoangaia ni manga buokia riki ke e a bon toki ikai te buoka aei.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki : E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ao e koaua ae e ngae ngke e a toki ana

buoka te Tautaeka ma iai ana kakamwakuri ke ana kakae ana kamatebwai au Botaki ni Mwakuri are e karaoia are man mwiinte kamatebwai aei ke rinanoan kanganga n te naan bangke ngkai ti noria bwa e bon rawata te kanganga iai bwa a bane n ruuti ao anne ngkanne are e na manga rinanoaki ao ni manga uotakirakeaki bwa tera ana iango iai te Tautaeka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Nantongo Timeon : E rabwa Madam Speaker ao e koaua ae a bon ongo te koraki are e bon kaineti te bubuti aio mai irouia ao tia bubutia naba te Minita bwa ngkana arona bwa e na manga iai riki tera bwa tao a bon ruuti akekei bwa tao a bakataei aia mwane n aki akaka e bia noora aia kakaonimaki tabeua bangke tao ai ti tabeua ma e a uarereke riki ana kanganga te Tautaeka ngkana e karekei buokaia ao tao riki ara bangke ni kaawa iaon Teraina. E bati n rabwa te Minita ao tao I a toki naba ikanne Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika :Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki : E rabwa buokan te titiraki ao I kakoaua te Tia Tei ae karineaki mai Teraina 6 ana Bangke n ana kaawa ao ti teuana ae raoiroi ngkai bwa Abaiang. Ao I taku bwa anne ai ti te arona naba am abamwakoron Kiribati ni kabuta. Ao I taku bwa bon iai ngkai ara waaki ae ti karaoia ae I taku bwa e na manga okiraki iai te Kabineti ni manga rinanon mwiin te kakaae are I taku bwa e kakawaki norakina bwa e mwakuri ke e aki ao ana kabwaia iai kaain Kiribati ke e aki. Ngaia are anne te bwai ae ti mwakuria ao ti na manga okira te Kabineti ibukin ana kariaia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao I taku bwa e a rau nanon te Tia Tei mai Teraina ma iai teuana buokan am titiraki ma e bubuti te Tia Tei mai Marakei Hon.Moannata Ientaake bwa e na kanakoa. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa Madam Speaker ao ai bon anne naba kanga aia bubuti kaain au kaawa teuana ae Tekarakan a noora raoiroin te waaki ae Bangken te kaawa ao bon ti ngaia naba te Bangke ni kaawa ae e aki mauna nako. Ao e koaua are ti a taninga te review aio ae karaoia te Minita ma ai tera ngke tao e kabaitiaki n noraki riain ake tao a bon kakaonimaki ao ni bon kataaki n reke buokaia. Ti karina naba ara bubuti irarikin are te bubuti are e nako mai mwaira. Ko bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Boutu Bateriki :E rabwa te Tia Tei mai Marakei ao e koaua tao ai ngaia naba teuana mai ibuakon te bubuti n te tai aei ibukin te bangke ni kaawa ao tao a bon noraki naba ma bangke n abamwakoron Kiribati te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : E a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon are imwina bwa e bon reke taina. E na tabekaki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

KARAAIAN ROOIA ATAEI NAKON REIREI AKE A MWAING NAKO IAI

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika e reke tain au titiraki ao aio taekana:-

Iai kawan au abamwakoro ae Tarawateinaieta ake a tangiraki bwa a nang kabwakai rooia natia man kauarinan n reirei n aro, riki ataei ake a mwaing nako n reirei aika a boou ao n aki ira nanon ana kainibaire te Botaki n Reirei ibukin te mwaing man te reirei teuana nakon teuana. E kona te Tautaeka n rinanoa aia kanganga karo aikai riki bon ataei ake ana kona n rootaki aia reirei kioina ngke e tuai karaaiaki rooia man aia reirei ikawai nakon aia reirei ae boou ni kaineti ma ana motinnano te Tautaeka iaon kakean te roo nakoia ataei ke te free education? Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta:-

E rabwa te Tia Tei temanna mai Tarawateinaieta n ana titiraki. I kan kamatata nakon te Tia Tei bwa ni karaoan nanon te policy iaon te free education ao bon iai tibwangan te karo ae e rangi ni kakawaki, n te aro bwa e na aki rootaki reireina natina n aki reke te buoka nakoia ngkana e aki kona ni ira kanoan te kainibaire. Ni kaekan te titiraki aio ao e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aei te Tia Babaire? E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Terieta Mwemwenikeaki : Ko rabwa te Tibiika ao I a nang karabwa te Minita n te Reirei ao aio kaekan raoi tera arei te titiraki aio. Au kantaninga bwa karo e bon rau nanoia naba n te kaeka aio bwa I bon tuangia naba ni kangai ngke a roko bwa e bon kakawaki iran nanon ana kainibaire te Tautaeka ao ngaira naba Taan Tei ti aki tibwara naba bwa ti na urua are e a tia ni baireia te Tautaeka teuana ma teuana. Ma tao bon te bubuti ngke aera arei ngke tao a bon kaota are a bon aki ataa tao e koaua are e ataaki te kainibaire aio, tao bon iai karo tabeman ae tao i Tarawateinaieta tao bon abamwakoron Kiribati naba are a bon teimatoa tao n aki ataia. Tao ki ataa are e bon iai te policy ae e na iraki. Ao I a karabwa te Minita kai ngaia e bon kona n rinanoa te bubuti aio bwa tao bon ataei ake man te ririki ae nako are a mwaing naba ao e aki eti taekaia, man moan te ririki aio ao a rin n aia reirei aika a boou. Ao au kantaninga bwa e a bon tia n roko te list man te reirei are aia reirei

ni kawai ao tao bon akea araia iai tao bon ti ibukin are e tuai n eti taekaia. Ao tao au kantaninga bwa e bon tiku naba rooia inanon bain te reirei.

Bwa are te list are e roko man aia reirei ni kawai e riai n akea araia iai bwa are a bon mwaing man te ririki ae nako. Ma ngkana tao bon ti kamatataan riki te bubuti ma ngkana e bon kona n rinanoa anne te Botaki n Reirei ao I a tauraoi ni ibuobuoki n takarua aikai ni karaua ni korea aia reta raoi nakon te Botaki n Reirei ao e rabwa te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua ao e kateretereaki n te kanganga te Tia Babaire iroun te Tia Tei ae karineaki. Ao e koaua bon anne te kanganga te Tia Babaire ao tao ti kona naba ni kangai bwa tao aki nang ota n te Policy aei te Tia Babaire ao e koaua bon ara bubuti nakoia karo bwa ngkana ko bon rinanon te kainibaire te Tia Babaire ao e rangi ni bebete aro te mwakuri aei te Tia Babaire. Ao e koaua taben te Botaki n Reirei bwa ti na katea te opportunity ke tina reita te opportunity ibukia ara ataei bwa ana reirei. Ao e aki koaua are e nang toki aia reirei n te aekaki aei te Tia Babaire ngkai ti kakoaua bwa ngke a karekeaki rooia man te Tautaeka ao bon iai inanon baia te Tia Babaire ao ngaia are I kangai ti na karaua n rinanon aei te Tia Babaire te case by case. Iai aika ti kona n rinanoi aia keiti te Tia Babaire iaon te itera aei.

Ngaia are I taku bwa ti na taua n aekakina aei ao tao ngkana bon iai te kanganga ke tera te Tia Babaire ma bon ara bubuti ao tao ti na bon kamatata are bon iai bukin bwaai aika a karaoaki te Tia Babaire ao e kakawaki ae ti na baronga aron babairean aron rinia ataei ao riki te kamwaing. Bwa are te mwane kona manga kamwainga te mwane ni kangai ngaia are kanga iai te kanganga n taai akanne te Tia Babaire. Ao ti na manga te reirei are tao e nang mwaing iai te teei aei ni kanganne.

Ngaia are e kakawaki bwa ti na kakoroa nanon aikai te Tia Babaire ao ti na bon bubuti nakoia ara karo te Tia Babaire ke tao aia ataei ke taan tararuaia ataei bwa a bia rinanon aei ao akea te kanganga bwa ti na kataia ni katanoata raoi te bwai aei nakoia ara botanaomata te policy aei te Tia Babaire bwa tera ae e na riai ni iraki nanona te Tia Babaire. Bwa e aonga n ae ara kantaninga bwa n taai aika ana roko ao e na aki manga riki te aekaki ni kanganga aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei ao I taku bwa e bon rau nanon te Tia Tei ni kaekan ana titiraki ao ai bon ti 5 te miniti ao e a itera 12 are ara tai ni katawanou. Ao tia riai ni motirawa moa ibukin ara katawanou bwa ti aoria ni manga marurung ibukin karaoan tibwangara ni

bwakantaai. Tia motirawa ibukin ara lunch ao tia kaitiboaki ikai n te aoa 2. Tia motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika : Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Hon.Tessie Eria Lambourne : *Point of Order* te Tibiika.

Tibiika : Ngaia te Leader n te Kaitara tera am Point of Order.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika imwain are e nako te Biira I ti kan kauringko te Tibiika bwa are te tua are e nang kamaunaaki ngkai are iai mwakoro are 30 are iai bwaai ake ti kantaningaia ngkai bwa a nang riai n tia n roko imatara imwain ae e na mwemwekaki te Biira ao tia tataninga ni karokoa ae ko a taekina anne ao akea ngkai te ribooti ae e a tia ni kaweneaki imatang te Maneaba ni Maungatabu ni irekereke ma te Biira ibukin kamaunaan te tua aei. Anne bon kanoan ara tua aei are ti a tia ni kabwatia n te Maneaba ni Maungatabu aei n ririki aika nako. Ao ngkanne aei ae I taku bwa ae katabeara e nang kakawaki te Tibiika ao I taku bwa aei e riai n taraia kaain am aobiti bwa ngaira iroura ngkana arona bwa te Tautaeka e na tangiria bwa te Biira e na kamauna te tua. Ao e aki kona ngkanne ni mauna te tua bwa are aei ngkanne te bwai moa ae e na riai ni iraki nanona iaan te estrangement. Ngaia ngkai e nang kanakoaki ao e na riai n roko imatara imwain ae tabekaki te Biira.

Ngaia I ti kan kauringko te Tibiika imwain ae nako te Biira aei te katabetabe anne ko rabwa.

Tibiika : Eng ko rabwa te Leader n te Kaitara ao I taku bwa anne naba ae tia kaman noria imwain are ngke e moan nikiraki te Biira aei inanon bain te aobiti ao e a tia ni karaua ni karaoa ana kakae. Ao n aron are e kantaningaaki iaan te tua n aron are kam mwaneweia iaan te conservation trust act 2009 ao ni kibuna ae 30 ao iai bwaai aika a kantaningaaki bwa a riai ni kaweneaki imatang te Maneaba ni Maungatabu te notice are e riai ni kanakoa tera te Minita nakon te Board ao ibukin ami rongorongo e a tia ni koro nanon anne a tia n roko ni kabane beba inanon bain te aobiti bwa are taben te aobiti ae kakawaki e na riai ni make sure bwa are a bane ni iraki nanon tua ake a kabaeaki iai Biira akana ana tabekaki ni kabwataki inanon te Auti aei ngkana iai rekerekena ma tua akana a wene imatara inanon te tai aei.

Ngaia are e a tia n roko te notice imatan te Auti n Tei ke imatang te Parliament ao anne are bon taben te Minita ae kabaeaki iai. Ao te kauoua ngkanne are ibukin ana ribooti te Board e a tia naba n roko inanon bain te aobiti te reta mai iroun te Chairman n te Board ni kaineti ma kabaeana iaan te tua anne bwa e bon karautaeka ibukin are e aki kona ni

kanakoa te ribooti ma e butimwaea are e a tia n noria iaan are e nang rebill te tua ao iai riki kanoan te reta anne n aron are I bon kabwarabwara te Chairman n te Board. Te reta anne I kona ni butia kaain au aobitibwa a tibwaia nakoimi n te aro are e aoria n reke bwa ami information ao kam ataia bwa karaoan nanon are e na karaoia te tai aei e ira nanon te tua are ti kantaningaia. Ko rabwa ngkana iai riki mai iroum e nakoim te Leader.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa te Tibiika aikai e riai ni kaman tibwatibwaaki nakoira ngaira Taan Tei. Bwa are aei katabean te Maneaba ni Maungatabu bwa e aki kangai ana aobiti te Tibiika ae e na nako iai bwaai aikai ao ai ngaia naba. Ao e bon nang matata te tua aei bwa e tangiraki te ribooti ti aki te reta bwa te ribooti. Ao I taku bwa are a bon noria naba am koraki ao akea te ribooti ae e a tia n roko imatang te Maneaba aei. Ao anne te bwai ngkai ae ti kauring iai bwa e tuai kakoroa nanon te tua moa te Biira aei ngkai e nang tabekaki. Ma e nang matata bwa ngkana e nang tabekaki ao akea beba aikai ao akea nanona bwa e na iai ara tua ae te rebill act ma e na bon tiku naba n are te PIPA Conservation Trust Act ni bon maeu naba, anne ngkanne te bwai ae na riki.

Ngaia are te ribooti ngaira ae ti kantaningaia te Tibiika ao ti na bubuti bwa are aikai a riai n roko irouia Taan Tei bwa are ngkana e aki tabled imatara ngaira Taan Tei ao e tuai roko n te Maneaba ni Maungatabu. Ko rabwa.

Tibiika : Eng n aron naba are I a tia ni maroroakinna ma kakaean raoi aron etin te tua are ko kairira nako iai n aron 30(a) e a tia ni iraki nanona n aron are I taekinna 60 days e a tia n notify te Board ibukin te rebill ke te amendment iaon te biira aei iaon te act. Ngkana arona bwa e na kamaunaaki ke tao iai te onono nako iai ao e kantaningaaki te notice bwa e riai ni kanakoaki nakon te Board bwa are anne ngkanne iai te reta are e a tia n reke irou ao I bon nang kabwara bure bwa eti a bon riai ni bane ni kaweneaki ikai. Ao I bubutia kaain au aobiti bwa a riai ni bane ni photocopy ao inanon te tai ae ngkai ao a riai ni bane n nakomai.

Te ribooti are ibukin 30(B) ngkanne kai e a bon tia roko ana reta te Board riki te Chairman n te Board ibukina bwa e aki tauraoi te ribooti are e na kona n raa ao e taekinna naba inanon ana reta bwa e aki kabaeaki bwa e na karaoa te ribooti. Ao e bane n teretere ana position ma ana stand inanon te reta anne ao irou ngkai e a redundant anne irou iaan are e aki kabaeaki bwa e a tia n roko ana ret ate Board are e bon kaotia bwa e aki tauraoi ana ribooti e kona ni kawenea ma e butimwaea aron te onono ke te Biira are e uotaki nakon te bong aei.

Ngaia are N na butia kaain te aobiti ngkana kam ongo au maroro n te tai

aei kam na bane n tibwaia reta aikanne akana I bane n taekini n te tai aei. N te aro bwa e na rau iai nanoia Taan Tei ao ana ataia bwa iai te bwai ae e a tia ni karaoaki. Bon anne bukina ae ko bon aki noora te ribooti bwa e riai ni wene ikai. Bwa ngke iai te ribooti ao I kawenea ma ibukina bwa e bon roko te reta mai iroun te Chairman n te Board ao e bon taekinna bwa akea te ribooti ae tauraoi e aki bae ni kabaeaki baina bwa e na karaoa te ribooti iaan te tua aei, n aron are ko koteia section 30 part B ao anne ngkanne bukina ae I a butimwaea iai te Biira aei bwa e riai ni waaki te aba nako iai ao anne raoi bukina. Ao iai riki ma iroum te Leader n te Kaitara ae ko kan kamatata iai e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao e na iai te kanganga ngkana e taona ana Biira aei te Tautaeka nakon ae na roko bwa are e a bon kona naba ni katia arona bwa are bon ti te moan wareware n te tai aei. Bwa e aoria n are e reke naba tain te ribooti anne n tibwatibwaaki. I taku bwa aei e nang kakawaki bwa te ribooti aei te ribooti bwa are e bon nang matata n te tua kanga e a titebo ma e bon kabaeaki te Board iaan ara tua aei bwa e na riai ni iai te ribooti ae e na angan te Minita ao te ribooti aei e na taiboranaki naba imatang te Maneaba ni Maungatabu. Ma tao anne ngkai bwa are e titebo ma e tuai bwanin ma ngkana arona bwa e kona n taraaki aei bwa are ngaira ti bon teimatoa n ara koaua ae akea te ribooti. Ao ko tuangira te Tibiika te reta, te reta ti aki te ribooti. Ngaia kanga ti anne ma eng kanga ngaira ti tangiria bwa te ribooti anne e nan ang ibuobuoki naba ibukira. Ko rabwa.

Tibiika : I tia ao I a kanakoa nakoimi bwa ibukina e bon kaekaaki te aobiti bwa are te bwai ae riki I kariaia bwa N nang kanakoa te Biira ao N na riai ni kanakoa ana position te aobiti bwa tera bukina bwa e kariaia bwa e riai n nako te maroro ke e riai ni warekaki te Biira aei.

Teuana ana obligation iaan te tua anne are ko bon katuruturua ao I taku ngai bwa te Minita ke antai are e kabaeaki bwa e na inform te Board within te 60 days imwain are e tabekaki te iai te Biira aei e a tia ni karaoa tibwangana. E a tia ni kakoroa nanon anne ao e a tia roko inanon baia kaain te Board.

Te kauoua ngkanne tia taraa ngkanne (B) ao te Board e a tia naba ni karaoa tibwangana ma e ti roko n te ret ani kabwarabwara bwa e aki kabaeaki baina bwa e na katauraoi te ribooti. Ngaia are ibukin am rongorongo bon akea te ribooti ae katauraoia te *Board*. Are nanona anne ngkanne kaboan kaean nanon te tua are mai ieta are (a) are e karaoia ana obligation are *whoever* are e *responsible* ibukin are e responsible bwa e na inform te Board ibukina bwa iai te rebill ke te onono nakon te tua aei ae ngaia ngkanne ae e a tia ni karaoa nanona ao te Board e a tia naba ni kaeka ma akea

rabwan te ribooti ae ti kabwarabwara n aron anne ae e aki kabaeaki baina bwa e na karaoa te ribooti ma e butimwaea are e aware bwa are e ataia bwa iai tera ke e a tia notified bwa iai te bwai ae e na karaoaki ngkai iaon te tua. Anne bukina ae I teimatoa ni kabwarabwara bwa akea rabwatana te ribooti ae na kaweneaki. Ngke iai ao N na kawenea ao e na nang kaman wene riki imwain kanga ni kaea nanon te tua are ngaia ae ti maroro iaona n te tai aei.

Ao tao N na kanakoa ngkanne nakon te Tautaeka bwa e na kamatata bwa iai ana kanganga ngkana tao e taona ana Biira aei ao e a manga kona n tabekia n ae na roko ae tao e a kanakoa naba n teuana te tai ke I bon kanakoa nakoimi. Ao I a kanakoa nakon te Beretitenti ae ko karineaki.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa Madam Speaker ao kai are e bon titebo ara wareware ao otara ma am taibora ao am aobiti. Ao ti aki butimwaea ana bubuti te Leader n te Kaitara bwa ko a bon tia ni kamatata ao e koaua are e bon aki kabaeaki te Minita ae e na taiborana te ribooti aei ao te bwai ae kakawaki e na kaotia bwa e tauraoi ke aki n aron are ko a tia ni kabwarabwara. Ngaia are tia tauraoi Madam Speaker ni waaki ma te Biira are a mena iai kanoan ara Ota Beba n te bong aei. Ao e rarabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon matata aron bwaai ni kabane ti kantaningaaki. Ao akea au nano uoua bwa te aobiti e karaoa raoi are e kantaningaaki inanon te tua aei bwa e na karaoaki te maroro ke te onono ke baikara riki nako iai. Ngaia are ibukin anne ao tia tauraoi nakon ara bwa are iaon ara Ota Beba.

Kiraaka : Moan warekan te Biira, te Biira ae te Phoenix island Protected Area Conservation Trust Rebill Bill 2022.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

PHOENIX ISLAND PROTECTED AREA CONSERVATION TRUST REBILL BILL 2022 (1ST READING)

Tibiika : Ao te Biira ibukin te Phoenix Island Protected Area Conservation Trust rebill Bill PIPA 2022 e na warekaki te moantai ao I a butiko te Minita are ko katabeaki iai Hon.Ruateki Tekaiara ao ko a kanakoa am maroro iaon am Biira.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao imwain kanakoan te maroro Madam Speaker ao I a tia bon anga moa te bwana ni kamauri ni mwaitoron te tawanou aio, I a reitai ma kaain au tabo ni mwakuri ae te MELAD ma te rabwata are e mwakuria aio te AG's Office ao n raonaki ma kaain ara abamwakoro ae Marakei n raonaki ma tariu ae te Tia Tei ni kamaura moa te Auti aio n te tawanou aio n aran Iesu Kristo ae ara Uea kam na bane ni Mauri.

Madam Speaker I kukurei n tabeka au kaoti te Biira iaon te Ota Beba nambwana 7 ao e kangai taekana. Bwa te Biira ibukin kamaunaan te tua ae te PIPA e na warekaki n te moantai. Madam Speaker, te PIPA are e moan katabwenaaki iangoana ni 2006 ao ni kamatoaki bwa te Marine Protected Area ao n riki bwa te okai ni marawa ni 2008. Ao mai ikanne are e a karakaaki naba tiaina ke ana EEZ man 4007,112 square kilometers nakon 4008,250 te square kilometer. Ao te tabo anne are e a rabwati naba 8 islands te naan atoll islands. Iai uoua submerge reef ao te 14 are n te *underwater sea mount* n ana boarder te marine area.

Mai ibuakon waniua aba akanne aika a kamoanaki aikanne ao bon ti teuana ae maekanaki bwa Kanton irouia Taan Mwakuri n te Tautaeka ao Ekaretia tabeua ibukin buokan tararuan te Aono n Rawaki. Man 2010 ao e a biriakinaki iangoana ma arona bwa e na riki bwa te World Heritage Sites ao mai ikanne are e a kainaki naba tea kawa iai. Ao riki bwa te note take zone n 1 n Tianuare 2015. Ao e a kamatoaaki ni kamatoaaki bwa e na akea te akawa ma mwakuri ni iowawa nakon te reita ni maeu n te aono aio ao n tiatianaki aron te rinnako iai.

Te Phoenix Island Protected Area Conservation ke te PIPA Trust Act 2009 e kateaki e a tibwa kateaki te tua anne ni 2009 ibukin kaetan kawaia kaain ke te naan Board Directors ni mwiokoaia iaan te tua aio ni kaineti ma mwakuri ni kamanomano n te aono ae te PIPA.

Te PIPA ke te conservation Trust Act aio e kateaki ni 2009 ao e noraki bwa iai katamaroa aika a riai ni katamaroaki iai ae e a manga oneaki ni katamaroaki riki te onono ni 2019 are aranaki bwa te PIPA amendment Act 2019. Aio te tua are te tua aio are e buokia ni katea te Trust Fund ibukin mwanekakin mwakuri ni kamanomanon te Aono n Rawaki.

N te tai aio Madam Speaker ao imatang Kiribati ao tia karaoa te rebill PIPA conservation Trust Act ae ngaia ae kanoana inanon te tai aio. Bwa e nori ate Tautaeka man 2020 ao e noora riain kamaunaakin te tua aio ibukin uarokoakin ao kabuburaan riki te kabwaia nakon te nati ni Kiribati. Ao inanon mwakurian akanne man te ririki 20220 ni karokoa te tai aio n te bong aio ao n te aoa aio ao n te miniti aio ma te tekan aio ao e a tabekaki bwa te Biira aio ao ni kaweneaki imatan te Auti ibukin kamaunakin te tua aio bwa e na katanemwaneka te bitaki ibukin kabuburaan riki te kabwaia nakon te nati ni Kiribati.

Ngke e moan kateaki te PIPA ao e kateaki ma te kantaninga are e na bwaro te kabwaia man te kainin nakon te nati ni Kiribati iaan te conservation agreement ke boraraoi ni kamanomano aio imarenan te PIPA Trust ma te Tautaeka ni Kiribati ao iai mwaane ni kabomwi are e riai

ni kaokia te rabwata aio nakon te Tautaeka ni katoa ririki, ma ni moan kainan te PIPA ao e noraki aki koron nanon te boraraoi imarenan te rabwata aio ma te Tautaeka ni Kiribati n te maan ae kan bwii te ririki. N ara kakae ao n ara ribooti ae ti reitaki iai ma ara rabwata aika a riai ni buokira n tebetebeke ae te Tuna Working Group ao oti iai bwa e a tia ni bua ke ni bua ana karekemwane Kiribati man kainakin te PIPA ae $8.4 te mirion ni katoa ririki.

Man te ware aio ao ti kunea ngkanne bwa n taraakina ngkanne ao e boou iaon te kamatebwai aio ao e karaoaki ao ti kona ni kunea bwa ai $67,200 te mirion ke $67.2 te mirion ae e a tia ni bua man kainakin te PIPA man 2015 ni karokoa te tai aio. Ni iterana teuana ao mwaitin are e a tia n reke iroura nakon te PIPA ni implementation ke te Bill man 2015 nakon 2022 bon ti te mwaiti ae $4,62,543.32 ke $4.60 te mirion. Te $4.0 ni mirion aio are ngaia ae kabuta te bill n aron booia Taan Mwakuri, boon auti ake a kateaki ma bwain nanon te Auti i Kanton ao ai bon ana mwane ni mwakuri te Bill ke ana operation cost.

Ti kunea man aio bwa e titebo ma e a tia ni bua te mwaiti ae $63 te mirion te net loss. Raon aio ao ti temanna ataein Kiribati ae e funded bwa e na study man te PIPA Trust ti temanna. Are nanona bwa mwaitin ae e a tia n reke iroura man kainakin te PIPA bon ti 6% man te mwaiti ae bon riai n reke iroura ae ti kona n taekinna bwa 94% ae bua mai iroura man kainakin te PIPA inanon 8 te ririki. Ibukin te katamaroa ao nakon tein te rabwata ae te PIPA ae ngkai ao e noraki riain kamaunakin te tua aio ibukin kaukan kawain te restructure ke te onono nakon teina ae ngkai. N te kibu ae section 6.2 n te constitution agreement ao e matata iai ae kangai katabuakan te mwauri n akawa n Aono n Rawaki are e na roota marin te PIPA. Ike e a ria ni kamaunaan te tua aio imwain waakinan katamaroa nakon te Aono n Rawaki.

Te bitaki e na karaoaki nakon te PIPA bon ti te MSP ke te Marine Spatial Planning. Te onono are e na kariaia te development nakon tea ono aio nakon tea kawa tourism ao a mwaiti riki, ao man tiku ni kamatoa naba te conservation n te PIPA. Iai te katoto teuana n aekakin MPA ao teuana te aba teuana ae irarikira Cook Island. Ao aron ana MPA te Cook Island e aranaki bwa te Marae Moana kanga bon aron naba ara PIPA ni kaokorona. Ma kaokorona e fully owned ke e bon bwaibwai iai kaain te cook island.

Iai naba ana tua ao ana baba n tararua ke ana Kauntira n te Marae Moana Council are e kaainaki irouia Ruaman bon kaain te aba. E kaainaki iroun te Prime Minister te Leader n te Kaitara ao te naan NGOs iai naba advisory committee, ae bon Taan Mwakuri n te Tautaeka. Kanga e bon rangi n identical raoi ma ara

PIPA ma bon ara koraki ake bon ara Taan Mwakuri aika a ibuobuoki ni katea te rabwata aio. Are nanona bon ngaira ara aomata are e nako ni katea aia PIPA ke aia Marae kaain te Cook Island anaa rabakaura.

Aio teuana te tamnei ae korakora katamaroana man te full local ownership irouia kaain te aba n te MPA ao e kariaia bwa e na karekemwane at the same time e na conserve ke e na katani taabo ake e bon riai ni kamanoaki. Aio kanga bon te win win in structure. E bati riki kabwaiaia aika a reke nakoia kaain te aba n aron ae provide te job opportunities nakoia kaain te aba ao e karekea mwaitin te mwakuri ao a bati riki.
E a tia ni kamatebwaiaki aron te bitaki aio iroun te Tautaeka ni ikarekbai ma taan rabakau mai tinaniku ao e noraki bwa bitakin te PIPA man full no take zone nakon te MSP ke te Multy Purpose Zone ao e noraki ni kamatoaki bwa e mwakuriaki uarokoakin te benefit nakon te nati ni Kiribati.

Madam Speaker, man taeka aikai ao I kukurei n taekinna bwa iai te kantaninga bwa kinakin te PIPA bwa te world heritage e na kona n tiku n arona ma aio ai kanoan mwakuriana ma ara tabo ni mwakuri ao ake a rekereke ma aio ni ikotaki ma te UNESCO.

Uoua e na keerake te karekemwane man te PIPA ao ni mabiao riki iai te nati ni Kiribati n aron are ti katerea iai te loss ke te net loss $63 te mirion man tein ana karekemwane ae ngkai nakon mwiin te kamatebwai are e karaoaki.

Inanon te maan ae kaan 10 te ririki ao bon ti temanna ataein Kiribati ae kareireiakaki man aio ao te kantaninga bwa e na bati riki ataei aika ana mwanenaki reireia man karekemwane ngkana arona bwa e a bon okira Kiribati te babaire iaon te PIPA ao n aki manga karini iai bwairia inanena man eena ana babaire tei Kiribati.

Te PIPA bon ara bwai ao ti inaomata ao bon ngaira naba ae ti na rootaki naba ngkana iai te kabuanibwai nako iai. E na rangi ni katangi nano riki ngkana iai te kabuanibwai nako iai ao ai ngaia ae tia bon kukurei n tararuaia man barongaia nakon ara kabanea n tamaroa bwa are ti ataia bwa ti na manga kabuanibwai ngkana e aki raoiroi ara baronga ma ara tararua, ma e a bon rangi ni katangi nano riki ngkana arona bwa e korakora te kabuanibwai man aia tokobito ianena ke ae ti aki kaain Kiribati.

I kan quote te taeka teuana ao te anene ae kangai '*bwa ike e mena iai am bwai ao nanom e iriria man babane iai*' te kantaninga Madam Speaker bwa te Leader ao kaain te Kaitara ao Taan Tei ni kabane ana bane n ota n nanon aio. Man taeka aikai te Tibiika ao I a kukurei ngkanne n tabeka te Biira ae kangai

taekana iaon te Ota Beba. *Bwa te Biira ibukin Kamaunaan te Tua ae te PIPA e na warekaki n te moantai.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa moa nakon te Kaitara bwa ti na ongora ana kaeka nakon te Biira ao I anganiko te Leader n te Kaitara ao bon te Tia Tei mai Abemama Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ti kaitaua te Minita n ana kabwarabwara iaon ana Biira are kamaunaan te tua are e katea rabwatana te PIPA Conservation Trust ke te rabwata are ngaia ae mwiokoaki bwa e na mwanena kabutan ana aobiti te Trust tararuan te PIPA ao mwakuri riki are a oti iaon te tua anne. E rabwa te Minita ao ti karautaeka n te tai aei bwa ti aki boraoi ni iango ma te Tautaeka iaon kamaunaan te tua aei n te tai aei. Ao aikai bukina.

Teuana moa, te bwai n aron ana kabwarabwara te Minita, kaukan ara okai ni marawa e noora ngkai riaina te Tautaeka bwa e a kainnanoaki te karekemwane riki ae e na rangi n n rawata.

Te okai, tera te okai? I taku bwa a nang ataa nanona kaain Onotoa. Te okai kanga bon te Tania ko katuka iai te bwai ae ko na nang kainnanoia bwa ngkana e roko te rongo ao anne ngkanne te tabo ae kona kawaria ngkana ko a kainnanoia.

Ara okai ni marawa are te PIPA. Anne ara Tania ngaia e aranaki bwa te Okai ao n te tai aei e a noora riaina te Tautaeka bwa e a roko te rongo bwa e nang uruakaki te okai bwa e a kainnanoaki te mwane bwa e aki tau ana karekemwane te Tautaeka ngaia are e nang uruaki ngkai te okai bwa e nang kanaki kanoana. Anne kanga te koaua ae e a mena ngkai iaan uotaki te Biira aei ngaia ti aki kariaia ma ngaia. Bwa are ibukin ae tao ngaira ti taraa tao ara taratara e a nang ananau riki tao nakon te Tautaeka. Bwa are aei te okai ngaira iroura e taku te Tautaeka e nang tiraua te mwane e nang tiraua te mwane ao e aera ngkana e a tiraua kanam ao ko nang kauka am okai. I taku bwa aei e ota iai te botanaomata bwa ko aki kona n okira am okai ni kaukia ni karokoa te tai are akea kanam, ke tera are kona kainnanoia are ko bon kakawakinna an okiria bwa ai akea moa ngkai inanon baira man an kauka te okai anne. Ao aei I taku bwa te koaua ae ngaia ae ti mena inanona ngkai bwa ti tauaninne ngaira man ara okai. Ao ti aki tauaninne man ara okai ibukia tabeman bwa ngkana ko katea am okai, ao aki kateia ibukia tabeman bwa ko bon kateia ibukim ma am utu.

Ngaia anne ao tao anne ae kaokoro iai ara koaua ma te Tautaeka. Bwa are kanga ti tuai ngaira iroura n ana taetae te Tautaeka ae e a rangi n tiraua te mwane ao e aera ngkai ti nang urua ara okai. Anne raoi te

koaua a tuai man noraki uaan ana karekemwane te Tautaeka are e aki toki n taetaekin. Ao ngkai ti nang okira te okai titebo ma tia moanna n taningaroti tia aki ewenako ngaia are an kauka te okai anne bwa are tia kua n nako ni bwaka. Anne te koaua ae ngaira ti kaokoro ma ngaia.

Bwa ngaira ti tangiria bwa e na kakamwakuri te Tautaeka bwa e na ewenako ao te okai e na katukaki n arona. Ma ngkai n aron ae e a tia ni kabwarabwara te Minita ao e kakoaua bwa e a roko te rongo ao e nang uruakaki te okai.

E ununeakinaki naba te mwane bwa are e a bon akea te mwane ae reke bwa ti iraua ane $5 te mirion ao tao N na kaeta ana ware te Minita bwa e taku bwa $4 te mirion ma $5 te mirion are e reke irouia ao ti nang kaitau nakoia te weight foundation ao ocean five bwa ngaia ake anga $5 te mirion ibukin kabutan te PIPA tararuan te PIPA kabutan ana aobiti te Trust ao bwaai riki are ngaia ae e a tia ni mwaneweia. E mwaninga ni mwanewea are bring PIPA Home teuana naba ana waaki te Tautaeka are kanoan naba te mwane aei ae I taku bwa e a karokoaki n te aono aei kanga te kabwaia anne. I taku bwa iaon Tarawateinainano ma Betio ao Tarawateinaieta ao anne kanoan naba are te reirei are e a oki iai temanna ma ana beba n te Marine ao te kananokawaki bwa are e tuai kona ni kabongana bwa akea te tabo moa ae e na kona ni kabongana iai rabakauna anne, ma e rabwa bwa are e reke naba buokan te Tautaeka n tibwangana ngkai ae mena iai.

Te mwane, ao ti na titiraki bwa antai tabena karekean te mwane? Antai tabena karekan te mwane? E rangi ni mataata bwa taben te aomata are e tararua te Trust e aranaki bwa te Executive Director ngaia tabena karekean te mwane. Ao I taku bwa mai moana ao e aki teke te takete mai iroun are e moan tekateka n te kain tekateka ao tao ngaia are e bon bae n ataa te rongorongo kaain te Tautaeka, a ngare te Kauoman ni Beretitenti bwa are ngaia are e tekateka n te kain tekateka anne e aki teke te takete are te endowment level are e kantaningaaki. Bwa anne te kanganga ae ngaia ae uneakinna ngkai te Tautaeka e bon roko man ikanne ao anne katabeana ao katabean te Executive Director ao antai riki akana imwina anne te kanganga $5 te mirion are e reke. Ao I bon kan taekinna naba bwa n aron are I a tia n taekinna n taai aika nako bwa te mwane naba aei e bon reke naba ni korakoran te Beretitenti n te tai ae nako. Bwa bon ngaia ae nang korakora ana mwakuri iaon aei bon ngaia ae ma maroro ma nakai bwa are bon ngai ae iriria bwa kaain ana tiim. Ngaia anne ae I taku bwa ngkana ti na titiraki bwa e aera e nang uarereke te mwane. Ao I taku bwa a bon riai n titirakinia kaain aia mronron.

Ma aei te kanganga n aron are e mwaneweia te Minita, ma te bwai ae e nang kakawaki bwa tera ibukin

Kiribati. Ao e koaua bwa te bwai ae ti tangiria bwa te kabwaia ibukin Kiribati te Tautaeka n aron ngaira kanga ara kabwarabwara are kanga e nang urua te okai ngaira iroura e nang kakawaki te PIPA, bwa te PIPA a tia n taku taan rabakau bwa tao ibuakon bwaai akana a rawata ao a tia n taku taan rabakau bwa ana tabo ni kabung te ika ni marawa. Ao tao ika ni marawa ae a moanna naba ni uarereke mwaiti n te betebeke ao n te aonnaba.

Te ika ae te ika ni marawa ai ti ngkai ara marawa n te betebeke ae e bon nang rawata naba mwaitin te ika iai mwaitin te ika ni marawa iai. Ao tao iaon naba kawaina ni uauarereke ao anne are bon iai tabeia are a tatara te itera anne. Ma te bwai ae kakawaki bwa ngke a tia n taan rabakau n tuangira bwa te PIPA teuana naba te tabo ae e a kaa bung iai te ika ni marawa ao e aera bwa ti na urua te tabo anne. Ao I taku bwa aei kanga e a manga aki botau ana kantaninga te Tautaeka ae kakaraoia ae e nang tikiraoi ana waaki te Botaki n Akawa ae tararua raoi marin marawa, ke taari ibukia ara botanaomata bwa ana aki bane. N aekakin ngkai iai tain kam a kakauringaki aomata bwa kam nang aki moa ana te ikarii ke tera riki. Ao anne bwa bukin tera, bwa ti aki tangiria bwa e na bane te ika aei n taai aika ana roko bwa e na tiatianaki. Ao ngkana iai taeka n rongorongo ao aei naba te tabo ae a kabung iai te naan ika ni marawa. Ao te ika ni marawa ao tera te bwai ae te ika ni marawa. Ao kai aei ngaira ara koora ngaira kaain Kiribati bwa ngaia ae reke iai ara mwane ae bon ti ngaia ara karekemwane ae ngaia ae mwamwanena ara kataumwane ni katoa ririki n aron are e a bon kabwarabwaraaki.

Ao ngkana arona bwa iai ae tuangko bwa e nang tiraua am koora aei ao ae e a bwebwerake ikai, tera ae kona riai ni karaoia. Ko na nako ni urua n ekeia ao n anaia n teuana te tai bwa e aoria ke tao ana roko tabeman n anaia ao ana uotiankoa bwa kaubwaia. I taku bwa aei te kantaninga ae ngaia ae ti aki boraoi ni iango ma te Tautaeka. Bwa ngaira iroura ngkana ko ataa te tabo ae kanga e na reke iai kabwaiam, kona kawakinna. Ao e a bon ataaki te rongorongo n te aonnaba bwa iai taan akawa tabeman ae taan abuabu, tao kaain Europe tao e a bon bane te ika ni marawa man aia marawa mai irarikia bwa are a bon nako naba n akawaia ni karokoa e bane. Ao e aera e bane bwa are e aki tiatianaki ao akea te tabo are a kamanoaki iai.

N aron are iai taai are ti kamanoi iai ara ikarii ao anne ngkanne ngaira tabeaiangara. Bwa are anne kamaunaan te tua aei ibukin kaukan te PIPA. Ao ngkana arona bwa e nang reke te kanganga bwa a nang aki kona ni kabung te naan ika ni marawa bwa are e aki reke aia tai bwa a bon abutaki naba tao a nang iangoa aron karikan kanoaia abutaki naba n te karaun ni uotakinakoaki, e aki reke aia tai. Ao tao ngkai tao eti

bwa aei te tabo ae e nang mari ao ti ongongo irouia taan akawa bwa arei raoi bon nnen te ika ni marawa ao taan akawa a nang tangira ikekei.

Ngaia e bon korakora te tangiroa ngke e kainaki ao e bon ataia te Tautaeka n te tai arei bwa e rawata te tangirooa. Ngaia are iai iaan te boraraoi ae te Conservation Agreement mwakorona are te kabomwi. E aranaki bwa te reverse license bwa ngkana e kakoauaki bwa e bon rootaki te karekemwane man te akawa ni kainan te PIPA ao iraua mwaitina taben te Trust te rabwata anne bwa e na kabomwi nakon Kiribati. Ao ngaia ti ataia bwa e aki tau ana mwane ao ngaia ti kaokiokia bwa antai tabena karekean te mwane, antai tabena. Ao anne te bwai ae ngaia ngkai ae e a uneakinna te Tautaeka bwa e a bon akea te mwane man te PIPA ao e nang riai ni kaukaki. Ma I taku bwa e nang memeere te taratara n te itera aei bwa te Tautaeka e nang tangiria ngkai bwa ngkana tao e a uki ngkai te PIPA ao n ana kantaninga e a bon buburakaei naba te karekemwane.

Ngaia are I taku bwa are iai angan karekean kanga te tibwatibwa n te betebeke ao I taku bwa e aki kona n are e a reke naba iroura n te tai ae tawe te mwane anne ao kanga akea naba te quarante bwa e na raka tibwara man kaukan te PIPA. Ma ti na noria n taai aika ana roko ao ngkana aei te kantaninga ae anganiira te Tautaeka bwa e nan ang tiraua te mwane, e tuai taekinna e ti taekinna bwa $8 te mirion ni katoa ririki kai ti aki naba te mwaiti ae e nang buburakaei. Ao ngkana ko kabotaua anne ma te kanganga ae e na kona n reke n taai aika ana roko ngkana e a bane te ika ni marawa bwa a bane n roko taan kuriia bwa are e a kaukaki, e a uki e a bwaranikauee te PIPA a kaman tataninga taan akawa itinanikun te PIPA bwa n te te tai are e uki iai ao a bon roko naba ni kabwarua ao e kona n reke are a bon akawa naba.

Ti aki kona n tararuaia bwa are ti bon ataa ara kanganga ngkai akea ara barebooti, akea ara observers iaon te naan kaibuke ao ti nang kanga ngkanne n tararua tea kawa ikekei. Ao aei te bwai ae ti raraoma iai bwa ti aki kona n tararuaia ao ti na kanga n ataia bwa a bon akawa raoi bwa are ngkai e aki tianaki naba te kona bwa are e a nakon te bong n akawa. Ao ngkana a nang roko ngkai te naan kaibuke ake a rangi n abuabu ti aki kona n ataia bwa iraua ae a kona n anaia n tebongina. Ao anne ngkanne tabeaiangara bwa ngaira iroura e rangi ni memeere ngkai tao te taratara n ara koaua bwa e a ti taraaki ngkai tao iraua te ririki, ao tera ae e n ariki n taai aika ana roko.

Ngkana arona bwa e a uki te PIPA ao ti aki ataia bwa e a tia ni uki ke e tuai. Ma ngkana e a uki ao ti nang kanga n tararuaia ao ti nang kanga ni kamanoa te tabo ae a kaabung iai te naan ika ni marawa. Ti uringa te maroro n taai aika nako iaon naba

aei kanga ni maroroakinan te Biira teuana iaon te akawa. Ao iai ana uneaki te Tautaeka ae e kangai '*bwa ti nang iranna bwa kai te ika anne ti aki ara ika bwa e aki tiku n ara marawa ngke tao e tiku riki n ara marawa ao ti na kawakinna bwa e a mwainging te ika anne e a manga roko bwa aia mwane kaain PNG, kaain Naurua kaain ia'.* Ao ngai irou aei I nanokawaki iai bwa are ngkana anne bwa e na reke maeuia naba ara botanaomata e aera bwa ti na manga taraia bwa antai riki bwaau bwa ana manga mabiao, kanga ngkai ti a nang tauaninne bwa akea riki ai bon ti ngaira. Ao ngkana arona bwa ana mabiao tabeman naba tao ni uaan arokara, e raoiroi riki ae ti koreia ni kamatea nakon are ana reke naba kabwaiaia naba tabeman iai. Kanga anne te koaua ngaira kanga aekakin te katoto anne.

Ngaia ae ti tabeaianga iai, ao iaon ngkanne tao tibwangan te trust tao anne te Trust ngaia ae e a tia ni katabeaki. Iai te boraraoi are kanga e na kamaanaki riki te tai n tarataraaki aron rootakin te karekemwane man kainakin te PIPA ao iai naba kanoan te boraraoi bwa taan rabakau ake ana kateirakeaki kanga te Tuna Working Group are e na mwaneweia te Minita ana riai ni bane ni boraoi kaain te Trust ke te Trust ni kabane bwa anne ke aikanne aomata ae a nanoraoi bwa ana waaki. Ngke e a karaoa aei te Tautaeka ao akea kanga aia raa tao aki reitaki ma te naan Partners ngkai ke naake raora n tararua te PIPA n te tai aei aki reitaki ma ngaia. Ma a waaki ao angania are e bon kabwarabwara naba n te maroro iaon te Biira n Onono ngkoa iaon Tuan te Akawa. Ao e kangai bwa ti a tia n angania ao a rawa ni kabwaka mwane. Bwa e titebo ngkai ma e a mangaongao te kantaninga bwa antai nakanne, bwa te rabwata ae e na kabwaka te Trust. Antai kaain te Trust? Te Tautaeka, ao rabwata ake uoua te Conservation International ao antai are te rabwata are teuana ngkoa are te New England Aquarium. Tao ngkai iai te bitaki n anne. Ma aikai te Trust ao te Tautaeka e titebo ma ti aki ngaia kaain te Trust bwa e a kanga ao ti a tia n angania ao a rawa. Ma I taku bwa ti a tia naba n aki karaoa tibwangara iaan te boraraoi aei bwa ti aki n ae tia bon karaoia naba ao aki. Ao ngke ti a tia titirakinaki bwa e kanga n reke ami ware anne, ti aki kan kakaboa. Ti aki te roko n te kabwarabwara. Ao anne are ngaia ae e a kauekea nanon te Tautaeka bwa ti a kauka te PIPA bwa akea manenana. Ao I taku bwa anne e nang memere te taratara ngkana ngaia anne bwa e nang kaukaki bwa ibukin ae ti a ribaia imatang. Bwa ngkai naba kanga e a moanna n reke bannan te Tautaeka aei bwa kanga e nang riribaia imatang. Ao are e bon matata bwa antai aika tao bon te mena naba ae eti naba bwa antai ae e nang roko ni babaire ikai. Ma are aikai moa raora moa n te tai aei ao ngkana iai angana ao ngaia ti na bita tein te Trust bwa a nang akea bwa ai bon ti aikai ao tao antai riki.

Anne e kona ni karaoaki ao e na aki mauna rabwatana te Trust. Bwa ngaira iroura te rabwata aei e nang kakawaki bwa ngkai ti teimatoa ni uneakina are ngkana anne ana uneaki ngkai te Tautaeka bwa $60 tabun te mirion te mwane ae e a bua ao ai antai ngkai ae e nang kabooa mwiina. E aki riki tamaroa ae ti katuka te Trust ao ti tuanga e na riai ni koro te mwaiti aei nakon ae ti nang kamauna ngkai ao ai antai ngkai ae e na kabooa mwiina anne ngkana arona bwa aei bon te koaua bwa bon te ware aei ae ngaia ngkai ae ti ununeakinna.

Bwa are bon aei taben te Trust bwa bon aei te kantaninga ngke e kateaki bwa ibukin ae bon raraoma te Tautaeka ao I taku bwa a bon ataia bwa bon naake a mena n te tai arei bwa e rawata te kauntaeka. Ao n tokin te tai e a rau te nano bwa bukin ae e na iai te kabomwi ngkana iai te bua ke te mwane ae bua man te karekemwane. Ma are iai kawaina ao e titebo ma e aki naba nang iraki kawaina.

Ao ti nang kariaia bwa e na riai n reke kabwaiara man kaubwaira ngkai. Ngaira ti boraoi ni iango anne ma are ngkana iai moa kanoan te tua ke te boraraoi ae ti kabaeaki iai e nang kakawaki bwa ti na iria. Ao ngkai ti nang kamauna te Trust ao e titebo ma ti nang ienikuri a tia ni bane ni barongaaki ngkai kanoan bwaai aika ana riai ni barongaaki n te Trust. Akea ae e a tia n taraaki bwa akea te kanganga ae e n ariki ngkana e a waekoa ngkai ni kamaunaaki anne naba te titiraki. Ao I taku bwa te bwai naba ae ti nang nanokawaki iai bwa ti karaoia n arona aei ao e titebo bwa ti a tuanga te aonnaba bwa ngaira aei arora. Ae ngkana ti aki kukurei irouia raoraora ke imatang ao tao iai riki reeti ae tatangiria ao an bon kammwaaneko ao tia kamauna aei ti aki bwaina aei.

Tera ngkanne aron taraan Kiribati tao ibukin iango ake ti na kainnanoia tao taan roko tao ana buokira tao ni invest ke n raa. Ti taku bwa e nang moanna ni mabubua ngkai taraara ao a nang moanna ni kangai, tai nang onimakina Kiribati bwa ngkana e taku bwa e nang bon aki ao e a bon karaoa naba ana mwakuri ae e aki naba ira aron tuan te boraraoi are ko a tia n tiainaia ma ngaia. Ao I taku bwa aei teuana e rangi n high ngkai te sovereign risk bwa ngkana iai ae e kan invest i Kiribati ao e nang moanna ngkai ni mamaeka te aekaki aei.

Ngaia ti bon bubuti bwa e na karaua raoi ni barongaaki aron aei bwa ngkana iai ana iango te Tautaeka e a karaoia raoi ao ngaira iroura e a nang takaka ngkai. E titebo ma e nang takaka taraana iroura e a rangi n takaka n aron ana waaki ngkai ae ti nang rebill ti nang kamauna. Ao tao te bwai moa ae e na riai ni karaoaki, ngaia tia bobooti moa kaubwain te Trust ao tera tabena baena ma tera ao e kanga taekan ana mwane te Tautaeka ke Kiribati are n te Trust. Tao bon aikanne are ana taraia ma

ngaira iroura e rangi n takaka. Kanga e riai moa ni karaoaki arei ao imwain ae e nang kamaunaaki.

Ao ti teimatoa n ara koaua are ti moan Point of Order iai te Tibiika bwa are ngkana arona bwa e rin ngkai n arona aei akea te ribooti ao e kabaeaki te Board iaan te tua bwa e na riai ni karokoa ana ribooti. Ao ngkanne e titebo ma e na akea nanon te rebill aei. Ngaia are anne bwaai aika ti tabeaianga iai ao Kiribati ngkai e nang moanna n aki onimakinaki n aron ngkai ana waaki. Ao tao aei teuana a tiraua ae ti a tia ni ununeakinna ni bong aika nako e nang moanna ngkai. E a kinaaki Kiribati ao I taku bwa e a moanna ni kinaaki Kiribati ma ti nanokawaki bwa tein ngkai kinakina ti aki n aron ae ti kantaningaia. Ti tangiria bwa ti na kinaaki bwa ti na onimakinaki bwa ngkana iai ae ti kan kakaaia raoraora aika ana irira n ara waaki aei bwa te karekemwane ibukin arei ao arei ao te bwai ae ti karaoia ngkai nakon te PIPA Trust e na karika te raraoma irouia naake tao ana nang tangiria n ikan reitaki ma ngaira iaon karikirake aika a kakaokoro.

Te PIPA tera ana kantaninga te Tautaeka ngkana e a kauka te PIPA ngkana arona bwa e a boo te akawa ni bwara ni kaue inanon te PIPA ao tao 10 ke iraua te ririki imwaira ao e a noraki bwa iai rotakin te tuna ao e na rotaki ara karekemwane ao ngkai kanga ti a bon mamataukiroi aron ana mwane te botannaomata ao aron te bai aika ri riki n te aonnaba ngkai ti nang kan ian ara mwane n Tania ma n aron ae e a tia ni kabwarabwaraki marurungina ao mamarana e a nakon aron bwaai aika riki n te aonnaba ae akea te bwai ae ti kona ni karaoia nako iai ao anne tao ai te tina n okai ngkanne anne.

Ma ti na riai n rawata riki ara okai irarikin anne bwa are anne tao ai bon te kabanea n okai ae ti na manga urua ngkana arona bwa ti a tia n uru aikai ao aikai ao aikai ao bon te rongo e bon teimatoa ao ti na manga urua anne. ngaira ara koaua bwa oin te kangaanga ae ngaia e a karokoira n te Biira aei n aron ana kabwarabwara Te Minita ae ti a rokon ngkai n te bong aei n te aoa aei bon te kangaanga bwa e a bon rawata ana kangaanga n te Tautaeka ibukin ana karekemwane ao a teimatoa n taetaekinna bwa e nang tiraua te mwane ma I taku bwa te botannaomata a bon ataia naba bwa tenan kangaanga ae a teimatoa nonori ao ni kaitara mangaai te bwainaoraki e tatare ao e taku Te Minita bwa e tiatianaki bwa e aera kona tiana te bwainaoraki ae nang kakawaki ibukin maiun te botannaomata. A moanna n tianaki bwaai ao ngaira iroura a tianaki bwa e a karaurau bwa mwina e nang rawata te kabanemwane e aera e a tautaui tenan mwane Te Minita n te mwane bwa mina e a nang ngkai e a nang tangiria bwa e nang aki bubura ana *deficit* n tokin te ririki ao ngkana e na kona n aki reke te *deficit* e a rangi n tikiraoi riki ma ngkana a

rotaki tenan bwaai aika kakawaki ibukin te botannaomata bon te bwai teuana anne tiaki tabe n anne ma ti iango ae na Tamaroa ara ware. Ao I taku bwa bon ata Te Minita bwa are bon ngkana e noria bwa e nang moanna rorotaki e a nang riaon te kabanemwane ma are bon anne tabena e a taua naba e a tau moa kam a rangi ni kabanemwane ao anne bon tibwangana ao bon tabena ma n tabetai ao a bon tangitang naba ana Minita ao e nang kanga ao are e tuai n ruo te *warrant* ke manga tauaki moa te mwane ao a bon ataia bwa I taku bwa aikai kangaanga ngkana e reke ngkana e a roko te rongorongo ao ngkai ti nang urua ana Okai Kiribati teuana ae rangi ni kakawaki ae te Okai ni marawa are ngaia ae teuana mai iai tibwangana kawakinan te kaubwai are ngaia ae rereke iai maiura ni katoa bong are man te ika ni marawa ae ngaia e reke iai ara karekemwane man te akawa.

Bwa ngkana akea ara ika ni marawa akea ae kan akawa n ara marawa ao akea ara karekemwane ngkana akea ara karekekemwane ao a bane ni manga rotaki riki te rotaki riki ae nang kakaiaki nakon ae ngkai ae ti a moanna n noria kanikina ae e a kan moanna n roko te rongo ao anne ngkanne. I taku bwa anne raoi oin te kangaanga ae ngaira e karokoira n te Biira ae iaon kamaunan te Tua aei ao man taeka aikanne te Tibiika ti karautaeka bwa ti aki boraoi ni iango ma ana iango te Tautaeka n te tai aei ae na kamauna te Trust ae ian bukina are ke koaua ake e a tia ni mwanewei ao ti kakaitau riki nakoia raraon Kiribati ake a tia ni buokia ibukin tararuan te PIPA ti kaitauia taan tararua te PIPA Taan Mwakuri ake a teimatoa ni kabanei korakoraia ibukin tararuan te PIPA ao ti na bon teimatoa ni bubutia te Tautaeka bwa e na bon teimatoa n tararua te kaubwai are n te PIPA bwa e na aki anaki n teuana te tai ae na rotaki iai maiua kain Kiribati n taai aika na roko ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne te maroro I kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Abaiang e a kaman tei baim Hon. Dr Kautu Tenaua e nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e rabwa Tia Babaire ngkai ko anganai au tai bwa N na maroro. Te Biira ae moan te kakawaki aio ao I reita are e a tia n taekinna ara Leader are tiaki butimwaia moa n te tai aei. Tia Babaire e kaokai nakon te ururing naba n aron ana kaukuki Te Minita are e taekinna bwa kanga te taeka tao n rabakau teuana ma e kauringai n te tai teuana ae kangai ana taeka ike mena iai kaubwaim e na bane naba nanom n tobwaia. Te kaubwai te Tia Babaire ao tao e moa man te mwenga naba kanga ko uringa tao te aine ae titiraki taiaoka e mena iaa te bauti ko mena iaa ngkoa ara bwai are n te ati arei iai rokan te ati arei iroum ke akea. Te bwai ae moan te kakawaki te kaubwai arei te Tia Babaire bwa are e rota maiun te botannaomata are te utu arei ao anne ngaira ngkai tabera kaaro ngaira ti na taraia naba bwa e na aki

tare te kaubwai arei ke te boutokan te maiu arei. Tao bon te titiraki bwa tera ae riki n te tai aei bwa ngaia e teretere mai iroun Te Minita bwa e kainanoaki te mwane ao te mwane te Tia Babaire ae te mwane tao 8 ke 9 n te mirion n te ririki ni kaitaraki te motinnano te Tia Babaire bon te akea.

Ma mwin te urubwai te Tia Babaire e na rangi n abwabwaki anne te kangaanga bwa e kanga n reke aio kai ko a tarataranako kai moanna ni kaikoiko e reke aio man te takaka ni babaire te Tia Babaire bwa bukin tera n te tai are ko iango iai ko aki iango n te tai arei bwa te bwai ae bane am iango iai rokom n te kaintekateka arei bon anne. ngaia are ko takaka ao e na reke anne e na reke anne ao e na reke naba anne ao ngaia are a roko aia koraki ao a nakonako inanon te Maneaba ao akea aia bebwa ni kataumwane bwa ibukina bwa are bon akea bwa bukina tera bwa a titirakinaki ao iraua ao e na reke te bwai arei ao iraua ami kabanemwane iai bwa akea bwa ane e a karaoaki ane karoaki ane ngkai ti tarebonia kain Tarawa ao e a reke naba, ao ai anne ngkai ae kairira nakon te kangaanga ae korakora te takaka ibukin kakioan maiuraoin tei Kiribati? Tiaki rokom n te tabo are ko tangiria.

Eang te Tia Babaire ao iai te taeka naba teuana e kanga reken te bwai arei e na reke man te *sit by crook or by hook* e ngae ngke kangai *by hook or by crook* bwa are e a roko n te aekaki anne Tia Babaire ngkana e bon bane nanona n te bwai teuan ao ko aki naba man tabe naba ma tera Tia Babaire ao ae ti a noria ngkai ti a nori mangaongao ibukina bwa am iango e a bon bane naba n te bwai ae ti teuan reke te bwai arei iroum e aki akaka bwa e na kanga n reke ao ngaia ti a reke n te kangaanga ti aekanako te okai ao e taku temanna inanon te mamaroro n te Auti n Tei aei ti anganaki te rongorongo ae kangai ma are te bwai are ti kabungnga arei bwa e na reke kabwaiara iai tiaki ti kabwaiara bwa e nako naba ikekei e nako naba ikekei e nako naba ikekei ao are e taekinna Te Leader e a bora te aba irouia naakai arokara aio e a uaa ao e a boo te amwarake iai koreia ao tera ae riki ti bane n rotaki ni kabane. Anne ana iango te tia kairiri ae ti na onimakinna ngaia e na buokia n tiringa te bwai are ti na kabwaia iai? Tiaki, ti na kataia riki ni kakaea angana ae na bwebwerake iai ma bukin tera ngkai e reke te tai aio bwa ibukina bwa e a kakawaki riki kakoroan nanon te baere e na kaitematoaira ni karokoira n te tabo arei are bane nanora iai tiaki ibukin kabwaian tei Kiribati te Tia Babaire tiaki anne te kangaanga teuana. Te bwai ngkai ae karekea te banna naba nakoira ao ngaira ae ti tekateka ikai te taeka ae Te *Trust* te onimakinaki e na kanga n reke te Onimakinaki aio ngke temanna e karaoa te boraraoi ae nang tikiraoi ae noraki n te aonnaba te kabanea ni bubura naba n tabo n te aonnaba ae anga Kiribati ao ngke e noraki te bwai aio ao e

noraki raoiroina ae moan te kakawaki tao tiaki ti ibuki Kiribati n ti ngaia ma iai naba bukina ae moan te kakawaki naba ngkana e taraki te *Climate Change* ke bibitakin kanoan bong ao e nang kakawaki naba te tabo arei te Tia Babaire. Uringa are iai tenan maan ma kaai aika ikeike i taari ni kangai ao a nako naba a karekea naba te ikeike ae raoiroi te Tia Babaire te *oxygen* e reke naba man tenan kai ake a mena i taari te Tia Babaire eang e aki ti reke man te kai are e i eta ao te bwai anne e nang kakawaki ibukin maiun taari ao maiuraoin naba tenan bwaai n aron ae te ika ae ngaia. Ngkana ko kakiriwea te tabo anne Tia Babaire e aki raoiroi ao ngaia ti kangai ao ae tera bongan ae iai te nei e aera ko kamena te nei ikekei ao ko nako aio te nei n tebotebo ke nein te baneawa ngaia nein te baneawa ko aki nonoria aomata bwa a nako ni kakiriwe bwa ibukin tera bwa e na reke ana tai te ika ni karaua n rau ikekei ao ni maiuraoi ko anganna kanana ma tera ao e na kabung ikekei e na kabung te Tia Babaire ma ko nang kanga kai ko nang kaukia bwa e nang kakiriweaki ao e kanga aron te roro are imwina bwa ti nang riai n taratara are imwina Tia Babaire ao ngkana e a bane naba nanora ibukin te tai aei ti ngkai aei ae ti ngaira ibukira ngaira ti a bon titirakinira ti tau ni kairiri n aron anne, anne te titiraki.

Ao e taekinaki banen te ika Tia Babaire ti a tara te *Atlantic* te Tia Babaire te marawa teuana ao iai te ika ae moan kanga e nang korakora riki tangirakina ao boona ae moan te raoiroi nakon ae tao ara ika te *bluefin Tuna* ao e aera te *Bluefin Tuna* aio ibukina bwa e akea te tararua iai e bon kuri ni bane ni bane Tia Babaire ao e rotaki te botannaomata ae moan te rawata iai mai irouia nakeke e reke aia mwane n te tabo arei are bon abaia te aaba arei nakoia naake akawa te bwai aio e a bua aia mwakuri, ao anne te bwai ae riki ae na bon manga rotina naba ngaia are ngkana tiaki taratara ao tiaki iango raoi bwa e a ti bane naba nanora n te bwai teuana Tia Babaire ae bon ibukira ao anne ngaia e na karekeira n te kangaanga ae ngaia anne ae ti na kabuanibwai iai. Ngaia are ara iango ni kabane e kamangaongaoira ae tiaki ataia bwa tera ae ti na karaoia ao eti te bwai ae ti karaoia ke e aki ao e teretere inanon te auti aio man te moan tai ni karokoa te tai aio te Tia Babaire tia bon kaitaraki n te kangaanga ae moan te korakora ibukin bwa e bane te iango ibukin te bwai teuana tiaki ibukin maiuraoin tei Kiribati ibukin teimatoan nanon temanna ma te mwane bwa e na teimatoa tekatekana n te kaintekateka te Tia Babaire ao anne te bwai anne ao ti na ngare n tera te Tia Babaire ti riai nanokawaki ti a bon okirikaki moa n taraia bwa tera aron Kiribati mai imwaina ni karokoa te tai aio iai te kangaanga? Iai baika a boou aika karaoaki ae e aki tataneiai te aba mai imwaina iai ao ngkana iai ao titirakiniko e aera kai e reke aei ao ngkana e riki anne ao taina naba n te tai ngkana te oi ni

mwane ngke ao te aomata ni koaua ngke ao ko a taraia bwa te baere ko karaoia arei e a bane nanom n ti bon ibukim ae tao kona bon riai riki ni manga taraiko kona riai riki ni manga taraiko. Ao tai kamatentena kunim bwa are ko mena n te Auti n Tei aio moan te kantaningaki bwa aomata ngaira ae ti na onimakinaki ao ti na taekinaki te koaua n taainako Tia Babaire ao ngkana ko tia n taekinna te kewe ko a kanga ni mena inanon te auti

Tibiika: Ao tia manga taekinna te kewe

Hon. Dr Kautu Tenaua: Kabwara au bure ngkana ko a tia n taetaekina te bwai ae e aki koaua nakoia te botannaomata ko aki riai moa ni iangoia bwa tera ae e a riki iroum ao e ngaia ae ngkai ae ko nang kamangaoira ao te PIPA ti nang kainna ibukina bwa ngkana ti karaoa aio ao aio te kaubwai ae na rangi n reke nakoia te botannaomata 9 te mirion irabui te mirion ae na bane n te motinnano ae te kabanea ni bubura ke a bon taraia nakanne n teuana te ririki. Eang I taku bwa e rawata te wanawana n te itera arei Tia Babaire e rawata te wanawana n te bae a bon riai ni karaoia ao e rawata naba te wanawana n ataia bwa e nang korakora te bwai teuana ae kamangaongao te iango Tia Babaire ao ngaia naba ae ti noria n te bai ae ti bon tataneiai iai ao I aki toki ni kaokaokia Tia Babaire katean te komete karaua moa iangoia bwa ana mwane te botannaomata are ko bairea taekana arei ao e a bon tibwa noraki n taai aikai. Ao ngke e roko tenan ribooti Tia Babaire ti karabwarabwa iai ribooti ae kanga tao ti kona ni kangai *creditable* ao iai tabeua I karautaeka ao N na bon tuangko e na reke ara tai ni maroro iai Tia Babaire bwa are ngkana ti a kabotau ribooti aikai ma are ti bon tataneiai ae kakaoraki iai mai irouia nake a roko mai itinaniku Tia Babaire inanon ti 1 ke 2 te namakaina te Tia Babaire tiaki iraua te Beretitenti.

Tibiika: N na ongora moa te *point of order* iroun te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker I kaira am iango nakon ane 42(2 mwakoro B)

Tibiika: Ngaia te Beretitenti ao terana te Tua ae kanga ko noria bwa e a uruaki ngkanne

H.E Taneti Maamau: Ngaia ao ane ara Tua ane 44(1) ane ko aki totoki naba ni kauring bwa e a bon riai n taetae iaon te Biira ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia Ko rabwa te Beretitenti ao nang kauringko ngkanne te Tia Tei e *point of order* Te Beretitenti ke e *interrupt* ian are e taku bwa iai te Tua ae tia n uruakaki ao ngaia are e kairai nakon 42(2) ao A ao ngkanne e kairai ngkanne nakon te Tua ae taku bwa e a tia naki iraki nanona ane ngaia ane 44(1) ane e taekinna ngkanne are I aki toki ni kaokiokia iaon te maroro kaoki ngkami n

taainako nakon nanon te *motion* ke te maroro are e maroroakinaki ngkai I tangiria bwa kam na bon maroro iaon kanoan te Biira ane tabekaki ngkai. Ko bon ataia n tabetai ko a reanau ko a rokoroko tao n te *campaign* tabetai e a okioki kataia kaokinako nakon are bon oin te maroro e nakoim.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa Tia Babaire ma are e boboto te iango iaon aio Tia Babaire bwa te tanginnano ibukin mwane ae bua te mwane taekan te mwane Tia Babaire bwa e kainanoaki te mwane ngaia are I taekinna bwa ti na manga bon karaua naba ni iango bwa tao e koaua iai te kangaanga bwa tao bon te mwane naba e aki naba raoi barongaki ni kabonganakina ma e aoria bwa N na kitana anne. Ngaia are Tia Babaire ti reirei mai irouia tarira riki aika man te itera Maiaki ao I nang kamoamoa te aaba teuana ae I bon ti nako iai I aki taekina te aba te Tia Babaire ma e rawata te bwai ae I reirei iai ao te bwai ae I reirei iai Tia Babaire aron te tararua aron tararuakin te kaubwai moan te kakawaki ao I rangi ni mataiakina te bwai arei ae bon iai te auti ae kateaki ao tiaki ti te ben inanona iai naba te auti ae kateaki ao te rau are karauaki ni karaoaki raoi ao e karauaki ni katukaki ikekei n tararuaki bwa e na tawe aron mwakuri e aki uruakaki e aki karenakoaki n aki akaka te tararua ae moan te tikiraoi te Tia Babaire ao I rangi ni mataiakina te bwai anne ao ngaia e bon maroaka ae a maiuraoi te koraki bwa ibukina bwa iai raoi aron te tararua ae moan te tikiraoi ao anne te bwai anne te okai te Tia Babaire te iango ae moan te abwabwaki ibukin te tai are imwaina are e na manga roko. Ao e a nang kamimi te bwai aei tiaki kakoaua ae ngaia ti ibukin ae te 9 ni mirion aio ao te urubwai are e nang karaoaki bwa bon titebo naba ma are e riki n are i Banaba te Tia Babaire ngke ko aki katautau ao tera ae riki irouia kain Banaba ao ae tangiroa te *mining* te akawa e bon kuri naba n titebo arona arei ngkana ko aki tararuaia bwa ko a bon iria naba n anaia ni karokoa ae ti na n reke n te kabuanibwai iai ao anne Tia Babaire.

Ti a reirei man bon ara tabo ae Banaba are e koaua tao iai te kabwaia ae manga reke iai ma tao te kabwaia ae nang uarereke bwa te mwane Tia Babaire ngke e rin inanon am bua ao e nang waekoa banena kanga te ukeuke n anti are e a roko naba ukanako te bubu arei ao e a itiaki naba akea te bwai ae na tiku Tia Babaire ngaia are ngkana ko aki karaua ni iangoia raoi Tia Babaire ao ti na kabuanibwai ma ti na aki aonikaia te roro ae imwira Tia Babaire bwa iai ae ti kariki mataia Tia Babaire ao iai te tangira ngke ti karaoa aio. Ao ti na kaota te tangira anne n aron ara kona ni kaota te banna ae aron naba ara tararua ni kaubwain abara bwa ti na aki ti iangoa kanoan te bong aei Tia Babaire.

Iai riki angaa tabeua iai anga ae ko kona ni karaoi ae kona aki urubwai

iai te Tia Babaire e nang korakora te anga anne ao te anga anne man rabakaum ni kona ni iango bwa kona kanga ni karaoia. Ti karabwarabwa nakon te Beretitenti are mai imwaina Tia Babaire ao a bon ataia nakai bwa ngke a roko ao e koaua e wene te kaubwai arei i mataia eang a rawa ni kan kakoaua naakai ao I uringa naba raou n Tia Tei mai Abaiang ae Te Minita ngkai te mwane ao Te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki are e taku ana taeka ngke rin naba n te Auti n Tei teuana te tai ao e taku ao kam karaba te mwane I bon nanokawaki n anne bwa e aki riai n taekinaki n aron anne ke bwa te kaubwai are e a rawata ma are e a nako ni mena i *State Street Australia* e aki karabaki te Tia Babaire te kaubwai anne e aki karabaki ma ngke e wene te kaubwai iroum ao ngke are te karo are ko a roko n nori baikekei ao ko aki rabakau n tararuaia ao ngaia ti a roko ngkai n te aekaki ni waaki aei ti nang urubwai ao tera imwin aei ao mena tiaki kubanako e manga kaboaki nako te aaba are i Fiji eang e aki bwa e ritinaki eang. N aekakin naba te wanikiba ae ti kabanea te mwane iai ae nang rawata ao e a ritinaki ti aki ataia bwa iraua te karekemwane ae reke mai iai ma e aoria ti a manga bon ongora bwa anne naba te karekemwane Tia Babaire ma are ti tangira te irabubua ni mirion are ti taku bwa e nang reke arei ma e aki roko te irabubua ni mirion arei ngaia are kangai neiko an kaboanako ara kaa anne ao e nang roko n te aekaki ni waaki anne kabonakoa moa ara auti arei kabonakoa moa abara arei ao aio e riki man tea ki katautau Tia Babaire ngkana ko iango ao ko katautau ao bon iai nanom raoi n tangiria kain abam ae Kiribati ao aio tiaki kantaningaia bwa kanoan anne.

E rawata ae na maroro Tia Babaire ma are anne bunran nanou ngai ae I taku bwa ngkana bon te tia kairiri ni koaua ngke ao tiaki baikai ae ko nang moanna ni kaotia nakoira te urubwai bwa te urubwai ae ko a roko. Ao ngaia te urubwai iaon ae ti te ngorena ti te maibina te tianti bwa a ongora kain Kiribati ao e rawata bwa te mirion ma tao e a manga katerea te Beretitenti bwa tao iraua te mirion kanoan te takataka iraua te mirion ae na nako ibukin aia mwane Kaara ao iraua te mirion are e na manga bane ibukin aia katawanou ataein reirei ana katawanou ngkanne bwa e a kanga n reke te aekaki aio. Ao ngke ti mena i Abaiang ao e manga nako naba te taeka 18 te ririki ni waerake bwa bukin tera bwa e buti te bwai are kangai mwanen te mwenga ao aio te bwai ae nang karekea te kangaanga bwa are ngke ko a kibakibanako naba ma tenan ware aikai Tia Babaire ao e a moanna naba n roko te iango iroura ae ti kangai tera ae riki ngkai ao e rawata te bwai ae riki ngkai ao e buakaka ao are e mena ao a kakewei bwai ao baika a karaoi ni kabane ti ibukin taekan te mwane ibukin kakoroan nanon te motinnano bon anne.

E kanga n roko China ikai ibukin tei Kiribati ibukin te motinnano ibukin

te *campaign* ibukin tei Kiribati anne bon te titiraki e na tiku te titiraki anne

Tibiika: Tia Tei ae I a tabe n ongongora am maroro a tabe ni kawakawa nako, China manga Abaiang manga tera I ataia ma ko kairekerekea ma te motinnano ma I taku bwa ao ko kataia ni karekerekea ma te karekemwane are ko taku bwa e nang nako ngkana e kamaunaki te PIPA ma N na butiko bwa tera ngke ko kaokiko riki nakon te kantaninga are Te Biira ibukin kamaunakin te Tua ane e wene imatara anne I a bubutiko.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E raba raba, I kabanea au maroro iaon te mwane Tia Babaire ngaia are ibukina ae I taetaekin akanne ao I a rangi ni mangaongao Tia Babaire bwa are ngaia I taku bwa ti ngke te Tibiika ngaia e rangi n rawata naba te Tibiika iaontano eang aingkam a *qualified* I aki ata anne.

E raoiroi Tia Babaire nang bon riai n motirawa bwa tao eang e a kangaanga manga tabekan riki bwa N na kataia ni kaokaotaia te koraki aikai ma e raoiroi bwa n tabetai naba e bon ti te bwai ae nang kakawaki kaongoraeakia kain Kiribati bwa a na ataia bwa te waaki ae kakaraoaki ngkai ai bon te waaki ae na kairira nakon te kabuanibwai n taai aika na roko ma are naakai ngkana arona bwa akea rabwataia aki tabe iai aki tabe iai bwa are e a bane aia tai ma are e nang katukaki ngkanne te kangaanga ibukin bwaai aika tia n riki aikai nakon are imwina ao e bati n rabwa te Tia Babaire I totokoa.

Tibiika: Ngaia Te Minita I taku bwa ko aki tai *point of order* bwa na bon anganiko te kabane raoi bon *take note* bwa n te tai are I anganiko raoi te kabanea bwa ko *sum up* ao ko a kabanei naba ngkane kanoan am *point of order* inanona ngaia are I tabe n ongongo te taeka ae nakai ma I ataia bwa kam bon bane ni kabongana bwa are e kauka are te Tia Tei aei ke tao antai ao antai ao ngaia are kam a kangai naba nakai kanga bon te *common word* ae kam bon kakabongana ngaia I aki nang tabe iai. I a kanakoa ngkanne nakoim Te Minita n te *Commerce* Hon. Bootii Nauan e nakoim.

Hon. Bootii Nauan: Tibiika ko rarabwa ngkai ko anganai au tai iaon te kaoti ae nang kakawaki aio ke te Biira te onono nakon te Biira ae moan baan te kakawaki aio I boutokaia te Tibiika I boutokaia ma nanou ni kabane tamnei ni kabanea ao nanou ma rabwatau ni kabane.

Tibiika imwain ae I waaki ao ti na kaira ara maroro iaon te bwai ae te PIPA e na ataia naba Kiribati bwa tera ngkai ae ti maroroakinna ti maroroakina ara mwakoro ni marawa are e mena n aaba ake n te *Phoenix* ao te *Line Islands* bwa ti tangiria ngaira ngkai bwa e nang kaukaki ke e nang oneaki te Tua ae kaina te marawa aio bwa ti na iangoa katamaroana bwa antai ae na ataia

teuana mai buakona ti na kaukia aio bukin te onono aio akea riki. Tia Babaire te PIPA e koaua e kateaki n te tai are mai imwaina ke n aia tai nakeke mai imwaira ao e koaua tao ti kona ni kangai tao e kateaki n te tai aio ian te kantaninga are e a kataia ni kakaeaki aron te karekemwane man taabo aikai bwa abara akekei akea baika a riki iai akea te bwai ae kakaraoaki iai ngaia ae ti aki naba ataia bwa eang iai tea kawa ti ataia ni karekea te waaki ae nang riki bwa te PIPA bwa ti na karekea antai ae na ataia ao e na reke mai iai teutana te mwane iai ma n te tai anne ngkanne e tuai raoi nang ataki ke noraki korakoan te bwai ae aranaki bwa te VDS te *Vessel Day Scheme* are e manga riki imwin tein te PIPA bwa te *Vessel Day Scheme* ana ataia kain Kiribati kanga kabatian riki te mwane man te akawa iroun te tia akawa temanna ma temanna ngkana e a roko n akawa man am marawa. Ngaia are ngaira ngke e a in ara marawa are te PIPA ao ai ti ara marawa ae te *Gilbert Group* ae akawaki e karako riki te tabo n akawa ngaia are ngke e bane mwaitin ara bong are ana riai n akawa iai taan akawa n ara marawa ao e a kainaki ngkanne bwa tiaki kona ni manga akawa riki n te itera Mainiku.

E koaua tao tiaki naba aio naba raoi bukina ngaia are Tia Babaire aron iango ao waaki a nakon inanon te tai teuana ma teuana ao n tabetai ko riai ni manga bon rinanoia am waaki inanon te tai are imwina ngkana ko na katamaroa riki I taku bwa n te tai aio e a roko te tai ae ti a tia ni kataia ni kamatabwaia te PIPA ao ti a tia n taraia ao ti kangai tia katinea. Ngkai kai ae ti tiku n aekakina aio bwa te PIPA ti kinaki tera te kabwaia ae reke iai ao ngkana ti bitia n raira matana ni kabarakia bwa akea te PIPA tera te kabwaia ae na reke iai, aikai taian kataunari te Tia Babaire ae rangi ni bebete ao e na aki burebureaki iai aron ana atatai tei Kiribati. Tia Babaire n ongorau n ana maroro te tia tabeka te onono nakon te Biira aio ao ti uoua baika I taui a nang mwaiti ao teuana man ana maroro Te Minita ae karineaki e kangai e aki koro nanon are e kantaningaki bwa e na reke man te PIPA aio te bwai ae nang mataata ae nna aki karaka e aki koro nanon ke aki koro nanon bwaai ake a kantaningaki bwa ana reke man te PIPA. 6% ae ti reke nakon Kiribati man te kaubwai ae reke man te PIPA 6% ao ngaia ti temanna ara ataei ae a tia ni kona ni kareireiakaki ni mwanen te PIPA ma ngke e moan tei ni karokoa ngkai ti temanna ae reke te *Scholarship* nakoia.

Iai naba teuana ngkana arona bwa eti 8.4 te mirion te bua kanga n te mwaiti are e na kona n reke man te akawa n ara marawa aio. Tia Babaire n aron are I taekinna mai imwain I kangai eti e a tia ni waakinaki te PIPA ao tao akanne bon nonori ma aron iango ibukin karekean te mwane n taai akekei ngke e a roko te tai ae ti nang manga raira te kairaraba ao ti na noria bwa terana are iana ae na reke. Tia Babaire imwain ae I

waakinako riki maroro ao N na bon kaokia moa nakon temanna ma temanna n te Auti n Tei aio bwa ngkana iai abam ae roko temanna n tuangko angai mwakoron abam aio bwa N na karaoa te karikirake iai ao ngke e a roko ni karaoa te karikirake iai ao ko a noria bwa e aki teke nanon are ko kantaningaia e a taua een mwakoron abam arei ko aki kona n aerake ni kakai am moaran iai koaki kona n aera riki bwa ngkana ko wareka are ko a tia n anganaki te boraraoi ko a tia n tiainaia e tau moa ngkai ao mae e a kanga bon ti ngai ma nakai moa ae ti na karaoa ara ukeke iaona.

Aikai itera bwaai tabeua Tia Babaire ae ti norii n te tai aio Tia Babaire ao te PIPA e kainaki bwa e taku te taeka e na kabungia te ika ni marawa ngai I aki kona nangi n taetae iaon itera aikai te Tia Babaire bwa tiaki ngai te tia rabakau te *Marine Scientist* ke tao iai au bebwa n rabakau ibukin aron ana kabung te ika i marawa. Ma maroro ake a mwemwe are a taku bwa te PIPA e kabung naba iai te ika ni marawa eti e kabung naba iai te ika ni marawa ma ngkana ko bon manga karaua naba ni karaoa am kakae n taian *article*s tabeua ao taian *Research* ao taian ukeuke ke taian *study* ao ngaia e manga kangai te rabakau *the same latitude* are mena te PIPA iai ao te *latitude* ni kangai n aban Tebetebe ngaia a bon kabung naba iai taian ika ni marawa are ngaia are nanona ao ngaia tia mate ni kaina bwa tao ti nang atongaki iai ma e a kangara aron te iraua ni mirion are e a buubua arei Tia Babaire.

Ngaia are e na kaea tiringan nanon te boto ni iango are kangai kam a kauka te tabo ae e na kabung iai te ika ni marawa eti e kabung iai te ika ni marawa ma e aki ti kabung ikanne ma e kabung n te *latitude* are mena iai te PIPA *across the pacific from East to West, West to East* ti a karababai riki ara ukeuke iaon anne Tia Babaire I kataia ni maroro n ongora ni maroro aika mwemwe iaon aron totokoan te onono aio. Teuana mai buakona Tia Babaire e kabotoaki ian te maroro ae te Okai e koaua tao e kumeaki te okai bwa are bon te okai ni marawa te bwai aio ma te Tia Babaire N na karakina te karaki ae bon koaua ngkana arona bwa iai am rua ao ko bonauaia itera e na nei ni banewa ao itera N na ribanai au bwabwai ao ko a noria bwa e aki bati nang ni manena te baneawa bwa e a rangi n tata riki te kan kakang bwabwai ao te biri bwabwai nakon te Maneaba ao e aki tau mwaitin am mena an manga taunna an manga uniiki taian bwabwai iai.

Tao e roko naba te tai aio ae ti nang kangai Tia Babaire ai te okai ma te okai ma te okai tera irarikina a bon rawata ae a ruruo ni karaun n te banewa aio ngkana akea ngaira bwa tao ti nakonako ao tiaki ataia an kainna an kanakoa ti a uniki aroka bwabwai iai. Tia Babaire e taekinaki aron mwaitin te ika ni marawa n te Aono arei e taekinaki aron te *Surveillances* akea ngkai ara *Patrol*

Boat ao e koaua e rabwa te mwemweka ke tabeka akea ara *Patrol Boat* bwa arei bon ti teuana te Tautaeka n Aotiteria ae ngaia ae karekea ara *Patrol Boat* ao e manga uruaki ti na manga bon tataninga naba tiana mai Aotiteria ao ngkana arona bwa ti a bon nang nano ni kan karekea riki ara *Patrol Boat* bwa ngkai kam a tia n ongo taekan Nauru irawa ana *Patrol Boat* ai awaa ke teniwaa e a ninima n *Patrol Boat* ao ti teuana ana marawa bwa e bon ti katomimia Nauru .

Ngaira ti teuana ara *Patrol Boat* e a manga urubekebeke are e nako ni karaoaki i raben maungaun Aotiteria ikekei ao tao e na oki n ningai ma iraua ara marawa te *Gilbert* ao te *line* ao te *Phoenix* teniua ara marawa. Ao tiaki ti teniua ara marawa ma a bon katoki abwakia ao rababaia bwa iraua te *time zone* iai teniua te *time zone* ae nanako n te rerio, iaon Tarawa te aoa 2 n te Aono n Raina ao Kiritimati arei e kakaokoro te *time zone* e rangi ni bubura ara marawa ao ngaia ngkai e taekinna te *Patrol Boat* e koaua ma ti na iranna ao are bon ti teuana ae tau aio n ara *Patrol Boat* tao e nang bon roko te tai naba Tia Babaire ae ngkana e a nang ni mwarara aron te *Patrol Boat* ae mai Aotiteria ae ti tewana aio aki kona riki ni karekea tewana ti na karekea riki tao teniwaa. Tewaana n te *Gilbert water* tewana n te *Line water* ao te *Phoenix* ao teuana e biribiri naba imarenana ni kangai. Ma ti na aki kabanea ara tia ni maroro te Tia Babaire iaon te *Patrol Boat* bwa are bon iai ana buoka Aotiteria ane e karaoia. Iai naba ana buoka Amerika ane karaoia ane te *Searight* ao tera riki ane a karaoia ma tiaki kona n ataia.

Ma te bwai teuana Tia Babaire ae ti kona n ataia n taian maroro ao ni bon taian karaki ao aron wanawanara ae ti ataia ngkai bwa ti a bon aki atai bwa e a kangara aron ara marawa are n te PIPA kai ai manga akea riki ara *Patrol Boat* ake ona ao ngkai ti kauntaekaia ngkai ao tao irawa te karaun ane e aekaki mai iai. Ngaia are tao ngkana ti a bon *license* n aron maroro tabeua ake a tia ni meme mai imwaina ngkana ti a kaukia ao tao a nang roko riki aomata ni *register* aia kan akawa ao *at least* e a reke ara mwane Tia Babaire N na kaoka teuana au nonori n aron te kataumwane ao teuana ae I kataia ni korokoroi aikai n ana *Contribution* ana *Local Contribution* te Tautaeka nakon te *Development Fund* ao e kabaneaki iai te mwaiti ae 8.4 te mirion ibukin te *referral* ngkana arona bwa eti ke e bura 6.5 te mirion ibukin te *referral 6.5* ma ae bua are e tuangira Te Minita n te Enuaromenta e bua ngkai e aki akawaki marawan te PIPA 8.4 te mirion tao aikai kataunare aika tawe aika kataki ni menaki ma tao e kona ni karaoaki raoi te kamatabwai ao ngkana bon iraua raoi te *lost revenue* ke te kaubwai ae bua man aki akawan te PIPA.

Ngaia are e koaua te Tia Babaire kanga e ti karaua n ongongora n

taian maroro ai te kauoua ae e a tia ni mwemwe man te itera arei e a nako ma e aera ti katorotoroaki ibukina bwa e a karako ami karekemwane e a karoko te mena ao kanga kam nang ientakaia bwa kam nang kakaea ami karekemwane, ao ma ngkana ti karaoa anne te Tia Babaire ngkana ti karaoa anne te Tia Babaire e aera ti bwainataea ke ti bakataea kaubwain Kiribati ae bon ti ngaia ara kaubwai. N teuana kaean te kabowi ngke I mena ngkoa te *Fisheries* te Tia Babaire ao I kaea i Aotiteria ao teuana au maroro ae I kangai ngkami Aotiteria aaba aika bubura tai kataia n tuangira bwa terana ae ti na baireia n ara *backyard* bwa te *Ocean* ara marawa ara *Backyard* ngkami ami *Backyard* te *Mining Field* ma tera rabane maungan Aotiteria ae kam rawa ni katoka te *Go Mining* kam bon *continue* ni *mine the gold* ao ngaira ngkana ti karaua ni karaua ni babaire iaon ara *Backyard* ae ara *Ocean* katukua nakoira bwa tiaki ami bwai, ao ae ngaia aio bukina Tia Babaire ma te bwai teuana Tia Babaire ae na riai n ataia tei Kiribati n te maroro aio bwa engara te maroro ae kabanea korakorana ibukin kabatian riki te mwane ibukin kabatin te mwane bwa iai te kaubwai ae ea wenewene n aki kona ni kuaki anne ngai te bwai teuana ngai ae I taku bwa e na kona ni kaeka nanon tei Kiribati. Tia Babaire tiaki kona naba n nang n taetae raoi ma n aron ribooti aika mwemwe ao naake a tararuai ara marawa aikai a bon kabwaritaake iaona n te aro bwa ngaira ke bon ara bwai e a uarereke aron bwanara ma korakorara n ara bwai ae bon oin ara bwai ibukina bwa tia bae n te Tua aio, ngaia are ngkana ti bita te Tua aio ti oneia teutana e na anganira te mwaka ni bon oin ara bwai ao e na kona ni kamemere mwakaia nakeke a tekateka ngkai bwa kanga ai bon taan bwaibwai ke bon tiaki aia bwai. Tia Babaire ti na aki nang taetae n aki akaka ke tao n raa ibukia naakai tiaki taetae n aki akaka ma ni bon eti te koaua ni koaua ko bon aki kona ni kariaia te aomata bwa e nang bon taua am bwai nakon am bwai ao ngke e bwanam e na uarereke iaon am bwai ae bon am bwai ao te Tua aio te Tia Babaire e na onea te bwai anne ao e na kakorakora bwanan tei Kiribati mangkai ao nakon taai aika roko bwa terana ti kan karaoia n te PIPA ti na karaoia.

Tia Babaire e koaua e rarabwa bwa e rangi n abwabwaki au tai aio. E taekinaki te bwai e maroroakinaki naba te taeka ae kangai te ika ni marawa ngaia ane a kabwebweaki n abara ke n ara marawa ae PIPA ti a riai n aki kaukia bwa mina ti katotongia aaba ake akea ngkai ikan aia marawa ma te bwai teuana te Tia Babaire ti na bon kabwabwaka raoi ara taratara ni kangaanga aikai bwa terana raoi te kangaanga ae karekea ae e a *deplete* aia *Tuna resource* marawa tabeua ke terana raoi te kangaanga ae karekea e a bane aia ika ni marawa marawa tabeua n aekakin ngkana ti *Compare* ngkai Tebetebe ma te *Indian Ocean* e

moanna n akea ana ika ni marawa te *Indian Ocean compared* ma Tebetebeke. Ao ngkanne ana kangai aomata ibukina bwa iai te PIPA ma ti riai n ataia naba te mena Tia Babaire te tuna ke te ika ni marawa kanga e aranaki n taetae ni matang ke n taetae n Tabiteuea Maiaki bwa e *Migratory* kanga e mwamwainging inanon ara marawa aio e aki ti tiku n te PIPA .

Tia Babaire ao ni maroro naba tabeua aika ti a tia n ongo ma ngkoa ni karokoa taai aikai ao e bon teimatoa anakin ara ika n ara marawa ae te PIPA tabeman taan akawa ae ti ataia a kabwaka te boera man unin te aira are ngkana a tara te aira bwa tao e un mai ikekei ao irira naba te aira anne ao ngkana e a otinako ao e kairira te ika ao a bomwaneia naba ni karaunia bwa aia ika , tao e koaua aikai anga tabeua ae e aki urua te Tua ma e a reke manongean are e akawa ao ngkana arona bwa tao e a bon uki ao iai te *license* iai ke iai te *fee* tao e na bon bae ni kabwaka ana *fee* te aomata are e na kabwaka are e kabwabwaka ke anaa ana ika n akea ana *fee.*

Tia Babaire tao e koaua iai naba rongorongo aika kanga a oti man ana boraraoi ke katean te rabwata ae te PIPA ao teuana mai buakoan te boraraoi naba ae ngai ngkana arona bwa I kaoka au ururing ke aron tararuan te PIPA kainakin te PIPA kanga e na uarokoaki Kanton nakon are e kantaningaki man ana karekemwane te PIPA e na uarokoaki Kanton n aron are kantaningaki tiaki ataia bwa e na uarokoaki n te anga raa, tao eang tao e na tei te marae ni wanikiba e na kona n tiku iai te marae e na karaoaki te *Jetty* ae na kona ni bae iai kaibuke ni *Container* ke ni bwatintia ke tao ni kaako. Ai bon te kananokawaki Kanton n te tai aio e bon tiku naba bwa aban te mwakauro ao te aii ao te tikunei ao te roatanei ao tentaboua ao tao tengaun tabun kain Kiribati akana a nakonako iaona ao e riai ni karikirake te tabo aio te Tia Babaire bwa e na riki bwa kanga teuana ara *Hup* ke teuana te tabo ae ti na kona ni mwaing iai ngkana ti nako n te itera Mainiku Kiritimati ti kiba mai Tarawa tao nako Nikunau ke Tabiteuea are e bwaa iai te wanikiba ao e tia bwa e kaan e manga nako Nikunau ao iana e nako Kanton ao Kanton ai Kiritimati naba ao e a nakon naba aban te itera Mainiku. Ma bon te kamimi Tia Babaire bwa e aera ngkai e a rangi ni mwarara ao e nang ni baba aron karikirakean Kanton n ana karikirake te PIPA ma ngke e moan tei te PIPA ni karokoa taai aikai.

Tia Babaire ti ongo naba n te ribooti ae tao ti na manga moan kaokia riki e ngae ngke tao e a tia n taekinna Te Minita n te Enuaromenta bwa ngaia bon iai ara tia rabakau ae kanga a mwakuri n te PIPA ngkai a ti a ni mwakuri n te PIPA ae ngaia a nako ni buoka kanga te *Cook Island* ao a kataia n *apply the moral* are kateaki kanga nakon te PIPA ao a nako ni

kateia ikekei ma aki kateia bwa te PIPA bwa a kateia bwa kanga a kauarerekea riki nakon te MPA *The Marin Protected Area* ao e aera ngaira tiaki ngkana ti a raira te Tua aio ao tao ti a manga moan *revise* ni kangai eang ti a mena ngkanne te MPA ke tao ti a ti mena naba n te *line* ke n te *Phoenix water* aaba aikai ao e ti MPA naba ao ti a kabwabwaka riki ara marawa ni kangai. Aikai aekakin bwaai aikai Tia Babaire aika ti na kataia n taratarai ao anne raoi oin aan te kantaninga are I boutoka iai te onono nakon te Tua aio bwa ti na riai n onea te Tua aio n te aro bwa e a kona n anganira te korakora bwa ti nang kona ni katamaroai baikeke ti taku ngaira i Kiribati ao ngaira taan tia babaire ma taan tia kairiri bwa a buakaka ke tao ti kona ni kangai abingaongao bwa te bwai ae bingaongao ko bon aki kan katoka borana n taraia. Kona riai moa ni katamaroa ko aki kona ni katamaroa te bwai aio bwa are ko aki kona n roko moa iai N na kabwara bure ngkana I kabongana te taeka ae bingaongao Tia Babaire I karabwa bure bwaai aika a buakaka a tarabuaka ao ko aki kukurei iai a boira a butarewarewa eang ti mena te taeka ae butarewarewa. Ngaia Tia Babaire N na kaoka riki au iango bwa ngkai e boo te maroro ao I kataia ni korea te PIPA n te kamronron te boro ao te PIPA ao I kainikoto te bwai teuana I kataia ni kakaea raoiroina. Iai raoiroina teuana Tia Babaire ao I taku bwa raoiroina Tia Babaire ane kataia n tataekinaki ae ti kinaki iai n aaban te aonnaba bwa kanga ngaira taian Tiambion ma te Tia Babaire ti riai ni katinei aron bwaai aikai ti na riai ni karaoa te Katine bwa ngkana ti a noria bwa te Tiambion ma ai te Tiambion ao ai bon tera nanon ana Tiambion an bon taraia ngkai e tannako ao e manga korei naba ana *Project Document* nakon ara Tautaeka ibukin ana Tiambion ma e raoiroi akea te kangaanga bwa are anne. Ma e a bon roko te tai Tia Babaire ae ti nang bon kabonganai ara *resource* ao ti na bon karekemwane iaon ara *resource* aikai bwa ngai temanna te Tia Babaire ae e aki nang bati ni kukurei nanou bwa ana roko taan tia buoka ni kangai nakomai aio buokam ti na anganiko te mwane iaon aei ngai I tangiria ni kangai ko rabwa n anaa anne ma nakomai mwane ti na katea ikai aei ti na katea ikai aei ti na kangai aekina aei ao aei mwanena karaoia ao anne ao anne ao anne ma ngkai e nang uarereke ara kona Tia Babaire.

Tia Babaire e tabotaboaki ae kangai e aera tao bukina kam a kainanoia te mwane ti na kanga ni kainanoa te mwane Tia Babaire ao kai bon iai naba ara *REEF* ane bon tekateka imatami ma aron tararuana, ara mwane are i Aotiteria are tao kam a manga meretuaia. Tia Babaire tao e koaua e a roko naba n te tai aio are kanga bon tabetai meretua a bon nang Kamanga bwa e kangai te taeka te bwai anne tiaki korakorami tiaki maonomi ma are e bon nako te tai n taina ao ti uboubo ao ti karabwarabwa n are e a tia n reke ngaira ngkai ti a karaoa aio antai ae

na ataia ngke ti moantaai n riki riki ao tao ti kawai ao tao ti moan bungiaki ao ti mena n te tai arei ao tao antai ae na ataia e a *triple* riki e a taboroboro riki nakon ae reke ngkai ma are e bon karikira te Atua ngkami ami tai aio kam na karaoa aio bwa aio mwiokomi mai irou kam rabwa kam a kara a manga roko naakai kam na karaoa aio ni kakangai ni kakangai ma ngkai ti baere e a roko ae kangai kam a roko ikanne ao kam nang uboia kam nang karaua ni uboa. Ma Tia Babaire ngkai ti a karaoa aio ao e a manga reke tarakira ngkai manga tarakira e kangai bukina bwa e aki tau ami karekemwane ngaia kam nang kauka te marawa aio, ngaia Tia Babaire N na kaoka riki au maroro nakon te koaua are kangai ngkana bon ami bwai ao e a uarereke aron tokobitoana iroum n aron ae taekinna Te Minita n te Enuaromenta bwa e a tokobitoaki ara marawa aio n te aro ae ti aki ataia a manga kuneaki kaubwai inanon ara marawa aio ae ngkai ti a katikiroo iaona bwa ai antai ae na bubura ana *commission* nakon te kukune taian *Pharmaceutical surgical product* ae e nang *develop* man atibu ake a kuneaki n ara marawa aio antai raoi an kakemaia ara marawa ani bon kangai au bwai kona aera tera kona teboia ikanne ko tebo ao I a kabeka naba atum n te kirikiri aei nako ao ngkai tiaki ataia antai are tebo arei taan kakai bwa ana kamatebwaia riki *floor* bwa kanga iai bwaai tabeua tiaki ataia bwa tera raoi ae riki.

Tia Babaire ngai naba temanna ae I bon ongo I win ara Minita tabeman ake a tabe ma aron te PIPA Trust Fund a tuai kona ni kabwarabwara raoi bwa iraua raoi te mwane kanoan te mwane ae reke nakon te PIPA Trust Fund bwa bukin tera ngkai aki kona ni kabwarabwara e aera bwa ana aki kona ni kabwarabwara te mwane ae rekereke ma aron ara bwai nakoira ngaira are kanga ti bwaibwai bwa are iai te Tua ke tao raa aika a nangoira n te tai aio ti na bita te bwai aio Tia Babaire bwa ti aoria ni kona tera anne kan raira te taibora anne ko aki kona ao kauka am mataroa rairia ngaia eti ngkana e a tia te Tua ti na bane nori bwaai ni kabane ao ti na ataia. Te boto ni iango Tia Babaire ian kinakira bwa ti na riki bwa kanga taian tiambion bwa s*elected sites* n aron te *Marine Protected Area* ao are e taekinna naba Te Minita anne e na riki bwa kanoan te mwakuri ma tiaki nanona ti nang kangai naba e a toki ma ti na ti onea moa te Tua moa aio bwa e aonga n ae kona ni korakora aron inaomatara n nakon ara bwai. Ma te bwai teuana te Tia Babaire ae riai n atai tei Kiribati bwa ana marawa ngkai are n te itera Mainiku e aki kona moa ni karekemwane n te akawa n aron ae karekemwane te aba iai n ana marawa n te Aono ni Kiribati ao e koaua ngkana ti kaoka ara ururing tao e na kona ni bure au ware bwa ngkana ti kaoka ara ururing nakon te ririki ae nako are mai imwaina ao n te akawa ni marawan Kiribati ao rekereke tao e na manga bon karababa riki Te

Minita n te akawa ma aron kakamwakuri ma n ara marawa ibukin te akawa ao e reke te mwaiti ae kan 160 te mirion ti iaon Kiribati 160 te mirion te Tia Babaire ao e aki kukumeaki te *Phoenix Island water* ara marawa ae n te *Line Islands.* Ao nanona ngke tao akawa naba ao antai ae na ataia tao e kona n reke tao itera ae 160 te mirion aio ke tao kamwakorona nanona tao ti kona ni kangai tao eang e kona ni bure au kataunari ngkana arona bwa e reke te akawa 160 ni marawan Kiribati ao ngke arona naba bwa e akawaki marawan te PIPA tao e na kona ni kangai tao e na reke ae tao 80 nikotaki ma 160 e a tia ikanne 240 te mirion iraua ara kabanemwane n ara *overall budget* a na kona n rangi ni ibuobuoki iaon aio Tia Babaire.

Tia Babaire tiaki kamamarai ao ni kamemerei iango n totoko ma are koaua ni bon aron n angin te tai ao na bon bae ni iai iango aika ti na aki boraoi iai n taainako riki ngkana e bon reke te iango are te Tautaeka ao te Kaitara ao tao e koaua bon anne ami koaua ngaira aio ara koaua ma ti nang kan ongora riki man te itera are kaitara arei bwa baikara riki baika aki iai kukurei bwa e na kaukaki te PIPA bwa ngkai te bwai ae ti a tia ngkai ongo ngkai ngkana ti *summarize* te Okai e aera e a roko te rongo kam a kumea te kora kam nang kauka te marawa bwa kam nang kana kanoana ao tera riki tao iai riki maroro akana imwina are ana mwemwe. Ma te bwai ae kakawaki te Tia Babaire e na ataia tei Kiribati bwa ara marawa arei ara bwai arei e a riai n toki e riai n akea te mwakuri ae ti nang aki kona n roko n ara marawa anne ao ngkana aikai tao taian mena aika aki noraki mai imwaina ti a riai moa ni kaeti te Tia Babaire bwa ti nang riai n roko n ara marawa aio n akea waewaeara ao ngkana iai taan tokobito ao are I taku arei kona aki manga nako n tebo ikekei ko tebo ikekei ao kona noriko bwa I kabakako naba n te kirikiri aio. Tia Babaire tao e na toki au maroro ikai ma I nang boutoka te onono nakon te Biira aio bwa e nang anganaki inaomatau ngai tei Kiribati bwa nang bon kona ni inaomata ni karaoi au babaire ao bwaai aikana i tangiri ibukin taekan au marawa ane n te PIPA man au maroro aikai Tia Babaire ao I a katoka iaora n taainako aia abau ara bakatibu ara ikawai Te Mauri Te Raoi Te Tabomoa n reitaki ma ana kakawakin ao ana tangira Te Teniman n temanna ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Ao I angan te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora e nakoim.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae N na waaki ao bon te bwana moa ni kamauri nakoim ma am taibora nakon Te Beretitenti Te Kauoman Minita ao ngaira Taan Tei ao ai moarara kain abau ae Abaiang ao bon ngaira ni kabane kam na bane ni mauri.

Madam Speaker e koaua e rabwa Te Biira are uotaki n te tai aio iroun Te Minita ae karineaki temanna man te MELAD are e a tia n uotia ma taekana n aron te ongora ao rongorongona are a tia nako ao I kukurei n taekinna bwa I boutoka te Biira aio ian bukina tabeua Madam Speaker ake I taku bwa I kan maroro iai. Iai tabeua ake tao e mwanewei Te Minita inanon ana tai ni kabwarabwara ana Biira aio ao te bwai ae teke nanou bwa ngaia iai mwane aika aki koro ni mwaiti n aron are tao e kantaningaki.

Teuana 63 te mirion are e bua man oin ana karekemwane te PIPA are e na riai n reke ni katoa ririki 82.4% te mirion are bua naba ni katoa ririki tao teuana n aron naba aia boraraoi are a tia ni karekea ma te Tautaeka ni Kiribati are iraman aika na kareireia ao tao e a tia n oti bwa ngaia ai bon tibwa temanna n te tai arei ni karokoa te tai aio. Irarikin anne Madam Speaker ao inanon marorou ao n taai aika nako ngke e kanga e tataekinaki taekan te PIPA ao I karekei au rongorongo tabeua mai irouia aomata aika iai naba aia atatai iaon te PIPA Trust ao ti karabwaia naba ara taan rabakau akana a bon mena itinaniku aika bon i Kiribati ao ti karabwaia n aia rongorongo aike tao a kataia ni kaotia nakoira bwa te PIPA e aki kaumwane iai Kiribati ma a kaumwane iai koraki ake a bwaibwai iai, ian rongorongona are te koraki ake a roko ni kamatebwai iai e korakorako riki aia karekemwane man aia boki ake a *publish* , e korakora riki aia karekemwane iai are a karekea man te PIPA Trust ao ni kabotauaki ma te mwane are e reke irouia kain Kiribati. Ao tao e koaua Madam Speaker tao e rangi n taekinaki bwa aio te okai I kataia ni kakaea raoi bwa tera nanon te okai Madam Speaker ma te okai nanon te bwai ae okai e bon nang roka e roka n akea ae kona ni kaukia bwa ngkana e uruakaki te okai ngkana e a kaukaki nanona ngkanne e nang uruakaki.

Kanga anne ngai au taneiai tao ngke I uarereke n nonoria iroun tibura ngkana iai ana okai bwa are bon te kabentaa tibura arei ao ana okai e bon karauaki niin ae bon in ao ngke e nang kaukia e a urubekeaki ti teuana raoi taina. Ma I a tara ngkanne ae te okai ae i taari aio Madam Speaker bon iai ae kona n rokana taari Madam Speaker ko kona n rokana ana karikibai Te Atua ke ti a kataki ni mwamwanaki ikai Madam Speaker bwa a ti rokanaki taan roko n akawa ake a taketenaki ao ngaia a nang bon roko naake a nang maiu ni kaubwai iai ao I karabwaia koraki ake a taekinna aio ma are ti aki kona ni mwanewei araia bwa are e tabuaki ao naakai iai temanna are i Fiji ae bon taetae teuaio te tia mwakuri n te botaki n akawa ae nang kinaki, temanna naba are e mwakuri itinaniku i Amerika a bon kaotia ae kangai kam riai ni kauka te PIPA bwa ngkana e uki te PIPA bon titebo raoi naba ma maiuraoin naba are te Gilbert bwa ngkanne anne kam katoka boraia

koraki akanne bwa a bon roko ni karaoi aia kamatebwai ae bon ibukia ao a bon kakabutia naba imarenaia. Ao tao n taai aika nako tao e koaua tao n te memere n te ongora ma te kabwarabwara n te tai are tao imwain ae ti na riai n te Auti n Tei aio ao ti ongo bwa ngkana e boo te katei bai n rabwata ae te *Board* ao e bon aki kona n totokanikai ana iango tao te Tautaeka ni Kiribati bwa are te *Majority* are mena n te itera arei, te *majority* are e mena irouia Ianena, ao e koaua ti nang manga kariai naba bwa Ianena ngkai a nang manga roko naba ni karaoi ara bwai.

Ngaia are e kakawaki aio bwa e a bon kaokaki nakon tei Kiribati bwa e nang bon tararua ae bon oin ana bwai e a tau onimakinaia kun mainaina bwa ti a kona Madam Speaker ti a konabwai a rawata ara Taan rabakau ao ngkana ti bon onimakinia naba ara bon taan rabakau ao e na bon anganira naba ae bon te okai raoi ni Kiribati. Ao ti kakoaua bwa te kaubwai ae te ika n aron are tao e tia ni kabwarabwaraki iroun Te Minita are maroro imwaina ao tao e na bon manga kamataata Te Minita n te botaki n akawa ae te ika e bon buubuti Madam Speaker ao are tiaki ngai te tia rabakau n te ika ma ti kona n ataia bwa e kangai. Ngke e karikaki marawa Madam Speaker iroun teuare ana bwai te karikibai ao e kanoai ao anne te bwai ae moan te kakawaki e kanoaia. Ao ngkanne ko a kanga n taku bwa e bane ko a kanga n taku bwa e na bane ao mena ko a tia n aranna bwa te okai e a bon kaman bane, ika ake tao a maan ni kaman akawaki are a tia ni butinako ao a nako n reke n tao i *Indonesia* ke tao a nako n reke tao iaa, a nako ni mabiao a reke bwa kanga manga kaubwaia kain taabo tabeua ma te rongorongo ikai e kakawaki Madam Speaker karekean riki ana mwane tei Kiribati karekean riki ana mwane tei Kiribati.

Iai te bwai teuana ae e aki toki n teteke i taningau naba n te ongora n taai akekei ao ni bon taai aikai ao e aki toki ni kakaewenako naba tao te itera arei nakon te itera aio ni kangai bwa kai ae kam aki buta te mwane n Tania ni butia tera ae kam ma makua aio ae kanga I bon ongo ngke I tuai n Tia Tei ni kakoroi nanon ami motinnano. Te tai aei e a manga bitaki aia mwanewe kam nang manga kua te okai are te okai are bon te bwai ni karekemane Madam Speaker mai imwaina tao e koaua ti na riai ni karabwarabwa nakoia ake tao a tia ni iangoia n te moan tai ma e a noraki n te tai aio bwa e aki mwakuri e aki mwakuri ke e aki noraki riaina ma raoiroina n aron are e kantaningaki. Ao e koaua n aron ongongora ngke a kabwarabwara te koraki ake tao aki mena rabwataia ikai ao a bon kaotia ae e bon rangi n rawata te mwane ae bua man te PIPA Trust bwa n te anaki irouia taan kamatebwai ake a nako. A nako ao a *publish* naba aia boki teuana ni karikia bwa aomata bwa ana kinaki bwa tenan *Scientist* ngaiia ao e a rangi ni bubura naba aia mwane bwa e a ware mirion, tabeman a karokoia

raoraoia ma te bwai ae kakawaki Madam Speaker bwa norakin aio n te maan ae 8 te ririki n aron are tao e taekinaki iroun te tia tabeka te Biira aio e a rangi ni maan ao ngkana ai 8 te ririki Madam Speaker ao e riai ni kaman anganira ana karekemane ae rangi ni bubura ao ngkana ao ae ti 4. iraua te mirion are e taekinaki ae e a bon ti kabuta naba rabwatan te PIPA Trust anne ao e ngaa ngkane are e na kona n reke i buan iai tei Kiribati bwa e aki kanoaki moan tei Kiribati Madam Speaker n te PIPA Trust aio bwa e kanoaki buaia kain tinaniku ao e aki ngkoa Madam Speaker ao nakanne a botonia kain tinaniku ngkana tao iai ian aio irouia ma e na riai n teretere Madam Speaker bwa tao e koaua iai maroro akana ana bon kaineti nakoia akana a maroro te aba nakoia ana bon kaekai maroro akanne ma ngaira n ara ongongora ao n ara nonori aika memere ao ti kakoaua bwa e a bon boo ana tai te PIPA Trust ni kaukaki bwa are bon ana bwai tei Kiribati.

E a bon boo ana tai tei Kiribati ni bon mabiao mwin ana kaubwai ni koauana are e nang kariaia bwa a nang mabiao riki tabemanga ma itinanikun abara aio, tao bon tabeua te bong nako ao ti kamatoatoa aron te roko i abara ti kataia riki ni kakaea Tua ake e na matoa aron te rinnako i abara, ao ngkanne n te tai aio Madam Speaker ti a riai ni kauka te roko n te akawa n ara tabo aio ma kainibaire ma tao e koaua e maneweaki naba are e taekinna bwa iai te rabwata are e tuai moa roko are tao e nang kaukaki raoi te akawa ma iai te rabwata ae e a tia ni mwaneweaki iroun te tia maroro are ngaia e kona n tararua ke e karaoa te *control* ao ti kakoaua Madam Speaker bwa ngke arona bwa e a kaman noraki man te tai are moan waaki ni karokoa ngkai ao e noraki ana karekemwane ae rangi ni bubura ao I taku bwa aio e na aki kona naba ni mwemwe te aekaki ni Biira aio. Ma ngkai iai te kangaanga Madam Speaker ao bon anne bukina te Tautaeka n te tai aio ngkai e noria ao e kakoaua bwa e a riai n toki moa een kunan te PIPA Trust are tao e tia n taekinaki ana karikibai n te tai are mai imwaina.

Bwa ai 8 te ririki Madam Speaker 8 te ririki ao akea raoi te bwai ae e a tia n reke ae ti noria ao ti tuai ngaira man kakoaua bwa tera raoi ae ti a tia ni mabiao man te PIPA Trust ngke e moan rokanaki, ma ti ataia Madam Speaker bwa iai ara kaubwai ae bon oin ara kaubwai ae ana karekemwane tei Kiribati ae na bon rangi ni bubura arona iai ae te ika ao anne akea ara nano uoua iai Madam Speaker bwa bon anne tibwangan te *Fisheries* n tararua te itera ni kaubwai anne, e rabakau aron *Control* nakin anne ao ara kantaninga bwa e na anganaki rabakauna bon teuare e bon rabakau iai. Ngaia are ti karabwarabwa ao ti kaitau n te Biira aio ao ngai temanna I rangi ni buotokaia I rangi ni buotokaia n te kantaninga are I aki tangiria ni kan kumea temanna ma I bon kumea I taetae iaon au bwai ae

au marawa ae tei Kiribati, I taetae iaon ana kaubwai tei Kiribati n aki manga kariai rokon te Ianena bwa e na manga roko ni babaire irarikiu, tera burena ngkana e a nako te rabwata ae te PIPA aio ao e manga kateaki te rabwata teuana ae boou ao e bon kainaki irouia i Kiribati aika iai rabakauia iai te kangaanga iai Madam Speaker, akea ma are ibukina bwa a rangi n ikan mainaina aia maroro tabeman ngaia are anne ae I karautaeka bwa bon akea anakin nanora ao e taku ti na kataia ni kaota aio bwa tera ti na ota iai Madam Speaker ngkana ti a bon aki kan ota n ami maroro ao e a rangi n reianau te maroro e aki kaea raoi are nanon te Biira ke tao tera are kantaningaki bwa e a kakikoa iango tabeua. Ti aki kan reianau bwa tokina ko a manga katekatekaira ke ko aera bwa ngaira naba taan reianau ao ti kona ni kareianaua ni karokoa tokin nanona bwa are 30 ara miniti ae ti anganaki ma te bwai ae kakawaki Madam Speaker bon te taetae raoi ni kitekitea nanon te iango ngkana ko a taetae ni manga kuaia ma te Komete ke tera ae tera irekereken te Komete ma te PIPA ao tao ko a kamoaki ibukina bwa te Doctor ngke ko riai ni karaua nanom bwa e a taiboranaki te bwai anne ma N na okirai iai aio N na riai n taetae n aio bwa are ngai te Tia Babaire bwa are kua te Komete bwa e taku bwa te Komete are teuana te *incredible* ao anne te bwai Madam Speaker ae ko riai ni kaman taraia ao ni katokia ao anne ae I katea baiu iai ma te taetae inanon te Biira Madam Speaker bon ti taetae nakon te Biira I taona nanou ngkoananoa ma e aki toki ni kuai raou n Tia Tei.

Te bwai ae kakawaki Madam Speaker norakin kakawakin bwa te Biira aio bwa e a bon toki norakin kakawakin te PIPA Trust ao tiaki bukina bwa tao tiaki onimakina ma tia noria bwa e aki koro nanon are tia ni boraraoi akina ma te Tautaeka ao ti a bon tangiria ni kan *fully* bwaibwai iai Madam Speaker nakon ae a nang bwaibwai riki nakoira ngaia are tao man taeka akanne tabeua Madam Speaker ao I rangi ni buotoka te Biira aio ko rabwa.

Hon. Dr Kautu Tenaua: *point of order*

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Tia Tei mai Abaiang ao tera am *point of order* te Tia Tei are temanna mai Abaiang e nakoim

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tia Babaire akea aran te aomat ae I taekinna ma I taetae iaon te *principle* Tia Babaire aron kabonganakin raoi te mwane bwa I ataia bwa I kabwara bure nakon te Tia Tei bwa tao e mena inanon te komete ma I noria bwa akea riain te kabanemwane iaon anne e rabwa.

Tibiika: E a bon boo raoi 4 n ara tai aei ara tai are ti na nako iai n *afternoon tea* ti a manga kaitiboaki ikai iteran 4 ao ngkana ti oki ao I angan Te Minita ae karineaki man te Tua Hon. Tarakabu Tofinga bwa koa

kanakoa am maroro ao ti a motirawa moa ibukin ara kabwantaai.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ao n aron are I taekinna ao I kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki ibukin te Tua Hon. Tarakabu Tofinga ao e nakoim.

Hon. Tebao Awerika: *Point of order* te Tia Babaire

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Betio Hon. Tebao Awerika tera am *point of order*

Hon. Tebao Awerika: Te bubuti ngkana ko kona nora am *quorum* taiaoka

Tibiika: E koaua bwa e bon aki *quorum* ara mwaiti n te tai aei ara auti ao ti a riai n wetea te auti bwa e aoria n ae ti bane ni mena ikai ao tia waaki.

I taku bwa e a bon koro te mwaiti are kantaningaki ian ara *rules of procedure* ao tia waaki nakon are I a tia n taekinna Hon. Tarakabu Tofinga kanakoa am maroro

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao I a kan moanna ma te bwana ni kamauri n tanimaeaon taai aio I a kamauriko Madam Speaker kain am aobiti kain Maneabara ao ngaira ni kabane ni Maneabam aei n te bwakantaai aei ao kain Kiribati ake a ongora n te tai aio kam na bane ni mauri.

Ao e koaua Madam Speaker ti a kaitaua n aron tabekarakean te Biira are e a mwemwe ao ni maroroakinaki n te tai aio ti anga te kaitau nakon Te Minita are e a tia n tabekia ao ni bon karaua naba ni karaoa ana kamatebwai imwain uotakirakean ana Biira aio ni karokoamai n te tai aio, ao e koaua Madam Speaker ti boutoka moan warekan te Biira ao e koaua n aron maroro ake a tia nako ao ti kan reiti ni kaoti naba tabeua n rekereke ma te Biira ae maroroakinaki n te tai aio ao I taku bwa te bwai ae kakawaki n aron uotakirakean te Biira iroun Te Minita ae karineaki I taku bwa iai teuana oin te kantaninga ke tabeua oin te kantaninga n aron are e a tia ni kabwarabwara bwa tera raoi bukina kai uotakirake Te Biira aio ao ni katokaki korakoran te Biira aio riki ibukin tao te Trust are kateaki. Te *Conservation Trust* ibukin te PIPA are ti kakoaua e a tia ni mwakuri inanon te tai ae bon maan ao tao norakin riaina n te tai aei e a bon e nang toki moa korakorana ian bukina ke tao bon e aki teke ke tao e aki roko n te kantaninga are kantangiaki iai ke tao tenan *expected outcomes result* n aron are kateakin kimoan aiwaean ao mwakurin te rabwata aio.

Ao I taku bwa e teretere n aron tabekakirakena ae uarereke e na riai ni uarereke te maroro n aron are e a bon tia ni kabwaranakoa Te Minita n ana Biira aio ao rekereke riki ma tao bon aron tararuakin ma tao aron tararuakin kaubwain ao aron ara

marawa n te Aono are te PIPA riki ngkai e nang katokaki korakoran ke tao mwakan te rabwata are ngkoa e katabeaki n te tai aei bwa e na kona n tararuaia n rekereke ma kainakina. Ao e koaua ni maroro Madam Speaker ao kanga tia manga bon tounako n aron tao aia maroro tabeman man te itera are teuana n tein te karaki are angkoa bwa ngkana angkoa e a toki korakoran te rabwata aio ao te PIPA ke ara Aono ke te Aono ni Binikiti are kainaki e nang bon tangkongkoaki e nang bon karauaki n tangkongkoaki kaubwaina ikana ma tao rana ake a bane ni mena iai. I taku bwa kanga e kaokoro teutana ara taratara te Tibiika ma aron te maroro anne ian bukina are n aron are e a bon tia ni kabwarabwaraki te bwai ke te kantaninga aio e aki naba nang ni boou e a kaman tia ni mamaroroakinaki ara boutoka ao bon boutoka man *party* aika kaokoro a tia ni kauntaeka iaona e a kaman tao tabeua te ririki nako e nang moantai te kantaninga anne tao ian bukina are kanga bon iai kantaninga ibukin te PIPA e a kaman waakinaki ao tiaki te bwai ae boou n aron are e taekinna Madam Speaker aongkoa kanga e a ientaka te aba ai bon tibwa ngkai ao e a ientaka naba ni kangai kan tara te Tua are kanga e na rekereke ma waakin te kataumwane an anaia katoka korakorana n aron anne bwa bon te bwai ae karauaki n taraki ni kamatebwaiaki. Iai naba rabwata ake a rekereke iai, iai rabwata ae a bon nang onimakinaki naba taan rabakau aika onimakinaki anga naba aia koaua tabeua nakon te kantaninga aio.

Iai te *Tuna Working Group* ke tera are e a tia n anga ana koaua bon iai naba taan rabakau ake a rekereke ma moan wakinan te PIPA anga naba aia koaua iai ngaia anne are kanga e aki boou ao e a bon tia ni karaoaki te kamatebwai iai ao n aron te maroro kanga ngkoa e a rangi n taekinaki ngkai e kaukaki ngkai ao e a uki marawa e roko anne e anaa ana raa are kainanoia kanga ai bon akea inaomatan Kiribati ke tao ai akea aron te tararua ke tao tenan *Control magnesium* ake a na kona ni waakinaki. Ao I taku bwa e teretere bwa n aron ae ti waaki ngkai iai ao tao ngkai ti kona n taraia n te tai aio ao moan warekan te Biira ao e a kaman waaki te mwakuri 2 te ririrki nako iai waaki are ana waakinaki n te tai aio bon iai tenan VDS ibukin tenan kaibuke n rinnako n te marawa a bon kona ngkana a nang rinnako a kona ni bon tararuaki bon iai te *Control* tiaki are e uki ao e a bon ukinako naba kanga n aron te maroro are e a bwara ni kaue ao e tangaina te PIPA ma are bon rinnako iai *magnesium* ke bon iai waaki n tiatiana aron te akawa n aron ae waakinaki. Ma titabo ma e a kamwaninga nakoaki te aba ni maroro tabeua angkoa ngkai e uki ke tao ngkana e toki tera e a *lifted the protection statues* aio ke kamanoan te PIPA e a kanakoaki kamanoana ao e a bon uki.

Ngaia are iai anga ao n aron are maroroakinna naba e kabwarabwara Te Minita man te MELAD ao iai naba iango are bon aika bon *inplace* iai ae waakinaki ngkai n aron ana itera te *Fisheries* itera riki tabeua ao iai naba ane e na manga taraki ae e a Tamaroa riki kamwakuraia n aron ae ngkai ao iai katoto naba n aaba tabeua ane a waakini tao te MSP iai naba tarakina bwa tao e na bon kataki ni bon katukaki kinakina ma tera n aron are e bon marorokinna Te Minita ao tiaki n are e kanga e bon kaukaki ao e a bon ukinako naba n akea te tokitoki ke tiam.

Ngaia anne te maroro tabeua Madam Speaker kanga ti kan ti manga bon raraoma iai n aron kaongoraean te botannaomata bwa are ngkai ngkai ti bon tara naba ara marawa kai e bon teimatoa naba te roko ara marawa kai ti tarai moa ara marawa aika uki ngkai kai e bon teimatoa naba te akawa iai ao tiaki ae e a bane ikana bwa are bon iai tenan iai aron tianan aron te kaubwai aio, ao e koaua ngkana ti tara naba te PIPA e koaua tao e a kaman iangoaki man e a kan 10 ke 20 te ririki nako ma kainakina raoi e a bon tibwa waakinaki tao e bui te ririki ngkai ke e tuai bwa ngke e moan waakinaki ao ti bootin ke te mwakoro tabeua are e kaan ma tao aaba ke tao iaa e aki *100%* ni kainaki ke tao e aki kainaki 100% ma iai mwakorona ae a bon tibwa kainaki riki n taai aikai ao kanga anne ngkane kanga bon te titiraki naba teuana n aron ao kanga te maroro are e nang kanga n aron anne e a ukinako te PIPA ma are e a bon kaman uki naba te PIPA tao e a kaan 20 te ririki ana *Protection* kamanoakina ma kainakina raoi e a bon tibwa in raoi ai tibwa bon taai aikai naba ngaia are kanga e bon manga kaitara te koaua are angkoa te PIPA e a kaman kainaki tao ai 20 ngkai te ririki kainakina ke tao e a kaan irabui ngaia are akawakin te PIPA ngkana e na kaukaki ke tao e bon aki kaukaki bwa tao ti n aekakin anne iai aron kaukakina are e aki kaukaki n aron are maroroakinaki iai kawai ane a waakinaki ao ane a teimatoa naba ni waakinaki ngkai ti moan warekaki ngkai. Tao imwain warekana te kauoua ao a tei ke tao a kamwakuraki kawai aikai n aron are e taekinna *Marine Special Plan* n aron ao tao ai manga bon tararuan te Aono aio Madam Speaker ngaia are kanga I aki boraoi ma te koaua are ngkoa e nang tangkongkoaki te kaubwai are n te PIPA kai bon kona n tarai naba ara marawa aika iaon te Aono ni Kiribati a bon waaki kaibuke ao ko tuai man ongo ae e a bane ke akea ae nang roko n ara marawa bwa e a bane te ika are te ika kanga te bwai ae ao tao bon I karautaeka N na taekina aio te bwai ae akea ana iango ae tao e na kangai te Aono are te PIPA ko mano iai ma ti a nako n okiokiria bwa tao ti kabung iai ke tao ti aera ti kaikawaira iai. N aron are mwaneweia te tia maroro naba temanna Te Minita n te *Commerce* ao e taekinna are iai te *latitude* tera raoi aran te bwai arei n te *Geography* te *Latitude* ke te rain are e biri man iteran te aonnaba are mai ieta ao mai

inano ane e bon bibiriaitua iai te ika ke tao riki ara ika ae ti raraoma ngkai iai tao te ika ni marawa ke tao tera riki aekaki ni ika ni marawa ake ti kona n atai bwa angkoa a kabung ke tao bon aia tabo mwengaia te PIPA.

Ma n aron are kabwarabwaraki ao bon te kamatebwai naba ae katangainaki nakon te Tautaeka inanon karaoakin ana babaire 2 ke 3 aron maroroakinna n ongongorara irouia raora ake mai imwaina kain ara *Cabinet* I karautaeka ngkai I taekinna aio ao e a kaman kaieieaki riki man te tai naba are a moan roko iai kai iai bon te kanamakin n aron are I taekinna bwa te rabwata ae te PIPA Trust e a bon kaman aki karaoa tabena ao e aki koro raoi tibwangana are e waakinna are tao e kantaningaki tao 100 te mirion ae na reke iai ke tao irabubua are ngkana e kainaki n aron are e ataki e kinaki ke tao e taekinaki naba teuana te Okai te okai ae bubura ao e kakawaki kinakina naba n te aonnaba kai bon teuana naba te okai ae mari ke tao e bati aekakin te maiu ke tao marin taari are a mena iai.

Ngaia are e koaua Madam Speaker I a karekerekea ngkanne ma te rongorongo are te Okai I a roko n are te Okai eang e taekinaki ni kabotauaki ma te bwai ae te okai ae e a tia ni maroroakinaki teutana ma I kan taraia bwa te okai ibukin antai n aron ae te aonnaba ke tao ti kona n taekinna bwa angkoa tenan taeka are tia karangaki bwa are ana okai, Okai *for humanity* ao Kiribati tera ngkanne te aonnaba e aera tera tabena ibukin Kiribati are e a bua e a bua iraua te mirion n aron are e a tia ni kantaningaki tao e na bua 100 kanga e kantaningaki n te moan tai tenan kataratara inanon te tai are tao 10 ke 20 te ririki ao e na reke irabubua te mirion ao ngaira ngkanne i Kiribati kanga ti a bon tera arona are n aron ae maroroaki mai imwaina I aki kan kaoki kai bon ara bwai ao e a bon tetekateka tao bon irarikira ikai ao aio bon akea ara anga naba ni bon kona ni kamwakuria ao tao ti a tau naba ma arara aio tia karangaki n are ngaia ngkami kam nang Tiambion n te aonnaba kam Tiambion n te *Conservation* ao tera ma taua teina anne taua teina anne n aron anne ao e koaua tao ibukin te *humanity* ma tera arora ngaira ake bon tenan *right Holders* , *Custodian of the resource* ao tera te tabo anne ara bwai bon ara bwai are ti a tia tao e koaua ti a n anganaki tao n te karikibai iroun naba are kariki baai.

Ngaia ae kanga bon te titiraki ao anne ae kauekea te titiraki ao tao bon te iango ni katamaroa ibukin manga nikoan te okai are nanona ti tara te okai e koaua te itera arei e tara te okai are bon te tai arei are bon teina are kanga te auti ae te rau ao te baa ngaira ngkai ti nang roko ti nang manga karaua ni *modify* ke ti na karaua ni katamaroa riki te okai anne n aron are a tia ni kabwarabwara Te Minita ae karineaki n te MELAD. I kan maroro iaon aron katamaroakina bwa are iai naba Te Minita are bon tabena ao

bon rabaukana naba Te Minita n te akawa ngkana e kan manga kabwarabwara aio ke e bon aki kan kabwarabwara bwa tao kee n aron anne ma kai e taekinaki te Okai ao anne ngai otau iai te okai e aki uruaki ke e aki urubekeaki bwa e a roko te rongo, kanga ti kubanako n te taeka ae te rongo bwa titabo ma ti a kaminoaki bwa are te botannaomata ngkai i Kiribati a tiku n te kantaningaki are e a roko te maiu e a roko te maiu iaon Kiribati Madam Speaker e a roko a bon tibwa boo ma taribin maribin kaubwaia are tao bon riai tao e koaua tao e bon boo moa taina tao are e aki riai ni kaman reke irouia ma tao e a boo taina n te tai aio ngaia are kanga ti a manga kubanako kanga ti a manga bon tounako n te taeka ae e a roko te rongo bwa e angaa te rongo ao te botannaomata kanga are e a tibwatibwaki te raiti e a tibwatibwaki te tioka e tibwatibwaki bwa are e roko te tai aio ni uaa ao e ngaa ngkanne te rongo ngaia are e na kamwaitaki riki e na kamwaitaki riki te uaa e katiaaki riki te uaa, e na katamaroaki te okai e na katamaroaki te okai anne ana karekeaki babaire aika Tamaroa riki ibukin karekeakin te maiuraoi ngaia are I kuri aki boraoi ma te iango ae e a roko te rongo ao tao ti nang urua te okai bwa ti na katamaroa te okai iai babaire ngkana ti tarai aaba n aron aika irarikina n aron are e mwaneweia Te Minita ao e Tamaroa riki aron waakinan ke kamwakuran aia okai ao tao ti nang tera burena ngkana ti a manga katotonga anne bwa tao e a Tamaroa riki bwa tao kanga iai teina tao e a manga kainikawawa e bwaka te karau are tao arei te rau bwa tao te okai ni kawai tao e raunaki ni bon ae te rau ke tao ngkana tera tein ana okai. Ngaira ngkanne ti na manga katoka taubukina te kabwaa e aoria ni manga bwaka riki te karau e reke niman te ran iai aei tenan taneiai aika boou ao rabakau aika boou Madam Speaker tia mena n te aonnaba ae bati te wanawana ao e bati te rabakau ao bon irouia tiaki ti irouia imatang ao tao n te tai arei kanga tao te moan kakatai kanga tenan moan kakatai bwa tao Kiribati kabwara au bure te PIPA e koaua Kiribati tao kanga aaba naba ae a moan kaata te kataninga are *Conservation* ke kamanoaki taabo aika kamanoaki ngaia are tao a bon an kaata moa aio ao ngaia e a manga kuneaki imwina bwa ngaia iai riki aika Tamaroa n aron ae I taekinna eang e minomino te aonnaba ao te tai ao te wanawana ao te rabakau ao tao I taku bwa anne naba bukina teuana Madam Speaker ae e a bon riai I taku bwa e a bon riai manga tarakin aio ao tao tarakina moa n te tai aio ni boboto iaon kamatebwai iaon ma tenan ware ao tao tenan raa riki ni bon tenan koaua ke tenan kukune ke bon tenan reke ake a tia ni kakoauaki bwa tao e a bati te bwai ae iraeaki man te PIPA ao iai akana a uotinako ngkoa a nako n tebo n aron ae a bon ataki a roko a nako ni iraeaki man ana *lab* te PIPA iai teuana te tabo are a kawakinaki iai a karaoi aia *research* ao aia booki a

publish aia booki ae a karekei mwane ae e a mwaiti ao e aki naba reke iai tibwan Kiribati.

Ngaia are a bon e a boo taina Madam Speaker I taku bwa e a bon riai n okira tei Kiribati e nang okira tei Kiribati te bwaibwai n ana bwai are e a bon tia n anganaki ke tao bon rikiana bon reitan naba are bon te rikia ni Kiribati Madam Speaker ae ti maroro iai n taai aika nako rikiam bwa tei Kiribati ngke aio am marawa tatararuaia, nakon ae irikiam bwa tei Kiribati ngkoe aio am marawa ao arei am marawa ma e na tararuaia tao kain te *Trust* ma I taku bwa tiaki te kantaninga anne Madam Speaker ti na bon tararuai ai irabui te ririki ni inaomata a bati ara aomata aika a tia n reirei a bubura aia atatai iaon itera aikai ao I okiokira are e na katamaroaki te okai Madam Speaker e na *modify* ao e na *improve* bwa e na katamaroaki e oneaki teina ngkana tao e tei n rarikiriki teutana bwa tao e aoria n ae ko kona ni karoko riki tao baim iai n anaa tao tera are reke mai iai ke tao mai mangen te okai anne.

Ngaia anne Madam Speaker kanoan tera eang I taku bwa e boboto onean te Tua aio ma aron te bwaibwai n ara Aono ae te PIPA are ko a tatara te PIPA ao ko a nano koko bwa iai ake a mabiao iai ao iai akana a tekatekana tao te baba n tararua aio bwa angkoa kanga a bon babaire iai, e koaua iraua te tai kainanoaia kain te *board* tao imwain uotan te Biira ao a manga bon tautaui aroia tao ngaia ane kanga kanoan nako tao angkoa are inaomata iai are tiaki aia bwai n aron are I maroroakinna. E koaua Madam Speaker e koaua n aron are I a tia ni mwaneweia te ika kanga akea ana kantaninga bwa e na kona n ata te PIPA bwa te tabo ae mano iai bwa are kanga bon te ika ae e a bibiri naba ao iai tao te marawa ae e a bon tia n aron are I kabwarabwara ao naba ngkai tenan anga ni bon taua tian te akawa n aron ae bon waakinaki n te tai aei Madam Speaker. Ao e koaua e abwabwaki te tai ma I taku bwa e kakawaki kanoan *point* tabeua akanne iai akana maroro imwina maI taku bwa te kantaninga are te PIPA ngkai e na kaukaki e aki kaukaki ao e a bon ukinako naba e aki anaki kanoana ni kabane are bon iai ngkai ae waakinaki ao ae bon teimatoa ni waaki inanona te *Fisheries* ao e koaua botaki riki ake a rekereke ma tararuan ara marawa ao tao antai ae ataia ao e a kakorakoraki riki te tararua ao e koaua e bati kanoan te PIPA te mwane kabwaian tei Kiribati ana mwane ao ara raa ngkoa e na karikirakeaki i Kanton te bare booti ma tera kee are ana buobuoka te tararua ikekei kanoan te mii ibukin te tai anne ao ni karokoa ngkai bon akea te bwai ae riki ngaia are I taku bwa e a bon boo taina Madam Speaker ao I nang boutoka Te Biira moan warekan Te Biira ian koaua akana ti a tia ni maroro iai Madam Speaker ao man maroro akanne e rabwa riki te ongora ao I a toki ikanne Madam Speaker e rabwa.

Tibiika : I anganiko te Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta e nakoim.

Hon.England Iuta: Ko rabwa te Tibiika ngkai e kona naba n reke ara tai ni maroro n tain Te Biira ae moan te kakawaki aio.

E mataata n aron are e tabekia te tia onea te Biira ao ngke ti bon *workshop* naba aio kanga aron nikoan te waaki ao I taku naba bwa e bon teretere ngkana ti uringnga ngai n au ururing mai moana e karaoaki te bwai aio bwa te bwai n tangira nakon te aonnaba ana bwai n tangira Kiribati nakon te aonnaba tiaki ti te marawa ma bon te abamwakoro naba akekei ao tera are e na kona n reke iai noran te aonnaba tao nakon taai akana rimwi tao ngkana iai te bitaki ae korakora ke tera ao arei e tiku n arona e aki kuakuaki ao tera taekana n taetae ni matang e *pristine* anne arona. Ti kaitau n aron are bon ti maroro n te *workshop* ao bon iai temanna te Tia Tei ae titiraki bwa e nanokokoraki bwa tera raoi nanon kamaunakin te Tua aio e na oreaki nako aron te kantaninga are moan bwai n tangiraki iai te mwakoro aio nakon te aonnaba ke e na aki ao n ana kaeka Te Minita e taku bwa kanga e na aki rotaki n aron ae manga bon kaetia naba ngkai e na *remain heritage under* te mena tao *UNESCO* ao tao anne te kantaninga ae ngai naba ngkanne ngke e reke otau man ana kantaninga te Tia Tei arei ao ngkana ngaia anne ma tao e koaua tao e bon abwabwaki te karaki bwa are ngke e moan waaki te Tautaeka aio e bon rabwata te tabo aei bon ngaia ae nako ni kateitei ngaia e mwemweka e *charter* na te kaibuke tewana ao a nako naba ni katei auti. A nako ni katei auti ikekei titabo ma reitaki nakoan te waaki n te moan tai bwa ti kangai te oi ni kantaninga te bwai aei ao e bon mwananga te tiim ae korakora tewana ae bubura ae mwananga ao a mwananga naba Minita ae Te Minita ngkana tao ngkana eti otau Te Reirei are kaira te mwananga n te tai arei ae Minita ngkoa n te tai anne ngaia ake a kairia.

Ngaia are kanga e bon mino te kantaninga bwa tera te kantaninga ae ngkekei ao e a teretere naba ngkai e roko e a manga oki kaua te Tautaeka aio ao e manga katerei ana tamnei, e aoria bwa ti a bon manga maroroakina anne, keng anne ngai au kantaninga n te bitaki aio. Bon te tai naba are te waaki ae nako ao bon te *workshop* ae boo a bon roko taan rabakau are angkoa ngaia taan bwaibwai raon te Tautaeka ni Kiribati ni bwaibwai ngaia kanga a kabaeaki bwa ana kakaraoa te kamatebwai ao e koaua anne ngkanne aia rongorongo mai buakon aaba marawa aika na rotaki ao e kuneaki bwa te Aono ni Binikiti e kabung iai te ika ni marawa n aron naba au rongorongo are I karekea n te tai arei angin kaubwain marawa ae kantaningaki bwa e na reke are e wene naba n te Aono arei e bon wene tabeua karaki ake e tuangaki e wene naba n taabo ake kabung iai te ika. Ngaia are te kantaninga are kanga e

tabetabe iai te waaki n te tai arei n aron ongorau bwa ngkana waaki tao te tabo are mai inano arei are e mena iai kaubwain marawa te kararaoma ngkanne bwa e na bung te ika ikekei ke e na aki e na kona ni kiriwe ngkanne ana tabo ni kabung te ika ni marawa. Ae tiaki ngai te tia rabakau ma aron ongorau ngai ngke I manga titiraki nako riki. E bon teretere naba bwa are iraman kain te aobiti n te PIPA angina i Kiribati iraman are kain te kaibuke n tutuo bon ti temanna te teinimwane te rorobuaka n ataeinimwane ane iaona ngkana kam nori birim ti ngaia ane toka iaona ae te tia tebo akea naba tao ngkana e na rotaki ana mwakuri te teinimwane aio au kantaninga te rorobuaka n ataeinimwane aio au kantaninga bwa iai ana mwakuri ngkanne ae manga tauraoi. Ma te bwai n tangira are te PIPA te moan tai kanga ngai n otau ao a bwebwerake naba akana imwina tao ngaia ane teuana ane n te *Cook island* ao teuana n te FSM ao ngkana tao iai riki ni marawa ake mai ikekei riki are tao n te Aono n Amerika Maiaki bwa ngai otau anne e kanga aron te tararua tao bon te moan tamnei naba are moan roko are tao ngaia ane e karaoaki iaon Kiribati tao te tamnei are n te *Cook Island* e kakaongora ngkana ngaia tei Kiribati are uotanako ana iango ikekei e aera ngke e aki bwainaki ana iango ikai. Bon ti anne te kan ota tao ngaia nikoana aio ma are bon koaua bwa ngkana ti mataku n tamnei akekei bwa are ngke e tia te *workshop* ao iai aia birim ae ti anganaki bon akea ara bwai akekei, ti ataia bwa ara tia rabakau e rawata ara tia rabakau ni marawan taari ni ikotaki ma ara Minita ae karineaki n te tabo n akawa akea manenan rabakauia bwa are akea aia bwai ni mwakuri aekakin aei ake ti nori iaon te kaibuke ao a kona ni manga uotaki nako aon te aaba e aki roko n te aekaki anne.

Ao tao ngaia anne te kantaninga are e roko iai te komete tao e bongana riki te komete te *University* nakon are Te Komete are teuana are tataekinaki bwa e aki bongana tao ngaia te Komete n te *University* aio ae ngaia an te kantaninga arei bwa e na karaoaki te ukeuke ae korakora bwa are aio e na man konana e na reke iai te kaubwai ae korakora. Ngaia are ngaio tau ngkana aio te kantaninga n te Tua bwa te toro nakoa aio bwa ti a karikirake bwa are anne ngkanne te rongorongo ae boou ngke e a manga roko rabwatan te Tautaeka n te tai aio ao e a roko te rongorongo ngkanne aikai n aron are kanga te *lipstick* e na reke mai kaubwain marawa aio te ika ni kangai ni kangai. Iai te mwakete are i China 1 te birion te ngaa e a birinako te anene te aaba man te VDS n aron are taekinna Te Minita n te *Commerce* ti nang mwaing nako man te VDS titabo ma e a toki korakorana ma ieta e a kuri kangaanga riki are e na raka nakon are ana kantaningaki ma tao te koaua ke aron taekinana ke te bwai n tangira nakon te aonnaba tao e kangai te kantaninga tao te okai ngkana ngaia bwa ae bon eti tao te

okai ngkana ngaia ae bon tiaki te okai ni koaua bwa are uki tabona e uki tabona n aron ae a tia n taekinna taan maroro ao te ika e butimwaeaki mai tabona ao e manga nako n raweaki mai tinanikuna mai ikekei.

Ma bon te auti ae nako ke tao bon te ririki ae nako I bon tangitang nakon Te Minita n te tabo n akawa bwa e noraki te kaibuke ni karaun e beti ietan Beru n te bwakantaai e noraki mai aonnaba a noraki bootina a ribootinna kain Beru nakoia teuana te wiiki imwin are e reke arei ao I a ribooti nakon Te Minita ao e a tuangai Te Minita ao ko ataia bwa iraua nambwana bwa te bae kam na moan karaoia kam na weteia bureitiman ao taan tia akawa bwa e na nako noria bwa e na kam na ti nako n rawea tamnein akawa ai kangaanga nanona a tiringa aia mitin bwa are arei e a beti ietan Beru n te ngaina aikoa kan maku, ngkane ngke e tuangai Te Minita a tiringa aia mitin ietan Beru e aki reke irouia mai ikai aki e kataia n *login* na Te Minita e kataia ni kakaea *log* ni mwin kawain kaibuke n aron are tuangai akea ae roko ian Beru a kaman tiringa iaa mitin mai iaa. Tabetai naba ngkana ko kiba n te wanikiba ao ngai ngkana I kiba mai Beru ao ti bon buti ni kangai imarenan Onotoa ao Tabiteuea ko nora te kaibuke ni karaun I taku bwa ngke bon iai au bwai n rawe mwake mai ieta ikai ao I a rawea naba te mwake bwa e bwaka iaa te kaibuke aio e bwaka iaa te kaibuke bwa are tao anne ae ti nori ikai tera ngkanne ae e a riki ikekei bwa are e roka e roko ao ngkai iai tamnei aika nang kakamataku ao ngkana ko nor ate Facebook ao kanga tamnei ma tao FFA mai Toromon e kiriwantantan marawan Kiribati ao ngkanne e takamainaina are te PIPA bon te koaua anne ao e aki noraki are i Beru ngke e a tia n tuangaki Te Minita bwa e aki noraki are i Beru bon te koaua bwa ngkana arona bwa ai bon akea kaibuke inukan marawa ikekei ao are e a bon tia n taekinna Te Minita a tiringa aia mitin ngaia are ti aki kona noria iai a kaman tiringa imwain rokoia i etan Beru.

Ao tao ngaia anne ngkanne te kantaninga ma te kuna ngkai ae wene imatau ngkai ae I aki kona ni birinako mai iai $1 te birion man te mwakete i China anne mwanen ara ika mai ikai ane e nako newe i China anne ngkai te kuna ae wene irou nanona are tao i kabin marawa are e na anaki mai kabin marawa e a riao riki tao ngaia aio ngai au kantaninga bwa are e bon eti are I taekinna n aron are kanga I uneakinna n te kataumwane imwain ae kometenaki ngke ngaina ao I uneakinna n te wiiki ae nako ae I kangai kam tangira 11 te mirion e aki botau ma te ware are kam na kaokia ngkai ngkana kam kamauna PIPA bwa are te ware ae taekinaki ngkai e a kaman taekinaki n te *Workshop* n aron ongorara n te wiiki ae nako. Ti karautaeka naba bwa are e a tibwa kamataata nakoira te Leader n te kaitara ae ngaia tao iai baika ana tangiraki n aron tao te ribooti ao bwaai ni kabane e aki

taekinaki anne e bon aki taekinaki bwa are e a ti taekinaki naba ae nang kamaunaki te Tua e nang kamaunaki te Tua anne ao ngke ti ataia ti a kaman tangiria bwa e na roko te ribooti ao tao ti na taratara raoi riki ngkana e boo te *workshop* bwa ti na taraia bwa ana riai ni koro nakon baike ana karaoaki ian te Tua imwain ae mwemwekaki nakomai. Anne te bwai ae ti ataia n te tai arei ma aikanne te kantaninga ae ngai I taku bwa ti bon riai ni iangoia bwa are ngkana e taku te Tautaeka bwa e na nikoia ao tao ngaia anne ngai irou mai moan mwanekara nakon te $1 ni birion ao ti tuai man mwaing man raakan boon te ika man 2015 ni karokoa ngkai. Akea kibana ae e a taboro ae ti a tia noria e a ikekei te aba ngkai ni bon kekeiaki tao ngaia ane tao e na kataumwane te aba n ae na roko a moan ngkanne te kantaninga bwa ngai I aki kona ni birinako man aei ao ngaia I katutuka te onimaki iaon te taeka are e na reke ti na kataia ni kaoka are $1 te birion are anaia kain te kaibuke nanona tao te kantaninga ti nang bane onei mwin kaibuke ake akawa nako China n ara kaibuke. Ti na kanga n roko ikekei anne ngkane ae tuai man mataata ma are anne ae taekinna e aki toki n tataekinaki iai te *Working Group* ane mwakuria ao ti bon ngai temanna ae I rangi n tauraoi ni kantaninga ngaia I kaukia ma nanou tao ngaia tao anne amaon te mwaneka ti anganako te tabo arei bwa are bon eti kai kam nora are i Beru ao ti na kanga nor ariki are ikekei ti nang kanga nora riki are e a reke ikekei ao ngkana 8 tabun te mirion kanga e aki kaunga nano ae 8 tabun te mirion ni kabotauaki ma ae tangiraki ngkai bwa e na kataia ni bonobonota te waaki n te tai moa aio n te bong moa ae ti taetae iai ngkai ni karokoa te ngaina are kabwataki iai te manga kataumwane are ngke ngaina ngai irou e aki man konana ngkanne anne e na riai n taboroboro ma are ti na kauki ara iango bwa ti na taratara n aia taratara taan rabakau tao a taratara I aki ataia bwa maanra te taratara aio bwa e tuai man mataata 5 te ririki 10 te ririki 20 te ririki bwa iraua raoi ae na kabaneaki bwa e na kona n oki are $1 te birion arei bon ti anne au titiraki iraua te mwane ae na kabwaroaki bwa e bon e karoo nano ngkai ngkana ko bon wareware naba te kantaninga are e taekinna Te Minita ni moan teiraken riki te Tautaeka te waaki are kataia ni katereterea n ana *workshop* are kabwarabwara bwa te kaubwai are e na reke aikai n aekakin aikai ao aikai. Ti tuai naba man ota bwa e na kanga akea ngkai te *workshop* ae tia ni manga roko n okirira ni kangai ae tia roko ikai ngkai ti a roko n te mwaneka aio ao ti a tia ni *tender* nakon kambwana ao aio te aekaki n rabakau ae na kabonganaki bwa anne ae na reke iai ara bwaibwai tao ngaira 60% ao kambwana akekei anne ngaira ngkanne, bwa are te kukune ae boou te rabakau ae boou ngke n arona bwa tao te oera riki akea te kangaanga e a tabangaki te rabakau n anakin te oera ma te *gas* ma are ti bon tekebuaka bwa akea i

abara aio ngkanne ai tenan kaubwai angkoa e a noraki bwa ngaia aika na onea mwin aikai bwa te ika eang ngai temanna N na teimatoa ni kabanea naba au bubuti bwa e bon riai tikotikonaki aron anakina bwa are e na bane ao e na mauna mataia n aron bwaai tabeua aika tia ni mauna mataia. Angina aaba ngkai a bon karikirakei a kamaui oin kanaia tabeua aaba ngkai a kawaina te ati te ika ni marawa irarikia a nako naba n tieria n anaia n aron ae ti kona n noria n te TV ana nako ni katiia ao a kaikawaia ngkai irarikia ao a tieri naba tera ngke ti roko naba anne. E aoria bwa are anne te kantaninga ngaia are ngai I bon kauka au iango ti na angania naakai aia tai bwa are akea buren ae a taekinna ana kataia nikoia kanga n otau ngai e na nikoaki ngkana e na kamaunaki e nang nikoaki te waaki tao e angabuaka taekana tao e kabaebae te Tua are tiaki ngai naba te *lawyer* ao te tia kamatebai naba n aron te Tua ao tao e bae baia ngkai n te Tua n aron teina ae ngkai ngaia are ngkana a kamauna te Tua otau naba ae taekinna Te Minita e na aki bua ana *Status* te PIPA te Aono arei tao a tiaki arana te PIPA bwa e na aki bua kateimatoan te Aono arei n aron te kantaninga are moan bwaintangiraki iai nakon te aonnaba bwa te bwaintangira are e na tiku bwa ana kona ni maiu iai baika ana tiku ni aiu n aroia n aki rotaki n ana kumekume te aomata anne kanga ngai rairaina irou.

Ara kantaninga bwa anne te bwai ae na karauaki n taraki ngkana e waaki te waaki ngkana e uruaki nanona e a uruaki ara bwai n tangira nakon te aonnaba akea nanon te bwai n tangira arei bwa e uruakaki. Ti na katikua n arona aio tao e bon koaua are e na bon taetae Te Minita are bon rabakauna aio are bon tuai man otinako raoi ana karaki are ti na kona n rarangaia nako e na kanga n reke are $1 te birion arei ao tera riki ae na kataboroa mai inano arei bwa are ngai n aron otau are I taku arei ngkana bwa are anne naba otau irouia taan rabakau ngkekei ngkana e kuaki te aaba te bwai are inano arei ao anne te tabo are a bon kabung iai ika, e na koaua aikai ke aki iai angaia ae na kona ni bitaki ma tao manga iai te kukune ae boou ae tia ni bitaki iai bon ti aikanne baka kakawaki ti angan moa te Tautaeka ana tai ti a boutoka uotakirakean te Biira ma te kantaninga bwa ana akea te kakeru e na akea te bae e na rotaki n aron te waaki ae na bitaki iai te waaki anne, ngkana bon ngaia tao ibukin mwanenakin te waaki are bon arona ana bon kakaea aia anga naakai ti na aki tukia ni kakaei aia anga ma ti aikanne ngai teuana tabeua raraomau ae I kawenei ao I a katuka te onimakinaki irouia, ngkana tao iai tibanakon au karaki ao tao ngkana e aki kaea nanon te Tua ma ngaia aio aron tarakina irou oin te kantaninga e na koro nanon te mii ao tibwa taekinaki ikai bwa onean mwin te VDS ngai irou kataboroan aron te waaki man taeka aikanne te Tibiika I a boutoka moa moan uotakirakean

te Biira ti a manga noria nakon taai aika na roko ngkana a kairua aron baika a na taekinaki nakoira ngkai ao e rarabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker ngkai ko kareke naba au tai n taetae iaon te Biira ae nang kakaongora aio ao imwain ae I waaki ao tao bon riai ae ti na bon anga moa ara taeka ni kabwarabwara nakon teuare e moan katea te iango aio te PIPA are bon te *Former President* ae Anote Tong I taku bwa bon iango ae nang tikiraoi ana iango ma te kananokawaki bwa toana ke ana *partners* aike a mwakuri ma ngaia n te tai arei a tia n aki karaoa nanon te bare e kantaningaki bwa e na karaoaki n te *incitive* aio ngaia are bon kawa te iango ae nang tikiraoi e kawa te iango ae nang tikiraoi bwa toana n te tai arei *Conservation International* ao *New England Aquarium* a tia n aki karaoa katabeakia ian te boraraoi ao anne ngkai ibukin are tao ngaia bukina raoi ae nang kamaunaki te Tua aio. Tao eti ae taekinna ae PIPA *is a gift to humanity* ke bon ana bwai n tangira Kiribati nakon te aonnaba buokan karaoan te aonnaba ibukin te *Food security* bwa e na katea ana okai n aron ae taekinaki ibukin kawakinan ikain te marawa bwa e na kabwebwea bwa e aonga ni manga tibwatibwaia nakon te aonnaba *Global Food Security* ao anne ngkanne are aranaki bwa *Gift to humanity* . Te iango ae raoiroi n aron ae I taekinna tao tao ti nang karabwa te Beretitenti n te tai arei ibukin ana iango aio ma e nang teke buaka bwa e nako n toa ma aomata aika tia n aki karaoa te moti ni mwane inanon te boraraoi are karaoaki ao anne bon bukina Madam Speaker ae e a tia n ti iangoia bwa e na riai ni kamaunaki te Tua aio.

Ti na titiraki ngkanne bwa ngkana tao ngaia anne ae bukina bwa teuana bukina ae na kamaunaki te Tua aio bwa bukina bwa a tia n aki karaoa aia motinnano ara *partners* tera motinano akanne ake aki karaoaki nanoia ao N na maroroakina n te tai aei.

Teuana ngke e moan kateaki te PIPA ao iai te boraraoi ae karaoaki man te Kiribati te Tautaeka ni Kiribati ao *Partners* akekei ara itera te Tautaeka ni Kiribati n te tai arei e kangai N na anga au marawa aio ke tao e kangai nanga au *Solvency* aio bwa au bwai n tangira nakon te *project* aio ngkami ai mwakuri kam na karaoa te *fund raising* bwa kam na kataia ni mwanena te bwai arei kam na *Develop* Kanton kam na kaboa mwin te mwane are bua man te akawa n aron ae e a tia n taekinna te Leader are e menaki ian te baere te *Conservation Agreement* kam na karaoa naba te *surveillance and monitoring* ao karikirake riki tabeua n aekakin ae I a tia n atonga Kanton e na *develop* Kanton ao tao n tokin te tai e na manga kateaki te baere e

aranaki bwa te *Natural laboratory* iaon te *Marine.*

Aikai a tiainaki n te MOU ngke e karaoaki te boraraoi aei Kiribati n te tai arei e anga ana bwaintangira arei are abana are te *Right Solvency* ibukin katean te bae aran aio bwa kanga bon ana *Gift* nakon *Humanity* te iango e nang raoiroi Madam Speaker te bae e kananokawaki n aron ae a tia n aki karaoa tibwaia ara *partners* aikai kona manga bon titiraki naba ni kangai ao ngke ti anga te *Gift* arei nakon te aonnaba *Gift to Humanity does the World care* e kuba te aonnaba ni kubarira n te tai arei Madam Speaker ti bon ataia ae e aki akea kubana ti nang tabe ngaira te aba ae uarereke ae kainano ao ti kanakoa ara marawa arei ibukin te aonnaba *Gift to Humanity* ma e kuba te aonnaba e bwerengaki te aonnaba aei tao e aki ao tao e bon ngare antai te aba ae uarereke ngaia are e kananokawaki ao I taku bwa ngaia anne bukina ae a bon riai ni kaokaki PIPA nakon tei Kiribati bwa e nang bon mabiao iai.

N aron ae I taekinna e mwaiti baika karaba, N na taetae teutana iaon te *Conservation Agreement* Madam Speaker bwa aio te *agreement* ae karaoaki imarenan te Tautaeka ni Kiribati ao te PIPA Trust are e kabaeaki iai te PIPA Trust bwa e na kaboa mwin te bua man te mwane n akawa are e reke ibukin kainakin PIPA ao tao e koaua ti na taekinna ngkanne bwa antai ae kaina te PIPA Trust bon kaina n te *board* ae aranaki bwa taian *Founding Members Conservation International New England Aquarium* ao Kiribati aikai taian *founding members of the PIPA Trust* naakai aika ae a bon aranaki bwa taian *Partners* ao I nang karabwa raou n Tia Tei mai Abaiang ae mena n ara itera aio ao I nang karabwa bwa tao e nang wareware naba bwa e bon eti bwa te *composition of the pole* aio e bon nang konaki iai Kiribati bwa ngkana e boo te katei bai 2 *against 1* ko a bon ataia naba ngkanne bwa e ngaa ngkanne te bae karaoaki e mwakuri ibukin antai te PIPA Trust ko a bon ataia naba bwa e mwakuri ibukia nakekei *they have the controlling power they have the controlling interest on the board* ao anne bon bukina ti a riai ni kaokia ao ni kaetia nakon tei Kiribati bwa ana bwai tei Kiribati ae nang bon riai nakon ae ti nang katikua n arona anne.

Te *Conservation Agreement* e taekinna naba bwa ngkana iai e bua ane n te ririki teuana ma teuana bwa ngkana e bua ana mwane Kiribati man te akawa bwa e kakoauaki bwa e bua e kabaeaki ngkanne PIPA Trust bwa e na kaboa mwin te kabanemwane, eti ae taekinna naba te Leader n te Kaitara kanga arana teuana ae aranaki teuana ae aranaki bwa te *Reverse Fishing License* are nanona am mwane man te *License* are e na reke ma ngkana e aki reke iroum ao ngaira ti na kaboa mwina ngaia e a aranaki bwa kanga te *Reverse Fishing License* e rangi n tikiraoi te *agreement* Madam Speaker

ao kain Kiribati kam bon kakauongo te bae e karaoaki nanona e aki roko n te karaoaki nanon te bwai aei ti te taetae ae nang kamaiu irouia raora akekei ma ngke e a roko te tai are e nang kaboaki mwina iai e karaoaki te *Study* iroun te FFA iai te *Tuna Working Group* ae karaoaki ae karaoaki bwa e nang karaoaki a bon aki kan bwerengaki iai ao a kataia naba ni manga kauntaba te koaua arei e aki ruuti bwa e na kanga n ruuti ao te VDA are *Vessel Days Scheme* e na kangara a kona n nako n akawa ikekei tiaki nanona bwa nang bon nakon naba PIPA a nako n akawa irarikin Arorae nanona irouia akea te mena ma are bon te *empirical Study* ae karaoaki ae bon *proof* bwa bon iai te *lost* ma are ngaia ngke anganaki a rawa ni butimwaia a rawa ni butimwaia bwa a taku bwa e na bon riai n akea te roko.

Ao anne ngkanne ae kanga ti a boo ituta iai bwa ti anga *in good fate and with Trust* nakoia ara *Partners* aika ma te bwai ae karaoia a tia n aki karaoa te mwioko are a kabaeia ian te MOU are karaoaki ao taian raa riki.

Tao ti na kangai ngkanne Madam Speaker bwa ao tao tera te bwai ae karaoia ae na riai ni karaoia ae tao tao e raoiroi riki aika nang kananokawaki naba Madam Speaker ae karaoai ngkana ko bon nora aia *website* naakai ke kambwana aikai aika ara *Partners* aikai teuana mai buakon N na aki atonga te *Partner* temanna bwa e aki riai ma temanna mai buakoia ngkana ko nakon ana *website* ao iai te *Donation button* are kona *click donate* ao PIPA *Donate to PIPA* aran te bwai arei e koaua kangai. Madam Speaker PIPA *is a brand new* bwa e nang eke aran PIPA n taai akekei irouia *Billionaires* ma antai riki e nang eke aran PIPA ngkana a tibwa nora PIPA antai ae nang aki *contribute* nakon te *Cause of Humanity try to conserver by Conservation* ae na bongana ibukin *the future Generation, try to consider something that* e na *strengthen Global Food Security* antai ae nang aki kan *contribute* n te bwai anne, *it's was a brand main PIPA* n te tai arei ngaia are te *button* ae te *donate to PIPA* anne are ao N na bon tuangko e bon rawata te mwane ae *donated* nakon PIPA.

I mena n te PIPA eti ae taekinna ao na manga okira ana taeka te Leader n te Kaitara eti are I mwakuri n te PIPA ngkoa bon ngai te moan *Executive Director* are tabera te karekemwane, ngkana ti *Board Meeting* ao ti tekateka ma ara *partners* akekei are ngai ngke akea au *Voting power* ma ngai kanga te *Secretariat as a Executive Director* I aki toki n titirakinia nakekei I kangai tao kam kona moa n tuangira bwa iraua moa te mwane ae a tia n *donate* n ami *button* ane iaon ami *website* n anne aia kaeka n taainako a taku *it significant* ko bon *wonder* bwa e na kanga *significant* te bae te PIPA *it a brand name it a very well known it's a world heritage* e na kanga bon akea naba teuana te mena ao ti aia kaeka ae kangai bon akea ti teutana e aki

word reporting ma ti bon ataia bwa e rangi ni mwaiti te mwaiti anne. Ao aio naba ae tao N na taetae *in confidence* ma tao koaua N na aki naba *mention name eventually* iraua riki ngke e a tia n *resign* man te PIPA ao e a manga *invite me to dinner* bon temanna ngkoa kain te tabo arei ao e a bon karaua n tibwatibwai bwaai ni kabane, " Ko ataia Teuea kam a bon riai n *pull out* kam a riai n *pull out* man PIPA kam a bon nang aonikaiakaki" e rangi n rawata te mwane ae iraua te mirion ma e aki roko n te reke iroumi ma e a bon nanakoia naba ao anne naba teuana bukina Madam Speaker kai e a bon taetae teuare bon kain te tabo arei e bon kaotia ae bon te *benefit* e a bon nakoia ni karabaki mai iroura ae ngaira bon te tia bwaibwai I taku bwa e rangi ni kananokawaki anne Madam Speaker ngaia are e bon riai kainakin te mena aio e na bon riai n okira Kiribati.

Ao e kakoaua ae a taekinna naba taian *Scientific expedition* ti bon kakoaua bwa are ti manga kanga e a bon reke bwa aia bwai tima ai bon aia okai ni *deep in their knowledge* ao ni *create* taian *Knowledge* aika boou ao bwaai aika kuneaki ma e bon koaua n ae e a tia n taekinna teuan ae nang karaoaki te *Patent* iaona. Ngkana ko nako i *Poston* ao ko nako te *Aquarium* are i *New England* e aranaki bwa *New England Aquarium* I a tia n roko ikekei iai te *section* teuana aranaki bwa PIPA *Phoenix Island Protected Area* ao ai bon bwain naba PIPA ni kabane ana ika ma ana *corals* ma ana raa te *question* bwa a kabooi baikai ke a bon anai naba man te PIPA ao anne aia *attraction* ae nang karekemwane aio bwa are ngkana ongo aomata ao a nako e ngaa ana *section PIPA* are a bon nang kakamataku bwa ai aron aia *species* aika akea aekakia te *endemic species* taian raa riki a bon bane iai. Ngaia are I mena ikekei ao I taku naakai a bon nang karekemwane man ara bwai ao ti aki ataia bwa tera ae anaia bwa bon teuana te *section* ae bubura i *New England Aquarium* ao e nang e bon tangi nano ngkana ko noria bwa e bon nang kakamataku ngkana ko nora te tabo arei bwa e bon kuri naba ni bon raka aron PIPA are kanga eti ana taeka te Tia Tei mai Beru e bon nang *pristine* ao iai naba ana *species* ae bon akea aekakina n te aonnaba. Ngaia anne ma are e koaua bwa are e mena i *Poston* ngkana ko nako *Poston* ao bon kareke ami tai n roko i *New England Aquarium* ao kam na nora ana *section PIPA* ae nang kakaongora ao e kakamataku.

Ngkanne Madam Speaker tao e koaua e na bon aki abwabwaki bwa I a bon tia I taku bwa I a tia n taekinna baika a tuai n taekinna ao ngkanne te kabanea tao N na kaeka ana maroro ke tao ana taeka te Leader n te Kaitara are e taekinna are e koaua I kakoaua I aki kakewea ae bon ngai te moan *Executive Director* n Te PIPA Trust ao e taekinna bwa e aki koro au takete ngke I mena ikekei ngke arona bwa iai te mwane ao e na bon akea te kangaanga n ana mwane te PIPA ngkai tao e aki ataia te Leader

n te Kaitara Madam Speaker bwa ngke I mena ikekei inanon ti te maan ae 2012 – 2015 imwain ae I *enter politics* n 2016 ao I karekea te mwaiti ae 5 te mirion aio I bon karekea ni bon ti korakora ao tiaki ana mwane e bure e na kaeta ana taekinna te Leader ae taku bwa e bukina Anote bwa ana mwane bon ngai ae I nako n tekateka ma *Ted Wait* are ana bwai te *Way Foundation* i *Hollywood* I tekateka n ana auti ao I bon maroro ma ngaia I kangai ti bon kainanoa ngkai boboutokan PIPA bwa aio ao arei ao kai e nang rabwa te mwane arei e rabwa ngke e bon tia ao e kangai ko aki raraoma ti na angan PIPA $5 te mirion ma tiaki te $5 te mirion n teutana te tai, $1 te mirio ni katoa ririki inanon 5 te ririki iaon te *Condition* ae kangai inanon ane tokin 5 te ririki anne ao ti kantaningaia n aron are kam a tia ni boraraoi ma ami *partner*s bwa kam nang bon te *fund raising* e bon riai ni bobonga raoi ao e nanga tauraoi te mwane ae nang bon kanoa te PIPA Trust *Endowment Fund* bwa are ngaia are I taekinna ao anne. Irarikin anne iai naba ae *another 5 million* tao I aki ti karekea ma are a bon ataia naba kain te Auti n Tei aikai ake a mena n te tai n Tautaeka mai imwaina are $5 te mirion are kanga e moan kanoaki n te baere te *Endowment Fund* arei are $2.5 mai iroun *Conservation International* ao $2.5 mirion mai iroun te Tautaeka ni Kiribati ao anne te moan bobou ngke e kateaki te *Endowment* ao iai te kantaninga bwa e na *build up over time* ao e na manga *replace* ke e na manga *adopt up* iroun te *Fund raising* are e a tia ni kantaningaki bwa man $1 te mirion are anganaki te PIPA Trust ni kaota ririki e na riai ngkanne te *Fund Raising* e riai *by that time* n tia ni bobonga raoi. Ao I nang nanokawaki Madam Speaker bwa ngke I mena ikekei e bon rangi n *elaborate* au *Fund Raising Strategy* are I karaoia e a tia n *approve* iroun Te *board* I karaoi taian *Strategy* aika ti na nakon arei te *Foundation* arei ti na nakon arei ti na nakon tain *North Country* taian raa ma are e aoia baiu naba Madam Speaker bwa I a manga toua te mwaneka teuana ae ngaia I a roko iai inanon te auti aio.

Ma ngke arona bwa e *maintain* te *momentum* are imwiu ao e na bon akea te kangaanga ao ngaia anne ngkanne te bae ngaia anne te bae ngaia are I taku bwa ti na kaokaoka riki te iango ao ni kaeta riki te ongora ni kaeta ana maroro te Leader n te Kaitara ao bon raona naba man te itera arei ae taetae bwa e a kainaki te PIPA bwa ti a takaka e a takaka te Tautaeka aio bwa e kainanoa te mwane. Madam Speaker ti na kanga ni kainanoa te mwane ke bon ngkoananoa ke imwain ngkoananoa *$12 million* ae *Approved Supplementary* ti na kanga ngkana ti a bon nang *run out of cash* ti na kangara ae 12 ae ti bwa kabwataki naba n ae nako ngkana te koaua e a bon nang *empty the voucher* e a bon bing ngkoa ti na kona ni kariaia 12 te mirion I taku bwa e na kaetaki te maroro anne bwa tiaki bwa n aron ae bukina tiaki bukina ae ti kaina PIPA

bwa ti kainanoa te *Cash* ma ti kaina ibukina tabeua ae I a tia ni maroroakina akanne ao ni ikotaki ma ake a tia naba ni maroroakinna kain ara itera aikai ao I ataia bwa Te Minita n te akawa ane e na manga bon taetae riki ngkanne iaon te itera ni ika ao e koaua e bon nang kakaongora teuae te ika bwa are kanga bon maiura ao e koaua e moamoa riki ngkai e bon *finance between 70 and 80% of our total budget* I taku bwa anne bon te bae e nang kakaongora ma e nang kakaonogora menana bwa are bon kanga te man ae e aki kona ni bon tiku n ana kai ni katiku ke tao bwa are e mwamwanging n taainako ao tao e koaua bwa tao PIPA teuana ae kanga eke arana iai tao te *Spawning ground* ma are tiaki ngaira taan tia rabakau ko a manga tuangia taan tia akawa n te FFA ao ko tuangia kain te SPC a taku *tuna spawn everywhere* tiaki ti PIPA ae spawns iai *it spawns everywhere* ngaia are koaua ao tao N na ti kaeta naba te taeka ae te okai bwa e bon nang eti te taeka te okai are kanga bon tiaki e nang *out of context the use* ae kabotauaki bwa te Okai bon okai bwa am bwai ngke are kona bon okira man te tai are kona kainanoia iai te okai ni marawa tiaki te baere tao e oaki ke tao e nang bon tiku bwa ara bwai bwa e karaoaki arei ma tiaki ti ngaira bwa ana bane ni mabiao iai te aonnaba ae bwanin ao ngkai e aranaki te *incitive* arei ke te PIPA *iniative* bwa *Gift to Humanity* e nang tikiraoi ao e nang anai nano ma ngke arona bwa e karaoaki raoi ma ara *partners* aikai ao e raoiroi ma te bae na karaoaki iai tiaki nanona bwa ti a kauka ngkai PIPA e nang toki *Conservation* iai ae na bon taetae iaona Te Minita n te akawa ma te bae ae nang riai ni iangoaki ikai te aeka n tamnei ane e a tia ni maroroakinna taan taetae mai imwaina ane iroun te *Cook Islands* bwa kaokoron are n te *Cook Islands* arei bon aekakin PIPA ao a bon *Partner* naba naakai *Conservation International* I aki ataia bwa are akea *New England* ao bon te Tautaeka ni Kiribati ma *not in the format* ae ti mwakuri iaona ngkai bwa ngaira ngkai ti mena naakai a bon tekateka bwa taan tia babaire a tekateka n te *Board* ao e nang mwaka bwanaia ngaia ti konaki bwa are ngaia uoman ma are te Cook Island MPA naakai akea aia *Voting Power* ke aki tekateka n te *Board there are only TA* taian *Technical Assistant only* ti taian TA ae ti nakoia ana *advisory* ae a *advise* te bwai teuana ma aki roko n te babaire ke ana tekateka n te bwaibwai n aekakin are n te *Cook Islands* arei e tei imwira ngaia tao a nora ara tamnei arei ao taku kam nang konaki n ami tamnei aei ti na katea ngkai ara *structure* teuana ngaira te *format* ae na ma are bon ira ara bwai ana bon reke bwa taian ti taian TA ao anne ngkanne ae karaoaki ao tao ai taekan tamnei ngkanne anne tao e koaua tao ngaia anne ae na kona ni karaoaki n te mwaneka ae imwina ngkana ti *reconstitute PIPA* ke tao ti a bon kaukia nako n aron naba aei ma e rabwa Madam Speaker tao man maroro akanne I boutoka te Biira ao

te karautaeka ngkana iai tibanako maroro ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Butaritari Hon. Tinian Reiher e nakoim.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ko nang aitau ngkai ko karekea naba au tai ni maroro iaon te Biira ae nang Tamaroa aio ao e bon nang uarereke te Biira aio bwa are kanga ti kanakoakin te Tua are e kateaki ngkoa iai te PIPA.

Ao e koaua Madam Speaker kanga ngai temanna ae I rangi ni butimwaea te Biira aio ao tao bon bukina ae kanga I a bon kaman ae ko bon ataia bwa I a kaman aki kukurei n te bae te PIPA aio n au tai ni Minita n te akawa ao bon nangi ni kakauntabaira aio te Tua ae bon nangi ni kakauntaba aron ara waaki ao e anaa te tabo are bon nangi ni kakawaki n te akawa bwa are arei raoi te tabo are ngkana e kainaki ao ko a bon ataia naba ngkanne bwa angia taan akawa ana bon aki bati ni kona ni kan roko n akawa ikai bwa are a na buti inanon te marawa ae nang abwabwaki n aki kona n akawa ma ana *burn* aia *fuel* anne teuana bukina. Ngaia are kanga n te tai are I Minita iai ao I bon nang kabanea korakorau bwa N na totokoa 2015 bwa e na bon aki kainaki ma are eti bwa are tao e a korakora riki bwanaia nakeke mai itinaniku ni katika nanon te Tautaeka ao e koaua ti a konaki iai ma te bwai ae bon nang kananokawaki Madam Speaker bwa te PIPA tao e koaua iai ana *board* ae kain tinaniku ma e rabwatanaki iroun te *Ministry* ae bon rabwatan te Tautaeka ao te bwai ae riki n taai aika nako Madam Speaker bon te kaiangatoa imarenara ti a ngae ni kabwarabwara nakoia tao te MELAD n te tai arei are tararua te mena. Tera raoi oina ae na kainaki te mena bwa e koaua te taeka ae kangai bwa Te PIPA tao bon te bwai n tangira nakon te *Humanity* e rangi n rabwa ake a tia ni maroroakinaki ao I rangi ni karabwa riki Te Kauoman bwa e bon nang katerea te bwai ae riki ao bon arei ngkai ae kanga I a bon kaman aki kukurei ao I bon karautaeka bwa I a ngae ni weteaki bwa N na kaina te PIPA ma I bon te roko n roko ni kaina ian au koaua ae I taku bwa kanga e bon aki kakioa nanon te kantaninga are angkoa kona karaua te ika are te Tuna arei ibukin te aonnaba bwa kona kanga ni karaua Madam Speaker ao ae ngaia e bon taekinna Te Kauoman Beretitenti kai tiaki te karau are ko kabwaka ikekei are tao e kawakina te ika arei bwa e na kai birinako, ao ai aron ae bon ataki bwa te ika ae te Tuna ao ngaia are bon taekinna naba Te Minita n te *Commerce* e rang *Highly Migratory* e a bon birinako naba bwa are iranako kanana ao kanana e biri ibuakon te mwaitoro ma kabuebuen taari. Ngaia are e biri mai Maeao nakomai ao e manga mai Mainiku nako n oki nako Maeao n te *Latitude* are bon taekinna naba are iai kawain te ika ae *highly migratory* aio iai Madam Speaker akeke bon tenan Tuna ake aranaki

bwa *territorial* are a bon tiku a bon tiku inanon te marawa ma are akawaki n tenan kaibuke n akawa are nang *highly migratory* are e bon biribiri. Ngaia e kangai e biri ni kangai nako FSM ao e ruoa nako Papua New Guinea ao e a boo te tai ao ngaira ngkanne ti a kangai nakon te aonnaba, ti nang kawakinna ao ko nang kanga ni kawakinna bwa ko aki kona n taua te ika arei ngke e bon bung ngkekei are a taku bwa angkoa e spawn n te PIPA e a bon spawn ao e a iranako naba te *stock* tiaki n are e spawn ao e tiku e a bon iranako naba te *stock* ngaia are ngaira ara koaua n te *Fisheries* ao e bon aoria bwa are na manga bon taetae Te Minita n te Akawa ma I taku bwa anaki kona ni kaokoro ara koaua n te tai arei ao ana koaua Te Minita n te tai aio ngaia are e *defeat* ana *purpose* te mena ma tao te kantaninga n te tai arei bwa te bwai ae kananonaki bwa e na *preserve* ana te *pristine* are ngaia are kanga e taekinaki are tao tera te Teinaine are bon tuai man boo ma bwaai kabwara au bure Madam Speaker kanga ti anne ae I kataia ni katerea teutana iai I aki nanona raoi ae bon nanon te mena ma kanga tein te aekaki ni bwai arei are ngaia are e na kawakinaki iai.

Ma eti te taratara naakanne te *Coral* ao tenan *Species* akana inanon riki te mena are e aranaki riki bwa tao te *inshore Madam Speaker* ma aingkam bwa eaera ngke e a kibarake naba te Tuna ao ko ataia bwa tera karakin Kiribati mai imwaina Madam Speaker imwain are kainaki te marawa aio e a kaman boo te akawa e kaan 40 te ririki imwaina akea te bwai ae riki ma e kamimi ngke e karaoaki te PIPA ao a nako naba ni bon imanonoia bwa e na kainaki ao ko aki kona n ataia bwa tera raoi oina are e kainaki iai. Ngaia are ngai n te tai arei ao ti bon nang kataia n totokoa are e na kainaki ibukin te akawa bwa ko a tia n ataia bwa tera raoi oina ae ti totokoia Madam Speaker ao e nang eti te kantaninga ae kangai bwa e bon kerikaki ara mwane iai ao tao e koaua tao te katautau ngkai ae angkoa 8 te mirion ma ngaira ara katautau Madam Speaker 20 tabun te mirion n te ririki. Bwa are ti kona n takakaro ma ara *days* ngke arona bwa e uki te PIPA n te tai arei bwa ko ataia bwa e kanga ni *calculated* te VDS Madam Speaker e karaoaki moa te bwai ae aranaki bwa te *Total Allowable Effort* ao man te *Total Allowable Effort* e manga menaki ngkane te bwai ae aranaki bwa te PAE te *Party Allowable Effort* ao bwaai uoua aika taraki te *bier mass* ao te *fishing effort* ngaia are ngkana ko kaina te PIPA e reke ara bui teuana n te *bier mass* ma akea ara bui n te *fishing Effort* bwa are akea te akawa ao ara taratara n taai akekei ngke arona bwa e bon uki te akawa ao e na kona riki anganira ara *Days* ae tao 1,000 nakon 2,000 ao ngkana ti kaboanako aio nakoia kain *Spain* n te tai arei $13,000 n te bongina ao ko ataia naba Madam Speaker $20 tabun te mirion ae na reke ma are e aki reke ara *days* arei bwa ngke e a

tibwatibwaki n *allocated* te PAE are te VDS ao ti *loss out* teutana ibukina are e uarereke ara *fishing effort* ma ngke arona bwa e uki ao ara *Fishing Effort* e na birirake ao ngkana e birirake arei ao bon ataia Madam Speaker bwa kain *Spain* akia kawa n roko i Kiribati n te Aono ni Kiribati a ti akawa n te *Phoenix Islands* ao n te *Line Islands* bwa ibukin tera Madam Speaker bwa are ngkana e kainaki te *Eastern High Seas* are a bon akakawa iai ao ngaia are a rinnako ngkanne n akawa inanon ara marawa 6 namwakaina. Ao ti te tabo arei ae akawa ibukina bwa aki kannanna ke aki kaboanako aia ika kain nako *Thailand* nakon *Thai Union* bwa a kaboanako aia ika ni bon nakon aia *Factory* a *process* ina i Ekueto i *Latin America Madam Speaker* ao ai aekakina naba kain Amerika kain Amerika aki akawa naba n te itera Maeao aia tabo n akawa raoi ae te *Phoenix Island* bwa ibukin tera a nang ni kania aia *processing* are aia tabo ni karao Taman ane i *Bongobongo* bwa a kataia ni *cut down* naba iaon te *transshipment* te *transport* are ana manga urakinaki aia ika ngaia are bon angin te tai a kawaerakea aia ika i Samoa n aia kambwana ngkoa are *Starfish* ao ngkana akia ao a uotianako nako *Latin America* bwa are e kuri n rangi bwa a bobobuaka tenan *price* ngkana e uarereke i *Thailand* e manga tamaroa i Ekueto ao n tenan *other Latin Americans.*

Ngaia are a kakioa are tenan *prices* ma ngke e a Kainaki te PIPA bwa ko ataia naba ngkanne Madam Speaker bwa are ara mwane bwa are n te tai arei Amerika e karaoaki iaon te mwaiti ni ika are akawaki are e bon reke iai are tibwatibwaki ao ngke e tia te tibwa ao te nikira n tibwa are ni mwanen boon te ika e tibwaki iaon te *Cash* are akea te *Cash* ikekei e a kainaki. Ngaia are ngai bon ara taratara n te tai arei are ti nang uneaki iai bwa e bon nang rawata ara mwane ae na reke bwa are ko bon ata te VDS bwa ko bon kona n takakaro ma ngaia ko a bon kona naba ni kakaea am anga are e na iraua bwa are ti te PNA e ti anganiko te *price* are aranaki bwa te *benchmark* 5,000 ae ko kona n kaboanako n am *base* n teuana te bong ma ngke ko a bon nakoim ngkanne ngkana ko kona ni kaboanako n te 15,000 ko a kaboanako n te 15,000 ngaia are anne te bwai ae rangi ni kakawaki n te tai arei bwa ti kataia n rangi ni kabwarabwara ma are tao e tokanikai te kantaninga are kangai ti angan moa *humanity* ma are ngai n au koaua ngke arona bwa a ti tara te *inshore* riki are *pristine* riki are bon tuai man kumeaki are mai marawa are te *pelagic* e a kaman kumeaki e a kaan 40 te ririki ni kaman kumeaki imwain are kainaki te PIPA. Ao bon bukina bwa are e nang *highly migratory* ao e aranaki naba bwa e nang *straddling stock* e nangi ni mena bwa are e koaua e biri man te aekaki ae tao iraua e a bon manga bon kaetia raoi Te Minita ae karineaki n te akawa tao 12 *degree* man te *north* ao tao 12 rikaki.

Ngaia are ngaira ti na tekeraoi bwa are ti mena i nuka raoi ti mena n te *Zero* are te *Equator* arei ngaia are e a bon bibiri naba te ika arei inanon ara marawa ngaia are anne te bwai ae nang kakawaki ae I nangi ni kukurei iai Madam Speaker bwa eti te kantaninga ao n aron ae taekinna Te Kauoman e nang Tamaroa te kantaninga ti karabwarabwa nakon te Beretitenti are nako bwa iai norakina ma karinakin te Tuna inanona anne are e a kairua ngkanne irou ngai n au taratara ao eti ae taekinna naba ngkanne ni kangai ao ngkana ti nang nako anaa *manganese nodules* te buteta are e nangi ni kakawaki are ti tataekinna n taai aika nako e mena iaa te buteta anne Madam Speaker bon angina ane inanon te PIPA. Are nanona bwa ngkana e a tiku te Tua aio n aekakina aio ao tao e a reke te anga bwa ko a tia n ataia Madam Speaker ae I rangi ni kukurei bon te *Cook Islands* ae bon taekinna Te Kauoman naba bwa aki kaina aia marawa ma a ti karaoa te babaire iaon kabonganakin aia marawa ao ko ataia bwa tera ngkai ae a karaoia kain te *Cook Island* e nang waaki te *mining* n te *deep sea minerals.*

Teniua te kambwana ae a tia n *Short listed* irouia kain te *Cook Island* ane ngaia ane a nang bon nako ni waakina anakin te mena ngaira ti bubuti n te *Clarion Clipperton zone* bwa ti na kakatai moa iai bwa ngkana iai te kangaanga ae reke n te *Clarion Clipperton zone* are mena itinaniku are ara EZ n te Aono n Raina tao ti na aki kumeia ma ngaia e aki kakatai Cook Islands ma e nang bon waakina anakina ao eti ae taekinna Te Kauoman Beretitenti ae anaa tein ara PIPA a *modify* ina ni bon kakioa are a bon kantaningaia ao a bon Tautaekanna ao anne ae nang kakawaki irou. Bwa teuana ae I rangi n aki kukurei naba n te PIPA iai Madam Speaker titabo ma te bwai ae aranaki bwa te *State within the state* e a Tautaeka te bota arei ngaira ngkana ti na karaoa te waaki ni karikirake n te akawa n te *Phoenix Islands* ti na kaeta moa te *boarder* aei ae bon ngaira te *sovereign* ao ti nang manga nako moa n tuanga te *boarder* arei bwa e kariaia ke e aki ngkana ti na waakina te akawa ngkana tao ti na karaoa te *Gate farming* ae waakinaki ikai ti na nako moa nakon te rabwata arei bwa e na kariaia. Ti a Tautaekanaki iroun te *boarder* arei ao airaua au tai ni nangi ni kakauntaeka naba iai n te *Cabinet* e a kanga ngkai e a bon eti ngkai ae te rabwata aio a nang baireira ao ngkana ko nora te rabwata arei ao are e bon taekinna Te Kauoman ti *out numbered* iai bwa are uoman ao temanna tao e bon kokonaki naba Kiribati ngkana e karaoaki te *vote.*

Ngaia are ngai irou I taku bwa e bon raoiroi ae tao e na kamaunaki n teina ae ngkai ma ti karabwarabwa bwa ngaia iai ana iango te Tautaeka ngkanne ni katamaroa are e nang kawenea ngkanne are te aekaki ane tera arana are te MPA anne bwa ngai naba I rangi ni kakoaua aio Madam Speaker bwa e bon rangi n rawata

riki te anga ae ti kona ni karaoia ao I ata Te Minita n te akawa bwa e nang rawata ana iango tao ko kona n ae ko aki kauka nako te tabo arei bwa ana akawa iai tenan *bilaterals* ko a kaina bwa ai bon am *domestic* ao bon ti akawa iai am *Domestic Vessels.* Iraua am Days ae ko kan bon mena n aekakin *Papua New Guinea* Madam Speaker Papua New Guinea e bon rangi n rawata riki ana mwane nakoira ao ana *base* ibukina bwa tera ae riki e kabubura ana marawa e bon mena moa te *Domestic* ao e a manga mena te bwai ae aranaki bwa te *archipelagic* ao imwina e a tibwa roko n te EEZ tao ngaira ngkana e karaoia e aoria bwa are bon iai ana taan rabakau Te Minita n te akawa tao ngkana ti kona n tarai itera akanne are tao tiaki kaukia nako nakoia ni kabane tenan bilateral bwa are bon iai te *days* ane e a bon tia n tauraoi te VDS ma tao ti a bon kabongana ibukia ara d*omestic Vessel* bwa are iai ara kaibuke ane e nang waaki ngkai ma China ane irawaa? nimawaa ao iai ane bon ma kain Korea are tao 10 tabun tenan *Vessels* akana bon mena tao ngkana bon ngaia akanne a bon kona naba ni bon akawa ikai ao a bon tiatinaki n aekakin are e noraki.

Are aikai taian katamaroa nako iai Madam Speaker ma i rangi ni kakoaua bwa eanga tao e bon raoiroi ae nang kamaunaki moa aio bwa are akea burena e a tia ni waakinaki inanon te tai ae nako ai tebui tabun te ririki e manga roko te rabwata ae boou are e Tautaeka n te tai aio ao e manga noria e kataia naba ni waakinna naba n aron arei ao tao e a kuneaki bwa ngaia tao e a bon raoiroi moa ni manga bitaki rabwatana. E taekinna Te Minita n te Tua tao te aekaki n okai ngkoa are kanga tao e rau ao ngkai tao e manga menaki tao e a kirati teutana are ko a nori riki kanoana bwa tenan raa kanoan te okai are e na kona ni kabonganaki Madam Speaker. Ngaia are anne kanga teuana ae rangi ni kakawaki Madam Speaker bwa bon iai ana *impact* ngkai e kainaki ao bon ana *impact* iaon te akawa ao ngkana bon iaon te akawa ao ti bon ataia ao e bon aoria bwa are tao aia kataunari ngkai 8 te mirion are bon nakon *how* ko kona n takakaro ma am VDS ma te bwai ae bon nang ataki raoi bwa are ngke e kainaki ao ti a *loss out* naba ngaira ngkanne iaon te bwai ae aranaki bwa te *Fishing Effort* are ngaia are e *calculated* iai mwaitin am bong iaon te *biomass* ao te bwai are aranaki bwa te *Fishing Effort* ao ti bon *loose out* naba ni mwaitin te *catch* ian te *US treaty* are ngaia te kantaninga n te tai arei are ti a kataia naba ni *pull out* man te US bwa e aki manena raoi iroura bwa are e a in te tabo arei ao e a manena riki iroura ngkana ti a kaboanakoa ara *Days* nakoia tenan *bilateral* akeke a bon teimatoa n akakawa are a biri inanon ara marawa.

Ngaia are anne kanga te tai arei Madam Speaker teuana ae I kan maroro naba iai Madam Speaker kanga iaon te bwai ae aranaki bwa are angkoa bon te *spawning* ke ao e

ataki bwa angkoa iai te *Spooning Area* mai ikekei ao ko a tia n ataia bwa tera Madam Speaker a tuai kona n tuangira bwa e ngaa raoi nnena bwa e aki nako ngkana e reke te tabo are e bon mena raoi iai ao te Tautaeka e bon ti nako naba n *Zone it* bwa e na akea e na aranaki bwa te *No fishing zone* e bon ti tabuaki te akawa n te tabo are e *spawn* iai ma ngkana e a *spawn* ao ko aki kona n taua te ika arei kona ti taua ngkana ko mena am karaun are e na tiku inanon te karaun bwa ngke e bon tia ni bung ngkekei ao e a bon iranako naba te mena. Ma te bwai ae nang Tamaroa n taai aikai Madam Speaker bwa are a roko tenan *technology* aika boou ae a kabonganaki ngkai n te waaki ni karaun e a reke are tenan karaun are a kona ni kabirinakoaki aike tenan *under size* aike a uarereke. E a reke ngkai are bon kona ni kabirinakoaki te bakoa ma tenan ika akeke te kua ma tera are a tabuaki n tauaki ngaia are e nang kakawaki te tai aio tenan *fats* akana a biribiri inanon te marawa a bane n *regulated* riki ngkai ao a nim tenan *satellite beacon* iaoia are a kona n *trace* naki tao a bon kona n tiatinaki raoi ngkanne ngkana a biri inanon te marawa. A rawata bwaai aika boou ngaia are e na akea te raraoma ngkana arona bwa e kangai te raraoma ao tao e a uki marawa e a bon kamau uki marawa ma are ti kaina marawa n ara kantaninga ti taku bwa e na rangi buoka rikiraken te kaubwai ma e na buokia ni kanga Madam Speaker e kitanira ikai ao a taua naba kain Nauru kaibuke ake akawa i Nauru e aki bane irouia a manga taua kain FSM ni kangai e ruo rikaki a manga taua kain Toromon ma kain Papua New Guinea ngaia are te ika arei a bon aranaki ae kangai bwa akea ae bwaibwai iai ma angkoa ti na *claim* ngaira kain Kiribati bwa te Tuna ara bwai ara *resource* te Tuna ara *resource* ngkana e mena inanon ara marawa ara EZ ma ngke e kitanira e manga roko i Nauru ao a manga bwainna kain Nauru ngke e manga kitana Nauru ao e manga roko n FSM a manga bwaina kain FSM ao ai arona nako naba arei. Ngaia are kanga tiaki raoi te bwai ae ko na kona n taua bwa ai angkoa are bon ko *ownership* iai ao tao eti tao te *Contribution* nakon *Humanity* ma ko nang kanga *assured* bwa are ko kawakinna arei e bon *contribute* nakon te *humanity* bwa are e a bon tauaki inanon te marawa ngkana e biribiri inanon te marawa.

Ngkana e taekinaki naba te aekaki ni bwai ae te *concern* ao ti nang kanga n tararua ara marawa ti tewana ara kaibuke ao tao eti Madam Speaker ao tao aio teuana ae na kamaraka riki ana iango Te Minita ma ana koraki ao te Tautaeka eti are tao e a bon kan raoiroi are bon kaka teuana te kaibuke inanon tenan tabo, ma are ko bon ataia bwa ngkana e bon reke te kaibuke ane e irae n akawa inanona bwa ko ataia naba bwa iraua te mirion are e na reke iai bwa are e bon eti bwa are ngkai are bon a tararuaki n te *satellite* ao ko bon nori biribirin tenan kaibuke bwa are ko nori aia *code* iaon te VMS ao e

kakamataku bwa are ko bon nori ni mwanging man raa ao ko bon ataia bwa ngkana e maan teutana ao e *circle* te aekaki ni bwai arei ko ataia naba ngkanne bwa e akawa ao ngkana e aki bwa e bon biri te mena arei ko bon ataia bwa e *steam* e bon biri.

Ngaia are kangai taian ma tao e koaua tao bon iai ngkanne aika bon burakiako ni kan aoburamaiu ni mena ma are ngkana bon reke a bon reke ngaia are kanga I taku bwa tiaki bwaai aika ti na rangi ni kamaraka iai ara kantaninga bwa ngkana ti a kaukia ao e a bon uki marawa n aki akaka a bon rin, ngkai bon te Aono n Raina tao ane a bon akawa naba iai bon ara marawa naba i Kiribati aikai tao ane bon iai naba akana a irae naba n akawa, bwa antai ae na aki iangoa reken arona man te akawa Madam Speaker.

Eang I kan ti okira kanga teutana ao e koaua kanga I aki kan karinai n ana mena Te Minita n te akawa bwa are e koaua e bon rawata taian iango ae e a tia ni kaotinakoi ma ngai ko noria ngke arona bwa e bon aki kainaki te PIPA te Aono n Rawaki Madam Speaker e a tia ni kaman tei te *Hup* ikekei e a kaman tei te tabo ni bwaa iai. Ko bon ataia bwa ngkana e bon e kona ni kabonganaki ibukin te bwaa ao e nang *cost effective* nakoia tenan *Punkers* bwa are e a bon ti roko naba te *Tanker* are e nang bubura kaei ao Kanton e rinnako te *Tanker* are bubura kaei ni bae irarikin te *Jetty* are i Kanton ao a bon ti mena naba aia tabo ni bwaa ikekei ao a roko naba ake a uarereke n ti anai aia bwaa nako ni bwaani kaibuke ake a mena inanon te Marawa ao e koaua are e kona ngkanne ni bwaibwai naba iai te Tautaeka iai.

Ao e kona naba ngkanne ni manga bon katea teuana te *Fishing process plant* i Kanton bwa are arei te tabo are e rangi ni mena ngkai e bon reke ana kaibuke Kiribati are e nang bon waakina te akawa ao tao e a kona ngkanne ni bon katea te *Processing Plant* ikekei bwa are kanga bon aki nangi n *assured* bwa mwanen te akawa e na rangi n rawata ma e bon eti bwa e bon rawata ma e bon rangi n rawata naba te *expenses* nakon te *operations* n tenan *Perseina* ma ngkana ko bon *process* ke tao ko bon *traded* are ko bon kaboanako ao anne ngkanne ae kona riki n *value add* nakon te *product* tao te Tuna are e reke iroum Madam Speaker .

Ngaia are ngai irou I taku bwa ngkana ti a kaina te tabo arei ao kanga a bon kananokawaki ae te tabo ni karikirake ao e nang kainaki ngaia are kanga I taku bwa I nangi ni boutoka te kantaninga ae tao e bon raoiroi ni kanakoaki moa te bwai arei ao a manga *come up* te Tautaeka ma tera raoi are a kataratara ma aia taan rabakau bwa e na kona ni manga waakinaki n onea mwin are te PIPA n te tai aio Madam Speaker ao anne ae rangi ni kakawaki bwa ngkai ti buti n ara Komete are te *National University Madam Speaker* ao te bwai ae ti nang kataia n anaa nanoia

iai ni kabane tenan *University* ake ti mwananga nako iai ti kataia n *attract them* bwa ngkana e reke PIPA bwa kanga bon te tabo n *research* are e na kaea nanon ana kantaninga te Tautaeka ao ana kona ni karekemwane iai te Tautaeka bwa are eti ae taekinaki ane a rawata kaubwai akana inanon te PIPA ao tao tiaki ti te *PIPA* ma bon te *Line Island* tenan *Genetic resource* akana ao te bwai ae nang mena iai ao bon nang *welcome* te aekaki ni kantaninga aio a nangi *interested* iai ao aia taeka e bon kangai ngkana e bon kona ni waaki ngkai te Tautaeka ni katea te *institute* ae tei rabwatana ti a *work* naba ma ngkami bwa are ataki ae nang korakora te kaubwai inanon ara marawa ao ngaia e bon eti te taeka ae te *pristine* bon akea ae a tia ni kumeia. Ma are eti ae ngkana tao e bon karauaki raoi ni baireaki aron anakina tao bon te karekemwane teuana ae na rangi ni mena ao tiaki ti te karekemwane ma e na rangi ni buoka aron rikiraken Kiribati n aron te waakirake n te wanawana ma te atatai iaon taian kaubwai aika mena i taari ngaia are aio mai irou Madam Speaker I kabwara bure ngkana arona bwa ma eang bon ngai temanna ae nang boutoka kaukakin PIPA I bon taona nanou ngke I riki ni Minita n te tai arei bwa are te *Collective Responsibility* I butimwaea te babaire are e na waaki te PIPA ma ti nang ni kakaea ara anga are ti na bon rinnako ni bubuti bwa e na kaukaki ao ti karokoa ara mena ni kangai e aera ngkai tiaki kaukia tao teutana tao e na iai te tai are e na kaukaki iai ti a kakiraroa ma te ***Spourning Area*** are tao iraua namwakaina imwain te ***Spouring Area*** e ti kaukaki n akawa te aba iai ao e manga kainaki ngkana e nang ***spourn*** ma e nang kanga bon akea naba te tai ae ataki bwa e na ***spourn*** raoi n ningai ao iaa te tabo.

E a boo au tai Madam Speaker ma eang I a kabwara bure ngkana arona bwa a tangibuaka ara maroro ao I taku bwa bon te Biira ae na riai ni boutokaki ao I boutoka moan warekan te Biira aio Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim Tia Tei mai Kuria ae ko karineaki Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire Tia Babaire I nang kukurei n anga au maroro teutana n reiti aron aika tia n taekinaki ibukin boutokan ke aki boutokan te Biira ae Tamaroa aio te Tia Babaire, te Tia Babaire ti tabe n ongongora taekan te okai te Tia Babaire aekaki nako Tia Babaire ti na kaeti otara te Tia Babaire ngai naba ngke I uarereke ao iai te bwai are aranaki bwa kanga te bwaoki ni mwane ae karaoaki ti karaoia n ara auti ao ti kakanoaia n te maibibi e a kan on angin te tai e aki on bwa e a roko naba kainanoana ao ti a manga urubekeia naba te Tia Babaire angin te tai e aki on te Tia Babaire te bwai aio ma kanga tiaki aranna bwa te okai ti aranna bwa te kaibwaoki te Tia Babaire ngaira iroura. Ao anne ngkanne te kaibaoki akea tokin

nnena bwa e a urubekeaki naba n anaki are inanona ao kona manga iango riki am kaibaoki imwina te Tia Babaire ko a manga karaoa teuana ae boou teutana bwangabwanga imatana bwa e aonga n rin iai te 50 n tianti ao ko manga kakareia naba te Tia Babaire.

Tia Babaire e koaua ao te Okai te Tia Babaire e koaua kanga otara naba iai kanga te bwai are kanga ko karirina iai am ben are kanga e mena ko a manga karea am ben iai e kona ae a tawa kanoana ke a momoka ma are ko bon kawakinna bwa are kanoan are e boo am tai ni kainanoia ko a manga roko iai te Tia Babaire. I taekinna moa aikai Tia Babaire ti ni kaoti moa otara iaon te bwai ae te Okai te kaibwaoki te Tia Babaire, Tia Babaire moan te kakawaki te Biira bwa kakawakin te Biira aio te Tia Babaire tiaki aio te Biira n onono ngkana kona onea te Biira te Tia Babaire e na tiku ni maiu ma kona onei kibuna tabeua te Biira aio te Tia Babaire e nang kamaunaki te Tua te te Tua te Tia Babaire are karaoaki n 2009 te *Phoenix Island Protected Area Conservation Act* aio ae na kamaunaki e aki *amended* e aki oneaki e na kamaunaki te bwai ae kakawaki e na ota te botannaomata te Tia Babaire bwa tera te Tua ae ti nang kamauna aio te Tia Babaire.

Te Tia Babaire te Tua aio te Tia Babaire I karaua n tarataraia ao I mataiakinna te Tia Babaire I bon mataiakinna ibukina bwa ara kantaninga n aron ae taekinna te kauoman Beretitenti te kantaninga ae moan te Tamaroa e na kateaki te rabwata ae te Trust Board ao te rabwata aio te Tia Babaire e na kona iai naba ana babaire n tiana ke ni bon katoka te akawa n te tabo are ti aranna bwa te PIPA man te kibu 6 te Tia Babaire te kibu 6(2) n te Tua aei ao e taekinaki naba bwa e kona ni karaoaki te boraraoi imarenan te Tautaeka ao te rabwata aei bwa ngkana iai te kabua ae riki nakon te Tautaeka te Tia Babaire man kainan te akawa ikai ke man kauarerekean te akawa ikai te Tia Babaire ao e na riai ni karaoaki te boraraoi ao e na riai n tauraoi te PIPA Trust ni kaboa mwin ana ruuti Kiribati man buan ana karekemwane. Ko nora te Tia Babaire te kantaninga aei ngke I warekia ao moan te Tamaroa ngaia I bon titiraki n te moan tai ao I taku e aera te Tautaeka e aera ngkai ko nang kamauna te rabwata aei bwa te rabwata aio e aki karikaki ibukin karekean kain Kiribati e karekeaki ibukin nangoan te ruuti ae nang reke nakon Kiribati ae nang bon reke man kainakin ke totokoakin te akawa iaon Te PIPA te Tia Babaire. Ngaia are ngkana ko tara katean te rabwata aio te Tia Babaire bon te rabwata ae te kantaninga ibukin kateana e raoiroi ti a tia n ongongo Tia Babaire maroro aika bati ao Tia Babaire aki anaki nanora iai ma N na taekinna Tia Babaire ngke e maroro Te Kauoman Beretitenti ao arei te maroro ae I kan ongora te Tia Babaire tera raoi bukina e raoiroi ibukin Kiribati bwa ti na karaoa te mwaneka aio ke ti na aki Tia Babaire ao ngke I kakauongo

te Tia Babaire ao I kakoaua te kantaninga te Tia Babaire are e mena n te Tua ae nang kamaunaki aio titabo ma e urubekeaki akea bongana te Tia Babaire akea bongana te Tia Babaire bwa n aron ae ti tuangaki iroun Te Kauoman Beretitenti ae karineaki e a tia ni mwakuri n te rabwata aei ngaia bon akea bwanaia ara botannaomata iai te Tia Babaire bon akea bwanaia ngaia are uarereke te bwai are e na karaoaki ao te kantaninga te Tia Babaire are e kantaningaki n te Tua ae nang kamaunaki aei are te rabwata are kateaki ian te Tua aei are kateaki ibukin tarakina bwa e na aki bua ana karekemwane Kiribati ma titabo bwa e aki karaoa tibwangana te Tia Babaire. Ngaia te Tia Babaire titabo ma ngai I kainano ni iango te aekaki aei te Tia Babaire ti kainano ni iango bwa aio te rabwata are kateaki ibukina bwa e na taraia bwa Kiribati e na aki bua ara karekemwane ma tera ti na kakoaua ngaira te botannaomata te Tia Babaire ti kakoaua bwa ngke e kateaki te PIPA ao ngkana arona bwa e na kainaki te akawa iai ke e na kauarerekeaki te akawa iai e na bon karika kerikakin ana karekemwane Kiribati. Ngaira tera ti moan taraia Tia Babaire ngke e kateaki te rabwata aei ti na kanga ni kaoka ara mwane nang bua aei ao rau nanora te Tia Babaire n te rabwata ae te PIPA Trust ae ngaia e kateaki n te Tua ae nang kamaunaki aio ngkai te Tia Babaire.

Tia Babaire man ana maroro Te Kauoman Beretitenti titabo ma ti bon nora raoiroin ae na kamaunaki ao I nanokawaki te Tia Babaire bwa e a kaman nori koaua aikai Te Kauoman n ana tai ni mwakuri ikekei ao e aera e aki karaoia naba ngkekei te Tia Babaire tia manga tiku riki te Tia Babaire n aonikaiakaki irouia te koraki aikai ngkana te koaua te Tia Babaire bwa ti aonikaiakaki inanon te maan ae iraua te ririki tao aio tiaki aio Tia Babaire ma tao iai te bwai ae e a karika ngkai bitakin te iango iroun ara Tautaeka Tia Babaire ma ngkai Tia Babaire ai taonabara ngke ti a kaman tuangaki rongorongo aikai te Tia Babaire ae te rabwata are karikaki bwa ngaia e na katanira e na kaboa mwin ana ruuti Kiribati man kateakin te PIPA ngaia e aki karaoa are kantaningaki bwa e na karaoia te Tia Babaire.

Ngaia Tia Babaire e rau nanora n te kantaninga ma iai te Tia Babaire ae kanga e bon tabetabe nanou iai tarakina te Tia Babaire ngai ngke arona bwa akea tabetaben nanou aio ao I rangi ni boutoka te Biira aei ti a kamauna te rabwata aei akea mani kokona bwa ko tuangira ngke ko moan katea am rabwata aei n ara Tua aio ngke ti moan kateia e na tei te PIPA Trust bwa ngkana iai ana kabua Kiribati ae na reke man ana karekemwane ngke ko kaina te PIPA aio te rabwata ae na kaboa mwina ao e taekinna n te Kibu 6 te Tia Babaire ae I taekinna (2) ara Tautaeka e na karaoi ana boraraoi ma te PIPA Trust ake ana irekereke ma kaboan mwin

te ruuti ke te bua are e reke nakon abara ae Kiribati. Tia Babaire tiaki ataia ao e taekinna teutana Te Kauoman ae karineaki kanoan te boraraoi ma I aki ongo inanona te Tia Babaire bwa tera raoi kanga baia naakai ma e aoria te Tia Babaire I noria te Tia Babaire bwa te *Trust* aio tao e a bon aki karaoa are kantaningaki bwa e na karaoia ma iai te bwai ae I ataia naba te Tia Babaire n 2019 ao te Maneaba aei e kabwata te onono te Tia Babaire e kabwata te Onono nakon te Tua ae ti nang kamauna ngkai te Tia Babaire. N 2019 ao I wareware te Tia Babaire ni kanoan te onono aei ao ngke I warekia te Tia Babaire ao aio te bai ae I noria ao I kona ni kairua n otau aio te Tia Babaire ao tao N na kaetaki iai te Tia Babaire ma aio te bwai ae I noria ngkana iai kain te *Trust* aio ae urua tibwangara ke karekea te ruuti nakon Kiribati e na kona ni kateaki te kabowi ae rietata te Tia Babaire.

I taku te Tia Babaire bwa te onono aio te Tia Babaire e kantaninga ao e nako te kantaninga are ngkana ngke kain te *Trust* bwa ngke te *Director* ke tao tera antai te Tia Babaire ko aki karaoa tibwangam ao ko manibuaka Kiribati ke tao ko a manga anai mwane ake ana mwane te *Trust* ke tao tera te Tia Babaire titabo ma tobwakin te Tua aio te Tia Babaire n te onono. Ngaia are tiku n tauraoi ni kaetaki n aio te Tia Babaire bwa e aera aio au wareware n te Tua aio ao I aki koaua raoi iai ma e kateaki te kabowi e a karinaki te kabowi ae rietata inanon te Tua aio 2019 ao a nako ni kotokoteaki Taan Mwakuri ao tenan *Directors* inanon te Tua aei bwa ngkana a kumea te kaubwai ke tao tera ke tera te Tia Babaire iai te bwai ae riai ni karaoaki nakoia ke e kona ni karaoaki nakoia te Tia Babaire ma are aio te Tia Babaire I katikua nakon te wareware bwa e tabetabe nanou iai te Tia Babaire bwa ngkai ti nang kamauna te *Trust Board* .

Tera ae ti kona ni karaoia nakoia koraki aikai ngkana arona bwa te koaua te rongorongo ae ti anganaki ngkai te Tia Babaire ae iai temanna kain te *Trust Board* aio ae karaoa ana *website* ao e karekemwane mai iai akea ana anga Kiribati n ukeranako mwaitin te mwane arei bwa e na kaokia nakon Kiribati, akea te Tia Babaire? Ngkana ti kamauna te *Board* aio te Tia Babaire terana aron tibwangan te rabwata aio ian ara boraraoi I aki koaua raoi Tia Babaire bwa iai kanoan te boraraoi ngkai ae a tia ni karaoia ara Tautaeka ma te rabwata aei are e kangai iai kanoan te ruuti kona kaboa mwina n te mwaiti arei ae I ongora te Tia Babaire iroun Te Kauoman Beretitenti titabo ma iai te ware ae e a tia ni karaoaki ibukin warebwaiakakin mwaitin te mwane ae e a tia ni bua iroun Kiribati man kateakin te PIPA te Tia Babaire ao tao e a tia n reke mwaitina. Ma ni kakauongou te Tia Babaire titabo ma a tuai boraraoiakinna nakaai e tuai boraraoiakina bwa kanga te *Trust Board* ti man te rongorongo ae ti anganaki ngkai te Tia Babaire e aki butimwaea te ware aei.

Akea te anga te Tia Babaire imwain ae ti kamauna te *Board* aei akea te anga ae na katereaki iai bwa mwaitira ae ko riai ni kabwaka te *Board* aei akea? Ti nang kamauna nakoa naba ngkai ao ana akea te kabomwi ae na anganira ke tao bon akea te boraraoi ibukin ana kabomwi. Akanne Tia Babaire bwaika I kan ataia ao e kan atai Kiribati bwa ti irantanga te Tia Babaire kaubwain Kiribati ao ana bwai Kiribati ao te rabwata are ti onimakinna te Tia Babaire n aron tuangakira ngkai e a tia n aki karaoa tibwangana ao ngkana ko aki karaoa tibwangam tera ae ti na karaoia nakoim ti a kamauna nakoko naba te Tia Babaire ao e a toki naba ikanne. Anne ae I kan ataia te Tia Babaire anne ae kan ataia Kiribati bwa te mwane ae ti ongora ngkai te Tia Babaire tiaki irabui te ngaa tiaki irabubua te ngaa e ware mirion te Tia Babaire mirion ma mirion ngaia ae I a kan ongora ngkai ngkana ti kamauna aio terana ngkanne aron are imwina tera raoi ae kam a tia ni boraraoiakinna ma te rabwata ae kam nang kamauna aio tera tibwangana ian te Tua are te Tua ae kateaki bwa e na kaboi mwin ara ruuti buan ara karekemwane tera tibwangana ian te *Conservation Agreement* Te *Contract* te Tia Babaire te boraraoi are e na tiainaia ma ara Tautaeka e aera e aki kabwaranakoaki nakoira te Tia Babaire e na kabwaranakoaki nakoira bwa ti ongora ao ti un iroun te rabwata aei ngai I bon un te Tia Babaire ao ngke tei Kiribati ae ko aki tangiria bwa e na bwainikirinaki kaubwaim ko riai n un n te aekaki aei. Ngaia are ngai I kan ongora te Tia Babaire e aki tuangaki tiaki tuangaki raoi ma ti tuangaki mwaitin te ruuti ao ana taeka Te Kauoman te Tia Babaire e taku bwa e a uotia nakoia ao nakekei aki butimwaia ma e a toki naba ikanne e a toki ikanne Tia Babaire? Tiaki kona ni manga kateia naakai n te bowi ke tao tera riki ni kangai aio kanoan ami boraraoi ao tao ngkana nakekei tao iai naba kanoan te boraraoi bwa kam na uaia ni boraraoiakina bwa mwaitiara e aera e aki karaoaki moa anne te Tia Babaire eang e aera e aki karaoaki.

Ngaia te Tia Babaire bon ngai bon ngai te Tia Babaire e a riai ni mauna te rabwata aei ma e a kanga moa ngkanne bwaai aika ti taku ngaira bwa a riai ni kaitiakaki ma ngaiia ti kona ni kabwarabwaraki nakoira te Tia Babaire tao e na kabwarabwaraki tao iroun ane e taetae imwina ke tera bwa e aki koaua te Tia Babaire e bon aki eti ao e bon aki riai ae 60 tabun te mirion ke e kan bubua te mirion ti nang mwaninga taekana ao man te maroro are ti anganaki aonikai koraki aikai aonakai raora ake imatang akekei te Tia Babaire, ao anne Tia Babaire ae ngaia ae tabetabe nanou iai te Tia Babaire bwa e aki mena ti kamauna ao ngaia tao ai anangan reken kabwaiaia te Tia Babaire a nang birinako man aia *obligation* kabaeaia nakon Kiribati a nang kabua ana mwane Kiribati ae irabui te mirion. Bwa I ongora te Tia

Babaire ao e nang katikaki nanou ao I un bwa e kangai e a tia ni karaoa te kakae bwa mwaiti ae bua ao aio te mwaiti irabui te mirion ti angania ao a taku tiaki kan butimwaia aera te koraki aikai te Tia Babaire aera kai a rawa ni butimwaia iai inaomataia n aki butimwaia akea kabaeakia kain ara boraraoi ma ngaiia bwa na butimwaia ke tao akea kanoan te boraraoi ae kangai ngkana aki butimwaia ao e na karaoaki aei e na karaoaki te *Hyperdilation* ke e na uneakinaki n te kabowi e aera e aki kaitiakaki ma ngaia te Tia Babaire e aera e aki kaitiakaki ao titabo ma ti a karaua naba nanora ni kangai ti a tau naba n taeka ae aonikaira e a ki reke ara mwane mai iroura ma e tau ti a onikaiakaki kaetia e na kaetaki te Tia Babaire bwa rabwata aikai te Tia Babaire rabwata aika kaubwai ao ngaira te Tia Babaire e koaua ti a tia ni kaburea ara bwai nakon te aonnaba ma ian naba bwanaia nakoira ae ana buokira ni kaboa mwin kaubwaira te Tia Babaire ngaia are te Tia Babaire ngai te kantaninga n te Biira aei ae nang kamaunaki I boraoi ni iango ma ngaia ian koaua aika e taekinna te kauoman ma katabetaben au iango akanne tera ngkanne nakoia naakai. Tera ti na karaoia nakoia te Tia Babaire ngaia are te Tia Babaire aio te rongorongo ae ti kan ataia bukina bwa e aki mena ngkana tao e kaetaki ni kawaina ao ngaia tao iai naba bukina irouia naakekei ngkai aki a rawa ni kabwaka I aki ataia te Tia Babaire. Ma are n tokin te tai iai angan kaetakin bwaai te Tia Babaire.

Tia Babaire te rongorongo teuana ae kanga bon riki bwa tabetaben au iango te taeka te Tia Babaire ae kangai e a bati te ika n akawaki e a bati n te ika n akawaki ao e bon mwaiti naba te ika e aera ngkai ti na kamanoi ika aikai bwa ana aki akawaki? Tia Babaire are ngkai ti bon tuangaki iroun te botaki n akawa e bon tuangira te botaki n akawa bwa e babane te ika anne ti tuangaki ngaia ti na riai ni karaoi ibukin kamanoaia te Tia Babaire ngaia are ti a tuangaki ae ngaia e uki te akawa bwa e aki babane te ika e a kanga ngkane enga ae ti nang butimwaia te Tia Babaire. Tia Babaire noria kain Tarawa Teinainano ao kain Kiribati a bane n tuangaki te koaua ae kangai kamanoi ami ika buokira n te oti n namwakaina tenibong imwaina ao tenibong imwina ao tai akawa te Onauti, n te tanimainku tai akawa te ikarii bwa bukin tera te Tia Babaire ibukin te kantaninga ae ti a bane n anganaki irouia kain te botaki n akawa bwa ngkana ko aki tiaana aron akawa ko aki katoka aron akawam n taai tabetai ao e na bane te ika. Ngai Tia Babaire teuana te bwai ao I rangi ni kukurei iai bwa are kain Teaoraereke taan akawa mai I rangi n ongongo naba aia kangaanga te Tia Babaire ao teuana ngkai aia kangaanga angkoa iai ana Tua te botaki ngkana arona bwa e na taetae Te Minita n te akawa e bia kamataata aio nakoia taan akawa te Tia Babaire i Teaoraereke iaon Tarawa Teinainano ni kabane bwa angkoa iai

ngkai te Tua te Tia Babaire ibukin naba are angkoa kamanoan te ika bwa e na aki bane are kaitaran te iango are a taku bwa ti akakawa ao e aki kona ni bane te ika ma ngkai te Tia Babaire iai naba ana Tua te botaki n akawa ae I kona ni kairua iai are angkoa nakeke taan karikirake n te akawa a nang ti kabongana teuana te karaun n akawa iai. A bon nang raraoma iai te Tia Babaire bwa ngkana ai ti teuana te karaun ae ko nang akawa ma am booti n nako n akawa te ikarii ke n akawa te onauti ke tera te Tia Babaire kai ae ngaira te Tia Babaire ae ti mwananga n anga ma teuana ara karaun ao ai ti te kabina naba tao uoman teniman aika reke ko na kanga ni kantaninga ngkanne te aomata are e akawa ibukia kain Tarawa Teinainano ni kabane ma Betio bwa e na reke konana ae bon tau ibukin kamauan ana karikirake te ika te Tia Babaire. Ma tiaki aio babaire aika kakaraoaki ibukin kamanoan te ika bwa e na aki bane ngaia are ngaa ae ti nang iria te Tia Babaire ao a manga taku tabeman akawa akawa akawa noria e a bon boo te akawa ao e aki bane ti ongo te Tia Babaire e kariki bwaai Te Atua ao e kanoa marawa ao aki bane antai ae taku bwa e na bane ao ngai e kaekaki ao ran ae taku bwa e na bane te botaki n akawa anne are kaekakina. Ae ti bon tuangaki irouna ngaia are Ngai Tia Babaire I nang kan bubuti naba e a reke naba au tai aio Tia Babaire ni kaota nanora te Tia Babaire bwa taraia ae ti a kauka ara marawa nakoia abaa mai tinaniku bwa aonga na rawata ara mwane te Tia Babaire anne Tia Babaire ti nang kukurei iai bwa e kakawaki ti na rabakau ni *manage* ti na tarataraia bwa e na aki bane kaubwaira aei ma ara botannaomata te Tia Babaire ngkanne aika bon ara i Kiribati aika karekei mauia man te akawa tera aroia ngkanne te Tia Babaire. Anne Tia Babaire ae ngaia I kareketai naba n tabeka kanga au kan ongora aio bwa e aonga naba n raa e aoria bwa bon tiaki aio ana Biira Te Minita n te akawa ma I kabwara bure bwa I a karinraa naba iai ibukina bwa e nang bati te maroro Tia Babaire ae ngaia I ongo naba ao I a kaeka ngkai are a taku bwa e bon waaki tea kawa ao e aki kona ni bane te ika ao a manga titiraki antai ae taku bwa e na bane te ika ao anne kaekana Te Minita n te akawa ae kona ni kaeka anne ma kain ana aobiti te Tia Babaire.

Tia Babaire e koaua n aki rangi n kabanetai bwa e bati te maroro ao e aonga n ae na bwakara are I kawaina ana mwane Kiribati tao 9 te miniti te Tia Babaire ke tao iraua n aki manga taetae riki iai ma au *point* te Tia Babaire ae I kan taekinna N na bon ti bubuti kamataatakira bwa ni karokoa e karauaki nanora te Tia Babaire bwa tera ti na karaoia nakoia koraki ake a manibuaka akekei ake a buakaka Tia Babaire ae a tia n aonikaia Kiribati N na taua moa nanou N na taua moa nanou n aki boutoka moa ngkai n te tai aio ma karaua moa te nano n aron akekei ko rabwa te Tia Babaire I kabwara au bure ngkana arona bwa iai tibanako

au maroro ma akanne au maroro tabeua ae I kan tibwai n te Maneaba aio ni kaineti ma te Biira ae Tamaroa aio ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia Te Kauoman Beretitenti am *point of order* e nakoim

Hon. Dr. Teuea Toatu: Eang tao e koaua are bon te *lawyer* ngaia ma N na ti kairia nakon te Tua ngkana bon tara te Tua arei e bon riai n ataia bwa iai teuana kibuna ke tao tera ana *section* ae bon mataata raoi ae kain te *Board* ana bane n *agree* akea te *descending member* iaon te *board* ngkana e *descent* temanna ao e a bon aki bwati naba ngaia e bon kairira bwa *that the way out* ti na *appeal* te Tua aio e rabwa . *Repeal*

Tibiika: Te Minita n te Tua am point of order

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker teniua te *point of order* te moan e koaua e mwaneweaki kanga tao au maroro are I kaeka iai ana maroro te Leader n te Kaitara angkoa are ngkana e kaukaki te PIPA ao e a bon bane naba te ika n akawaki eang ngai n au maroro iai ngkai tenan *Control Magnesium in place* iai tenan ngaia ae te ika n ara marawa ae akawaki ngkai e aki naba kona ni bane bwa e a bon e tianaki iai aron tianakina, ma are anne riki are te ika ni marawa ao tao te *Costal Fisheries that another story* ma ngai I taekinna are marawan te PIPA ao n ara marawa ae akawaki ngkai bwa are bon iai te VDS tenan raa riki n aekakin akanne.

Te kauoua Madam Speaker e koaua n aron te maroro ao e manga bon *sum up* Te Minita are ana mena eang *dissolve* nakin te *PIPA Trust* tiaki ibukin te *loss* ma *bigger than that* ke *beyond that* e na *restructure* e rawata bwaai ae na karaoaki ae na katamaroa riki ao tiaki tao ibukin tao *specific* tao iai te *loss* n aron anne. ao te kabane Madam Speaker kanga I nanokawaki n maroro Tia Tei ae karineaki mai Kuria n aron are kaukuki iai bwa e koaua e bon ti mwanewea naba ae ngaia e *valid* ke tao e nang warekaki ti ana maroro Te Kauoman Beretitenti ao taan maroro ake mai imwaina tao a bon maroro n akea nanon aia maroro akea nanona tao ana Tia Tei Tabiteuea Meang temanna are e a tia ni maroro e a bon tobitianako ao ana Tia Tei Tabiteuea Maiaki ao tao Taan Tei naba ake a maroro ai bon akea nanon aia maroro bwa tao a bon taekini bwaai tabeua n aron are tao ma I karautaeka Madam Speaker n aron kanga bon tuan am auti e riai te karinerine ao te wanawana naba n taetae n aron akanne e rabwa Madam Speaker .

Hon.Banuera Berina: Tia Babaire bon tiaki te *point of order* are te kabane

Tibiika: Eang I ataia I karautaeka nakoim Te Minita ae ko karineaki n te Tua bwa I ataia bwa tiaki te *point of order* bwa are e *general* ana maroro Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao I

ataia bwa ko nang kan kaetia ma anne tao bon ana *view* bon irouna ma e aki bae ni kaetaki bon anne ana maroro bon irouna ao ngkanne nang kanakoa te maroro imwina N na kanakoa moa nakoim Te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua N na moana au maroro n te kamauri nakoira ni kabane kai kanga e kan roo te bong aio kam na bane ni mauri.

Tibiika N na kataia

Tibiika: Kabwara au bure kabwara au bure bwa I aki ataia ae *on* au *mic* ma e katataeai au *clerk at the table* ma kabwara au bure nakoim te auti ao kabwara au bure te Tia Tei waaki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ngaia N na waaki ao e koaua N na kataia tao n ti taekini baike aki I aki kan kaokioki naba tenan maroro bwa e koaua e mwaiti aika kan maroro ma I karabwa Te Minita n ana Biira ibukin te onono e koaua tao e uarereke taekan te Biira ma e bubura kanoana bwa are ai bon kamauan te Tua ae rangi ni bubura kaei ao I kan rimoa n taekinna ae I karautaeka moa nakon Te Minita bwa I aki boutoka ana Biira moa n te tai aio ao e koaua ngai temanna are n taian te *workshop* are I bon kanga I bon kan kamataatai nakon Te Minita n tain te *workshop* bwa tera raoi te kantaninga e na bon e nang kaukaki nako raoi te PIPA ke e aki ma e koaua kanga n tein te maroro tao n ana itera te Tautaeka ao tao iai te kantaninga are kangai ti nang bon kaoka te PIPA ibukin tao kabwaia riki kain Kiribati ao tao aikai tenan maroro are kangai bwa tao aio ai buokan karekean tao karawatan riki ana mwane te Tautaeka are nanona tao ti a moanna ngkane n roko te kantaninga are tao e nanga akawaki are tao ngaia ane tao e kona n anganai te kantaniga ae ngaia tao aan te onono aio bwa tao kawaira ni karokoira tao ngkoa ti nang bon manga tautaekanna ni kona n akawaia ibukin kabwaia ara botannaomata.

I kan moanna ni kangai te PIPA are te tabo are e kamanoaki ngkai ara bwai ana bwai Kiribati e bon ngae ngke e *listed* ian tao te *Universal* bwa te tabo teuana ae angkoa mai buakon taabo n te aonnaba are a kamanoaki iai tao e koaua ana karikibwai te Atua ae teuana mai buakona te Tuna ae ti nang tataekinna ao a mwaiti riki kaubwain taari are kariki Te Uea nakoira bwa raora ni maiu ngaira aomata ake ti karikaki naba ao eti are tao te tabo arei e a tia kanga ni kamanoaki n aron anne ao I taku tao ti karabwaia naake a tia ni kamanoa ao I taku bwa e rangi ni boboto n te kantaninga ao e koaua e taekinna iroun Te Minita tao Te Minita n taai akekei bwa are tao a bon uneakina aron tao te kaubwai n aron ae ti taneiai iai bwa are tao bon ti kaubwaira irarikin kaubwaira riki ana karekemwane te Tautaeka are ti kakarekea man te

akawa are tao e nang bua n te tai arei ae ngaia tao e koaua iai te maroro are e a tia ni karaoaki te kamatebwai ao ngaia tao 8 te mirion ae e a tia ni bua ma ngkekei ni karokoa ngkai ao tao ai 60 tabun te mirion ae angkoa tao e a tia ni bua ngke arona bwa tao ti bon kakarekea man te tai are e aki kainaki te PIPA ao iai riki te maroro ngaia tao e raka riki nakon anne. Ma I taku bwa te kantaninga tao irouia naake a baireia bwa e kangai tiaki kan kabua ana karekemwane Kiribati aio ngaia tao bon iai bukina ae raoiroi n aron ae tao e a tia karabwaki iai te Beretitenti ao titabo ti riai naba ni kabwara Te Beretitenti are nako ibukin ana kantaninga are tao e a tia kanga tao ni *pass* irouia raona ni Minita n te tai arei bwa a nang bon katuka moa te tabo aio bwa e na aki kuakuaki e na katokaki moa tao te akawa are tao e kakarekea kaubwaina Kiribati n te tai arei bwa ana kamanoaki riki ana karikibwai Teuare i karawa akana a bane ni mena n te tabo arei.

Ao e koaua e kangaanga kanga ana iangoa anne ae tao e nang bua 8 ke 10 ke tao e kan 20 te mirion e nang kangaanga bwa are bon iai tabeia bwa na kaitara aia karekemwane n te tai arei ibukia aia botannaomata ao ataia naba bwa ngkana e kainaki bwa ngkana e a nako ni mena n te *Universal* bwa te *World...* e bon kangaanga naba ma aron tao butakina ke manga kaetana ke tao tera ma e aoria bwa are tao bon iai ara Tua ane ti bon inaomata n aron are kanga ti a tia ni maroroakina tao te onono nakon Tuan te akawa. Bwa are te *PIPA* bon Te *Marine Protected Area* ao are bon iai mwakan ngkai Te Minita n te *Fisheries* ni kaukia ma tao n te tai aio tao eti tao ngkana tiaki ataa kawaina ngkana e na manga e nang butaki n arona aio ma I taku bwa tao bon uoua bwaai ae ti na tarai n te mena aio bwa teuana te Trust ao teuana te PIPA ao te Trust are kateaki n aron are e a tia n rangi ni kabwarabwara raoi Te Kauoman Beretitenti ao Te Minita mai Butaritari are teuana mai buakon kanga kateana bwa tao bon te *model* are kangai bwa ngkana e a bua aio ao e na kanga ni kaboaki mwina ao tao e koaua e na rangi ni kabane buaka ana tai tao Te Beretitenti kanga ni *brand* n aron ae taekinna Te Kauoman are aio bwa eti bwa anne bon ana taeka are karinna n ana maroro n te UN ke taabo ake e nako iai n te aonnaba are aio ara bwain tangira nakon te *humanity* .

Aekan naba ngke e *brand* naba kanga te *Climate Change* are kangai naba ti nang nako bwa *not necessary mean* ae ti nang nako bwa anne naba bon te *brand* naba ae reke nakon te kangaanga ae ti mena inanona aoria ni bon bane n uti mataia aomata, ngaia iai aomata ae nang bon inako ao tiaki tabe ti a bon tabe ni iangoa te maiuraoi ao ngaira n *aircon* ao n raa ao ngaia iai tabeman aomata a nang bua abaia *it a planning* ma tao te bwai riki ae kan maroro iaona ae kangai bwa ngkana tia boboto ngkanne ara maroro iaon te *Fishing* are teuana ara *Activity* ibukin ara

karekemwane ao eti ngkanne are e a bon okoro aron te koaua iai ao te taratara bwa ngkai ti taetae n te tai aio ao Kiribati e reke bwa kanga bon te *Fishing Ground* kanga te aba ae tuai kona ni bon akawa raoi ana Marawa I taku bwa ti *listed* naba ian are ngaira kanga angkoa te *Fishing Ground* kanga ngaira are kanga iai te marawa ae tao e tuai tau ara kona n akawaia ngaia are ian Tuan naba tao bon man te aonnaba naba ngkana koaki kona naba n akawa naba ami ika ao kona kariaia naba bwa na roko taan akawa ibukin karekan kanaia te ika.

Ao eti n te aonnaba aio e a mwaiti te botannaomata e a rikirake te botannaomata ao te kaubwai are e babane ni ikotaki ma te ika e kerikaki ngaia are I taku bwa bon akea burena bwa ti na teimatoa ni boutoka te *Conservation* kamanoan kaubwaira bwa e na iai ngkai ao e na iai n ae na roko. Ao e koaua ngkana ti tara te PIPA ao tao e koaua ae kangai e bon nang tatangiraki aio irouia taan akawa ma ngkana ti tara te tai are e bon kainaki iai ni karokoa ngkai ao tao e bon aoria tao e bon *frustrated* bwa tao e kareke ke tao man *average* tao te kabanea ni karekemwane ngke ti nang kaina raoi te PIPA ni karokoa te tai aio kanga bon teimatoa *on average* ao bon teimatoa ni bon kekerake ma tao te koaua are kangai ma tao ngke arona bwa ti bon kaukia riki ao tao e na mwaiti riki ara karekemwane.

Ngaia are tao bukina ngkai iai rekerekena ma te karekemwane ngaia are tao bon aikai ara titiraki ni kangai ai bon akea riki ara karekemwane ae ti kona moa ni kuaia moa n te tai aio ni mwakuria tao karawa ke tao bon te akawa naba ma tao ti te *bulking* tao te bwaa bwa ti a teimatoa ni bon katuka moa aio bwa are e kakawaki ngkana arona bwa aia tao aia rabakau naake a tuangira bwa aio te tabo ae na *maintain* ke e na kawakina kaubwain ara Kiribati ake a mwaiti kurikuri ni ikotaki ma Tuna ma tao e koaua tao ti tuai nora koaua ngaia tao bon iai riki te tabo ane a kona ni bung iai ngaia are ngkana arona bwa ti kauka te akawa iai e na akea te kangaanga bwa e na bon teimatoa ni iai te akawa ma ngkana arona bwa tao te rabakau n te tai arei e ibuobuoki nakon te Tautaeka bwa aio bukin kamanoan kaubwaira ae te Tuna ao bukin tera ngkanne ti na aki tao teimatoa kanga ni kawakina anne. I kan reita are e taekinna te Tia Tei mai Kuria bwa are e koaua iaon Tarawaieta ao iai naba te akawa teuana ae bon nang mamate nanoia ni kanaia ae te mabo ao ngke e katokaki mai irouia ao anne te kantaninga ao ngai temanna I boutokaia I kangai e kakawaki bwa are a tia n taetae taan rabakau kawakinna bwa tiaki ti ngkami ae kam na kana te bwai aio bwa ana kanna natimi ao tibumi ngaia are e teimatoa ni kawakinaki te kaubwai arei.

Ao ngkanne I bon kan kamota au maroro n are kanga ae bon au koaua

I aki kan kaeta aia koaua ake a tia n taetae are kangai ngkana arona bwa ti a bon kaoka ngkai te PIPA antai aika na akawa ao antai raoi ae na bon karekea te mwane man te PIPA kai ti teimatoa n riki bwa ngaira ti bon akawaki ara marawa ao e bon tiku ae rangi ni uarereke iroura akea burena ngkana ti a katikua n te tai are e a bon ara kona iai ao ti a bon akawaia ao e a bon bane n tiku iroura te kaubwai ti ngaia anne ngaia are I a karautaeka nakon Te Minita ae karineaki bwa I aki moa boraoi ni iango n te itera aio ao ko rabwa Tibiika e a bon tia ni mataata au *position* iaon te Biira aio e rabwa.

Tibiika: I bon tara au *list* e bon mwaiti aika a maroro ma au kantaninga te maroro tao e bon moanna ni kimototo bwa are e a bon babane tenan *point* ngaia I bon tangiria bwa N na angani ngkami I a bon ti kabanea iaon au *list* aikai ao I aki manga kaukianako ao I a kaokia naba nakon te tia tabeka Te Minita ao mwaitia aika ai bon ti onoman ao te kaitiman ae na anganna.

Hon. Mikarite Temari: Ngkana ngaia I aki kan kabwara te auti

Tibiika: Te Minita nang bon bubutiko an tai taetae mai inano I bon kangai I bon taraia I tuai kangai nang aki anganiko ti a bon taraia bwa are bon ngkami ae kam a kabwara ngaia are N na angan ngkanne Te Minita ae karineaki man te *Communication* Hon. Tekeeua Tarati e nakoim

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker I taku bwa e na aki reke naba au tai ao e rabwa e koaua e rawata tenan *point* aika a okioki ma I aki tangiria bwa N na kaoki naba ma tao ti na katerei naba *point* tabeua aika boureirei nakon te ongora mai imwain anne I a kamaurira riki n te tairiki ae kanga tia roko n te tairiki ae mwaitoro aei kam na bane ni mauri.

E koaua N na moana naba au rongorongo Madam Speaker ma te karaki ma te karaki ae te Okai ma ngai ngkanne e aki babane karakinan te okai bwa iai bwaai tabeua aika mwaninga taan karaki. Te okai naba ngke ti uarereke iai arona bwa e kainaki raoi ao e karinaki raoi tenan ben inanona ngai ngke I uarereke ao I kawia aia kabanea n okai tibu bwa teuana te auti ae nang mimitong ao teuana reireiara Madam Speaker ti tuangaki Madam Speaker e taku are tibu te Unimwane ti katei tuaki man te Okai arei bon akea naba ae na kakauka te okai aei n anaa kanoana ao aia taeka ni kakamaku ae taku taekana ngkana iai teuana te ben ma e kimoaki kanoana ao tera ae riki a bane naba ni buakaka kanoan te okai anne. I taku bwa anne ae tao ti reireiaki ngaira riki kain abaa n te itera maiaki ake ti ikawairake inanon te bwai ae te okai ao eang ngaia are I taku bwa te bwai ae riki n te karikirake aei te iango ae nang Tamaroa bwa ngai irou a kan raka e a kan raka te karikirake aei bwa are aranna bwa te okai ao e aki ira nanon

te okai n ara katei ni Kiribati n aron are e taekinaki ara marawa ae ti aranna bwa te okai e uki tabona ao e uki tabona ao e uki moana ao bukina e nangananga ao e nangananga. Te okai n te katei ni Kiribati e konongnong ao akea ae kona n roko iai *very* tabu e rangi n tabu ao e tabuaki naba anakin kanoana ma e nang kanga kanoan te PIPA e rarairio a rarairake ao e anga ngkanne kanoana are a kawakina ngaia are ngai irou e raka te karikirake aei bwa bukina bwa ae aki kaea nanon are kantaninga n te okai.

I wareware n te *article* teuana Madam Speaker ae aran te *article* anne kam kona ni manga ruamui nakon n tara te *article* aei *The Massive Marine Protected Area is an even biggest gap* ae koreia teuae *Christopher Bola* ao e koroboki n 2013 n September imwin karaoan ana *interview* ma temanna ara tia kairiri n te tai anne 2013 ao kanoan ana *interview* teuaei e titirakina te tia kairiri n te tai arei, ko ata te iango aei kanga e aki rangi n raoiroi ma e anga ana *promise* ana *assurance* te tia kairiri n te tai arei e taku aio ara karikibwai ae na bungia *millions of money* nakon ara *economy.* E koaua tao anne kanoan te miii n te tai ae nako ao n aron ae taekinaki e aki koro bukina a mwaiti tenan kangaanga ake aki kakoroa nakon te karikirake aei ma e koaua te oi ni iango ngke e moan taekinaki N na kataia ni karekerekea ma ana kibu ni kora ara Minita ae karineaki n te *Fisheries* ngke e bane ni kaoia n ana bowi are karaoia katun kabwara au bure Minita n te akawa n Tebetebeke are karaoaki tao tabeua te wiiki nako iaon Ambo ikai ao e aia *theme* n te tai arei *I have a dream* iai miiu ao I karabwarabwa nakon Te Minita n te *Fisheries* bwa te aomata *The Man of Dream* are kataia ngkai teuana mai buakon ana kanoa mii aio uarokoan te kabwaia riki e aera kai ti na karaoa aio Madam Speaker e aera kai ti nang kanakoa te Tua aei bwa iai bwaai aikana a mena i akuna ti aki kona ni karekea te kabwaia are itinanikun te keten ngkana ti *remove* moa ke ti kanakoa te keten anne bwa ti aonga n nora are imwina tera are imwina e kakaewenako te Tia Tei mai Kuria ao e taku ngkana I kona raoi n rauaki raoi bwa tera ami babaire are imwina ao I a tibwa kona ni irana ami kaoti.

N te tai aei e taekinna ti a taku ngaira bwa e nang kangai I boutoka ami kaoti bwa are ngke kabwarabwarai ana *statement* ao a bane *in line* ma te bae ti iangoia ma ngaia ti ibukin teuana are e aki nanoraoi bwa aki kateaki te kabowi naakekei ao aera riki ao ngaia are e a karautaeka bwa e aki boutoka ara mena kanga bon aekakin naba taai aika nako are kangai I boutokaia maa ao e a manga bitiko nakon te itera are teuana ngaia are e koaua n ana kabwarabwara Te Kauoman Beretitenti ao e taekini bwa iai boraraoi aika karaoaki are teuana tao te boraraoi are ibukin tao *Subsidy* nakon te *Revenue* are e aki koro nanona inanon te ririki teuana ma teuana ao e kabaeaki ngkanne te

Trust Fund aei bwa e na kona ni *compensate* te mwane anne ao n aron are kabwarabwara Te Kauoman Beretitenti a tia ni kataia ni mwakuria anne a tia ni kataia n *appeal* nakoia naakai bwa ana riai ni *compensate* te bwai arei ma naakai a *dispute* a rawa.

Te kauoua naba iai naba kabaeaia naakai n aron are e taekinaki kanga aia *obligation* iaon te MOU are tiainaki are a tia naba nanoraoi iai rabwata aika uoua aika te Tautaeka ni Kiribati ao naakai bwa a na riai ni karaoa te *Surveillance Monitoring* ke tararuan ara marawa n te PIPA ao ti kabwarabwara tao e nang kauarerekea uotan te *Patrol Boat* Teanoi ngkekei e nang kakaraoa aio ma tera ae riki e aki naba karaoaki anne nanona e a bon katukaki te PIPA ma e *protected* ma akea aia *input* naakai n aron aia *commitment* are a moan anganaki n te moan tai. Iai naba teuana tabeia are ana *develop* Kanton ai rabwara te iango anne ao tao ngke arona bwa a *develop* Kanton are e a nakoraoi ara karikirake ake imwina bwa are ngkana ana *Develop* Kanton a bane n ringa te *Infrastructure* are i Kanton tao e na Tamaroa te uabu e na Tamaroa ara marae ni wanikiba e a tauraoi ngkai akea tao akea ngkai taben te Tautaeka iai bwa e a tia ni karaoaki iroun te PIPA Trust ma are aikai aki koro nanoia.

E koaua anne kanoan MOU Madam Speaker ao tao bon anne te babaronga mai imwaina bwa e aera ngke e karaoaki bwa te MOU bwa are ti ataia n ara ataatai ae memere te MOU e aki *binding* bwa are bon anne kanga te boraraoi ni iraorao ao e koaua ngke arona bwa tao e karaoaki bwa kanoan te *agreement* naba ae na kona ni *binding* e na kona ni kabaebae ao tao naakai ana kona ni karaoi naba ao tao ana manga bon *dispute* naba. Ngaia are e koaua kanga ti bon *bully* naki irouia naakai n tain te maroro naba n rokoia Te Minita n taai aika nako Minitan te akawa ao e reke au tai ni maroro ma Te Minita n te Aono ni Cook bwa are ti a kaman ongo naba rongorongon te Aono ni Cook ae iai naba aekakin ara PIPA tera arana I mwaninga n taua aran aia tabo arei are kanga a *protect* naba aia marawa ao titabo ma a bon ngare e taku bwa iai ami kangaanga n ami *Protected Area* anne ao I taku bwa are ngkai kanga I kainga nakoia are ti nang iaon kawaina ngkai ni kamauna rabwatan te PIPA ao e taku eti anne ngaira ara *Moral* n te Aono ni Cook e rangi ni kaokoro ma ami *Moral* bwa ngaira akea ae ti rekereke ma ngaia itinaniku bon ti ngaira ae ti bon *manage* ara *own protected Area* ara *water* are ti kainna akea ae rekereke ngkana iai ae ti karokoia mai itinaniku ti karokoia bwa ana mwakuri ian ara *Instruction* . Tao e na karaoaki te kamatebwai n ara *Sea bird* ti *Contract* teuana te kambwana akea aia *say* ni karaoa te babaire bwa a ti roko bwa ana *execute* ke ana mwakuria kanoan te babaire are e baireaki mai iroun te rabwata are bon te Tautaeka n te Aono ni Cook ngaira ngkanne ti nang kaokoro n

aron are e a tia n taekinna ti a baireaki mai irouia rabwata mai itinaniku tera riki tao tenan mabiao ake e na reke nakoira e memere ara kona ni kona ni kauakinna bwa are ai manga n te *Board* teniman kaina uoman mai itinaniku ao ngaira teuana ngaia are anne ngkane bon *common sense* ae tia bon kaotia naba bwa e uarereke ara tokobito n rinnako n uoti ara *right* ae bon ngaira taan bwaibwai.

Ngaia are ti noria n te Tautaeka aei Madam Speaker e taekinaki bwa ti takaka ao ti *rush* e aera kam a rangi n takaka n *rush* na te bwai aei I taku bwa e na mataata iroun te auti aio Madam Speaker bwa tiaki aio ai tibwa te moan tai taekinakin te PIPA bwa I taku bwa n te auti ae nako ke are mai imwaina riki ni moan te ririki aei ke n te ririki ae nako ao e maroroakinaki naba taekan te PIPA ikai bwa iai ae tao uotia bwa ana titiraki ke ana Kaoti ma e taekinaki naba n te tai anne ao ngke I oki ni kaongora iaon abau ae Tamana ao riki bwa kaiu bwa I kakaewenakoaki bwa e aera kam a kua te *PIPA* bwa are e *viral* n te *media* a bane n ongo kain tabotabon Kiribati ao e taku te Unimwane temanna karokoa bwa e roko ao N na bon karaua ni kaonakoa bwa e aera kai a kumekumei bwaai ae a riki imwaia e aera ngkai ana kamauna ngke iai te kabwaia ae na reke iai. I a karaoa au kaongora Madam Speaker ao I a karaua ni kabwarabwara ana tamnei te Tautaeka ae na waaki inanona ma tera ae riki n tokin te tai e teirake te unimwane arei ao e taku ko rabwa bon anne raoi ae I tangira te kabwarabwara iai ao ko rabwa ngaia ti na bon riai n aki irarang ni baika a toka iaon te *social media* ke iaon te bwai ae te *facebook* bwa te Facebook e a riki bwa te tia karikiwea ara botannaomata ti a irarang naba n ongo aikai.

Ma ngaia I bon taku karokoa ara Tia Tei bwa N na bon karaua n ongora irouna ao ngke I ongora irouna ao tokin ana karaki ko rabwa e ota raoi, ao e a manga irantanga ao e taku bwa ai mai iaa ngaia tiaki aia bwai ara marawa ao a nang taua taekana kain abau a nang *sensitive* n te bwai aei Madam Speaker bwa ko ataia bwa tera bukina Madam Speaker. Ngaira te aba teuana iaon Kiribati ae tia kaman *preserve* ara *waters* ti a kaman kamanoa ara marawa imwain bungiakin te PIPA ao tao e na riai n anganaki naba kanoangan au abamwakoro te aekaki aei.

Abara ae Tamana e a kaman katabua te booti ni karokoa te miniti ae I taetae iai. Ti te moan aba iaon Kiribati ae katabua te booti bwa bon te nako ni bwennarina n te waa. Bwa bukin tera Madam Speaker? Ti preserve ara water, bwa ti aki tangiria bwa e na kakiriweaki ara tari ke ara tabo n akawa n te bwai ae te intin. Ao tera ae e riki? E teimatoa norakin abara aei. Ao aei te bwai ae I aki toki n tataekinna nakon ara Minitita n te Fisheries bwa ti kawa ngaira, are ti kataia ni kamanoa abara bwa ti na bon

rabakau n anaa kanara. Ma te bwai ae e riki, ngkana e noraki te kaibuke n akawa n te tairiki ngkai ao n ingabong e rongo marawan Tamana inanon uabong ke tenibong ke e boni wiiki, bwa mwin bwa are a noria kaibuke akanne bwa ti tebo ma a nako n ira n ana marawa te PIPA.

Ngaia are ngaira ara koraki a nang sensitives ngke a ongo te rongorongo ae bwa ti a kaukia ao a bon un naba.

Ma ngke I a karaua ni kabwarabwara, ao a taku: Ao taraia, ngaia bon ara marawa ao antai ane e nang rokon taua ninne n ara marawa. Bwa aio te rongorongo, are ngaira ti taua ninne n ara marawa i abara bwa akea ae e na roko ni kakiriwea. Kaibuke, kararoai ngkami. Tai roko irarikira bwa ti boni kamanoa ara marawa bon ibukira. Ma te tiaki kamanoa ibukira. Ti kamanoa ibukia tabeman. Ngaia aio bukina ae ti noria n te Tautaeka aei. Ti karabwarabwa bwa tao n ami Tautaeka n taai aika nako, ami dream anne. Ami katautau n te tai arei kanoan miimi bwa kam na karekea iraua ke irabwi ke irabubua te mirion n aron ae kam katataeaki iai iroun temanna te tia kareke rongorongo n te tai arei. Anne kanoan miimi. Ti aki kaburea bwa are anne n te tai arei, kam miiakinna. Bwa aio e reke mai imwin moan bungiakin te bae te n aron are e mwakoro n te hardcore arei.

Ao moan kuneakin te bwai ae te mairoun temanna te Marine Scientist ae arana *Gregory Stone*. Ao teuaei e roko n te PIPA n 2000 bwa e nako n tebo, ao e mataiakina aron tamaroan rakain ma ana seabed te PIPA ao e tuai mani kuaki.

Virgin, e rangi ni tamaroa te tabo arei. Ao aio teuaei ngkanne ngke e a noria ao e a karekea ana tai ngkanne n reitaki ma te Tautaeka. Ngkana tao I kairua ao a na kaetai nakai ma are aikai kanoan ara research. Kanoan ara kakae ae memere rinanon te bwai n reitaki ae te tarebon ae ti a kakaea. Ti internet ni kakaea ni kakaea aron moan bungiakin te *PIPA.*

Ao aio raoi moan bungiana. N 2000 ao teuaei e nako n tebo ao e oki ao e a karaoa ana presentation nakon te Beretitenti, tao te tia kairiri, ke tao bon te Kabineti n te tai arei, I aki ataia. Ma mwin te tai arei ao e a *convince* kain te Tautaeka aei bwa te Tautaeka n te tai anne. A taku bwa a nora riaina bwa a nang kamanoa te tabo ae te PIPA ae kanga e taekinaki bwa kan buburan te State of California iaon Amerika, ae e 11% buburan ana marawa Kiribati ao a kataua bwa a nang preserve ao aranna bwa te PIPA.

Ma e kamimi Madam Speaker, bwa mai imwin te ririki anne ngke e establish n 2000 ao n are imwina 2009, e a tei te Tua ao e aera riki. Ma e taekinaki bwa tiaki ni

karokoa 2015. Imwain 2015, e ngae ngke 2009 e kateaki aia rabwata aei ke aia PIPA ma e aki kainaki ni karokoa 2015. Bwa e ti kainaki 3.12% man te marawa anne.

Kanga bon au titiraki ae memere, bwa e aera ngke a kina n 2015 ae e a boni fully close 2015. Iraua te namwakaina imwain te rinerine n te ririki are imwina, kanga bon au kakua ibon irou.

E aera ngke e a kainaki totally close n 2015, ao te rinerine n te ririki are imwina. Tao I kona n assume, I aki kaburea arei ma bon irou. I kona ni katautau ni kangai; kaina bwa e aonga ni uarereke ana karekemwane te Tautaeka ae na roko n are imwina. Ao ti na ngare bwa e nang kainaki ao a roko n are imwina, akea aia karekemwane bwa e a uarereke aia marawa.

Ao te marawa are e rangi ni tatangiraki are te tabo are te Aono n Raina ma te Aono n Rawaki, n aron are e taekinna te Tia tei mai Butaritari, te tabo n akawa ae e rangi ni attractive nakoia kaibuke n akawa n te tai arei. Ao tera, kaina, kain te bwai anne. Aio bon au assumption. Kaina, kaina bwa ae a nang roko bwa mwina tao ti kuba n aki reke n te ririki ae na roko, ao ngkanne e aonga n uarereke aia karekemwane. E aki koro n aia takete n te revenue n te fishing license ma tera ma tera ao e na reke te kanganga nakoia.

Eng anne bon au taratara ae memere ma e koaua, e kamimi bwa e a kanga ngke 2015 ao te ririki are imwina te rinerine. E aoria, a na manga boni kaitiakia taan kaitiakia ngkana antai. Ma anne kanga bon au taratara ibon irou ngke I a taraia. Bwa e aera ngke a establish man 2008 ke 2009 ao e aki kainaki bwa e ti kainaki 3.1% te marawa anne ni karokoa e roko 2015 ao e kainaki, *fully closed.* Ao a uneakinna bwa aongkoa e a kaman kainaki mai imwaina. E aki, kam a bon tibwa kainna iraua namwakaina imwain kitanakin te kai n tekateka. Anne raoi etina ae e riai n ataia Kiribati.

Nanona bon aia impatient nakai bwa a na kainna, ma aki kaman kaina. A tibwa kaina tabeua namwakaina imwain ae a kitana te kai n tekateka. Ko rabwa Madam Speaker anne teuana au *point.*

Are imwina ngkanne Madam Speaker, te way forward. E taekinna te Tia tei mai Kuria, I aki convince ami kabwarabwara bwa ngkana I boni kaongoaki raoi bwa tera ami waaki are imwina ao I a tibwa kona ni convince ao I a tibwa kona n raoningkami.

Ti nang kanga n roko i akun te curtain ngkana ti aki kamwainga moa te curtain ngkana iai te O ae tukira bwa te buriki ao ti na kanga n roko n are imwina ngkana ti aki urua moa te O ke ni kanakoa te curtain anne.

Ao aio te bae ti karaoia Madam Speaker ao kain Kiribati. Ti na kanakoa moa te O aei, ao I ataia bwa te Minitita n te MELAD, te Minitita n te Botaki n akawa. E a tauraoi aia plan imwina.

Tera are imwina e a tauraoi ma a na ti kanakoa moa te bwai aei bwa aki kona n roko n are imwina phase. Ko aki kona n roko nambwa 2 ngkana ko aki roko moa n nambwa 1, ngaia are ko na riai moa n go on step. Teuana te step are imwina ao I taku bwa anne ngkanne a na karaua ni kabwarabwara tariu aika Minitita n te MELAD ao te Minitita n te Fisheries bwa tera aia plan are imwina.

Au kantaninga bwa ngkana tao e nako aia kabwarabwara nakai ao te Tia tei mai Kuria ngkanne e nang bae n raonira. E nang bae ngkanne ni kangai; I boutokai ngkami bwa ngaia e a bwarabwara raoi ao I a rauaki raoi n ami kabwarabwara.

Ma ngkam ngkanne ngkana tao e a manga rawa ni kan raonira, are I aki ataia bwa e na bon kona n raonira ke e na aki bwa are e bon tia n aki kan raonira.

I rangi n kamoamoa n ana plan te Aono ni Kuka, N na kaokia. Bwa tao e koaua e bon learn ana mistake te Aono ni kuka ngke e nora ara mottol bwa e aki rangi n tamaroa bwa kanga ti a bwainaki irouia I-Abatera aika tiaki raoi taan bwaibwai ikai.

Ti uoman nakai ke teniman man are a represent aia rabwata are te naan foundation ao a nang control ara marawa ae e buburan ara marawa anne, bon buburan California. Iraua te ng ate maire ke te sq kilometer.

Madam Speaker, teuana naba ae e riai n ataki irouia kain Kiribati bwa e ngae ngke e kainaki te PIPA n aron are I taekinna ae aranna nakai bwa te Okai. Tiaki te Okai, ngai I kaburea arana ae te Okai. Kakaea riki arana ke tao kam aranna bwa te bwaene ao e raoiroi bwa are kam boni katikua ao e otinako are e otinako ao tao kam na karinna bwa tao te bwaene n raa.

N na kaunnainga ngkana ti teimatoa n atonga ae te Okai. Bwa are ngai reireiau ngke I moan ikawai rake iaon abau ae ti bwebwerake naba inanon te Okai, ao anne aron te Okai. Te Okai kaina raoi bwa e na in ao e na akea te bwai ae e na anaki mai inanona.

E na akea te ben ae e na bwaka, bwa ngkana ko anaa te ben ao ko kanna. Ao e taku ara ikawai, a boni bane naba ni momoka kanoan te Okai anne.

Ngaia are te Okai ae e taekinaki bwa te *PIPA*. A taku tabeman taan rabakau, bwa are taan akawa a rangi ni bwati.

A nako ni katea aia karaun i tinanikun raoi tokin te *PIPA*. A katea aia karaun ae tao iraua te mwaire n ira tao bon abwakin te *PIPA* anne. Ao ngkanne ataia bwa

are ngkana te aira mai maeaoa, ao ngaia a nako ni katea aia karaun mai mainikun te *PIPA.* Ao tera ngkanne ae e riki? Ngke e bon rarai te ingimea arei ma te ati ma tera riki. A raai nakea? Are aneaia a karaua ni kabunrerea aia anea man iterana mai ikekei ao e a bon raai naba te bwai arei ni bwaka.

Ngaia are ti tebo bwa ti karika te *PIPA* ibukin aia advantages tabeman. Ao ngaira ara benefit akea. Ti kmoaki iai ngaia are I taku bwa it time. Bwa ngkai tao e aki koro nanon kanoan aia kanoa ni mii are e a tia ni miiakina bwa aongkoa e na bungia iraububua te mirion ke irabwi te mirion, e aki *possible.* E aki koro unana, ao are bon aron te karikirake *Madam Speaker.*

Ngkana am karikirake bwa te bwati ao ko taraia bwa ko aki maeu iai ke tao ko nako ni kauka am branch am titoa tao i Temaiku. Ao ko noria bwa e aki rangi n karekemwane. Ko na katikua n arona anne?

E taku te Tia tei mai Tarawa Ieta aoI note ana taeka. E taku: e aera kam bon aki kakaei ami karekemwane tabeua ao kam a kua te PIPA. Katikua! Ti na katikua n arona ae e na teimatoa ni kimoa ara karekemwane, te *lost of revenue*. Ti na kateimatoa anne ni katikua. Ngkoe ngkana te tia karikirake ngkoa ma ko noora am store bwa e aki karekemwane bwa e a keniko ma e a keniko ma e a keniko, tera ae ko na karaoia n am store anne? Kaina, kaina am titoa anne bwa ko aki make money iai bwa ko make lost. Ngaia are I taku bwa bon te bwai aio e bon rangi n simple ao I taku bwa nakai a na buokia n te iango ni kangai, tao e koaua.

Tao ara mottol ae ti kamanena n te tai ae nako ae e aki rangi n *work,* ma kam rabwa bwa kam a manga kunea kawaina teuana. I taku bwa aio te bae e na karaoia ibukin Kiribati.

Ma tiakinanona bwa ti nang nakomai ikai ni kangai; ti nakomai bwa ti nang irantanga aia mwakuri mai imwaina, ke ti nakomai bwa ti nang katorotoroia nakai bwa ara karikibwai ao kam a urua. Tiaki anne te tia kairiri ae aera. Ngaia ngkana te babaire ae e bure imwaiu bon ngai ae bon irou: ao N na urua ngkana e bure rinanon te Tua naba.

Ngkana te babaire ae e tamaroa imwaiu bwa ti na kateimatoa, ti na kateimatoa.

Ngkai e noria te Tautaeka aei bwa akea uaana nakon Kiribati bwa e bua ara mwane iai.

E taku te ribooti man te *Tuna working group* ao n raonaki naba ma ana kamatebwai te SPC are e tabeakini naba aroia aikai. Ao ana kamatebwai e taekinna bwa $8te mirion tabun ae e bua ni katoa ririki man ara marawa ae ti kaina aio.

Ao e taku te Tia tei mai Butaritari ao I nang kakaitau nakon te Tia tei mai Butaritari bwa are e a tia ni Minitita n te Fisheries ao e rangi ni ata tera.

I nang ni matai n ana *presentation* bwa e nang *well informative* ao e nang *educational* naba. Ao e karaua ni kabwarabwara, ti aki roko n ana kabwarabwara bwa are bon te expert naba teuaei inanon ana tai ni mwakuri.

Ao tera ae e taekinna? E taekina te *Tuna working group* bwa $8million tabun ana bua, ma ngaira iroura n te tai arei e na bua $20tabun te mirion n te ririki. Ti na aki concerning n anne.

Te Tia tei mai Tarawa Ieta, e taku bwa e katukaki n arona. E a bon aoria te titoa n loose, ma ani bon ti kakaninganinga ma kakaea riki am karikirake teuana bwa e bon aoria anne n ruuti. E kananokawaki anne ngkana ngkoe te tia kairiri. Bwa tabem, ngke ko rineaki nako ikai. Ko na kamanoa ana bwai Kiribati. Aran ami party *Kamanoan Kiribati.* Kam aikoa kamanoa Kiribati bwa kam a irantanga Kiribati. Kam a bon irantangai ngkami ibukin ami babaire are mai imwaina are kam kangai. Ara karikibwai ao nakai aera n te teem ae ti aki toki n ongongo ngkai iroumi. Kam kakangai; kam nang bane ni urui ara karikibwai mai imwaina tao manga tera riki. Kam nang manga kaina Kieia Ataei i Tabiteuea Meang. A nang kaotia nakai bwa a nang irantanga ao aki tara raoi te pirncple bwa tera raoi ae ti kataia n uneakinna ibukin Kiribati.

Kam aki kakan ma arami ae '*Kamanoan Kiribati party'.* Kam aki kamanoa ana bwai Kiribati ma kam na urubekeia riki. Bwa kam na tangiria ni mataki ao kam na aki tatara te bwai ae ruuti.

Ngkana ngkoe te tia karikirake ao ngkana iai am karikirake ae e a down bwa e aki kona ni make profit. Ko a kua. Ko a manga karokoa naba am Manatia temanna bwa e na tekateka iai. Am supervisor are e na manga taraia, e manga ruti naba.

Am bwati are ko *operate, ko katokaia am driver* aika boou ao am tia anai kantoka. E a manga roko riki te ribooti. Tera ae e a riki? Tera am kantaninga ngkoe te tia karikirake ngkana aio te bae ko nonoria n am karikirake. Ti a karautaeka nakoimi bwa tao e a bon aki kona viable ara karikirake aei. Tao ti kabi, tiaki ara tarena te bwai aei. Ti na kaina ao ti a manga kakaea riki ara karikirake teuana. Anne raoi te solution, ma tiaki te solution ae ko na kangai. Kamakia matami nako iai. E a tau ane e a boni waaki. E a kawa bwa are e a bon tei mai imwaina, ma e aoria. Ngkana e bua te mwane e aoria, ma kakaea riki am karikirake teuana.

E katangi nano anne nakon ana bwai Kiribati. Iangoia bwa bon am bwai. Tera am babaire ngke bon arona bwa bon am bwai PIPA. Ko na kateimatoa maeuna ae e bua ana mwane Kiribati mai iai, ke ko na kakaea angana ni kamaeua.

Te rongorongo ae anganira te Minitita n te MELAD, e na restructure. E na manga kakaeaki angana ni karaoaki riki teuana. Ti na modify, ti na manga re event nakon taian karikirake aika ti taku bwa iai riki angana. Tao tiaki angana are ti na nako iang, ma angana ti na nako Aiaki ao e a kona riki ni maeuraoi te PIPA.

Tao ai tiaki arana te *PIPA* ma tao ti nang manga bita arana, bwa tao te *PIPA* tao e aki koro unana bwa e karaoaki n aki akaka n te moantai te babaronga.

Eng e koaua e rabwa. E rabwa te babaronga n taai aika nako bwa ti a tia ni kinaki n te *World Stage* man te UNESCO bwa teuana te tabo ae well established. Ti nang kakaitau n ami *effort* anne.

Ti na katinea cost and *benefit analysis*. E a boo ara tai ngkai, ti na *apply* te bwai anne. Ti nang katinea bwa tera raoiroina ao tera buakakana. Aia kai ni katine Taan moti are ais simple are te kai ni Katine.

Ti a roko ngkai n te stage ae ti nang analysis ara project aei.

Yes man iterana ao man iterana. Ti nang taraia ngkai. Tera raoiroin PIPA? E a tia n anganira ara mwane ase $5mirion inanon 7 te ririki.

Tera buakakana? E a tia ni bua ara mwane ae inanon 6,7 te ririki ae e kani $100 te mirion. Kain Kiribati kam riai n ongoanne.

Tera riki raoiroina? E a tia ni katea auti ni mwakuri i Kanton. Tera ana negative side? Tera manga buakakana? Arei ao arei, e na quote anne n te list.

Ao ngkanne ngkana ti tia ni karaoa anne, ao te *cost and benefit analysis* ao ti a kona ngkanne ni kaotinakoa bwa tera te reke.

Ao anne ngkanne e a tia ni karaoia te Tautaeka. E aki manrerei te Tautaeka ao e aki karaoa ana babaire n ientaka. Bwa e karaoia raoi ni kawaina ae flow n aron are I taekinna. E a kaman katanoata man te ririki ae e nako.

Kam a kaman katoka ami kaoti bwa tera ngkai ana babaire tea Tautaeka ibukin te PIPA. E a kaman tanoata taekana ao ti aki naba karaoia n te tai aei ni kangai; te moan wareware ao te kauoua ni wareware. Kam riai n note anne ao e taku te Leader n te Kaitara. E aera ko aki taona aio ao ko uotia n ae na roko bwa ko a tabekia naba te moan ao te kauoua. Ti aki karaoa anne bwa tera bukina?

Ti na manga okirikaki nakoia ara botannaomata imwin ara moan wareware ao ti na manga kaotaia ara botannaomata. Anne bonganan ae ti uotia nakon ae e na roko bwa e aki rush.

Iai bwaai tabeua aika a na rush aika ti taku bwa iai te agency iai, ma aio ti nora riaina. Ko rabwa te Minitita n te *MELAD* bwa ko uotarake wareware.

Te kauoua ni wareware, ti na uotia ni banen te ririki aio ngkana arona bwa e tauraoi ana Botaki ni mwakuri te *MELAD*.

Ma anne bukina ae ti na kaitara ami koaua ae kam taku bwa ti ientaka, ti takaka. Ti aki, ti barongaia raoi.

Ao tera riki te bottom line? Tera raoi aan raoi ara move aio Kiribati ae ti na karaoia nakoimi kain Kiribati. Ti na bungia riki te kabwaia ao ti taekinaki.

Kam a takaka bwa e aki koro ami karekemwane. E aki reke ami mwane bwa arei ao arei ao arei. Ao aio tiaki ara tabo ae ti na karekemwane iai. Ti kumea ana marawa Tuvalu ke ti kumea ana marawa Biti, ara *backyard*. Aio kaubwaira ara marawa. Ti inaomata iai, ti ebiebi iai. Ara bwai, rikiara bwa ara bwai aei ao I taku bwa tabera anne.

The Government of the day, ke te Tautaeka are e tei n te tai teuana ma teuana, iai ana babaire ibukin katamaroan ana waaki nakon ana botannaomata. Ao ti a nokuaki. Akea ngkoa te kanganga rimoa. Ao ara botannaomata a nang rau rimoa, ao ngkai kam a katakakaia ara botannaomata.

Ngaia maroaka ae ti a karini aia mwane kain Kiribati ni buaia. Akea ngkanne te bae e riki, kam mataki iai.

Maroaka ae kain Kiribati e a reke te teem ae te backpay. E reke n antai ana teem? E reke te $2.00 are kam mamakua mai imwaina ni kakaraka. Kam taku, ti na irira te world market. Ngkana e raka boon te takataka ao ngaira ti karaka. Ngkana e manga bwaka, ti kabwaka ke tao ti a tiku naba n $1.00 n aia kabanea n rietata.

Tera ae e riki n ara Tautaeka aio Tobwan Kiribati. Ko rabwa te tia kairiri. Ko rabwa te chairman ao kain te party n te teem ae nako bwa ti reitanako te kabwaia.

Ao ae e a kabwaia Kiribati. Kam taekinna n ae e nako, e a rawata te rebwerebwe i buki. A reke mai iaa akanne? Ngaia are I taku bwa aikai kanoan te kakamwakuri Madam Speaker. Kanoan te mwakuri ae ti na aki atongaki bwa aongkoa ti baka n rerei. Ti mwakuri korakora, ti mwakuri korakora n iangoia bwa a na maeu raoi ara botannaomata.

Te I-Kiribati kona deserve am X, ko na bon anganaki kaniwangam Bwa a taku kain Kiribati ngkoa; ti nang irana te bwai anne. Aia taeka kain Kiribati, ao ti nang irana te bwai anne. Bon ngkami ae kam ebiebi iai.

Ti nang iranna, kam a manga taekina naba te bwai anne. Ti aki kan ongo te taetae.

E reke kaniwangami bwa iai boomi, kam raai nako tinaniku ao kam aera riki. Kam allowance ni kangai kam aera riki.

Ma ngaira ti nang iranna, ae ti a kainano. Ao ngkai tera ae e a riki? Te I-Kiribati e a kakanoa ana bua. E taku temanan te Unimwane ngke e

roko mai abau ngke ti kawara te Beretitenti bwa ana courtesy core ao e taku ana rongorongo. *Te Beretitenti ko nang rabwa ma am Tautaeka. Ngkekei ngkoa ngke ti roroko i Tarawa, ai tokin naba ara mwane $20.00. Ma ngkai ti a mwananga ao a kakanoa ara bua. Ane irabubua ao ane irabubua bwa ti aki kona ni kaingainga. Ngkana ti a nakon titoa ao ti a kona ni kabooi ara bwai. Aki rereke aikai mai imwaina, ae a kabwa ara auti. Ae ti a bane n toa rebwerebwe ngai ao buu iai ana rebwerebwe, aki rereke aikai mai imwaina.*

Bwa e aera ngkai e a reke anne? E reke bwa kanoan te mwakuri. Ao teuana te mwakuri ae ti mwakuria ngkai, ma kawakawaean naba te kabwaia man ara marawa ae te PIPA.

Are mai imwaina e aki kawawaea te kabwaia, ma e kena nako te kabwaia. E drain te kabwaia are e timtim man te PIPA bwa are e eti bwa are anne aia kanoa ni Mii nakai. Aia kanoa ni mii e na bungia te kabwaia. Man tokin te tai e aki bungia te kabwaia ma e drain out te kabwaia.

Aia kawawa e aki nakon Kiribati. E nakon ana tangke ni karau Kiribati ma e nakon ana tangke ni karau temanna ke I-Abatera ake te naan share holders nte PIPA.

Ko rabwa Madam Speaker, au kantaninga bwa ai tai ae I marooro iai e bon rangi n worth n ana miniti Kiribati are e bobuaka.

Au kantaninga te message ae kakawaki nakoia ara botannaomata, ti na kauka te PIPA bwa bukina bwa ti na karekea riki te kabwaia.

Ao e nga te kabwaia? Tataninga ao ane kanoan te mwakuri. Ane tao e na manga uotakirake irouia Minitita akana imwina.

Au kantaninga man taeka aikai ngkana e nang tinebu bwanau, ao I raona ma taeka ni kabwara bure ao n raraoma nakoimi ma te karinerine. I bane n tangiringkami Taan tei ao Tibiika. Ao I a tauraoi ni boutoka moan warekan te Biira ae moan te kakawaki aei. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: *Point of order.*

Tibiika: Ao ngaia I anganiko moa te Tia tei mai Tarawa Ieta; Hon. Terieta Mwemwenikeaki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika ao N na kabwara au bure teutana nakon te Minitita ae karineaki. N na point of order kanga n ana taeka are e taku bwa I kakao nakoia ae te Tia tei mai Tarawa Ieta ae kanga e kakabi ni kakaonako inanon marooro nte Auti n tei. Kanga tiaki te kakaonako, kanga te kakaewenako. Ao ngkana bon iai riki ami karekemwane irarikina ao tao e kona n tiku aio. Ao are kanga I nanona are e na tiku; tiaki n are e na tiku bwa e aoria n ruti. Ma e na tiku ibukin te roro ae na roko. E rabwa, ti ngaia anne.

Hon. Banuera Berina: *Point of order.*

Tibiika: Tera am point of order te Tia tei mai Kuria.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire, I karabwa te Minitita ae karineaki n ana marooro. Ma I ti kani mataata te baere kanga e tabetabe nanou iai, tera are imwina.

Are imwina ae nanonna te Tia babaire, nakekei kain te Trust board ake te naan trustees aika ngkai.

Ngkana arona bwa e bwati te Tua aio, a na kona n reke kaia n te baere te aonikai are a tia ni karaoia nakon Kiribati ke ti tebo ma ti nang kamauria ngkai. Anne te Tia babaire ae kanga I kataia n raa, ma e bia kaekaki anne te Tia babaire bwa e tabetabe nanou irouia te koraki ake a buakaka akekei te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minitita ae karineaki ibukin te Reirei, Hon. Alexander Teabo. E nakoim.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao I kani marooro iaon te Biira ae moan te kakawaki aei te Tia babaire.

Ao I bon riai n taetae te Tia babaire bwa are ngai ae I toka iaon te PIPA n te tai ae nako te Tia babaire, ao e kakawaki naba bwa N na anga aron au nonori te Tia babaire imwin noran te rabwata aio te Tia babaire.

I kaitau ngke e reke anganakiu te mwiokoaki bwa N na toka iaon te rabwata aei te Tia babaire. Bwa e bon reke au tai n noraba te Tia babaire ao n noria te Tia babaire ao n reitaki ma nakekei a bon karaoa te rabwata aio te Tia babaire.

Ao mwin otinakou te Tia babaire ao iai baika I kunei te Tia babaire.

Bwa are ngkana ko rinnako ni karaoa te mwioko ao ko riai ni karaoia ibukin abam ae Kiribati te Tia babaire.

Ao ko riai ni karaoia raoi ni karaua n *analys* ao ni karaoa te kamatebwai bwaai aikai te Tia babaire.

E nang bati ara kekeiaki ma tai iangoia bwa ti na practical te bwai aei raoi nakon ae ti kantaningaia n aron are katean tamneina are te Tia babaire.

Ma bon akea te bae ti kona te Tia babaire. Ngkana ko nora te tua aei te Tia babaire, I kona naba ni koteia nakoimi. Te Tua aio e manrerei moan karaoana.

E kabwataki n 2009 bwa e kainaki te tabo aei, ma e aki kainaki.

Tera aron tarakin Kiribati iroun te aonnaba ngke ko kawenea am Tua nakon te aonnaba ao ko katerea; bwa I a kaina te marawa aio. Ma ko bon aki kaina.

E a kanga aron taran Kiribati iroum bwa ko a bon karauko n aki kaina man 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, ko a tibwa kaina n 2015 ae ko nang bane am tai n te ririki ae na roko. E aera, e aera ko kaina n am taetae ma am action ko

aki. Ao anne ngai I kangai; e manrerei. E aki work te talk n te Tua aio ngke e karaoaki. E riki bwa kanga te Tua ae te bebwa.

Ngaia anne e noria te aonnaba. Ti nora ara kainano iai te Tia babaire, bwa e na kanga ni kakoauaira te aonnaba n rinnako rabwatan te aonnaba akana tabeua ni kataia ni buoka te rabwata aio, ae bon aki kakoroa ni work ana talk te Tua aio n te moantai te Tia babaire.

E boni kamimi anne te Tia babaire. Ngaia are anne norana iroura ae ti a kataia ni kamaeu te rabwata aio ma e boni bure moan kateana te Tia babaire.

E bure moana, e bure te approach. E rangi n tamaroa te kantaninga ma ti boni riai ni kakoroa, e na aki empty ara taetae nakon te aonnaba, e empty aio. Ao bon empty akea te bae tik aria, tao rabwata ake ti na kantaningai bwa tao a na buoka te bwai aei te Tia babaire.

Teuana naba bukina te Tia babaire, ti a kateirakea te founding member ngaira ngke boni ngaira bwa bon ara bwai. We are te owners. Ngaira taan bwaibwai.

Ti a tuangaki ikai founding member ngaira ao iai raora ni kunea, a manga karinaki riki uoman raora ae ti a manga kunea te PIPA n te tua aio te Tia babaire.

Ti a karinia I-Anenaa irarikira te Tia babaire. Aio teuana te bwai ae ti karokoia irarikina, ao e nang eti ana taeka raou n Tia tei mai Butaritari. Within the stage, ti a manga boni kaoka teuana te aekaki ni baronga ae aekakina aei. Ti a manga karinia. Ti aki kona ni baireia ngaira.

Te Tua aio, e na taraki i Amerika ti iaon Amerika bwa ti tangiria bwa ti na araniko bwa te NGO. Aio ngkanne I a bon taekinna ni kangai; e nang bure n nnen te Tautaeka n rinnako ikai. E bure ae ngaira te Tautaeka ao ti na aranaki n te Tua aio ae ti na riki bwa te NGO.

Anne ae ti kariua iai. Ngai irou anne ae ti kona n taraia, bwa e aera ti a kataia n uoti rabwatara are boni ngaira bwa te Tautaeka ao ti a kataki ni karaoaki n tuangaki n te Tua are e na katanoiaki te aonnaba Amerika, bwa ti na ira ana Tua Amerika bwa ti na kaotira ae ngaira te Tautaeka ke ngaira kain te Trust ae mwaneia te Tautaeka ae te Tautaeka ni Kiribati te Tia babaire. Anne naba teuana.

Ao teuana te bwai ae ti tuangira te Tua n Amerika, e na aki kona n raka riki bwanan te Tautaeka iaon te NGO te Tia babaire. ngai a are e bon eti, e uarereke bwanara n uneaki n te Tua aio te Tia babaire. E nang uarereke bwanara.

Ao anne boni bukina ae I taku ngai irou n te tai aei, ngke ti karaua n taraia. A bane ara anga, a boni bane.

Iai ara onono bwa ti a manga oneai bwa ti a manga karika tera. Ti a manga karaoia bwa ti tuangia te

naan *owner,* ma a boni bane ara anga.

Bwa are ngkana ti na manga kaoti bwa ngaira te *owner* iai, e na manga toka Amerika ngaia ai bon tiaki te NGO ngkami.

Te Tuai raoi te Tia babaire, bon oina ni koaua te Tia babaire ngkai ti na arannna bwa te NGO, bwa ti na karaura ni nikonikoa aia mwane te naan Mirion Ea.

Te aekaki ni bwatiketi are e kateaki inanon ana mwane te Tautaeka ao manga iai te bwaketi inanon te PIPA teuana ae e kateaki are e na bwaroaki nako iai te naan mwane aika mai irouia nake a kau mwane bwa a na kakabwaka aron buokan te karekemwane. Bwa ti na *fund raise* n ana kanoan aia buua te naan Mirion Eea te Tia babaire.

Aio teina raoi. Aio kanoan te bwai aio te Tia babaire. Ao anne bon bukina ae ti riki irouia raora aika ara partners aikai te Tia babaire, bwa are bon te naan NGO. Ao a nang bubura bwanaia n te bwai aio bwa are e reke te *burae* n anne kain te *PIPA* bwa are raora iaona. Ara *Plan* ma ngaia ma e a tiraua aia mwane te Tia babaire.

Ao I nanokawaki bwa ngke I nako ni ira te moan bowi are I nako i kaea i *New York*, ngai ngkanne I a mwananga man au tabo ni mwakuri ae te *PIPA* te Tia babaire, ao e lounge ana *Morah Moana* n te *NDA* n te *Cook Island* ao a kaoai bwa N na talk iaon ana sight event arei te Tia babaire.

Ngke e present ana bwai te Cook Island ao e nang proud nakon te aonnaba. E nang pround.

Ao ngke e tia n anga ana taeka, akea ibuakon ana taeka ae e kangai: I karabwaia kain Kiribati bwa bon aia motto ngaia ae a katea aron katean te PIPA bwa temanna ara tia mwakuri man te PIPA are mai Kiribati, a bubuti bwa e na nako ni karaoa aia bwai ikekei, bwa neiere kain te CIA ae ngaia ae e tia te tabo are n te Cook Island, ma kain te Cook Island ana tamnei raoi arei. E nang bubura bwanan neiei n te CIA te Tia babaire ao I rangi n kina neiei. E rangi ni rekereke ma te Cook Island ao a copy raoi te motto raoi arei, e a kaokoro ngkanne aro n teina te Tia babaire.

E a kaobi te motto raoi arei ao e a kaokoro aron ngkanne teina te Tia babaire. Te approach ma ana structure e nang kaokoro te Tia babaire.

Ngaia are e a tia n taetae te Cook island.

Ao ngke e tia n taetae ao e tia ao e a nako. Minister, I rangi n karabwarabwa ao I kaitauia kain ami Tautaeka bwa kain ami tiim mai Kiribati bwa boni ngaia ae a nang buokira ni karaoa te bwai aei.

E aki announce nakon te sight event are e host arei. E aki. Ma e ti karabwarabwa nakoira ma akea

ibuakon ana speech n te tai arei te Tia babaire.

Ao anne ti kakoaua ae CIA e nang babane riki nanona n are iroun Morah Moana te Tia babaire.

Tao bon iai bukina te Tia babaire bwa are nakai tao bon iai rekerekeia ma tera ikai te Tia babaire.

Ma e koaua ae e boni bane ara anga ngaira ni kataia n iangoia bwa e na rangi ni maeu te PIPA.

Ti nang karautaeka nakon te Tautaeka ae e nako. Ti kataia ni kamaeua, man tokin te tai bon akea te bae ti karia te Tia babaire. Akea te bae e riki iroura te Tia babaire, e aki reke ae ti kantaningaia.

E reke naba temanna ara Scientist are te I-Kiribati n nako n nora te lap are ngaia are e kawakinaki baike te naan samples aika anaki man te PIPA te Tia babaire.

Tera ana reke teuaei ngke e roko ikekei? Anne ana rongorongo are e a moanna naba n ueke iroura bwa ngaia iai te bwai ae e karaoaki, ao ti riai n *serious* iaon aio te Tia babaire. Bwa e a tabe ni wareki bwaai akekei ni kabane ma baike a karaoaki ma bwai n aoraki ke aron baike ana karekemwane aikai te Tia babaire. E karaoa raoi ana *report* nakoira te Tia babaire.

Ao anne are ngaia are e a moanna naba n tei iroura te aekaki n tamnei anne te Tia babaire.

Ao anne n aron ae e taekinna te Kauoman ni Beretitenti ngkana ko nakon te lap anne, e nang mwaiti samples ae bon angina man te PIPA te Tia babaire are anaki irouia nake taan kamatebwai are a roko ni kamatebwai n te PIPA te Tia babaire.

Ngaia are e reke naba ara tai ni bowi n te ribooti are te kabomwi ae $8te mirion arei ni katoa ririki te Tia babaire, E reke naba ara tai ni kataia ma kain tera imwin tian te ribooti arei ma kain te PIPA.

Ao ti bon tuangia, aio e a kantaningaia Kiribati. Ngke I moan roko n te tabo aio te Tia babaire, ao Kiribati aongkoa e na chair te Board aei te Tia babaire. Ma I tuangia, I aki. Kam promise te Tautaeka ni Kiribati bwa iai te bae kam na angania. Ao I aki tangiria ni manage kain Kiribati. Kam na karaoia bwa N na nori ngkami, bwa ngai I tei mai Kiribati ae iai te *promise* nakon te Tautaeka ni Kiribati. Ngai ma raou te Minitita n te Lines te Tia babaire.

Ao ngkai kam promise, ao kam na toka ikai kam na manage ma te bwai aei ao kam na kataia ni karekea te bwai are ti kantaningaia. Bwa anne te assignment ao te Motinnano ae kam a tia n angan Kiribati ae tuai man reke.

Ao e rabwa bwa ni karokoa e a tia te joining group ma te naan raa. Ma e rawata kauntabana.

A taku bwa ana karekemwane te VDS, e a bon rangi ni korakora. Akea te bae ti na compensate iai

te Tia babaire. E rangi ni rawata aekakin te naan raa, ma ti a kauntabaki ma aekaki aikai te Tia babaire.

I karabwa te Minitita n te Fisheries bwa ngaia temanna ae na roko naba man rabwatan te Betebeke are e mwakuri iai te Tia babaire.

Au kantaninga bwa e boni marooro naba iaon aei te Tia babaire, bwa are I nora naba aio te Tia babaire.

Aron kauntabakin te koaua ae ti kataia ni kantaningaia bwa e na riai ni waekoa te kabomwi te Tia babaire.

Ao ngkana ko bon nora te cat irarikin te aono ake irarikin te PIPA arei te Tia babaire. Are ngke a present nakoira aron ana increase aia revenue aba aikai man te Fisheries te Tia babaire, e nang kibarake aia revenue ni kabane. Te Cook island e kibarake, Tokelau. Aba ake a bane ni kaan ma te PIPA.

Bwa tera bukina bwa e nang high? E rawata te nako n akawa irarikina bwa are ara ika ake ti kawakini n ara PIPA, a kona ni birinako nakon aia marawa ao akawaki naba ikekei. A nako naba n taninga ngkai imataniwin te PIPA ma te marawa arei, ngaia a na nako n akawa n taabo akanne te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa e na teretere nakoim, bwa e aki n are ngke aera.

Ngke tao ti bon tangiria bwa ti na kamauna te bwai aei, ti a kaman kamauna ni moan rokora. Ma ti kataia ni keiaki ni kamaeua man aron mwin rinnakon te tabo aei iroura te Tia babaire, ao ti a kunea bwa bon akea ara anga iai te Tia babaire.

E boni kanganga.

Nanon ae I taekinna, ti a rinnako ke ti nang riki ngkai n te rabwata n Tautaeka bwa ai te NGO.

Tao ngke tao te rabwata teuana ae ti kateia bwa rabwatan Kiribati bwa tao te private sector ke tao e na irinako ikekei ao e na bwaibwai ma nakai inanon te bwai aio kanga te aekaki anne. Kanga aron tarana anne te Tia babaire.

Ma te bae e kakawaki, ae e karaoia te Tautaeka n te tai aei. Kaokia moa, bwa ti na bon anaia raoi ni manga karaua ni barongaia raoi bwa aio, kaoka moa te bwai ae ti a bon karinia te koraki aei, aki iraorao nakoira. Anaia moa n aekakina aei bwa ti na manga kaoka aron teina ae ti taku bwa e na tamaroa riki ao e na abuabua riki nakon te I-Kiribati.

Ngaia ae ti karautaeka n aei te Tia babaire. Ti ataia bwa iai akana tao aki kukurei iai. Ma anne ara kabanea n tamaroa nakon aei te Tia babaire.

Tiaki naba ti anne te Tia babaire. I kukurei naba n taekinna bwa ti kataia ni karaoa te bwai ae te Southern and Line Islands are te Protected Area n te tabo arei. Iai naba ara baire ae ti a tia ni karaoia anne te Tia babaire.

Iraua te mwaire are e kanga man te aba te Tia babaire. Anne ngkanne ti na riai ni karaoa anne te Tia babaire, irarikin are bon te advice te Tia babaire.

Ngaia are a mwaiti baika e kataia ni karaoi te Tautaeka aei, ma ti a karautaeka n aei e a boo moa taina. Iroura ngaira e aki raoiroi n te tai aei n teina ma ara kabwarabwara ae ti a tia n taekinna aio. Ao aei bukina ae ti karaoia ibukina, ibukina bwa ti taku bwa e aki raoiroi moa n te tai aei imwin katan kamaeuana, katan iangoana bwa e na practical te bwai ae ti taku bwa e a tia ni kateaki tamneina. Ma e bon aki reke nakon are e kantaningaki te Tia babaire. Ao ti karautaeka te Tia babaire, ao I boutoka te Biira aei te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Minitita n te Fisheries; Hon. Ribanataake Tiwau. E nakoim.

Hon. Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ngkai e a reke ara tai naba ni marooro iaon te Biira ae e rangi n tamaroa aio.

Ao e koaua a rawata taian kabwarabwara ake a tia n taekinaki mai imwaiu Madam Speaker. Ao I a karabwaia moara riki te Tia tei mai Butaritari, tao e a tia naba ni mena inanon te rabwata aei bwa e a tia ni katerei koaua aika a kakawaki ake a boni kakioa raoi nanon ara kantaninga ae ti a baireia ngkai bwa e aera ngkai e nang kaukaki te PIPA.

Ao I taku bwa a bon rangi ni terenako itera tabeua akanne.

Ma N na katurua ngkanne au marooro *Madam Speaker* bwa e aonga n ae e reke naba te tai. I aki kani manga kaoki koaua ake a tia n taekinaki, ao I karabwa moa te Kauoman ni Beretitenti ni kabwaranakoan te kakaewenako are e taekinna te Tia tei temanna mai Kuria iaon te agreement bwa e aera ngke aki kateaki te koraki aikai n te bowi. Ao e bon rangi ni teretere kanoan te conservation agreement Madam Speaker. Bwa inanon te conservation agreement anne, a manga boni kamanoia iai ara partners bwa a na aki rangi ni kabaebae.

Ngkana e manga karauaki riki ni manga karaua n rinanoa te *cservation agreement* te Tia tei ae rine mai Kuria, ao e na noori te naan caps akana a mena inanon te bwai anne ae aki rangi ni ira nanon ao n irantangaea aron ana bwaibwai te I-Kiribati n ana marawa bwa e a rangi ni taona riki te itera teuana.

E rawata taekinan te kantaninga are ti a taraki bwa ti a kauka te bwai aio bwa e aki tau te karekemwane.

Te titiraki: kanga ti na karekemwane riki mai iaa?

N na kaoka te titiraki nakoia tarira n te Kaitara? Kanga ma iaa riki te tabo ae ti na karekemwane iai ngkai a kataia n taekinna bwa akea riki ara anga ni karekemwane. Ti na karekemwane mai iaa Madam

Speaker? Ara marawa Madam Speaker ae ti na karekemwane Madam Speaker, bwa akea riki te tabo ae ti na kona ni karekemwane iaiman abara, bwa ao teuana ara tabo ae e na riai ni mabiao iai te I-Kiribati Madam Speaker.

Madam Speaker, e boboto te kantaninga aio ibukin tarakia ara botannaomata bwa a na kabwaia man aia marawa ae aia bwai. Ao anne ae e boto iai te kantaninga *Madam Speaker.* Ao e aki kabatiaki te rongorongo Madam Speaker bwa e aera. A kaukaki ibukia tao raraoia ke antai.

E boboto te kantaninga aio Madam Speaker, ibukin kabwaiami kain Kiribati bwa kam na nora ara kakamwakuri bwa e na ranga ao e na raai nakoimi Madam Speaker te kabwaia anne.

Ngaia are ibukin Madam Speaker teuana naba ae e taekinaki, bwa te mwane ane e bua e rangi ni uarereke. Ao tera ae kam a boni kabanea ami tai ni kaukia iai. Ai bon nanoroora taekaki ni kantaninga anne.

Te naan katautau ake a kateaki Madam Speaker, a bane ni boboto iaon te naan conservative figures. E aki anaki, ao e eti are e taekinna te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari bwa ti kona n takakaro ni boon ara boki n akawa.

Te naan katautau ake a karaoaki ke te naan figures ake a kateaki, a bane ni conservative Madam Speaker. Tera nanon ae e conservative Madam Speaker? E anaki te kabanea ni boo n te bong ae e uarereke are e kateia te PNE bwa te base mark. Tao n te tai are e karaoaki iai te study aio, $5,000. Ao anne ae e katautau te aba iai.

Ngaia are bukina ae e uarereke. Ao e eti ane e taekinna te Tia tei mai Butaritari Madam Speaker, bwa ngkana ti bon takakarona te bwai aio ao ti karaua raoi ni karaoi waaki aika mwaiti, te tenta ao terana riki ao e na biri rake riki.

Ngaia are e kairua kanga te tamnei ae kateaki bwa ngaia ti a kauka te bwai aio n te bwai ae e rangi ni bingingi. E kairua bwa are aio aron ara karekemwane Madam Speaker, ti negotiate. Ti takakaro ma raora mai tinaniku.

Antai are e kan akawa n ara marawa, ao aio te boo ae ko na anaia. Bwa tiaki te baere ti a bon anga naba n tutaraia boon ara boki n akawa Madam Speaker.

Ngaia are e nang eti te rongorongo are e kateirake iaon te ribooti are a karaoia kain te Technical advise reparrol, e base iaon te naan *conservative figures.* Bwa are aki ata aron ana takakaro te aba teuana ma te aba teuana, Ngaia are ti te figure ae a na kabongana ibukin aia katautau Madam Speaker, a na ti anaa te boo are e a tia ni boraraoiakinna te rabwata ae te PNE.

Ngaia are figures akana a tei akanne Madam Speaker, e koaua ae e a taraki ngkai bwa e uarereke ao tera are kam a boni kabanea ami tai iai ao ngaia bon ti te bingingina.

E nang kairua te aekaki ni koaua anne Madam Speaker. Bwa ngkana ai anne aekakin te taratara Madam Speaker, ao e maroaka ae ngaia e aki kona n rikirake aia karekemwane kain te itera ae tarira n te Kaitara Madam Speaker. Ao kai tao ai anne naba te aekaki ni kantaninga ae ngaia tin ang ti tinetine iaana. Bwa ngkana ti toubekaki irouia raora mai tinaniku, ti aonikaiakaki, ke ti iranaki riki. Ao ngaia ti nang bon kariaia naba anne.

E kairua te aekaki n rongorongo anne Madam Speaker.

Aron ae N na aki kabanea au tai iaon akanne ma e koaua ae e rawata taian kakaewenako ke te kan ongora bwa e aera ngke ngaia e bon rawata te ika ao ngaia kam a manga tiatianna n ami Tua ae iaon ikai Inanoa.

Ti na manga tara ana live history te ika te Tia babaire, bwa are a boni kakaokoro anuan ika. Ai aroia naba aomata ae a kakaokoro anuaia. Ao ti na tara ikan te rakai ao ti na kabotaua ma te ika ae te ingimea ao te Ati Madam Speaker.

Iai ika aika a rangi n tawe ikawaia ma rikirakeia ao iai aika a small grow.

Antai aika small growing Madam Speaker? Ika aika a rangi ni small growing, ae kanga a riki inanon te rakai ma ika Inanoa.

Kai are te tararua iaon ika ikai, e riai ni matoatoa ao e aki kona ni waekoa ni kaboa mwina te ika ae small growing ma aron mwaitina anakina irouia aomata ke te commercial diversity. Ao anne bon bukina ae e bon kakaokoro te babaire Madam Speaker iaon te Tua ke tikonakin kaubwaira ae te ika.

Te ika ae te ingimea ma te ati Madam Speaker, tao ai moara riki te skip jack, a bane ni mena iaan te category ke te mena ae fast growing.

Ngaia are aron anakia, a kona ni kaitara aron anakia ma mwaitin te akawa are e anaki iai.

E tabekaki te titiraki Madam Speaker ae e kangai; bwa e a bwaranikaue. Akea ami mena ae kam nang kona n tararua iai te ika aei.

Madam Speaker, ti bane ni mena iaan tararuakin te ika ae te ingimea. E eti are taekinna bwa tiaki kaubwaira, Te kaubwai ae ti bane ni bwaibwai iai ngaira aban te Betebeke.

Ao ngkai ti bane ni bwaibwai ao bon tabera bwa ti na bane ni kawainna, tiaki ti Kiribati bwa aban te Betebeke ni kabane.

Ngaia are iai te naan boraraoi are a tia ni karaoaki ibukin tikonakin te ika aio.

Ngaia are e kairua te rongorongo ae e kangai; bwa ngaia ngkana ti nang kauka PIPA, ao e nang boni bwaranikaue aron anakin te ika aio n akea tiatiana ma tokitokina. Iai tianakina ao iai tokina.

Ao are e a tia ni kabwaranakoa naba te Tia tei ae rine temanna mai Butaritari, iaon te mena are allocation ke tibwatibwakin te bong n akawa.

Bwa mwaitin te bong n akawa ke te total allowable effort ke te bong are e a tia ni baireaki, anne te mwaiti are e na kona raoi ni kaitara korakoran ao marurungin kaubwaira ae te ika ao te ati. Bwa are e tibwatibwaki anne nakoia aba.

Ngaia are ngkana e boni bane am bong n te ririki aio, e toki. Ao akanne te naan tikotiko ake a tia ni karaoaki inanon te *region Madam Speaker.*

Ao e bon oti man teiana kataunari imarenan marawan te Betebeke ao mrawa ake tabeua bwa antai ae te kabanea ni maeuraoi ke n healthy ana stock. Abara ae te Betebeke. Bwa ibukin tera Madam Speaker? Bwa e rangi ni matoatoa aron tikonakin ao kawakinan kaubwaira ae ti bane ni bwaibwai iai.

Ngaia are e rangi ni kairua te rongorongo ae e a kataki n taekinaki nakon te botannaomata bwa ngaia tin ang kauka PIPA ao e nang bwaranikaue aron anakin kaubwaira ae te ingimea ma te ati.

A kaman wene rabwata inanon te Betebeke Madam Speaker ae a kaman tararua mwaitin anakin te ika aio man 40 tabun te ririki n nako. Bwa e aki tibwa akawaki kaubwaira ae te ati ma te ingimea Madam Speaker.

Ngaia are tera naan rgo ae a kataki ngkai n taekinaki ao ni kamabubuaki bwa ngaia ti nang kauka PIPA ao e nang boni uota arona te naan nnaa n akawa inanon ara marawa. A bane ni kairua Madam Speaker.

E taekinaki bwa ngaia te PIPA ae kam nang kaukia ao anne te tabo ae e kaabung iai te ingimea ao te Ati.

Madam Speaker, ana Otabwanin te ika e aki mena inanon te PIPA. Bwa e mena inanon te marawa ae te Betebeke. Kam bon ata buburan te marawa ae te Betebeke. Anne nnena ana Otabwanin ao e bung n taabo ake e bung iai.

Ngke arona bwa e kabwakaki riki te *study* ane a kotekoteia tarira ma mwanera man te Kaitara, are a koteia bwa e bung te ingimea ke te ati inanon te PIPA.

Ngke arona bwa a kabwaka riki aia *area* nakon taabo akana irarikina riki ao a na manga kunea naba ikanne bunimoan te ingimea ma te ati.

Bwa are te ingimea ma te ati, e biribri inanon te marawa aio, are e a tia n taekinna te *collidor* are e aranaki bwa 15 north/ 15 south.

Ao e a bibiribiri ikanne Madam Speaker ao e bung naba ikanne.

Ngaia are e kona ni kuneaki bunimoan te ika te ati inanon te Betebeke.

Bwa e kangai; ngkana e biribiri te ati ma e roko n te tabo ae e rawata iai kanana ao e raoiroi iroua, ao e a tiku naba.

Ngaia are inanon biribirina n te marawa ane e abwabwaki anne, ao e boo n taabo ake mena iai.

Ao e eti te estambling are a karaoia kain te mena; bwa e reke ikanne bunimoana ma tiaki nanona bwa aongkoa ai ti anne te tabo ae ngaia e ti bung iai te ati ma te ingimea ao terana riki.

E bung n rabwatan te marawa anne ni kabane.

Ngaia are ti na aki tuangaki bwa man aia kakae te koraki aikai ae bon akea rabakauia iaon te tuna, bwa ti te rabwata ae ti kakoaua ae e onimakinaki n te aonnaba ae iai rabakauna iaon te Tuan. Akea riki te rabwata n te Betebeke bwa ti te SPC.

Ao ngkanne e tataekinkai bwa ngaia ti kauka naba te marawa aio ibukin ti te karekemwane. E kairua anne Madam Speaker.

Ngke ti karaoa ara babaire bwa tin ang kauka te PIPA, ao ti bane ni katinei kakae ni kabane.

1. Are e kakaea are e karaoaki iaon te karekemwane ae bua.
2. Ae e karaoaki are ngaia ae e a karekea bwa ti nang bon kauka te PIPA, a na kakae ana modeling work te SPC are e karaoia iaon tarakin te tabo ae bubura ibukin kamanoan te ika ae te ingimea ao te ati.

A tia ni karaoa aia modeling work nakai. Te modeling work ae e rangi ni kinaki, bwa te rabwata ae te SPC e kinaki naba n ana rabwata te WCPFC ke te rabwata are e kateaki mai iaan te tua ae te UNCLOS bwa e na tararua kaubwain te Betebeke ae te ingimea ao te ati. Ao te rabwata aio is an international body. E kina te SPC ti ngaia ae kina bwa ana scientific body. Ngaia ae e na anga te advice iaon te ingimea ao te ati nakon te rabwata aio.

Ao te rabwata naba aio are e anga te advice nakoia aban te Betebeke ni kabane bwa ti *member* iai.

Ao ke a kaotinakoa aia modeling work kain te SPC Madam Speaker, ao tera ae a kunea? Ngaia kainan te marawa ae bubura ibukin tikonan te ika ae te ingimea ma te ati, ngaia e aki manena. E insignificant ao ngaia ti nang kaina ngkana e in significant ana mena te last numerary protected aio. Ao ngaia ti nang kaina ao ti nang tuka kabwaia kain Kiribati.

Ao ngaia ana efficiency kainan te marawa ae bubura aio ibukin te ingimea ao te ati. Ao ngaia ti nang

kaina ibukin kabwaiaia antai Madam Speaker?

Ao e eti taian rongorongo are a tia n taekinaki, bwa a kaina nakoira ao a uki kawaia n roko ni boni karaoa are a tangiria ni karaoia.

Ngaia are aonikai aio Madam Speaker. Ti noria bwa e aonikaiakaki ara botannaomata bwa ngaia ti nang karaua ni kaina ao ngaia bon akea manena kainan te area ae bubura, n aron mwin ana kakae te SPC.

Ao e aera ngkanne bwa ti nang teimatoa ni kaina.

Ngaia are e otinako te babaire aio, ti taua te babaire anne ni karokoa ae e otinako mwin ana kakae te SPC.

Ao ngke a otinako te PSC, e a kamatoa raoi koaua. Bwa ngaia man tarakin kaubwaira ae te ingimea ibukin ana conservation te ati ma te ingimea, ngaia e bon aki manena kainan te marawa ae e bubura aei.

Ao te kauoua, e bon rawata te karekemwane ae e bua mai iai.

Ti nang kaina ngkanne ibukin tera Madam Speaker?

Ngke a tia n taetae rabwata aika uoua aika ti onimakinia ao a onimakinaki naba n te *WCPFC.* Ao ti nang kaina ibukin tera, ao ngaia ti ibukin nanoia aia scientist raora n te *PIPA* ae bon akea naba rabakauia teutana iaon te Tuna ao a nang tuangira bwa ngaia e small growing ikekei te mena.

I nanokawaki ngkai I taekina aio, ma bon aio naba au rongorongo ae I taekinna inanon te *board* ni kaonakoia taan rabakau are ngaia ae a katea bukia nakai. Bwa ai ngkami ae kam nang tuangira ae bon akea rabakaumi iaon te tua ao man tuangira bwa ngaia ti nang kaina te tabo aei.

Ao akanne bukina Madam Speaker ae ti kauka iai te PIPA. Ao ti kanga ni kaukia? E oioi kaukana bwa ti a bon ataia bwa ngkana ti teimatoa ni kaina, ai bon akea nanona.

Ana berita are a tia ni kangai; ti na kaboa mwin te mwane ae bua. E anga kaboan mwin akanne.

Ao ngaia a na uki kawaia n roko. A rokanira mai iai ao ngaia a na uki kawaia n roko.

Ao e eti are e kangai; bwa iraua te research grant ae e a tia n anganaki ara partners aikai.

Iraua te mirion te research grant ae a tia n anganaki ibukin karaoan aia study ikekei.

Ngke a manga tia ni karaoa aia study, academic. Ko na uringa bwa inanon te academic ao e na rangi n korakora arom ke kinakim mani karaoakin am publication aika mwaiti.

Tiaki ti anne ma ngkana manga iai te kukune ae e karaoaki ae ngaia iai e bwai n aoraki ke tera ae e na otinako man te bwai anne, e na manga irabwi te mirion ae e na reke man te kukune akanne.

Ao Kiribati e a mena iaa?

Ao N na kaoka te titiraki are I kateia naba n taai aika nako. Ai antai ae kam a katea bukina? Ami botannaomata ae kain Kiribati ke I-Anena aikai ae a nang nakomai ni kataia ni kekeweira. Ao anne te *point* Madam Speaker.

I nanokawaki bwa e a kataki ni kamaeuaki aia koaua ara *partners* aikai bwa a na rokanira man ara marawa ae ara bwai ao a na teimatoa n roko ni karaoa are a tangiria bwa a na karaoia.

Tera te kukune are e otinako man aia kamatebwai, ti aki ataia.

Ti karabwarabwa bwa ti kunea ae teuana aei, ao tao irabubua riki ke iraua riki te nga te sample ae a tia n uotianako ae ti aki ata mwina.

Ngaia are I taku bwa e a bon riai Madam Speaker. Ti a riai ni kaukia ao e kakawaki ao e moanibwai iroura, kabwaian te I-Kiribati.

E na mabiao mani kaubwaina ao ti na kekeiaki ni kakamarurungira ni karaoia bwa te kabwaia anne e na nakon te I-Kiribati. Ma e na aki nakoia riki tabeman. Ao anne raoi boton te iango ma te kantaninga Madam Speaker.

Ao e oioi kaukana, e aki oioi man iango aika ti a boni karioi naba. Bwa are e oioi mani bwaai aika ti a tia ni karau ni katinei ao a tia ni bane n taekinaki. Ma are I aki kani manga kaoki.

Ma e koaua iai naba te koaua are kangai; kam nang kaukia ibukin raraomi are Tiaina. Ai bon aonikaira te aekaki n rongorongo anne Madam Speaker.

Ti kaukia ibukin kabwaian te I-Kiribati.

Bwa a tia n taekinaki ara karekemwane aika a bua, ao e boboto te kantaninga aio ibukin kabwaian te I-Kiribati. Ba N na tuangko Madam Speaker, ti kona ni provide te details nakoia nakai bwa e akawa iaa Tiaina?

E a tia ni mwaneweia teutana te Tia tei ae rine mai Butaritari. E akawa iaa Tiaina ao ti kona n anganingkami bwa e aki interested 'Tiaina n akawa n te Phoenix, bwa angin akawana e boni akawa inanon te PIPA group.

Ti kona ni provide te information anne nakoimi bwa kam na nora aia fishing pattern kain Tiaina bwa akawa iaa?

Ma antai ae e tangira raoi ae tangira kaukan te PIPA? Ane e a tia ni mwaeneweia ara fishing partners temanna ae te Tia tei ae karineaki mai Butaritari, Spain ao Amerika.

Ao ni karokoa ngkai ao aki toki n tuangira kain Amerika; kam nang kaukia n ningai?

Ao e anga ngkanne te rongorongo ae e a taekinaki bwa ngaia ti nang ibukin Tiaina. Ai bon ti kakamakan te botannaomata Madam Speaker.

Ma e na ataia te botannaomata bwa ti kauka aio, Madam Speaker ibukin kabwaian te I-Kiribati.

Ao anne raoi ae e boto iai te kantaninga aio Madam Speaker. Ao I a tia ni kabwaranakoa teutana kaekan te titiraki are e tabekia te Tia tei temanna mai Kuria, iaon bwa e aera bwa ngaia e bon rawata te ika ao e aera ngkai ti nang manga kaina arei.

I a tia ni kabwaranakoa bwa are a boni kakaokoro anaun te ika teuana ma teuana n ara marawa, man te rakai ni karokoa iaa.

E koaua iai te naan latic fishes, iai te naan reef fish. A boni kakaokoro anuaia ngaia are e tangira naba te naan conservation management basis aika kakaokoro.

Eng ao I taku bwa e a tia ni kaekaki anne. Ao te kantaninga bwa e mataata ngkanne teutana man te kabwarabwara.

Ao I aki kani manga rimwin nako rongorongo ake a tia n taekinaki, ma e koaua ae rangi ni tarataraki tarakira n te Betebeke bwa ti na irania kain te aonnaba.

Antai ae e moanibwai iroura Madam Speaker, bwa aran aia party nakekei 'Kiribati Moa/Kamanoan Kiribati.

Ma ai kain tinaniku ae a nang tuangira bwa tera ae a kainanoia ara botannaomata. I taku bwa ti a riai ni bonnanoa aio Madam Speaker, bwa are ti karaoia ibukin kabwauan te botannaomata.

Ai antai te botannaomata ae e a beku ibukina tarira man te itera aei?

Tao ti na boni kateia bwa te titiraki bwa ti a boni mimi bwa e aera ngke ti taku bwa e na boutokaki. Bwa are e karaoaki aio, ti karaoia ibukin kabwaiaia ara botannaomata.

Ao ai antai ngkanne te botannaomata ae a tei ibukina tarira man te Kaitara ao man te Itera are teuana.

Ao akanne titiraki ae ti riai ni kateia imatara Madam Speaker, bwa are ngkai ti waaki ni karaoi ara babaire. Ti karaoi ara babaire tiaki bwa ti a boni karaoi naba n te aro n aki akaka ke n takaka ke tao n aera riki.

Ti karaua ni katinei. Ti katinei ao ti karaoi are inform decision ae e base iaon aia advice rabwata ake uoua ake I a tia n taekin akanne.

Ngaia are te babaire are e karaoaki, tiaki te babaire n takaka ao a na matenten kunra Madam Speaker ibukin kabwaiaia ara botannaomata.

Anne taekara mai irouia nakai; a matenten kunimi.

Ti na butimwaea anne Madam Speaker. Ti na kamatenteni kunra ibukin kabwaian te I-Kiribat bwa ko na aki aonikaiakaki. Ao anne raoi boton te kantaninga Madam Speaker.

Ao I nanokawaki ngkai e totokoaki man te tiera arei.

Ngaia are I katea iai te titiraki. A totoko ibukin antai?

Eng, Madam Speaker e rabwa. E a bon roko nanou bwa are ngai temanna ae I irantangaia ao ti ririba ae ti na aonikaiakaki. Ao I ririba naba ae ti nang taraki bwa e kagai; kam a boni karaoia ibukia antai. Raraon Tiaina. Bon akea naba rekereken Tiaina, akea rekerekena Minitita a e boni base te kantaninga aio bon ibukia ara botannaomata Madam Speaker. Bwa e eti are e kangai; a rawata ara iango ae ti na karaoia. Ma are iai bwaai tabeua ae ti na riai moa ni kamwawai ke n remove te naan parish aika a tei imwaira.

Ao teuana te parish ao anne, bwa te tai are e rinnako aio. Akea ae e kona ni manga eenira bwa e a bon rangi n kamangai Madam Speaker ae ara marawa ao ti nang eenaki mai irouia tabeman. Ao a rawata kaubwai ane iai n aron are a tia n taekinaki. Tiaki ti te ika. E a waaki te Cook island n ana te magnet noodle, ao te Phoenix island bon teuana naba te tabo ae e nang rawata iai te magnet noodles.

Ao anne bukina *Madam Speaker* are ti kauka iai te *PIPA*. E boboto iaon te kantaninga anne. Bwa ti a boni kakoaua bwa ngaia ai bon akea nanon kainakin te marawa ae bubura, bwa e kangai ngkai aron tarakin te naan *marine protected area.*

E moa kabonganakin te Marine protected Ares mai iaon te aba. Kainakin te tabo ae e concern, bwa ngke a noria bwa e bongana ao a manga uotia nakon te reef system.

Ao ngke a manga noria bwa e bongana ao a kataia n uotia nakon te marawa ae e bubura ae aki raoiroi kabonganana ikanne.

Bwa are te aekaki ni waaki ae te *Marine Protected Ares,* e ti manena irouia ika ake aki mwamwainging n te aro ae abwabwaki ke e ti uarereke mwangingia.

Ngaia are e bon worth iai te Marine Protected areas, ma ngkana ko nang kataia ni karaoa te *Marine Protected* ares nakon te ika ae e aki tataneiai n tiku n ti te tabo ae ti teuana bwa e mwainging n rabwatan te marawa ae bubura, e aikoa work Ngaia ae e bon otinako iai ana kukune te SPC.

Ao man taian kukune aikai Madam Speaker, ao are e a katia ara babaire bwa ti a riai ni kaukia.

Ai bon akea manenan te marawa ae bubura ao ngaia e aki manena ibukin te *conservation of tuna.*

Ao anne raoi iai te koaua Madam Speaker. Ao I rangi n nanokawaki n taiana point ake a tia n tabekaki, bwa a nang bobuaka ke a ritinanikun te koaua are ti a tia n anganaki mai irouia rabwata aika bon te naan authority iaon ana life history ao ana biological mena te ika ae te ati ma te ingimea.

Ngaia are a tia n nako angina au point Madam Speaker, ao I

karabwaia ake a tia n taetae imwaiu bwa I taku bwa e nang teretere akanne.

Ngaia are man *point akana* I a tia n taekin akanne Madam Speaker, au kantaninga bwa e mataata bukina bwa e aera ngkai ti kauka te PIPA.

Ao ngkana iai kairuan te marooro Madam Speaker, I a tabekia bwa te kabwara bure. Ao ti na bane ni mamauriaki n taainako n ana tangira te Atua ae Mwaka.

Ao man akanne Madam Speaker, ao I kukurei ni boutoka te Biira. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Hon. Banuera Berina: *Point of order Madam Speaker,*

Hon. Tessie Eria Lamborne: *Point of order* naba.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: *Point of order* naba.

Tibiika: Ngaia I a kanakoa moa te point of order nakoim te Tia tei mai Kuria.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua te Minitita ae karineaki n ana kabwarabwara, e nang mataata.

Te Tia babaire bon iai au titiraki ngkoa are kanga ibukia taan akawa, ma e rabwa are e kaeka ibukin te tuna fast roll. E nang baiti n rikirake.

Kanga I boni kan ongora iai te Tia babaire ibukin te bae te onauti ma te ikari ae ngaia ae kanga ti anai.

A bwaka nakai n te karinan raa, bwa nakai kanga a kakarauniaki te Tia babaire n ara tabo are kanga ti kakabo ika iai te onauti ma te ikari.

Kanga a bwaka iaa, are anne kanga I bon kan ongora riki te Tia babaire. Ao I karabwa are e a tia n taekinna bwa I a ota ibukin te tuna.

Te Tia babaire e a manga taekinna bwa ti totokoa te Biira aio ibukin antai?

Te Tia babaire, tao e aki rangi n ongora te Minitita. Ma I totokoia man ara itera aio, ibukina bwa aki rau nanora te Tia babaire irouia nake a ioawa nakon ana bwai te botannaomata, ana bwai Kiribati ae I boni kangai nakoia. Ngkana kam kabwata te Biira aei, tera aroia ngkanne nake ti a tia n ongora bwa a ioawa nakoira. Ao e aki mena ao a mauri mai iroura te Tia babaire.

Anne te Tia babaire ibukin Kiribati te Tia babaire ti bon totokoia naba iai, bwa ti irantangaia te botannaomata bwa e aki mena ao a nang mauri aomta ake a ioawa te Tia babaire.

Ao anne te Tia babaire, kanga bon tiaki uoua akekei. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Leader n te Kaitara am point of order, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, 4 au *point of order.*

1. Ngai are I taekina te bwara ni kauee ao I boni kabwarabwara ma I aki ataia ngkana e aki

raoi kakauongo raoi te Minititia.

Bwa are I taekina ngkai te bwai ae e riki ngkai ae akea ara bwarebooti ao aki toka ara observer iaon te naan kaibuke. Ngaia e na bwara ni kauee, bwa ai antai ae e nang tararua te PIPA.

Ao anne I taku bwa bon te kanganga, bwa are te kanganga ibukin anakin te ika n akea te kariaia. Anne te kanganga ae e tabangaki n te aonnaba iaon te Betebeke.

Ngaia are ngkana ti a kaukia, e a bwara ni kauee. E a tau bwa are iai tikotikona. Bwa are e tikotikonaki.

I aki taekina ae e tikotikonaki tea kawa, bwa I taekina ngai te tararua ao e aki kabwarabwara ngkanne te Minititia anne.

Ngaia ae I ti kaetia bwa ngaia are I taekina te bwara ni kauee ao anne bukina. Bwa mwina tao e aki ongora n au marooro te Minititia.

2. Are taekan te ***spoining*** bwa are ngai naba I taekinna ae te PIPA e nang kakawaki naba bwa te tabo ae a kaabung iai te naan ika ni marawa. Ao te koaua bwa ngkana arona bwa te tabo ae e kaabung iai te ika ae e nang kakawaki ibukira. E aera ngkai ti na aki kawakinna.

Ao I aki kangai; bwa bon ti anne te tabo ae e kaabung iai te ika ni marawa ao akea riki.

Ti aki tabe ma taabo ake aki kawakinaki iai, bwa are ngkanne are a bon anaki ao te tabo ae ngaia ae e na kawakinaki. E aera ngkai ti aki kawakinna. Anne ae ngaia ae ti uneakinna, ao antai ae ti tei ibukina? Bwa ibukin te roro ae na roko ae ngaia ae e nang mataata n au marooro.

Ma I ti kaetia bwa mwina, kanga e a manga rairi ara marooro te Minititia, ma ti aki ataia bwa e kakauongo n ara marooro ke e aki. Ao e a roko ao e a taetae ao kanga e a kataia ngkai n tuangia kain Kiribati bwa ti tei ibukia tabeman.

3. Ao te bwai ae ti uneakinna ae ngaia au kateniua point, bwa are irakin te Tua ao te boraraoi ae ti a tia ni kabaeaki iai.

Ao anne bwa ti na riai ni kakaraoa ae eti ao e riai. Ao anne ae ti uneakinna.

Ngaia are I uneakinna n au *point of order* n aron kawain te bwai ae ti karaoia. Anne te bwai ae ti uneakinna.

Ao ngaia ae taran ngkai ae ti aki ira nanon ara boraraoi.

Ao ngkana tao a uneakina te boraraoi, e aki naba iraki nanona. Anne bon te bwai teuana ao ti aki ata anne. Ao aei e nang kakawaki ngaia anne te kateniua.

4. Ngai naba I taekinna ae aei tarara n te aonnaba. Ao iai bukina ae ti taekina aei. Bwa ti aki bukina ae ti nang riai n irira nanoia kain tinaniku. Tiaki, bwa I bon taekinna.

Aei te bwai ae e nang kananokawaki bwa ngkai e nang akea ae e onimakina te Tautaeka ni Kiribati.

Ao ngkana iai te bwai ae ti na kainanoia ae tao te investment ke tera. Ao ae I taekina te taeka ae te *sovereign risk* ao e nang mataata.

Ma I taku bwa e na aki kamangaongao te ongora te Minitita n aron te bwai ae ti uneakinna. Ti uneakinna ibukin Kiribati, ibukia kain Kiribati ngkai ao n taai aika na roko. Ko rabwa.

Tibiika: E a bon rangi n abwabwaki am *point of order* te Leader n te Kaitara.

Tibiika: Te interruption ao ko a kotea ngkanne am Tua ane ko taku bwa e kuaki.

Hon.Tekeeua Tarati: Ao I aki kan urua ana marooro te Leader n te Kaitara ma ti kan kaururing bwa e kanga raoi aron ara point of order. I kan refer nakon 42 ke te interruptions. Bwa te *point of order,* ko aki n ae ko na manga kamaeua am *point.* Ko na ti kaeta te point are e wrong ae ko quoted wrong.

Ngaia kanga ti a mimi bwa ti tebo bwa ai manag te further debate arei.

Ke ao ngkanne nanona ngkanne e na riai ngkanne n allowed, bwa are ngkai ti tebo ma ai manga te kaun ni koaua. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Eng I taku bwa bon anne raoi kabwaranakoan te *point of order.* I taku bwa kam a bon moanna n ata aron te *point of order,* I taku bwa kam na boni bae n ataia.

Kam a bane ngkanne aron te *point of order* ngkai kam ongora man te itera arei, ao ngkami kam ongora man te itera aei. Kam ataia bwa tera te bwai ae kam na *point of order* iai.

Ngke ko teirake ao ko a ti taekina naba te bwai are ko taku bwa e kabureaki iai am marooro, ao e a tia naba.

Are I bon tia ntataekinna; short and sweet. Akea riki. Ko a bon ti nakon naba te tabo arei ao ai ngaia naba ao e aki n are e na abwabwaki ke e na aera are e na manga aera.

Te Tia tei mai Tabiteuea Meang, ko nang unun n te taetae mai inano ao ngkoe ko a tataetee mai inano. I a butiko, an tai manga taetae mai inano ngkana I taetae.

Taraia ae I a bon ongongo bwanau ao I a bon rangi n nanokawaki n arom anne ngkana ko a kakaraoia nakoiu. Ao N na butiko.

Hon.Taberannang Timeon: *Point of order Madam Speaker,* kabwara au bure. Tao *I was speaking a loud te bwai aei.* Kabwara au bure bwa are I rangi n kaan ma ngkoe ma are tao ko ongo.

Tibiika: Ti a break moa, I ataia bwa e a rangi n abwabwaki te marooro. Ti break ao ti a manga kaitiboaki ikai 8.15pm, bwa I taku bwa e a bon rangi n abwabwaki ara motirawa

ngkanne n te tai anne. Ti a break moa.

Break 7:45pm - 815pm.

Tibiika: E uara tao a boni manga oki kain nukara ma kain nanon rangara ma baikara riki, ao ti a oki manga okira aron katian tabera ibukin te tairiki aio.

Ao ngkanne I a kanakoa ngkanne nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Nonouti; Hon.Ieremia Tabai.

Kabwara au bure iai ngkoa te *point of order* ao I a katokia naba. I kanakoa moa nakoim te Tia tei mai Tarawa Ieta ae ko karineaki; Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tia babaire, e uarereke au *point of order* nakon te Minitita ae karineaki n te *Fisheries.* Kanga kaetan ara itera aio bwa aongkoa ti totoko ibukin Tiaina, ma I taku bwa bon akea ae e taekina ae ti totoko ibukin Tiaina. Kanga e plural riki te baere ti taekina irarikin Tiaina ao bon akea mwaneweana. Ai ngkam ngkana iai ma bon akea man ara itera.

Te kauoua ngkanne, iai ana titiraki are ti a rangi ni kamanoia taan rabakau ake ni kawai. Ngai temanna ae I taetae iaona, ao I bon taetae iaon rabakauia nakekei ao te *conservation* are I aki ti taetae iaon te tuna bwa I taetae iaon kaubwai ni kabane ake a bane n reke n te tai arei. Bwa a boni kawa naba nakekei bwa are bon taan rabakau naba n aia area. E rabwa.

Tibiika: Ngaia ao I taku bwa ai akea riki ae e na *point of order* ao I kanakoa ngkanne nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Nonouti, Hon.Ieremia Tabai bwa ko a kanakoa am marooro. E nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tibiika ngkai e reke ara tai n reita te marooro iaon te Bill aio te Tia babaire.

N otara te Tia babaire man te kakarabakau ao bon ti teuana bukin te Biira aio, bwa e na kamaunaki te Tua are e kateaki iai te *Trust* ibukin te *PIPA* te Tia babaire.

E na kamaunaki te Tia babaire bwa e taku te karaki, e a bane ara tai, e a bane ara anga, ai akea riki ara anga ae ti nang karaoia ngaia ae ti nang kamauna.

Ao e taku te karaki, ti a bon aki kukurei bwa te PIPA a waakinna tabeman ao akea ara control iai.

Te Tia babaire, I mimi n te aekaki ni karaki ae ai aekana anne.

Ngaira ae ti katea te Tua ao I mimi bwa a na akea ara anga ni karaoa te baere ti tangiria bwa ti na karaoia.

Oin te kanganga te Tia babaire, te kanganga te Tautaeka aio te Tia babaire. Bwa e bon aki tangira te PIPA mai imwaina. E ngae bwa tera ae e taekinna ao anne ara namakin te Tia babaire bwa e bon aki kukurei iai ao e kan urua.

Bwa mai ibuakon aia kakaraki ao akea taekan te *PIPA MANAGEMENT*

COMMITTEE te Tia babaire. Antai te koraki akanne ao tera aia mwakuri?

Te *PIPA MANAGEMENT COMMITTEE* te Tia babaire, otau kaina Taan Koroboki ae a na baireia bwa antai ae e kona n roko ikekei n reitaki ma te botaki ae te PIO. Antai kaina te koraki aikai? Ni kabane kain Kiribati, taani mwakuri te Tia babaire. Ngaia te koraki anne ae a baireia ni katoa bong bwa antai ae e na nako ikekei, antai ae e na karaoa te research. Ao ngkai ae ti bukinaki ngkai te Tia babaire ke e bukinaki te Botaki arei ae te *PIPA*, bwa a bon roko naba aomata mai tinaniiku ni karaoa aia *research* ke tao tera. Tiaki aron otara anne te Tia babaire, ao I mimi bwa e aki taekinaki ae boni ngaira te Tia babaire ae ti kabuta te *PIPA.*

Te Tia babaire e aki ngkoa ao ara aomata ake ti rineia a bon aki participate raoi. A bon aki participate raoi ao aki ira nanon te kakarabakau.

N te tua are e kateaki te PIPA iai te Tia babaire, te Act. Ao kain te *board,* 3 nakon 9. Ao tiaki ti teniman ae e taekinaki n aron ngkai te Tia babaire, bwa uoman againt one. Tiaki otara anne, ae ti uoman against one, akanne.

Te Tia babaire n te bong aio te Tia babaire 9 kain te *Board.* Antai ae e Tia babaire n te *Board* anne te Tia babaire. Ko kona n tuangai. Antai? N aron otau ara *Ambassdor* are i Amerika.

Ao e reke au iango te Tia babaire bwa te reta are e koraki are ti uneakinna ngke ingabong bwa te reta, e koreaki ibukin te Tia babaire te reta arei. E koreaki. Ao antai te Tia babaire? E aki kona n Tia babaire te koraki arei. Bon ara aomata ae e Tia babaire n te mena aio, boni ngaia.

Bairen te *PIPA* te Tia babaire bon man te Botaki aio. A majority iaona. Ao bukin tera ngkai e aki tokanikai aia baire te Tia babaire. E aki ngkoa aki karaoa aia mwakuri te koraki aikai ke tao a babanga n taetae n te aro ae e *understand* bwa tera te naan *issues* ake a *discuss.*

Te Tia babaire anne te kanganga iroun te Tautaeka aio, a bukibuki bwa aongkoa te koraki aikekei te Tia babaire ae ngaia ae a kabuta te *PIPA* n te *Trust.* E aki tara n eti anne te Tia babaire n otara ma a kona ni manga taekinna te Tia babaire imwina.

Bwa n aron otara te Tia babaire, e boo te bukibuki ae e a kabureaki te rongorongo bwa ti aki kukurei n te waaki ae kabutia te naan *I-Anena.* Imatang te Tia babaire ae a kabutia te Tia babaire.

Te Tia babaire waakinan aio n aron otau, e wakinaki irouia ara aomata. Ma te Trust te Tia babaire anne kaina, ae ti bon *majority* naba iaona te Tia babaire. Ti *majority* naba iaona te Tia babaire.

Ao bukin tera ngke a na aki tokanikai ara iango te Tia babaire?

Ao ti katuka anne bwa a boni kaeka kain te Tautaeka bwa a mena iaa?

Te Tia babaire e taekinaki ibukaon te kakarabakau bwa te waaki aio ibukia kain Kiribati.

Te Tia babaire ti rangi n kakoaua ao akea ae kona n dispute ae ti mena ikai ibukia kain Kiribati are boni ngaira te Tia babaire.

Ma tarana ao norana, boni ngaia anne. Ti a katuka anne bwa a kanakoa aia reke kain Kiribati iaona.

Ma ti te bae ae I kan taetae riki iaona bwa e taku teuana te karaki. Ngke ti moan roko ao ti a bon kabunreerea naba kanoan aia bua kain Kiribati. E na kanga n reke ae kabunreerea ngke a moan roko ao e tuai bung taai. Ko kona n tuangai?

Tao iai aia anti te Tia babaire ae angania naba te bwai arei.

Te Tia babaire ti ata te rongorongo, bwa e riki arei bwa e kakanoa te bangke imwain rokoia te Tia babaire.

E riki anne te Tia babaire bwa ngke a nako ao a mwaninga n taekinna ae $70te mirion n te RERF ae a taekinna ngkai bwa aia mwane.

Te Tia babaire e taku te karaki teuana. Ti tebo te karaki te Tia babaire bwa e rangi ni mwiraoi te Tautaeka are mai imwaina. Akea te bae a kona n taekinna bwa e aki mwiraoi te Tia babaire. E mwiraoi te Tia babaire.

Ao anne ae I taku bwa aki riai ni mwaninga te koraki anne te Tia babaire.

Te Tia babaire e teretere bwa mai ibuakon bwaai ae a taekinaki, ao bukina bwa a tangira riki te mwane ibukin ana waaki te Tautaeka.

Te Tia babaire ao te titiraki teuana? Ao tera riki ana anga ni karekemwane. Te Fisheries, e koaua anne teuana.

Ma tiaki ti anne ae ko taekinna nakon te botannaomata te Tia babaire, ngkana I roko n na katiraua te mwane man te *space.* Ngkana I roko ao N na katiraua te mwane man te kambwana i Thailand, ngkana I nako ni kaboa au bukinibwai n te naan kambwana akekei.

Te Tia babaire n te aro te Tia babaire ae aongkoa ti na titirakinia ba e uara aia waaki. Ao ko ataia bwa ko aki kakoaua are a taekinna.

Ao kam ata ae I nanonna te Tia babaire. Bwa ngke te Beretitenti bwa e kanga ni karekea ara mwane ae e taku; ae irabubua te mirion. Ao bon te akea ni karokoa te bong aio. Ao e bon eti ara karaki te Tia babaire, bwa babaire ake mai imwaina te Tia babaire ngaia ae e buoka aron kabutan te Tautaeka aio. Ao ake a te kairua iai te Tia babaire.

Ma te karaki ae aongkoa a roko ao a katiraua te mwane nakon te botannaomata te Tia babaire. Eng, moan te bebete baireana. Ma

karekeana ao kakaraoan babaire are a na buoka rokon te kaubwai n te tai anne, e tangira riki te mwakuri a e abwabwaki.

Te Tia babaire, I kan taetae teutana iaon te naan I-Anena bwa e aki toki n taekinaki. Ao anne naba te aekaki ni karaki are a taekinna ibukia Taan moti, ma akea au taeka iaon Tia Moti bwa I a katikua nakon taina te Tia babaire.

Ma I ti kan taekinna e ti kangai; bwa I taku bwa moan te kairua te Tia babaire ae ti kamwinibaea te koraki arei ao ti kakea bonganaia.

Ti kakoaua bwa moan te rawata aia ibuobuoki kain tinaniku nakon ara waaki.

Tera, e moanaki man te naan mwane ni buoka ae irabubua te mirion ni katoa ririki.

E moanaki man te naan expert te Tia babaire ae a buoki ara Tua ake a uotaki nako ikai ae a karaoi te koraki aikai. E moanaki mai irouia tao Taokita ake a roko mai tinaniku bwa a na buokira ao tera riki.

Te Tia babaire I taku bwa e bure te Tia babaire bwa ti nang taekinna bwa aki bati ni manena te koraki aikai inanon ara waaki.

Ngai temanna ae I kakoaua bwa e ngae ngke ti Tautaeka, ara aomata ao I taku bwa tina riai ni ac*knowledge* te Tia babaire aia contribution naba Botaki mai tinaniku, aomata nakon ara waaki bwa e ewa te tabo ae ti taku bwa ti teimatoa ni kainanoa te ibuobuoki anne.

Te Tia babaire waakinan ae e waakinna ngkai ara Tautaeka aio ao I kani kaoka are mai imwaina bwa I taku bwa e aki ibuobuoki ni karekean kanara ae raoiroi.

Already te Tia babaire, *already* e aki raoiroi. Ti a kona n riki bwa te bwai ni ngare te Tia babaire. Ao e taku temanna te aomata; ti riai ni kukurei bwa aio ti boni kaotia bwa aio ti boni kaotia bwa ti *brave* iai.

Ngaia are ti riai ni kamoamoa. Te Tia babaire, e aki ngkoa ao iai aoraki n te Auti n tei aio. Iai aoraki. Aki ata te bae a riai n taekinna ao ni karaoia te Tia babaire.

Ngai temanna te Tia babaire ae I taku bwa e raoiroi bwa ti na save guard our reputation. Te aomata ae akea ana reputation ae e raoiroi, ao ti taku bwa e aki raoiroi ao e bon ataia te aomata anne.

Te taeka ae akea ana reputation, e aki raoiroi ao e na bon reke bwa te bwai ni ngare.

Antai aba akanne te Tia babaire ae ti ataia ngkai; *Afghanistan, North Korea* ao tao iai riki. Akanne *on the news out everyday.* Ti aki tangiria bwa ti na aera iaon ara waaki aika mwaiti, ni ikotaki ma aio e aki angan te aonnaba ae ngaira kaina bwa ti na kona n onimakinaki.

Te cost anne te Tia babaire are e taekinaki, ae e taekinaki ngkai bwa

$8,000,000 ni katoa ririki. E rangi ni raroa ma ana takete te Tautaeka.

Ngkoananoa ao ti karaoa te *rough estimate* bwa e na iraua ae na tangaria te Tautaeka ibukin anganakia ataei aia *lunch* ae taekinna te Tautaeka.

T iroko n te ware ae $9m nakon $10 te mirion, mani mwaitia ataei ake ti anganaki man te Botaki n reirei ao ti kamwaitia ma te figure ae tao $2.00 nakon $3.00 per lunch ao e reke tea eka ni mwaiti anne iroura te Tia babaire.

Ngaia are ti taku ngaira te Tia babaire bwa e aki raoiroi bwa ti na butimwaea te Biira aio.

Ngkana iai te koaua bwa iai ana uneaki te Tia babaire ao iai karaoana. E kona n negotiate ao e kona ni bita tera, ma aio e aki bwa e tewenakoa ni kabane bwa e bon rawa n te bwai arei. Bwa ngke arona bwa e kani karaoiroia ao e ewa ana anga ni karaoia.

E aki eti te karaki ae e a bane aia anga. E a bane aia anga te koraki ake a boni aki kani kakaea aia anga. Ao aio an *example*.

Ngaia are ti taku ngaira te Tibiika, bwa aio teuana te tabeka ae e riai riki n iangoia te Tautaeka bwa e aki raoiroi arona ae ngkai.

Kain Kiribati eng, e bati te titiraki bwa e kangai. Antai ae kam boutokaia. Akea ae e tangiria ni kaeka anne bwa ti ata boona.

Ma tera ae ko karaoia ibukin boutokan ae ko taku arei, bwa te waaki ae ngkai ae kamaunakina ao akea atakin te bae e na oneaki mwina iai. Te Tia babaire e riai n ataia te Tia babaire, bwa ai bon te kangare ae e tuangira bwa e na kamauna ao akea onean mwina ae e taekinna.

E a tia n teirake te Minitita ibukin te *Fisheries.* Te kakaraki ae ti ongongo n taai nako mai irouna, e ewa ara anga. Ae iaoni kawaina.

Kai tao e koaua te Tia babaire, ma I taku bwa e na raoiroi riki te Tia babaire ngke arona bwa te Minitita e tuangira bwa tera ana anga akanne ao tera ana katautau ae e na wakinaki iaona.

Ma aron teina ae e ngkai te Tia babaire ao e karika te nano uoua ao te aki onimakina te aekaki ni karaki ae e otinako man te itera arei.

Te Tia babaire ti aki nano uoua bwa ae ti taekinna ngkai, I taku bwa buokaia kain Kiribati *in the long term* te Tia babaire. *In the long term.*

Ao ngkai te Tia babaire ae ti bon namakinna ao I taku bwa akea te kanganga ae ti namakinna. Ma oin ana kanganga te Tautaeka bwa akea ana ang ariki, ke ni kakaea riki ana anga bwa e aonga ni koro bukin ana Motinnano.

Ao te aeka ni starting point anne te Tia babaire, ae e kona ni karika ngkanne te kekerikaki n aron ara konaa nakon taai aika na roko.

Ao e teretere anne anawk te Tautaeka aio te Tia babaire ao ti ataia. Ti ataia te Tia babaire bwa e kanga. Ngkoa a nang kamoaia bwa a na akea te mwane teuana te tianti man te RERF.

Ti ataia te Tia babaire ngkai, e nang katoa ririki anakin te RERF te Tia babaire. Ao ko a tuanga bwa te interest ke tera arana, mwanen te RERF. E na katoa ririki ngkai. Akea riki ana anga te Tautaeka.

Ae ti namakinna te Tia babaire bwa n aron otara e kekerikaki ana *financial strength* te Tautaeka ni Kiribati. Ao anne ana kanganga. Ao e riki man tera te Tia babaire? Mani babaire man te Tautaeka n ai aekan ae e kataia ni waakinna ngkai. Ao ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki, H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I a moanna ma te bwana ni kamauri. Ao e koaua e a boni moan tairiki kanga ni kakaea te tairaa ma e kakawaki ae ti na manga kamaurira inanon aran ara Uea ae Iesu Kristo. Kam na bane moa ni mauri!

Ao e koaua I a moana au marooro ni kaitau, ma are e a bon tia n nako bwanan te Tautaeka iroun te Minitita ma e rabwa aron kabwarabwarana ae e rangi ni kimototo ao e karewerewe. E kimototo ao karewerewe.

Ao I a kaitauia naba ake a tia ni bane n boutokaia bwa e bon rangi n kimototo te Biira ae e uotakirake. Te kabanea ni kimototo ao e rangi n bingingi taekana. Ti a rangi ni mimi ngkai e a bon rangi ni tairaa te tairaa ao e a rangi ni abwabwaki te marooro iaona.

Ao ngaia ae e a oti bukina. E a oti bukina bwa ngaia bon te koaua raoi ni koaua, a nora kakawakin kakoroan nanon te naan Motinnano aika a tatakaruaia.

E aera ngkai aikoa bane aei, e aera ngkai ko tuai kibara aei. Ma ai manga te kamimi ngke a manga taku ngke e rangi ni teretere bwa ti ibukin teuana mai ibuakona te karekemwane.

Ae ti kataia ni kekeiaki ni kaea nanon ana kataratara are KV-20. Bwa e aera? E katerea te taratara bwa Kiribati 20 te ririki, teuana kaubwain Kiribati ae e bon rangi ni aoraia ao ake a kona n anaia mai iroura ao ni kakewea bwa e noria te aonnaba ara marawa bwa te Kiribati te ***continent*** i tari. Ao anne ae kaubwaira ae ti na kamanena. E bure anne? Ai kakawakira ae buokira ni kangai; ti na buokingkami. Kabaiti ngkami, bwa e koaua ai rawatara ami Motinnano. Ti na kataia ni buoki ngkami ni kakoroi nanoia.

Ma ngaia aki, a tataetae n te Auti n tei. E aera ngkai ko aki kibara te Motinnano arei, e aki.

Ao ngkana ti nang karaoi ara anga ni karekemwane, totokoi, totokoia. E eti te katei anne kain Kiribati.

Bwa ngaia anne ngkanne te koaua bwa a bon totoko bwa a rawa ni kakoroa nanon te Motinnano ao N na wareka ana Biira bwa e boni teretere. E na kamaunaki te Tua ibukin te *PIPA trust* ibukin karekean te karekemwane ibukin maeuraoin te I-Kiribati. Kam riba anne. Ti a katuka te titiraki nakoimi kain Kiribati bwa are ngkai ti nang kataia ni kakaei anga ni karekemwane ao ti aki anganaki te kaunga nano, ti aki anganaki.

Ti anganaki ae; ao bwa e aera ngkai kam aikoa kakaea riki ami mwane.

Ngke aei kaubwaira ae e aoraia, bwa kaubwaira ae e rangi n ataki ae e kamoamoaki iai Kiribati. Ao kaubwaira ae e baiti aron te karekemwane iai bwa tuangira bwa ti na nakon karawa.

Ngke ataia bwa e bon rangi n abwabwaki aei, te bunkering. Ataia bwa e nang bon abwabwaki. Kam rawa bwa e na baiti te I-Kiribati ni karekea te maeuraoi. Ngaia maroaka.

Maroaka bwa are teuana te bae e kakawaki ae nang aki oti ao a oti n aia taetae. E rabwa te Tia tei mai Butaritari.

Te mwaiti ni mwane ae e kona ni bua, e kona n aki roko n $8te mirion ni katoa ririki. E kona n roko ae tao $10tabun te mirion nakon $20 tabun te mirion.

Ao anne te bae kam a tia ni karaoia. Kam kabua te mwane ae e mwaiti bwa kam riba te botannaomata bwa e na raka kabwaiana.

Ao ngke ti kabwaka te $2.00 ao kam taku; te loose. Ao ngkai kam a ririmwina. Bwa e aera? E ngae ngaira ngke e roko Tobwan Kiribati. Ti kakoaua ae e aki roko ni boon te mwakete, ma tera ae e kakawaki. E moanibwai maeunraoin te I-Kiribati bwa e na uarokoaki te karekemwane. Bwa tiaki ae ti mwakuri ae e na ebiebi ma natina ma tibuna. Iangoia naba ataei ake ataein aonnaba ake aki roko n te karekemwane aia kara. Ao e aera, e bure aei? E bure ae ti na kakaei ara anga ni karekemwane. Bwa te Biira aei, aan te karekemwane. Ao kam tia totokoia.

Kanga irou ngai, e a mangaorua e ongora. Ma ngaia kam bon totoko bwa kam kangai; ao kai ko a kabunrereia am Motinnano imwain ae ko aki atai kanoan te ingabong.

Bwa ngaira ae ti na bairea kanoan te ingabong? Ao irabwi ke irabubua kanoan ami ranga ni kabwaia.

N na tuangkami, tiaki 100 tabun. Are kam taku bwa ti anaia ni katotonga. Ao e aera ngkai e aki rairaki nanon te I-Kiribati nakon ami ranga ni kabwaia. Bwa are bon ti tebo ao N na manga kaokia ni kangai; e aera ngke ai 100 tabun ami ranga ni kabwaia. Ao ko aki moa tara kanoan ami karekemwane.

Ao e taku te titiraki ae e aonikai bwa are ngkoa anne bukin aan te Biira bwa ti iangoia rawekain te karekemwane ibukin kakoroan ara Motinnano.

Bwa are bukina bwa akea ami mwane, bwa ngke kam moan roko ao kam mwanena iai bwa e a kaman wene imwaimi ke e a kaman neinei te bua imwaimi. E kairua. Kaeta am karaki te Tia tei mai Nonouti.

N 2016 nakon 2019, aua (4) ara ririki akea te mwane ae ti butia man te Mwane n tania. Bwa ngke iai ao e kakoauaki bwa ti a tangoa, ke ti a Katine iaan te mwane imwaimi. Ao tera ae e riki Kiribati.

Ana kataumwane te Tautaeka are nako, e a tokitoki naba n ae e kani $100 te mirion, $100 tabun inanon te mirion.

Ao tera ngke e roko Tobwan Kiribati paryt. E a kakiba naba nakon ae e kaan $200te mirion ao ngkai ai iraua ngkai; $300tabun te mirion.

Ao ngke e kaan $200 te mirion n te aua n ririki ae e nako. Ti buta te Mwane n tania bwa e na kakoauaki bwa e ti a kumea te mwane are mai imwaina. Ti aki.

Ngaia are kain Kiribati ao te bwai ae e riki. I ti kani kauringa te Tia tei mai Nonouti, bwa are anne am kakamaku.

E roko ao e a kabuanibwai naba Kiribati. Ao a nang kanga ni kakoauako kain Kiribati ngkana aikoa koro bukin am taeka. Ko nang kanga ngkanne ao aikoa onimakinai kain Kiribati. N nang birinako ngkai ni kaunia kain te aonnaba.

Ao ngaia ae ko aki rangi ni tataetae bwa are ko a nako n interview ma te BPC, ko interview ma APC. Ao tera? N na benia tamnein te Tautaeka aei bwa e nang riki bwa ai te Sovereign risk.

Sovereign risk, ao e a kanga e nang roko Tiaban bwa e nang katea ana ambassy ao Amerika e nang roko ni katea ana ambassy.

Ao ti a manga nora mwin te ware ibukin mwane ni buoka ae a bwaro nakon Kiribati. E aera, e a kerikaki. E a raka riki ana mwane ni buoka Kiribati ao a rerena.

Ngkai ngkana N na manga kain Kiribati bwa e a ewa Kautun Tautaeka ae a kani kaitibo ma ngai.

Ngkai n te Auti n tei iai aika a tarebon, ma are I a karautaeka bwa e moanibwai moa ana Auti n tei Kiribati ao I tuangia. Karautaeka bwa I tabetabe.

E aera, e a maku te aonnaba.

Ae e na roko te tai ngkai aki onimakiniko bwanan te tia kairiri ae ko nang onimakinaki ngkoa irouia kain Kiribati, a moanna n aki onimakiniko bwa e a bon oti naba n aia karebwaoki kain abam ae Nonouti.

E a moanna n aki onimakinaki.

Ao ngkana e a manga ata te koaua te aonnaba bwa bon akea te bwai ae e riki i Kiribati, bwa are a kakamakaki.

E a kakamakaki ibukin te bowi bwa ti a urui tua. Anga tua ae ti a urui? Ao ae N nang nakon te aonnaba ni kabwarabwarai nakoia kain te aonnaba. Anga tua ae ti urui.

Ngaia are e na manga roko te tai are e na manga bon rairaki te aonnaba ni kangai; ngaia e boni kokoaua ara aomata aei bwa e a rangi ni maan ni kairiri ke tao e a bon anganira rongorongo aika aki koaua.

E aoria bwa are ti a katuka anne nakon te aonnaba, ma Kiribati, Kiribati tai nano uoua. Ti teimatoa, ao e eti tina teimatoa ni buaka ni karokoa itera aike ti taku bwa aki raoiroi.

N na kaeti tabeua rongorongo. Ko ataia, kaman nanora bwa are te taeka; bon ara iango bwa ti na urua te *PIPA.*

Tera ae riki n 2019 te Tia tei mai Nonouti. Ti tabeka ara onono ni katamaroa te *PIPA TRUST 2019.* Ma are tera ae e riki? Are e mangaorua te mangaorua bwa a birinako ake a birinako n raoningkami.

Ao ngaia are ti kekeiaki naba ni katamaroa.

E aera, akea ara katamaroa n 2019? E kairua ae t iroko ao aongkoa ti nang kamauna. Ti roko ni kakaea angan katamaroana.

Ma tera te bwai ae kanganga iroura ao ane e aonikai te Tia tei mai Nonouti ngke e a taku bwa aongkoa e a bukinia kain te *board* bwa a bon aki karaoa aia mwakuri.

Iaan te tua ae *PIPA Conservation Trust Act 2009,* ao iai kibuna are a rineaki kain te *Board: kibu 9:10.*

Ao iai aika rineaki teniman (3) man te naan Founding members ae e rangi ni matoatoa bwanaia n te vote bwa e teke araia n te mena, ao onoman (6) N na kaongoa Kiribati, e rineia te *Board.* Ma tiaki aekan korakoran mwakan aia *vote.* Bwa tera ae e riki? N te mwakoro n Tua anne section 29 ao e teretere. E a teretere raoi te kanganga ngkana ko na kamauna te *Board.* Bwa e aera? Iai te *special majority vote.* Ao tera te *specvial majority vote.* Ae e tangiraki te mwaiti ae e okoro ae a rin inanona are tiaki kain Kiribati.

Ao ngkana e bubai temanna mai ibuakoia bwa e rawa ni kan *vote,* e aki koro naba te *vote* anne.

E na teretere ngkanne ma e aonikai te Tia tei mai Nonouti. E a bon taetae naba aoe kangai; n otau, n otara. Ma kai are bon te Tua ane imatam. Ko aki karaoa am kamatebwai ao ti kekeiaki ngaira ni wareka te Tua.

Ma tera ae e a manga kababae iai te Tua aei. Madam Speaker, ti nang mwakuria aron te katamaroa. Ao ngke ti a kunea bwa ai bon akea te

kawai bwa aikoa ibuobuoki, riki ake kain te *Board* ake tiaki I-Kiribati. Ao e a kataia ni waaki te Tautaeka ni kakaea angana, bwa ti waaki man te ririki ae nako.

Ma tera ae tutuki? A rangi ni mamatoa bwa a rangi ni rawata. Ngkana ko na kamauna te *PIPA Trust.* A rangi n rawata mwangan te tua.

Iai ane 20, iaan te *PIPA Conservation Trust Act 2009.* Iai Kiibu *ane section 29 ao 30.* Ao tiaki ti te Tua anne. Ngaia manga iai te kauoua n *Conservation Agreement Contract* 2014. Ao e a manga anganiko naba mwakoron Tua ae e rangi ni rawata te kawai ni kamauna.

Ao ai te titiraki. E aera ngkai ti a karawata te kawai ni kamauna ngke ai boni kaubwaira bwa ara marawa. Tao bukin are iai I-Abatera iai ae a kataia ni karinna bwa aongkoa ngaia taan *founding members,* ao a na kataia ni kakae anga are moan te kanganga. Ngaia are e bon oti te raraoma. E a kaman raraoma te Tia tei mai Butaritari kain te Tautaeka n ae e nako.

Ma e koaua bwa are e boni karinaki. Ma ngkai ti a noria ngkai ao ti a kangai; ti nang boni kaeta ana bwaibwai te tia bwaibwai. Ao kaubwain Kiribati e nang bon okira Kiribati.

Madam Speaker, I rangi ni kani kakimototo bwa are I atai taeka.

Ngaia are taran te tua ae te *PIPA Trust Act* ao n reiaki ma te kauoua n Tua are e aranaki bwa te *Conservation Agreement Contract 2014,* a karaoaki bwa tiaki ibukin te I-Kiribati. A karaoaki naba ibukia I-Anena ke I-Abatera ake a rin bwa kanga taan bwaibwai.

Ao ngke e a manga karaoaki angan kanga te kamarau bwa are ti nang kamarau Tua tabeua bwa a nang karaoaki aika a boou, e rangi ni matoatoa. E rangi ni matoatoa.

Ao ae ti aitaki. Ti mwakuria man te ririki ae e nako ao n te ririki aei, ao tao ti na manga kabwata te kauoua ni wareware nakon te Auti ae na roko ao tao e a tibwa kona ni waaki te waaki. Ma nanora ni ingainga ni kani kibara te karekemwane ae bubura are ti noria bwa teuana, mani kaubwaira aei. Kaubwaira ae ara marawa ae akea ae kona ni wawaeira iai.

Ma are e tei te Tua imatara ae ai tiaki ti kaubwaira, bwa kaubwaira ma tabeman riki ae e aki raoiroi ngkanne anne.

Ana taeka te Leader n te Kaitara, e ngureakinna bwa aongkoa e a ngae ngkana e bwati ngkai aei. Ane ti na bon ngureakinna bwa e aki kakoroaki nanon ane te Kibu 30.

Ko a tia ni karaoa am babaire te Tibiika.

Ao I a manga oki rikaki ao I a tara are bon te *Principle Act* are e boni karaoaki imwaira. Ao I a wareware iai ao I a wareka ana *Next Explanatory Memoraundum*, te *AG* n te tai arei.

Ao e katebenakoa ae e kangai; te mwakoro aei e bon aki kabaeaki naba te Auti n tei. Ngaia are e bon eti are akea kabaean, e aki kabaeaki te *Board* n te ribooti are e na katoka ma e na itiaki te ongora bwa anne a na okiokiria nakai nikangai. E a boni bwati ma e kirimwakamwaka bwa e aki raoi itiaki iaan te Tua. Bwa are ti araranaki ngkai bwa aongkoa ti aki kaitiaki bwaai nakon te Tua,.

Bwaai ake a roko imatan te Auti ikai, I kani kaokia riki bwa e a tia ni kaetaki man am aobiti a bane ni kaea nanon te Tua.

Ao anne naba are e bon teretere naba ni bon te kabwarabwara n te Tua aei ngke e moan tabekaki n 2009.

Ngaia are man taeka tabeua akanne Madam Speaker, I aki kani kaoka riki tera.

Ma I ti kani kaokia riki, e rangi ni kakawaki te Tua aei ao I karabwa te Minitita ma kain ana tiim, ana taani mwakuri ibukin te karekemwane.

Ao te bwai teuana ae e kakawaki, bwa I mwaninga iterana imwain ae I a motikia. Te karekemwane ao te kamanomano ke te katantan.

Ao bwa tera ae ti na birinako man anne. Tera are imwina. Iai kanoan mwina. E a kaman wene ana babaire taabo ni mwakuri aika uoua aikai. Bwa are te *Conservation* e rangi ni kakawaki te kamanomano.

Ma tera ae e kaungai naba nanora. E kaungai nanora bwa rabwata aika n te Betebeke are te PNA ao te rabwata are e rekereke ma te aonnaba are te WCPFC, te bwai ae kakawaki. Aki totoki, e kuri ni monthly. I tuai n ira ana bowi te *Commission* ma I a tia n ira ana bowi te PNA ao I ata te bae e riki.

Te bwai ae kakawaki teutana, a kakaotinakoa aia ribooti n tara te kaubwai ae te Tuna bwa e a roko n te kabuanibwai ke e tuai.

Ti rangi ni raroa, ti tuai kan roko te baere kanga aranna bwa te *Red.* E rangi n ewa kaubwain te Betebeke aei.

Ao I wareware ngkanne n ana ribooti te *Commission* ae e bu bubuti n te aobiti ao I wa wareware ni katoa namwakaina, bwa ngaia a kanakoa naba te ware ke te data iaon taran kaubwaira n te Betebeke ae te Tuna.

Ao e Nanako te mena, e rangi ni healthy kaubwaira anne. Ao are e rekereke ngkanne ma ana ribooti te SPC.

Ao ngaia are e kaungai nanora bwa aio teuana te mena ae ti na kibara te karekemwane ae rangi ni mwaiti. Tataninga kain Kiribati are e a boni bae baira iaan te Tua ae e koonongnong. Ma ngkana e marau ao kam a nora tao a nang bane ni koro mwaitin motin ara Motinnano.

I kani kaokia riki. N te 4 n ririki ae nako 160 tabun ara Motinnano,

140 tabun ae e koro nanona. 20 tabun aki.

Ti na keiaki bwa are taai aikai te covid-19 ao ti na keiaki n tain te pandemic. Ma ti na keiaki ao ae ti na kanakoi ake ti taku bwa kam na boni kabwaia riki moa iai te botannaomata.

Ao man taeka tabeua akanne, ao I a boutoka te kaoti. Ao I a kabwara bure ngkana iai au marooro aika tao a tangi buaka. Ko rabwa Madam Speaker.

Hon.Tekeeua Tarati: *Point of order*

Tibiika: Tera am point of order te Minitita.

Hon.Tekeeua Tarati: Kabwara au bure te Tibiika, I aki point iroun te Beretitenti ma are I kataia ni biri mant e roki ibukin are N na anganiko te rule 41:2, bwa are kanga I mwaneweaki n te marooro are mai imwaina. Kabwara au bure bwa I aki kauia bwa I rairaki ma I rerio ao I ongora ma N na catch up ma I a taonaki nako.

Ma ngkana ko ti kariaia **41:2**. *No member shall use offensive rude or* ***off saying*** *languages when making speech.*

I mwaneweaki n ana marooro bwa I ataia bwa ngai. Are I taekina are ti *brave enough*.

Ao ngke e a taetae te Tia tei mai Nonouti ae karineaki, e taku bwa e aoraki te aomata arei. Ao I taku bwa e kamatauninga te aeka n taeka anne. Akea aorakiu ngkai I rineaki irouiakain Tamana, I aki aoraki.

Ma ngkana e kona ni buta ana taeka anne bwa I rangi n *offended* iai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I tabe ni kauringa te bwai are e a tia n taekinaki. Ao I taku bwa ibukina bwa I aki ongo te ara ae mwaneweaki ao ngkai ko atonga ngaia tao boni ngkoe are ko taekina arei.

Ao ngkanne n aron are I a tia ni karaoa naba au babaire mai imwaina are iai naba ngkoa are I boni karautaeka nakoim te Tia tei ao te Leader n te Kaitara. Are ko bon aki mwaneweaki ngaia are ko bon aki kariaia bwa ko na taetae iaon te bwai are mwaneweia te Kauoman ni Beretitenti bwa bon akea mwanewean aram iai.

Anne au *ruling* ae I a tia naba n anga mai imwaina ngkana ko uringa.

Ngaia N na bubutiko te Minitita ngkai bon raa ni mena, bwa are anne ngkai te kanganga bwa ngkana kam bon teirake ao kam taekinna ma ngkami ae kam taekinna. Nanona kanga kam a boni manga kaoti ngkami bwa te marooro ngke e kanakoaki ao e *general,* arei ao arei n aekakin anne.

N na butiko te Minitita, ko na butimwaea au babaire. I aki moa butimwaea am *point of order* anne ao I a butiko.

Hon.Tekeeua Tarati: Te Tibiika, I karinea am babaire ma te

rongorongo e taekinaki n te marooro arei e kangai; ko bon ataiko te Tia tei are ko taekina anne. Ngaia ko kaoka te teibi bwa I ongora man te tabo are I mena iai.

Ngaia are ngkana e kaokaki te teibi, boni ngai ae I atonga ae te brave are I boni kamoaira ni kangai; ti brave bwa ti ksraoi ara babaire. ti brave.

Ngaia are e kakaewenako te taeka aio, bwa ngkana ngkoe ae ko taekina te brave. Ao iai te aoraki iroum.

Ngaia are ngkanne I ti kani kaitiakai man te taeka ae te aoraki, bwa tera ae nanonaki n te aoraki. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ngaia are e a tia n anganai te Tua, ao I kataia ni kakaea nikoana bwa are I ataia bwa te taeka ae n aron ae e taekinna te Minitita ao e bon rawawata.

Ma N aron are I taekinna ao I kangai; ngke e marooro te aba ao tao I aki bae n ataia ae e kainetaki nakoim.

Ao ibukina bwa I a bon tia ni karaoia mai imwaina are iai te taeka ae e rawawata naba ae e taekinaki ma e aki mwaneweaki te ara. Bon anne, bwa are ngkana ko marooro ao ko aki mwanewea aran tao te aomata.

N na boni bubutiko te Minitita ngkana tao ko aki nanoraoi n au babaire aei, e aoria bwa are e bon ongora te ongora ao ngai N na bubutiko bwa ko na taona nanom.

Ko na taona nanom kioina ngke bon anne te babaire naba ae I a tia n anga mai imwaina n taainako.

Ngkana aki mwaneweaki arami ao bon akea te *point of order* ni karokoa ae e bon mwaneweaki raoi. Tao I aki ongo anne ao I aki ata nanon te kakaraki ae a tia n taekinaki.

Ma ko rabwa te Minitita ngkai ko a tia n tuangai anne. I a ongo ao e aoria bwa I a keiaki riki n ongongora aron nanon ami kakaraki nakon taai aika imwaira aikai.

Ao ngkana ko kukurei te Minitita ao I a waaki nakon are imwina. Ao ko rabwa te Minitita ngkai ko nanoraoi n aron are I a tia ni bubuti bwa ti aoria ni waaki nakon are imwina.

Ngkanne I a kanakoa nakoim te Tia tei, ai bon ti tabeman. Ngkana iai am point of order te Tia tei mai Nonouti ao kanakoa.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire I ti kan kaeta ana taeka te Beretitenti ibukin *Section 29 ao 30 te Tia babaire.*

Ane e taekinna n 29; *the solution of the trust*. Akea au taeka ae reitaki ma anne. Akea.

Ao 30 te Tia babaire. Te *investment,* e bebete karaoakina ao ae ti karaoi ngkai.

Ao aongkoa akea ami anga. Akea ami anga bwa kam bon rawa.

Tibiika: E raoiroi bwa are ai bon te *point of order.*

Tibiika; I butimwaea am point of order are te moan arei ao are te kauoua, I aki.

I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon.Taberannang Timeon. Ao e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*. N na kataia ni kauarerekea *Madam Speaker* bwa I taku bwa e a bon rangi n abwabwaki te marooro iaon aio te Tia babaire, ao I taku bwa a teretere naba aron ara koaua ngaira kain te Itera aio ao te Itera arei te Tia babaire.

Te Tia babaire ti aki bobuaka n iango n ae te bae ti marooroiakinna ke ni kauntaekaia n te tai aei te Tia babaire ibukia kain Kiribati te Tia babaire. Ibukia kain Kiribati, ma are n taai nako te Tia babaire ao a bon bae ni kaokoro ara taratara ma ara koaua.

Ae ti ngureakinna ngkai ti kangai; ko aki angan te *PIPA Conservation Trusst te chance bwa e na work* te Tia babaire.

Ai tibwa iraua ririkina ao ko a kamauna te Tia babaire.

Te *prevailing wisdom at the time* te Tia babaire, bwa te *PIPA* ke te area arei ngaia kaubwain Kiribati ae ngaia are e aranaki iai bwa Okai te Tia babaire.

Anne te *prevailing wisdom at the time* ae ngaia are kateaki iai te *PIPA* bwa e na kawakinaki iai kaubwain ara botannaomata ae te Tuna are aongkoa bwa e bungiaki n te *breeding ground* n te tabo anne te Tia babaire.

Ao e ngae ngke e tutura nako te kaubwai anne nakoia kain rarikira te Tia babaire, ma e *start* man te area anne ao ti benefit naba iai ngaira kain Kiribati, kain te *region* ao te aonnaba te Tia babaire. Anne te *prewaving wisdom at the time* te Tia babaire, ni karokoa ngkai te Tia babaire.

Ao ngkana iai ae e boou ae ngaia tao e a manga taekinna te Minitita ae karineaki man te *SPC* te Tia babaire, ao tao anne teuana te Tia babaire. Ma e kateaki te *PIPA n* anne, ma ngkana anne bwa e out dated aei te Tia babaire. ao bon iai taina te Tia babaire.

Ngaia are ti taku ngaira bwa e aki anganaki te *PIPA* te *opportunity* bwa e na grow te Tia babaire, bwa e a katokaki naba ngkai te Tia babaire ibukina bwa aongkoa ti a ruti te revenue mai iai te Tia babaire.

Ao ane ti aki toki n taekinna te Tia babaire bwa iaan mwakoro 6 te Tia babaire, ao iai kawain kaokan te kaubwai aei te Tia babaire are e aranaki bwa te *Reverse license* te Tia babaire, ao ae I korokoreia aio te Tia babaire.

Eng, are ngkana iai te short fall n ana karekemwane te *PIPA te Tia babaire, te Trust* ao e na karaoaki ngkanne ke e na tibwatibwaki anne

ke *e na make tune* nakon te *Trust* te Tia babaire.

Ngaia ae ti taku ngaira bwa aio e tuai karaoaki raoi kanoana te Tia babaire ao ti a taekinna naba bwa e aki mwakuri te *PIPA Trust* te Tia babaire ao e a riai ni kamaunaki.

Ngaia ae ti nanokawaki n aio te Tia babaire, bwa ai aron ae ti a bukinaki ngaira kain te *party* aio bwa ti aki boutoka kabwaian te I-Kiribati. Ti boutokaia te Tia babaire, ao a tuangai bwa aio teuana ae moan te kakawaki bwa e na kakaeaki angan kamaeuakina te Tia babaire.

Ma are tao ai bon akea ana anga te Tautaeka aio te Tia babaire ni kamaeua bwa are tao e a kan koaua te taeka are tao a kaman kan tiringa mai imwaina te Tia babaire n aron taian marooro ake a taekinaki te Tia babaire.

Ngaira naba kain te tai arei te Tia babaire. Eng ma are e moti te moti bwa e base iaon te naan kukune irouia taan rabakau, ae aio te bwai kakawaki are ti na kataia ni kawakinna ngaira ae e angaraoi ma arora n te tai arei. Ngaia are e a kateaki n arona aio te Tia babaire.

Ngaia are ti nanokawaki ngkai e nang tiringaki ngkai ao e nang taunaki te PIPA te Tia babaire. Ai akea are e kangai; *'bring PIPA home'.* Ma ngkai e a kangai; un *bury PIPA.* Tauna e a roko ana bong bwa ti na aki kona ni kamaeua ngaira te Tautaeka aio, bwa arei ao arei ao arei.

Te Tia babaire tao ti na kauntaeka nakon tao n ningai iaon ara koaua aio, ma ngaira ti teimatoa n taekinna bwa ti taku ngaira bwa e aki angan *PIPA* te *opportunity* te Tautaeka aio bwa e na maeu.

Ma ngke iai kanganga tabeua ake a kaitara ma ngai n aron tao kakaean te mwane ibukin kaboan mwin are ana karekemwane te PIPA te Tia babaire ao e a toki naba ikanne ana mwakuri te Tautaeka aei.

Ngaia are e na uarereke ae I taekinna te Tia babaire bwa I taku bwa ti na manga kaoki naba koaua ake a tia ni ngureakinaki man ara itera ao ana itera te Tautaeka. Ma I teirake ni buoka are iroura bwa ti taku ngaira bwa e nang too early te decision aio mairoun te Tautaeka.

Ao tao e a bon kan koaua are a takaka te Tia babaire. Bwa kataia ni kakaea extra revenue bwa a nang kakoroi mwin aia Motinnano aika a rangi ni rawata ibukin te botannaomata te Tia babaire.

Ao ngaia are aio kawaina teuana ae tao a taekinna. Ma kai aki anaki naba nanora te Tia babaire bwa irabubua te mirion ae e na reke man aio te Tia babaire.

Eng, ngkana ti $4tabun te mirion ae a taekinna ae e bua ni katoa iraua te Tia babaire ane e taekinaki $8.4m are aongkoa te lost man aio te Tia babaire.

Ao anne ae e kona ni *make good* te Tia babaire n te *reverse license* te Tia babaire. Ma are aki karaoa tabeia te koraki ake a bukinaki iai te Tia babaire.

Eng, ao n aron are taekinna ngaia te Kauoman ni Beretitenti ngaia temanna are e moan tokaranako te waaki aio n te moantai te Tia babaire, ao tao akana imwina te Tia babaire.

Ngaia are anne ae ti nanokawaki iai te Tia babaire, bwa ngke arona bwa e kanakoaki riki tao iraua te bebwa n noria te Tia babaire, ma ngkana tao e a boni fail te Tia babaire bwa ngaia tao e koaua bwa ngaia te *tuna clotal* are North/South are e a boni kamrara nako te kaubwai aei nakoia tabeman ao akea mwina iroura te Tia babaire ao I taku ngaira bwa e a bon riai n tiringaki te Tua aio te Tia babaire.

Ma ngkai moa te Tia babaire, I taku bwa e *too early* te Tia babaire. Ngaia are I teirake n totokoa kamaunaki te *PIPA Conservation Trust Act* aio te Tia babaire.

Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ai bon te kabanea ni marooro ao I a kanakoa nakoim te Minitita man te Aono n Raina; Hon. Mikarite Temari. E nakoim te marooro.

Hon. Mikarite Temari: Ko nang rabwa Madam Speaker ngkai ko anganai au tai bwa N na anga teutana ana marooro te Tautaeka iaon te Biira ae e kakawaki aio. Iai tain bwaai ni kabane ae ti kaokioki iaan karawa. Iai ae ko na manga bungiaki ao ko na manga kitana te maeu aei.

Akea te bwai ae e kona n tiku n arona, e na iai tain bwaai.

Ngaia are ngkana e moan riki matan te *PIPA* ao e na manga bon iai naba tokina. Bon anne kanoan te aonnaba aei. Bon anne.

Madam Speaker n te wiki naba ae nako aio ao ti kataia ni mwanewea ara karikirake ao e taku te Tia tei mai Nonouti. Tiaki tangira ae long term, ngkai naba, ngkai naba.

Ti tangira naba am karikirake ae ngkai naba. Ao ngkai a manga marooro nakai n te *long term.*

Kanga e kangare aia marooro bwa are ti taekina ara marooro ngaira n te long term ao a un ngkekei, ngkai naba. Ti tangira naba ngkai.

E koaua bwa iai te karikirake ae ai ngkai naba. A manga anganira ngkai aia tamnei ibukin te *PIPA ae te long term.* E a manga unra aia koaua *Madam Speaker*.

Madam Speaker e kamaeu te ongora irouia naka a boni bebwa ao ata te marooro iaon te Biira. Ao ngkana ko ongora aia marooro ao e kamaeu anne.

Ao manga iai aika a marooro ae e a bon koioia atum ao ko a taraia bwa e a kabanebuaka ana mwane Kiribati. Ao anne ae e a kananokawaki ngkai.

Ngke e moan waaki te marooro ao e moan teirake te Leader n te Kaitara n anga ana marooro ni ikotaki ma te Tia tei mai Abaiang.

Ko bon noria e mangao te mangao bwa are a birinako man oin te kantaninga. A birinako ao e kabotu aia marooro bwa e aki kakioa raoi kanoan are e kantaningaki.

Anga aia kabotau, e aki rau nanon te I-Kiribati iai. E aki rau naon te I-Kiribati.

E mwaneweia te Leader n te Kaitara, e bwebwerake te aroka ao kam a koreia ni kamatea.

Ao tera te aroka ae bwebwerake man PIPA ao ti kamatea? E mino naba ngai nanou ao I taku: tera te aroka ae e rikirake mani PIPA ae a karikirakea ao ti a koreia ngaira ni kamatea. E mino au kantaninga bwa tera te aroka inanon PIPA.

Ma are ti kunea ngkai bwa PIPA ao ane e bon loose. E mate te karikirake anne. Ti aki kamatea ngaira bwa e boni mate. E boni mate ao e nga ae ti a koreia ni kamatea.

Ngaira ngkai ti kakaea angan kamaeuana. Kanoan te bitaki n te Biira aio e kakaeaki angan kamaeuana riki.

I aki kani kaoka are iaon te Okai, bwa are ngke e marooro naba te Leader n te Kaitara iaon te Okai ao te Tia tei mai Abaiang ao e a boni bure aia kabwarabwara iaon te Okai.

Ao ngke e a boni kanakoa te Leader n te Kaitara, taan kairiri bwa e a bon bure aia moan kabwarabwara; ko ataia naba bwa takakaro ao a manrerea aia katauraoi bwa e aki bwarabwara raoi.

Ngkana ko bon nora are e boni kabwarabwara raoi man te moan, ao ko ataia naba raoi ngkanne bwa a bon *understand* ao a ota n te bae a taekinna.

Kanga I taraia nakai ngkanne a rinnako n te marae n ae tiaki aia *profession* ao aki kakaongora nakai.

Ai kamaeura ana marooro te Tia tei mai Butaritari, e kakaongora. Ao e kamatata naba te Tia tei mai Butaritari bwa Observers tiaki taben te Leader n te Kaitara bwa bon iai te statelite. Are ngkana e na rinnako te kaibuke ao are e bon mwaneweia. 3 a kaman noraki rinnakon te kaibuke, ti tebo ma kam aki kakauongo.

Te Tia tei mai Abaiang, ko aki marooro naba iaon te point ae kakawaki ao ko kabanebuaka mwanen Kiribati.

Ko a kumea tera, e a mataiakinaki te kai n tekateka. An bon tara atun te Biira. Te Biira ae marooroakinaki e mataiakinaki te kai n tekateka; tarana ko bon mataiakina te kai n tekateka. Ko kan anaa te kain tekateka. Ao anne ngkanne kanoan te marooro anne.

Ao ngkana ko taekina te bwai teuana ni kabuakaka, ao nanona boni ngkoe. Bon anne kanoan te

Baibara. Tai kabuakaka te aomata bwa mwina ko na manga kabuakakaki n te kabuakaka. Ma bon tarana bon anne anuam.

Ko a manga kumea Banaba, bwa ti irana Banaba.

E a kiri mwanumwanu Banaba. Ao ti taku bwa ti irana Banaba n ana marooro te Tia tei mai Abaiang.

Ko birinako man te point ae e kakawaki. Antai ae e uruaka Banaba. Are bon Aotiteria, Nu Tiran ao Engiran ao ngaira kain Tobwan Kiribati paryt, ti iranna. Ti kataia ni buokia.

Ngaia are kanga ti mimi n taiana marooro man te Kaitara.

Irou ngke I taraia ao I kabwaranakoi, tao ti na kabwaranako n taetae n Imatang bwa au *professional.*

N te taetae ni Kiribati, e babakaine nakon te I-Kiribati.

Ke ti bane ni kangai riki: kam a bon totokoa maeuraoin te I-Kiribati. Are ngkana e a boni boo tain bitakina bwa ti a noria ngaira ae ti kairiri ngkai, tera burena. Iai burena, ao ae a tia n oti taian koaua.

Ma ami koaua ae kam anganira e aki raira nanon te I-Kiribati ao e aki katika nanora naba ngaira kain te Tautaeka. E boni kamaeu ae ko boni marooro iaon am bebwa, ao ko ataia ao e kan taraki.

Marooro iaon te Nakoa n Taokita, anne kamanoam. Ko marooro iaon tao tera te *Administration,* anne ngkanne.

Ao ngkana kam taetae iaon kaubwain te ika ma marawa ao kam ataia kam na fail n anne ao kam na kona ni ngareakinaki bwa ami marooro e aki boo uanena ma uanena.

Eng, Madam Speaker. I boni kakauongo naba ana marooro te Tia tei mai Nonouti, ao e eti tangin nanon te Tia tei mai Tamana ae boni kakaewenako ae e boni marooro. Ma e raoiroi bwa are e aki mwanewea te ara ma e taetae bwa te aomata are e taetae n te aekaki arei ae e taku bwa e brave enough; e taku bwa iai aorakin kaburorona.

Ngaia are ngai irou e kamatauninga ae ko a nang mata mwane, ko a mwane ikai ao ngkana ko angan te rorobuaka taian marooro aika a kamatauninga irou ngai tao a kan roko boong ni mwamwaninga iroumi ae e aki kakan bwanan te ikawai ae angan te ataei taian marooro aika a kamatauninga.

Ngaia are I bon *note.* Te kangara naba Madam Speaker bwa a bobuaka iango aikai. Ao e na ongo Kiribati bwa ana marooro te Leader mani Kamanoan Kiribati ma te Tia tei mai Abaiang a taku: e aera kam a rangi ni riribaia Imatang. Ai kamimira te Biira aio ti aki mwakuri ma te Imatang ma e mwaneweia te Tia tei; e aera kam a rangi n riribaia Imatang. 3 ana tai n kaokioka te Imatang bwa ti ribaia ao ti iranna

Ma ngke e taetae te Tia tei mai Kuria are bon raoia are aongkoa arania bwa *combine.*

Ao e taku ana marooro te Tia tei mai Kuria; aonikai Imatang aikai, a buakaka. Nanona aki boraoi nakai iaon aia marooro.

A totokoia nakekei ma raoia temanna te Tia tei mai Kuria, e boutoka te iango ma e marara ana iango ibukina tera angan kateakia nakekei n te bowi.

Ngaia are aongkoa e taona moa nanona.

Ma ngkana ko mena n te Kaitara ao aki boraoi raoi ami marooro, e totokoia arei ao arei e boni boutokaia. Ao ngkanne e a mena iaa Kiribati iroumi taan kairiri man te Kaitara.

Ngkana e aki boraoi ami kaoti, ao nanona kam bon aki barongai ngkami imwain rinimi ni marooroakina te Biira aio. Ao e kaotia ngkanne bwa kam bon takaka ao kam ienikuria ao e kaotia ngkanne man anuami ni marooro bwa kam uneakina te Nakoa ao kam kan roko iai.

Tibiika: Te Minitita, I taku bwa e a bon rangi n abwabwaki am marooro ma ti iai au bubuti nakoim bwa I bon anganiko am tai bwa I taku bwa e a bon rangi n abwabwaki. Ko bon taona nako temanna imwin temanna, ao I taku bwa ko a kaokiko nakon te Biira. Kaokiko nakon te Biira bwa e a bon rangi n abwabwaki am taetae ao e a okioki. Ao I kaokia nakoim.

Hon. Mikarite Temari: *Madam Speaker* iai naba bonganan te Biira aio ngkai bwa ti na bitia. Ao ti na bitia nakon ae e nang kakawaki.

Ao teuana ae moan te kakawaki; te *tourism* ae *same* nako iai. Ti na karaka naba ana mwane Kiribati iaon te *tourism.* Te Biira ae ti oneia ae ti na riai ni kanakoa aio, e totokoa karikirakean aba ake n te Phoenix ake 8 bwa ti na aki kona n rinnako iaona ni karikirakei as a *tourism destination.* Ao anne naba oina raoi teuana *Madam Speaker*

Aba aika irarikira aikai, a nora *tourism* bwa te karikirake ae e na abuta e mwane nakon ana *economy* Kiribati.

Ma te Tua aio ae ti na kamauna aio, e totoko bwa ti na aki kona n roko n aba aikai. Ti na aki kona ao ai tera ngkanne bonganan abara aika 8 aikai n te *Phoenix.* Bwa are e totoko te Biira.

Ngaia are teuana naba aio tamaroana ae ti na kanakoa. Bwa ti aonga n roko iaon abara ae bon abara n kaunga te borau nako iai te *tourism* bwa aonga n noori aia bwaaroko, ao e na raka iai ngkanne mwanen Kiribati ke kaubwain Kiribati *Madam Speaker.*

Ngaia are iai tamaroan bitakin te Biira aio.

Ti kaokiokia n taainako bwa bitakina nakon maeuraoin te I-Kiribati.

Ti boraoi n iango n anne. Kam taku bwa ti boraoi n iango n anne. Ai kamaeura ra anne. Ti boraoi n iango n anne.

Ngkana ti a manga karaua n iango *PIPA,* antai ae e katea Kiribati. N na tuanga te I-Kiribati ae a ongo n te rerio. Antai ae e moani karioa iangoan PIPA bwa e na iai ao e na tei, antai? Te I-Kiribati ke te Imatang. Antai ae e kangai; karika PIPA ao karika te *Phoenix Island* bwa te *Protected Area, antai?* Te I-Kiribati ke te Imatang. Eng *Madam Speaker.* e boni kangare bwa bon te Imatang. Iamtang aika a roko iaon ikai ao a *convince* kain te Tautaeka ni kawai, a kataia n rairi nanoia. Aongkoa e na rangi n tamaroa, tiaki te I-Kiribati. Tiaki te I-Kiribati.

Ao ngkana kam ata naba ami Tautaeka n ae e nako, e mangao.

Bwa are teuare e moani karioa naba are e mena ngkoa te Environmenta, te Tia tei ngkoa mai Beru. Bon ana moan kario ao e a manga anaia temanna ni kabotoa iai.

Ngaia are ngkana ti temanna ae na boto iai, e raoiroi naba ni kamaunaki bwa e na riai ni boto te I-Kiribati ni kabane I-Kiribati.

Ma ngkana ana kario te Imatang, ao ngkanne e kakan naba ae ti na kakea. Bwa are ngkana e boni karioa te Imatang ao nanona e boni karioi ana iango aika ti na kanganga iai n uruaka te aekaki n Tua aio ao e na bon ti ebiebi iai bwa are bon ana kario.

Ao ni bon au koaua ao n au kakae ae I boni kunea bwa ngai naba te *Board director*¸ bon te Imatang ae e karioa *PIPA.* Ngaia are e na rau te I-Kiribati iai, e na rau nanon Kiribati ngkana ti kakea bwa are tiaki te I-Kiribati ae e karioa.

Bon te Imatang ae e kiba n te wanikiba ao e nakea ao e kani kewe n iraorao. Ao e kewena te iangao, a riki iaa aba akekei. Ao anne ngkanne.

Nanona e na mataata iroun Kiribati bwa bon ana kario te Imatang. Ao ngkana e karioa ao anne ngkanne. Ti a nora aki raoiroi, ti a nora riki aki raoiroina.

Kam mwaneweia bwa e na kiriaria ao e aera ti aki tautaua riki. Kam aranna bwa ti moantai ao e irabwi ririkina ngkai kain te Kaitara.

PIPA ma ngke e moani kateaki ma n ningai ni karokoa ngkai, e a 10 ririkina bwa are ti Tautaeka n ae nako 4 te ririki ngkai ai 7, ao iai mai imwaina ae e a kaman tei. E a 10 tabun ririkina, N ningai riki ae ti na taningaia n ami babaire aoe tuai mani bwaka te mwane ni kabomwi are a na anganira nakai.

Iai taina? Akea taina. E taetae temanna te Tia tei mai Nonouti ao e taku: tiaki taninga a long term bwa ngkai naba, ngkai naba.

Ti kakioa ami tamnei anne. Ti aki taninga riki irabwi te ririki.

Ao ngkana $8.9mirion, e boni bubura anne ngkoe. E boni bubura te mwane ane e bua are n ningai, ao ngkana e a manga taku te Tia tei ae karineaki mai Butaritari n aia kamatebwai bwa e kona n roko n $20te mirion, e bubura naba anne. E boni bubura naba anne bwa $8m nakon $20m, moan te korakora anne te I-Kiribati.

Bwa e boni karako te I-Kiribati ae e kona n roko te Mirion Eea. E bubura te ware anne, ngaia are ti na aki kamangoir waare n atongi bwa aongkoa a uarereke. Moan te kakawaki naba te mwane, e reke bwa iraua e kakawaki anne.

Madam Speaker, ai rereira ao ai tamaroara botakia taari ni marooro ni karekea nanoia ae ti teuana. Ni bobonnanoia ibukin abara ae Kiribati.

Te Biira aio e bia riki bwa reitakira n reitaki ngaira kain te *Parliament* ni kabotoa ara iango bwa bon ti tangiran maeuraoin te I-Kiribati. Anne ae e kakawaki.

Madam Speaker, e nga ae kakawaki.

Ngke ti moan roko ikai ao ae e kaitaraira ngkai Kamanoan Kiribati. Ngke ti bon moan roko ngaira ao ti kanakoa Boutokan te koaua. E aki oti matan Boutokante koaua ni karokoa ngkai, ao ae a kaitaraira ngkai kain te Boutokan te koaua ae tao ai ti iraman akea ngkai. A kumekumea te kataumwane.

Nanona kam irantangai ngkami bwa are aio ami kario. Ma ti karabwa nanon Kiribati ngkai e a katoka Tobwan Kiribati bwa e na aki kaota matan n Boutoka te koaua bwa taratarana kam bon nakonako ma ami mwanewe ae e kangai. Ami mwanewe ae kam a taneiai n anganira iai kain Boutokan te koaua: K e w e. Anne kanga ami *pronunciation* nakoira are ti kataia naba n raa.

Tibiika: Te Minitita e nang bon bane am marooro bwa ti tebo ma e a moanna n otinako.

Hon. Mikarite Temari: Ma tera k e w e.

Tibiika: Tiaki I kangai kanga e aki mena iaon te Biira bwa ko a manga moan raa. N aron ae I ongongora ao e a bon toki raoi am marooro are ko tangiria.

Ae ngaia ae I tuangko te Minitita ae I kangai nakoim; taraia ngkana e a bon toki am marooro bwa are iai riki ara bwai are imwina ngkana ko taraia. Iai riki ara Biira ae e abwabwaki naba imwina.

Ao N na anganiko tabeua am miniti.

Hon. Mikarite Temari: Are bon ana tai te tia marooro ae ti 14 te miniti ma e riai ni kamanenaki raoi.

Eng, Tobwan Kiribati party mani bitakin te Biira aio ao ti kaotia raoi ngkanne bwa bon taan karikirake ngaira. Taan karikirake raoi ngaira ae e onimakinira te Tautaeka, ngkami I a rangi n karautaeka.

Kam boni kabi ni karikirake, kam boni kabi ngaia ae e aki onimakini ngkami iai Kiribati.

Tibiika: Te Minitita e a tau te kamwiniba. Bwa iai te tua are e a tia ni kauringai iai te Minitita ae karineaki are 41:2. Ngkana e a okioki ngkanne e a nang offensive nakon raom n Tia tei.

Hon. Mikarite Temari: N na kakaea riki.

Tibiika: Ao N na butiko, ani kakimomotoa am marooro bwa I taku bwa e a boni bane am marooro, a bane am *point* ao ko a tekateka naba te Minitita ae ko karineaki.

Hon. Mikarite Temari: E a tau, ti nang motikia ikai *Madam Speaker* ao e rabwa kanoan te marooro. Ao man au marooro ae mangori, e kakawaki bwa ti a nora kakawaki te Biira aio bwa abara ake n te Aono n Raina ake 8, a na kawa bwa ti na aki nako ni karikirakei. E na kawa nanon te *Tourism* bwa e na aki kona n roko ikekei bwa are te Biira aio e tuka naba te roko ni karikirake ikanne.

Kabanean au marooro, ana kateitei te PIPA are i Kanton, e buakaka autina. Aongkoa naba ma te auti arei, e kai bue ae moan te kai bue. E aki save, e aki fire restricted. Anne naba kabwakan te karikirake are e nikiraki iaon Kanton.

I roko iai ao a tuangai kain Kanton: nora te ito are inanona.

Ma ngkana e bon roko Buena, e a boni bue naba n te tai ae waekoa ao a na aki save.

Ngaia anne kabwakan teutana ana karikirake teutana te *PIPA* ikekei n ami tai ae e aki raoiroi autina akana a kateaki i Kanton. Ao e riai ni manga moan kateaki auti tabeua aika save iai te I-Kiribati inanon taina.

Mani bwanau aio ao ngkana iai tibanakon te marooro, ao ti a kawenea bwa te kabwara bure.

Ao ko na mamauriaki *Madam Speaker,* ao I toki ikai.

Tibiika: Ao e a bon toki ikai. Te Tia tei mai Abaiang, kanakoa am point of order.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Are bon ana opinion te Minitita ae karineaki te kanganga bwa are tao e na manga bon riai n ongora n ana marooro. Are ngkana ti marooro ao e ti nora tinanikuna ao ai bon tokina naba anne ao ai bon tototokina naba anne ma ngkekei ni karokoa ngkai.

Ao I aki taekina te Imatang, boni kanoan minon ana kantaninga aei. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao tao ai bon akea riki te *point of order,* ao I a kanakoa ngkanne nakoim te Minitita ae ko bati ni karineaki bwa ko nang karaoa am sum up iaon am Biira; Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker, ao imwain ae I kanakoa au sum up ao I a kan

kamaurira moa inanon te tairiki aio. *Madam Speaker* n teimatoan te maeu ao te marurung n arana ae moan te tabu, ao kam na bane ni mauri!

E a boni boo atin te marooro ao e a ongo te ongora ao e a reke naba ana koaua te ongora. Ngaia are n te tai aio te Tia babaire, akea au *sum up* bwa mwina e a manga rawata te *point of order.*

Man taeka aikai Madam Speaker, ao I a kukurei n tabeka te kaoti ae nambwa 7 iaon te Ota bebwa ae e kangai taekana: *Bwa te Biira ibukin kamaunan te Tua ae PIPA e na warekaki n te moantai.* Ko rabwa.

Tibiika: Ko nang bati n rabwa te Minitita n am sum up ae e nang short and sweet. Ao e a boni bongata te marooro iaona, a boni bane n tia n nako ami koaua.

Ngkai ko a tia n tabeka moan warekan am Biira iaon Kamaunan te Tua ae te PIPA ao e na warekaki n te moantai, ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano nakoimi Taan tei.

Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki.

Ti tebo bwa ti tebo te bwana.

N na kanakoa riki bwa I tuai kona n decide bwa eng ke tiaki. N na kanakoa riki au kaotinano. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E nakoia ake a butimwaeia. Ao e boni butimwaeaki moan warekan te Biira.

Ti a nakon ara Biira are imwina, te Biira iaon te *Public Service Performance Management Bill 2022.* Ao e na warekaki n te moantai ao I angan te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau bwa e a kanakoa ana marooro iaon ana Biira. E nakoim te Beretitenti .

PUBLIC SERVICE PERFORMANCE MANAGEMENT BILL 2022 (1ST READING)

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa Madam Speaker. Ao I kukurei n tabekarake te Biira ibukin Kanakoraoan riki te Mwakuri ao te Kaunga nano nakoia taani mwakuri n te *Public Service* ke e aranaki bwa te *Public Service Performance Management Bill 2022.*

Te Biira ae e boou ibukin Uaiakinan te tamaroa riki. *Madam Speaker* ao taan ongora nakon karaoan tibwangaia ana Botaki ni mwakuri nako te Tautaeka ma taani mwakuri ibukia te botannaomata.

Ti kona n taekinna bwa te Biira ibukin Karakan te Tobwa n ana Botaki ni mwakuri nako te Tautaeka.

Te Tibiika n aron ae ti ataia ao ami Tautaeka ibuakon ana Motinnano ao e karimoa kakawakia ana botannaomata n te aro are a bon kantaningaki ana Botaki ni mwakuri

nako te Tautaeka ma taani mwakuri bwa a na karaoi raoi tibwangaia nakon te kabanea n tamaroa ao n tawe man aki reeanau, te nano ae tauraoi ni ibuobuoki ao n akea iai te mwakuri n babaka n ikwai are a na rotaki iai aomata ake a na kakaea buokaia n te tai teuana ma te tai teuana.

N rokon ami Tautaeka n 2016, ao e kateaki te aobiti ae e kinaki n arana ae te *Complaint center* ke te tienta are e butimwaei tangitang mairoun te botannaomata ibukin iremwen ana ibuobuoki te tabo ni mwakuri teuana ma teuana.

Te tienta aei are e kabaeaki bwa e na mwakuri ma Botaki ni mwakuri ae iai kainanoana ni kabirimwaka aron reken te ibuobuoki are e kantaningaki ke n aron are e a roko bwa ai kanoan te tangitang.

N te ririki 2017, ao e a manga tei ke ni katamaroa te aobiti ae e na tararua te Inspection ke te tutuo nakon ana Botaki ni mwakuri nako te Tautaeka bwa a na kona ni karaoi tibwangaia n aron are a tia ni kawenea inanon aia *strategy plan* ke kairan aia waaki inanon te 4 n ririki.

Tuoan mwin rorokoia taani mwakuri bwa a na boni kaea aoan te mwakuri ke aki ao ai mwakurian Kainibaire ake a nako mairoun te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana ibukin buokan te botannaomata.

Irarikin te aobiti n tutuo ao boni katean naba te Unit ke te aobiti are e na tararuai mwakuri n aonikai nakon ana bwai te botannaomata ke mwakuri ni babaka n ikawai inanon ana tabo ni mwakuri nako te Tautaeka.

E oti nanon ami Tautaeka bwa e korakora nanona n uarokoan te tamaroa bwa e na maeuakinaki inanon ana tabo ni mwakuri nako te Tautaeka ao ai uana naba ma uarokoaia taani mwakuri ake a tia ni mwiokoaki bwa a na karaoa aia kabanea n tamaroa ibukin te botannaomata.

Madam Speaker, e ngae ngke e korakora ana kakamwakuri au Botaki ni mwakuri aei ni karaoi tibwangana ao man reken te Tua ae e kateaki ibukin anganakia te korakora ni waakina aia mwakuri n reitaki ma te Tua are e na kona ni waekoa n reke anga n taraia bwa te mwakuri e na karaoa raoi tibwangana ibukin te botannaomata.

Te Biira aei, e na kona ni ibuobuoki ni kawaekoa ni karekei anga nakoia taani mwakuri ake a bon aki kona ni karaoi katabeaia ibukin te botannaomata ao ni kona ni karekea te mwarara ni karaoan tibwangan te Tautaeka ibukin te botannaomata.

Madam Speaker, iai naba tibwangan te Tautaeka n uarokoa kamaunan te mwakuri ni babaka n ikawai ke n aonikai nakon ana bwai te botannaomata. Ao aei are e mwakuriaki naba kanoan inanon te Biira bwa e na bon kakeai mwakuri

n aonikai inanon ana tabo ni mwakuri nako te Tautaeka n te karinan are iaan te Moan Tia Koroboki.

N reken te Tua aio ao e kakorakora aia waaki taani mwakuri n au Botaki ni mwakuri ae te Public Service office ni karaoa tibwangaia nakon are a kantaningaki iai mairoun te Tautaeka ao mairoun te botannaomata.

Reken te Tua ibukin kamwakaia taani mwakuri ke *Inspectors,* boni kawaekoan reken te ibuobuoki ao katamaroan riki ana tobwa ami Tautaeka rinanon ana Botaki ni mwakuri aika kakaokoro.

Madam Speaker, I kani kaoka riki oin bukin katean te Tua aei ae boni uarokoan te tamaroa nakon ana tobwa ami Tautaeka inanon ana Botaki ni mwakuri aika kakaokoro.

Madam Speaker ao n reitaki ma Taan tei aika kam karineaki ao taan ongora. Man au marooro akanne ao I a kukurei ni kawenea bwa te Biira ae *Public Service Performance Management Bill 2022 ke karakan te tobwa n ana Botaki ni mwakuri nako te Tautaeka 2022, e na warekaki n te moantai.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I a kauka ngkanne te marooro, ma ti na ongora moa ana itera te Kaitara. I anganiko te Leader n te Kaitara, te Tia tei mai Abemama ae ko karineaki; Hon. Tessie Eria Lamborne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao ti a kauataoi moa kamauri n te tairiki aei. Ti na bane riki mauri!

Ao ti kaitaua te Beretitenti ibukin uotakirakean te Biira ae e rangi n kakawaki aei ibukin kanakoraoan riki karaoan tibwangaia taani mwakuri n te Botaki ni mwakuri are e tararuai aroia taani mwakuri n te Tautaeka ae te *Public Service Performance Management Bill 2022.* Ao ti boutoka te Biira aei te Tibiika, bwa ti nora kakawakina ibukin kanakoraoan te tobwa nakoia te botannaomata irouia taani mwakuri ao n ana rabwata te Tautaeka.

Aei te Biira ae tao e nang kakawaki ae kanga te moani mwaneka n aron kanakoraoan ke kamatoan iaan te Tua tibwangaia kain te aobiti aei.

Ti ataia bwa a nang tiraua itera aika a kainanoa te katamaroa n irekereke ma te naan tangitang ake a roroko inanon bain te aobiti aei.

Ao aikai ake tao a irekereke ma aron karaoan tibwangaia taani mwakuri n te Tautaeka.

Taani mwakuri n te Tautaeka, boni ngaia taan kakoroi nanon ana babaire te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana.

Ao n tabetai e boni kona n reke te mamara irouia taani mwakuri. I taku bwa a rawata kakaewenako irouia ara taani mwakuri n tabetai tao aikoa rangi n roroko n te tai.

Iai ae tao bon iai bukina bwa tao te katabetabe n te utu bwa tao natia aoraki ke tao tera. Aikai te naan kanganga ae a na kakaeaki angaia.

Ngkana bon iai ae e a bon aki kan kakaraoa tabena bwa e a bon aki roroko bwa tao e a mamamara ni kakabwakanko tai tao n nangkona ke n raa, ao aikai ngkanne aika a na riai n taraki. Bwa ngkana aikoa kona ni karaoi tibwangaia ibukin te botannaomata, ao e na reke te tangitang irouia aomata. Ao aei ngkanne tabeia kain te aobiti are ngaia ae a kamatoaki tibwangaia iaan te Tua ngkai n te tai aei, ao n anganaki riki te kakorakoraki iaan te Tua bwa a na kona ni kakae ke ni kakaea angan tobwan te naan kanganga aikai. Ke n ukera nako te kanganga nakon te naan tabo ni mwakuri ao ni kakaea bwa e aera e rereke te kanganga.

Tao teuana kanoan te tibwanga are e nang kakawaki are e a tia ni katuruturua te Beretitenti, bon totokoan te waaki n aonikai inanon te tabo ni mwakuri.

Ao aei e kona n reke ngkana tao ko inanonano bwa tao ngkoe are iai tibwangam, ko a kateirakeia aomata ae ao iai rekerekem ma ngaia ke tao ko a karekei kaia aomata aika tao ko aki kukurei irouia ke tao ko riribaia. Ao tao ko a kakaniwangaia aika ko tatangiria. Aikai ae a kona n reke ae ngaia ae a na riai n tobwaki iaan te nakoa ane Nakoaia te naan *inspectors.*

Te bwai naba ae e nang kakawaki bwa kakororaoan tibwangaia taani mwakuri, ke te customer service.

A rangi ni tiraua kanoan ara titiraki ae ti a tia ni kakarokoa imatan te Maneaba ni Maungatabu nako matan te Tautaeka ibukin tao te kanganga n te kakatei rain tao n aobiti tabeua tao ibukin te bwaka mwane ke tao ko kan karekea am bong ni bung, ao aei e rawata te tangitang naba iai.

Ma tao tera te kanganga iai. Bwa bon te kanganga bwa ao e a bon rawata te koraki ae a kainanoa te ibuobuoki.

N tabetai te kanganga bwa a kainanoa naba buokaia taani mwakuri n anganaki tao ni karawataki riki mwaitia aoria ni kona ni karaoa tibwangaia ibukin te botannaomata.

Aei ti noria n taabo ae tao e a bon rangi n korakora kainanoakia ao are boni mwaitia taani mwakuri n te tabo anne, tao e a bon aki tau n tobwa aia kanganga te koraki ae e rawata.

Ngaia are aei naba te itera naba teuana ae kanga te waaki are kanga kamarurungan te waaki n tobwa ke ni karaoan tibwangam, e aki ti taraki aron naba ana waaki te tia mwakuri.

Bwa e na riai n taraki naba bwa te tia mwakuri anne e toamau ana bwai ni mwakuri.

Bwa n tabetai ao ko aki nang kona ni karaoa ngkoe tibwangam te tia mwakuri ngkana e aki naba nakoraoi ke e aki nang toamau am bwai ni mwakuri.

Aei teuana te bwai ae e rangi n kakawaki n aron karaoan tibwangan te tia mwakuri ae e nar iai ni kamarurungaki iai. E na riai n iai ana bwai ni mwakuri.

Ao te kauoua, tao e na riai naba n iai te anga ni kaunga nano.

N ara Biira aei ao kanga e nang turuturu iai kanga karaoan tibwangan te *Inspector* ni kaineti ma mwakuri aika aki rangi n Tamaroa. Tao anne iterana teuana.

Ma I taku bwa ti na bubuti naba bwa e na taraki naba kanoan te Tua aei, bwa are ngkana iai aika a noraki bwa mwin te ribooti ke te kakae ao a riai ni katuaeaki, ao a na katuaeaki.

Ma ngkana arona bwa iai te tia mwakuri ae e a bon rangi ni riao, e a bon rangi n tamaroa ana mwakuri. E riai naba n taraki te itera are te kaniwanga bwa e aoria naba n ae unga nanoia taani mwakuri bwa a na kangai; ngaia ti na riai n nang kanakoraoa ara mwakuri bwa ngaia e kona n reke kaniwangara.

Ngkai kanga e rangi ni korakora riki te taratara iaon te kaungaunga rinanon te katuua ke te *discipline.*

Tao e teretere ni mwakoron te Biira aei are tao 15(7), ae te ribooti e kunea bwa iai tao e na katuaeaki te tia mwakuri, ao e na karaoaki kawain te anga ni katuua anne.

Tao e na raoiroi naba ae reitan aei ao e na kakaeaki naba karinan are te tia mwakuri are e nang karaoa raoi tibwangana, ao tao e na riai naba ni karekeaki kaniwangana.

Ma I taku bwa te bwai ae e kakawaki naba ae tao a na riai ni mataata iai taani mwakuri, bwa e na mataata naba bwa tera ae na kantaningaki mai irouia.

Iai te standard ke te Kainibaire ke tao te kantaninga ae ko na riai n roko iai ibukin karaoan tibwangam.

Ao tao aei e riai naba ni mataata, tao e mataata n te *NCS* ke tao n te Tua ni kamwakuri. Tao e boni mataata iaon tibwangan temanna ma temanna n ana mwakuri are e a tia n anganaki ke n ana *job description*.

Ma I taku bwa te bwai ae nang kakawaki are e na rangi n mataata bwa tera ae e kantaningaki ngkana ko na riai ngkana e roko anne, ke tao e roko te reta. Kanga aikai bwaai ae tao a tataraki ae a na riai ni kaekaki tao inanon te tai aei. Kanga manin tain buokan temanna ma temanna.

Ao ngkana a roko taan kani buokaki ao ko na moanibwai ni butimwaeia bwa ko na aki tabe moa ni kabanea kanam ke tao na aera. Ke tao ko karauko moa ni marooro n te tarebon nakon raraom ke antai ae e aki rekereke ma te mwakuri.

Tao aikanne te naan standard ae e na riai n nang mataata naba ao tao e na rangi n tikiraoi naba ngkana e boni mena naba inanon te Tua.

Bwa are e kona ni kakaokoro naba aron ana taratara te tabo ni mwakuri teuana ma teuana. Bwa ngkai ti noria n ara Biira aei, ao ti tebo bwa e katukaki aekakin te code of conduct ke tao aron taran te Kainibaire ibukin te aroaro, ao e katukaki aei iroun te Tia Koroboki.

Ma I taku bwa te bwai ae na rangi n tamaroa, ngkana bon iai e code of conduct ibukin te *Public Service* ke taani mwakuri n te Tautaeka ae ti te tikina, bwa e na ti tebo aron tein te taratara ke tao aron tarakia taani mwakuri n ana tabo ni mwakuri te Tautaeka ni kabane.

Ao anne teuana ae ti taraia bwa ngkai n tein ara Biira aei, ao kanga e a bon nakon te Tia koroboki temanna ma temanna.

Ao n tabetai e kona ni kakaokoro. N tabetai naba e kona n ae tao taan kairiri aikoa naba ira naba te *code* ke tao a kona n ae a bon nang matoatoa iaoia tabeman ao a manga aki matoatoa iaoia tabeman.

Aikai boni bwaai ae a boni kona n riki bwa are boni ngaira aomata, ao I taku bwa te bwai ae e nang kakawaki ae e na mataata bwa tera te *standard,* tera te *code of conduct* ae a na kaira aron aia waaki taani mwakuri.

Ao ngkanne e na rangi n mataata bwa are taan tutuo ake a na mwananga ataia bwa tera ae a na tuoa.

Te tia tuoaki e ataia bwa tera ae e ataia. E eti tao e aki nakoraoi au waaki n te itera anne, I ata anne.

Bwa n tabetai ngkana ko a manga karaoa tabem ngkoe te *Inspector* ao ko kona ni manga mamara ngkana e aki rangi ni teretere raoi naba te bwai ae ko na tuoa.

Bwa ngkanne are e a bon roko ngkanne te kaborabakau.

Ma I taku bwa aei teuana te bwai ae e nang kakawaki ngkana te assessment bwa e na rangi n mataata.

Ao ibukin ngkanne tao totokoan te mwakuri buaka ke te mwakuri n aonikai.

Ngkana arona bwa tao te tia kairiri e irekereke ma aei, bwa are tao e na boni bae n ataia. Ao tao e ribootinaki iroun temanna raona ni mwakuri, ao e a roko taekana n te PSO ao a mwananga te naan Inspectors ao e a kunea bwa ngaia e ribootinaki iroun temanna.

E a tia te kakae ao tao e a waaki te waaki, ao e kona n reke bwa te kanganga ibukin te tia mwakuri are e ribooti te mwakuri ae e noria ae e aki itiaki ke e aki eti ke te mwakuri n aonikai.

Teuana te bwai ae ti taku bwa e nang kakawaki ngkanne n te itera aei, bwa kamanoaia taan ribooti. Te *whistleblower protection*.

Ae I taku bwa aei bon teuana naba kanoan te bwai ae tarataraia te PSO n te itera aei, ao aei naba I taku bwa e na kabwanina aron tobwakin aron ao kaungan aron te waaki aei.

Bwa ngkana ko aki kona n ribooti bwa ko a maku; *'I a maku bwa mwina e a kabaneai te Tia koroboki ke te Director ke tao au Senior ke antai'.* Ngkana ngkoe kanga e uarereke riki nakoam.

Anne e kona n reke ngkana a kona ni kamanoaki nakai, bwa I taku bwa anne naba e na kaunga naba aron katokan te waaki n aonikai.

Bwa are antai ae e nang tangiria ni kani bua ana mwakuri. Ao ngkai ti bon ataia bwa e a rawata naba kanga te maroa irouia tabeman are tao ngkana a ribooti taekan tera. Akea ngkai, ko nang aki kona bwa are ko aki kamanoaki.

Ao anne I taku bwa teuana kanoan te waaki aei ae e nang kakawaki bwa e na riai ni kamanoaki aomata ake a na ribooti. Bwa aei kaungan te waaki ae kirati ae e itiaki ae e aki aonikai, ao riki ngkana arona bwa e a reke mai ieta ao e na rangi n kanganga ngkanne kaetana bwa are a na rangi n maku te koraki.

Teuana naba te kanganga ae e kona n reke ke e bon rereke naba kanga tao ngaira taan kairiri n ara karinan ngaira ae tao ti a manga karokoi arar aa. E kona n ae tiaki taani mwakuri bwa tao ake iaoia are ngaira taan kairiri. Tao Minitita ke antai are ti aki te naan *civil servant*.

Aikai naba a na riai naba n rin bwa kanoan aei.

Ao e eti bwa iai te Tua are ibukira ngaira taan kairiri, ao I taku bwa bon iai naba kainanoan naba kamarurungan anne ao kamatoatoana riki.

N aron aei, ngkana ko kuneaki bwa iai tao mwin te ribooti ae ko riai iai ni katuaeaki, ao e na karaoaki kawain te katuaa.

Ngaira taan kairiri n ara karinan, kanga tiaki kakatuaeaki. Bwa ngkana ti mwakuri buaka, ke tao tera ao kanga akea mwina. Ngaia are e kakawaki bwa ti na nora bwa e kanga ni mwakuri te Tua ibukira ngaira taan kairiri mai ieta ao tera bwaai ae e na kona ni katamaroaki ngkai iaon ara Tua aei.

Bwa teuana ae tao e na riai n rangi n kamatataki, n aron are 15(7). E aki oti bwa antai ae e na karaoa te mwakuri ibukin kakoroan nanon te ribooti.

15 (6), te ribooti e anganaki te Minitita mwin te kakae. Ao kanga n ane imwina ao e a kangai naba. Ao ngkana arona bwa iai ae e na riai ni katuaeaki ao a na karaoaki te naan reta nakon te PSC ke n nakea. E aki oti bwa antai ngkanne tabean aei.

Ao I taku bwa e nang kakawaki bwa e na mataata bwa ti a tia n noria n ara Tua ngaira taan kairiri ae ni ikotaki ma ngaira Taan tei ao e rawata te aki ota. Ke e rawata ae e a roko: te Beretitenti e aki rangi n ota bwa e aera a nang irou te naan

ribooti ao ti tebo ma e aki naba mataata bwa e a t iroko n ana aobiti te Beretitenti ao tera ae e n ariki. Tera ae a na karaoaki n ribooti akanne ibukia taan kairiri ae tao iai te bwai ae e na riai ni karaoaki nakoia.

Ao ngkanne aei tao e nang kakawaki naba bwa e na rangi n mataata.

Ma I taku bwa e boni kakawaki bwa are ngkai aei, kamatoan tibwangania taan mwakuri ake taan tutuo n tuoia aia mwakuri taani mwakuri n te Tautaeka bwa a na riai ni karaoia raoi. Aei e nang tikiraoi.

E tikiraoi ma I taku bwa a na riai ni katoamauaki aia bwai ni mwakuri. A na riai ni karekeaki naba kanoan te Tua aei ae te kaniwanga. Bwa tiaki ti te katuaa.

Ao I taku bwa tao teuana te bwai ae ngaira Taan tei tao man ara itera riki bwa are ngaira naba te naan *customer.*

Ao n tabetai e a bon rawata tangitangira ao I taku bwa ti bon tataekinna ikai nakon te Tautaeka bwa are ngkana ti a kakae rongorongo ao e a rangi ni kanganga reken rongorongo.

Ao ti aki kakae rongorongo are tao rongorongo aika man te Kabineti, bwa are rongorongo ake mwaitia ataei n aron ae ti tabekia n ara katauraoi n te Manga kataumwane ae e nako ae, ao ti kakaea mwaitia bwa aki roko n te kaekaki ara bubuti.

Ao anne teuana bwa ti aki ota, bwa n tabetai ao e kona n ae tao te babaire mai ieta mai irouia Minitita ke antai. An tai angania nakanne bwa mwina a rangi ni kamangaongao ke n raa.

Kanga aei ngkai ae ti a kunea ae ti tebo ma a kainaki te naan rongorongo nakoira ngaira Taan tei ibukin karaoan tibwangara ae e nang kakawaki naba ibukin te botannaomata.

Te naan Statistics ae bon te naan ware aika bon kona n reke ke kanga aki karabaki.

Ao anne naba teuana bwa a na kanga ngkanne te *naan Inspectors* ni karaoa nanon tibwangaia n aekakin aei ngkana tao te kaetieti ae e roko mairoun aia Minitita. Kam na aki anga anne, ke kam aki kanganne ke kam na kangai.

E kanga ngkanne aron karaoan tibwangaia tao nakoia taani mwakuri. A kawa naba taani mwakuri are tao a nang katuaeaki bwa e aki nakoraoi aia mwakuri.

Tao aikai tabeua ara marooro, ara iango ni katamaroa nakon tao kanoan riki te taratara iaon te Biira ae ibukin kanakoraoan riki karaoan tibwangaia taani mwakuri n te Tautaeka.

Ao ti kaitauia taani mwakuri. Te ataia ae a rangi n karaoa raoi tabeia, ao ti ataia naba bwa e kona n reke te mamara ao ti na boni kaungaia bwa te bwai ae kakawaki. Tobwan te botannaomata ake a roko ni

kainano nakoia ibukin buokaia ao kakaean te anga ae e na aki manga rangi n ananau te katei rain. Bwa e tuai n rangi n kona n nakoraoi te anai mwane naba n te Botaki ni mwane.

Ao aei kanga bon te kanganga ae e teimatoa n rawata te tangiroa naba irouia ara botannaomata.

Tera te anga ae e na kona ni katamaroaki iai. Tao a na karawataki riki taani mwakuri, tao a na teina te katawanou bwa aoria n are e a bon uki nako naba te aobiti bwa akea tain te break are ko a nako ni katawanou ao aomata a tataninga. Ao teuana te aoa ao ko a manga oki ni kauka am aobiti ao e a manga moan waaki te waaki.

I taku bwa aikai tabeua aika a na riai n taraki, boni kanganga ae e bon ataia te Tautaeka ao a bon ataia taani mwakuri ao tera angana. Ao ara Tua aei bwa ara kantaninga bwa e na kona n ibuobuoki nakon anne.

Ao ngkai are ai tiaki te NCS. Te NCS te Kainibaire, ao ai aei ai te Tua. Aei e rangi ni matoatoa ao ko kona n reke n te kanganga riki ae e rangi ni bubura kaei ngkana ko aki ira nanona.

Ao e tikiraoi bwa ti a kaungaia ake a n ariki bwa te naan *Inspectors.*

Ti karabwaia kain ana aobiti te Beretitenti are te PSO, e rangi ni rawawata tabeia bwa are a tararuaia taani mwakuri n te Tautaeka ae bwanin.

Ao a na kekeiaki. Ti na kaungaia bwa a na karaoa raoi tibwangaia ao a na akea e maku, te maroa ke te inanonano ae a na karaoia inanon karaoan tibwangaia.

Ti kaitauia taan kairiri n te naan *Ministry* ni kabane, taan koroboki. Ao ti na kaungaia naba bwa a na karaoa naba tibwangaia, a na kakorakoraki ao ni karaoa tibwangaia ae e tamaroa ibukin naba tobwan te botannaomata ao taran te mwakuri n aonikai bwa e na boni mauna raoi matana mai iaon abara aei.

Ao ti kaunga naba te Tautaeka bwa e na katoamaua naba aia bwai ni mwakuri taani mwakuri, ao ni kataui naba mwaitia ae a na kona naba ni kaineti ma aron kainanoan aia ibuobuoki mairoun te botannaomata.

Tao man taeka tabeua akanne *Madam Speaker,* ao I nang boutoka moan warekan te Biira ae e kakawaki aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa moa nakon te Minitita n te MOJ, Hon.Tarakabu Tofinga. E nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua imwain ae ti kanakoi ara marooro tabeua ni kaineti ma moan warekan te Biira aio ao ti a boni manga kamaurira riki n te tairiki aio. Kamauriko Tibiika ao kain Maneabara n te tai aio. Kam na bane ni mauri!.

Ao e koaua I a moanna ma te kaitau nakon ara Beretitenti ae karineaki n aron tabekan ana Biira aio.

N aron are e mwaneweaki ao bon te Biira ae e boou, e a bon iaoni kawaina ni manga kaotinakoaki man buratikina. Ngaia ti a kaitauia ana officials ao koraki ake a tia n ibuobuoki n aron uaboboan ke karekean matan te Biira ae e a roko i matara n te tairiki aio.

Ao e koaua ti a kaitaua naba te itera are tarira ao mwanera n are teuana n aron noran butimwaean ao noran naba kakawaki te Biira ane e oti ibukin katamaroan aia mwakuri ke karaoan tabeia ana taani mwakuri te botannaomata ke *Public Servant.*

E koaua Madam Speaker, I taku bwa bon oina raoi tao e na kaekai ke tao e na tobwai taian kanganga n aron ae ti teimatoa n ongongo ao e teimatoa n okioki ao n ri ririki n aron ae ti ataia tao riki tao n ana aobiti nako te Tautaeka. Tao ngkana iai naba ana kambwana ke tao ni Kauntira ni kona ni boni kaekai raoi ke n tobwai raoi kanganga akanne n rekereke ma tao boni karaoan taben te taia mwakuri n te tabo ni mwakuri teuana riki tao inanon aoan te mwakuri ao tao rekerekena nako.

Ao n aron are e mwaneweaki ao iai te *code of conduct* ke karaoan arom ke anuam ao karaoakin tabem ibukin te botannaomata.

Madam Speaker, I taku bwa te Biira aio n aron kakawakina n aron are oti, e a nor ate *NCS* e a kamwaka riki. Tao e kona ni kina te *NCS,* e a kona ni mwaneweaki n te Tua aio ni kakorakoraki riki. E kina naba te *ER* tao ibukia ana rabwata ni mwakuri nako te Tautaeka.

Ao iai naba mwaneweaia taani mwakuri n te Kauntira. Ao ti kona ni kakoaua, ko a manga bon titiraki. Ko roko tao n abamwakoro teuana ao iai Kauntira tabeman a mwaiti ana taani mwakuri nakon Kauntira tabeua, ma I taku bwa aio ngkanne kanga e nang kaboraoa tera raoi rabwata ni mwakuri ake a na kainanoaki bwa a na tekateka n te Kauntira bwa tera tabeia.

Ao I taku bwa aio e kaea nanon teuana ana Motinnano te Tautaeka are e marooroakinaki n taai aika nako, ae tao karakakin riki te kaniwanga nakoia ana taani mwakuri te Tautaeka.

Ngaia are kakawaki bwa e na iai moa te Tua ae e na kona ni wene ao e na kinaia raoi taani mwakuri raa aika a na boni kainanoaki n te Kauntira teuana ma teuana.

Ao n aron naba are e mwaneweia te tia marooro n taai aika nako, te Tia tei temanna ae karineaki mai Beru ao e koaua tao iai manga te naan *temporary* ao a manga anaki bwa ai katoatoa n aekakin akanne. Ao e koaua e na karauaki raoi ni kaweneaki raoi aron ana taani mwakuri te Kauntira n aron noran

riaina iaan te Tua ke tao ibukin karaoakin tabeia ibukin te botannaomata naba.

Ao e koaua iai naba norakin are te naan *join ventures* are a na kona ni kinaki, tao aio are e kaea naba nanon are I a tia mni marooro iai. Tera kaniwanga ake a na manga tauraoi n reke nakoia taani mwakuri ni kambwana n irekereke ma are te naan *private sectors.* Kanoan ana Motinnano ibukin ana taani mwakuri te Aro, aio ngkanne kanga kanikoraoan raoi ngkanne te Motinnano are I taku bwa te I-Kiribati ke korakia ke a rekereke a ingainga n aron are e a tia ni kaweneaki nakon te botannaomata. Aio ai kanoan aongkoa ai katararataran te ririki ae boou.

Ngaia are aio ai boni kanoan tera, are e na rangi n rekereke ma te kantaninga anne.

Te kauoua ke tao reitan te marooro Madam Speaker, ao e koaua n aron are e mwaneweaki tao n te naan marooro. Iai taran kainanoan kaniwangaia taani mwakuri ibukia te botannaomata.

Ma n te tai aio ao ti teimatoa ni bon noria bwa tao n te tai moa aio, a bon anganaki te kaniwanga ae e tau.

Ngkana ti kona n taraia anganaki aia bong ni motirawa ao a karekeaki naba aia mwane ni motirawa ae $3,000.

Anne naba te kaniwanga ae e rangi ni tau nakoia ara taani mwakuri ao irarikin booia. Ao aio e aki taxable ke e aki tauaki iai am tax.

Ao aio te kaniwanga ae e noria naba tera, bwa raon naba te Motinnano ao e noraki riaina ibukia ara taani mwakuri bwa kakaeakin anga ake tao a na boni kona ni kaungai nanoia.

Ao ti kaitauia taani mwakuri ibukin kakaraoakin aia beku. Ma e koaua bwa n taai tabetai bon iai manga te mamara n te tai teuana. Ngaia are tao ko bon nang manga te mamara n te tai teuana. Ngaia are tao ko bon rangi ni kakaonimaki, ko a manga aera. Bon te rabwata rabwatara aio Madam Speaker ao e na kona n iai kabwarkara n taai tabetai.

Ngkoe kanga ko rangi ni moamoa ngare ni katoa tao 4 te bong n te wiiki ke tao ko a kauiaki n are am kanimabong, ao tao ko a kauiaki ma am customer temanna are e a noriko ae kanga ko a mata nokunoku.

Eng, I kaungai nanoia taani mwakuri ao I kaitauia n aron aia beku mwaka. Ao te Tautaeka aio e na teimatoa n angania te kaniwanga, n aron are e taekinaki a na anganaki kaniwangaia bwa a karaoi tabeia.

A na teimatoa n anganaki kaniwangaia Madam Speaker ae e rangi n tau ao riki aia benefit ke aia allowance tabeua ngkana a karaoi aia beku i tinanikun te aoa, ke a mwaimwai. N aron anne te wet *allowance* ao tera riki te *chemical*, te

transport e rangi ni mwaiti ao e tauraoi te Tautaeka ni bane ni karekei kaniwanga aika a bon riai n reke nakoia te botannaomata.

E koaua Madam Speaker, te Biira naba aio e kaineta raoi au marooro are ngkoananoa. Are I taekinna bwa iai ana iango te Tautaeka ni kakorakora aron tamaroan te mwakuri ke aia mwakuri ara taani mwakuri n te Tautaeka n te tai aio n irekereke ma itera akana tabeua akana a beku ibukin te botannaomata.

Ke I mwaneweia bwa te *contract* kanga iai te kantaninga bwa *contract* are ngkai anganaki ti aia position ao e nang ruo rikaki. Anne naba kanoan te mwakuri, kakaeakin naba te katamaroa ao e nang *performance base* te naan *assessment evaluation* ana *out put* te tia mwakuri temanna. Ao e kaea raoi nanon au marooro n ae nako are e taekinaki are kanga iai te kantaninga are marooroakinan *are life time appointments*. Te *indefinite until one night* ke tao tera nako te kabwarabwara iai.

Ma aio naba kanoan te katamaroa anne bwa ti na kanga ni katamaroa ara *public service*, ti na tarai aia performance ara koraki ao ti na anganaki tera. E koaua I a manga *lost*, ma e koaua. Iai te naan contract ke a nang anganaki te *contract* man te Senior ni karokoa te middle level, bwa katamaroan ao raonakin naba te Biira aio Madam Speaker.

Tao ngaia naba moana aikai, a kawenaki aaia n te Tua aio ke n te Biira aio ao ai mwakuriana ngkanne n aron are I taekinna, e na buti te *performance* ao tera riki n aron are kaungan riki te naan *fixed term appointment.*

Are ngkana ko anganaki ni karokoa akea am tai, ko definite ke tao until one night ke te *life time appointment,* tera nako angana. Eng kanga ko a bon tau ate kai n tekateka bwa ai bon am bwai. Tao ko kan mwakuri ke ko kan aki, ko kan raa. Bwa are kanga am appointment kanga e a *open.* Kanga aekakin nako akanne *Madam Speaker.* Katoto tabeua ao I karautaeka ngkana e na rangi n okira rikaki nakon ara marooro are e aera.

E koaua kanoan naba te katamaroa *Madam Speaker* nakoia ana taani mwakuri te Tautaeka. E kakawaki bitakin te tai.

Aio naba teuana te katamaroa ae e nang raa, ke bon tarakin naba ana katabetabe te utu teuana ma tao *address* nakin are te ririmwi. Bwa are ko a roko n te aoa 8, ao taani mwakuri tabeman iai akan tiina ao a iangoi aroia ke natia. Ao tao ti a manga tara moa te tai n te aoa 9. Ngkana a bon aki ongo naba, ai kanoan te naan tua aikai.

Tao ngaira ngkanne are ti a roko n te itera are teuana are ai karekeakin te naan *Inspectors.* Ao *Inspectors* ngkanne aikanne a nang tauraoi ma aia kai ni kataere. A nang ririaki,

tuoa anne ao a tuoa anne ao iai ngkanne te tuaa are e na rimwi.

Ngaia are ti nang kaitau n te Biira aio Madam Speaker. Ao ti kaitau nakon ara Beretitenti ao e boni kakan bwa are bon mwanewen te Biira aio, e na kamauna matan mwakuri ni kamangao ao corruption. Ao e boni kakan ngkai e uotia te Beretitenti are bon te tiambion. Te tiambion iaon te bae te corruption, ngaia are I a katekeraoia.

I rangi n boutoka te Biira aio, ao I katekeraoia ma ana taani mwakuri ibukin mwakurian aia Biira aio. I katekeraoia ao I angania te kaunga nano, ao riki bon te kaunga nano naba nakoia ara taani mwakuri n te Tautaeka.

I taku bwa e kakawaki tibwangaia ao tiaki naba ti ngaia te Tia babaire are e bati te Nati ni Kiribati. A kakae naba aia mwakuri ao a tau. A boni bane n tau ara botannaomata ngaia are ngkana ko aki nanona am mwakuri, ko tauraoi ni manga oneaki mwim. Ao ai tabeia ngkanne *Inspectors.*

Ma ti rangi n kaitau ngkai iai anganakia *Inspectors* tabeia tarakin aroia taani mwakuri.

Ngaia are man marooro akanne Madam Speaker, ti a reita riki taeka ni kakaitau n aron are a tia ni kaweneaki iroun ara Beretitenti ae karineaki aio n uotakin ana Biira aio ao ana *officials* ao taan rabakau man au aobiti ae te *AG's office,* ke ara taan rabakau n te Tua.

Mani marooro akanne *Madam Speaker* ao e koaua I a boutoka tabekan moan warekan te Biira aio *Madam Speaker.* Ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita aoI a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Beru; Hon. England Iuta.

Hon. England Iuta: Ko nang rarabwa te Tibiika, e kakawaki naba reken te tai ni marooro.

Ao e koaua n are ngkai n tain te *workshop* bon iai ara reitaki n iraorao ma kain aobiti. Tao aikanne tao a bon aoria bwa are a tia ni karini. Boni manga taratara riki tabeua ngkai ni kani katamaroa nakon te Tua. Bwa kanga otau ngkoa ngke ti marooro n te *workshop,* bwaai ake a rekereke iai ma te mwane, kanga aki roko iai kain te tiim aio. E tiku anne iroun te Finance. Anne otau n aron te marooro n te tai arei.

Ma I aki ataia bwa tera ngkanne, e aera ngkai e na ribootinaki te ribooti. Bon iai bwaai tabeua ae a boni kona n noraki ae a boni biri naba n aron are ti a tia n taekini.

Ao I aki ataia naba bwa e na eti ngkai bwa are ngai ngkai I bae ni wareware n te naan Audit report ngkai ao te kabun taeka ae e a onrake ngkai.

Ma are ngkai e na rangi n oimwi bwa are ngkai e a roko te ribooti, ao e

na manga nako n te PAC ao ao iraua te ririki imwina ao e na manga okirira.

Ma ngkai ngkai e a roko te ribooti aio, bwa e roko ribootin ana akaunti te Tautaeka n 20/20 ke te Kauntira ni Betio 20/19.

Ao te Oteta Tienera ae e a kabuntaeka n aki akaka ikai. E kabuntaeka nakon te Auti, I aki ataia bwa antai ngkanne ae ngkai ngkana e noria te Tia kaeti tua. Iai burena ngkana a tangoi rongorongo kain te aobiti ane e na tei anne ao a mwakuri naba mai iai.

Bwa are iai ae e kangai. Kain ana aobiti te Beretitenti ao kain ana aobiti te PSO, aki re -reconcil aia akaunti ni katoa namwakaina.

Tiaki te bure ngkanne anne, ko aki kakaraoa am mwakuri. E aki re-reconcile te bank account. Aikai te naan rongorongo. Kain te Kauntira ni Betio, akea aia attendance, aki ti tiaina n te moan ingabong. Akana inanon te naan ribooti aikai. Akea aia vote ledger, mwakuri aika a uarereke. E a bo te advance n aki akaka, e aki kona n eti te baranti. E kangai naba te Oteta Tienera, e a okioki ana kauring.

Kaeta ami ware aio bwa e bure.

I manga roko naba n te ririki are imwina, akea te bwai ae e bitaki. E bon tiku naba n arona ngaia are I bon ti kani karekea otau ti te iango ni ibuobuoki ngkana e nora riaina te aobiti ao te Tia kaeti tua. Iai burena ngkana e aera bwa e a onrake te kabunreere ao e na wene nako rokona irouna te *Public Account committee* n aron kawaina ae ti taneiai iai bwa te kabunreere n te aki mwakuri raoi ae a bane inanon te bwai aio.

Ngkana kam kona n nako n anai ami ribooti, bwa ngai I boni mamataku iai ao I bon nanokawaki iai bwa ai man n ningaira aikai.

Bwa ngkana ko nora ae e aki *reconcile*. Ao te Oteta Tienera e a un, e aki re *reconcile* bon akea nanon ana akaunti te Tautaeka. Bwa aki kakaraoaki te *reconciliation* n ana *expenditure* ni kabane *report* ni katoa namwakaina.

Nanona anne man Tianuare, Beberuare, Maati, Eberi, Meei, Tun ni karokoa tokin Ritembwa.

Nanona e tabeianga te Oteta Tienera bwa akea etin waare akekei. Aki ataia, bon ti te iango ngkai ti bae n wawareware ao are e a boo taina. Kaitiakia man ae e bingingi. E aera kam na taninga ae e na ribootinaki taekan temanna. Ao te ribooti ikai ae e aoraia. Anne ae e tauraoi ao kam aki kainanoa te ribooti nakoimi bwa e a tia ni karaoaki te mwakuri iai. Bon ti te iango ni katamaroa, te iango ni ibuobuoki. E na riai mwannanoana ikai ke e na aki.

Antai ae e na rekereke iai, e koaua tao nake mai inano bwa antai manna bon nake mai ieta bwa aki tatabe n tuoi aia mwakuri nake mai inano e aonga n ae e eti raoi te taratara.

Ma n aron ae e oit ngkai, e tuai man tamaroa te waaki.

2020 anne ana ngurengaure te Oteta Tienera.

2019 ibukin te Kauntira ni Betio, tiaki naba te bae e rangi ni raroa nako bwa are tao a tuai roko te naan akaunti, ngkana kam bon ongora. E tuai roko ana akaunti ikanne.

Bon te bwai ti karinan te iango ngkana e na iai tamaroana ke akea irarikin are kanga ti karekarei ngkami inanon tain te *workshop.* Bon ti taratarai ngkami *Inspector,* kam a boni mano. Bwa are ngkana e boo te un imwaimi n aron ae e a taekinaki. Kam mano, kam tauraoi n un ma taan *interview.* Bwa are anne te kanganga ae ngaia ae ti kangai; e aera kam aki airi ma nake tabeia te mwakuri, bureitiman ngkana ngaia bwa are bon anne tabeia e kakamaku aia *uniform.* Nakon ae kam nang boni mwananga ngkami ma ti maurimi ae ti kakaea.

Ma are akanne iango tabeua ngkana iai etia ke akea. Kam a kabwara buren te taratara ao ti bon riai ni boutoka aio, bwa are aio te kantaninga ae e tamaroa. Ao e rabwa.

Tibiika: Tera am point of order te Minitita man te Aono n Raina, e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Te Tia babaire ae ko moan rangi n karineaki irou. Bwa te Maneaba aio, e nang motirawa moa ngkai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa ngkai ko a tia ni kauringai ibukin boon te tai. E a boni bwakanako te aoa 6.00pm, ma I bon ataia bwa ai bon ti temanna iaon au list, ao e kakawaki ae e a bon tia ni katea baina. N na ti anganna ao I a kaokia naba nakon te Beretitenti ae karineaki. E nakoim te Tia tei mai Tarawa Ieta; Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika e koaua I a taetae naba inanon tao ti 3 te miniti ao e a tia naba.

Ngaia te moanibwai, I karabwa te Beretitenti ma ana taani mwakuri ni uotakirakean te Biira ae e rangi ni tikiraoi, I taku bwa kauarerekean marooroakinan te Biira aio bwa are te Biira ibukin uarokoaia raoi ara taani mwakuri bwa a na boni karaoa tabeia raoi ibukin ara botannaomata n te nano ae e itiaki, e koaua ao e eti. I taku bwa anne uarerekena.

I taku bwa e rangi ni raoiroi te Biira. E koaua are aio te Biira ibukia taani mwakuri ake kanga a taku bwa te *level 19 ni karokoa level 4.* Taan kairiri ngkanne n aroia Taan Koroboki, are bon iai aron kaetan aroia ngkana e bure tibwangaia iaan ara Tua ni kairiri.

Tao ti tera te taeka ni kairiri, ao ti boutoka te kaoti aei. Ti a manga boni mena bwa ara amendment nakon taina are e riai.

I taku bwa te *principle* ngkana ti na kataia ni kaea nanon raoi are e

anaki n te Biira ngkana e bon teretere naba ni bon te Tua.

Are ti na kataia n up quote te anua ni Kristian. Anne akea burena bwa are bon iai n te *Constitution.*

Ngaira naba taani mwakuri ni kabane, ti na kataia n taua are bon te anua ni Kiribati ao bon iai naba anuara are e kakan nakon tibwangara n tobwa ngkana ti riki bwa taan mwakuri ngaki, te *cleaner,* tera riki.

Ao tao te kabanea, bwa te *principle* ane ti riai ni mwakuri n adopt te commercial principles bwa ti aoria n ataia bwa bwaai ni kabane ti na ibuobuoki n tiringa te taura. Ti na aera bwa e aoria n ae kanga e aki kabanemwane ana waaki te *Public Service.*

Bwa e koaua n tabetai ana waaki te Tautaeka e kona n rangi n rawata te naan *efficiency* inanona, are boni kona ni boni manga riki bwa te naan extra cost nakon ana budget te Tautaeka.

Ma ngkana bon anua akanne, ti a katia naba tabera ni bon taina. Ti boni kakaonimaki raoi ao ti bon aki kabatia tera are e n ariki bwa te mangaongao irouia ara botannaomata n aron ara *service,* ae I taku bwa e na rangi ni nakoraoi bwaai ni kabane.

Tao ti anne ae ti kani manga kauataoa riki te kantaninga are ngkana e boni manga defined riki bon te good of ethics n te Tua ae te tua aio. N aekan are te Tua ibukia taan kairiri. Bwa e aoria n ae e a bon *define* naba am *role* ngkoe te *Inspector*. Ao e koaua tao iai bwaai ngkanne ae ko boni kona ni kaeta te Tia Koroboki ma te Minitita. Bwa are ko ataia n tabetai, e kona ni kanganga reken ana kariaia te Tia koroboki ao te Minitita ma ko na karaoa te *investigation*.

Ma ngkana bon iai tera, ao e a bon define naba bwa anne ae kam na buakanna inanon tera bwa tiaki anua aika a riai ni bwainaki irouia taani mwakuri.

E aoria ti kai manga mena bwa bon ana onono ma e a noraki riaina.

Kai tao ti ngaia anne, ara kakaewenako nakon te Tautaeka bwa tao e angan te PSO nakoana ae e a bubura kaei, ma ara kantaninga bwa ami Tua aio e angani ngakmi riki kawaimi ni manga karaoi ami *reform*. Ao tao ana kaunga nano te Tautaeka ni manga bon angani ngkami te *resource* are e bon tau bwa kam na kona ni kakoroa nanon te Tua ae kam a bane ni mena inanona.

Ao tao ti ngaia ao e rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ao I taku bwa ai bon akea riki ae e na marooro, ao I a kaokia nakoim te Beretitenti ae ko karineaki. E nakoim.

<u>H.E. Taneti Mamau</u>: Ao ko rabwa Madam Speaker, ao I karabwa te naan marooro ni moa mairoun te Leader n te Kaitara, n reitaki ma te Minitita are e a tia n anga ana boutoka nako iai n reitaki ma te Tia

tei mai Beru ao n reitaki ma ami Tia tei mai Tarawa Ieta ao ai boni ngkami ni kabane.

E koaua ngke tabekakin baimi, boni kaotan nanomi ni boutokai ake a tia ni marooro ni boutoka te kaoti aei.

Ngaia are I a kaitau nakoimi ni kabane, ao ti a bane n rawei ami raa.

Ao e koaua iai katamaroa ake a tia n tabekaki ao ni ibuobuoki akanne aika a ti a bane n rawei.

Tao iai akana a bon aki rangi ni teretere raoi n te Tua, ti a kataia ni manga tarai bwa a na karababaki riki. Ao iai akana tao a boou, ao riki n rekereke ma ana ribooti te Oteta Tienera. Akanne riki aika a kona n taraki n reitaki ma te Tia kaeti tua n te mwane ake a bon kaira naba aron waakin te mwane.

Imwain au kainini ao I a tabeka te kaitau naba kaoia boni kain au aobiti ao n reitaki ma te Tia kaeti tua n aia mwakuri korakora ni kabobonga te Tua aei.

Ao I a bubuti warekan; Bwa te *Public Service Performance Management Bill 2022,* e na warekaki te moantai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ngkai ko a bon tia n tabeka am Biira iaon te *Public Service Performance Management Bill 2022,* ao I a kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao e a bon tia naba n roko te kauring ibukin te bwara bwa e a boni bwaka nako te tai. Ao ai bon bwanau ni kakaitau nakoimi ibukin teimatoan marurungimi n tiku inanon ara Maneaba aei ni kaitiai tabera ibukia ara botannaomata.

Ti a kaitiboaki nakon te ingabong n te aoa 10.00am, ao ti a bwaranako moa ti aoria ni marurung.

Te Tataro

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota bebwa.

Kiraka: Taiboranakin Beebwa. Mairoun te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita ibukin Mwaane ao Karikirake. Ana ribooti te Airport Kiribati Authority iaon te itera n ririki ibukin 2022. Bebwa No. 38/22.

Ana ribooti te Kiribati Insurance Cooperation ibukin te itera n ririki ae man Tianuare nakon Tun 2022. Bebwa No. 39/22.

Ana ribooti te Atinimarawa Company Ltd ibukin te itera n ririki 2022. Bebwa No. 40/22

Ana ribooti te Kiribati Port Authority ibukin te itera n ririki 2022. Bebwa No. 41/22.

Ana ribooti te Development Bank of Kiribati ibukin te itera n ririki 2022. Bebwa No. 42/22.

Ana ribooti te Kiribati National Shipping Line ibukin te itera n ririki 2022.Bebwa No. 43/22.

Ana ribooti te Kiribati Housing Corporation ibukin te itera n ririki 2022. Bebwa No. 42 ao kaetana 22/22. Ane e mwakoro 32.

Ana kaongora ni kataunari te *Kiribati Land Transport Authority* ibukin ririki aika 2022 nakon 2024. Bebwa No. 45/22

Ana kaongora ni kataunari te *Airport Kiribati Authority* ibukin ririki aika 2022 nakon 2024. Bebwa No. 46/22.

Ana rongorongo ni kataunari te Kiribati *Housing Corporation* ibukin ririki akana 2022 nakon 2024. Bebwa No. 47/22.

Ana ribooti te Kiribati Green Energy Solutions ibukin te ririki ae bwanin 2021. Bebwa No. 48/22.

Ana rongorongo ni kataunari te Atinimarawa Company Ltd ibukin te ririki 2021. Bebwa No. 49/22.

Ana ribooti te Kiribati *Land Transport Authority* ibukin te ririki ae bwanin 2021. Bebwa No. 50/22.

Ana ribooti te Kiribati Insurance Cooperation ibukin te ririki ae bwanin 2021. Bebwa No. 51/22.

Ana ribooti te Central Pacific Produces Ltd ibukin te ririki ae bwanin 2021. Bebwa No. 52/22.

Ana ribooti te Broadcasting & Publication Authority ibukin te ririki ae bwanin 2021. Bebwa No. 53/22.

Ana ribooti te Development Bank of Kiribati ibukin te ririki ae bwanin 2021. Bebwa No. 54/22. Ao e aki oti ikanne.

Ana ribooti te Kiribati National Shipping Line Ltd ibukin te ririki ae bwanin 2021. Bebwa No. 55/22.

Ana ribooti te Kiribati Housing Corporation ibukin te ririki ae bwanin 2021. Bebwa 56/22.

Ana ribooti te Leadership Commission ibukin te ririki 2021. Bebwa No. 57/22.

Ana kataratara ibukin ana kanoa ni mwakuri te Leadership Commission ke te Strategic Plan 2022 nakon 2025. Bebwa No. 58/22.

Ao bebwa akanne akana a mena i matami n te tai aio.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki ae e mena imatara n te ingabong aei. Te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Teraina; Hon.Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Kauoman ni Beretitenti; ao bon te Minitita ibukin te mwane; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

TE KANGANGA N TATAREN TE MWANE IAON TERAINA MA TABUAERAN

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao ngkai te moan taetae ngai n te ingabong aio *Madam Speaker*, ao I a kawenea te bwana ni kamauri n reitau ma kain au abamwakoro ae Teraina ni kamauriko te Tibiika ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma te Kauoman, Minitita. Te mataniwi n te Kaitara, ngaira Taan tei ni kabane. Taan ongora, kain Kiribati ni kabane ake a reke ongoraia n te bong aio. Kam na bane ni mauri!

Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki iaon te Ota bebwa ae nambwana 165. *Tataren te mwane iaon Teraina ma Tabuaeran, bon te kainano ae e tuai man reke katokana. E kona te Minitita are tabena ni karekea ana ibuobuoki nakon te kanganga aei?* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti am kaeka.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa. Ao e rabwa ana titiraki te Tia tei mai Teraina ae karineaki ao aio kaekana. *Akea te kanganga, e na mwakuria aei au Tabo ni mwakuri are tabena n te tai ae waekoa.* E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker. ao e rangi n rabwa te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki. Ao e koaua ae e rangi n karau nano ana kakaeka ao I taku bwa e na rangi n uarereke au supplement Madam Speaker ngkai e rangi n rawata ke e matenten te bebwa n titiraki aio.

E a rau naba nanou ikanne Madam Speaker ao e rabwa te Kauoman ni Beretitenti, tao I a manga bon reitaki n ongongora imwin ara bubuti aio. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ao te raoi naba. E aoria bwa ti a katabeira iai. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e rabwa naba te Kauoman ni Beretitenti ao ti a nakon ara titiraki are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Banaba Hon. Tibanga Taratai ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Kaneweaba, Bitineti, Karaobwai ao Boboti; Hon.Booti Nauan. E nakoim te Tia tei.

ANA KANGANGA BANABA NGKAI E AKI BOO MA MWANEN TE BEN

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika. Ao I a bon rimoa moa ni manga reita bwanan Banaba ni kamaura te Auti aio inanon te ingabong ae e raoiroi aio. Nakoira ni kabane ngaira kain te Auti ao n reitaki ma taan ongora. Kam na bane moa n ongora.

Ao e koaua ao e kangai tein au titiraki. *Tibwatibwakin te maeuraoi i aonnaba bon ana boto n iango te Tautaeka aio ae akea ae e na katukaki. Ngkai Banaba e aki boo ma mwanen te ben. Te bubuti bwa iai ana iango te Tautaeka ni buoka ana kanganga Banaba aio, taiaoka?*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia babaire ao ngkai au moan tai ni marooro n te tai aio, ao I a reitaki ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki. Unimwanen te Ueanikai, ao ai boni kain te Tabiteuea Maiaki ni kbna mai Tewai nako Taku, ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti ao ngaira ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

Aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Banaba. *Te Tibiika ae ko rine, I kukurei ni kaongoa te Tia tei ae karineaki mai Banaba bwa e tauraoi te Tautaeka n rinanon au Botaki ni mwakuri aon ikarekebai ma taabo ni mwakuri ake tabeua ni ibuobuoki ibukin tobwan ana kanganga Banaba aio.* Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa ao I a kani bubuti bwa e kona n ti kabwarabwara teutana te Minitita bwa kanag tera taian ibuobuoki ae e na kona n tauraoi ni karaoia nakon Banaba ibukin ana kanganga aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa te Tia babaire. E koaua kanga Banaba kanga bon te aba ae e okoro ibuakon aban Kiribati. Ao e koaua iai au kakaeka ae I a tia ni

mwaneweia n ae e nako. Ao e koaua akea niina ao e konakin aban Kiribati aika tabeua n aron te karikirake n aron te karikirake man te ben. Ngaia are e a tia n iangoia au Botaki ni mwakuri, ti a tia n kataia ni karaoa buokan Banaba n taai aika nako n te ririki ae nako n Eberi 2021, ao ti kataia ni kamwanangaia ara tiim bwa a na kataia ni ibuobuoki iaon kawakan kamaeuan bitineti, buokan kawaekoan karekean aia *loan* n taian bitineti akana a mena iaon Banaba n te aro bwa a na kona n ota, ao ti kamwananga naba te *float* n te aro bwa a na kona naba ni kaboi aia kaako ao a na kona ngkanne ni manga kabutia.

Ma kanga ti noria ngkai bwa tao e mamara anne. Ngkanne tin am anga kataia ngkanne ni kibara te mwaneka ae te kauoua ngkanne. Ae te kauoua ngkanne aio ti nang tarai karikirake aika kanga a na iai iaon Banaba. N aron teuana ngkai ae ti tarataraia ngkai, kanga te ika.

Kanga iai au iango ma kain au Botaki ni mwakuri. Ti na kamwananga ara tiim n nako Banaba. Ti na karaoa ara survey ao ti na boni karaoi kakae tabeua, ao ti nang waakina te marooro iaon kawakan karikirake tabeua. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan am titiraki riki te Tia tei.

Hon. Tibanga Taratai: E rabwa te Minitita n ana kaeka te Tibiika. Ao e koaua, ti ti kan tabeka bwanan ara abamwakoro ae Banaba iaon te bwai ae te katukatu tao n te bwai ae te kamwanemwaneaki. Ao I kakoaua bwa ngkana e bwaka mwanen 18 nakon 59, ti bane ni mwanemwane iai akea ae e tiku.

60 ni waerake aia mwane kaara, ti bane naba n rin inanon anne.

Ao ngkana ti a kaikoikoi mwaitin ara tianti aikai tao e koaua tao e a roko n $70.00, e a roko n $120.00. Ti tebo ni kabane, ti te tikina kanoan buara.

Ao ngkai e a roko te ben, ngkanne anne kanga ti tebo ngkanne kanga e a bwaka iai Banaba. Ao e koaua, ti kakoaua bwa inanon ana bowi te United nation, ao aio e reke bwa ana kaonoua ni *principle* aongkoa te *UN* iaan te bwai ae te *Human right*. Bwa are e na bon tibwatibwaki raoi te kaubwai. Bwa iai bukina ngkai e na tibwatibwaki raoi te kaubwai. Bwa are a taku bwa e na aki maranga te maranga imarenan te kaubwai ao teuare akea irouna ke te *rich ao te poor.* E na aki bubura te cap arei. Ngaia e kaumakaki te United Nation bwa e na tuangia aba bwa e na kaungaki te bwai ae akea ae e na katukaki.

Bwa ngkana e katukaki aio, e a teimatoa naba ngkanne n reke te

bwai ae te cap, ae ti kona n namakinna n te tai aio.

Ao e koaua, N na kaoka riki ara bubuti. Ti kakoaua bwa a rawata ana iango te Tautaeka ni karikirakea aon ara abamwakoro ae Banaba.

Ao ti boni kakoaua bwa inanon te bong teuana ma teuana, ao te kainano e teimatoa n iai iroun te botannaomata moara riki ngaira man ara abamwakoro bwa ti kakoaua bwa e karako te tibwatibwa ae reke iroun Banaba.

Ngkana ti a manga boni kataunaria bwa tao iraua ae e miss out Banaba. Inanon teuana te ririki ao te kataumwane ibukin te ben e riaon $20 te mirion ae e tibwaki. Ao aio naba bon te mwaiti ni mwane naba ae I taku bwa e aki reke iroun Banaba ae te $20 ni mirion tabun ae e tibwaki nakoia abamwakoro iaon aba.

Ngaia ai boni bwanan Banaba ni kawenea nakon te Maneaba aio bwa tera ngke e kona n uringaki Banaba inanon karikirake nakon taai aika na roko.

Aikai ana taeka Banaba. Ti a boni kaitaua riki te Minitita ao te Tautaeka, tera ngke e kona ni mwannanoa ana kanganga Banaba bwa akea ae e na katukaki. Ko rabwa te Tibiika ao e rarabwa riki te Minitita n ana kaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Booti Nauan: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Banaba ao aron kamatatan te kanganga ae a namakinna kain Banaba. Ao e koaua ti aki raroa n ae e mwaneweia te Tia tei mai Banaba. Ao e koaua ti kakoaua are te boto n iango iaon waaki ngkai ae a waakini te Tautaeka inanon ana Motinnano e na aki rangi n karababa te kanaokoroaki ke te cap imarenan are te tia mwakuri ao tiaki te mwakuri, ke te tia mwanemwane ao tiaki te tia mwanemwane ke te tia karikirake.

Ma ti na tarai itera akanne te Tia babaire ao ti na kataia n tarai ana itera Banaba are e na kona ni buokaki iai ibukin ana karikirake.

Ao e koaua ti na kataia n rinanon itera aikai n te tai ae waekoa te Tia babaire ao I taku bwa e reke naba au tai ni marooro ma antai.

Ao I kukurei naba ni kaongoa te Tia tei bwa iai naba mwanangau ma te Minitita n te Communications. Ti na boni kataia naba n iangoia ni kawaria kain Rabi ao ti na boni kawaria naba kain Banaba. Ti na kataia kanga ni katabwarai ao ni kakinai ara marooro tabeua ae a na boutokai ara iango ni karikirake ibukin te aba ae Banaba ke ibukia kain Banaba. N te aro bwa a na ataia bwa aikai baika ti na waakini i Banaba ao e na aki kubanako iai ao ti na karekea naba aia boutoka n

te aro bwa ngkana e a waaki te tai arei ao ara karikirake man au itera ni Botaki ni mwakuri ao te Communication ao te Fisheries bwa I a tia naba ni marooro ma te Fisheries, ao e na aki kubanako iai te Nati ni Banaba are i Rabi.

Ma e na aki raraoma te Tia tei mai Banaba ao kain Banaba bwa ti bae ni rinanon aio ao ti na kakaei angana n te tai ae waekoa tobwana. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei ngkana iai.

Hon. Tibanga Tarataiu: Ko rabwa te Tibiika ao e nang rarabwa riki te Minitita n ana kaeka. Ao e koaua e bon ongora te ongora aoti a rangi n look forward nakon te tai are a nang kaingaki iai te naan iango ibukin kakoroan te kanganga aio. Ko rabwa riki te Tibiika ao e rabwa riki te Tautaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Iai mairoum te Minitita kaekana.

Hon. Booti Nauan: Tao bon ti teuana ae e uarereke te Tibiika. Eng, e raoiroi ao ngkana tao e oki ngkai baon te Tia tei ao kanga iai au tiim ae N na kairia ma ngaia bwa ti na karaoi ara base line survey tabeua aika a na ibuobuoki nakon kanga kamatoan raoi ara key activities aika ti na kona ni karaoi ni karini inanon ara work plan.

Ma e aoria bwa ngkana e mwawa baona n te tai anne ao e a manga kai reitaki ma ngai bwa ti na waaki ma ara tiim teuana bwa e aonga n ae e waaki. Tao ti ngaia anne ao a na tekeraoi kain Banaba ao te Tia tei ae karineaki ma kain abana ao buna ao natina.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon rau nanon te Tia tei mai Banaba ao ti a nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Teraina; Hon.Nantongo Timeon. E na kaeka te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao bon te Minitita ibukin te mwane; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim te Tia tei.

KAINNANOAN ANA SERVICE TE BANK IAON TERAINA

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*. Aio riki au titiraki ae teuana aio *Madam Speaker. Kainanoan ana service te bangke n itera aika mwaiti, e rangi ni korakora iaon Teraina. E kona te Minitita ma te Tautaeka ni waekoa n reitaki ma ANZ ni karekea buokan te kanganga aio?* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa riki ana titiraki te Tia tei mai Teraina ae karineaki, ao aio kaekana. *I kani kaongoa te Tia tei ae karineaki bwa*

e tauraoi te ANZ Bank Kiribati Ltd n rinanoa te bubuti aio. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa Madam Speaker ao e rangi n rarabwa te Kauoman ae kanga akea naba nnen au titiraki riki irarikina. Ma are I a ti kabaea bain te Kauoman ngkana arona bwa e kona ni karekea ara tai ma te bangke, e aonga n ae ti a bon nako ni kabwarabwarai baika a rangi ni kainanoaki n ara abamwakoro. Ao e batin rabwa ao tao e a toki naba ikanne *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa. Eng, e koaua ao e rabwa buokan ana titiraki. Boni ngaia raoi anne te mena. Kanga aongkoa n au *supplementary* kanga n na boni butia te Tia tei ae karineaki ngkana e kona ni boni karekea ana tai ma te bangke bwa e kakawaki ngkai a mena ngkai iaon Tarawa. Bwa aonga ni kabwarabwara ngkanne nakon te bangke bwa tera taian services aika tao a na riai aika aki karaoaki n ana abamwakoro.

Bwa are kanga ni bon teina are bon iai te naan island treasurers are ngaia a bon karaoa taben te bangke. A karaoi bwaai ni kabane, te karinimwane, te bumwane, kanoan taian akaunti ao kaukan taian akaunti ao tera riki. Ngaia are aikai bon taben te island *treasurer* n abamwakoro nako, n ikotaki ma Teraina.

Ma are e koaua, ngkana e aki nakoraoi ane e karaoia te island treasurer ke tao iai baika a tangiraki riki, taian *bank services* aika a na riai ni karaoaki. I taku bwa e kakawaki ngkai e mena iaki te Tia tei ae karineaki, ao e kona ni kawarira bwa ti a karekea ana *appointment* ma te bangke.

Ke tao ngkana e bon raoiroi n nako ao e a bon nakon naba te bangke, bon ane irouna.

Ma ngkana e tangira ana *appointment* bwa ti na karaoa ana *appointment*, ti rangi n tauraoi ni buokia. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e bon rau nanon te Tia tei mai Teraina, ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran, Hon.Tewaaki Kobae. E na kaekaki iroun te Minitita ibukin te Reirei ae karineaki; Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Tia tei.

KAROKOAN INTERNET AIKA AKI KABOAKI NAKON REIREI IAON TABUAERAN

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika. Ao aio ngkanne taekan au titiraki. *Iai ana iango te Tautaeka aio ni karokoi internet aika aki*

kaboaki nakon reirei nako iaon Tabuaeran? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran. *I kaitaua temanna mai Tabuaeran n ana titiraki ao aio kaekana. Karokoan te internet aika aki kaboaki nakon reirei ni kabane i Tabuaeran bon kanoan ana Motinnano te Tautaeka are e katabeaki iai bwa e na mwakuria au Botaki ni mwakuri.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Tewaaki Kobae: I a kaitaua te Minitita bwa ngaia boni kanoan te Motinnano. Ao ai au bubuti ngkanne bwa e bia kataenoaki n te aro bwa aonga ni karaoi naba aia waaki n reirei ara ataei. Ao I a totoki ikai ao e rabwa riki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire n aron ae I taekinna, bon kanoan ara mwakuri te Tia babaire. Tao ngkana a reke rokoia n ara botaki n taai aika nako te Tia babaire. Ti lounge ikai ara ICT *master plan* te Tia babaire. Anne kanoan ara waaki bwa ti kakoaua bwa e rangi n kakawaki te internet nakon reirei te Tia babaire. Ao raon are karokoan naba taian iti nakon reirei naba te Tia babaire. Aikanne kanoan taian babaire te Tia babaire ae ti kataia ni waaki inanona ngkai, katoamauan reirei ni kabane. Ao ae ti mwakuria te Tia babaire. Akea te kanganga, ti na mwakuria anne. Ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa e rangi n rau nanon te Tia tei mai Tabuaeran n te kaeka, ao I a nakon te titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Teraina, Hon.Nantongo Timeon ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin karikirakean te Aono n Raina ao Rawaki; Hon. Mikarite Temari. E nakoim te Tia tei.

AIA KAKAITAU KAIN TERAINA NAKON TE TAUTAEKA IBUKIN KIBARAN KANGANGA MAN IABUTIN TARI AO NAO AIKA A BUBURA

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker*. Au titiraki ngkanne ae 167 iaon te Ota bebwa ae e kangai taekana. *Anga aia kakaitau nakon abau ae Teraina nakon te Tautaeka ni kibaran te kanganga imwin iekakina ma iabutin taari ma nao aika a bubura are a tia n urubwai n te aro ae e rangi n korakora. N irekereke ma aio ao a tabeka aia bubuti koraki aikai bwa e kona te Minitita ao te Tautaeka ni karekea ana ibuobuoki ni kabomwi nakon aia bwai are a uruaki n te buoka aei n aron kaako n titoa ao bwaai aika kakawaki ao ai boni mwengaa ake a rurak imwin*

oreakia n te buaka aio. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Imwain ae I waaki *Madam Speaker*, ao ai bon te kabanea ni bong. Ai boni bwanaia te nati ni Kiritimati ni katekeraoiko iaon am kai n te kateka, ao ko na mamauriaki n taainako Madam Speaker. Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Teraina. *I kukurei n taekinna bwa iai te kamatebwai ke te kakae ae e karaooaki iorun te Kauntira mai Teraina ma ana boutoka ara tiim are a mena ngkai iaon Teraina.*

N tabwanin raoi ana ribooti iaon maeka ake a rotaki ao e na kona ni mwakuria kanoana te Tautaeka rinanon ana Kainibaire ibukin te buoka n tain te kanganga n aron are e a tia naba ni kakaraoia nakoia abamwakoro ni Kiribati aike a tia naba n rotaki ni kanganga aika a karina n taai aika nako. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I a kanakoa nakon te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa te Minitita ae karineaki Madam Speaker. Ao e koaua bwa kanga bon oin raoi te kainano ao te bubuti aio Madam Speaker ao te Minitita. Eng, bon iai store tabeua ae a rangi n rotaki n te buaka n te nao are e orea ara abamwakoro ae Teraina n taai aika nako.

Eng, kanga e aki rangi n turuturu iroun te Minitita bwa kanga e ti taekini auti ake a rotaki.

Ma kanga bon oin te bubuti te Minitita, kanga irouia riki nake titoa are kanga boni ngaia naba angatain naba te abamwakoro ibukin te maeu n aron te kaako,ma tao iai uoua ke tao teniua ae a rangi n rotaki n te buaka ae e nako aio.

Ngaia are kanga anne irarikin are tao mwenge ake a rotaki, ao a rangi ni bubuti naba ara koraki aikai, tera ngke e kona n reke ana ibuobuoki te Tautaeka n nanoangaia n tara aia kaako are e aera. Are a bon aki tauraoi imwain te bwai aio, e a bon roko naba ni karina. Ao a bon raroa naba ma tari titoa aikai ma are e bon korakora te buaka aio ao e rangi ni waekoa e aki ataki.

Ngaia are ai bon te bubuti ao te bwana ae e mangori nakon te Tautaeka, tera ngke e kona naba tao irarikin mwenga ake a bon uruaki. Tera ngke e kona naba n reke ke ni karababa riki baina te Tautaeka n nora riain nanoangakia ara titoa aikai. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari; Ti reita bwanan te Tia tei ae karineaki n nanoangaia ao n rotakia ana botannaomata iaon Teraina n reitaki riki ma taan bitineti ake ti kakoauaia taan bitineti ake ti kakoauaia taan bitineti iaon Teraina bwa bon angatain naba te botannaomata ikekei ibukin maeuia ibukin te kaako.

E na aki raraoma te Tia tei Madam Speaker, bwa ara aobitia aikana iaon Teraina. I boni kanakoa naba au meri imwain nakomaiu nakon naba te Kiraka ma te Meia iaon Teraina bwa a na kabwanin raoi rongorongo iaon bwa antai aika a rotaki raoi n te kanganga. Titoa, taian raa riki bwa e aonga raoi n tabwanin ara ribooti are e na reke ao tina uotiarake ngkanne nakon matan te Kabineti bwa e na karekea ana ibuobuoki nako iai.

Ti nora ana kanganga e titoa aikana 3 aikanne. Ao aikana a mwakuria ao ngkana a boni kakauongo naba ngkanne kain ana aobiti te Kauntira ma taani mwakuri mai Kiritimati ake ti karokoia ake ti mwiokoia naba. Ao I uringa bwa a na kibaria n te tai ae waekoa.

I taku bwa e a kan tia te ribooti raoi, ao tao antai ae e na ataia tao n te Auti n tei ae na roko ao ti a manga uotia mai ni manga rokora ikai ni katangaina nakon te Kabineti ana ibuobuoki nakon te nati n Teraina.

Ti nang nanoanga ao ti kabwara bure naba nakon te kanganga aika ti aki kona n atai kanoan boong. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon.Nantongo Timeon: E nang rabwa bwanan te Minitita ae e rangi ni karau nano. Ao e koaua I a katuka anne nakon te Minitita ma ara Kauntira ao ara tiim iaon Teraina.

E rarabwa *Madam Speaker* aoe rabwa te Tautaeka ma te Minitita. Ao tao I a reita riki te bwana riki ni kaitau n aron noran te tabeaianga are e a waekoa naba ni kibaraki iai aia kanganga kain ara abamwakoro are tao e na kakoauaki naba Madam Speaker bwa ane tao a boni kuaia naba ngkai. Te kawai e uruaki, te naan booti aikoa mena n aia tabo are a na riai ni mena iai. A mena ibuakon te bwabwai inanon te naan rua. I taku bwa e korakora te uruaki n te tabo are e rotaki ae ngaia e a rotaki naba iai te kanganga ae I a uotarake aia bubuti aio. Ao e rabwa riki te Tautaeka ao e rabwa te Minitita n ana kaeka. Ao ae a bon ongo kain Teraina. E rarabwa riki ao are ieta. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Mikarite Temari: Ao ti teimatoa ni kauataoa ana kainano Teraina ae e uotiarake aia Tia tei ae karineaki

mai Teraina, ao ae ti mwakuria ao N na bon bubutia naba. Ni bon ana tai ae mwawa ao ke e kawara au Moan Tia Koroboki n te Aono n Raina n reitaki naba ma ngaia ni kabwanina raoi te rongorongo. E aonga ni baiti ana titiraki ae uotia aio bwa e aonga ni waekoa ni buokaki kain Teraina are e uota rongorongoia nako ikai riki taan bobwai n te titoa.

Tao I a reitia nako riki *Madam Speaker* n anga naba te kaitau n te tai aio. Ti kakoaua te buaka anne, e karina nakoia kain Teraina.

Ti a karabwa Tiaina, e anga $40,000 n te tai ae waekoa. E a bon anga naba ngkekei $40,000 ibukin buokan Teraina.

Ngaia are ti a kaitaua naba te rabwata ae Tiaina Ambassy iaon Kiribati n ana anga ni buoka ae e aki anga ana tai. Ngke e roko te bubuti nakoina ao e a karekea naba buokan Teraina n te tai ae waekoa. Ni ikotaki naba ma ana taura akana a teke iaon otaia n te kanganga ngkai e rotaki angin riki aia tianaraita naba bitineti. Iai te street light akana a kateaki iaon aban te Tia tei ae karineaki iaon Teraina.

Ngaia are e tauraoi ara mataroa ao I a kababaea waen te Tia tei ae karineaki e a moanibwaia rokona n te Linnix ni kabwanina raoi rongorongon ana kainano ana abamwakoro riki taian titoa aikai ao tera riki ane e bon taku bwa a riai ni buokaki imwin rotakin Teraina n te kanganga aio.

Ti a mamauriaki te Beretitenti ao Madam Speaker n irianaki naba ma te Tia tei ae karineaki. Ana bau naba te mauri, te raoi n taainako ngkai ai bon te kabanea ni bong aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

I taku bwa iai riki mai iroum te Tia tei ao e nakoim.

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa Madam Speaker aongkoa kanga e a boni bane. Ma kanga e a manga rotaki riki nanou ni kani manga teirake ni kakai tau riki n aron ae e a tia n taekinna te Minitita.

Ao e koaua ae ti kakoaua te ibuobuoki are e a waekoa ni kibaraki iai ara abamwakoro are e a bon rangi n kainanoia n te tai are a riki iai n te kanganga.

Ao e koaua ti karabwaia naba rabwata akana a tia naba n anga baia nako ni buoka aia kanganga kain ara abamwakoro.

E rabwa naba Tiaina. Bon au kantaninga bwa e na manga bon tauraoi naba ni ibuobuoki nakon tao te bubuti ni kabomwi ngkana arona bwa e a tabwanin ana ribooti te Tautaeka, te Minitita ma kain ana tiim ao ara Kauntira.

E bati n rabwa *Madam Speaker* ao te Uea iaora ni kabane ma ngkami. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa ai bon akea kaboana te Minitita, e a bon rau nanon te Tia tei.

Ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki ae bon tabeka naba te titiraki are mai imwaina mai Teraina; Hon.Nantongo Timeon. E na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro, Kamweraoi ae Hon. Martin Moreti. E nakoim te Tia tei.

MWANE NI BUOKA NAKOIA EKARETIA IAON ABAMWAKORON KIRIBATI

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa Madam Speaker. Manga au titiraki aio *Madam Speaker*. E nang rarabwa bwa 168 ao e kangai taekana. *Iai ana buoka te Tautaeka ae e tabangaki nakoia Aro iaon abamwakoro. N na butia te Minitita bwa e kona ni kabwarabwara aron tibwatibwan ana buoka aio?* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei temanna mai Teraina n ana titiraki, ao aio kaekana. *Te tibwatibwa iaon te mwane ni buoka aei, e boni mwakuriaki iaon mwaitia Ekaretia aika kakaokoro iaon abamwakoro.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Nantongo Timeon: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minitita n ana kaeka. Ao e koaua ngkanne ti buokan te titiraki. E kona ni kamatata aron raoi te tibwatibwa anne taiaoka.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan te titiraki. Ao e koaua te tibwatibwa n te ririki aio, e kangai aronte tibwatibwa iaona. Iai ara formula are ti mwakuri ma ngaia n aron are tao I a bon tia naba ni kabwarabwara nakon te Tia tei mai Kuria, ae bon ti tebo naba ma te titiraki aio. Are 30% man te mwaiti are $500,000 ana titebo tibwaia nakoia te naan Parishes nako, te naan ICC, EBBA ao Aro akana iaon aba. Ao 70% ngkanne, e nakon mwaitin te membwa iaon te Ekaretia teuana ma teuana iaon abamwakoro.

Ngaia are ara kantaninga ngkanne bwa aio e a kaokoro ma are te ririki ae e nako.

Are te ririki ae e nako, kanga ai bon ti te tikina naba are ai bon ti kaka

$5,000 tabun. Bwa te $500,000 arei, e a boni karinaki naba ma mwaitia parishes ao ICC ao EBBA ni kabane are tao 90 tabun, ao e a bon reke naba te *equal share* ae kaka $5,000 tabun.

Aon te ririki aio ngkanne, ti a manga bitia iaan bukina aika ti noria bwa iai Aro tabeua ae kanga a na bubura ke a ngurengurea ke aki boraoi ma te tibwa ae ti te tikina.

Ngaia are ngkai I taku bwa e a nakoraoi riki ngkai ae te tibwa bwa e a boni kaea mwaitia kain am Ekaretia ao kuri ni manga boni mwaitin tibwam.

Ma iai naba nakoraoina bwa Aro ake a rangi n uarereke, e bon teimatoa naba n iai rakan tibwaia bwa are 30%, aongkoa e a bon tibwaki naba ae kanga kaka $1,200. Ti te tikina aron tibwaia, ao ngkanne are nikirana are 70% e a nakon ngkanne mwaitia. E rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Nantongo Timeon: E rangi ni rarabwa ana kaeka te Minitita *Madam Speaker.* Eng, ao kanga aki rangi ni kona n rangi n waekoa ngai au iango ni warebwaia te bwai aio, bwa kanga I ti kani riai ni warewareka te moi/te ben.

Ma tao ngkana e kariaia te Minitita bwa I a bon manga karekea ara tai ni kawaria n ongora raoi ni karekea raoi tibwaia kain au abamwakoro ke kain au Ekaretia. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa buokan te titiraki. Ti rangi n tauraoi n iraorao n taainako. Ao kam bane ni butimwaeaki Taan tei are kam kan kamatatai ngkami n tibwan ami abamwakoro n ami Aro nako. E tauraoi ara aobiti ni ibuobuoki ao ni karekea te mwaiti ao ni buokingkami ni kanakoa n te tai ae waekoa. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao I nora bain te Tia tei mai Tabuaeran are temanna bwa kona buoka te titiraki.

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika. Ao I kaitaua raou n Tia tei mai Teaina n aron ana tabeka aio.

Ao I ti kan reitan ngkanne te titiraki, bwa e kakoauaki bwa e a tia ni bane n nako au titiraki n reitan aio. Ao e kanga aron tibwan Aro n abamwakoro are n te ririki ae e nako.

E bon teimatoa naba ngkai inanon bain te MWYASA ao e kona ngkai, ke a tia ni bane nako.

I taku bwa ara abamwakoro ae Tabuaeran, I taku bwa e aki reke tibwana n te ririki ae nako. Kanga

anne bwa I apply naba n te tai ae nako ma e aki kakaekaki.

Ma e kona ni katereterea te Minitita bwa e na boni kona naba ngkai tibwaia. E na kona n nako tibwaia n te ririki ae nako ao te ririki aio? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan te titiraki. I a kuri n aki bae ni kakauongo ibukina ae I taku bwa ai manga bon te titiraki, e a nako arei.

Ma reken otau ao I taku bwa e tara tibwaia n te ririki ae e nako. Ao I taku bwa a bon teimatoa ngkai ara koraki ni bane ni kaitiaki naba tibwa akana n te ririki ae nako ae kaka $5,000.

Ma ibukimi ngkami kain Teraina ao Tabuaeran are ngkana a bane ni co-ordinated tibwami i Kiritimati, iaan te kantaninga are bon ara akaunti naba n te Finance naba i Kiritimati. Ao e na rangi n kona naba ni ibuobuoki iroumi, bwa are tao kam mena ikekei ao kam kona n tuangia tao ami Tama ke antai ane tao e Aoraki e a roko naba i Kiritimati, e a kona naba ni bobwai ibukin kainanomi iaon Kiritimati ao e a kona naba ni bane ni karaiaki nakon ami abamwakoro. Anne te ibuobuoki ibukimi kain Tabuaeran ao Teraina. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao tao ai bon akea buokan te titiraki, e a rau te nano iaon kaekana. Ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Abaiang; Hon. Dr.Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Aba Inanoa; Hon. Boutu Bateriki. E nakoim te Tia tei.

KABWAKAN MWANEN ONOBWAI MA TANGOAN AIA BWAI AOMATA IAON ABAIANG

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ko rabwa te Tia babaire. Ao bon te kamauri nakoira ni kabane n te ingabong aio. Ti na bane ni mauri!

Ao aio te titiraki te Tia babaire. *I kani butia Tia tei e Tautaeka, e kona ni bwaka mwanen onobwai ma tangoan aia bwai aomata iaon Abaiang inanon uoua ke teniua te wiki imwin reken bebwaia inanon ana aobiti nako te Tautaeka.* E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. *Te Tibiika, I kani kamatoa nakon te Tia tei ae rine bwa kabwaka mwane ni kabane ibukin onobwai, a riai ni kabwakaki n te tai ae e tia iai te mwakuri.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao a bon ongora te Kauntira iaon Abaiang ma te Meia, bwa e a rangi n rawata baen te naan onobwai. Ao iai ae e namwakaina, ao I taku ai ngkam e a tia ni kabwakaki are kanoan te ririki ae nako ke e tuai te Tia babaire.

Ma e rangi n rarabwa te Minitita n ana kaeka, tao e bon raoiroi ae e tauraoi moa te mwane ao te Kauntira e nang tibwa tuatua bwa e na karaoaki te mwakuri. E tia te mwakuri ao e bwaka te mwane.

Ao e nang rabwa anne ngkana arona bwa e karaoaki aio.

Ngaia are ti na butia te Minitita bwa tao e a manga reitaki ma ana koraki, bwa a reitaki ma te Kauntira i Abaiang bwa tera ngke e kona ni kakoroaki nanon aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan e titiraki. Ao e koaua ae bon iai ara waaki ae ti karaoia ma te naan Kauntira n abamwakoron Kiribati ni kabane, ae iai te naan mwane akana ti katekatekai irouia ae $10,000. Ao anne ae ti a mwakuri naba ma ngaia. E bane ao te Kiraka tabena bwa e na ribootinna n te tai ae waekoa.

Ao I taku bwa ngkana iai i Abaiang, ao tao bon ti Abaiang ngkai. Bwa ngkai angina abamwakoro a boni bane n tauraoi n taainako ao au koraki a bane n toka iaon te Kainibaire are ti a tia ni waaki iaona iai te Tia babaire.

Tibiika : Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rangi ni bati n rabwa te Minitita ao are a bon ongora Kauntira ao a ongora naba kain kaawa ake iai tangitangia inanon aio. Ao tao a bon reitaki ma te Kauntira, te Meia ma te Kiraka. Ngkana arona bwa iai baika a bae, bwa tao bon te kanganga tao bon mai Inanoa. Ko rangi n rabwa te Minitita n aron am mwakuri ae e nang nakoraoi ibukin ana waaki te Kauntira iaon aba. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Abaiang, ao tao e a bon ongo naba te Kiraka Madam Speaker. Ao e riai n rangi n mwakuria riki aron mwanen ana onobwai, bwa e aonga n ae e roko ao te *Ministry* e bon tauraoi ni kakanakoa te mwane n taainako e aonga n ae e aki tiku mwanen aia onobwai te koraki bwa e a bon nako naba.

Te mwane e a bon tauraoi naba n nako n te tai are e tia iai te mwakuri, e a nako naba tao te bongina,

uabong e a nako naba mwanena ngkekei. Anne kanga ara waaki ngkai ae ti waaki iaona. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: I taku bwa e a bon rau nanom te Tia tei mai Abaiang, ao ti a nakon am titiraki are imwina. Ko na bon tabekia naba te Tia tei ae ko karineaki, Hon. Dr.Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora, Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

TANGIRAN TE RAN AE E ITIAKI IROUN TE BOTANNAOMATA IAON ABAIANG

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao aio te titiraki. *E mwaiti tabetabekan tangiran te ran ae e itiaki ibukin kaitaran ana kainano te botannaomata ni kawan nako Abaiang. I kan titirakina te Minitita are tabena. N ningai ae e na toki iai te kanganga aio?* E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, e a waaki ngkai au tabo ni mwakuri ibukin tobwan te kanganga ma te ran iaon Abaiang. Ma ti na waakina moa ara mwakuri mai Ubwanteman.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao kai e bati n rabwa te Minitita ae moan te karineaki.

E a kuri n roko te taeka are *'ao ko aera ngkoe'.* E nang rarabwa anne ao ko matairiki bwa are bon anne te tabo teuana ae e bon rangi n kainanoa te ibuobuoki ma ngkoa te Tia babaire. Ao ko rabwa ngkai ko butimwaeia.

Ao bon au taeka naba ni karabwarabwa bwa e bon karaoaki naba aio nakon Nuotaea, ao tao ai bon ti ribono ngkanne te Tia babaire. Ma ngaia are I a boni kawenea te bubuti ao te kaoriori nakon te Minitita ae ko boboto ma am babaire. Eng, ko nang bati n rarabwa n aron te bae ko a tia ni karaoia.

Ao ai bon te karabwarabwa naba mai irouia kain te kawa ae Ubwanteman, bwa I reitaki ma ngaia n te wiki ae nako ao a tia n taekinna bwa e a waaki te waaki.

Ngaia are ko rangi n rarabwa ao are ieta ngkoe. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua, ti na manga ibuobuoki n aron ae I taekinna. E tia ane i Ubwanteman ao iai ara koraki ane e na manga tara ngkanne ane i Ribono n aron te kanganga ane e riki iai. Ae e boni wakinaki, ao e rarabwa.

N na karabwaia au koraki are kain te tabo n ran bwa a rangi ni biri mwaka ao ni keiaki ni kataia ni kabonoa te kainano ae e bon roko mairoun te botannaomata rinanon te Kauntira n rinanon te Meia, n rinanoia Taan tei aika karineaki. Ao I taku bwa a bon bane korakoraia kain Abaiang mai irouia boni kain Abaiang, Kauntira ni karokoa aia Tia tei ni kabane bwa a bane n rangi n ririmwin nako te kanganga aio iaon Abaiang.

Ngaia are ti na rangi n tauraoi n ibuobuoki n taainako *Madam Speaker* Ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa riki nakoim buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E bati n rarabwa ao are I a tia ni kawenea te bubuti nakon te Minitita ae ko nang aitau n te bwai ae ko karaoia. Ao tera ngke e a manga noraki kaawa tabeua, ma e aoria bwa ti a manga bon reitaki imwina ibukin te naan kaawa ake tabeua. Are ieta ngkoe ao ko bati n rarabwa.

Tibiika: Te Minitita. I taku bwa e a bon rau nanon te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Otabwanin Aba, ao Karikirakean te Ununiki; Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia tei.

KARAKAN TIAN AIA TABO KAIN KAAWAN BAIRIKI NAKO TANRAKE IBUKIN KAMWAWAAIA AO KAMANOAIA

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa *Madam Speaker.* Tao ngkai ai bon au moan taetae n te ingabong aio, ao I a rimoa n uota bwanaia kain abau ae Tarawa Teinainano ni kamauriko Madam Speaker ma kain am aobiti. Ngaira ni kabane te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ni kabane ao ngaira Taan tei, te Leader n te Kaitara ao Taan tei man te Kaitara ao Nuka. Kain Kiribati ni kabane. I a uota bwanaia kain Tarawa Teinainano ni kamauri ngkami n te ingabong ae e tamaroa aio. Kam na bane moa ni mauri!

Madam Speaker N na bubuti kaekan au titiraki ane e toka iaont e Ota bebwa nambwana 18. E kangai taekana. *E kona te Tautaeka ni karaka tian aia tabo kain kaawan Bairiki nako tanrake ibukin kamwawaia ao ni bonoia ibukin*

kamanoaia? Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita. Te Beretitenti iai ae e kona ni ibuobuoki ke I a kanakoa nakon te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa Madam Speaker. *I kaitaua te Tia tei temanna mai Tarawa Teinainano n ana titiraki ae kakawaki aei. Ao aio kaekana. E kukurei te Tautaeka n rinanon au Botaki ni mwakuri ni karaoa te kamatebwai iaon te bubuti aei.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa Madam Speaker ao I a karabwa te Beretitenti n ana marooro. Ao e koaua tao te titiraki ae aron aio *Madam Speaker*, tao bon teuana te kainano ao kanga te kani buokaki nakoia kain kaawan Bairiki iaon Bairiki bwa are e a bon aki tau naba tao te space ke tao te tabo ae mwawa ae e tau ibukia ara botannaomata aika iaon Bairiki.

Are ti taku bwa aongkoa ngkana iai te ibuobuoki ibukin tao karakan tiaia nako tanrake, ao ngkana e a manga bonoaki te Tia babaire ibukia ao e na iai kanga te aro ni mwengaraoi ke te mwengaraoi ane e na reke nakoia kain Bairiki ngkai tao e a mwawa riki nako tanrake.

Ngaia are I kani butia te Beretitenti ae karineaki bwa e koaua bwa iai ae e mwaneweia bwa e a waaki te kamatebwai iaon te itera aio.

Ma I kani butia te Beretitenti, e kona tao iai te tai ke maanin te kamatebwai aio ane a na waaki iai ao tao n ningai, bwa e aonga n ae tao a moantai naba n ataia kain Bairiki ao aki tounako ngkana tao e roko tuoakin aia tanrake ke tao tanrakeia ikekei.

Tao iai te tai ane tao e na tiku nako iai bwa e na wakinaki iai karaoan te kamatebwai aio te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa Madam Speaker. Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki bwa kakaean te tai are ngkai tao e a waaki aio man ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka teuana ae te MELAD. Ao n ningai te tai ane kanga e na noraki bwa e a moanaki.

Ao e koaua, a rangi ni mwaiti kanga ana waaki te Tautaeka ae kataratarai bwa are bon tiaki ti te kainano aei irouia kain kaawan Bairiki. Ke tao ai bon te kainano naba riki n taabo are tao Betio aike a bon taraki bwa e a rangi ni korakora te botannaomata ao e a rangi n karako te aba, bwa are bon anne arona. Are ibukina bwa e bon uarereke abara.

Ma are iai tao ngkana ti tara are bon te karikirake ae e rababa riki, ao

iai ngkoa te iango are e a tia ni waakinna te Tautaeka are karikan aban te Tautaeka are i Temaiku, bwa te tabo ni maeka bwa e na kauarerekea kanga te kanganga n taabo aikai ae Betio ao Bairiki. Kanga e aranaki bwa te naan *town.*

Ngaia are ngkai ane e a waaki ngkai te Tautaeka iaon ane i Temaiku. E boni bae teutana bwa are a na buoka Nu Tiran. Ao ni manga ana buoka Nu Tiran e a manga anga bwanana bwa e na karekea riki buokana, kanga iaan are te *climate change*. Ngaia e kabongana abara are i Temaiku Nu tiran bwa e na magna katanoata nakon te aonnaba ni karekea buokana. Ma are aei te kawai ae e rangi n abwabwaki ao ngkai ti a boni waaki iaon Temaiku iaan babaire aika ti taku are e kona te Tautaeka iai.

Ma tao e na maan naba anne. Ngkanne e a taraia te Tautaeka kanga ae te karikiriki bwa ai anne teuana, ae ngaia iai buokara mitin akana a nang roko n aron ana anga nano Tiaban ae iaoni kawaina. Tao ni banen te ririki ke ni moan te ririki.

Ao akanne ngkanne ti nang tara ngkanne manga aron te maeka n te karikiriki, ma are e na ataki n te karikiriki are a rawata ngkanne rabwata aika a na anga baia ni ibuobuoki iaan bon ara Tua.

Bwa are iai te tabo n akawa, iai bon te MELAD ao iai te MISE. Ngaia are e na abwabwaki teutana ma a na aki raraoma kain Bairiki, iai te kantaninga n totokoa ke n ibuobuoki nakon uarereken te tabo ao te botannaomata ae e maeka.

Ngaia e nang taraki ngkanne te karikiriki anne ma tao e na boni maan teutana. I aki kona n anaa te tai, ma ae e a waaki moa karaoan te mwakuri. Ao e rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Beretitenti ae karineaki n ana kabwarabwara ao I taku bwa a bon ongora kain kaawan Bairiki. Te Tia babaire e koaua are tao te kainano n aron aio, e bon tieuataake naba iaon Tarawa Teinainano ma Betio.

Ao tao e koaua tera bukina ngkai I tabekia ikai, bwa bon iai te tai teuana ae ti kaea aia botaki kain kaawan Baiki ni bongin aia maneaba. Ao kanga bon teuana naba te bwai ae a tabekia bwa kanga kani buokaia naba n te tai arei.

Ao e koaua irarikia kain Bairiki, au botannaomata akana i Bairki are bon iai naba kani buokaia naba ara botannaomata te Tia babaire iaon Tarawa Teinainano akana a kainanoa naba te aekaki ni karikirake ae aron aio.

Ao I karabwa te Beretitenti ngkai e kona naba ni mwanewei taabo

akana tabeua ibukin buokaia ara botannaomata tabeman, ni ikotaki ma are tao te karikiriki are e tabe ni iangoia naba te Tautaeka ibukin buokaia naba ara koraki.

E aitau te Beretitenti n arei ao I taku bwa a bon ongo naba kain Tarawa Teinainano ana iango te Tautaeka ibukia irarikia kain kaawan Bairiki. Ma I kani kaoka riki au marooro ibukia kain kaawan Bairiki te Tia babaire. Ai bon te kaitau nakon ara Beretitenti ae karineaki. Ao tao e koaua are a tia n ongo, tao bon inanon taina ae e riai ao e na bae ngkanne n roko kanga buokan kabwakan aia tabo riki kain Bairiki nako tanrake ao n ikotaki ma manga karikana te Tia babaire inanon taina are e a tia ni kabwarabwara ara Beretitenti ae karineaki.

Ao akea buokan au titiraki te Tia babaire ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua akanne ake taran moa Bairiki bwa tera ae e kona ni karaoaki.

Iai naba ana iango te Tautaeka ngkai e a waaki te karikirake ma Nu Tiran are ibukin katamaroan te naan auti. Ao e a taraki naba ngkanne ngkana e kona naba n taraki katamaroan te maeka are i Bairiki, tao a nang kateaki tao iraua te bora uatao bwa e aonga n tamaroa naba taran ikekei ao tao e a buoka naba kauarerekean kainanoan aon tano ngkana a tei kateitei ni waerake.

Ao e na ataia naba ngkai bwa te Tautaeka e a moana n raa, ae iaoni kawaina te bebwa man te aobiti are e katabeaki bwa e nang tara te kamaeka n abara ake a tuai ni maekanaki. Bwa ngaia anne ngkanne ae iaoni kawaina naba ngkana e na koro nanona. Antai ae e na ataia, e na buoka naba kanga kauarerekean te kanganga n te ibetutu riki n taabo aika e a bon rangi n korakora te botannaomata. Ma e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei ae kanga e a bon anga te kaitau iaon te mwakuri ke te katauraoi ae e waaki. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao I taku bwa ai bon akea buokan te titiraki bwa e rau nanon te Tia tei. Ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei mai Abaiang ae karineaki; hon. Betero Atanibora. E na kaekaki iroun te Minitita ibukin te Reirei; Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Tia tei.

KATEAN ANA JSS ABAIANG IBUKIN KAAWA AIKA EWENA NAKO TABONTEBIKE

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker. Ngkai bon au moantai n taetae n te ingabong aio. Ao aio ai bon

au kabanea naba n titiraki are 7 mwaitina.

Ko na mauri *Madam Speaker* ni ikotaki ma am taani mwakuri. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, ngaira Taan tei, te Leader n te Kaitara ao ai boni kain Kiribati ae bwanin. Bwanaia kain Abaiang, kam na bane ni mauri!

Nambwan au titiraki 27. *I kan okira au titiraki aio te kateniua n tai ao n tabekia bwa te bubuti nakon te Tautaeka, riki te Botaki n reirei bwa e na katea n ningai riki ana JSS Abaiang teuana man te Itera Maiaki are mai Ewena nako Tabontebike?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa *Madam Speaker.* Te Tia babaire e koaua ae e bati tabekan te titiraki aei iroun te Tia tei ae karineaki, ao I kukurei n taekinna bwa e a wene mwin te kamatebwai ao iango n ibuobuoki iaon *options* ake a na kona ni kaira te iango bwa aekakira tein kakoroan nanon te Motinnano aei ae e na bwainaki, ae e na uarokoa te *quality education.* Iango aikai n reitaki ma te ribooti iaon te kamatebwai, a na uotakirake nakon te Kabineti. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker.* E rabwa *Madam Speaker* ana kaeka te Minitita ae karineaki. Ao te bwai ae e rangi n tabetabe nanou n au titiraki aio *Madam Speaker*, bwa ai 3 au tai n tabekia n te Auti. Ao e koaua tao te kamatebwai au kantaninga ti tebo bwa e na boni kibaraki boni imwin manga te rinerine are imwina.

Ao aio ae I boni kaota ngai au raraoma ma kanga nano buakau n ae au kateniua n tai n tabeka aio, riki ibukia kain au itera ake aki toki n tutuangai ma aia kanganga.

Aio I a kaman tabekia bwa bon te kanganga ae I a kaman tabekia ae I a kaman noria ngke ti uarereke n ara kawa are i Taneau n ara tabon ririanna te reirei ni karokoa e a tiku ni karokoa ngkai.

Ao e mwanewea te *quality education*. E bon rangi n n*eglected* ara tabo arei, e tuai man quality education kain Tabontebike nakon te itera arei. E a bon rangi ni raroa ao iai options are e taekinna ni buokan ana titiraki n te tai ae e nako ao I uringa ana *options* akanne. I) e na borading school, Anne ti bon aki kukurei iai.

ii) e na karawata te kaa. E aki naba *possible* bwa bon uowa ara kaa ae e reke ngkai.

iii) Ma bon anne te kanganga ni karokoa ngkai ae e nang toki te ririki aio, ti a manga karikirakea

naba tokin te ririki ae na roko ao anne ae I bon nanokawaki ngkanne.

Ma tibwangau ae ngai ana Tia tei Abaiang *Madam Speaker*, ao bwanaia au Kauntira ni kaawa akanne ao ni bwanaia naba au botannaomata bwa e a wene ni maan.

Ao ngai irou, E rabwa te Minitita bwa iai ana *political appointment* are e taekinna. Ma irou ana taani mwakuri, I kataia ni kaitibo ma ngaia n te tai are a na nako Abaiang ae I rangi n uringa raoi aio.

Ao I kakioia n te tai arei ao aki roko. Ao anne raoi ngkanne ae kanga I nanokawaki, bwa nanona aki naba karaoa aia mwakuri ana taani mwakuri

N na bubutia te Minitita e na kaea raoi au titiraki aei. Nakon raoi n ningai taiaoka? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao ti kakoaua nanon te Tia tei ae karineaki te Tia babaire. Ao e koaua ae ti nora nanona n rangi n tangira aio te Tia babaire. I taku bwa a bati aron ana kainano Abaiang ae e a tia ni wene inanon bain te Botaki n reirei te Tia babaire. I taku bwa ngkana e kakoaua te Tia tei.

Iai ane ti kataia ni karaoia moa ni uarokoa taabo akana iaon ana kawa. Ti a uarokoa naba te JSS ane bon i Abaiang te Tia babaire.

Te bwai ae e rangi ni kakawaki te Tia babaire, bwa are te naan technical advice te Tia babaire ae ti na karekea te Tia babaire n aron kamatebwaian raoi aio te Tia babaire.

E bon bubura teutana aron katean te aekaki aei te Tia babaire ao e bon riai ni kamatebwaiaki te Tia babaire.

Bwa ti boni kakoaua, bwa ngke e kateaki te JSS n te tai ae nako te Tia babaire n ienikuriaki n aekakina aio are e kateaki. E koaua ti a tia n *access* te naan *output* ngkai n te tai aei te Tia babaire imwin bwaai aikai te Tia babaire.

E a tia ni karaoaki te receipt iaon bwaai aikai te Tia babaire n te *evaluation* ao bwaai ni kabane aikai te Tia babaire. Bon iai te bwaka teutana te Tia babaire. Iai te bwaka teutana te Tia babaire.

Ao anne ae ti taku bwa ti kataia ni uarokoira ngkai te Tia babaire.

Te bwai ae ti kataia ni karaoia n aron are I taekinna. E nang kakawaki bwa tabera teuana anganakia ataein Kiribati te *quality education* te Tia babaire. Ao ngkana ti kawenei taabo aika a mwaiti te Tia babaire ma akea inanonte quality te Tia babaire, ao anne te bae ti nanokawaki iai bwa ti kawenei

bwaai nakoia kain Kiribati ae ti taku bwa ataein Kiribati ti taku bwa e aki boutoka raoi aron te bae ti taku bwa e na uarokoa aron rikiraken te reirei te Tia babaire.

Ma anne ae ngaia ae ti bae iai te Tia babaire. Bwa e koaua ao I kukurei n taekinna bwa ana kainano Abaiang aei, e on top iaon ara bwai man te naan JSS ni kabane aika te naan need, aio te number 1 priority ngkai iroura te Tia babaire.

E na aki taku te Tia tei bwa tao ti a mwaninga taekan aei.

E a tia ni wene aron tamnein naba te JSS ane i Tanimaiaki. Ti a tia naba ni karaoa arona ma te Kauntira te Tia babaire. Ane I taku bwa iai babaire aikana a tia ni wene te Tia babaire iaona te Tia babaire.

Ma te bae e kakawaki bwa ti na tinea moa teutana aio ni kataia ni kakaea raoi angaraoina bwa tera raoi ae ti taku bwa e na bon rangi n raoiroi ibukin aio te Tia babaire.

Ngaia are ti na kawenei iango aikai te Tia babaire. Bwa akea naba buren ae ti na kawenea te iango nakon te Tautaeka ngkana te Motinnano ae ti kawenea aio, e na aki katamwarakeira nakon te quality ke tao tera te Tia babaire, ma e na karokoira riki nakon te aekaki ni kanganga ae na rangi n mwaiti riki te kanganga.

Bwa e nang kakawaki bwa ti na kawenea nakon te Tautaeka ara iango n rabakau te Tia babaire nake bon tabeia aio, bwa aikai aika ti taku bwa e na wene raoi aron reireia ataein Kiribati iai te Tia babaire.

Ngaia are ti na karaurau te Tia babaire iaon aei bwa e bon bubura karaoana, ao e kakawaki ae ti na iangoia raoi ma te karaurau te Tia babaire bwa e aonga n ae e terenako karaoana ae e raoiroi te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker, ao e koaua I kabwara bure nakon te Minitita bwa I aki n ae tuangnga bwa e na ientakaia. Ma te karaurau, e a rangi ni maan te karaurau *Madam Speaker*.

Ngai irou e a rangi ni maan te karaurau ao irarikina, te kanganga aio ae kateakin te JSS n aron ae taku bwa e na rangi n tangira raoi te baronga.

Ao e rangi n baiti. Noria e a tia naba te JSS are irarikin te Education. E aera e a bon tia naba ngkekei. Au titiraki anne. E aera e a bon tia naba ngkekei.

Ao ngaira e aera ngkanne. Teuana Madam Speaker te kanganga are I a tia n taekinna, e buti te kaa mai

Tabontebike n te aoa 5.00am. Ao a roko n aia tabo ao aki oa te moan period. Ao anne raoi te kanganga *Madam Speaker.* Ao ngkana e a manga bwaka te karau, ai bon te kanganga riki.

Ao anne ngai ae I kataia raoi ni kakioa ana mena te Minititа are te *quality education*, ao te *education* tabera ni kabane. Ma te kanganga teuana, bwa aki kona n onimakinia aomata bwa ko nang katikuia natim irouia.

Ao tao ngaia Madam Speaker, e a kan raoiroi riki are aikoa JSS kain Tabontebike nako Ewena.

Bwa I raraoma ngai n tein te kakaeka aio ae tao te karaurau. Ao n ningai ae e na manga baireia te Kabineti. Aio au titiraki ae I taku bwa I a boni kaman kariaria ibukina bwa bon aio raoi ae I kaman nanonna. Ao bon aio raoi ibukin ae I bon Tia tei ngkekei bwa I bon nora au kanganga n te tai ae e nako.

Ngaia anne bukina ae I rangi n karabwa te Minititа ma I ataia ae iai nanona, ma ana taani mwakuri n aron are e taekinna e kangai. A na roko i Abaiang n te tai arei, ao I kakioia bwa N na butimwaeia ao aki roko.

Ti katauraoi ngaira ma kain te JSS ikekei ibukin butimwaeakia ao aki kaoti.

Ao anne ngkanne te bwai ae I noria Madam Speaker, bwa taani mwakuri a bokewe. Tao bon iai aia anga riki teuana.

Ma I aki ata te Minititа. Ma te Minititа iai nanona nako iai. E kona ni kibara aio te Minititа ma I rangi n bubuti Madam Speaker, e na ti anganai taina bwa ngkana 2025 ao I aki manga tabekia ni karokoa te tai anne bwa tao I Tia tei ke I aki, ma e rabwa.

Tibiika: Te Minititа

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire n aron ae I taekinna, e na karaua nanon te Tia tei ae karineaki te Tia babaire bwa ti a tia ni mwakurii bwaai aikai ni kabane te Tia babaire. E a tia ni wene te katauboo ni kabane te Tia babaire.

E a tia ni wene aron katauboan ana reirei Abaiang ae e na tei iai te Tia babaire.

Ngkana arona bwa e tia iroun te Tautaeka, a tia ni wene costing aikai te Tia babaire.

A tia ni wene ni kabane ao a tia ni bane n raa, ma ti te tamanei ti na uotia nakon te tamnei bwa aikai aron tein te reirei ae ti tangiri man ara iango ao ara kantaninga ae ti taku bwa e na uaroko.

Imwin rinanoan baika ti a tia n noori inanon te Boktai n reirei te Tia babaire, man baika a waaki inanon

te tai ae e nako te Tia babaire ni karokoa ngkai te Tia babaire.

Ao e na aki raraoma te Tia tei bwa ngaia ae I kangai; te plan are ibukin kateakin te kauoua n JSS iaon Abaiang. Anne a bane n tia ni kotekoteaki mwina ni kabane te Tia babaire.

Are ngkana e nako aei bwa e anganaki te Tautaeka n te tai aio tao ngkana e butia te Auti n tei aio ao ti a kawenea naba nakon te Tautaeka options aika ti na kawenei. Tera am iango te Tautaeka? Ao ngke e a kangai; aio. Ao a tia ni wene costing te Tia babaire.

Ti a mwakuri naba bwa e nga, which one ae ti na follow.

E ti kakawaki bwa ti na kawenea te advice nakon te Tautaeka bwa tabera anne. Bwa tabera bwa ngaira taan rabakau ke au taan rabakau ake kain te Botaki n reireie are a na kawenea nakon te Tautaeka bwa e na te best option te Tia babaire.

Ti karinea ae e tia ni wene ma ti bon riai n anga ae ti bon taku ae bon nanora naba ngaira n reitaki ma ae bon te advice mai irouia ara taan rabakau te Tia babaire.

Ao anne te bae ti teimatoa ni kakaotia te Tia babaire.

Bwa are ngaira aika taan roko n te Tautaeka, ti kona ni bon roko ma nanora ma e rangi n kakawaki ae ti na ongora naba te naan listening skills e rangi n raoiroi naba bwa e na kona n reke riki te tamaroa ngkana iai te *listening skills* te Tia babaire.

Ao ngkana ti na rangi n bush mani bush te Tia babaire, ao kanga irou n ae ti na karaoia n aekakina aei. E na aki raraoma n aron ae I taekinna. Ti a tia ni bane ni karaoi nanon babaire aikai te Tia babaire.

Te Botakin reirei e a tia ni karaoi ni kabane ma antai te Tia babaire.

Te *costing* iaon te *options* aikai te Tia babaire, a tia ni bane ni wene. Bwa e a tia ni karaoi ana Motinnano ni kabane te *Education* ni kabane. Iai ara *costing* ni kabane te Tia babaire.

Ma te tai ae ti baronga raoi bwa aekakira ae ti na manga karaoia te Tia babaire.

Ngkai ti a tabe riki ma ara development partners iaon ara Motinnano ni kabane te Tia babaire.

Anne ngkai ae ti a mena inanona.

Ma ti a tia ni kawenei ni kabane ara Motinnano. 'Ti tia ni kawenei ni kabane ao tia mwakuri ngkai ma ara *partners* te Tia babaire.

Tera arona ao ti a okira naba te Tautaeka. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e rabwa kaekan buokan au titiraki iroun te Minitita ae karineaki. Ao e koaua are I bon taekinna n te moantai. N na kaokia riki bwa bon aio I bon nanonna bwa I bon tabekia bwa aio bon aia kainano raoi kain te tabo aio.

Aio raoi bon aia kanganga kain Abaiang ao tiaki te kanganga n aki akaka. Tao e koaua ngkana n ningai, bwa are au titiraki n ningai? Ao I kabwara bure nakon te Minitita ma N na bubuti bwa n ningai. N na ti titiraki bwa nakon n ningai bwa I kan ataia. Bwa ngkana n ningai ao ngkanne n na oki ao N na kaongora *Madam Speaker.*

Bwa teuana kakaonakoau naba irouia au aomata n taai aika nako. N ningai ara JSS .

E raoiroi Madam Speaker ma I a kaea are a tangiria kain Abaiang bwa n ningai ae a tangira aia mena iai. E aera ti aki anganaki option ni kangai; ao ani karaoi moa ami kateitei ni bwai ni Kiribati bwa iai nanona ae e rangi ni korakora iai.

A tauraoi aba ake kanga aongkoa a na tuoaki iai. Ao ngkana e a katukaki nakon aia kamatebwai nakanne, ma ngai iroui te bwai ae I noria n ae e nako. Bwa ngai te aomata ae I nang tangira te kakamwakuri, bwa are ibukina ngke I moan teirake bwa te tia mwakuri. I a teirake naba n te *project* ae I kairaki iaon te tai.

Ao anne ae I noria bwa ngke I roko ikekei, ao aki roko. Ao anne ngkanne te bwai anne. Akea te *commitment* irouia nake a tia ni mwiokoaki.

Ao I kani bubuti *Madam Speaker*, bwa ngkana tao tera riki te *option* ae e baiti. Ao e mena ti nang karaoi bwai ni Kiribati ao ti aki kainanoa te bwai ni Imatang.

Bwa e aonga n ae e a waaki. Nora ngkai aio e nang roko. E nang manga roko naba te ukeuke, ai manga ti kain naba au kawa aikai ni karokoa tabona arei ae a nang manga *fail* naba.

Ao anne raoi ae I uneakinna ikai. Bwa I uneakina te kanganga n taai aika nako. Ao I a kaman uneuneakinna ibukina bwa angina ataei ake a rereke nakon te Kauarinan, I kabwara bure bwa I nanoia riki kain Meang, ma are anne bon tekeraoia bwa are e bon tei moa te reirei n aia tabo.

Ma tao I rangi n kabwara bure nakon te Minitita, I aki kan kaitara nanona aei, I a karaoa bwarau n Tia tei mai Abaiang. Ao aio ae a bon tangiria kain Abaiang, ao I a tibwa kaotia ae

e a toka aia kaoti kain te kaawa aikai ni kabane.

Ao ngkai au kantaninga bwa a bane n ongora, au kantaninga naba tao iai raun nanoia. Ao I kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakon au titiraki, ma I a bubuti bwa n ningai raoi? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Akea te kanganga te Tia babaire ao I nora nanon te Tia tei ae karineaki ao I kakarabwa n aron aei. Ao ngaia temanna te Tia tei ae ti taku bwa e rangi n korakora ara kakamwakuri irouna te Tia babaire bwa e rawata te bae ni kataia n tabeki ikai te Tia babaire.

Nanon ae I taekinna, mwaitin ami titiraki nakon te botannaomata mwaitin te bae ti na kibaria Taan tei. Ao temanna te Tia tei aei mai Abaiang ae e nang bati n ana titiraki ibukin te Botaki n reirei ibukin Abaiang, ao e bati aika ti a tia ni kibari te Tia babaire kanoan naba ana tabeka te Tia tei aei.

Ma e koaua n ana tabeka teuana aio te Tia babaire, e na bon anganira ara tai iai te Tia babaire. Ti na boni butia bwa e na bon anganira ara tai. Ao e na kakoaua bwa n te tai aei, akea ngkai ae e katukaki bwa are akea ae e kangai; bwa ko bwati ke ko aki. Ko a bon kona naba n ngkai n rin n te Kauarinan ngkai te Tia babaire.

Ara kantaninga bwa anne teuana ae ti noria ngkai n te tai aei bwa are e a *free ducation* ngkai te Tia babaire.

Ngaia ara kantaninga bwa ngkai n te tai aei kain te Aono ni Maiaki iai te raraoma irouia bwa tao ko na *proceed* tao nakon te *form* 4 te Tia babaire, bwa tao bukina bwa tao a na kona n raa.

Ngai irou n te tai aei ngkai te Tia babaire, a bane ni kaekaki bwaai ni kabane bwa a bane n aki reke rokoia ataei ni kabane. You knows bwa are n tabetai bwa are ngke ko a nako ni kibara are iaona ao e a tibwa uki am kantaninga ao ko a tabe naba n tamwarake n tamwarake ni manga biri rimoaia te koraki ake a tia n rangi n biri rimoam te Tia babaire.

Ma ti na uaia n ibuobuoki iaon aio te Tia babaire. N na karaua nanon te Tia tei ae karineaki, N na karaua nanoia kain Abaiang. Ae ti na teimatoa n roko irarikia kain Abaiang te Tia babaire iaon aei. Te Meia ma te Kauntira ae ti bon teimatoa n reireitaki iaon aei te Tia babaire.

Ti roko n aia botaki kain Tanimaiaki te Tia babaire ngke a kaoira, katokan aran aia reirei ae e boou te Tia babaire. T iroko irouia ao ti bon roko naba n te tabo naba arei te

Tia babaire are kanga e boni kateaki iai te reirei te Tia babaire.

Ngaia are te Tia tei e na kakoaua bwa iai nanora iai te Tia babaire. Ti ataia bwa anne ana kantaninga Abaiang, ao ana kantaninga te Tautaeka katean te kauoua n JSS. Ma e bia nora ara kantaninga ngaira man te Botaki n reirei, bwa iai ara kantaninga ae ti taku bwa ti na karaua n renganna ma te Tautaeka ae e na kona ni karekea riki te bwai ae ti taku bwa e na rangi n tamaroa riki ibukia ara roronrikirake. Tabera ae e ti rangi n tangiria te Tia babaire, bon barongaia ataei inanon te tabo n reirei ae e barongaki raoi te Tia babaire, ao te tabo n reirei ae ti taku bwa e na karekea te *quality education* te Tia babaire bwa e na karauaki ni boutokaki raoi te Tia babaire ni baika a mwaiti te Tia babaire.

Ngaia are ti karaua nanoia kain Abaiang, ti a ongo bwanami aei iroun te Tia tei aei. E na aki raraoma te Tia babaire. Tao bon ae ngaia ae I kangai; tao e bon tamwarake te bebwa aei nakon te Kabineti ao tao e a otinako naba te tamnei kai ti a kibaria naba te Tia babaire.

N aron ae ti taekinna, ti teimatoa ni memena iaon aio te Tia babaire ma ngaira ma ara partners te Tia babaire ao kain te Botaki n reirei, ao kain Abaiang te Tia babaire ti bon reitaki ma ngaia. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa ea boni bane buokan te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Nonouti; Hon.Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

TIAINAKIN TE DEPORTATION ORDER IBUKIN TE TIA MOTI DAVID LAMBOURNE

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ko rabwa ao aio au titiraki. *N 11 n Aokati ao te Beretitenti e tiaina te bebwa ni kananako te deportation order bwa e na kanakoa David Lambourne mai Kiribati bwa te aomata ae e na karekea te mangaongao ao te kabuanibwai nakon Kiribati. I kan titiraki, bwa tera raoi ae e nanonna te Beretitenti n te kabuanibwai ke te kamangaongao ae e na karaoioa David ae ngaia ae e tangiria bwa e na kanakoaki mai Kiribati?*

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ni kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae e rine mai Nonouti, ao I kani katerea bwa kabuanibwai ke te kamangaongao ae e karaoia David Lambourne, bwa e teimatoa n ekanako ana Tua abara

ao ni kaitarai kaetieti man te botaki ni bowi n aron te kaetieti ibukin totokoan rokona n te tabo ni mwakuri, ao ioawana n taumatoa anganakina baao ma te tia kabutia. E ngae ngke e ataia bwa e kamaotirawaki moa ke e suspended. Ma na taninga mwin ana mwakuri te Tarabunare ake e na rinanoa ana mwakuri buaka aikai, ni ikotaki ma ana kamatoa n rawa n ira nanon te kananako ke te deportation order ao e kamatoa bwa e kamangaongao ao e na karika te kabuanibwai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire e rabwa te Beretitenti n ana kaeka. Ao tao e kona ni buokira bwa ngkana bon te oi n rongorongo ana rongorongo aikai, bukin tera e aki kona ana roia n *explain* nakon te *court* bwa e na karika te kabuanibwai ao te kamangaongao teuaio nakon Kiribati. E aki kona ni kaeka te titiraki, ao bukina tera?

Tibiika; E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa. Tao e koaua ae e na mataata bwa te moanibwai are e aki ataki ana kamangaongao David Lambourne. A bon aki kukurei kain te *Judiciary* bwa a kanakoa te rongorongo nakon te *Executive* bwa e a roko n ninia te tabo ni mwakuri, e ngae ngke e bon ataia bwa e *suspended.*

Ao te kaeka bwa e aera ngkai e aki kona ni kabwarabwara te Roia. E kabwarabwara nakon ana konaa ma tao a bon rawa ni kan ongora Taan Moti ake a ongora te keiti. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire n te bowi ao e titirakinaki bwa bukin tera, bwa tera te kamangaongao ae e na karaoia ngkana e tiku. E aki kona ni kaeka, ma au titiraki are imwain anne e kangai. Ko kona n tuangia bwa e mena iaa raoi mwakam ae ko na issue am *deportation order* man te Tua te Tia babaire?

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki, ao *mwakan* te Beretitenti ke te Minitita ibukin te Boborau, ane e mena iaan te mwakoro 1(79). Ao e reitinako ngkanne ni kabwarabwarai tao kanoan te tua anne bwa tera kabwarabwaran te mwaka anne ae e riai ni karaoia te Beretitenti. Ao I kona ni manga kotei Tua akanne, ma anne mwakan te Beretitenti ma te Minitita ibukin te Boborau. Ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire te mwaka n te Tautaeka ko aki karioa bwa ko anganaki man te Tua.

Te Tia babaire e tuai n tuangira te Beretitenti bwa man bukibuki aikai, e ngaa raoi ae e kaineti ma ae te *definition of security* are e anganaki te *section 4* te Tia babaire.

E ngaa raoi mai ibuakon aikai bwa ae section 4 te Tia babaire, man te *Immigration Act*. E taekinaki bwa e a roko te buaka, te *spy* e nang roko. Akea taekan ae e taekinna te Beretitenti aio n te Tua aio. E a tia n *define* te *security* ao aio te *definition*, akea kanoana ae e taekinna te Beretitenti n te bong aio. Taiaoka ko kona n tuangira bwa e karioa mwakana mai iaa ae akea n te Tua.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ao e rabwa. E koaua e a manga riki bwa te Tia Moti te Tia tei, ma e aoria bwa are ngke I bon taekina te Kibu anne. I aki warekia ma N na warekia bwa e na ongo te Auti ao Kiribati, ma I taku bwa anne e a mataata naba *Madam Speaker.* Ao e kangai te kibu ane 79. *The risk to national or international security. Te kabuanibwai ke te kanganga nakon te aba ke te aonnaba, ke maurin te aonnaba. Ao e kangai: 79:1. Where the Minister satisfies that the person is a threat or threat to security as defined in section 4. The Minister may order the deportation from Kiribati of that person.*

Ao tara mwakoro 4, ao anne e mena iaan te *interpretation* bwa e kataia n kabwaranakoa ngkana te *Minister specifies.* Ao e kangai te mwakoro 4: *In this Act unless the context otherwise requires absolute discretion as the meaning given to it in section 5.* Tera anne? Mwakan te Minitita e absolute. Ngkana e taku bwa anne e satisfy, anne te certificate ae *absolute.* Kam a ongo kain Kiribati, bon iai mwakan te Beretitenti ae e onoti. Kanga ai aekan mwakan te Beretitenti ngkoa are te Moan Beretitenti ngke e anga te kaetieti bwa e na katii.

Ao anne naba e kona n anganaki te mwaka anne. Ma are aei ai tiaki te mwaka ni katia te aomata ae e a bon kabuanibwai, ae e a mwauku naba ni karokoa matena. Tiaki.

Ma te mwaka aei, ni kamanoa Kiribati ao are I taku arei. N na buaka ni kaineti ma te Tua ni kamanoa abara ae Kiribati mai irouia aomata aika a wanwawana ma a kabongana buaka wanawanaia.

Ao anne ngkanne, section 4 e a manga kitekitea are te mena are te *security*. I kona ni manga kabwarabwara ngkanne bwa tera te *security.* Bwa anne ae e katerea riki karababa mwakan te Beretitenti ke te Minitita n te Tua. Tiaki ngaira

Roia, ma aei te kabwarabwara ae ngaia ae e karaoa mwakana iai te Beretitenti. E rabwa,.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekia te Tia tei mai Maiana ae Hon. Vincent Tong, ma e a tia n roko ana reta nakoiu bwa tao e a tia n reke buokaia ana aomata ake e kaineti te titiraki anne nakoia.

Ngaia are e a bubuti taonan ana titiraki.

Ti a nakon ara titiraki are imwina. E na bon tabekia naba te Tia tei ae karineaki mai Nonouti, Hon.Ieremia Tabai ao e na boni kaeka naba te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

EKAKINAKOAN ANA MOTI TE BOWI IROUN TE BERETITENTI

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika ko rabwa ao aio riki au titiraki. N 11 n Aokati n te ririki aio ao te bowi ni manga tang, e anga ana moti bwa e na aki kanakoaki David n taninga riki ana babaire te bowi are e a tia ni baireaki bwa e na boo n 19 Aokati.

Ni bon mwin naba otinakon ana moti anne, ao te Beretitenti e a tiaina te ota bwa e na kanakoaki David ibukina bwa e na karika te kamangaongao ao te kabuanibwai.

I kan titiraki, bwa bukin tera ae e karaoa ana ota te Beretitenti n eekanako ana moti te bowi.

Tibiika: Te Beretitenti .

H.E. Taneti Mamau: Ao ko rabwa Madam Speaker, ao aei kaekan ana titiraki temanna ana Tia tei Nonouti ae karineaki. *Ni kaekan ana titiraki te Tia tei temanna mai Nonouti ae karineaki, ao I kani katerea bwa akea ekakinakoan ana moti te bowi, ma iai te mangao ngkai te kananako akea rekerekena ma te keiti imatan te bowi ni manga tang.* Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti, buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire akea te kamangao. E rangi n teretere ana moti te Bowi ni manga tang. E na aki kanakoaki. Ao tera ae e karaoia te Beretitenti, e na kabongana mwakana bwa aongkoa e kona ni kanakoaki ao e riai ni mama bwa e aki koro bukin ana kantaninga te Tia babaire. Ae ngaia ae e a manga kataia ni waakinna naba ni boong aikai.

Te Tia babaire ti aki ekanakon ana moti te bowi ae rietata ngkana e tia ni motikia bwa e na aki kanakoaki ao ngaia e boni karaoa naba bwa aongkoa e na kanakoaki. Tiaki anne aan tewenakoan ana moti te bowi ni manga tang te Tia babaire?

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua tao ibukin te ongora e a kawa ni mangaongao te ongora bwa are kanga e a kawa n taku Kiribati bwa ti teuana te bebwa ni kananako ke te *deportation order.* Uoua te bebwa ni kananako. Iai are bon te moan bebwa are I karaoia ni boni kaineti ngke e roko bwa te *visitor* ke te tia neweaba, ao e na roko n ti noria ana koraki ke ni kamangang iaon abara. Bwa are tiaki te I-Kiribati bwa te I-Abatera.

Ma ngke e a roko ao e aki bwa e a urua bebwan rokona arei bwa e a nako n roko n te aobiti. N aron are I taku; ti aki ata ae e a nako ni mwakuri. A moanna n nano uoua kain te aobiti bwa a moanna ni kina tao anuan naba te Tia Moti aei.

Ao a koro reta nakon te Tautaeka bwa tera ae a na karaoia, bwa e a urua tuan ana *suspension* bwa e a roko ni mwakuri te aobiti.

Ao anne ngkanne are e a karaoaki te moan ota.

Tao te kauoua n titiraki ngkanne bwa are e a rawa ni karaoa arei, bwa te bwai ae e riki. Bwa are n te ingabong anne kain Kiribati e tekateka te *Court of appeal* bwa e na ongora te keiti ae e boni kaokoro. Ma e a rangi ni kubanako ke ai bon e kuba n rou ngke te *court of appeal* e anaa naba bwa are tao e reitaki ma te Court of appeal. Kanga e a korakora te iraorao imarenaia Taan moti nakon raoia n Tia Moti aei.

A tekatekaia naba ao aikoa tekateka n ongora te keiti are a na bon tekatekanna, a butimwaea naba bwa a taku bwa iai naba mwakaia bwa e a sit naba bwa ai te High Court are e nang rinanoa ana tangitang David ibukin kanakoana.

Ao anne ngkanne are e a bae iai.

Ti a manga karaoa riki te ota riki teuana ae ti aranna bwa e a kakamaku nakon te aba, ae ngaia ae ai ana kauoua n titiraki te Tia tei ma e kawa ni mangao bwa a kakaokoro ota aikai. E kakaokoro bebwa ni kananako aikai.

Ngaia are ngkai e a riki bwa ai te kamangaongao ao e a riai n nako n ana koaua te Tautaeka ni kaineti naba ma te mwaka, mwakan te Minitita are e anganaki iaan te Tua ae Boborau.

Akea uruakin te Tua. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire tiaki mangaongao, ti rangi n ata raoi te bae ti taekinna.

Iai *te court order* te Tia babaire ae e taku bwa e na aki kanakoaki David, ni bon te ingabong naba anne. Ao te Beretitenti ngke e ongo arei ao

e a karaoa naba ana ota te Tia babaire.

Tiaki ekanakoan ana moti te bowi te Tia babaire. Ao te bae e taekinna te Tia babaire ao I kani katurua. E a tia te moti, e a tia, e a tia. Akea riki te bae e kona ni karaoia te Tautaeka bwa e a tia.

Ma ae e a tibwa karaoia ngkai, ai ekanakon ana waaki te kabowi. E ekanako ara Tua ae Maungatabu te Tia babaire ae ti kateitei iaona te Tautaeka ni Inaomata ao tiaki te Tautaeka n raa te Tia babaire.

Te Tautaeka ni inaomata ae ti mena iaana te Tia babaire.

Ti bubuti te Tia babaire, bwa bukin tera e kan ekanako ana moti te Tia Moti n te Bowi ae Rietata te Tia babaire, ke te bowi ni manga tang.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao I taku bwa e a mataata bwa are te moan kananako ke te *deportation order*, iaan are bon moan rokona bwa te *visitor.* Ao ti a kubanako naba ngke e a butimwaeia naba te *Court of Appeal,* ae bon te bowi ni manga tang. E a ti tekateka naba bwa ai ana kabowi ae e rietata. Ao anne ngkanne ngke e nang aki kanakoaki iaan are rokona, uruan rokona n neweaba ke n rokona n visitor. Ao anne ngkanne e a tia. Tiaki manga karaoa anne.

Ti a manga eweka mwakan riki te Minitita teuana are ti a manga kanakoa iaan ae e a riki bwa ai te kamangaongao. Bwa e boni koaua te taeka, bwa aomata aika a wanawana a kona ni ibuobuoki ao riki ngkana Taan moti ngkana a bon ata te Tua.

Ma ngkana Taan moti ae a boni wanawana, ngaia a kona naba ni kakamwarua ao a kona naba n tiri aomata.

Te aomata ae te Roia ao te Tia Moti ae e wanawana bwa a kataia ni baka n aki wanawana, e a kakamaku. E a kakamaku nakon Kiribati, bwa e a kabongana te bowi bwa irantangakina.

Ao te kamimi bwa are te tia nako ao e a kanga ana mot te bowi are te ota are te moan ota ibukin te *visitor.* E aki roko inanon baia bureitiman bwa a na karaoia ao e a kanga. E a nako n roko iroun te aomata are e na kanakoaki are e mena n te lounge. E a nanakonako.

E tuangia kain te *Immigaration:* ao aei ana ota te bowi.

E a kanga kawain te mwakuri ngke e aki nako te ota man te *court* nakon te *police* ao e a nako n roko iroun teuare e nang kanakoaki. Tiaki te irekereke anne? Ai te corruption, ai te corruption. Ao e a kananokawaki te bowi ngkana e nang roko bwa a nang kabonganai

Tua bwa aia katii ni kamwarua te Tautaeka. Ao anne Kiribati kam na ongo, e a kananokawaki te bowi. Ao anne e na teimatoa, ao ti na teimatoa ni butia te Atua bwa e na anganira te kaeka bwa e na okira arona te bowi.

Ti nanokawaki ao e ewa karinean te Tia Moti aei, ma ngkai e a kakamwarua e aki tau ni mena iaon abara ae Kiribati. Kam rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ti bubuti bwa e na kaeka te titiraki te Beretitenti.

N na kaoka riki otara te Tia babaire. E a tia te kabanea ni bowi ni Manga tang, e a tia, e a tia. *David* e na aki riai ni kanakoa.

Ao ngkai ae ti a ongo ngkai te Tia babaire, e a taekinia Taan Moti ake kain te bowi ni Manga Tang bwa a urua te Tua ao a inanonano ao aera riki. E bon eti anne te Tia Babaire bwa e kabaeaki te Beretitenti ao ngaira ni kabane bwa ti na *respect the law.*

Ao ngkai ae e karaoia, boni kaitaran raoi bukinana iaan te *Leadership code* te Tia babaire, *respect the law.* Ao aio e aki, e a katei nakon te tua te Tia babaire. Ti a mangaongao ao te kabuanibwai ae e taekinna te Tia babaire.

N na kaokia riki te Tia babaire. E boni koaua te Beretitenti bwa e bukinia Taan Moti mai Nu Tiran unimwane aika 3 mwaitia bwa a urua te Tua, a iraorao ao aki karaoa raoi aia mwakuri raoi. Aio ae e taekinna te Beretitenti nakoira ngkai.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: Ti karineia Taan moti ma e na iai tokin te karinerine ngkana ko a taraia Taan moti bwa aikoa ata te katei.

Uoua baika a kakawaki, kona karaoa nanon te Tua ma ko na tara naba te katei.

Ao te bae e kakawaki, Taan moti tiaki anera bwa bon aekara naba n aomata.

Ao ngkana I a titirakinna ni kangai. Ko na kanga n ataia bwa aki inanonano?

Ngke e a tia ni warekaki te naan moti ni kabane, ao a kanakoi e ngae ngke iai ana kaotioti tao David Lambourne bwa e bon ata te tua are maanin te *contract.* Aki, a *turn a blind eye* ao aki kan noria. E aki irekereke ngkanne anne?

Ngaia are ti kangai n tabetai e a kona ni kabuanibwai bwaai aikai aika a ririki n aba. Ngkana e a taku te bowi bwa e a rangi n anai te mwaka, e aki kona naba n riaon te Tautaeka. Ngaia are a na iai

angana, ao are e a tia n anganaki mwakana te Beretitenti ae te mwaka ae e bon anganaki n te Tua ae te *check and balance* bwa are baika a kona n riki. Bwa are Taan moti tiaki anera n aekakira, bwa boni ai naba kabwakaia. Ao kona kanga n ataia ngkanne bwa aikoa irantanga raraoia. Bwa ai kawain ngkai te mwakuri, a roko rongorongo rimoa iroun David Lambourne e ngae ngke bon iai kawain te mwakuri. Ao e a nako mai iaa?

Ngaia are anne au kantaninga e buoka kaekan am titiraki te Tia tei ae karineaki. Aki raneanea ao anera Taan moti ni kabane. Ao ti kaitauia Roia ake a boni kakaraoi ao Taan moti ake a kakaraoi raoi aia mwakuri. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire.

Tibiika: Taninga moa te Tia tei, bwa N na ti kakoaua ae e a tia ni koro teniua am titiraki.

E a tia ni koro 3 am titiraki iaon anne. Ti a nakon ngkanne are imwina.

I aki kameua ao I okiria au clerk at the table bwa are a taua naba te miniti. E a koro iroumi naka mai moa aikai taani mwakuri. E a koro 3. Ko ongo ngkanne e a koro 3. Akea te kamaeu inanon te Auti. E kakawaki ae ti mwakuri raoi nakon are bon etina.

Ao I kabwara au bure ngkana arona bwa e a bunginako te titiraki, tao I a rangi n matenako n ongora n ami kakaeka ao ami titiraki bwa e kakaongora.

Ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran, Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin te Mauri, ao katoki Aoraki; Hon.Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

RIRIMWIN BWAKAN BOON KANAIA AORAKI MAI TABUAERAN AKE A MENA I KIRITIMATI

Hon.Tekiau Aretateta: E rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio. *E aki toki n ririmwi bwakan boon kanaia Aoraki mai Tabuaeran ake a mena iaon Kiritimati. E kona te Minitita are tabena ni kabwarabwara bukin rikin te kanganga aio?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao tao imwain moa ae ti waaki ao ti a kamaurira moa n tamaroan te moan ingabong aio. Mauri nakoim Madam Speaker. Ara

Beretitenti, te Kauoman ao ai ngaira Taan tei ni ikotaki ma taan ongora. Kam na bane moa ni mauri!

Ao aio ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran. *Madam Speaker, I kani kaongoa te Auti aio bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni kakaei anga ni katamaroa iaon te kanganga aio ma Botaki ni mwakuri ake e irekereke ma aio ibukin te katamaroa.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta: Ko rabwa te Minitita ae ko karineaki n am kakaeka. Ao e koaua e boni mwemwe aio bwa te bwai ae e a okioki, tiaki ai tibwa ngkai. Tiaki ai tibwa uatai, tiaki ai tibwa tentai. E a rangi ni mwaiti te tai ae e aki roroko raoi aia mwane ke boon kanaia Aoraki aikai.

Iai ae 3 te wiiki ae te Bakate. Te wiki ae 3 te wiki n nako e aki naba roko. Te wiki ae nako e aki naba roko, ao te wiki aio are a katei rain n te Linnix bwa a na manga noria naba. Ko ti kona ni kaeka, e na bwaka n te tai aio ke e na aki.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua *Madam Speaker*, te kanganga ae e anaki n te kanganga are e tabekia te Tia tei aio *Madam Speaker*. bon mania Aoraki n tiku n te Onaoraki i Kiritimati n irekereke ma te mwamwananga ibukin kaokakia nakon aia abamwakoro n te Aono ni Mainiku.

Ma ae e mwakuria au tabo ni mwakuri *Madam Speaker,* a ongora au taani mwakuri ao ane iaoni kawaina ni manga kanakoaki riki aia mwane n aron ane e Tia tei ia ni mwaneweaki. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Tekiau Aretateta: Kanga e aki ringa te nano ana kakaeka te Minitita aio. Ae tarakin mania i Kiritimati. Kanag e aki *make sense* am kaeka aio, ae tarakin mania Aoraki i Kiritimati. Bwa a na kaman ataia te Onaoraki are i Kiritimati, bwa iraman ae e toka nako n te kaibuke teuana ao teuana. Ao ae e a riki ngkai, e a riki bwa ai te practice ngkai. Aki bwaka 2, 3 te wiki, e bwaka. Ao a bwaka ngkana a kauringaki.

I aki toki n tatarebonia te Onaoraki ikai. A nag kubanako. E koaua bwa e tuai bwaka.

Kai kanga ti aki ata anne. Buokan te titiraki. Iai n te Kanimabong ae e nako ao e aki bwaka. Ao ingabongina te Kaonobong ao a nako kain Tabuaeran ao Teraina Aoraki.

Ti a kanga ti ataia naba mwaitia aika a nako ao ara tabo ni mwakuri e aki ataia bwa a na mwakuria.

A kanga ngkanne nake a nako. E na kanga aron maeuia n teuana te wiki are e aki bwaka.

Bwa ai ana mwaan ngkai te Onaoraki, e aki kakabwaka. Ao angina ngkai a nako ao a tiku aia *outstanding* n aki bwaka aia mwane. Tera ana anga ni ibuobuoki te Tautaeka iaon aio. E kona ni kaokaki nakoia iaon aia abamwakoro are a nako iai ke e kanga. E nakoim te Minitita. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki. Ao e koaua *Madam Speaker*, ae a bon ongora ara taani mwakuri. Ao I taku bwa aio boni kanoan te mwakuri ao ti kaitaua te Tia tei ae karineaki n uotakirakean aia kanganga kain ana abamwakoro.

Ao e koaua Madam Speaker n aron are I mwaneweia mai imwaina ngkana e aki rangi n mataata. Ao iai te naan kataumwane ibukia Aoraki n tikuia n te onaoraki i Kiritimati, moara riki ibukin tararuakin aia kanganga ibukin aorakia ni karokoa te tai are a na manga oki.

Ma te kanganga n aron are I mwaneweia Madam Speaker, te kanganga te mwamwananga n abamwakoro aikai. Moara riki ibukin kaokakia.

Ngaia are n tabetai, ti kakoaua ae e iremwe te Kanako mwane n irekereke ma te naan kanganga aikai ibukia Aoraki ake a maan riki n tiku iaon te tai are a na riai iai n oki.

Ma ti karautaeka n aio ao e raoiroi bwa ti a ibuobuoki. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Tekiau Aretateta: E rarabwa ae e taekinna te Minitita ma e kaeka are kanga are a roko i abaia ngkanne ao a tuai bwaka aia mwane ao a tia n oki nako abaia, Tabuaeran ke Teraina. E na bwaka ke e na aki. Tera ngkanne angan bwakana.

Nanona atakin te kanganga aio n aron otau ngkai I kakae rongorongo iaona, ao e kanakoaki mai ikai te DW. Ma aki follow up n ongora bwa e a tia n nako man te Finance ke e tuai. Bwa Kiritimati ke te Linnix e taku bwa akea te DW inanon baina. Nakai a taku bwa a kanakoa $20,000 ma e aki roko i Kiritimati. E a bwaka iaa? E aki karaoa raoi tabena te onaoraki. Aio te kanganga bwa e aki follow up te mwane are e kanakoa. E aki rimwina ni kangai;

make sure e a tia n roko te mwane anne ke e tuai? Ngke e kanakoa ao e a boni kanakoa naba n aki manga rimwina ke n taraia. Aio te kanganga, e mwaiti taani mwakuri aika a kani mwakuri ngkana ngaia bwa e a boni kabwaka te tia mwakuri aio n te onaoraki ao e aki kona ni karaoa tabena bwa e a okioki ao e a okioki. Tiaki ai tibwa ngkai. Tiaki ti tibwa n ningai. E a katoa naba bwakabwai ni katoa bwakabwai. Ko na ataia te Minitita anne e a katoa ao e a okioki.

Ao ngkai I kakae rongorongo, ao anne rongorongona. A taku bwa a tia ni kanakoa n te wiki are e nako a e na iai ni bwaka.

Ma I manga marooro ma Kiritimati, e tuai roko irouia te mwane anne. E a tiku iaa. Ti a rin n te *Finance.*

Antai tabena bwa e na kakaea te bwai aio? Tiakikainam tabo aika ikai bwa a na *make sure* bwa a na kakoaua bwa e a tia n roko te *DW* ke e tuai. E rangi ni bebete ma e boni karaoaki te aki ako ni mwakuri.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Dr. Tinte Itinteang: E rabwa riki *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki. Ao e koaua e rabwa bwanan ana raraoma ibukia ana botannaomata, ao e koaua ti tei irarikia ana botannaomata. Ao e raoiroi bwa are a bon ongora, ao e raoiroi bwa ti a manga bon toua mwina tao imwin te Auti aio ni kakaea rongorongona. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki anne ti a nakon are imwina.

Hon.Ieremia Tabai: *Point of order* te Tibiika taiaoka.

Kan ti check riki am mena bwa au titiraki ae 56, ko a skip naba. Bwa n aron otau, I tuai *ask te question* anne.

Tibiika: Ao ko rabwa te Tia tei mai Nonouti, ao I a noria moa.

Ngaia tao I a skip naba nakon are imwina. I taku bwa iai am titiraki ane teuana ane 56. Anne tao e kaineti nakoia taani mwakuri. Ma N na kaokia nakoim te Tia tei.

Imwain ae I kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Kuria, I a kaokia moa nakon te Tia tei mai Nonouti bwa e na kanakoa ana titiraki ane 56. Te Tia tei mai Nonouti; Hon.Ieremia Tabai am titiraki 56. E na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

EKAKINAKOAN ANA MOTI TE BOWI NI MANGA TANG IROUIA BUREITIMAN

Hon.Ieremia Tabai: Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki. *N te bong ae 11 iai bongin Aokati, ao taani mwakuri n te Immigration ao te*

Botaki ni bureitiman, a kataia ni katoka David iaon te wanikiba. E ngae ngke ataia bwa e a tia n roko ana moti te bowi ni Manga tang bwa e na aki kanakoaki David n taninga riki ana moti te bowi.

I kan titiraki bwa bukin tera taani mwakuri aikai a kataia ni katoka David iaon te wanikiba n ekanako ana babaire te bowi.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao ni kaekan ana titiraki te Tia tei temanna mai Nonouti ae karineaki, ao I kani katerea bwa e iremwe n roko n te ota man te bowi ao e aki nikiraki irouia taan kairiri n te Immigration ao te Botaki ni bureitiman. Ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ti kaongoaki bwa are ti aki mena ikekei. Bwa taani mwakuri aikai a tuangia aia boss bwa a tia n urua te ota ao tera are a tuangaki. Ignore te order, e aki bongana.

Te Tia babaire anne ngkai te aekaki ni waaki ae ti mena iai ae taani mwakuri a tuangaki bwa a na urua te Tua.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei mai Nonouti, ao kai are akea te koaua bwa are e taku bwa e kaongoaki bwa are e aki mena ikekei. Ngaia are kanga I aki kona ni kaeka bwa akea koauan anne.

Ngke tao e boni mena ikekei ao e ongo aia taeka taani mwakuri, ma antai ngkanne ane e a manga toromwanaia bwa e kakawaki ae e boni mena rabwatana ikekei.

Ma ngkana e nang uouoti taribiribin taian taeka aika akea koauana, e aki raoiroi anne nakon te Auti n tei aei.

Ke e bon taetae iaon te bae e noria ao e mena ikekei ao e ongo. Ma ke an tai uouoti taeka bwa are e a bati te kanganga ngkai, te social media ao bon anuan temanna ma temanna e a kararaoma.

Ko taraia bwa ai tiaki tarataraia mai tinanikuia ma nanoia a buton nanoia. E rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire N na *challenge* te Beretitenti bwa e na katea ana Komete ni *Warrior*. Antai te koraki ake a namakinia bwa a na kakaea raoi te bwai ae e riki n te tai arei. E na kakaeaki raoi te koaua te Tia babaire, bwa ti a taneiai n ana karaki te Beretitenti te

Tia babaire ae e aki kokoaua, ni ikotaki ma aio te Tia babaire.

I aki nano uoua n te rongorongo are I tuangaki. A tuangaki bwa a na aki ira nanon te ota te Tia babaire. Ngkana arona bwa e kakeweai aio, ao katea ana rabwata bwa e na kakaea raoi etin te rongorongo ngkana te koaua ae ko karakinna ngkai.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te rongorongo, ko toua te kawai ae e abwabwaki. Ko toua kawain Bungea ma N na titirakiniko. Antai te aomata ane e kaongoko bwa ti a moanna naba mai iai. Anga arana, N na kaewenakoko ngkanne. Antai te aomata ane e anganiko te rongorongo bwa ti a moa naba man anne. E a bebete naba te kakae. E a nako naba, I a tuangia naba bureitiman bwa a waakina naba te kakae mai ikanne nakon ae e nang kateaki te Komete ao e nang bane te mwane.

Antai ane e kaongoko te Tia tei ae karineaki? E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki kabaneana.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire kai tiaki ae N na kaeka te titiraki, kai tiaki ngai te Tia babaire. Bwa e tuangaki te Beretitenti bwa e na karaoa ana kakae. Tuangia bureitiman a na kakaeia. Ataia te koraki ake a nako n te marae. Ke a tuangia bwa a na kakaea te bwai ae e riki ao an tai birinako te Beretitenti n aekan ae ti ataiko bwa anne te waaki n taainako ao ko aonikai ni kakaraki ikai te Tia babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: I aki birinako ma I kaea nanon ana titiraki ae e onimakina te tia ua rongorongo are e tuanga. Ao a nang kanga bureitiman ni kakae n ukera te anti. Ao tao e koaua bwa a nang kakaea te anti, bwa e nga te anti are e kaongoa te Tia tei mai Nonouti. E bebete ti aran te aomata kanga aekakin naba are I kakaewenakoko irouia taani mwakuri n te KCDL ao I kangai ngke ko uota te tangitang ao I kangai. Anganai araia, antai ae ko ongo irouna. E rangi n bebete n aei bwa are e reke te ara ao a waaki naba bureitiman.

Antai aran am aomata anne, ngkana tao e kanganga taekinana n te Auti ko a kai anganai arana n te bebwa bwa ti a waaki naba mai ikanne. E rarabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E a boni bane kaekan te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki ngkoa are kanga N na kanakoa nakon te Tia tei mai Kuria ae karineaki; Hon. Banuera Berina ao e na kaeka te Minitita ae karineaki ibkin te Mauri, ao Katoki Aoraki;

Hon.Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

KABWAKAN KANTOKAIA AORAKI MAI IAON ABAMWAKORO NAKO TARAWA

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire ao aio au titiraki. *A bon tiku naba Aoraki ma taan tararuaia mai Kuria ni boni kabwakai oin kantokaia nako Tarawa. Moan te kabanetai ao mani bobuaka karekean te kabomwi iaon kantoka aikai. N ningai ae e na waaki iai te Tautaeka ni boni kabwakai kantokaia aoraki ma raoia ni mwananga mai iaon aba nako Tarawa, taiaoka.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker. Ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Kuria. *E rabwa te Tia tei ae rine n ana tabeka. I kukurei ni katerea bwa iai kantokaia Aoraki ae e kakanakoaki inanon te DW nakoia Kauntira n abamwakoro nako. Ma iai te iremwe n roko kaboware te Kauntira ni Kuria imwin banen ana mwane are e a karika iremwen rokon are imwina.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire I karabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka, ma bon te kanganga ae e a rangi ni okioki. Bon te kanganga ae e tangiroaia te Tia babaire te MA ao a tangiroaia kain Kuria te Tia babaire. Ngkana a nang kaboi mwin kantokaia, a manga kabanemwane. A tangiraki bwa a na karekea te *manifest,* e kaboaki te *manifest* man te Air Kiribati te Tia babaire.

Ko na bae ni kabwaka moa kantokam n nako Bonriki. Ko a mana kabwaka kantokam n nako Nawerewere te Tia babaire.

Bon te mwakuri ae moan te kakaiaki manga karekean te kabomwi te Tia babaire. Ma e aoria te Tia babaire bwa ae a ongo kain Kuria.

Ngaia tiaki te kanganga mairoun te Tautaeka, tiaki te kanganga mairoun te Ministry te Tia babaire. Ngaia te kanganga mairoun aia Tia mwane bwa e rangi n n ireiremwe ni kanakoa ana kaboware. Ae a bon ongora kain Kuria, e ongora te tia mwane. Ao I kani kamatoa riki mairoun te Minitita are karineaki. Bon aio raoi bukin te kanganga? Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua *Madam Speaker*. n aron kaongoakiu

ao anne te kanganga ngke tao irekereken te kanganga are ngaia e mwaneweia te Tia tei ae karineaki aio ibukin iremwen te kaboware. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika; Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire e a mataata. E aoria te Tia babaire, bwa I a reitaki ma kain Kuria. Ti na butia riki ara tia mwane bwa e na kakaonimaki ni kakaraoa na kaboware ao N na butia te Tautaeka bwa e na aki matu iaon aio te Tia babaire, bwa te moanibwai moa te Tia babaire e aki raoiroi ibukia Aoraki. Bwa ngkana akea aia mwane te Tia babaire ao a na kanga n roko i Tarawa ibukin bwai n aorakiaia. A nang manga kakautaninga mani bububuti bwa are te *backpay* te Tia babaire ke te mwane ibukin te aki mwakuri e aki bwaka n taina bwa e bwaka ni katoa 3 te namwakaina.

Ao ngkana e bwaka te Tia babaire e a manga tau ibukin te kantoka mai Kuria nako Tarawa. Te kantoka tiaki $50.00 bwa te kantoka $100.00 te Tia babaire. Ngaia are te Tia babaire e kanganga naba reken te kantoka.

Ngaia ae N na bubutia te Minitita ae karineaki bwa ngkana bon aio bukina, N na bon manga reitaki ma te tia mwane ao te MA iaon Kuria. A bon ongo kain Kuria bwa a na umaki.

N na butia te Minitita ae karineaki ngkana a roko kaboware akanne, a na aki matu iaona e aonga n aki manga oki te kanganga aio te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon.Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua *Madam Speaker*, ti aki raroa nako ma te Tia tei ibukia aia kanganga kain ana abamwakoro.

E aoria bwa are bon te naan raa, ao a bon ongora taani mwakuri *Madam Speaker* ao iai riki te naan waaki ni katamaroa ane a tabe ni mwakuria n irekereke ma te naan kanganga aikai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

E a bon rau nanon te Tia tei ni kaekan te titiraki. Ti a nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Nonouti; Hon.Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

ANA MOTINNANO TE BERETITENTI IBUKIN KARAKAN BOOIA KAUNTIRA AO AIA MWANE KAIN BANABA AE $2.00 NI KATOA UOUA TE WIIKI

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika ko rabwa, ao aio riki au titiraki ae teuana aio. *Ni bowin te Auti ae nako n Eberi ao te Beretitenti e nang aki kakoaua bukinana ae iai ana Motinnano ibukin karakan booia Kauntira ao ibukin karakan te mwane nakoia kain Banaba ae te $200 ni uoua te wiiki. E kuneaki imwina bwa a bane n eti bukibuki akanne.*

E teretere ngkanne bwa te Beretitenti e a reke kateina ae te aki tataekina te koaua nakoia kain Kiribati ao e a kaotia iai bwa e aki kona ni karaoa kanoan te Nakoa ni Beretitenti.

I kan titiraki bwa n ningai ae e na karaoa te riai bwa e na kerikaaki man te nakoa ni Beretitenti te Tia Babaire?

Tibiika: Te Beretitenti ae karineaki am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: *Madam Speaker, I nanokawaki n ana bukibuki te Tia tei temanna mai Nonouti ao I kani katerea nakon te Auti aio ao Kiribati ae bwanin, bwa I teimatoa ma te nanorinano ni karaoa raoi tibwangau ni kairiri ni Beretitenti inanon te eti ma te riai. Ao bon ti Kiribati ae e na motiki taeka bwa I tau ke I aki.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire ti a boni ngare te Tia babaire ao ti a bon nanoanga te Beretitenti bwa e kamatoa n te bwai ae e ataia bwa e aki eti ae e taekinna.

Te Tia babaire e kona n tuangira ao n anganira te *proof* bwa e bure are e taekinna aio iaon te *clips* ao ana taeka n te rerio ao are ti raweia are bon ana taeka. E kona n tuangira bwa e mwantiakaki te bwai anne te Tia babaire n aron ana taeka are e taekinna. E na tuangira te Tia babaire bwa are aio ngkai bwa e kakewea bukinana arei. Ao a bane aomata n tia n ongo te Tia babaire, ataia. Ata anuana e ngae ngkana e taku bwa e Kiritian te Tia babaire. Te Tia babaire, te *proof* ae ti tangiria aonga n rau nanora bwa ngaia ti kewe ngke ti taekina arei te Tia babaire ao antai riki.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua e na tangira te proof, e a kaman ata Kiribati te evidence. Ao are e bon taekinna naba ami *Leader* are e kangai; e na tauaki bwanam man am taeka ni bau. Anne ana taeka ami *Leader.*

Ao e kakauongo Kiribati ao e na tauaki mwina are ko taekinna n am Taeka ni bau. Ao are au taeka ni bau are I taekinna, akea anne. Akea ae e na karakaki booia Mayor ao Kauntira 30%. Akea n au taeka ni bau. Anne te kakoaua ae matoatoa. Nako nora te Taeka ni bau.

Ao te kauoua, ai manga karinan aia mwane kain Banaba. Te *evidence* are I boni kaeka naba te titiraki bwa e rawata kaekan te titiraki ae ana titiraki te Tia tei mai Banaba. Are bon teuana I kangai; boni kanoan ngkoa te nakonako ni kambein karekean te ibuobuoki ae $100.00 n te namwakaina ke te 2 ni wiki ngkoa, I aki uringa nakoia kain Banaba. Anne kanoan te kakambein.

Ma ngke e a nako ana Motinnano te Tautaeka ibukin buokaia kain Banaba, are te aki mwakuri ao manga aia mwane kaara are e raka. Ao e iangoia ngkanne te *party* bwa e nang katokaki te buoka nakoia kain Banaba.

Ao ngaia are ngke ti a karaoa ara Taeka ni bau are e na bwainaki, akea ngkanne iai anne.

Ao anne te kamimi bwa are te rawerawe are e rawerawe, e aki raweaki bwanau bwa are iai ae I kangai; ao teuana naba bukina te Tia tei mai Banaba. E a reke te rongorongo iroun te Tautaeka ae ngaia iai te mwane ae e bon raraka ae e bwabwaka mai Rabi nakoia kain Banaba.

Ao e a ikoikotaki ni kangai; ngaia are te mwane n aki mwakuri, aia mwane kaara ao manga aia mwane kain Banaba mai irouia kain Rabi are e bwabwaka ni katoa namwakaina. Ao kai e aki rawata anne?

Ao e kariaia te Tia Tei mai Banaba ma te rawerawe e kakeai aikai. Ao e a ti katuruturua naba are au kaeka.

Ngaia are nanona e mwantiakaki, e aki tabwanin raoi am kakae.

Ao te *evidence* ke te kakoaua ane ko tangiria, okira te Taeka ni bau ao okira au kaeka n te Auti n tei ae e nako are e tabwanin raoi. Ao akanne te evidence ae ko kakaei te Tia tei mai Nonouti.

Ngaia are I karautaeka, I aki boraoi n iango ma ngkoe.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire e ataia raoi te Beretitenti bwa tera raoi are e karaoaki ao e katangaki. E katangaki ana karaki are e taekinna tebongina, uabong imwain te rinerine.

Te bongina, uabong imwain te rinerine ao ngaia e kangai mwaninga anne ma an ti taua are I taekinna n te Auti n Tei.

Ao anne ae e taekinna ngkai.

Te Tia babaire n taai aika nako ao te Beretitenti e taku bwa e mwantiakaki te teibi. E kona ni proof nakon te Auti n tei aio bwa e mwantiakaki te teibi are e katangaki. E kona ni proof bwa aio ae e rawa ni kaeka, e aki kona?

Te Tia babaire antai ae e taekin bwaai aikai n te teibi are e katangaki ae a bane n ongo kain Kiribati. Antai ae e katanga ao antai bwanana are e oti n te tai arei. Antai bwanana ao ti bubuti bwa e na kaekaki te Tia babaire.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa, bwanau ae e mwantiakaki. Ao anne are aia taeka taan rabakau.

Ao tera te proof ke te kakoaua. Ao are I taetae inanon te Auti are I kakaewenakoa te Tia tei mai Kuria. Bwa are ngaia ana teibi are tao e angan ana IT ao e raweraweia.

Ao I kangai; te Tia tei mai Kuria I kakaewenakoko. Berita nakon te Auti aei ao nako matan te Atua bwa e aki mwantiakaki am teibi anne.

Bwa ngai I berita akea bwanau anne.

Ao arei te evidence, e rawa ni berita. Ko kawa ni kakaeai, e rawa ni berita te Tia tei mai Kuria. Tera kakoauan anne.

Ao ngaia ngkanne N na titirakiniko. Ko berita te Tia tei mai Nonouti bwa e aki mwantiakaki. Berita imatan te Auti ao imatan te Atua, berita bwa e aonga n ae teuana te tai ao e nang bon ruo mwakan te tamnei ae raoiroi n anganira te reirei. Antai ane e eti ana berita ao antai ane e mwamwana te Uea n ana berita.

Ngaia are I a manga kakaewenakoko bwa are ai te kakoaua naba anne. Bwa are te kakoaua ao are e rawa ni berita te Tia tei mai Kuria bwa e maku. Anne bebetena ao Kiribati e a tia n ongo au berita.

Tera riki te kakoaua ae ko na tangiria te Tia tei. I a kakaewenakoko ngkanne. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire eng e bon aoria te Beretitenti n taetae ma e aki bita ara koaua ao otara te Tia babaire ibukin ana kakaraki n taai aika nako.

Au titiraki te Tia babaire e kangai. Te teibi arei te Tia babaire ngaira ae ti angan te Tia tei mai Kuria. Ngaira ae ti anganna, ti aki mwantiakaia te Tia babaire bwa bon arona ngke e roko iroura. Ti a kawakinna naba n ara computer n ua te tai arei te Tia babaire. Ngai ae I angania te koraki arei ao I aki mwantiakaia te Tia babaire.

Te Tia babaire ngkana tiaki bwanana arei ao e aki ngkoa tao bwanan te anti ae moan te ewa n te State house. Ao ke e tuangira bwa e aki ngkoa ao tao bwanana te Tia babaire.

I butiko te Tia babaire bwa e na kaeka anne te Tia babaire, bwa are ngkana tiaki bwanana ao antai riki. Tao ai bwanan te anti.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa ao are e a mataata nako matan Kiribati. E aki naba kani berita bwa e maku.

E maku ni berita ao e taku ngai ae I anaia. Ma I kakaewenakoko ni kangai; berita bwa e aki mwantiakaki.

Tibiika: Te Tia tei an tai taetae mai nano bwa are ko a tia n taetae.

H.E. Taneti Mamau: Koa mwane te Tia tei, ko a kara ao e rangi n teimatoa ni karineko Kiribati ao I teimatoa ni karineko. An tai karaoi anua ae anauaia ataei. Ma N na ti kangai; ngaia ae ko bon ana te teibi.

Ao ngke ko ana te teibi bon tangin nanora nakoia kain ana aobiti te BPA. Ko anaia bwa antai ana bwai; ana bwai te BPA? Ana bwai te Tautaeka.

Kam na ataia kain Kiribati bwa te Motinnano, tiaki ana Motinnano te Beretitenti, ana Motinnano te party ae Tobwan Kiribati party. Ao ti kabanemwane n rawe bwana. Ao ti nanokawaki ao ti boni kaota nanokawakira nakon te Minitita are e tararua te *BPA*. E kanga te *BPA* ni kanakoa te bwana ae tiaki ana bwai ao ana bwai te Tautaeka, bwa ana bwai te *party*. E aera ngkai e aki okira moa te *party*. Tao aera, a iraea nakai.

Bwa bon ti ibukin aia iango ae a na kakaea kabarekarekan te Beretitenti ke tera. Ao e a taekinna te anti. Ko a kamatauninga, bwa taan onimaki ake a nako n tataro n te *State house,* bon anne aia taeka. I aki karioa.

Ao kam na aki kamangora aia onimaki ao aia nonori taan onimaki ake a roko n tataro bwa e rawata te kurubu n tataro.

E moa mairoun te charistimatic are a bon roko n tataro. E kani 100 te aomata arei ao 100 tabun a tataninga i Tabonkabwauea ake a roko n te *State house* 12. Ao anne aia kaotioti baika kanga a taku. Anne aia kaotioti, tiaki bwanau ae I kangai. E ewa te anti, ma are bon aia kaotioti.

A kangai, e aki raoiroi te maeka n te tabo aei, e ewa te riaboro iai. Ao au kantaninga e buoka te kaotaota nakon ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Nonouti. Ao ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao e a boni bane buokan te titiraki anne, ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina. E na tabekia te Tia tei ae karineaki mai Abaiang; Hon. Dr.Kautu Tenaua ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin te Mauri ao katoki Aoraki; Hon.Dr. Tinte Itinteang. Ao e nakoim te Tia tei.

KANGANGA NI IREKEREKE MA KARAAIAIA AORAKI NAKO TARAWA

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao aio te titiraki. *E rangi ni kanganga karekean kariaiakan te aoraki mai iaon aba nako Nawerewere. E kona te Minitita are tabena ni katerea bwa tera riain iremwen te babaire n irekereke ma aei?* E bati n rabwa.

Tibiika Te Minitita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang. *Madam Speaker, I karabwa te Tia tei temanna mai Abaiang n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. Bon iai Kainibaire ake a riai n iraki imwain kamwanangakia Aoraki mai iaon aba nako Nawerewere.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao tao bon te titiraki nakon te Minitita, bwa e a tia n ataia ae iai te kanganga n aron tera ao tao e bon tataekinaki mai iaon aba. Te kanganga ngkai nakoia Aoraki mai iaon aba nako Nawerewere. Ao are I riki n taekinna ikai te Tia babaire bwa are I boni mena ikekei ngke e kataia te MA ni karekea te kariaia ibukin ana Aoraki.

Tiaki ti teuana te tai te Tia babaire ao tiaki ti teuana te aba ae I roko iai ni kaitara te aekaki aei ao a ongora te naan Taokita.

Ao ko ataia bwa tera ae e riki ngkai irouia te naan Neeti ke te naan MA ake a na kanakoa te Aoraki nako Nawerewere ke a na bubuti buokaia. A maku n riaon are e tuangia te Taokita. A maku n uneakina te bwai arei bwa a taku bwa e na reke katuaeakia iai.

A na kaboa mwin kantokan te Aoraki are e na kanakoaki ao te kabanemwane ibukina ni kabane ngkana e roko i Nawerewere ao e kuneaki bwa e na riai n aki nako.

Te Tia babaire I kani butia te Minitita are tabena. Iai te babaire ae e wene ae e itiaki ibukin butimwaean te naan bubuti ibukin te *referral* mai irouia te naan MA mai iaon aba. Iai anne n te tabo n taetae are e bubutimwaei aia bubuti te naan MA ke akea?

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Madam Speaker e rabwa buokan te titiraki.

Ao e koaua *Madam Speaker*, I karautaeka ngkana arona bwa iai te naan kanganga n aron are e a tia n noori te Tia tei n irekereke ma ana botannaomata mai Abaiang.

Ma tao n aron te Kainibaire Madam Speaker, bon iai te Kainibaire. Bon ana Kainibaire te Tautaeka, I taku bwa e bon ataia naba te Tia tei ae karineaki aio bwa te Kainibaire anne bon inanon naba ana tai. Bon iai te Kainibaire anne are ni kabane Aoraki ake a na mwananga mai iaon aba ibukin karokoakia i Tarawa ke i Nawerewere ibukin aorakia, a na boni bae moa n reitaki ma Nawerewere imwain ae a kamwanangaki aia Aoraki. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rabwa te Minitita n ana kaeka. Ma te bwai ae I tangiria te Tia babaire, tera ngke bon iai te bwai arei ae e tinetine ikekei. Te *protocol* te Tia babaire, nakoim te Minitita ae ko karineaki. E na riai ni wene ikekei bwa e na aai mwaneka te aomata are e kaeka bwa te Neeti ke te Taokita are e kaeka te bwai arei. E na ata kawaina bwa ngke e roko irouna te rongorongo arei ao e na ataia bwa tera te mwaneka are imwina, ma e na aki tataninga te bong are imwina te Tia babaire.

E na aki tataninga iraua te aoa imwina, ma e na karaoia naba bon te tai naba arei. Bwa ngke e roko te referral te Tia babaire, e aki roko bwa te bwai n takakaro. Kakaean aron kamanoan maeun te aomata ae e reke n te kanganga.

Ao ti boni bane n ataia te Tia babaire bwa Nawerewere ngkana e a tangiraki te tutuo ae e abwabwaki ibukin te aoraki anne, akea riki te tabo teuana bon ti Nawerewere.

Bwa ko bon ataia te Tia babaire, bwa ngkana iai te mwaneka bwa ko na kanga ni katoka te bwai n aoraki ngkoe te taokita ao kata moa arei, kata moa arei. Tiaki anne aron tararuan te aoraki n taai aikai. Tiaki. Anne tao n te 1950 ke tao n ningai.

Ngaia are ti na bubuti bwa a na karaoa raoi tabeia te naan taokita ake a butimwaea te naan rongorongo.

Ao ngkana iai te taokita ae tiaki te *Consultant* ae e rekereke ma te keiti arei ao e na bon riai n iai tuana ngkana e totokoa aron te babaire bwa e na kaokaki te aoraki ke e na kanakoa te rongorongo ni karokoa iroun te taokita are e na riai n anga te babaire ae riai n irekereke ma aron rabakauna ibukin te aoraki arei.

Ngaia are ti na bubuti tera ngke arona bwa e rinanoaki anne. E bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa *Madam Speaker* ao n aron are I mwaneweia naba mai imwaina, ao e rabwa naba buokan ana titiraki riki te Tia tei temanna ae karineaki mai Abaiang. Bwa bon iai Kainibaire aikai *Madam Speaker* ke te baere aranaki bwa te naan *protocols*. Ma e koaua ngkana arona bwa iai man ara Botaki ni mwakuri ae tao e a tia n tibanako man te protocol aio ae e ataia te Tia tei ae karineaki, ao e raoiroi bwa ti a kai ibuobuoki imwin te Auti aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te kabanea n tai.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa te Minitita. E aoria bwa ti a manga reitaki iaon aio bwa ti a kai manga karaua ni katerea raoi tera te kanganga ae ti a tia ni kaitara mai iaon aba. E bati n rabwa.

Tibiika; Te Minitita. I tak bwa e a boni rauaki nanon te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton; Hon. Bakaia Kiabo. E na kaekaki iroun te Minitita naba ae karineaki ibukin te Mauri ao Katoki aorki; Hon. Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

KABWAKAKIN TE REPATRIATION ALLOWAMCE NAKOIA AORAKI MAI KIRITIMATI

Hon.Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker. Ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a bon rimoa n reitai ma kain au abamwakoro ae Kiritimati ao Kanton n anga bwanan te kamauri n te ingabong aio. Nakoim Madam Speaker, kain am aobiti. Te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman, Minitita, te Leader n te Kaitara, ngaira Taan tei ao ai boni kain Kiribati ake a reke aia tai n ongora n te tai aio. Kam na bane ni mauri!

E koaua Madam Speaker aio nambwan au titiraki ae 110 are bon au kabanea naba n titiraki ibukia kain au abamwakoro ae Kiritimati ao Kanton inanon tain te Auti aio ae e kangai taekana. *Iai repatriation allowance ae e kabwakaki nakoia kain Kiritimati ake bae n tiku iaon Tarawa n tataninga rokoia i Kiritimati ma e aki bwaka nakoia koraki ake a mwananga man taian Ekaretia. E kona ni kabwaka naba nakoia koraki aikai taiaoka?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae

karineaki mai Kiritimati ao Kanton. *Madam Speaker, te repatriation allowance e bane n reke irouia te nati ni Kiribati ni kabane n reitaki ma kain Ekaretia ngkana akea itera ni buoka ae e reke nakoia n te tai are e bae waekoan okiran abaia iai n aban tinaniku ke iaon Tarawa ibukin rekereke ma rotakin te mwamwananga ibukin te covid-19.* E rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minitita ae karineaki man te Onaoraki. Ao I taku bwa I riki n tabeka te titiraki aio bwa boni kanoan naba au titiraki n te Auti n tei ae nako.

Ao ti kaiau bwa e a reke nakoia te koraki ake ti a tia ni mwaneweia, ma iai naba raoia te koraki aikai ake a tia n roko rabwataia i Kiritimati ma e aki reke aio nakoia n tikuia ke te *repatriation allowance iaon tarawa* iaan te kanganga are menaia i

Biti ao a boni mwananga man aia Ekaretia.

Ao inanon tikuia i Biti ao e kabwakaki naba bon man aia Ekaretia n tikuia i Biti iaan te kantaninga are e na aki taboro ke e na double pay nakoia are e kabwaka aia Ekaretia ao te Kiribati High Commission ikekei.

Ao anne ngkanne ae e bon teimatoa ni pay aia Ekaretia n tikuia i Biti.

Ao ngke a roko ikai ao e a toki are e pay aia Ekaretia ao a bane ni katiteboaki ma raoia naba ake a tiku n tataninga ikai.

E aki bwaka te claim anne nakoia ni karokoa a roko i Kiritimati ao e a bane inanon kaekan te titiraki inanon ara titiraki naba n te Auti n tei aika nako.

Ao inanon bwakana irouia i Kiritimati ao e aki reke ngkanne te mwane aio irouia tao bukina are akea araia man te list are e roko man te Kiribati High Commission ibukin are e boni kabwaka aia Ekaretia iaon Biti.

Anne ngkanne bukin raoi te titiraki aio, e kona naba n ibuobuoki iai te Minitita ni kabwaka naba aio nakoia te korakia ikai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei ae karineaki. Ao e koaua Madam Speaker, tao n aron kaongoakiu irouia ara taani mwakuri ao e koaua tao bon iai teuana te utu ke teuana te tanga are ngaia e koaua tao bon aia mwane ni ibuobuoki aia Ekaretia.

Ma I taku bwa tao e koaua tao n aron anne are ngaia iai buokaia mairoun aia Ekareita ao e aki iai bwaka te baere e aranaki bwa te *allowance* i Biti.

Ao tao e koaua n aron are mwaneweia te Tia tei ae karineaki, tao n rokoia ikai ao tao e aki ngkanne bwfaka aia mwane man aia Ekaretia ao akea naba buokaia mairoun te Tautaeka.

E rabwa *Madam Speaker,* ti aki ata aio ma e raoiroi bwa e rabwa bwa ko a uotia n te tai aio. E raoiroi bwa ti a tauraoi ni ibuobuoki ma ngaia. E rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa *Madam Speaker* ana kaeka te Minitita ae karineaki. Ao I taku bwa tao bon iai araia te koraki aio.

E koaua *Madam Speaker,* I a kan reitia ngkana e kona ngkana e na riai mairoun te Minitita ngkana e na kona naba ni kaekaki bwa ai bon ti tabeman riki kain Kiritimati.

Iai ataein te reirei akana a oki mai Taiwan ao iai naba akana a bon oiki mai Biti, imwin te oki ake a tia n roko i Kiritimati.

Rabwataia ngkai te koraki aikai akana bon iaon Tarawa tao ti uoman ke teniman ngkana e kona bwa a bon tia naba ni karokoi aia bebwa n taabo ake kanga ti taneiai ni karekea buokaia iai n aobitin te Linnix. Iai are n te *Communication* ngaia e tabenna.

Iai naba man te Foreign ake a nikira aia reta, ma ngaia ai manga te Onaoraki n te tai aio. Ngaia ti a kaitau bwa ngaia e a tiku bwa ai manga taben te Onaoraki.

Ao ti a manga tuangia te koraki aikai ke ti a manga bon reitaki ma ngaia ao riki ana Botaki ni mwakuri te Minitita ae karineaki bwa a manga nikira riki aia reta ibukin karekean buokaia ibukin kaokakia nako Kiritimati ao bon naba tikuia iaon Tarawa.

A manga bon reitaki ma ana aobiti te Minitita ae karineaki. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e tauraoi te Tautaeka Madam Speaker n anga ana ibuobuoki nakoia ana botannaomata ake a rotaki n te itera aio. Kro *Madam Speaker*.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Bakaia Kiabo: E a boni bane buokan te titiraki Madam Speaker, ai bon te kaitau. Ao riki nakoia kain Kiritimati ake a rekereke n te

kanganga aio are a bon ongo bwanan te Minitita ao te Tautaeka.

Ai bon te kaitau naba nakon te Tautaeka ibukin ana ibuobuoki nakoia kain ara abamwakoro ae Kiritimati ake a tia naba n reke n te kanganga ibukin te aoraki are te *covid-19* are tain te kainin, ao I taku bwa ane a bon tiku naba ngkai ni kani kakaea buokakia ni kaokaki nako abaia ao tera riki baike a na kona n reke nakoia.

Ane a bon ongo bwanau, I taku bwa a kona ngkai ni biriakini nakon taabo ake ti a tia ni mwaneweia inanon te titiraki aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita. Ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tabuaeran; Hon.Tewaaki Kobae ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim te Tia tei.

KAREKEAN ANA ROIA AMERIKA IBUKIN BUOKAN TE TAUTAEKA N TE BOWI NI MANGA TANG NI KAITARA DAVID LAMBOURNE

Hon.Tewaaki Kobae: Ko rarabwa te Tibiika. Iaon te Ota bebwa ae nambwan 113 ao aio au titiraki. *E kona te Tautaeka ni kabwarabwara bwa bukin tera e karekea ana Roia Amerika ibukin buokana n te kabowi ni Manga tang n ana uneaki ma te Tia Moti Hon. David Lambourne.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau Ko rabwa *Madam Speaker* ao I kani kaongoa te Tia tei ae rine ao te Auti aio bwa e karekea ana Roia te Tautaeka mai Amerika bwa e na ibuobuoki ma ana aobiti te Tia kaeti tua ni kabirimwaka ana keiti te Tautaeka n te bowi. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Tewaaki Kobae: Ao I karabwa te Beretitenti n aron katerean bukin karekean ana Roia mai Amerika.

Ti kakoaua ao a kakoaua kain Kiribati bwa bon iai ana Tia kaeti tua ara Tautaeka ae ti ataia bwa e a rangi n mwatai iaon ara Tua. Tiaki ti ngaia inanon ana aobiti ma a boni mwaiti naba raona n Roia aika a bon rangi ni mwatai naba aika e kan 10 mwaitia.

Bon tera raoi oin bukin karekean ana Roia mai Amerika? Iroura e boni koaua te aekaki ni kantaninga aio. Nanona akea onimakinaia ana Roia aikai ae ngaira kain Kiribati ti boni onimakinia ara Roia bwa a boni mwatai iaon ara Tua bwa a tia ni kamatebwai iaon ara Tua inanon te maan ae e rangi ni maan.

Ao te I-Amerika aomatan kiraroa, e mwatai iaon te Tua. E kona ni kamatoa raoi bwa nanona e a tia kanga n aki onimakinia ara Roia aikai ngkai e a karekea mai Amerika? Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki. Ao tao e koaua e aki rangi n tara te kaeka are iai tangiran kabirimwakan keiti tabeua aika a rangi ni kakawaki ao e tangira te ibuobuoki. Kanga e aki tukaki te kani ibuobuoki.

Tao n aekan naba te Te tia moti ae rietata are ana keiti te keiti iai ana Roia. Ao ana Roia e tangira naba te ibuobuoki ao e karekeia buokana mai Aotiteria ae te naan Roia.

Kai are anne bon te waaki ae e kakaraoaki n te aonnaba. Ngaia are e karekea ana Roia te Tia Moti ae rietata ae David Lambourne bwa buokana e ngae ngke bon iai ana Roia ae te I-Kiribati ao tao e tangira riki te ibuobuoki ibukin tao kabirimwakan te keiti ke tera. Tera burena ngke ti noria bwa a karaoa arei, ao te Tautaeka ma ana aobiti te Tia kaeti tua are ti boni kaai ni marooroakin baika a riki ao tao e tangira naba te ibuobuoki ngkana e na kona ni waekoan reke.

Ao kai e rabwa bwa e a reke buokana naba ae te Roia mai Amerika. Waaki aika a kakaraoaki, e aki boou. E rabwa.

Tibiika: Buokan te titiraki ao I nora bain te Tia tei mai Kuria, Hon. Banuera Berina e nakoim.

Hon. Banuera Berinay: Ko rabwa te Tia babaire. te Tia babaire I karabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Tabuaeran. Te Tia babaire imwain ae I tabeka buokan te titiraki aei, N na karaua moa nanon te Beretitenti bwa bukin tera ti aki bwabwaina te berita n te Auti aei.

Bon ti teuana ara tai ni berita ngke ti moan teirake te Tia babaire, ao ngaira aika taan kairiri ti onimakinaki ni bwanara aika ti anga bwa taian koaua n taainako ngaira aika mwane te Tia babaire.

Ngaia are ngkana ko tangiria bwa te berita te Tia babaire, ti a raonna n taekinna.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Banuera Berina: Iai buokana te Tia babaire ma N na ti karaua moa te nano bwa are iai te rongorongo ibukiu.

Ti rao n ataei te Tia babaire ngkana ti na kaai ni berita.

Te Tia babaire bukin moa karauan nanon te Beretitenti imwain ae I anga buokan te titiraki. I berita, bwa I aki mwantiaka bwanam arei.

Ao ngkai ti a kaai ni berita te Tia babaire, tera ngkanne aron kakoauana. Antai ae e na onimakinaki, ti te bwana te Tia babaire ngaia are Katanga.

Tibiika; Te Tia tei arei bon ana titiraki te Tia tei, kanakoa buokan te titiraki.

Hon. Banuera Berina: Aio ngkanne buokan te titiraki. *I a tia ni berita te Tia babaire ti a mataku n ane imwina.'*

Te Tia babaire ti ataia bwa a rawata ana Tua Amerika ae e nang n okoro ma tuan Kiribati. Aio te common law, te Tua mai Engiran. E kaokoro ma tein ana Tua Amerika.

I kan ongora te Tia babaire ao e kan ongora Kiribati. Ko kanga n ana te Roia mai Amerika bwa e na buokiko n te keiti ae e na barongaki ao e na baireaki taekana n te Tua ae wai mai Engiran. E borikea aio te Tia babaire.

E aera ko aki ana tao mai Aotiteria ke mai Nu Tiran ke bon mai Kiribati bwa aio te tua ae wai mai Engiran. Ae e boni bane n ataki irouia Roia bwa e kaokoro ma are mai Amerika.

Ti kan ataia e kanga n rio am iango bwa ko na karekea buokam man te tua teuana ae e okoro birina ma tuan Kiribati. Ko rabwa te Tia babaire.

Hon. Betero Atanibora: *Point of order Madam Speaker. Rule 33:2.*

Tibiika: Ao I angan moa te Beretitenti. E nakoim te kaeka ngkana ko tauraoi ni kaeka bwa are tiaki kanoan te titiraki ao e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Akea are te moan are e Nanako ana waaki imwin te mauaa. Ngaia are I kangai, ai imwin te mauaa. E kan ongo Kiribati ke e aki bwa are ko aki kaekai raoi n te tai arei, ko a kaeka imwin te mauaa.

Ao buokan ngkanne te titiraki. E aki kabaeaki te Tautaeka ngkana e kani kakaea buokana man te aonnaba ae bwanin. Anne bon taben te Tautaeka.

Ao ngkana Roia ake tao a reke mai Amerika ke tao mai Eurobe are tao tiaki kain te Kaomwanwareta, a bane n ata ke n taetae ni kanoan te Tua ao ai moara riki boni kanoan naba ara Tua bwa a kamatebwaia ara *Constitution*. Aki taetae itinanikuna.

Ao ngkana a taetae i tinanikuna, tao a boni kona ni kabotau.

Ma te taetae imatan te bowi, a bon taetae inanon Tua aika ti te tikina ke ti tebo te ota iai. E rabwa.

Tibiika: Ai teuana riki buokana ma ko a tia ni point of order, ti kairan nakon te Tua are kanga ko taku bwa e a ritinanikun te titiraki.

Ao I bon ti kauring bwa are bon iai te titiraki, ao tai kataia ni manga otinako man te titiraki are boni ngaia are ngaia are kam na titiraki iaona.

Tai manga tabeki riki titiraki i tinanikun are kam bon riai n tabeki ke n titiraki ibukin kaekan ami titiraki are kam tangiria bwa e na kaekaki. I a bubutingkami, bon stick nakon ami titiraki are e mena iaon ara Ota bebwa. Ao e nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Kuria; Hon. Banuera Berina.

Hon. Banuera Berina: E rabwa te Tia babaire te kaeka ma e aki karau nano te kaeka aio ngkana ko kani karaoa raoi tabem ibukin Kiribati.

Aio te Tia babaire uneakinan tuan Kiribati, ao ngkana ko na karekea buokam te Roia. Ko na kantaningaki bwa ko na karekea buokam mai irouia Roia aika a mwatai n te tua are e na kabonganaki n te kabowi are e nang boo te kabowi iai.

Koaki kona ni katea te Tua mai Amerika kemai Russia bwa ko a nakomai iai ni buoka te kabowi iaon Kiribati n tuan Kiribati te Tia babaire.

Ngaia ae ti mimi n am kaeka te Tia babaire ae ko taku bwa ko kona n ana am roia n akia kaka. Ko manrerea naba aron karekeakin buokan te Tia babaire te Roia are e kainanoaki.

Aio te Tia babaire kabanean buokan te titiraki ma I bon ti kaeka moa arei te Tia babaire bwa kanga buokan ara titiraki aikai. Kabanean buokan te titiraki te Tia babaire e koaua. E kan ataia Kiribati ngkai ko a karekea buokam mairoun te Roia ae tiaki te I-Kiribati ao tiaki te aomata ae e mwakuri na na Tua Kiribati ke tuan Engiran are e wai ma ana Tua Kiribati mai iai te Tia babaire. Iraua te kabanemwane ibukin am Roia aio te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau Anne ai bon te titiraki teuana ngkana e taku bwa e manga kani kawenea bwa ana titiraki. Ti katauraoi nakon are bon ana titiraki te Tia tei mai Teraina are tao e kaokoro. I a butia bwa e a manga boni kawenea bwa ana titiraki teuana. E rabwa.

Tibiika: E a boni bane kaekan boutokan te titiraki, ti a nakon ana titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Butaritari, Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Aba Inanoa; Hon. Boutu Bateriki. E nakoim te Tia tei.

TE KAMATEBWAI IAON KARABABAN TE BANGKE NI KAAWA IAON BUTARITARI

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki. *Iai au tabeka ni maeun te Maneaba ae nako iaon kainanoan karababan riki aia kona ni katangomwane bangke ni kaawa, ake a teimatoa ni waaki iaon ara abamwakoro ae Butaritari ao are e butimwaeia te Tautaeka bwa e na karaoaki te kamatebwai iai.*

I kani bubuti te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te mwane ae karineaki, bwa tera mwin te kamatebwai ngkana arona bwa e a tia ni wakinaki. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Butaritari. *Madam Speaker I kani kaongoa te Tia tei ae rine mai Butaritari bwa e bon teimatoa naba ngkai au Botaki ni mwakuri n rinanoa te kanganga iaon Bangke ni kaawa.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker*. E koaua kanga au titiraki aio are e kaeka n te tai arei ngkoa te Kauoman ni Beretitenti ao te Minitita n te Mwane, ma tao e koaua e a tia ni manga karaiaki nakon te MIA.

Ma I kani bubutia te Minitita ae karineaki n te MIA.

Eng, ti karabwarabwa bwa ngaia ae e boni wakinaki te ukeuke iaona.

Ma kanga tao bon iai bitakin ana taratara te Tautaeka, I aki ataia. Bwa kanga n te tai arei e kuri kaekaki ma kanga e nang iai te unga n nanon te kaeka n te tai arei bwa e na ti kamatebwaiaki ao kanga a boutoka te kantaninga are manga kamaeuakin bangke ni kaawa aikai.

Ao ti kakoaua Madam Speaker bwa are kanga a rangi ni korakora buokaia ara botannaomata ni kaawa ake a bon teimatoa ni mwakuri aia bangke ni kaawa *Madam Speaker*.

Ngaia are kanga I a kawenea te bubuti nakon te Minitita ae karineaki, tera ngke arona bwa e kona ni waekoa riki tao te kamatebwai iai bwa kanga kakataninga are tera ngke arona bwa e kona ni kamarurungaki riki aia bangke ngkai a bon rangi n nora aron te buoka mai *iai Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Boutu Bateriki: I karabwa te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao e

koaua ae Butaritari bon teuana te abamwakoro naba ae e rawata ana bangke ni kaawa, 13 ana bangke ni kaawa ao 5 ae e rangi ni mwakuri raoi n norakina imwin te rekooti irouia au koraki.

Ao ti kakoaua ae e mwemwe naba ngkonanoa te titiraki iaon bangke ni kaawa. Ao e a tia ni manga kaunga te Kabineti bna ti na manga rinanon ana waaki te bangke ni kaawa ngkai ti noria bwa e bon rangi n rawata te kanganga iai.

Ao man norakin kanganga ae ti na waaki inanona ngkai te Tia babaire, ao ti a manga kaokia nakon te Kabineti ibukin ana kariaia. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker tao bon akea riki buokana bwa are kanga I taku bwa iai te kukurei n nano bwa ngaia ae e a boni wakinaki te kamatebwai iaona.

Ma tao ti na ti kawenea bwa kanga te kaoriori riki nakon te Tautaeka. Tera ngke arona bwa e kona riki ni manga waekoa riki karaoakina n te aro ae tao a na kona ni kaungaki riki ara bangke ni kaawa aikai n aron te buoka are e kona n reke nakoia.

N aron ae e bon ataki *Madam Speaker* ao ti a tia ni kataia ni buokia n ara *small grant.* Te naan bangke aika a maeu n te tai aio ao kanga ti karina ara small grant ao iai teiraken n aron marurungia teutana.

Ma tao a boni kantaninga riki are bon te buoka riki mairoun te Tautaeka are tao e na kona riki ni uotia nakon te katangomwane are kanga e boni materaoi.

Ngkai n te tai aio ao bon angina ngkai a katangomwane n te mwaiti ae $1,000. Iai ae a kona n anga $1,500. Ma ngkana tao e boni kona riki n ae $2,000 tabun Madam Speaker. E na rangi n materaoi riki aron te tangomwane irouia nake a kani karikirake.

E aoria I a katikua inanon bain te Minitita ao te Tautaeka. Eng, ti kukurei n ongo ae e boni waaki ngkai te kamatebwai ao ara kantaninga bwa tao e na bon kona ni waekoa n otinako tao imwain banen te ririki ke tao ni moan te ririki ae e boou *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Boutu Bateriki: Ti karabwa te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua ae te bangke ni kaawa, bon teuana kanga buokaia naba kain buki.

Ao e koaua are e mwaneweia te Tia tei bwa bon iai rabwata ke bangke ni kaawa aika a bon rangi n mwakuri raoi ao a rangi ni kakaonimaki.

Ma ngkai bon norana imwin te *record* n taai aikai te Tia babaire, ao e koaua ae e bon rawata te kanganga. E bua te rikooti, e aki kabwara tarau te aba.

Ngaia are man ara kakae ae ti mwakuri iaona ngkai kain au tabo ni mwakuri, ao e na bon iai norakin kabwaka n itera tabeua ao ana kantaninga bwa ti na manga okira te Kabineti ibukin ana kariaia ibukin manga norakina bwa tera ana iango ibukin te bangke ni kaawa ae ti na waaki iai nakon te tai ae imwaira aei te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Kabanea buokan am titiraki te Tia tei.

E a bon rauaki nanom ao I a tara te tai ai bon ti 5 te miniti, boni kabanean ara bong. N na anganiko te Tia tei mai Marakei ae ko karineaki, ko kataia ni kabanea am titiraki inanon ane 5 te miniti, Hon. Moannata Ientaake ao e na kaekaki iroun te Minitita ibukin te Reirei ae karineaki; Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Tia tei.

KATEAN ANA PRIMARY SCHOOL TEKARAKAN IAON MARAKEI

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker.* Ao tao e koaua N na nakon au titiraki ao e kangai taekan au titiraki. *E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni katea ana Primary school Terakan ibon irouna?* Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei ae karineaki mai Marakei. Ko bati n rabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Marakei n ana titiraki. I kan taekinna bwa n Auti aika nako ao e a tia naba n tabekaki te titiraki aio ao au kaeka nako iai: bwa e bon tiku moa aio inanon bain kaawa ke abamwakoro katean aia reirei. Ao e a ibuobuoki ngkanne te Botaki n reirei ni karekea taan reirei, bwai nanon te umwanreirei ao bwaai n reirei. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa te Minitita. Ti ngaia.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Akea te kanganga, ko aki raraoma. Ti na kaai n ikarekebai ma ngkoe ao tarim are inanon te Kabineti ni biriakina am reirei aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ai bon 4 te miniti, I aki e kona ni bane am titiraki ane ti 4 te miniti anne, bwa e boni itera ao I a katokia naba. E nakoim riki te Tia

tei ae ko karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake.

Hon. Moannata Ientaake: Ko rabwa Madam Speaker ao I kabwara bure ngkai kanga tao e rangi n uarereke au kakaeka bwa are e rangi n tikiraoi ana kakaeka te Minitita ao I rangi n karabwa te Minitita.

Ao e kangai au titiraki are boni kabanean naba au titiraki ibukin te tai aio. *E kona te Minitita are tabena ke te Tautaeka ni kabwaka aia backpay kain Marakei ni moa man Tianuare 2020 ni karokoa 31 n Aokati 2022 ibukin te mwane ni kara, te mwane n aki mwauku ao te mwane n aki mwakuri.* Ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minitita ae ko karineaki, I tuai moa n anganiko bwa N na atonga aram. Te Minitita ae ko karineaki ibukia Aine, Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi; Hon. Martin Moreti. E nakoim.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia babaire ao kabwara te bure ngkana I a rangi ni ingarake. Tao bon aron nanoioa kain te Itera Nuka a nang ingarakea te I-Marakei aio. E rabwa te Tia tei ae karineaki mai Marakei temanna n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Kabwakan backpay man Tianuare 2020 nakon 31 n Aokati 2022, a riai nira nanon te Tua ae te mwane ni kara ke te Kainibaire ibukin te mwane na ki mwakuri ao te mwane ni mwauku. Ko rabwa te Tia babaire.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake; E a boni boo *Madam Speaker* ao I karabwako. E a boni bane naba au titiraki, I karabwa te Minitita aika uoman ae a tia ni kaeka au titiraki. A bon ongo kain Marakei. Akea te kanganga nakon aia bubuti bwa a kani butiai bwa N na kaoka riki teuana au taeka are kanga I taekinna ngkoan ae e nako. Are kanga a tangiria bwa a na kan kaitiakia are te Tia Moti are e rietata e binabina aine. Eng, I boni kakoaua iai buna te mwane. Tia bo, ti ngaia anne.

Tibiika: Te Tia tei, I bon aki butimwaea am taeka are te kabanea arei. Akea butimwaeana mai ikai, ao ko riai ni butia. Butia, teirake ao ko butia.

Hon. Moannata Ientaake: Te Tia babaire, temanna ngai ae I tauraoi n tei n te kabowi n aei bwa I a tia ni kakaea bwa I bon ongo bwa e quy ao iai buna ao te aomata ae kara.

Ma ngkana iai ae e na kateai iai, ngkanne N nang tauraoi n tei iai. E rawata ae raora n ongo ma I aki kabuakaka n anne, ma I ti kani kakoaua ae I taekina te koaua. Anne au point, ma e kawa n ae I butia bwa I kewe. I aki, ma I ti taekina I aki kabuakaka n anne ke I aki raa.

Ma eng, e boni koaua te bae I ongo ao I aki kabuakaka iai. I karabwa iai.

Tibiika: Ao ngkanne iai ara Tua are kanga e kaineti ngkanne ma mwanewean araia Taan moti, Taan tei, karineaia n nakoaia.

Bon Taan tei, te Tia Moti, antai riki taan kairiri akana a mwaneweaki iaan ara Tua aei.

Ngaia are N na bubutiko, butia tiaki nnena aei. Buta am karaki, ko a bon aoria ni kateaki i tinaniku bwa tao iai rongorongona ma N na butiko bwa ko na butia ikai bwa tiaki anne ae ti kantaningaia bwa ko na taekinna. Ao e nakoim te Tia tei.

Hon. Moannata Ientaake: Ao I kabwara au bure ao I butia ma te nano rinano ao kabwara naba au bure ngkai I a manga taekinna bwa tao I a urua te Tua. Kabwara riki au bure, ao I a butia.

Tibiika: Ko nang rabwa te Tia tei mai Marakei, ao are ieta am nano rinano ibukin butan am karaki anne.

Ao I taku bwa e a boni boo raoi ke e bon itera raoi tebwi ma uoua (12.30pm), ao ti nang tauraoi n nako ni katawanou ao ti a manga kaitiboaki ikai n te aoa 2.00pm n te bwkantai aei. Ti a motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota bebwa.

Kiraka: Moan Warekan te Biira.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Speaker,* e aki *quorum*.

Tibiika: Tao N nang bon riai ni call the quorum bwa I a bon taraire ai ti ngaira aman. Ti ngkami aman (4), Ti a riai ni *call*.

E uara e a koro ara *quorum. Okay,* ngaia e a boni koro raoi ao ti nang nakon ngkanne ara bwai iaon ara Ota bebwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order.*

Tibiika: Terana am *point of order* te *Leader* n te Kaitara. Hon. Tessie Eria Lambourne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ti 3 ni kaineti ma kanoan te bwakantai aei. Are ti kantaningaia ngkai bwa e na rimoa are te kaoti ibukin aki onimakinan te Beretitenti. Kai kanga ara kantaninga anne e na moanibwai. Anne te moan ao kanoana naba e rangi ni kakawaki naba ao a kan ongora naba kain Kiribati.

Te kauoua, te Tibiika ana kaoti te PAC ibukin te naan ribooti.

E kanga ngkai raoi te babaire ibukin aekakin aei are ti nang marooroakin ribooti aika 10 tabun

mwaitia. E kanga arona ma are ti a bon riai ni marooroakina teuana imwin teuana te kambwana teuana ao ni kabane ana ribooti.

Ao ngkai e nang tiraua ma kanga tera ngkanne ao kanga tera te babaire. Ti ataia bwa are ko a tia ni kariaia ngaia e a toka ikai. Ma tera ngkanne ae ko kantaningaira bwa ti na marooroakinna ngkai te Tibiika.

3. Ti a na ti bubuti riki nakon am taibora te Tibiika, taratarai riki te naan marooro. Bwa I taku bwa e a moanna n aki mimitong ara Auti aei n aron tein aia marooro tabeman raora n Tia tei. Ma I taku bwa anne bon ara bubuti nakoim. Ko rabwa.

Tibiika: E rabwa te Leader n te Kaitara. Te moan, ibukin ami kaoti ane ibukin Aki Onimakinan te Tautaeka. I taku bwa N na angan moa te business committee bwa e na boni kaeka. E nakoim te Tia tei mai Tarawa Teinainano; Hon.Taoaba Kaiea. E nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker, ao ni koaua ni kaineti ma kanoan te Ota bebwa n te bong aei te Tia babaire.

I taku bwa ti karaoa kanoan te Ota bebwa naba ni bon arona are e mwaneweaki iai inanon te *Rules*.

Ngaia ngkana I uota te Leader n te Kaitara te Rules 23 ao 24, ao e bon rangi ni teretere ikanne bwa tera ae e na moa n roko.

Bon te Biira moa ae e na nako ao imwina te kaoti.

Ao bukina bwa 23 ao e boni katerea naba bwa bon te Biira ae e na riai n nako ao imwina te naan kaoti te Tia babaire n teina ae ngkai inanon ara Tua.

24 ngkanne, e boni katerea naba bwa ana ribooti te PAC, bon te bwai ae e kakawaki. Ngkana e kaoti ao e na riai n totoka n taainako.

Ma ti karautaeka nakon te Leader n te Kaitara bwa are ti boni kataia naba ni ibuobuoki ao n iraorao ma ngaia.

E bon roko naba ana rongorongo raora n Tia tei are man te itera arei ao are ti boni kataia naba ni barongaia naba nakon are bon te ota ane e tiku ngkai inanona n teina ae ngkai inanon ara Rules te Tia babaire.

Ao ngkai I taetae iaon te *rules* are e *revise* are e boou te Tia babaire.

Ngaia are anne moa ana babaire te Business committee n te tai aio are I a bwanana naba bwanana te Tia babaire. Ao I taku bwa te kantaninga bwa ena ibuobuoki anne ni karaua naba nanoia te *Leader* n te Kaitara ma ana koraki, ngkai ti boni kataia naba ni karaoa ara baronga ao ana babaire te *Business committee* nakon are bon teina ae ngkai inanon ara Tua moa ae ti bane ni mena iai te Tia babaire.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki baio nakon te itera arei. Ko rabwa.

Tibiika: E uara, e nakoim riki te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, tao e koakoroa ra Rules are ti taratarai. Bwa ngaira n ara Tua ni kaetieti ae ti taraaraia, ao e nang mataata 23 ane iai ane (g) ane e nako imwain te naan Biira.

I aki ataia anne, ma e raoiroi bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki ae e na reke tain te kaoti aei te Tibiika. Bwa are kanga ngkai ae ti ataia bwa ngkana n ara bong ngaira Taan tei ao te Tautaeka e a boni katokia naba n te aoa 6.00pm.

Ma are anne ae ngaia ti refer nakon te Rules anne. Ma ngkana tao e bon karokoa iai te Tautaeka ao ngkanne tao akea te kanganga iai. Ko rabwa.

Tibiika: N na kanakoa moa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Beru, kanakoa am iango; Hon. England Iuta.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika. Ti tebo ma ti te bubuti are mwin iai katauam iaan 14:1a.

Iai katauan anne are e a kaman kataratara naba bwa te tabeaianga naba te naan ribooti man Komete ngkana aki nako ngkai ni kabane ao a toki naba ao a na manga toka n ae e na roko ke aki.

Are ko bon noria iaan 14:1a. Te kamwawa teutana.

Anne tao e a bon nakoim ma kain te *business committee*, ti a tiku n aron anne. E rabwa te Tia babaire

Tibiika: Ngaia, N na ti kaeka moa are bwa te tabeaianga bwa e aoria n ae e itiaki ni kaineti ma ana kaoti te *party* ae te Kaitara n aron are e taekinna te Leader n te Kaitara.

Ao ibukina bwa ngkana ko tara am kaoti. E eti bwa te kaoti ibukin aki Onimakinan te Tautaeka, ma iai moa te motion ane ko na tabekia imwaina. Are ko na *suspend the Rules.*

Ao ngkanne anne ngkoa are ngaia iai ngkana arona bwa e bwati, bwa are anne ngkanne kanga ti taraia bwa te motion. Kanga tiaki tera, ma anne ngkanne ana taratara te Komete are e kataia ni kabwarabwara nako te Tia Koroboki are ngaia kain au aobiti bwa anne tarakina irouia. E na kanakoaki moa te motion anne, ngaia are e kerikaki iai. Bwa ngkana arona bwa e nako ke tera, bwa are te motion moa ae kona kanakoa imwain are e bon nakon te *No confidence motion*.

Anne bukina are e mena riki teutana inano.

Ao N na ti kaitiakia imwain ae aera ao ni kaineti bwa I bon tabeaianga n am kabanea ni marooro are aki mimitong te bowi. Kanga I

tabeaianga iai bwa tera ae e aki mimitong iai ara bowi. Ae kam taraia ngkai bwa kam taku bwa e aki tara ni mimitong.

Man te taeka ae e aki mimitong; nanona e aki tau au kairiri n tara aron te bowi aei bwa e na mimitong.

Ngaia are N na butiko te *Leader* n te Kaitara, Ngkana ko taku bwa e aki mimitong te bowi bwa e a moanna n riki bwa te tabo n takakaro. Iai angana. Iai te Rules ane te Tua ae te Rules are ko taraia iai bwa e aki mimitong te bowi iaan ana kairir te Tibiika. Ao ko kona n tabeka te kaoti ibukin aki Onimakinan te Tibiika, bwa I aki naba tangiria e na taraki ara Auti bwa e aki mimitong.

I taku ngai bwa e nang mimitong ara Auti, ao riki I karabwaia Taan tei bwa a nang rikirake n ongotaeka ao ni maka aron te kairiri. Bwa n taai nako ao I karaoa te kabanea n tamaroa, ngkana am taratara te *Leader* n te Kaitara bwa ko taku bwa iai tea ki nakoraoi.

Ao akea te kanganga. Anne ae I nang kaungai ngkami nako iai bwa are bon iai ara *Rules* aika a na kona n taobara aron bwai aika a riki ma kanganga aika a riki.

Aikai ami Tua aika a kona ni kairi ngkami ibukin karauan nanomi. Ngaia are ko rabwa te Leader n te Kaitara ibukin am kauring anne, ma au kantaninga bwa e na aki taraki bwa e a bon riki te Auti aei bwa te auti n takakaro. Kanga I tuai kona n roko nanne.

I tuai ataia bwa te auti n takakaro. I teimatoa n namakina ami boutoka ao ami respect Taan tei n te bwai ae e aera.

Ngkanne ibukin are teuana iai riki ae tuai kaekaki ibukin kanoan te tai aei. Are ibukin are ko tabekia te Tia tei mai Beru, iaan are ko tuangai ane 14:1a. Ngkanne anne e a bon tiku bwa are ai bon te kabanea ni bong aei. Ngke arona bwa iai norana bwa ti na riai n raa ma te *Business committee* bwa e riai n reitinako te bowi. Ao tao e a kaman tia n nako ngkai taekana, ma ngkai bon akea. Ti a kaman tia ni kanakoa ara notice nakoimi ae e manga iai riki tao reitan te bowi. Ma ngkai bon akea ae e a tia ni baireaki man te Komete ao n reitaki ma te Tibiika. Ao ngkanne nanona bon akea moa n te tai aei.

Ngaia are tao aei ngkanne e a tiku bwa kanag ai bon te kauring nakon te *business committee plus* te *Speaker* ibukin taai aika na roko bwa aoria ni bane ara bwai.

Iai riki te bwai ae ti tuai ni kaeka ke akea.

I a mwaninga,kanakoa riki te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, tao N na karautaeka moa ngkana ko taku bwa au kauring arei eekinakoan am kain tekateka.

Ma I taku bwa n aekakin ana marooro te Tia tei mai Marakei, n tain te titiraki ao e kanakoa te taeka ni marooro arei. Ao anne I taku bwa e riai n aki mwemwe ikai n taina arei, bwa are tiaki taina. Kanga ti anne.

Ma I karautaeka ngkana anne ae ko taku bwa akea onimakinan am kai n tekateka.

Ti rangi n onimakiniko ngaia are tabera bwa ti na buobuokiko naba ni kauringko ngkana ti taku bwa am anga rangi ni bwaka rawata ke tao n aki rangi ni karinerine te naan marooro bwa are anne tuan ara auti aei.

Ma Ko rabwa ao I karautaeka ngkana anne butimwaean are te kauring arei nakoim.

Are ai ti teuana are iaonan ribooti te PAC te Tibiika taiaoka.

Tibiika: I kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Marakei, imwain ae I kanakoa kaekan arei. E nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker*. Ao I kabwara bure ngkai I mwaneweaki, ao I kabwara bure ngkai I aranaki bwa e aki mimitong au taeka. I kabwara bure iai bwa I a bon tia ni kabwara au bure n te moantai ao te kauoua n tai ngkai, te kanteiua naba n tai. Ao e a manga kaokaki naba te bwai are I taekinna, I tauraoi n tei iai ma e tabuaki iaan te Tua. 'ma I kabwara bure iai ibukina bwa e tabuaki, ma I tauraoi n tei n te koaua ae bon te koaua. E rabwa.

Hon.Taoaba Kaiea: *Point of order.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei mai Marakei bwa I taku bwa I a tia ni kaitiaka anne imwain tokin te Auti ae nako ae I boni katokiko iai. Ma I tangiria bwa ko na buta am taeka. Ao ko rabwa ao ko butimwaeia bwa ko butia.

Ao iai riki am *point of order* te Komete man te *Public Account Committee*. E nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: Madam Speaker, I kateiteia baiu bwa I taku bwa ko nora baiu ma tao ko aki noria, I a kaman kateitea baiu.

E rabwa bwa are ko a ibuobuoki naba mai ikanne. Kanga bon ti buokan naba karauan nanoia kain te itera arei. Ao bon anne te bwai ae ti kataia naba ni kabwaranakoa nakoia nakain te itera are teuana

iaon anne, bwa tera bukina ngkai a moantai naba n nako ake mai inano.

Ma e rabwa are ko a tia ni kamena.

Ma I ti kani katerea mai ikai nakon naba te Auti aio, bwa are aio ai te kauoua n tai n tabekaki te aekaki ni kaoti ae aki Onimakinan te Tautaeka te Tia babaire.

Ao I taku bwa aio naba a na bon riai naba n ataia bwa are imwina are ngkana a nang manga tabeka naba te kauoua n tai n tabekan te kaoti ae Aki Onimakinan te Tautaeka. Ao e koaua ngkanne are ko taekinna anne, a bon riai moa n suspend te rules te Tia babaire.

Ma e rabwa bwa are ko a tia ni kabwarabwara anne.

Ao e koaua reitan are teuana te Tia babaire, bon iai ana iango te Komete bwa e na marooroakinna n anga te extension te Auti aio nakon te wiki ae na roko. Ma e a bon taraia moa bwa e a boni batin tau ao e a bon angabuaka naba ma kanoan boong aika inanon te wiki aika imwaira.

Ngaia are e aoria, te bwana ni karautaeka nakoia tao Komete.

I ataia te Tia babaire bwa a bon roko naba bwanaia Komete bwa are a bon tangira naba tokan aia ribooti iaon te Ota bebwa. Ao tiaki ti ngaia naba te Tia babaire, ma ngkana ko kan nora naba kanoan te Ota bebwa aio n te ngaina aio, are a boni bane ngkai ara *Oral question* n te ngaina aio. Ao a rawata naba Taan tei akana a bon roko naba n tuatua naba bwa a na aera.

Ma ti boni karaua naba n tara teina ao barongakina n aron are e na akea.

A na akea moa ae e na kiba nako moa, ke e kanga arona.

Ngaia are bon iai naba te *practice* are ko a tia ni karaoia te Tia babaire, are a toka akekei a kona ni manga bitaki nakon te naan *written questions* tao n tokin te waaki.

Ma are e a bon tiku bwa bon kanoan am babaire, tera te Tibiika am are aikai ara namakin ngkai bwa are a rekereke ma ngaira ake ti mena n te *Business committee* bwa tera ngkanne aron aia bwai te koraki aikai ke aia titiraki ke tao aia ribooti Komete ma aia titiraki Taan tei ake aki bane inanon te tai aei, ti tebo ngkanne bwa e nang bon tiku nako naba inanon baim te Kiraka. Ao ngaira ti tabera bwa e kakawaki bwa te kantaninga bwa e na buokaki kamatataia kain te itera arei ni ikotaki ma Komete ni kaineti ma te bwai ae ti boni mwakuria ane e mena inanon te Tua moa ngkai te Tia babaire. E rabwa.

Au kantaninga bwa e na ibuobuoki aio.

Tibiika: Ao I taku bwa e boni mataata n ara Rules bwa are ana ribooti te Public Account Committee e bon take president over ni kabane ara kanoa *even during Government days* ke n ana bong te Tautaeka.

Ngkana iai ana ribooti te *Public Account Committee* ae e *notice* ao e koro bongina are e kantaningaki bwa e a bon toka naba. E ngae ngke tera ae e na nako, boni ngaia naba ae e moanibwai.

Ngaia are anne bukina ae e bon toka te *Public Account Committee report* n te tai aei.

Te kauoua, ibukina bwa e a rerena n aekakina aei. Ao e eti bon rangi n abwabwaki ara marooro iaon aei. Ao bon iaan te Rules ngkanne ane 24:5 rikaki, ao kanga I a bon *allow* te ribooti bwa e nang wene.

Bwa ngkana kam tarai te naan ribooti aikai, ao I taku bwa a bon bwakanako taia.

Te kabanea n ribooti ane n 1990, 2015, 2011 ao angina te koraki are kanga bon iai rekerekeia ma aikai. Tao iai rabwataia ngkai ke akea. Ao kanga anne te ribooti ae e roko inanon baiu man ana rabwata te Komete.

Ao te kauoua, ibukina bwa e a bon rangi n kanganga aron rimwiana tao te naan *responses* aikoa kona naba n reke man rabwata aikai.

Ao I taku ngai bwa ibukina bwa e a rangi n mwaiti te ribooti ae e wene n aron aei ae a boni *back dated*, ao a bon riai n uotaki nakon te Maneaba ni Maungatabu nte aro bwa a na rinanon kawaia iaan naba ara Tua ae nang kakawaki bwa a na bon riai n rinanon te Maneaba ni Maungatabu. A na debated ao a kabwataki naba, ao tao bwaai ni kabane ake a irekereke ma kanoan te ribooti ake a tia n taraki bwa aki raraoi ke a raraoi, *at least* e a tia n anga ana *resolution* iai te Auti n tei bwa e kariaia ao e butimwaei bwaai ni kabane ake a tia ni wene inanona.

Ngaia anne bukina.

Ngkanne aron te marooro, I taku bwa e a boni wene nakoimi Taan tei bwa are kam bon tarai ami akaunti akanne a nang mwaiti. Ngkana e kanga aron tein ami marooro iai. Ngkana kam na katannakoa ke ngkana kam bon kani *cover the all account for each SOE's* ke tao terana e a bon nakoimi.

Te marooro e a bon uki iaona ngkanne ibukin akaunti akanne.

Tao anne moa te babaire ae ti kanakoa ngkai. Ibukina bwa e bon rangi n tiraua te ribooti man te *Public Account Committee* ae e bon tangiria bwa e nang roko inanon te Maneaba ni Maungatabu ao n *debated.*

Tao anne bukina moa n te tai aei, ngaia tao ngkana e rau nanomi ao tao ti nang waaki nakon ara bwai iaon ara Ota bebwa n te bwakantai aei.

Ao I butimwaea am marooro te Leader n te Kaitara. Arei bon ti anganai, akea au kanganga ibukin tera ma bon ti ibukin ae kanga I nanokawaki ngkana e nang aki mimitong te Auti. Ngaia are iai kawain bwaai ni kabane ao I taku bwa anne ae e kakawaki, ao I butimwaea are tiaki nanona bwa tao anne ae kanga kaitaran aron te taeka are aki mimitongin te Auti. I butimwaeia ao e nang rarabwa.

Ao ti a nakon ngkanne ara bwai iaon ara Ota bebwa n te bwakantai aio.

Kiraka: Moan warekan te Biira, te Gaming and Lotteries (Amendment) Bill 2022.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Te Biira ae e wene i matara n te bwakantai aei, are ti na tauraoi ni kanakoa. Bon te Biira ae e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Onotoa temanna ae te Biira iaon te Gaming & Lotteries (Amendment) Bill 2022. Ao I a butia te Tia tei ae karineaki Hon. Taiaki Irata mai Onotoa bwa ko a kanakoa am Biira. I a mwaninga bwa are te Biira, tao I a taneiai n te itera aei. Ma e nakoim am Biira te Tia tei ae ko karineaki.

GAMING & LOTTERIES (AMENDMENT) BILL 2022 1ST WAREWARE

Hon. Taiaki Irata: E rabwa Madam Speaker. E koaua ao imwain ae I tabeka te onono nakon te Tua ibukin te Gaming & Lotteries, ao I a rimoa naba n anga te bwana ni kakamauri ni mwaitoron te tawanou aei nakoim *Madam Speaker* ma am taani mwakuri ao ni kakakeraoa naba ara Beretitenti ngkai bon ana bong aio ae kanga e *special,* koron ana ririki ae e a bwakara raoi kanga tabekan au onono n au Biira aio, n reitaki naba ma te Kauoman ni Beretitenti, kain am kabineti ao te *Leader* n te Kaitara ao boni ngaira Taan tei ao ai bon taan ongora n tamaroan te tawanou aio. Kam na bane ni mauri!

Madam Speaker, te Biira ae N na uotia aio nakon te Maneaba ni Maungatabu, bon te Biira n onono iaon te Tua. Bwa te onono nakon te Gaming ao te Lotteris e na warekaki n te moantai.

Madam Speaker kanga e na uarereke te onono ae N na tabekia ibukin te Tua aei. Eng, kanga ti noria naba bwa kanga te Tua aio e tuai man rinanoaki n taai aika nako ao tao ai iraua ngkai te ririki tao 20 tabun ke 10 tabun te ririki.

Ma N na ti kabwaranakoa taekan te *gaming* ao te Lotteris imwain are I

bon roko n te boto ni iango n te *section* are kanga N na tabekia bwa te onono.

Madam Speaker, te bwai ae te *lottery* e a kaman oti matana ao ni kabonganaki 2,000 tabun te ririki n nako. E kona n rimwiaki moan kaotin te takakaro aio n ana Tautaeka te Roman Empire ao n ana Tautaeka Tiaina ae e kinaki n arana ae te Home Dynasty China.

Te moan lottery are e recorded ke e kakoauaki raoi bwa e waaki iaon Eurobe bon inanon te ririki 1446. Imwin te tai anne ao a kaoti aekakin naba te *lottery* n arana ae ti ongongo n taai aikai n takakaro aika a bati, ai moara riki kabonganana ae e bati man tamaroan te *internet* n te aonnaba.

E riaon ngkai 100 tabun aba n te aonnaba aika a kabongana ao ni karekea kabwaiaia mani wakinan te lottery.

Madam Speaker, e boni korakora wakinan te lottery iaon aba aika a uarereke kaubwaia n aron Africa ao Atia.

Iaon abara ae te Betebeke ao e rangi ni bati mani korakora naba kabonganana irouia kirabu aika a wakinna te *lottery* ao ibon irouia naba taan bitineti n aron Nu Tiran ao Aotiteria.

Madam Speaker, iaon Biti, Tonga, *Vanuatu* ao *PNG*, ao aba aika irarikira ao a boni kaman waakina te *lottery* inanon te tai ae e maan ao e noraki iai taian buoka aika a bati nakoia te botannaomata ake a tia n rereke kaniwangaia n te takakaro aio.

Ao aei bon nakon te Tautaeka are e teimatoa ni kakarekea ana karekemwane teuana mai iai, ae e aki totoki ni katoa ririki.

Te lottery bon te industry teuana ke te waaki ni karikirake irouia naba bitineti aika a mwaneweaki ikai *Madam Speaker.* Man ana waaki te Lottery ao e bati naba ana buoka ibukin karekean waaki ni kamwakuri nakoia te botannaomata.

Madam Speaker iaon taabo naba aikai ao tiaki ti taabon lottery are e korakora iai te waaki ni kamwakuri, ma bon taabo naba ake iai rekerekeia n aia service ma kabutan waakinan te lottery iaon abaia n te aro ni kabatian te kamwakuri n taabo ni *printing, marketing, taabo* ni kaao tiketi ao a bati riki.

Madam Speaker, iaon Kiribati ao ti kakoaua bwa te lottery e a kaman noraki riain kateana iaon Kiribati inanon te Tua ae e wene i matara n te tai aei.

Oin te onono nakon te Tua aio boni katamaroa nakon 2 mwakoro ke itera ae e irekereke ma kanoan te

Tua aio bwa e aonga n noraki riki mwakan ke kabonganan te Tua aio.

E a boni bongata te Tua aio *Madam Speaker,* bon teuana mai ibuakon Tua aika a rangi n maan man tiku n aki kabonganaki ao e tuai raoi noraki aron kabonganaia mani karikirakean te botannaomata iaon abara ae Kiribati.

Madam Speaker, te moan boto n iango boni katamaroan te Tua aio are e tiatiana aron kaniwanga iaon takakaro n aron te bingko inanon te Tua aio iaan te Mwakoro 5 ao 6, ao e bon tiatiana naba te kaniwanga bwa e na aki riaon te mwaiti ae $300.00.

Aio bon te Tua ae e riai n oneaki bwa e aki boraoi ma te waaki ni karikirake irouia ara botannaomata ngkai. Bwa kaniwanga ae anga ngkai Botaki n Aro ao kaawa iaon abamwakoron Kiribati, a kabane ao a bon bubura riki nakon are e anaki n te Tua aio.

Ti kakoaua bwa te bubura ni kaniwanga ae e kabonganaki ngkai n ara takakaro ae te bingko e a roko n te mwaiti ae $10,000. Ibukin boutokan ara botannaomata inanon kaawa ma Botaki n Aro ao e riai n oneaki te Tua aio bwa a na aki kaitarai Tua ara botannaomata ake a tia ni kawenea n te Auti ni Maungatabu.

Madam Speaker, te kauoua ni boto n iango bon te katamaroa naba nakon Mwakoro 5 inanon Tuan aio n irekereke ma te takakaro ae e kinaki n arana ae te *lottery.* E bon tuai ni maan ni waaki karaoan te lottery iaon abara ae Kiribati ibukina bwa te Tua aio e aki anga babaire aika a raoiroi ibukin karaoana iroun te bitineti.

E bati aba irarikira n te Betebeke aika a tia ni waakina te takakaro ae te lottery inanon te tai ae maan ao man rangi n tamaroa aron kabutaia irouia bitineti.

Te lottery n aba aikai e bon tia ni kakoauaki bwa a uota te kabwaia ae e bati nakoia aia botannaomata ao riki bon nakon aia Tautaeka n aron kabatian aia karekemwane man te *tax,* ngkai ti noria bwa e tuai mani waaki te lottery iaon Kiribati. Are nanona bwa e bon aki mwakuri ke ni bongana te Tua aio.

E kakawaki irouia ara bitineti bwa a na manga ibuobuoki ni katamaroa iaon waakinan te lottery ngkai e bon tangira naba te capital ke te mwaiti ni mwane ae e bubura. Karekean kaniwanga aika a bubura ma kaboan te *insurance* ma te waaki ni kamanomano iaon wakinan ana takakaro te *lottery* iaon Kiribati.

E kakawaki bwa bitineti a na kairaki iaan te Tua aio bwa a na iri Kainibaire ake a na reke bwa kanoan aia raitienti n aron

totokoan kanganga aika a na kona n riki inanon te tai teuana ma teuana.

Karekemwane ni kabane ake a reke mani kabonakoan bebwa n takakaro ke tiketi man te lottery ao anga riki ni karekemwane ake a na reke man te takakaro aio, a na bon ira tuan te tax bwa e na buoka aron kabirimwakan ana karekemwane te Tautaeka ni katoa ririki.

Madam Speaker, kanga aikanne ngkanne au marooro iaon te onono are I a uotia nakon te Maneaba ni Maungatabu bwa e na iangoia n rinanoia bwa tera ana iango ni moan warekana.

E koaua *Madam Speaker*, e boni uarereke kabwarabwaran te onono aio bwa e boni kotekotei te naan boto n iango ake ti uoua. Ngaia are I taku bwa te onono nakon te Tua ae te *Gaming & Lotteries (Amendment) Bill* 2022, e nang *sweet and short.*

Ngaia are mai ikai *Madam Speaker*, ao I a tabeka ngkanne bwa te onono nakon te Tua ae te *Gaming & Lotteries* e na warekaki te moantai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki ao ti reita naba te katekeraoi n aron are ko taekinna nakon te Beretitenti tao n ana bong aei.

Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tautaeka bwa e na kanakoa moa ana kaeka, ma e tei bain te Minitita ae karineaki man te MIA bwa ko a kaeka moa; Hon. Boutu Bateriki.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia babaire. *Madam Speaker*, e koaua I karabwa te Tia tei mai Onotoa are e a tia n tabeka ana Biira n te bwakantai aei ni kaineti ma te *Lottery and Gaming*.

E koaua *Madam Speaker,* te takakaro aio bon te takakaro ae iai iaan ara Tua. Tao e koaua e a bon rangi ni bongata iaan kamwakurana. Teuana mai ibuakon ara Tua ae e a tia ni wene inanon ara Tua bon te kanganga bwa e tuai mani karaoaki ke n iraki nanon te Tua aio te Tia babaire.

Ao e koaua n te takakaro aikai ao e koaua ae tao bon iai tabeua ae ti tebo bwa n teina ao n arona ae ngkai *Madam Speaker* ao e koaua ae ti bon rangi n kabongana ngkai n te bingko I taku bwa teuana mai ibuakon te Biira aei ae e rangi n focus riki iaon te bingko. E teretere riki oin bukin tabekan te Biira aei, e na kaineti riki nakon te bingko ngkai ti boni kakoaua bwa bon teuana mai ibuakon te takakaro ae e rangi ni kabonganaki iaon abara ae Kiribati.

Ao tao e koaua n rekereke riki ma tabeua ane e a tia ni kabwarabwara te Tia tei ae karineaki.

Ao e koaua bwa aio bon teuana kanga ana onono te Tia tei ae karineaki n aron ana *amendment* iaon tabeua n aron ae ti noria n te tai aei, ao e a tia n tabekia bwa e na onono nakon te naan kaniwangana. Teuana mai ibuakon te kaniwanga ae ti noria bwa tao e a bon rangi ni bongana naba *Madam Speaker*.

E koaua ae n norakina ngkai ao te kaniwangana iaon te takakaro aikai ao e rangi ni bongata n te mwaiti ae $300.00. Ao aongkoa ngkai n te tai aei ao e a tabekia ni bubuti bwa tera ngkana bwa ti nang bita ke n onea te Tua aio ao ni kakiba man te mwaiti ae $300.00 nakon tao $10,000.

Ao I taku bwa aio te onono *Madam Speaker* are tao man ana itera te Tautaeka ngaki n te tai aei imwain ae I kabwaranakoa riki, ao e koaua ae ti anga ana kaeka te Tautaeka n te tai aei are ti butimwaea te onono nakon te Biira aio *Madam Speaker.*

Ao e koaua ngkana ti tara ana onono te Tia tei ao e koaua kanga bon ti uoua, bwa teuana te onono n ane $300.00 nakon $10,000 ane ngaia e na *repeal Madam Speaker* ao ai arona naba ma te naan *sections* akan iana ane e kaineti nakon te $300 ao a na bane n taonaki nakon $10,000.

ngkanne ana kauoua ane iaan *section* 6, ane iai ana karinrin. Ao e koaua *Madam Speaker* karinan mwakoron te Tua ae boou, ao I taku bwa aio are e bon rangi ni teretere iai. Ngkana ti rinanona ao ti noria n aekakin ane 6:a (1). E koaua bwa ane (1) kanga e kataia ni katerea ikai are e a lawful ngkana e a kona ni wakina ke kanga aongkoa e nang karinaki ikai te *private business* bwa e nang kona ni waakina naba aron te karikirake iaon te *Lotterry & Gaming.*

Kanga ngkai n te tai aei ao aongkoa anne naba teuana mai ibuakon te Tua ae boou.

Ao aio are e na register naba te *business* ngkana e bon noraki iaan ana karinrin te Tia tei n te tai aei. Ao e koaua iai kanoan ane 6:A akanne ane 1 - 5.

Ao ane te kateniua e riai ni *provide* te *financial account.* Aio are tao e koauangg a tei rabwata n aekakin aikai *Madam Speaker,* ao e koaua are e na tauraoi naba ni kaitara kabwakan ana *tax* nakon te Tautaeka.

I taku bwa aio naba e rangi ni teretere ikai bwa I taku bwa e na rangi ni bongana naba *Madam Speaker.*

Ao tao e koaua te karinrin naba n te onono n te tai aei *Madam Speaker*, ao e koaua iai ane e nang karinaki iaan te section 18. Ao e koaua ane iai ae *any register business* ikai are ti nang karina ke ti tebo ma a nang rin iai te naan *registered business.* A nang karinaki te naan *business* bwa raon te *registered society.*

Aongkoa ngkai n teina n te Tua ae ngkai, bon te naan *society* aika a kinaki n aron te naan *Church* ke tao te naan rabwata riki tabeua akana a kakaraoa ngkai n aekakin ara takakaro ae e common ikai te Bingko. Ao anne ae e nang kinaki iai.

Ao ngkanne aongkoa ngkai ngkana e nang karinaki ikai te *private business*. Kanga a nang karinaki naba n rabwata aikai are aongkoa a nang kona naba ni waakina aron te karikirake n te aekaki aei.

Ao e koaua iai naba ngkana arona bwa e ko a *registered* am *business* iaon te *Lottery* ikai *Madam Speaker*, n ane reitan kanoan te Tua ane 6 ao e koaua ae iai naba kanga aongkoa te kaniwanga ane e nang *start* man $10,000 ni waerake.

Anne ngkanne nakon te *private sector* ke tao rabwata mai ikai ke rabwata mai tinaniku akana a nang roko iaon Kiribati te Tia babaire.

Ao e koaua aio naba teuana ae e na rangi n taraki naba ma te *VAT.* E kona naba ni *VAT* te kambwana aio ngkana e bon riaon naba are tao te aekaki ae $100,000 ana karekemwane te kambwana aio ngkana e riaon naba te $100,000 ana karekemwane n te ririki.

Ao anne naba are e na *Vat* naba. Nanona ti tebo naba ngkanne ma teuana naba mai ibuakon te Kainibaire n te bitaki aio bwa e na *Vat* naba te naan kambwana akana a na waaki iaon abara ae Kiribati.

Ao e koaua tao bon mai Kiribati ao tao ngkana iai naba rabwata akana a *interested* n roko i abara. Ao anne naba teuana mai ibuakona e na kona ni buoka te Tautaeka naba n nora riain tao te tax ane a na boni *provide* aia tax ao a na kona naba ni Vat iaan te Tua aio te Tia babaire.

Ao e koaua ae e na riai naba n register iaan te *Business name Act 1988*. Anne naba teuana mai ibuakon naba ana Kainibaire kanga aron naba te bitaki n ane 6:A anne.

I taku bwa e rangi ni teretere ikai. E rangi ni *straight forward* ikai *Madam Speaker*. Ao anne ibukina ae ti butimwaea iai ana itera naba te Tautaeka e na mabiao naba n itera aikai n aron ane I a tia ni mwanewei.

Ao I taku bwa e a teretere naba n teTua ngkanne bwa e nang karinaki te naan *private sectors* iaan te *registered business.* Nanona ngkanne ikai ngkana a rin te naan *registered business*. Nanona ngkanne a nang kona n rin ten aan *private business* akana a na kona ni waakina aia karikirake n ron tao te bingko ke tao te naan *lottery games* n aron tao te *ticketing*, te lotto ke tera ane a kakaraoaki iaon Biti ao Aotiteria.

Ao I taku bwa aikai a rekereke ngkanne ma aron te takakaro ae te *lottery*.

Ngaia are n tabekan te Biira aei *Madam Speaker*, ao I taku bwa e bon rangi ni *straight forward*, bwa ti bitakin te naan kaniwanga n aron ane e na increase man te $300 nakon $10,000 ao ai kanoan te mwakoron Tua ane 6:A ane I a tia ni kabwarabwara teutana. Ao I taku bwa kam a bon tia naba ni warekia n irekereke ma karinan te naan taeka akana te naan *registered business* ao iai naba *business* ane e na karinaki naba iaon te Kibu ane *section 18*, te *amendment* anne ngkanne. Iai ane *registered business* ao iai ane $10,000 ane ni mwakoron naba te Tua anne ao iai ngkanne ane *all business* ane te karinrin.

I taku bwa iai iaon te mena ae e bon nang straight forward ikai. Ao I taku bwa man ana itera te Tautaeka *Madam Speaker,* ao I taku bwa akea ara kanganga. Ti rangi ni tauraoi ni butimwaea te karinrin nakon mwakoron te Tua iaon te *Lottery and Gaming* are e tabekakin te tai aei. Ti butimwaeia man ara itera.

Ti kukurei ni butimwaeia ao riki ni warekana n te moantai te Tia babaire.

Ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan te Leader n te Kaitara, te Tia tei mai Abemama; Hon. Tessie Eria Lamborne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao ti na marooro naba iaon te Biira n onono aei iaon kanga tuan te kemboro iaon Kiribati. Ti kaitaua te Tia tei mai Onotoa temanna n ana Biira n onono ae e uotiarake aei ao ni kabwarabwarana are e a tia ni kabwarabwara nakoira are kanga bon ti uoua oina.

Ma ti karautaeka moa nakon te Tia tei ae karineaki bwa ti a kaokoro n iango ma ana kantaninga aei n te tai aei. Ao aikai bukina.

1. Te moan onono ae e boboto iaona, boni karikirake ke kakerakean mwaitin te kaniwanga. Bwa n aron ae e taekinna, e taraia ngkai bwa e a bon nang tiraua ae e a

riaon $300 ao e ti katauaki $300.

Ma I taku bwa aei e a kaman tobwaki naba n te Tua te Tibiika. Bwa ngkana e noraki te mwakoro 18(1), ao te Minitita e kona n anga te raitinti ibukin tao te naan bingko ake a raka iaon $300.00 te kaniwanga are a na anga.

Ngaia ae I taku bwa kanoan ana kantaninga are n ana moan onono ao I taku bwa e a kaman tobwaki iaan te mwakoro anne.

Ao e koaua bwa ngkana ti taraia ngkai bwa antai aika a kabongana te Tua aei, ao bon ara Ekaretia. Bwa bon ti aika a kakaraoa ngkai te karikirake n te bingko, iaan te ara are te *Society* bon ara Ekaretia.

Ao e koaua bwa aia kaniwanga aki kona ni kakaokoro. Ao tao iaon Tarawa, e eti bwa e a rangi n bubura kaei te kaniwanga. Ma iaon naba abamwakoro, a kakaokoro naba kaniwanga.

Ao aikai aia anga teuana ara botannaomata iaan ara Ekaretia aika kakaokoro, ara Mwakoro aika kakaokoro. Bwa tao n tabetai a boni kakabongana naba ara Kauntira ibukin tao aia bong aika a rangi ni kakawaki. Ma aikai rabwata are ana rabwata te botannaomata ae a kakaraoi ngkai ke a kabongana ngkai te Tua aei.

Ao te Minitita are tararua te Tua aei, anne tibwangana.

Anne tabena bwa ngkana iai tao te Mwakoro ae e kani karaoa ana bingko ae e na raka ana kawingana iaon $300, e kona n anganaki te raitinti ibukin ana kaniwanga ae e na raka iaon $300.00.

Ngaia are ti aki nora tao kainanoan moa te onono n te tai aei ibukin te kaniwanga. Ao e mwaiti ngkai are e mwaneweaki are e na aki raka iaon $10,000. E a kawaerakeaki riki nakon $10,000. Ao tao aei e kaineti nakon ana kauoua ni boto n iango are iaon karinaia taan bitineti bwa a nang rinnako inanon te takakaro aei.

Anne ana kauoua n onono.

Aei ngaira ti a bon rangi n tabeaianga riki iai. Ao aei ti karaua ni marooroakinna ao ti karaua n taratarai aron te naan waaki aikai irarikira ao tao n te aonnaba ao bon te anga ni bitineti teuana. Anne ti kariaia.

Ma aei te aekaki ni bitineti ae ti na riai ngaira ni kaunga iaon abara ae Kiribati? Tao anne te titiraki.

Ao ti a tia ni karaua n taraia bwa tera bwaai aika a na kona n reke ngkana e a tei te aekaki ni bitineti ikai ae tao te *Casino* ke tao tera.

Bwa aekakin takakaro n te kemboro n aekakin te bingklo riki akana tao a na iangoaki bwa a na karokoaki ikai, ao ngkana e a kona ni waaki ni katoa bong bwa are kanga aekakin te bwaa ke te tabo ae ko kona n roko iai ni katoa bong.

Ao aei iai te tabeaianga iai bwa a kona n reke iai aomata ae kanga a na reke n angina bwa e *addictive.*

Aei e a tia ni kakoaua irouia taan rabakau n te aonnaba bwa raon e arekoro ao ao te kamanging are tao te *drug* ao te bakee. Aikai bwaai aika a kona ni karika tangiraia iroun te aomata tao n te *chemical* ke tera are e na rin n ana kantaninga te aomata ao e na tatangiria ni katoa tai.

Ao anne ngkanne ae ngaira ti tabeaianga iai. Bwa ngkai moa n aekakin bwaai aika tao a ona n rotaki iai ara botannaomata. Ao teuana te kanganga ae ti bon nonori ae ti tataekin te naan aoraki ake aki ewewe. A roko mai iaa aoraki aikai.

Tao iai tabeua are tao a reke man te naan kamanging. Iai naba aoraki are a reke man te arekoro ke te moko. Tao te kanganga n te mama. Aikai kanganga ae atai ae a bon riki iaon abara ae Kiribati. Aikanne bwaai are a bon nakon nanon te aomata ae e kan reke irouna anne bwa e bon tangira te moko ke te manging.

Ma tera ngaira tabera ngaira taan kairiri. Ti na kataia ni kakaea te anga ae na uarereke iai te aekaki ni kanganga aei.

Ao ngkana ti ataia bwa anne te kanganga, ao e aera bwa ti na manga kauka te karikirake ae e na manga kona ni manag reke riki teuana te kanganga ke te waaki ae e na kona ni manga karekea te kanganga nakoia ara botannaomata n aron te waaki ni kemboro.

Ao ngkana ti tarataraia bwa tera te naan kaniwanga. Te naan waaki ni karikirake ae a na riaon $10,000.

Aikai bon te naan kaniwanga aika a nang bubura akei. E nang bubura kaei, ao antai ae e nang aki tangira $10,000.

Ngaia are ko nako ni kaea te bingko bwa am kantaninga bwa ko aki kona n ataia ngkana e na reke iroum te mwane anne.

Ao te bingko e aki katoa bong, ma tao e kona tao teuana n te wiki ke e aera ma e aki katoa bong.

Ma ngkana arona bwa e a tei te tabo ae ko kona n nako iai ni katoa bong, bwa antai ae e na ataia bwa tao N nang bon tekeraoi raoi n te bong aei.

Ao aei aia kantaninga aomata aika a na Nanako bwa te katai rake. Ao tokin te tai e na bane ana mwane ao e na manga kakaea riki are tao e nang boo te rairi bwai. Ao tao ngkana e a bane ao tao e nang tannakon taabo riki tabeua ae ai tiaki ngkanne ana bwai.

Ao aikai te naan kanganga ae e bon tabangaki. E nang tiraua kanganga ae a noraki n te Betebeke riki nakoi ae kanga a reke tangiran te naan aekaki ni waaki aikai.

Ao anne ae ngaria iroura ti na kataia n totokoa te aekaki ni waaki aei. Bwa ti na aki kaunga n te aro are e na reke manga aia tai ara botannaomata ni manga noria ao e na manga reke tangirana ao a rababa riki te naan kanganga.

Bwa tao e na rangi n tiraua riki ngkanne te kanganga ae e nang rikirake iaon te anai bwai, te rairi bwai. Ao te kantaninga ngkai are kamaeuraoaia ara botannaomata, e nang bane nakon tao te bitineti ane e nang katea ana butineti.

Tao e bwaka ngkai te backpay ao e boo ta nakon te tabo ni kemboro bwa are e a tei. Ko a kona n roko iai ni katoa bong.

Anne ngaira te bwai ae ti kaaraara ao ti tabeaiagna iai ao ti maka te aekaki ni kanganga aei bwa e na reke i Kiribati.

Ao ti ataia bwa teuana te karikirake.

Ao ngkana tao aei ana taratara te Tautaeka bwa e nang kaungaia ngkai kain tinaniku, bwa tao antai ae a na katea aia *casino* ikai. Tao kain Tiaina ke kain Amerika,ke kain Buranti ke kain iaa. Taabo are kanga a nang kinaki n te aeka ni bitineti aei.

Ngkana ti a kaungaia nakai bwa a nang roko, ngkai te bingko. Ngkana e boo te bingko ao te mwane are ko nako ni kabanea n te bingko, e nakon am Ekaretia. Ao te Ekaretia e na manga bon okira naba te botannaomata. Anne ngkai kabonganan ara Tua aei, ae e a kaman kabonganaki man te moan tai ni karokoa ngkao ao akea te kanganga ae e a tia n noraki.

Ao ngkana e taraia ngkai te tia uota te Biira bwa te kanganga bwa e a rangi ni bubura kaei te kaniwanga, ao anne katabean te Minitita. E kona ae e angania Ekaretia aia raitinti bwa kam

kona ni kawaerake ami kaniwanga iaon $300.00.

Ma ngkana arona bwa a roko taan tia karikirake. Ao kanga n ara taratara, tao e na rangi n kanganga ae kain Kiribati e na karikirake n aei.

Ao ngkana e na iai ao tao e na rangi n karako bwa tao bon angina ane na roko mai tinaniku.

Ao ngkana e a kabanea ana mwane te I-Kiribati bwa e a na nako n te tabo aei ni katoa bong. E na nakea te mwane anne? E na okira te botannaomata ke e na ti roko inanon bain te tia bitineti ao ti aki ataia. N tabetai tao a manga uotaki nako mwane, a manga akea te naan mwane iaon abara ae Kiribati.

Aikai ngaira tabeaiangara bwa tera ngaira tibwangara ao ngaira taan karao tua. Tera tibwangara. Tera tibwangara ngkai ti kabaeaki bwa ti na karaoi Tua. Ao tera te kantaninga ngkana ti karaoa te Tua.

Te kantaninga bwa e na buokaki te botannaomata ao e na tobwaki n itera ake e kainanoaki iai te Tua bwa a na barongaki raoi aroia.

Ngaira n ara taratara n aei, ao e na rawata riki te kanganga. E na karawata riki te kanganga nakoia te naan Utu ao riki ana utu ake a boni kekeiaki ngkai.

Ao ngkana tao e a kuba naba temanna mai ibuakoia ae e a nang tatangira te takakaro aei, ao ane a na boni baki natia. Ao ae e a bon noraki i Aotiteria, Nu Tiran aomata ae angina akana taan nako ni kabwaka aia mwane bwa e na moanna te aoti ke a nakon te naan mitin ni katai rake. A bane aia mwane ao kanga iai are ai bon akea mwengaia. Tao iai tabeman are a boni bane kaubwaia ibukin kabonakoana ibukin kanga birria n te kemboro. Ngaia aei ae kanga ti tabeaianga iai.

Ngaia anne bukin ae ti totokoa te onono aei, bwa ngaira iroura e na karika riki te kanganga nakoia ara botannaomata.

Ao ngkana aei tao e taraia te botannaomata ngaia e butimwaeia ibukin ae e na rangi n tiraua te Vat ao e na rawata riki ana karekemwane te Tautaeka.

I taku bwa a rawata riki anga ni karekemwane nakon te Tautaeka bitineti riki aika a na bongana ibukia ara botannaomata. Ao aei kanga e na kaunga te nano ni kabanemwane n te takakaro ae a na rotaki iai tao maeuraoia te utu teuana iaan mwengaia ao e na kaunga te kabanemwane ae e

na bane aia mwane kain Kiribati bwa e na nako n rin i buan temanna te aomata.

Bwa are ngaia ti te *Society* n te tua aei, bwa te kantaninga bwa te rabwata ae bubura e kaina te botaki ae e rawata kaina n aron ara Ekaretia n te tai aei.

Ao anne ae e a tia ni kantaningaki bwa e katabuaki te kemboro i Kiribati ma ti ibukin te naan rabwata ae e aranaki bwa te naan *Society* n aekakin te naan Ekaretia.

Ao ngkai ngaia aei ae ti a taneiai iai iaon Kiribati, ti Ekaretia angin te naan bingko bon man te naan Ekaretia, man te naan Mwakoro ibukin aia karikirake ibukin te Ekaretia.

Ao aei e aki katoa bong ao e aki tauraoi n taai nako are e uki. Ti a nako bwa e a uki, e aki bwa tao teuana n te wiki ke tao n tain te bwakabwai ke n taai are tao a nang kainanoa iai te karekemwane kain te naan Mwakoro ke bon te Ekaretia ae e bwanin.

Ao anne ae ti tnaeiai iai ngkai ao ti tuai n raa. Kanga akea ngkai te kanganga ae ti a tia n noria ae ibukin te itera anne. Bwa bukina naba are e bwaro te mwane nakon te Ekaretia ae bon rabwatan te Botannaomata.

Ao ngkanne ngaia aei ae kanga ti tabeianga ngkana e a karinaki te rabwata ae te Karikirake ae nanona ai ana rabwata temanna te aomata. Bwa te tia bitineti e nang katea ana tabo n takakaro bwa tao te *casino* ke tao te tabo ni mitin are ko kabwaka am mwane.

Aikai ae ti tabeianga iai, ke tao e nang roko te kaboo. Te kaun moa e nang boo tera.

Te kanganga bwa te kabanemwane, te takakaro ma te mwane. Ae tao aei e na rangi n bubura. Bwa ngkana e bubura te kaniwanga, e na bubura naba te
biri kee boon te kanrin nakon te tabo aei.

Ngaia anne ae ti tabeaianga iai. Bwa ti na taraia moa ara botannaomata bwa ngaia ae a na rotaki iai. Ao a uara iai, ao tera te kantaninga.

Anne ara tabeaianga ngaia ti rangi n karautaeka nakon te Tia tei mai Onotoa temanna bwa I taku bwa am moan onono ane e bon tobwaki i aan 18(1), ao ai am kauoua aei ao I taku bwa anne ngkanne ae ngaira iroura ti na karaurau n taraia. Bwa ngkana arona bwa e na bwati bwa are e a kabwatia ngkai te Tautaeka.

Bwa ngkana a roko rabwata aikai ke taan karikirake aikai, ao ti a taraia ara botannaomata ngkanne bwa ngaira aei ae ti tabeaianga iai n taai aika na roko ngkana arona bwa e a waaki ao anne ngkanne te kanganga ae e kona n reke.

Ma are aei kanoan ara marooro iaon te Biira aei. Ti ota ni kanoana ma ti karautaeka moa bwa ti aki boraoi n iango ibukin kamanoaia kain Kiribati mani kanganga aika a na kona n reke.'Ko rabwa tee Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon.Taoaba Kaiea.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa *Madam Speaker.*

Te moanibwai moa, ti a r eiti riki bwana ni kamauri n te bwakantai aei nakoimi ni kabane ara koraki ni bwanaia kain Tarawa Teinainano. Ao kam na bane moa ni mauri!

Te Tia babaire, I a rimoa ni karabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotao n ana onono are e tia n uotiarake nakon te Auti ni Maungatabu aio n aron taekana ane e oti iaon te Ota bebwa ae te onono nakon te *Gaming & Lottery.*

I kaitau te Tia babaire n aron ana kabwarabwara te Tia tei ae karineaki ni kaineti ma kanga ana onono are e tabekia.

Are ti taku bwa iai kanga oina ao bukina irouna are e na taraia bwa tao iai bonganana n aron are e a tia ni kabwarabwara te Tia babaire.

Ao te kauoua, tao e boutoka aron te waaki ni karikirake irouia bitineti. Ngaia e a manga iangoia bwa iai ana karinrin tabeua akana e karekerekea iai ma te naan bitineti are a na riai n registered ao a na riai naba n rin bwa a na waakina naba te aekaki ni karikirake ae ai aron aio.

Ao ibukina akana uoua akanne ke a na aki:

i) te botannaomata a na ota ao a na aki kaitara te Tua n teina ae ngkai.
ii) Aron buokaia aomata ao te Tautaeka ibukin te waaki ni karikirake.

Ao imwain ae I reitanako au marooro te Tia babaire, ao I kukurei n taekinna bwa I rangi n boutoka te onono aio nakon te Biira.

Ao e koaua tao bon iai te kaokoro n iango irouia kain te Kaitara n aron are e a tia ni kabwranakoa te Leader n te Kaitara bwa aki butimwaea moa te onono n aron teina ae ngkai, ma a bon tangiria bwa e na bon tiku n arona te Biira are e boni wene iai ngkai.

Ma aki butimwaea te onono.

Ao e koaua te Tia babaire, tao e aki boou te Tua aio.

Ma bon ti te titiraki bwa ti tebo bwa ngai naba ngkai I bon tabe n ongongora n ana kabwarabwara te Tia tei ao n ikotaki naba ma ana kabwarabwara te Minitita ae karineaki man te MIA are e a tia ni kabwaranakoi bwaai aikai. Ao ti tebo bwa kanga akea te kabuanibwai ae na reke, bwa ti tebo bwa ngke e a kaekaki man te itera are teuana arei te Tia babaire ao ti tebo ma kanga e a manga kauekeaki te kakamaku nakoia ara botannaomata.

E kauekeaki kanga te nano kokoraki te Tia babaire ma n aki taraki kanga raoiroin kabwaranakoan te Biira aio are e a tia ni kabwranakoaki iai te moan tai te Tia babaire.

Ao e koaua tao iai te kantaninga are e kangai; e a tia n tobwaki anne are tao te Kibu ane e na oneaki nambwa 1 anne n te kibu 18(1) te Tia babaire.

Te Tia babaire, ti kakoaua bwa ngkai e uotaki nakomai te onono nakon te Auti aei te Tia babaire, ao ti ataia bwa te Minitita are tabena aio, e a tia n tekateka ma ana kain aobiti te Tia babaire. Are tiaki ngaira taan rabakau n te itera aei te Tia babaire tao ni kaineti ma tera.

Ma ti ataia bwa imwain are e na kawaerakeaki itera aikai te Tia babaire nakon te Auti aio, ao bon iai naba ana taan rabakau te Minitita are e taraki aio bwa e kanga, tao e na oneaki ni kangai aei. Ao tao e koaua ngkana tao ngaia ae aki rin, tao ti a karautaeka bwa ti na totokoia ke ti na aki butimwaea moa ana kaoti te Tia tei ma e rabwa bwa ngaia are a tia ni kaman tia n tobwaki aikai.

Ma I taku bwa bon iai bukin bwaai te Tia babaire ngkai e uotakimai nako ikai ao e kariaia te Minitita bwa e na uotaki n nakomai ao te Tautaeka tao bon iai iterana ane a tia n tekateka iai te Tia babaire te koraki aika kain te MIA aikai ao ni butimwaea kanga te onono are e na uotia te Tia tei temanna are e karineaki mai Onotoa.

Eng, N na reitia te Tia babaire n aron are kangai. N aron are e tia n tobwaki are e taekinna te *Leader* n te Kaitara ae tao e kona n issue te raitinti ke tera.

Ngai ngkanne I tara iterana teuana are e kangai; kakawakin raoi are e bon tabekia te Tia tei mai Onotoa are ti taku bwa e nora riaina te Minitita ngaia ae e uotia n aron aio ao e butimwaea n aron aei n aki tuanga n aron aei n aron are e mwaneweaki te Tia babaire man te itera arei.

Kakawakina ngai irou te Tia babaire ao bonganana are e kangai. Iai te kantaninga bwa n tian te onono aio, ao a na kamanoaki naba ara botannaomata. Tao nambwa teuana moa anne, bwa anne te bae e

kakawaki bwa are a na riai n ataia ara botannaomata bwa tao a na kamanoaki. A na ataia bwa a na aki reke te kanganga i tinanikun are e a tia ni marooroakinaki te Tia babaire.

Ao anne I taku bwa te bwai ae e kakawaki te Tia babaire bwa e moanibwaiaki uringakia te botannaomata bwa a na aki reke n te kanganga tao n te itera are a na urua iai te Tua.

Are tao aio e noria te MIA bwa e riai n oneaki te itera aei te Tia babaire.

2. E koaua tao ti taetae ibukia ara botannaomata ma ara Ekaretia ikai.

E koaua tao aio bon teuana te anga ni karikirake ae a boni babane iai nanoia iai ara botannaomata ao e rangi n ibuobuoki naba nakoia ara Ekaretia te Tia babaire n iterana are e baiti aron te karikirake iai. Ao a na kaungaki bwa a na waaki inanon aio te Tia babaire ao a na aki wawaeaki ao a na aki burebureaki.

Ngaia are I taku bwa akea naba buren tao norakin ao rinanoakin riki te Biira aio n te moantai. Are kanga ti taraia bwa n aron ae I taekinna n te moantai ngke e kateia bwa tera bon bukina ngke e a kaman ni wene ikai bwa te Tua te Tia babaire n te moantai ao ngaia tao e aki noraki riaina ae ngaia tao bon tiaki te toro n Tua bwa ngaia tao e na karika te kabuanibwai nakoia ara botannaomata. Ao tao e koaua e mwaiti riki rekereken n aron aio.

Tao e koaua tao e mwaiti riki rekereken aio n aron aio n aron are a rekereke itinaniku te Tia babaire.

Ma I taku bwa aikai te Tia babaire, tao aikai a boni kona n regulate te Minitita ma antai bwa baikara bwaai akanne.

Bwa are inanon taina are e nang waakinaki te mena aio, ao ane a bae ni kaoti bwaai tabeua te Tia babaire ao I taku bwa te tua e aki kona n toki katamaroakina.

Ngaia are e na manga riai te katamaroa ibukin te itera anne te Tia babaire.

Ngaia are ti taku bwa n aron are e mwaneweaki n taabo akana i tinaniku, kai bon iai naba raoiroina n taabo tabeua te Tia babaire bwa are tiaki naba ti taabo akanne aika a kaman nora aei ke a kaman rekereke naba ma te kabuanibwai te Tia babaire.

Ma tao ngaira naba n te tai teuana te Tia babaire, are ti na reke naba n te kanganga ngkana arona bwa ti iranako tein are teina ngkai n taabo akana a taekinaki te Tia babaire.

Ma ti na uringa te Tia babaire bwa are ngaira abara ae uarereke ao e

bebete naba aron kairakia ma kanga tibwatibwakia ke buokakia ara botannaomata bwa a na aki karaoi kakiriwe n aron aikai te Tia babaire.

Are ngkai n aron are e taekinaki bwa te bwai ae e riki ngkai n teina ae ngkai, n aron are e tangiraki n te onono aio tao Aro ke te naan Society ke *registered Society* ake a tia ni kinaki.

E koaua n aron teina n te Tua ngkai ae $300.00 ao e tangiraki te onono bwa e na karikirakeaki nakon $10,000 te Tia babaire.

Ao iai naba te kantaninga bwa irouia ngkanne tao te naan bitineti n aron are e mwaneweia naba te Tia tei n ana onono, ao bitineti akana a na *registered* n aron ngkana arona bwa e na waaki te aekaki ni karikirake aio, ao aongkoa ngkanne e na kona naba ngkanne tao a na manga *registered* tao $10,000 ni waerake te Tia babaire.

E koaua n aron ngkai ae bon teina ae ngkai naba, ao tao e mwaneweaki naba tao te *Vat*. Tao n aron ae ti ataia ngkai bwa are tao bon angina naba ngkai ara bitineti ake a *Vat registered* ngkai ake a boni bane n tauaki mwia ngkai iaan te Tautaeka. Akanne are tao iai ngkoa are tao te aro ae tao e na reke irouia tao te buoka n aron ae tao man ana itera te Tautaeka, tao te mwane ni motirawa ke tera.

Antai ae e ataia te Tia babaire, bwa tao e na kona naba n reke te ananga ni kamwakuri n aron aikai man ana itera tao te bitineti ngkana arona bwa e nang waaki te mena aei te Tia babaire tao bon i tinanikun ara *Society* te Tia babaire ao a na kona naba n reke boutokakia naba man ana itera te Tautaeka.

Ao tiaki naba ti ngaia te Tia babaire, tao bon ana itera naba te tia kamwakuri n te bitneti ae aron aio te Tia babaire are tao bon ara bitineti moa aikai te Tia babaire.

Ao e aoria bwa are aikai a na bon tiku bwa kanoan ana katamaroa te MIA inanon taina ao are e na bon tarai te Tia babaire te Minitita ma ana taan rabakau. Ao are ti aki raraoma bwa tao man te onono are e uotakirake n te tai aio te Tia babaire, e na kona n iai boutokakia naba iai ara botannaomata man iterana ae e raoiroi.

Tao e koaua e taekinaki ke e a boni katuruturuaki tao iterana are kanga e a bon rangi ni kakamaku ao e rangi ni kamwara ke tao e na riki bwa te bwai ni kabuanibwai ao are tao a na manga bai tabareaki aia bwai tabeman iai ke tao tera riki te Tia babaire.

Ma I taku bwa aikai e a bon taraki naba tao ti kabwakana te Tia babaire are tao aikai a kona n nikoaki n te tai teuana.

Bwa tao e koaua e tuai ngkanne n noraki manga raoiroina inanon taina. Ao antai ae e ataia ngaia bon te aekaki ni karikirake teuana ae e na bon rangi n ibuobuoki naba nakoia ara botannaomata ngkana e karauaki raoi n tararuaki iroun te Tautaeka ma aron waakinana n aron are e na wakinaki iai te Tia babaire tao rinanon te naan *regulations* ake ana karaoaki te Tia babaire. Ao kai a reke naba buokaia ma kabwaiaia iai ara botannaomata te Tia babaire.

Ngaia are aikai a bon tiku bwa te kakaewenako naknn te Minitita ae karineaki ao tao ni kaineti riki ma ake a mwaneweaki man te itera arei inanon taina.

Ao antai ae e ataia are ti aki kona moa n nora te bwai are e rangi n raa, ke tao bon ti te naan assumptions ngkai ae ti kona moa n te tai aei te Tia babaire, ma are ti tuai n ora raoi are ti na roko raoi inanona n te tai arei. Are ngkana tao e a roko e tai arei, a na kona ni manga bon nikoaki bwa are iai aron te katamaroa ao nikoan te bwai ke te waaki ke te karikirake ke te bitineti ma arona n te tai teuana ma te tai teuana are e na kona ni barongaia ngkanne te Tautaeka man te tai teuana nakon te tai teuana.

Ngaia are e rabwa te Tia babaire, e a kani boo au tai.

Ao man au taeka tabeua aikai ao I a kukurei ni boutoka ao ni butimwaea te onono nakon te Biira are te *Gaming & Lottery (Amendment) Bill 2022* te Tia babaire. Ao I boutoka te onono nakon te Biira aio te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Kuria; Hon. Banuera Berina. E nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire I karabwa te Tia tei ae karineaki n tabekan ana Biira aio ao I kakauongo te Tia babaire ao e nang mataata boton ana iango ma ana kantaninga.

E tangiria te Tia babaire bwa a nang karinaki bitineti iaan te Tua aio bwa a na karaoa te karikirake ae te Lotto ke te Lotteries te Tia babaire. Ao man aio te Tia babaire ao e nang bati te mwane ae e na reke nakon Kiribati man te Vat.

I ongo ana marooro te Minitita ae karineaki aer e kaeka te bwai aio te Tia babaire ao ti tebo ma e nang mwanea te kantaninga aei.

Te Tia babaire, I kubanako ngkai e kona n tabekaki te Biira aio ao kanga n otau e na aki tabekaki. Ao I aki ataia te Tia babaire bwa tera ae e karaoia ana Minitita ngke e kona ni butimwaea te Biira n arona aei.

Bwa te boto ni kantaninga ae e tabekarake te Tia tei ae karineaki mai Onoto, e nang kaukaki te Lottery iaon Kiribati ao e nab waka mwane n te Vat kain Kiribati ake a waakina te karikirake aio te Tia babaire.

Te Tia babaire aio te Maneaba ni Maungatabu ao Tua ake ti karaoi ikai, ti na tarai raoi bwa a na koro nanoia ma te kantaninga are ti karaoi iai ke aki te Tia babaire.

Ao I aki ataia te Tia babaire bwa te Minitita ae karineaki, iai te Roia ae e tekateka ma ngaia imwain ae e kariaia te Biira aio ke akea te Tia babaire.

Bwa N na karaua te Tia babaire ni katerea ngkai ao e na noria te Tia babaire te Minitita ae karineaki ao te Tia tei ae karineaki bwa ana boto n iango ae e iangoia te Tia babaire, e aki kona ni koro n ana onono aei. E aki kona ni koro, bwa ti a riai n tara rabwatan te Tua ni kabane te Tia babaire. Ao te rabwata te Tia babaire, te Tua ae ti na oneia ngkai te Tia babaire ngkana ko bon karaua ni warekia e aki karaoaki ibukia taan karikirake. E karaoaki ibukia koraki ake a katauraoi aia mwakuri n nanoanga.

Te Tua aio te Tia babaire ibukin te *charity*, buokaia te botannaomata te Tia babaire. Ao ngkana ko warekia mai moana ni karokoa tokina, taekan te *charity* te Tia babaire.

Ngaia are ko a nakomai ni karina te Kibu 6(A) ao ko karinna n te tabo ae e a bure nnena. Ti a tara moa te Kibu 5(A) te Tia babaire ane e moan oneaki. Ti a tara te Kibu 5. E a oneaki naba te $300.00 nakon $10,000.

Te Tia babaire ao tera taekan ngkanne are (5)(A) bwa e kangai; a na akea te raka.

Te karikirake ae ko karaoia man te karikirake aio, a na akea te raka (5), anne nanona. E na ti kanakoaki te kaniwanga ao a na akea te raka. Ko na riai naba n onei bwa e aonga n are e kaukaki te raka ikai. E aki oneaki te Tia babaire, ti a nakon 6(A) te Tia babaire. E moani kaukaki te Tia babaire Tua aikai ma te taeka ae akea te raka. Akea te raka.

Ngkana bon nanom te Tia babaire bwa ko nang kauka te karikirake ma te raka, ao e aera ko katikui kibun Tua aikai. Ti bon tarai raoi ara Tua aikai te Tia babaire, ke ti a nakomai ni karaoi waaki aika e kawa iai Kiribati ao e kawa naba ana Maneaba ni Maungatabu. Bwa koaki kona ni karikirake n aki kanakoi moa Tua aikai te Tia babaire.

Te Tia babaire ae I noria te Tia babaire n te onono aio ae ngaia e bon rangi ni kananokawaki iai te Tia babaire, aio te Tia babaire te Kibu 9. E a oneaki te Kibu 9 te Tia

babaire bwa e nang karinaki bitineti.

Ma ti a tia te Tia babaire ni wareka te Kibu 9 n te Tua ae e nang oneaki aei, ao bon ana ami Tua te Minitita are tabena ao te Tautaeka. Anaa ami Tua n tara te Kibu 9, bwa e kangai taekan te Kibu aio ao e nang karinaki. Ti nang karina ngkai te registered business associate, ao a na registered business may for the purpose of raising for un authorize purposes. Ko a karina te bitineti bwa e nang karikirake, ma karikirake aikai te Tia babaire for un authorize purpose.

Ao tera te authorize purpose, ko na okira te definition.

Ao ngkana ko okira te definition te Tia babaire, kabwaranakoan taeka. Tiaki taekan te raka. Te authorize purpose te Tia babaire, nanona mwakuri naba ni ibuobuoki ao mwakuri n tangira. Akea te karikirake ikai ae e katauaki bwa ko na karekea am raka ngkoe te tia bitineti.

Ngaia are ngkana ti kabwata te onono aio te Tia babaire, e na bon aki koro bukin are e iangoia te Tia tei ae karineaki. Bwa a nang rawata totokoan ana iango aikai te Tia babaire.

Ao te Tautaeka te Tia babaire ti ataia. Ngaira kain te Kaitara ngkana ti karaoi ara Biira, e karaui raoi n rinanoi. E karaui raoi n tiriburei, ma akea bwa te taeka teuana e noraki burena ao e aera kam a manibuaka te Tia tei ae karineaki mai Onotoa bwa tabemi kam na riai naba n ibuobuoki ma ngaia te Tia babaire. Aio tabera ao kamanibuaka naba nakon te Auti aio.

Ngke arona bwa ti aki wareki Tua aikai te Tia babaire, ti a kabwata te Tua te Tia babaire are e na noraki imwina bwa e bon aki kona ni kabonganaki. Bwa a bati baika kam na karaoi iai te Tia babaire.

Ngaia ae I kangai; imwain are kam kataua raomi n Tia tei ae karineaki bwa e na tabeka te Biira aio. Kam boni wareka moa Tia tei e Tua are kam nang oneia.

Imwain ae kam butimwaeia nako matan te Maneaba ni Maungatabu aio bwa ti na kabwatia. Kam boni warekia moa.

Bwa te Tua aei te Tia babaire ae e nang oneaki aio, mai moana ni karokoa tokina, e a bon onrake naba n te taeka ae mwane are a karekeaki man te karikirake aei, te Lotto ke te bingko ke te ticket te tera te Tia babaire, a na bane ni kabwaroaki n te mwakuri n tangira, mwakuri ni Ibuobuoki. Akea te raka ae e na kona ni kariaki bwa e na reke iai, ao ko aki kona ni karekea te raka te Tia babaire mani karinan te Kibu 6(A). E aki reke iai bwa ko na manga bita naba te Kibu 9, ae

ngaia ae ti a oneia ngkai te Tia babaire ni karina te bitineti iai te Tia babaire.

Ma are anne e ti katauaki te karikirake iaan te Kibu 9, *for un authorize purpose*. Bwaai ake a katauaki bwa a na karikirakeaki iaan te Tua aei te Tia babaire.

Ao ti a kanga ngkai te Tia babaire. Ngai te Tia babaire I a kainano bwa ngkana ti a bane ni boutoka te Biira aio ni kabwatia, ti na kanga ngkanne te Tia babaire ni karaoa raoi tibwangara. Ko na kanga ni karaoa tibwangam ngkoe te Tia tei ngkana ko anganaki te Biira aio ao e tia ni kaeka te Tautaeka n te aro te Tia babaire ae e butimwaeia ao e taku bwa moan te bebete. E bebete te Tia babaire aron tarakin te Tua aio. E bebete tarakina inanon te onono, ma te Tua are ko nang oneia te Tia babaire. Ko na riai naba ni kamatebwaia te Tua ae ko nang oneia aio bwa tera raoi ana kantaninga te Tua aio te Tia babaire. Ao aio ana kantaninga te Tia babaire mai moana ni karokoa tokina; te mwakuri n nanoanga ao te mwakuri ni ibuobuoki, te mwakuri n tangira.

Ngaia are ngkana ko na oneia te Tia babaire, ko aki ae ko a ti karina naba te Kibu 6(A) ni kangai; a uki bitineti ni karaoa te karikirake n te Lotto ao a na kabwaka te tax. Tiaki anne arona te Tia babaire.

Ngaia ae I tekateka ikai te Tia babaire ngaira Taan tei aikai ngkana ti kabwata te aekaki n onono aei, ao ti kantaningaia bwa e nang uotaki nako bwa ai aongkoa te Tua ae e otinako man ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati te Tia babaire, ti bon riai n nanokawaki iai te Tia babaire.

Ao N na bubuti riki te Tia babaire, wareka raoi te Tua ae ngaia ae e oneaki ngkai te Tia babaire. Warekia raoi. Warekia mai moana ni karokoa tokina ao manga kaieina ngkanne te Tia babaire ma te onono aei.

Ngai I kantaningaia te Tia babaire bwa I taku ngai bwa e na karaoaki te mwakuri n nanoanga nakon teuare e tabeka te Biira aio. E na tuangaki bwa e na butia.

Bwa te boto ni kantaninga ae I ongora ngkai te Tia babaire, e bon aki kona ni koro bukina ngkana ti aikai Kibu aika oneaki te Tia babaire.

Ngaia ae I kangai te Tia babaire kibu 9, ani bon taraia. Ko a karina iai te biitineti ma ngkana ko a reitianako ao e a taekinaki te karikirake for un aurthorize purpose. Karikirake ke bukin te karikirake ake a katauaki iaan te Tua aei. Ko nako ni kaea kabwaranakoan te taeka ae *authorize purpose* ke karikirake ake a katauaki iaan te Tua aei, bon taekan te mwakuri ni ibuobuoki

nakoia rabwata ake a kainanoa te ibuobuoki te Tia babaire.

Anne te Tia babaire te bwai ae kanga e bon nako nanou iai, ao ti tebo bwa kam manrerea tao bukina ngke bon ana Biira raomi ae tao kain ami party, kam a manrerea aron rinanoana te Tia babaire.

Ao ngke arona bwa e karaoaki raoi, ao n tokina n ara Maneaba ni Maungatabu aio e bwati te Tia babaire bwa are te mwaiti iroumi. Ma ani boni karaua raoi ngkai taraia te Tia babaire. Karaua raoi taraia ma Tua aika I taekin, bwa te Kibu 5 te Tia babaire, e ti taekinaki bita te ware. Ao te taeka are mai imwaina e tabuaki te raka bwa e tabuaki karekean te raka. E nang iranaki. Te Kibu 6, ko bita te ware.

Ma te taeka naba ane mai imwaina e taku bwa e na akea te raka n te karikirake. Te Kibu 9, ko karina te bitineti ma tera, ti te karikirake ae e na katauaki iai; mwakuri n tangira. Mwakuri n nanoanga te Tia babaire.

Ngaia are ngai te Tia babaire, I karinea te Tia tei ae karineaki ao I aki kakoaua te Tia babaire te Tia tei tiaki te Roia. Ti kantaninga bwa e na bae n tia n iai buokana te Roia, ma te Minitita te Tia babaire are e kaeka te Biira aio, te Minitita e ewa ana Roia te Tia babaire.

Ti kantaningaia bwa e na tia n tekateka ma ana Roia inanon te aekaki ni Biira aio imwain ae uotia ni kabwatia imatan te Auti n tei aio, bwa ngaira aika Taan tei ti nang kabwatia te Tia babaire.

Ngaia anne te Tia babaire ae e karaoaki, noria te Tia babaire. Aio ngkanne tao e kona ni kaetaki aio n te kauoua ni wareware.

Nora ana onono te Tia tei ae karineaki. I) iaan ane karinankin te Kibu 6(A) te Tia babaire. Aio bon moan te bebete ao tao e kai kaetaki, akea au kanganga iai te Tia babaire. E kai kaetaki n te kauoua ni wareware. Are e taekinna iai te Tia babaire te Kibu 6(3). Te bitineti ae e tauaki mwina are e waakina te karikirake n te Lottery te Tia babaire, iaan te Kibu aio e na subject nakon te Income tax Act 1989. Te Tia babaire aio te Kauoman ni Beretitenti.

Iai ngkai te *Income Tax Act* 1999, akea. Akea ngkai Tuan Kiribati ae Income Tax Act 1999. Akea te Tia babaire. Ao ngaira aio ae ti nang kabwatia ngkai te Tia babaire.

Ao ae I kangai; aikai aika a kona ni kaetaki te Tia babaire tao e eti aio te mistake ae e uarereke te Tia babaire. Ti kai kaetia nakon te tai ae imwaira, ma ana boto n iango te Tia babaire e Biira aio, e na bon aki koro bukina n ara Tua ae e wene ngkai iai te Tia babaire.

Te Tia babaire N na butia riki ke ngkana a taetae riki Minitita aikai te Tia babaire, a bia buokira te Tia babaire ni kabwaranakoa raoi bwa tera aia kantaninga ngkana e kabwataki te Tua ma aron tein te Tua ae e nang oneaki. E na koro bukin te iango aei. E na rangi n bati te onono ae e na karaoaki te Tia babaire.

Te Tia babaire ti na aki manikangarea te taeka ae e kangai; karokoan te casino ke te lotto iaon Kiribati, tiaki te mwakuri n aki a kaka. E na boni kainanoa te Tua ae e bon onoti ibon irouna.

Ko aki karokoa n ae ko a karinna naba n te Tua ae e karaoaki ibukin mwakuri ni ibuobuoki. Aio tibwangam te Tautaeka. Ao n tokina e a karokoaki ae e manrereaki te Tia babaire.

Ngkana ti karaoi raoi tabera te Tia babaire ma ti na taraia bwa ara Tua aika ti kanakoi man te Maneaba aio, oin Tua te Tia babaire ao a kabaka te kantaninga ae e kabwaranakoa te Tia tei ae karineaki mai Onotoa te Tia babaire, ngai irou te Tia babaire e raoiroi ae ti bon aki kawata te Tua moa aei. E raoiroi ae ti bon aki, bwa e a rawa ni bwai ni ngara ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati te Tia babaire. Ao e rawa naba n aki toronibwai te Tia tei ae karineaki ngkana e kakaea kakoroan bukin nanon ana Tua aei, akea ae e kona ni kakoroa nanona. Bwa e rawata riki Tua akana irarikina aika aki taraki raoi te Tia babaire. Ao a na reke aiki te Tia babaire ngkana bwaai aika ti na kariai n te Auti n tei aio, ao ti na marooro iai te Tia babaire, ti karaoi raoi tabera iai.

Ti na wareware rao iai, tera raoi te kantaninga. Ao ngkana te naan Biira te Tia babaire, e ewa ara Roia te Tia babaire riki aia Private members Bill. E a ewa Roia, kawaria bwa a na buoki ngkami ao riki te Minitita iai am Roia.

Ma I a kataia n taekinna ikai te Tia babaire, I nanokawaki te Tia babaire n rabwatan te Biira ae ngkai ngkana ti kabotaua ma te rabwata ni Biira are e na oneaki. E ewa te katamaroa ae e kainanoaki.

Aio ai tiaki te Biira te Tia babaire ae e na kona ni kaetaki n te kauoua ni wareware. Ti anne angana ae ngaia I kangai. Akea te kibu are 1989, bon akea te Income tax anne te Tia babaire. Akea te Tua anne te Tia babaire.

E aoria te Tia babaire, akanne tao I boni kaoti nanokawaki ao I kabwara bure nakon te Tia tei ae karineaki bwa are ti aki ngaira taan buokia, e ewa Roia te Tia babaire. E ewa ana Roia te Tautaeka. Te Minitita are e kaeka te Biira aio, e ewa ana Roia te Tia babaire. Ao ngkai ko nang kaira Kiribati ma ara Maneaba aio

bwa ti nang kabwatia te Tia babaire ngkana ti ataia bwa e bon aki kona ni koro bukina te Tia babaire ngkana e a bwati man ara Tua aei ma are e na ti bwainingareia ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati. Te Tia babaire ngai I rangi n nanokawaki.

Ana Maneaba ni Maungatabu te Tia babaire te tia karaoi Tua, ao e na karaoi Tua ake a koro bukin te kantaninga ake a kabwaranakoaki iroun teuare e tabekia.

Te Tia babaire akanne raoi boton au totoko ma I bon reiti nako naba n totoko te Tia babaire ngkana ti nang karokoa te Lotto i Kiribati n aron ae te karikirake ae bubura ma te casino, anne tabem te Tautaeka. Karokoa, karaoa raoi am Tua teuana are e na kamanoaki naba iai ara botannaomata bwa a na aki reketati n aron kabuanibwai ae e taekin te *Leader* n te Kaitara. Tai manrerea aron karokoan karikirake aikai i Kiribati n ae kam a karinna naba n te Tua are te Tua a re e karaoaki n te moantai ibukin Mwakuri n akoi ao Mwakuri n tituaraoi. Karaoa raoi te Tua, karaoa raoi tabem, noori kanganga aika a taekinaki ikai ao ngkanne kam a karokoa ikai bwa e na bobonga raoi. Aio tabem te Tautaeka, ngkana ko a nora riaina bwa ko nang karokoa te aekaki ni karikirake ae te Lotto ke te casino iaon Kiribati te Tia babaire.

Ngaia are te Tia babaire I boni kabwara bure n aron au marooro aikai ma I aki katuua te mena iaon te Tia tei ae karineaki. I bon rangi n kataratara riki te Minitita are e kaeka te Biira aei, I taku ngai bwa e manrere aron uotakirakeana nakoira te Tia babaire ao ti a bon aki riai ni butimwaeia te Tia babaire.

Ngaia ae I karautaeka te Tia babaire, I totokoia. Ko rabwa te Tia babaire.

Hon. Boutu Bateriki: *Point of order.*

Tibiika: Te Minitita ae ko karineaki, am point of order; Hon. Boutu Bateriki.

Hon. Boutu Bateriki: E rabwa. N na ti kaitiaka ana marooro te Tia tei mai Kuria bwa are e koaua bwa ti tebo ma e a boni rangi n kamwinibaeia koraki aika mwaiti.

Ao e koaua naba Madam Speaker, ti bon tekateka ma te naan Lawyers ao tao a bon ongora naba ngkai te naan Roia ngkai ti rinanon naba te Biira aei. Bwa are e koaua, iai ane authorize purposes ane I taku bwa a advice nira naba iai n aia kabanea ao a tuatua bwa ti a kamena nakonte *2nd reading.*

Iai taian bitaki akana a tangiraki inanon te tua ae ana tabeka te Tia tei mai Onotoa, ao I taku bwa e nang itiaki. Bwa angin bwaai aika a noraki n te moan wareware, ao ngkanne bon Roia baika a noori. Ao anne ngkanne kanga aia advice

nakoira ae aongkoa ti na manga kataia n noria imwain te kauoua ni wareware are ti na biti baikai. Ma e aonga n ae a rau naba nanoia Roia akana ti a tia n tekateka ao e nang bane buaka naba ara tai n tekateka ma ngaia. ‘

Ma tao e koaua ae tao ni bon ana taratara te Tia tei mai Kuria, tao aio ngkai n te tai aei. Ma e aoria bwa are a bon ongo taan ongora n te tai aei ao e rabwa te ibuobuoki. E rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minitita ae ko karineaki, Hon. Booti Nauan. E nakoim.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia babaire ngkai ko karekea au tai ni marooro iaon te Biira ae moan baan te tamaroa aio.

Te Tia babaire N na kaotia ma te koaua bwa I boutoka te Biira aio. Ti boutoka te Biira aio ao ti na aki kamababui ara taratara ni marooro aika tao a rangi ni matoatoa ke tao tera.

Are e bon tannako te aomata ma aron ana taratara ao ana kabwarabwara, ao ti boutoka te Biira aio.

Te Tia babaire kanga I taratara te Biira aio ao e oki au iango nakoia Unaine uoman n au kawa ae Tewai.

Unaine aikai a kona ni bingko ti ngaia uoman. Ae a boni wareware ao iai te bwai ni wareware ae bon taetae ao ngaia a bingko.

E bakantai ao e a manga roko wetean te Unaine bwa kain au auti te Unaine are temanna ao neiere te Unaine are temanna, e auti ietan te rawa ae e aranaki bwa te buruburu te raara.

‘*Ko na nakon te Unaine arei bwa kam nang bingko’*. Ko na aera, I a nako n rimwina ao ti ngaia uoman. 56, 78, bingko. E bong ana bong, e a manga oki.

Te Tia babaire aio kanga *in a very very small scale*, n ae e rangi n uarereke. Ngkai ngkana ko a buti n te kaa ao ko a nora te katei rain n te traffic. Teaoraereke parish, e kanakoa ana bingko ni karekemwane. E tei te kaa ae bubura kaei te notice imatan ana win screen te kaniwanga te moa ke tao te kaniwanga te mwioko ao tera riki.

Ko a nora aron korakoran ngkai tangiran te bingko ae e rangi n korakora aron tangiran te karekemwane ae te bingko.

Ao ngai temanna ae I rangi n boutoka te Biira aio bwa e nang kabirirakea riki te kaniwanga nakon are ngkai. Bwa ngkai ngkana ko bon tara naba ana value et kaniwanga n taai aikai, kanga e a bon biri rake naba nakon are e mwaneweaki n te Tua are e oneaki n te tai aio.

Eng te Tia babaire, tao ngkai a bon ongora kain Kiribati ao a kangai; manga tera ae e kauntaekaki.

Ngkai ti bon kauntaeka te Biira ae bon iai te Tua aio mai imwaina ma a nang oneaki kibuna tabeua ibukin kanakoraoan te waaki ni karekemwane ke te waaki ni karekemwane n te itera aio.

Te Tia babaire ko tia naba n nooria ngkai Unaine, ani kabwara au bure ngkai I taekinia Unaine ke Aine. Ai bon aia bwai te bwai ae te bingko aio.

Ao ngai I a tia ni kakoauaia Unaine tabeman ae a bon kara ae a boni Unaine. Ngkana te katata ao a kona te Tia babaire n takini aia bebwa ake tabeua riki mai iaon tano ao a katoka ti uoua.

Ma ngaia a tara naba uoua irarikin riki aia bebwa arei, ao ngke a katoka arei ma a ketinna ao e bingko arei ao a buta naba are a tia ni kabwaka ao karinrakea arei. Bingko, ngaia ko rikoa boona, iraua? Ti uoua. Ao ko a noria imwina bwa ngaia ngke e katikua iaon tano, ao a iranako aia nambwa arei, te katata.

Ngai irou I aki kona ni karaoa te aekaki anne. Aio kanga bon tarena naba teuana. A kanga n tara ae a katoka uaba ao ngaia a tara riki uaba iaon tano ae aki katoka, ao ngke a bingko ao a tabekia naba n tabekia.

Te Tia babaire ngai tokin au bebwa ni bingko ti 5 ke 4. Ao ngkana e raka iaon 4 ke 5, I a tanoi naba.

Tuangia bwa a na karauraua. Taiaoka riki. Tabeman Aine riki Unaine ae a boni kara. A rin aia spec ao a burakibooti. E aki toki te katokatoka arei, ti tebo ma e tien. Ao ko a bon tarataraia ni karokoa, bingko. Anganna anne ao a manga taratara arei bwa te moa. Te tarena ae kanag e kakamaeu.

Ko a tia riki n nora kamaeuna te Tia babaire. A bon nooria ainen am auti ao Unainen am auti.

Ngkana akea tain te bingko n te bong aei, a nimarakiraki nukaia. Kanimena moa te bwai anne bwa kanga e maraki nukara. E tata nakoia nakon te roki. Ko naera? Ti a manga nako naba n te roki bwa kanga iai te bwai ae e riki. Ti na mwaimwai ke ti na aera.

Ao boni katekatekaia ngkana a bingko. A kona n tekateka *straight 3 hours without moving from that same spot.*

Ngaia a boni kona n reke te aekaki ni mena aei, tao e *program* rabwataia iaan are a rangi ni *interested* te bwai are a karaoia ngaia a roko *to the extent* ae a boni kona n *shut down aia system* ake tabeua ao a manga *figured* on ngkana a oki. Ao boni kaokia

ngkana a oki riki te Tia babaire bon te kamanga.

E uara? E boni kuri n nako. E na bon nako, e na kanga kam a manga wewete bwa tera ae kam tangiria. Kam atai ngkami e na bon nako. Ke e mena ngkai e a bon n ako arei.

Manga n ingabong. Mwane kam aori ngkami, bwa a manga roko naba ara reta ni kakao aio. Ma kai e raroa. Kam ti kabwakai bwa I a kakaea baou n oki n te bwati.

A manga oki naba the *same story*. Shhh e boni kuri. E aere ngke e bon tei, tao 4 ke iraua. I taku bwa 6. E aoria bwa tao tiaki taina.

Ao ngai, I a tuanga au Unaine arei bwa tinau temanna ae te kii naba ni bingko. Akea ngkai bwa are e a mena i Nu Tiran.

N na bon tuangko raoi te koaua ni koaua. Ngke ko nako n tekateka n te bingko arei, bon ti tebo raoi am iango ma aine aikekei ni kabane ake tao 300 ke tao 200 tabun.

Ao ngkai ko a oki, ti tebo naba am *explanation* ma ngaia. E tei, e kuri n nako, tao ti a manga nora n ingabong.

Ao ti tebo naba te bwai ae e riki iroum ae within half an hour ma ngkai, ao ko nang moanna n namakina te maraki n nuka.

Ma ngke ko tekateka n te bingko iaon te atama, e tekereke botom ke tao e rarikiriki botom iaon tao te kanni ke tera teuana, e aki kona ni kai nuka. Tuangia ataei akanne bwa a na aki karongoa. E kan ae ko aera. Antai ana kamena are e kaukau, ataia ma te kamena ae kaukau. Te Tia babaire ti manikangarei aron kakukurein te bwai ae te bingko.

Bwa te bwai ae e kanga e a tieuataake ngkai.

Ngkana ko tara naba ana *development* te bingko, bwa I taratara te Tua ae anganai kain au Botaki ni mwakuri man 1977 ao e tiainaki. N na tara ae tiainaia bwa I taku bwa ara moan Beretitenti naba ae e tiaina iaon te Tua aio ngaia n 1988. Bon Sir. Ieremia Tabai iai naba n te Tua, ae kanga e kabwara nakoiu te iango ae kangai. Bwaai aika iai tua iaoia, ngaia a boni kona ni karaoaki. Ma a na riai ni katamaroaki n te aro bwa e na kona ni manga karaoaki riki.

Te Tia babaire aio n 1988. Ngkai ti a taetae ai 2022. Ao ti nora aron te gambling ma tera te lottery ma tera mai imwaina, inanon te ririki aio ao ti nora te rikirake ao ti a nora aron tangirana.

Ma tao e a bon iai naba te koaua are a nang riai ni kateaki bwaai aikai ao a na karakaki te kaniwanga n te aro bwa a na kaungaki nanoia

akana a kona ni kan roko tao ni karaoia rabwata n aekakin aio.

Te Tia babaire e koaua tao I a kataunari ma tarira ma mwanera aika a tekateka ni kaitaraira. Eng, e nang kateaki te casino.

Ao ngke I taekina aio te casino te Tia babaire, ao ngai e oki au ururing nakon moan katean te tabo ae e aranaki bwa Las Vegas. Ao katean te tabo ae Las Vegas, kanga e kateia te aomata ae kanga karakinana bwa teuae kanga e irekereke ma kanga iai ana botaki ae kanga e bobotia.

Ao e katea ana mena ikekei n te aro bwa e na kona n reke bwa te *stop over* ngkana ko travel n te State man te *East to West* ao man *West to East* ao ko kona n tiku iai ni katoka kuam teutana. Ko moi soft drink, ko moi ran ao e a katea ikai teuaei te casino.

Ao ngkai ngkana ko nora te tabo arei ni karokoa taai aikai, e a boni karautaeka. Ai bon teuana te tabo ae rangi n korakora rikirakena.

E koaua te Tia babaire, ti kakoauai taeka are a na kona ni kaoti taian *illegal activities* aika uotan bwaai aikai.

Ma are ti a boni katuka te *illegal activities* nakoia nake taan tararuai bwaai aikai. Ma ti na aki kamamaraki ara iango n itera aikai.

Te Tia babaire iai au note tabeua aika I korokorei. Bwa iai te titiraki ae kangai; tao e na riai ni kaungaki te bwai aio.

N te marooro ao ti na riai n aki kaunga.

Ngai temanna ae I taku bwa n na riai ni kaunga te bwai aio. N na kaunga aron te onono aio bwa ti nang kaungai aron itera aikai n te aro bwa te Tia babaire ngkana a kona ara taan bitineti n ara *Local community,* a kona ni *put their resources together* ao aia raa riki *together* ma aia *activities* n aron te *computing* ma tera. Ao a kona n *establish* aekakin bwaai aikai are a tia n taekinaki; *why not?*

Ngkana iai *private* ke *foreign investors* aika akan roko ni karaoia, *why not*? Ai raoiroira ae a roko ao a karaoia ao ana taraki inanon te Tua. Ngkana ko *apply* tao nakon te *Foreign investor* ngkoe, ma ngkana tao iai am ribooti ae tao e aki raoiroi ngkana tao na roko n nakomai n *invest* ikai, bon iai naba te Tua iaon anne.

Ma I taku bwa ngkai te Tia babaire, ngkana ti karaoa aio ao e koaua. Ti aki kona ni kakewei taeka are a na kona n iai buakakana. Ma I taku n aron buakakana ae ti noria ngkai, e koaua. Ngkana ti kona n apply buakakana are ti noori n taian international mena ngkai tao i Nu Tiran ke iaa. Ti kona ni kataunari

bwa baikanne baika a kona naba n riki ikai.

Ma are bon aikai uotan bwaai aikai, ao ti na aki naba mwaninga ae bon iai naba raoiroina aika a bon raraoi.

E na kona n support te employment, e na kona n support aron katamaroan te environment. Tao bon te buakoako ae e riki bwa aia tabo ni beka Kirii ma taian beeki, akea manenana. Ao ngkana ko angan e Foreign Investor, ke tao angania te naan Local businessmen aikai bwa a na develop te area anne ke te piece of land anne, ao e nang reke bwa ai tiaki te tabo ni karenako mange. Ai te tabo ae e aera. Mwane kam na aera? Ti na ti kata rakera moa tao uoba ke teniba.

Te Tia babaire ngkekei n taai akekei ko ongongo te kamwaruru, e a boo te bingko. Ngkai ko aki ongo, ko a bon ongo naba 64. N tabetai a manga taona te *computer*, e a bon nako naba te *counting.* Ai tikiraoira.

Te Tia babaire N na aki kabanea riki au marooro iaon tao aron ana *development* te bwai ae te bingko, te karekemwane. Ti te bwai teuana ae ti noria ngkai te Tia babaire, bwa e a reke bwa kanga aia waaki teuana ni karikirake ara Mwakoro aika kakaokoro.

Iai te bitaki naba ngkai, bwa iai tabeua Aro ake aki bati ni kukumea te bwai ae te bingko, a manga kumeia ngkai n anaia bwa aia bwai ni karikirake.

Ae nanona bwa e a bon noraki bwa kanga iai raoiroin te bwai aei. Iai raoiroin te karikirake aio, ngaia ae ti a bon riai naba n anga ara boutoka nako iai.

Ngkana arona bwa a tei riki taabo ni bingko ae a raraoi, a tikiraoi, a kamwengaraoi, kai tao e na rangi n raoiroi naba nakoia ake a bwabwaina te takakaro aio. A na mwengaraoi. A nako, a na ti rabiribiri n te tabo n takakaro teuana ao ngaia a nako ni bingko. A otinako, tao a kan amwarake a kaboa kanaia. Aera, a kan nako tari ao aera riki.

Ma are aikai ai bon uotan te karikirake iaon te itera aio.

Man ana itera au Botaki ni mwakuri ae e nang tabe ma te *private sector*, ti nang boutoka te karikirake ae ai aron aio.

Ma ti na boutokaia te Tia babaire rinanon Tua aika a tia ni wene ngkai ibukin kakoauana bwa e na tamaroa aron rokoia ma rinia akana tao a na karekea te kanganga.

E koaua tao iai tao buakakan te bwai ae te karikirake.

E koaua tabeman, a bane boon kanaia iai, aera riki. Ma are e a bon nakon wanawanan te aomata te Tia babaire.

Bwa e taku aia taeka tabeman taan rabakau: ko aki kona n tau matoa te aomata temanna bwa e na ira nanon are ko tangiria. Bwa te aomata e na boni bwati n reireinna n aron ana kairua. Ma tiaki nanona bwa bukina bwa aio e reke te reirei aio are e kangai; ko aki kona n tau matoa natim ke ataei ae te roronrikirake bwa a na aki mooi manging. Bwa n te taina ao ane ko na bon aki kona n supervise them ao a na bon mooi manging. Ngaia e raoiroi ae ko na moantai n reireinia bwa baikara baika a na riai ni karaoi bwa a na kauarerekea te kanganga. A na *reduce* taian harms ake a na rekereke ma aron te bwai are te *drug* are a na anaia.

Te gambling ngkana iai te naan harms iai, nakomai ti ururing nanomi bwa te bwai anne e *addictive* ao e na kona ni kabanea am mwane. Keiaki, *control* iai taina.

Ngaia are anne ngai kanag au koaua iai te Tia babaire. Tiaki nanona bwa ti na totokoi kanganga aikai ao ti nang bon tiringa matan te bwai aio n aki karokoa.

Karokoa ma ti na reireinia ara koraki.

Ngaira ngkana natira, bura, ataei n ara auti a baba ni bingko, ti na moantai n reireinia. Iango, a baba tao n raa ni kemboro, iango. Ao tiaki nanona ae ti nang totokoi karikirake aikai ibukina bwa e na reke te kanganga ae ti aki kona n taona moana.

I taku bwa ngkai ti taetae te Tia babaire, e a boni karautaeka kanganga n taai aikai.

E moi nangkona te aomata man te aoa 5.pm ni karokoa te aoa 5.00am n te ingabong. E matu ni karokoa te aoa 4.00pm, e uti tao e uti matana ao e a manga moan moi nangkona naba man te aoa 5.00pm ni karokoa ae ti a mena inanon te kanganga aio.

Ao ana *return* te nangkona nakon ara *economy,* e a bon rangi n *high* riki nakoia nake bon te naan *importers.*

Ma ngkana ti a karekei taabo aika a nang *establish* ao a nang *classic* ao e *first class*, e na *break* te *change* nakon ana *face* te *country* ao e na *generate more income.* E na *provide* moa *employment* nakoia ara koraki ake ara roronrikirake ae akea ngkai aia mwakuri iai.

Man au marooro aikai te Tia babaire, ao e koaua e kauntaekaki aron uotakirakean te onono ni moan warekan te onono. I boutoka te onono aio.

Ao au katekeraoi nakon te Tia tei mai Onotoa n ana Biira ae moanban te kakawaki aio. E koaua moan warekana te Tia babaire, ti boutokaia ao are ieta.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Abaiang; hon. Betero Atanibora. E nakoim.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua ao tao imwain ae N na waakina au marooro ao bon te kamauri ae tabangaki ni kabane n te tai aio. Kam na bane moa ni mauri!

Ao I kukurei naba ni boutoka moan warekan te Biira aio. Ma taekana tabeua *Madam Speaker* aika N na kona ni kabwarabwara au *point* iai.

Ao tao e koaua n tabetai ao tao N na kona ni bobuaka ma tein are e iangoia te tia tabeka te Biira n teina aio, ma kanga au iango kanga inanon te kauoua ni wareware bwa e aonga n ae e na oti raoi ana iango te tia marooro n te tai aio.

E koaua tao I boutoka moa te iango are e na oneaki te mwaiti are man $300.00 nakon $10,000. Anne ae I rangi n boutokaia bwa e aonga n ae *in-line* ma te waaki n takakaro n te tai aio ae e bwainaki irouia Aro. Anne I boutokaia ngkanne.

2. N na bubuti nakon tao raou n Tia tei are e bon tabeka n te Biira aio, bwa e na aki karinia bitineti iai.

Ngkanne ngai I a taetae ni bon nanou n te tai aio ae ana Tia tei Abaiang ao ngai te Katorika ae a rangi ni ki n takakaro n te bwai aei. N na bubuti ikai bwa a na aki karinaki bitineti iai.

Anne ngkanne N na bubuti bwa e na oneaki n te kauoua ni wareware bwa a na aki rin bitineti iai. Bwa te bingko e na bon uki ti nakoia Aro, ao tao *games* ke *Lotteries* akanne e a bon nakon ngkanne *private business.*

Ma n te game ibukina ae tao te bingko Madam Speaker. Te bwai teuana ae I noria ngkai ae e rangi n buokia Ekaretia. E rangi ni buokia Ekaretia. Ao buokaia Ekaretia iai, e kabebeteia naba n aroia.

Ao tao e koaua I taetae ngai ngkanne n te itera are I bon tia ni mena n te Ekaretia. Boni ngaira rabwatan te Ekaretia, ma I nanonna are I a tia kanga ni kuri n te tai teuana ao N na bon Tama, ma tao tiaki ana kantaninga te Uea.

Ngaia are I a bon taetae ngkanne n te tai aio, tao e na iraorao ma te Tia tei aio bwa tao I aki kaman ata ana Biira aio ma ngkai I a ongo raoi te kabwarabwara. Te bwai ae e nako nanou iai, ngkana a rinnako bitineti bwa are te game. Ao te business ngke e boni kona ni karaoi ana anga riki n takakaro.

Ao ti ataia bwa te Aro ngkoe, kanga te mwane ae e a boni karina naba ni manga akea. E manga boni kangai ao e a manga moan totonako.

Ngaia are ngai ngkanne I ti boutoka te ware are e bitaki man $300.00 nakon $10,000. Bwa e aonga n ae e

angaraoi ma te takakaro ae e bwainaki n te tai aio aon taai aika na roko ao e unga iai taan takakaro n te bingko.

Ao ngkanne tao N na bon bubuti bwa e na karinaki te onono naba nakon are e na kakeaki rinia *private sector.*

Au bubuti anne nakon raou n Tia tei ae raraou ae I tatangiria bwa e a kataia n take note anne ngkana arona bwa e kariaia.

Ao e koaua Madam Speaker, aio teuana te takakaro ae e rangi n tikiraoi ae te bingko. Ao I taku bwa a rabakau kabonganana ara I-Kiribati. A rabakau n aron teina ae I ataia n te tai aio, bwa kanga angina aika a bwaina. Kanga tiaki ataei aika a uarereke bwa kanga a boni ikawai.

Ngai irou kanga a boni ikawai nake a kabongana te takakaro aio.

Ngkana tao a na reke n te kanganga bwa tao e na bane aia mwane ke tao e na karekea te anga ae a na okioki ke tao okiokin te takakaro anne bwa tao e nang kakaea angan nako reken birria. Ao tao a nang anaa ana mwane temanna ke tao tera, ao kanga ti tebo n au taratara aio. Ti tebo ma kanga e nang nakoraoi moa n te tai aio aron kinakia taan bingko.

E koaua tiaki ngai te tia bingko *Madam Speaker.* Ma I a tia ni bingko n te taina ao I bingko n $100.00.

Tao bon te rake naba ngai ni mwane.

Ae I bon ririaki ni kangai ao I a nako ni bingko, ao I a bon bingko naba.

Ti teuana au tai ao are I a kinaki naba.

Ma e koaua *Madam Speaker,* e raoiroi naba te anga reirei teutana inanon te Biira aio bwa e kakawaki.

Ngke I mena n te Kura n Tama, ao temanna au tia reirei n te Kura n Tama ae I aki kona ni mwaninga taekana, e a tia ni bua maeuna ngkai. I nanokawaki n taekinna bwa te professor temanna mai Tonga; Dr Bwaua. Te Tamana teuaio ae e aki n toki n taekinna ao e kangai; te ririki ae kam a mena iai ngkai*; you are in the new techology age*. Ao ngai e nang nako nanou iai bwa tera ae e a kataia n nanonna. Ao e taku: bwa ko a tia n nooria aomata ake a kakatoka aia kirati riki n ana tai teuare *William Shakespeare* ao e toka aia kirati iaon bwairia. Bwa bukin tera? Ibukina bwa a rangi n keen n te rawata. *There no other alternative for entertainment, only reading.* Ai bon te wareware n taainako ao e nang rawata te naan *libraries* n taai akanne.

Teuana te keiti imwina ke tao 100 te ririki imwina, ao ko a nora te kirati arei, e aki ti toka n are n te

bwairi ma e a toka n te mata. Bwa ko wareware ao te TV *Madam Speaker*. Ao a tia ao e tuangira; ao ngkanne ngkami kain te ririki ae kam a mena iai. Kam a mena n te ririki ni mangaongao ao ami kirati e a toka i ramwami.

N aron ae kanga e a tibwa karaoia naba ngkai ni butia temanna ae kam bon nonoria naba bwa n tabetai e toka i ramwam.

Ko aki ata raoi nnen ana *proper* te kirati bwa *where* ae e na riai ni mena iai. Ao e a kabwaranakoa n te aro are e kangai: n tabetai ao ko aki ata tibwangam.

Iai tibwangam ae e kakawaki ao ibukina bwa e a roko nanom; i aki kabureia tao nakeke a rangi n tatangira aio. Bwa ngai naba n tabetai e reke naba irou. I a kona n roko irou ae I kona n ae I a mwaninga tibwangau ae e aoraki natiu ke tao e aera. Aikai a rereke.

Ma n tabetai e kona n roko nanom ao ko a mwaninga tibwangam. E a bo nako am tai, e nukanibong. E a kona ni karekea te kooko irouia tanga. E a kona ni karekea tao te kanganga. Te tei, ngaia are e aranaki bwa te *new technology* aio *Madam Speaker* ao te tei e a bon reirei man ana *mobile.*

Ao e a taoni bwatin are e bon riai n aki tataoni, bwa e tangira kairakin tabon baina iroun ana dad and mom, ma a rangi n *busy* n aia *entertainment* ae te bingko ao tao te nangkona *Madam Speaker.* I kukurei n taekina te nangkona bwa bon te tia nangkona ngai. E rabwa.

E materaoi ngaremi bwa are bon koaua te bae I taekinna.

Ma te bwai ae I kaunga n aio *Madam Speaker*, kabonganakina n ae e riai.

Ao tao aio ngkanne e na kaokoroaki bwa aio e nang karaoaki bwa kanga ti aia takakaro Ekaretia bwa buokaia. Ekaretia nako bwa buokaia aio.

Ao a na bane aomata bwa ti tebo naba ma aia anga naba n anganao Madam Speaker.

N tabetai a kona ni kaikoa aia mena bwa te bingko are e a roko are e bubura te kaniwanga, e kona n uotaki nakon 2 te wiiki. Ao a kona ni kaikoiko ni karokoa te 2 ni wiiki ao e koro birria are tao $4.00 ke $5.00 *Madam Speaker.*

Bwa angina ngkai boon te bebwa tao ti $3.00 ao te boo e a bon rangi n bane i karawa.

Ma te bwai ae I mataiakina tein te Biira aio, kinakin moa are a na aki kabuanibwai Ekaretia ake a bwaina te takakaro aio, kinakina bwa a na aki kabuanibwai ngke arona bwa e na tiku n arona are $300.00 ao ngkanne a na bae ni kabuanibwai

ngkanne ngkana a manga kabwaka tao $10,000.

Ma tao iaan are tao te *Lottery* ke tao takakaro riki ake tabeua ae tao te kemboro ma te game are iai aron takakaro are ti taneiai ao ti a tia n nonoria i Biti.

I noria bwa i Nauru ngke I mena i Nauru bwa a karaoia naba kain Nauru. Ma e koaua tao arei bon ti $1,000 tabun ae aranna bwa te tabo ni bingko ma teuana te tabo anne ae e rangi n bubura. Ma aio ngkanne tao e na kaokoro ngkanne tein ara taneiai moa ngaira kain Kiribati n te tai aio, bwa are e koaua bwa angia ngkai Ekaretia ae a boni karaoia ibukin buokan aia kakumekume.

Ao tiaki aia kakumekume Madam Speaker ae e mena ma bon tibwangaia iaan te onimaki.

Ngaia are anne au moan boutoka nakon te Biira ae moan te kakawaki aio, are I taku bwa I nora riaina ao raoiroina.

Ao tao e koaua, e rabwa te Tia tei mai Kuria are tao n ana nonori are e a tia ni manga kaekaki bwa tao iai anga ni ibuobuoki. Tao e a karinaki n te kauoua ni wareware ke tao tera anga ake e aonga n ae e aki reke te kabuanibwai n iterana are e kona n noraki.

Ao aio tabera ngaira taan karao tua n aron are ti tuangaki.

Ao e koaua, tiaki ngaira Roia Madam Speaker ma ti bae n seek advice. Ti text ngai ma Roia ae I marooro ma ngaia ae kanga bon au Roia ae I rangi n tatangiria naba n tabetai ao tuanga ni butia. Ao e kangai; eng kam kona ni manga karina te private are ibukin te bingko.

Bwa are anne ngkanne e kona n reke ma kakaea angana. E kona anne n anganaki.

Ngaia anne bukina ae I teirake iai n taetae. Ao ngke arona bwa e aki kona, N na bae n totoko bwa are ngai e boni mate nanou n ti te Ekaretia.

Ngaia are I nang karabwarabwa ngke advice nakoiu bwa ngaia ti kona. Ti kona ni manga karina ara onono bwa e na kona ni buokaki itera akanne. Bwa I bon rangi n tangira aio ibukina bwa I nora ngkai teutana tokin kainanoia.

I nora teutana tokin kainanoia bwa angina bukin buokaia ao kanga kabirimwakan naba aia waaki ibukin tibwangaia n te tai teuana ma teuana.

Ao e koaua tao e a bon nakon ngkanne te kawai n tamwarake *Madam Speaker,* bwa are ti nang kakioa ngkanne te kawai n tamwarake.

Ma ara kantaninga bwa te Tautaeka e na kawenei raoi Tua inanon te kawain tamwarake anne ngkana

arona bwa e a kaoti te lottery bwa tao antai ake tao e a roko. Tao e a ti kan nakomai naba te kambwana teuana ae bubura mai tinaniku, n te kantaninga bwa a na boni kona n tenaki ni win te Tua aio ngkana e wene raoi.

Ngkana arona bwa iai te kabuanibwai are e a bon noraki bwa a nang manga bekanako mwanen Kiribati.

Kanga ti aki toki n tataekinna n taai aika nako Madam Speaker, tao iaon te kan riki ni Kiribati ke tera.

Ngaia are e kakawaki ni kawenean te Biira aio. Ao e rabwa te Tia tei mai Onotoa temanna ae e nang nora aio ao e rangi n tamaroa. Ao I karabwarabwa n aron ana ukeuke ao ana nonori ae tao e kataia ni manga nora aio n uotiarakea. Bwa ngai I bon ongongora ao I taku; kanga ngkai a tia ni bingko te koraki ao a boni bingko ao illegal te bingko ao e a riaon te bingko aia kaniwanga.

Ngaia are I kaota moa n ana nonori moa anne, bwa e aonga n ae a kona ni wene raoi ao ni mwengaraoi naba ara botannaomata ao tao te koraki ake tao aki rangi n ota iai. Ao ngaira ae ti bon aki naba ota iai Madam Speaker, ao tao e koaua are tao e aki kaman kamatataki irouia ake tabeia ake e a tia ni mena irouia te Tua aio ke tao antai.

Ma anne ae I rangi ni boutokaia n te tai aio. Ti boutokaia kanga n iterana anne Madam Speaker, are I kan anga au ibuobuoki iai bwa bon buokaia raoi Aro nako ake a kabongana te takakaro ae te bingko ibukin kabebetean aia waaki n tibwangaia n te onimaki.

Bwa are te onimaki, e aki ti mwananga ibukin am tataro ma e airi te onimaki ma te mwakuri.

Bwa te onimaki n ti ngaia n akea te mwakuri ae kairaki ma ngaia, ao te onimaki ae e aki maeu Madam Speaker.

Ngaia are anne Madam Speaker ae I kan anga bwanau.

Ao I karabwarabwa n taian marooro akana a tia n nako. Ao tao e koaua bon iai itera ni kaokoro n taratara nako iai, ao iai itera n Aro nako iai.

Ma are ngai, I a bon tabeka nanou n te tai aio n tabekia bwa kanga te bubuti ae mangori, bwa aio teuana aia nonori kain Ekaretia bwa e a reke teuana buokaia ao angataia, riki Ekaretia aika a bubura ae kanga a noria ao ai bon teuana angataia ae te karikirake.

Ao ti karabwarabwa ngkana arona bwa a boni kona ni bon ti kaokoroaki iaon te takakaro ae te bingko bwa a na aki kuaki iai n rinnako te rabwata ae te *private sector*.

Ao tao man taeka akanne *Madam Speaker,* ao tao I a kukurei ni boutoka moa moan warekan te Biira aio n te tai aio Madam Speaker. Ma te Ikarinerine ao te nano rinano, ao I a manga kabwara au bure kaua riki ngkana arona bwa iai tibanakon au marooro ngke ingabong ao ngkai imwain ae N nang totoki. Ao ara bau ni kabane, te mauri, te raoi ao te tabomoa. Kam rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki, ao I tara te tai ao ai bon ti 5,6. Ma te Minitita n te Onaoraki, ngkana ko taku bwa 15 am miniti ngkana ko kani marooro ke ti a break moa ibukin te afternoon tea.

Ke ngkana ko kani marooro ko a nako, bwa I a katokiko naba ngkana e a boo 4.00pm. Ao e nakoim te Minitita ae ko karineaki.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: I a nako Madam Speaker ngkana e raoiroi.

Tibiika: Ao kanakoa am marooro.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e rabwa riki ngkai e a reke naba teutana ara tai tao n anga tabeua ara iango iaon te kaoti aio.

Ao tao imwain ae ti waakina ara marooro *Madam Speaker*, ao ti a bon tabeki moa bwanara ni kakaitau nakon te Tia tei are e tabekarake te kaoti aio ao te Minitita are e kaeka man ana itera te Tautaeka.

Ao e koaua *Madam Speaker,* tao e kakawaki bwa ti na kanakoi bwanara teutana tao moara riki n irekereke ma tabeua te naan koaua are tao ibukin irekereke ma te onono nakon te Biira aio.

N aron are e a bon tia ni mwaneweia te Tia tei are e tabekarake te kaoti aio *Madam Speaker,* te kemboro ke te *gambling* are ngaia ae e mwaneweaki n te onono aio. E a bongata manna ma te botannaomata n aron are e a tia ni mwaneweaki man 1400 tabun n are moani kabonganana iaon Eurobe.

Ma I taku bwa aio Madam Speaker, ti aki kona ni birinako mai iai bwa tao bon aio anuara teuana ngaira aomata ae te kani kekemboro.

Ti kakoaua naba n aba nako n te aonnaba are e kaukaki iai te takakaro aio. Ao ti kakoaua Madam Speaker bwa tao n tabeua taabo, ngkana tao ti ukeuke nako ao ti taraia bwa tao iai nako raoiroina n aron are a tia ni mwaneweaki, te naan karekemwane.

Ngkana ti tarai taabo tabeua n te aonnaba ake a tia ni kakabongana te kemboro.

Tao ngkana ti tara te aba ae Singapore, e koaua te aba ae ti raroa nako mai iai.

Ma ngkana ti tara ana karekemwane are e a tia ni

mwaneweaki, e kakarekea te aekaki ae $6birion tabun ni katoa ririki man te kemboro.

Ao I taku bwa anne teuana Madam Speaker te anga ni karekemwane ae e rangi n kakawaki. Ti a magna tarai aba ake irarikina riki, tao Vetnam ao iaa. A karaoaki tabeua aba aikai bwa te naan tabo ni kemboro.

Iai ae kanga aia casino zone, aia gambling zone. Ao aio are ngaia ae a kabonganaki ibukin te naan karekemwane n aron naba are ti noria i *Singapore* ibukin te karekemwane mai irouia te bwaaroko. Ke tao ti aranna n te tai aio bwa te naan *tourist.*

Ao e koaua *Madam Speaker,* ti ataia bwa anne teuana kakawakin te aekaki ni karikirake aio.

Ti a taraia bwa te karikirake ibukin te karekemwane, ibukin abara.

Ti ataia n aron are kanoan te naan marooro n taai aika nako. N taai aikai moa ngkai, ao ti rangi n *reliant* iaon ara karekemwane man ara marawa.

Aio tao teuana ae tao ngaia ae e noria te Tia tei aio ngke e tabekarake ana onono aio nakon te Biira aio, bwa tao aio teuana ae e kona ni kabonganaki n taai aika na roko ibukin karawatan riki ana anga ni karekemwane te Tautaeka ni Kiribati.

Ngkanne *Madam Speaker* ngkana ti a manga rairake nakon are tao angabuakana n aron are a tia ni mwaneweaki ae te *addiction.* Tao e a rangi n reke iroum tatangiran te kemboro, kanga ti tebo ma ko a baba ni kemboro. Kanga anne tao aron te taetae ni Kiribati.

Ma I taku Madam Speaker bwa n aron are e mwaneweaki naba n te naan marooro ao te addiction aio, te arekoro, ao kabonganakin te bake are e a tia naba ni mwaneweaki naba n te naan marooro.

Ma I taku Madam Speaker bwa ngaia aikai, bon iririaia aomata.

Ngkana ti tara rongorongon Amerika ana history Amerika, ao man te ririki 1920 nakon te ririki 1933 ao a band n te arekoro. E katokaki kabonakoan ao menain te arekoro iaon Amerika.

Ao te bwai ae e riki Madam Speaker, bwa ngke e band niaki te arekoro, e a drive te market iaan te ground. E akea te regulation bwa a bane n under ground bwaai ni kabane ao e a bua ana safety te consumer.

Tao n aron te arekoro are e karauaki ni karaoaki raoi nakon te standard ae e na save ibukin te *consumption* ke tao ibukin te botannaomata, a bua baikanne.

Ngaia are n tokin te tai e nora memeren ana Tua aio Amerika, ao e a manga boni kanakoa.

Ao man 1933 ni karokoa te tai aio Madam Speaker, e a uki kabonakoan te arekoro *Madam Speaker.*

Bukin tera Madam Speaker? Bwa e aonga n ae ti kona ni bwati arora ma ngaia.

Ao ti kakoaua, iai te naan kanganga man te arekoro. Iai aomata aika a arekoro ae a baba n tangira te manging. Ti kakoaua anne.

Ma I taku bwa te bae e rangi ni kakawaki Madam Speaker, bwa ti na kanga ni bwati arora ni maeka ma ngaia. Bwa te arekoro ngkana ti a katabua i Kiribati. Ti toka n te wanikiba nako Biti, te arekoro are e a kabonakoaki n te naan titoa.

Ti tebo naba ma te gambling. Ti na riai naba ni bwati arora ma ngaia Madam Speaker, n aron are a tia ni mwaneweia taan marooro ake imwaiu. Ti na bwati ao ti na bwati n reireinia ara botannaomata aron kabonganakina n te aro ae e safe.

Ao n aron naba te arekoro are I mwaneweia, ngkana a toka naba n te wanikiba ao a nako Biti ke a roko i Aotiteria ke i Nu Tiran ao a na tei matan te naan casino tao i Nu Tiran riki ao Aotiteria. Te casino ma taabo ni kemboro.

Ngaia are I taku *Madam Speaker*, bwa e kakawaki bwa ti na reireinia ara botannaomata.

Ti na aki taui tiaia man bwaai aikai ma ti na reireinia bwa a na bwati ni kabonganai baikai ngkana arona bwa a kani kabonganai.

Bwa I taku bwa anne te bwai ae e rangi n kakawaki Madam Speaker, te *free agency*. Inaomata te aomata ni karaoa te bwai are e kani karaoia n te tai are e kani karaoia, ma e kakawaki ae e na aki urua te Tua.

Ngaia are I taku bwa aikai tabeua Madam Speaker te naan marooro.

Ngkana ti taratara nakon abara aika irarikira, tao aba riki aika a bubura kaei ae a rawata riki aia Tua n irekereke ma te kemboro. Tao n aron Nu Tiran, ao Aotiteria. E rawata aia tua *Madam Speaker.* Aia tua ibukin are e aranaki bwa kauarerekean te kanganga are e irekereke man te *gambling.* Tao e aranaki n te taetae ni Imatang bwa te *harm reduction*. Ao I taku bwa aio e nang kakawaki *Madam Speaker.*

Ngkai te kemboro ao te gambling raora ni maeka, Aotiteria, Nu Tiran, Biti, ti na bwati arora.

Ngaia are ngaira ngkana arona bwa e a kabwataki te onono aio, ao *moving forward Madam Speaker* ti na rabakau naba n reireinia ara botannaomata ao ni karaoi ara Tua ma ara *regulations* ae e na kauarereke te kanganga nakoia ara aomata. Are e aranaki n taetae n Imatang bwa te harm *reduction.*

Ao I taku bwa aikai *Madam Speaker* ae ti nonoria.

Ngkana ko roko i Nu Tiran, taabo ni kemboro te naan casino. Ko bati n nonoraki tamneim n te camera imwin iraua te tai, ko a katabuaki naba ni karinaki n te casino. Bwa aikanne teuana mai ibuakon te naan Tua are a tia ni karaoaki n taabo aikai bwa a na kawakinia te botannaomata bwa ti aki kona ni birinako mai ia*i Madam Speaker*.

Ao ngkana ti nang tauia ara botannaomata bwa a nang aki kabonganai, n tokin te tai a roko i Nu Tiran, a roko i Aotiteria n aron ae ti ataia ngkai bwa e a rawata te kamwananga. Ma a roko ikekei *Madam Speaker,* e na manga bon riki bwa aia kanganga.

Ngaia are e kakawaki bwa ti na reireinia ara botannaomata Madam Speaker, ao e kakawaki bwa ti na karaoi ara Tua ae e na kawakinia.

Ao ngai I taku bwa n aron tabekan ana tabeka ngkana arona bwa I kaokoro n iango ao I karautaeka, ma I taku bwa n aron tabekan ana onono te Tia tei aio, ao I taku bwa te bwai ae kakawaki. Bwa I taku bwa e aki iangoa are e nang kateaki te *casino* teuena i Betio, teuana i Bairiki, teuana i Teaoraereke, e a katoa kaawa naba te *casino*. I taku bwa tiaki anne te *point Madam Speaker,* ngai n au nonori ae memere.

Ma ngai irou, te onono nakon te Biira aio; e kona ni kabonganaki bwa te *opportunity* ibukin karekean te kabwaia nakoia kain Kiribati.

Tibiika: Te Minitita, I taku bwa e a boni boo 4.00pm. Ai ti 7 am miniti ma ko a kamotia ngkana ti oki. Bwa e kakawaki ae ti na motirawa ibukin ara kabwakantai. Ti a motirawa, ao ti a mana kaitiboaki n 16.30pm. Ti *a break* moa.

MOTIRAWA NI KATOKI TAKA

Tibiika: Ti a *call* te *quorum* bwa e a bon rangi n uarereke te mweaiti. Te Tia tei mai Betio.

Hon.Tebao Awerika: Aongkoa I katea baiu bwa I kan taetae naba te Tia babaire ae ko karineaki.

Tibiika: Ko rabwa. Ngaia I a note aram. *Call the quorum.*

Ao ti a waaki n aron are ti toki iai imwain nakora n afternoon tea ao ti a keiaki bwa ai bonti uoua te aoa. Ti uoua te aoa ao e a bwara naba.

Ao I a kanakoa nakoim te Minitita ae ko karineaki, Hon. Dr. Tinte Itinteang bwa ko a reita am marooro.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa te Tia babaire ao ngkana e eti au ururing ao I toki n te taeka are ma, ngaia are N na manga reitianako.

Ma e koaua *Madam Speaker* bwa I taku bwa teuana te bwai ae e rangi n kakawaki n aron noran te onono

n te Biira aio are e uotiarake te Tia tei temanna ae karineaki mai Onotoa.

Ao e koaua e kakawaki Madam Speaker bwa aio tao bon teuana aron te waaki n rikirake.

A rawata waaki n rikirake ae a tia ni marooroakinaki n te Auti inanon uoua te wiiki aika nako Madam Speaker, ao I taku bwa aio bon teuana naba. Teuana n aron are I a tia n taekinna mai imwaina, karikirakean ana mwane te botannaomata. Te kabwaia nakon te Nati ni Kiribati ao reken te maeuraoi nakon taai aika na roko.

Ngkana ti taratara naba *Madam Speaker* nakon *programs* aika irekereke ma tao te kemboro, te *lottery* ao gambling n aba tao n aekakin Nu Tiran ao Aotiteria ao iai naba aia *scheme* ae a *introduce* are tao teuana mwanen te *profit* man te mwane are e reke n aia *profit* nakai. A kona ni kaokaki nakon te *Community* bwa e na *fund* te naan *community project* ake a na kona ni buokia tao n are e aranaki bwa te *grassroot*.

Ngaia are I taku bwa aikai Madam Speaker, I taku bwa a rawata tamnei aika a tia ni kaotaki nakoira. Ao I taku bwa e kakawaki bwa ti na aki manga karaoi mwakuri ao kamatebwai aika a rangi ni matoatoa ke ni kanganga. Ke e aranaki n taetae n Imatang bwa ti na kataia n aki manga *re event te wheel* bwa e kakawaki ae ti noori tamaroan aia waaki aba aika i tinaniku. Aba ake I a tia ni mwanewei tao n aekakin *Singapore, Vietnam,* Aotiteria, Nu Tiran ao ngaira ti na boni karekea ara tamnei ae e na boni kakawaki bwa e na kaineti ma ara botannaomata ao ara katei aika ti mena inanona.

Ao e koaua tao n aron au mataata n aron ana onono te Tia tei ae karineaki, ao I taku bwa te onono aio e na aki kumea aron aia waaki ni karikirake te naan Aro n aron tao te bingko ma tera.

Ma I taku bwa te onono aio e kaineti riki ma karikirakean te karikirake iaon te casino ma te gambling n te naan tabo aika a onoti tao n aron ana tabo ni karikirake te Tautaeka are e iangoia. Ao tao aikai are a kona n introduce te naan Tua iai Madam Speaker, te naan regulation ke te naan Tua bwa aomata ake a na rinnako inanon te naan *zone* aikai, e *restricted* ke e tabuaki te rinnako iai ni karokoa tao iai mwaitin am mwane ae tao iraua. Tao $5,000 ni waerake, bwa I taku bwa aio bon anga tabeua ni katania naba ara botannaomata ao ni kaunga riki te roko mai tinaniku ao te kabanemwane irouia te naan *tourist* are ngaira ti na noria bwa te karekemwane nakon ara *economy*.

Tao ni bwana akanne Madam Speaker ao marooro akanne tabeua, ao ti arori riki bwana ni kakaitau ibukin te 2 ni wiiki n te Auti ae e a tia n nako aio. Ti kakaitau Madam Speaker, ti a irianna ma te naan bwana ni kakatekeraoi.

Ao mani marooro aikanne, ao I boutoka te onono nakon te Biira aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minitita ae karineaki; Hon.Tekeeua Tarati. E nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai e reke naba au tai ni marooro iaon te Biira ae e boureirei aei te onono.

Te moanibwai, bon te kakaitau nakon te Tia tei ae karineaki mai Onotoa n ana kekeiaki are e a tia ni keiaki ni karoaia ibuakon tabena aika mwaiti naba ibukia kain ana abamwakoro. Ao teuana tabena are e kataia ni keiakinna ni karaoia, boni bitakin te Tua are e noria bwa e nora riaina bwa e na riai ni karinaki tao mai iaan naba aia bubuti tabeman ake tao a reitaki nakoina.

E koaua bon te bwai ae e na katamaroaki ma kanga ti boni manga mimi bwa e aera ngkai kanga e a manga rawata te bwana ae e matoatoa nakon te Tia tei aei.

Tabeua bwana ae kanga a katorotoro, bwa bon iai am Roia ngkai ko karaoa aei.

Ti tebo ma kanga iroura, ti tebo am ti a kan ribunako iaan te taibora ngke a taekinaki taeka n raa. Aki kanakoaki taeka n ibuobuoki ma kanga ai taeka ni kakaonako.

E aoria bwa are tao boni inaomatan temanna ma temanna n taetae ikai, ma kanga ngaira iroura ti aki botau ma te katei anne.

E koaua bon aron bwaai ni kabane *Madam Speaker.* Bwa are iai raoiroiia ao iai buakakaia ao ti aki kona ni kakewea anne.

Ni maeura aio ngke e karikira Tamara are i karawa, ao iai baika uoua bwa te raoiroi ao te buakaka. Ao e anganira naba inaomatara n rinerine n aron are e taekinna te Minitita n te Onaoraki bwa iai ara free agency. Are e kauka te aonnaba Tamara nakoira. Ao aio te aonnaba ae I karikia nakoim. I angani ngkami wanawanami ma rabakaumi ma ami tarena, ao ngkami kam na bon rinea ae raoiroi ao e buakaka.

Bwa n tokin te tai ao ti na manga boni kaeka ana motikitaeka te Uea n tokin te tai.

Ngaia are baika ti karaoi ikai, ti na uoti naba tabera naba ngkai ti roko Taan tei. Ti na katinei naba raoiroia ao buakakaia ao ara botannaomata

a na manga bon anga naba te motikitaeka n tokin te tai bwa e raoiroi are ti karaoia ke e buakaka.

Ma I taku bwa aio teuana mai ibuakon ana kabanea n tamaroa te Tia tei ae karineaki mai Onotoa, are e a kekeiaki n uota te onono nakon te Tua aei.

N na karakini tabeua raoiroin te bwai ae te lottery ke te takakaro n te mwane.

N aron are e taekinna te Tia tei are e uotarake te Biira ke te onono aei, bwa raoiroina teuana bwa e uota te kamwakuri nakon abara ao e uota naba rikiraken kaubwaira man aia mwane taan roko.

Ao e koaua tao N na karakina te karaki teuana i Singapore ae e a tia ni karakinna te Minitita are imwaiu.

Ma ngai I a tia n roko n teuana te tabo ni *casino* iaon *Singapore*, ao e taekinaki bwa te kabanea ni bubura ni *casino* n te aonnaba. I a mwaninga aran te building arei. Te building ae e rangi ni boou ngke e a bon tibwa tia ao e kaneweabai temanna raraou ngke I roko i Singapore, ao ti nako n roko iai.

Ao e tuangai ngke ti mwananga, uota am passport. Bwa ana babaire Singapore are e karaoia nakoia ana botannaomata, e a kaman noori itera aikai. Are e na kangai; a na kawa ara botannaomata ngkana a reke tangiran te bwai aei ke tao a teketeke iai ao te Tautaeka n Singapore e nang smart. E aki tangiria ana botannaomata bwa a na reke kaia man ana karikirake aei. Ma te bae e tangiria Singapore, e na kabwaroa te mwane mai tinaniku.

Bwa are n aron ae ti ataia ao Singapore kanga te matabaiawa n aban te aonnaba ake ana ruorikaki ao ake a na waerake ao ake a na nako aiaki ao n nako iang.

Ao e a kamanena ana harb aio bwa nneia te naan tourist, ae a roko angina a ti roko ibukin te bwai ae te *casino ke* a na takakaro n te mwane.

Ao nakai a taekinaki bwa aomata aika a rangi ni kaubwai, maeun nanoia bwa are e boni kareke te aeka n takakaro aio. Ma are tao ngaira ainen Kiribati, ti a nora aron kanga tangirakin te bwai ae te bingko.

Kanga e a rinnako n raarara ngaira ainen ara botannaomata.

Are ngkana tao e nang boo 5.00pm, ao ko a kangai naba ni katauraoiko n tebotebo imwain 5.00pm, ko a rangi n ata am tai. Ko a nako naba ni kaea te tabo ni bingko.

Irouia naba aomata aika a bubura kaei nakoaia ikai, e a reke naba irouia tangiran te bwai ae te *casino.*

Ao tera ae e karaoaki ngkana ko rinnako n te tabo aei *Madam Speaker,* ngkana ngkoe te I-Anena ao ko na uota am *passport* bwa anne rinim inanon te tabo ni *casino* anne. Aio e koaua *Madam Speaker* bwa I a tia n roko n te tabo arei.

Ngkana ngkoe te *local ae* boni kain te aba, ko na kabwaka US$100.00 bwa aki rangi ni kaungaki kain *Singapore* bwa a na rinnako n te tabo anne. Anne ana babaire te Tautaeka ae e karaoiaao e bon eti. Bwa ngkana ko rinnako n te tabo anne, ko kuri n aki noria kain *Singapore* ake boni kain te aba, bwa e a ngii te naan I-Abatera ake a roko mai *Thailand,* a roko mai Eurobe, a roko mai Aotiteria, a roko man aban te aonnaba ake kaint e Yacht ke taan ieie ake te naan kaubwai. A roko riki ake mai iaa ake a roko n te wanikiba bwa a na ti n nako ni kaea te tabo arei. Bwa are te tabo anne, iai outerona, iai ruuna aika mwaiti are ko a boni mimitoiaki naba inanon te building ae e rangi ni bubura kaei aei. Ao ana floor te bwai aei 2 ke 3 ana floor ae ti te casino. Ao ngke ti kairaki ao ti taku: ao arei te tabo ae kanga e bobuaka riki. Nneia riki aika a Kau-mwane riki. Ti a manga nakon te level are teuana.

Ngaia are I taku bwa aikai a noori aba aika a bubura aron kakawakin ke bonganan te bwai ae te *casino,* bwa e na uota te kabwaia ao te kaubwai nakon te aba.

Kain te Aono n Atia Madam Speaker, aomata aika a rangi ni rinin raraia tea eka n takakaro ae te casino.

Ao teuana ngkai inanon au tai ni katauraoi ngkai n taetae ao e roko ana *message* temanna te kaimoa ae te *Observer* ao e taku: Ani karinna naba bwa am point.

Ao e taku: ko ataia ngke ti toka n ara kaibuke ao ngkana tin ang nako ni kannanna ao e tuangira te Kaben ke te *Master*. E reitaki ma ana aobiti ao e taku: ti nang tatangira Kiribati bwa ti na kannanna i Kiribati bwa akea ara *entertainment place.* Akea te tabo ae ti na kukurei iai n aron Toromon. Ti tangiria bwa ti na nako ni kannanna i Toromon. Bwa bukina bwa iai te *casino* i Toromon n aron ae kam ataia. Tao iraua ngkai te *casino i* Toromon, teuana ae e rangi ni bubura ae mena n te resort teuana.

Ao a tangiria bwa a na nako ni kannanna nakai bwa a bae aia kaibuke, a kannanna ao ngaia Kaimoana a nako n takakaro n te mwane. Bwa are kanga te takakaro n te mwane, tiaki te bwai ae e buakaka n aron ae ti ataia.

Ara botannaomata ngkai iai reken raraia n aron are N na taekinna riki, e a rin n raraia tangiran te

bingko ae bon aekan naba tangiran te takakaro n te mwane.

Ma tao e koaua e noraki ngkanne buakakana n aron are e taekinna tabeman Taan tei, ao a iraorao iaona ni kangai. Tai karina iai te naan karikirake aikanne bwa a na aki rinnako n te bingko, bwa tao ti a taua te bingko bwa aia bwai ara Aro.

I taku bwa bon anne ae e taekinna te Tia tei ni moan tabekan ana Biira, bwa e aki tangiria bwa e na rinnako n te bingko. Ma e tarai takakaro akana aki kona ni karaoaki irouia ara botannaomata. Ae tiaki te bingko bwa te *casino, te lottery* ke te naan raa aekaki n takakaro akanne.

Ngkana ko roko i Biti, ko nakon te tabo teuana n te *town* ao ko noria aomata aika a kabo ke a bet n te kauaia aoti. Kanga rinanin nako te naan takakaro ke te naan kemboro. Are a nako ni katei rain ao e rangi ni kakarongoa nanon te ruu anne. Bwa tera ae e karaoia? Ngaia iai te naan aoti ake a kauaiaki tao iaa, ao ngaia a bet. A kabwaka iraua te $ ao iraua arei, ao ane e moanna ana aoti ao e reke ana mwane.

Aekan nako ngkai takakaro n te mwane aika a karaoaki ngkai n te aonnaba.

Ao tabeman kanga e a rin i raraia ae a tangirai bwa a na nako iai ni katoa bong, n aron are N na kaokia riki. Ae ti kona ni kabotaua ngaira ma ara botannaomata, e a rin i raarara tangiran te bingko bwa are te naan takakaro naba aekaki aikai.

Ngaia are e koaua, aikai raoiroin te *Casino.*

Ngkana arona bwa anganaki ara taan karikirake aika I-Abatera, bwa ti ataia bwa te karikirake ae te *casino* e aki boraoi. Ngkana ko na karikirake n te *casino,* tao ko na kabanea tao irabubua te nga ae ko na establish am tabo teuana ae ko na kateia n am karikirake aei bwa ko kona ni karaoa are e kantaningaki.

Aio teuana mai ibuakon ae akea *Madam Speaker* iroura. Ti kataia ni karaoa ara *plan* teuana n ara tabo ni mwakuri bwa ti na karaoa tera. Iai ara *project* teuana ae bubura n te *KPA.*

Ti nang kukurei n taekinna bwa Aotiteria e a tia n rinnako iai bwa e tangiria ni mwanenna.

Ti na kabubura rabwatan te *KPA*, ao teuana mai ibuakona e na reke te tabo teuana aia tabo kain te *Fisheries* ae iai te tabo ni wae karaun ibukia te naan kaibuke n akawa aika ti noori ikai.

Teuana naba te kanganga ae akea ae aki toki n tataekinna te naan kaimoa n aron are I taekinna, aia

tabo n entertainment. E aki tau te tabo ni kakakukurei nakoia. Ao teuana mai ibuakona te casino, ke te takakaro n te mwane.

Au kantaninga ngkana akea inanon te tabo aei ma ara taan bitineti, a na kona n noria bwa teuana te need ae a kakainanoia ara tourist.

Bwa ti na kanga ni kakerakea ara bwai ae ti aranna bwa te tourism ke te Kaneweaba ngkana akea aikai.

Ngkana tao ti aki tara Tarawa ma tao e koaua bwa tao e buakaka Tarawa, ao iai ara iango ae ti nang nako ni katea ara *casino* tao irarikin Kanton, n ara tabo ake irarikin te Aono n Rawaki. Aba ake kainaki ngkoa n te PIPA ake 3.

Tao ti kona n allocate teuana bwa tao e nang karaoaki bwa kanga teuana te tabo n *casino* ae kanga ti te eentre. A na kona n roko te naan yacht, a na kona n roko aika a kaubwai n nako ni kabane aia mwane. Bwa nakai a tangiria ni kukukurei n aekakin aroia anne. Tao bukina bwa e a bon rangi n mwaiti aia mwane, ao a tangiria ni bon enjoy aia mwane. Are a kaokoro ma ngaira I-Kiribati, bwa are ngaira ngke ara mwane. A na manga mabiao natira, tibura. Ao Imatang n aia katei, ngke bon aia mwane. E ikawai natim, bon tabem. Natim bon tabena irouna ma natina. Akea tabem, ko a bon enjoy am mwane, Ko ririakin te aonnaba. Ko ririaki iaa, ma am mwane bon ti ngkoe.

Ti a karina naba n roko n te tabo teuana i Aotiteria tao i Brisbane ngkoa ke i Melbourne.

Ao e kairai naba temanna kanga au Itabon ikanne, ao ti nako ni katawanou n te tabo teuana. Ao te tabo arei, ngaia te tabo ni *casino.* Ao e a tuangai; ko ataia aomata aika maeka ikai, aki okiokira aia auti. Ao tao e koaua are e taekinna te Leader n te Kaitara.

Aki okiokira aia auti nakai, ao nakai te naan retireies. Aomata ake a retire ma tao irabubua te nga aia mwane n aia bank account, ao a bon nako naba ni maekana te *casino.* A takakaro, amwarake, a matu. A manga uti, a takakaro, a amwarake, a matu. Ai bon aroaroia naba nakai n aron are I taekinna. Bwa are kanga aio, tao bon anuaia bwa akea ae e katabetabeia n aia mwane.

Ao anne ngkanne te kantaninga ae ngaia ae e noria te Tia tei ae karineaki mai Onotoa, bwa e tangiria bwa e na kateaki iaon Kiribati n aron are e tei i Toromon. E na aki kumeaki te bingko.

Taan bingko kam na aki raraoma. Kain Ekaretia kam na aki n aron are e taekinna te Tia tei, ti akia io te Biira ae e na kumeaki te bingko. Bwa e na taraki karikirake aika a

bubura are e na aki kona ni karaoia naba ara I-Kiribati.

Ngkana a kona ni karaoia ara I-Kiribati, *why not*? Ma ti na taraia ra *investors* ake a kona n roko n uotamai te maeu.

Ao e koaua tao ti taraia man ara Ekaretia. Tao a kona n aki rangi n boutoka aio. Ma e koaua N na katurua riki, are te aomata ngke e bungiaki nakon te aonnaba aei, ao iai baiaka e anganaki bwa ana *free agency*. N na rineia ke N na aki. N na manging ke N na ki, N na moko ke N na aki, N na kouben ke N na aki. N na bingko ke N na aki. N na nangkona ke N na aki. N na *casino* ke N na aki. Aikai kanoan te maeua e ti anganaki iroun te Uea bwa iai te raoiroi ao iai te buakaka.

Ma antai ae e na katinea anne? Bon temanna ma temanna.

Ngaia are I taku bwa aikai, ti na kamatata nakon ara botannaomata. Ma e aoria bwa are te moan wareware aei te Tia tei ae karineaki.

Ngai N na okirikaki naba nakon abau ao N na kaongora.

N na kabwarabwara nakon abau kabanea n tamaroa n aron ae I kabwarabwara ikai.

Ao ngkana a tuangai kain au botannaomata bwa aki kukurei n te aeka ni Biira aei, iai taina. Tao N na karautaeka nakon te Tia tei n are imwina. Tao tiaki taina bwa ngai n au abamwakoro ae Tamana, aki butimwaeia.

Ma ngkana a butimwaeia bwa e kakawaki bwa aikai, e nakon ara kabwarabwara.

Ti na aki kaunia ara botannaomata n te bwai ae e kairua ma ti na katerea raoi bwa tera bukin te Biira aei.

Ao e koaua bwa ngkana tao iai baika aki noraki n ana kataurаoi te Tia tei n aron are e mwanewei te Tia tei mai Kuria, tao boni baika a uarereke akanne. A kona ni kaetaki n te kauoua ni wareware. A kona ni karaoaki te amendment iaona bwa a na kangaraoaki ke a tangiraoa te Tua are tao e aki rangi n noria te Tia tei ma ana tia ibuobuoki are e karaoia.

Au kantaninga bon iai ana aomata ane e ibuobuoki ma ngaia. Bwa are bon tabera anne Taan tei. Ko na uotarake am Biira ao kona karekea te legal advice.

I a tia naba ni karaoa anne ngke I Tia tei.

I karaoa naba te onono n te Tua n te Revenue Board, ao I nakoia naba Roia tabeman. E koaua bwa are akea ara atatai n akanne ma ti na karekei buokara.

Au kantaninga e boni karaoa naba ae e karaoia te Tia tei ao ti nang karabwarabwa n ana kekeiaki.

Ngaia aikai ngkanne kanoan te Biira aio Madam Speaker, ao e kakawaki bwa e na tangaina nakon Kiribati bwa e koaua tao iai buakakana n aron are e taekinaki.

Ana *addicted* ara botannaomata. Ma ara botannaomata a kaman *addicted*. Kabwara au bure ngkana ngkana I taekini aikai Madam Speaker.

Kain Kiribati a rangi ni addicted ni bwaai ae a rangi ni tanoata ngkai iaon Kiribati. Te nangkona, e a rinnako i raraia ara botannaomata. A kanganga ni kaaki.

Te bingko irouia ara aine. E boo 5.00pm ke imwain 5.00pm, a mwarane naba kiia ni katauraoia ni kangai n nakon te tabo ni bingko bwa a na kaea raoi aia tai. A rangi n raa, kanga e a riki bwa aia routine ni maeuia ni katoa bong.

Ngaia are au kantaninga bwa baika a na uotaki nako Kiribati, e na bon *take* ana *free agency* te aomata.

N na kaokioka are e taekinna te Minitita, ana *free agency* te aomata ngke ti anganaki. Ti anganaki inaomatara n rinerine bwa ti na rinea ae raoiroi ke e buakaka.

Ngkana ti taku bwa ara kabanea n tamaroa anne, ti na anaia, bwa bon iai te kabowi are e na motika taekan te aomata are e ioawa.

Ngaia are e kakawaki ngkai te aba n inaomata, ti na kauki bwaai aika ti taku bwa a na kona n uoti kabwaia ao e na karekea te mwakuri nakoia ara botannaomata. E na karangaa te mwane mai irouia ara tourist ake a roko. A roko bwa taan akawa, ke kaimoan te kaibuke ngke a ongo mai tinaniku ae iai teuana te *casino* ane e a tei i Tarawa ke tao e a tei tao i Tamana.

N na bon atonga abau bwa are mwina I atongi abaia tabeman ao aki kukurei iai.

E a tei tao iaa ke tao e a tei i Nikumwaroro n aban te Aono are i Mainiku, e na kaeaki.

Tabeua tao te namwakaina n nako ao I wareka teuana te Fiji Times on line. Ao I noria bwa iai temanna te *investor* ane e na katea ana *casino tao n te Western* tao i Nadi ke i Lautoka n taabo akanne.

Au kantaninga e a tia n uki n taai aikai, e a uarereke au tai ni kakae *Madam Speaker.*

Ma I taku bwa e noria Tautaeka tabeua bwa iai kakawakin aio ibukin karikirakean kaubwain abara. Tiaki ibukin te karekekai nakoia ara botannaomata. Kanga n aron are I taekinna, bwaai ni kabane iai raoiroia ao iai buakakaia.

Ma tera ara anga ngaira taan babaire? Ti na katinei, te cost and benefit analysis N na kaokia riki.

Ao anne ngkana ti noria bwa e raoiroi, A noria ara botannaomata bwa e raoiroi, *why not? Go fort i*t, ti na waaki nako iai.

Ngkana e noria ara botannaomata bwa e buakaka, ti na katikua. Ti na taon nanora tao tiaki taina moa aei. Ma e kakawaki bwa ti na karaoa ara kabwarabwara nakoia ara botannaomata.

Man taeka aikai *Madam Speaker,* ao I tauraoi ni boutoka moan warekana ao tao te katamaroa nakon are imwina nakon are a noriaki bwa kanoan te katamaroa. Ko rabwa te Tia babaire.

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tia babaire.

Tibiika: Am *point of order* te Tia tei mai Kuria.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Teuana te Tia babaire I aranaki bwa I katorotoro. Te Tia babaire I kabwara bure. Au marooro te Tia babaire e kagnai; Kakoaua ae tiaki te Roia te Tia tei.

Ma are I un iai te Tia babaire, iroun te Minitita. Bwa e tira ana Roia. Akea nanou ni kani katorotoroa te Tia tei ae karineaki te Tia babaire mai Onotoa ao I kabwara bure ngkana arona bwa tangin bwanau e katorotoro.

Ma I boni bakarerea te un tiaki te katorotoro nakon te Minitita are e kaeka bwa e ewa ana Roia te Tia babaire.

Te kauoua te Tia babaire, tao I aki ataia bwa e nanonai te Minitita ae karineaki ke e aki.

Akea au taeka n totokoa te *casino* me e uringa au karaki ae I kangai. Ngkana arona bwa ko nang karikirake n te *casino,* ao e aki mena ao ko na karaoa te Tua ae e bon onoti ngkoe ma te Tautaeka ae ko na kamanoia naba kain Kiribati man te kanganga ae e na kona n reke man te *casino.*

Anne te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao I a kanakoa ngkanne nakoim te Beretitenti ae ko karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko a manga bon karekea au tai n anga tabeua te ibuobuoki, ke kamatata ke kaungaunga nakon te onono nakon te Biira ae moan te kakawaki aei.

Ao I a rimoa ma te kaitau nakon te Tia tei temanna mai Onotoa are bon ana onono nakon te Biira ae e a bon rangi n maan, ai 30 tabun te ririki.

Ngaia are bon te moanibwai, I boni kaitaua ngkai e kona kanga ni bon raa, e ngae ngke tao tiaki te Roia ma tao iai ane e ibuobuoki ma ngaia ngkai e nora kakawakin te bwai ae e tara Kiribati ao ai bon angin ngkai Kiribati ae e a waaki ngkai kanga maeuakinan te takakaro.

Ngaia are ai bon te kaitau nakoina n noran ana kekeiaki korakora n uota ana onono, e ngae ngke e noraki bwa e tamaroa ke aki e aki. Ma ti a kaitau riki nakon te kekeiaki te effort are e noria bwa tao ai te Tua aei teuana ae e aitara ma baika a riki ngkai i abara ae Kiribati ae e a riai n taraki bwa tao e a boni maan naba te tai n aki taraki. Ao tera burena.

Tera buren anne ae ko anga te effort ae e uarereke e mangori n nora te bwai ae ko taku bwa e na bubura mwina.

Ao I a kaitau nakoia ake a tia ni bane n taetae, ti te kananokawaki nakon bwanan te Kaitara ao te itera are Kiribati Moa party ngkai aki nora kakawakin aei. Ao kanga aia katamaroa are anga ma bukina, kanga e aki kaea nanon boutokaia Aine. Ti anne te bwai bwa are kanga te anaki te karikirake ae te bingko ma te kakakibotu, kanga aia kakaibotu aine.

E boni moa mai irouia Aine, man te mwenge, man te kurubu, man te Kirabu ao e a rokoroko ngkai n te Ekaretia.

Ao te titiraki ae I kataia ni kakaea ae ngaia I nako naba n ukeuke nako ni kakaea te ibuobuoki. Bwa are e koaua bwa ngke e kateaki te Tua ae ibukin ke te *Principal* Act ibukin te takakaro ao te naan kemboro ke te naan *Lotteries.* Ngke e kateaki Tua aikai ibukin antai. Ao e a boni koo nonginong naba ibukin anne ke e kona naba n iai itera aika a kona ni karinaki. Ao tao anne are e noria te Tia tei mai Onotoa, bwa tao ngkana e koaua bwa ibukin botaki aika a na aki karekea te raka. Kanga iai bitineti ke te naan commercial ao iai ake te naan *charitable*.

Au titiraki ngkanne ae e titirakinai e kangai: Ao botaki n Ekaretia a bwaka iaa? Ao n tokin te tai ngke e a tara nanon are te *special purposes* ke are te authorize purpose. Ao anne are e bon kananonaki nakon te naan *charitable.*

Ao te naan Ekaretia, a rin iaan anne bwa are bon Ekaretia tiaki bitineti.

Ao e koaua ngkana a kateaki bwa rabwata ibukin te Onimaki, are a na karikirake ni kakaei angan maeun aia waaki ae a na aki karekea te raka ae e rangi ni bubura.

Ngaia are irou, a bwaka naba iaan rabwata ake a ibuobuoki ke te naan *charitable.*

Ngaia are kanga e eti ngkanne ana taratara te Tia tei mai Onotoa. Bwa are n taai aikai ngkai e a boni waaki te kakaki botu irouia aomata ao karikirake aika a uarereke ae tiaki raka aika a bubura irouia Ekaretia.

A rin ngkanne iaan te *Authorize purpose* ao e bure ae ti na karaoa ke ni kaeta bwa are te Tua are e wene imwaia, a urua bwa e a rake aia kaniwanga ke aia prices iaon $300.00. Ma are bon akea ae e ninikoria e rawa n ae tao e a ti roko naba te bitineti ni kateitei ni kangai; a nang bane ni kainaki bingko bwa a urua te Tua aei. E aki raoiroi ae e karaoia te Tia tei mai Onotoa ni kamanoia Ekaretia ngkanne bwa e a reke te onono ae uotaki ngkai bwa a kona ni karaka aia kaniwanga man $300.00 nakon $100.00.

Ao iai aika nako ni bingko bwa a kani kareke tianti ao iai n aron are e taekinna te Minitita man te *Commerce*, iai aika a bingko ibukin te kakaki botu bwa a boni botu ma aia hoppy ao nanoia ae a rangi ni tatangiria. A karekemwane ke a ruti, aki tabe. Ma a bon ti nako ibukin kakukureiaia. Ao anne ae ai bon angina Unaine, aine, ake tao ai bon akea tabeia iaan mwengaia bwa a botu, a kamanena ngkanne aei.

Ao e aera ti a manga totoko? Ao ti aki buokia ni kakaei anga ni katamaroa te Tua. Ao tia manga totoko bwa e na uota te kabuanibwai ao ko na titiraki: aikai aron kairaia, Ao tera angan kairaia ae e na aki kabuanibwai iai. Ti kanga ni kairaia te Tua ke iai anga tabeua ae ko kona ni karaoia irarikin te Tua.

Ngaia are ti a kaitaua te Tia tei mai Onotoa n ana onono ae e ngae ngjke e a taraki bwa e aki boo ma aongina, ma iroura e boo ma aongina.

Bwa ko kataia n tarai baika a riki ngkai, bwaai ni kakaki botu ae bon angina ngkai te botannaomata, bwa are ara botannaomata iaon Kiribati. Angina te naan Aine tao e a kaan 60% te naan aine ao mwane e a karako riki mwaitia.

Kanga anne ngkai tein ngkai ara botannaomata.

Ma mamaten nanoia n taai nako te bingko.

Ngkana ti oki nakon ara abamwakoro, tao ti aki kakewea.

Ngkana ti oki nakon ara abamwakoro ao teuana te rabwata ae e rangi ni maeu reirei; te Botakin aine. A bati araia te kirabu arei arana, te kirabu arei arana. E a manga buti naba te kaa. Ao tera te kaa arei? Bwa a na botaki n aine. Ao a na aera? A na bingko, ao manga tera. Ana botaki aine, bwa tera? Te bingko. Ti aia karikirake ao aia bwai ni kakaki botu te bingko.

Ao tao ti nang katokia. Ti nang tuangia bwa e aki raoiroi.

E aoria bwa are bon akanne kanga taratarakina. Ngkanne irarikin katamaroakin te naan kaniwanga, ao e a noori te Tia tei bwa e aera ngkai a kona ni karinaki bitineti bwa are akea te Tua ae e boou. Ma are tao e koaua, n ana koaua e a kanganga karaoan riki te Tua ae e boou. E aera I aki moanna man ae e uarereke aei ae I a karibwabwa iaan te Tua ae ngkai.

Ao ngkana e noria te Tautaeka bwa te bwai ae tao e nang bubura kaei ao e na ewa te kabuanibwai. I a katikua bwa ai tabena, ma ngai ae tabeu ae te Tia karao tua bwa imwain baika a riki aika a bubura bwa are e koaua. Te naan bitineti a kona n tara aei.

A taraia bwa a moanna ngkai n taratara ngaia tao e a rangi n raka te bingko. E aera ngkai ai te kaniwanga ai te kaa, ai te turaki. E a kan rokon te turaki ai te naan motoka.

A kona ngkanne bitineti n taratara ao e nora te taratara anne te Tia tei mai Onotoa ao e kangai: N na buu moaia. E aera I aki karinna naba ibuakon te Tua aei, ae ngkana e mena a kariaiakaki naba bitineti ma a na boni kaokoroaki ma taan bingko. A na boni kaokoroaki.

Ao akana a kan rinnako ni karaoi aia waaki, iai te Tua ae te katabetabe ane te mwakoro 18, a na karekea ana kariaia te Minitita. Ao tao anne e kona riki n taraki ni katamaroaki.

Ma te bwai ae kakawaki, e nora ae e aki kona naba n rin bitineti ngkana tiaki te Tua ma boni kona naba ni karaoi aia waaki ma e kakawaki ae e na iai te Tua ae e noria bwa are iaan te Tua ae ngkai; *Registered Society*. Ao ngkanne akanne aki bwaka iai bitineti.

Ao ae e noria te Tia tei, ao ngkana ti a boni karinia bitineti bwa are bon angatain naba karikirakean abara ae Kiribati. Buokan te economy. Rabwata aika te naan NGOs akanne e nang rawata aia *contribution* naba nakon te *economy* raon te private sector ae te bitineti. Ao e aera ngkana anganaki naba te opportunity bwa a na kona n rin iaan anne.

Ma te bae e rangi ni kakawaki, a na kaokoroaki. Anne ana onono te Tia tei mai Onotoa. A na kaokoroaki. Ao tera ae a kaokoroaki iai? Ti a kaokoroa ni mwaitin te kaniwanga ae a na kona n anga.

Ao are e a tianna ngkanne mai inano bwa $10,000 ni waerake. A kona ngkanne akanne.

Ma rabwata ake tao a boni bwaka iaan tao te *charity*, ake bon iai te

special purpose are a kateaki bwa tao a na waakin aia tabo ni karikirake aia Ekaretia ke tao taabo aika a rekereke ma te katei . Akanne ngkanne aika a kona ni karaoi ake te naan *Registered Societies.* Ma ae e taraia, ti a karekei naba nneia bitineti bwa are bon aikai rabwata aika a kona naba ni waakin karikirake aikai, ma a na waakini naba iaan te Tua ae e a tei.

Ae te Tua ae I a karin raa iaan te Tua ae e a reke ngkai aei.

Antai ae e na ataia te bae I karika matana ao e na noria te Tautaeka bwa ngaia te bwai ae e a kona n anaia ao e a kabubura riki.

Ngaia are man taeka tabeua akanne Madam Speaker, e kimototo ma bon tabeua au taeka tao n irantangaia ao riki ara botannaomata ake a tara te bwai ae te bingko ma tao te *pazzar*. Bwa are a rin naba kaniwanga. Ke tao te *color night* bwa a kona ni kamanoaki iaan te Tua aei.

Ao ngkana iai katamaroa, are bon iai n aron ae e taekinna naba te Minitita n te Onaoraki ao aan taetae ake a tia n taetae, iai te *regulations* ae e kona ni manga tara riki itera ake a na kona ni kauntaba, a kona ni katamaroaki iaan te regulation.

Ma ti kakaitaua te kekeiaki mwaka iroun te Tia tei mai Onotoa n ana onono nakon te Tua ae e a bongata, ai 30 tabun te ririki.

Ao ngkai e a kakina matana ngkai ao a tibwa kangai taan bingko; mwane ngaia ti taku bwa te takakaro n aki akaka te bwai aei ao ngaia e rangi ni kakawaki bwa ngaia iai naba te Tua iai.

Ao ai rabwa ra te Tia tei mai Onotoa bwa e a kona ni katea ae kanga katamaroana bwa ti aonga ni mwengaraoi ngaira taan bingko. Taan karikirake, riki ake rabwatan te Ekaretia ao ai bon rabwata n aine ake aia kirabu bwa a nang rawata aia kirabu aine n aei.

Ma ti a kaitaua te Tia tei mai Onotoa ao te Tautaeka ngkai e a kona ni ibuobuoki n aei.

Ngaia ae te takakaro ae ti taku bwa tiaki oi n takakaro, ao ngaia moan te manena bwa e kona naba ni karekea ae e bubura kaei te kamwakuri ao te income ke te karekemwane nakon te Tautaeka ao nakon te botannaomata.

Ao man taeka tabeua akanne Madam Speaker, ngkana iai tangibuakana ao I a kabwara bure ma I kukurei naba ni boutoka te onono nakon te Biira ae kakawaki aei. Ko rabwa *Madam Speaker.*

<u>Tibiika</u>: Ngaia am point of order te Tia tei mai Kuria.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire I ti kan kaeta otau man ana marooro te Beretitenti, bwa e taekinna te Tia babaire bwa ngkai ti totokoa te Biira aio ao ti aki irania aine.

Te Tia babaire, I kan ota bwa te Biira raa ae e taekinna ngkai te Beretitenti bwa ngaira e Biira ae ti taekinna; ana Biira te Tia tei mai Onotoa ae kangai taekana: oin te onono nakon te Tua aio bon te katamaroa bwa a na kona bitineti ni karaoa te takakaro ae e kinaki n arana ae te Lottery. Te Tia babaire e nga te Tua bwa kanga I ti kani kaotai te Tia babaire, bwa ngaira akea te taeka n aine ikai.

Ao ngaia ti a mimi te Tia babaire bwa kanga bon iai te Tua ae tao e okoro ara tua ae ti marooroakinna ma te Beretitenti te Tia babaire. I ti kani kaeta otau te Tia babaire bwa akea taekaia aine n te tua ae ti marooroakinna aio te Tia babaire.

Ao ti tebo ma ti a taekinaki bwa ti a totokoia aine.

Kabwara au bure te Tia babaire, te ti kani kataota. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao ngkanne tao N nang kaokia nakon te Beretitenti bwa ko a titirakinna. Ma are kanag bon akea te titiraki te Tia tei.

Ngkanne ngkana I a manga angan te Beretitenti ao e na kaeka am titiraki ngkanne anne.

Ngaia ae I kangai; I a manga nano uoua bwa N na anganiko bwa ko na kaeka bwa ko tuangai bwa e na kaeka te Beretitenti.

Hon. Banuera Berina; Ngaia anne te Tia babaire ngkana arona bwa e na kaeka ao ke e wareka nakoira kabwaranakoan te bwai aio. Bwa kanga ngaira iroura, akea taekaia aine ikai.

Ma ngkana e taku bwa iai, ao ke e kabwaranakoa bwa ti aonga n ataia bwa ti tebo te Biira ae e ti wareware iai.

Ao ngkai te Tia babaire ti taekinaki ngkai bwa ngkai ti totokoa te Biira aei, ti aki butimwaeia ao akea karineaia aine iroura. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia babaire bwa I bubuti bwa are bon te point of order *bon te point of order* n aekakin are I a tia ni kakabwarabwara, ngaia ane ko taekinna.

Ao I a bubuti bwa ngkana ko na manga kariaia bwa ai te titiraki ngkanne, I kaokia nakon te Beretitenti ao I a manga kaokia nakoiim, I manga kaokia nakon te Beretitenti ao I manga kaokia nakoim ao tiaki tain te titiraki ngkai bwa taint e motion aei. Ao ti na ti taetae, ti na point of order

iaon te bwai are e a tia ni kabureaki iai ara marooro.

Ao I taku ngai bwa ngkana e aki mwaneweaki aram ao an tai point of order bwa are e bon general te marooro. An tai kabanea am tai ni katea baim ao ko *point of order.*

Ngkai I kakauongo naba te marooro bwa ngkana bon iai ae e mwaneweaki arana ao I a bon anganna naba. I aki kona n ae e n na aki.

Te Tia tei ngkana e rau nanom n anne ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara, tera am point of order.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao I ti kaeta naba otan te Beretitenti bwa are ngaira ti totoko bwa are e taekina te totoko. Ao te totoko ibukin are kakerakean te mwaiti.

A tobwaki kain te Ekaretia n te Tua ae ngkai, ao ngkana e aki ongora au marooro. Te kibu 18(1); te Minitita e kona n anga te kariaia n te license bwa a na raka kaniwanga iaon $300.00.

Ngaia anne au point ae a bane n tobwaki ikai. Ao tao e na tuoaki bwa a kaman anganaki license nakoia te naan Ekaretia bwa a na kona ni karaka. Ti aki ataia bwa are e a rangi ni maan te Tua aei, ao ngaia anne e nang kakawaki. A bon tobwaki anne iaan te Tua. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki te *point of order,* Hon. Tinian Reiher. E nakoim.

Hon. Tinian Reiher; Ko rabwa Madam Speaker. Ao te moanibwai, bon te kaitau nakon te Tia tei ae karineaki temanna mai Onotoa.

I taku bwa te Biira ae iai tamaroana ao e a bon tia ni kabwarabwara, ao I taku bwa ti bane ni boraraoi iaon tamaroana. Bwa ngkana bon te koaua bwa ngkai n te tai aio ao bon ti $300.00 ao nanona ngkanne nake a tia ni karaoi aia bingko, a bane n tia n urua te Tua.

Ao kanga bon te titiraki ngkanne bwa e kangai: ao e aera ngke e a bon aki kateaki ao ngaia a urua te Tua.

Ngaia e raoiroi aan te tabeka aio Madam Speaker, bwa are e eit bwa ngkana iai bwaai aika a noraki bwa tao ai kanoan te bitaki ao e raoiroi ngkanne bwa e na manga noraki te Tua ngkanne ni katamaroaki.

Ngaia are I karabwa te Tia tei ae karineaki mai Onotoa bwa e anganira te tai aio bwa ti na kona n okirikaki nakon te mena.

Ao tao e koaua ana *point* te *Leader* n te Kaitara ae karineaki. E eti, e

eti ane e taekinna are bon iai mwakan te Minititа.

Ma ngkana e bon tiku mwakan te Minititа anne ngkai ao e bon ti karakaki arei, bon akea naba burena. Ao e a tiku ngkanne mwakan te Minititа arei bwa ngkana iai te botaki ae e kani karaka riki iaon $10,000. Tao $20,000.00, $30,000.00. E a uki marawa ngkanne ma are e na kona ngkanne ni karekea ana kariaia te Minititа.

Ngaia I taku bwa e nang rabwa te Leader n te Kaitara bwa e kona n anganira te itera naba are e kangai; bwa aio ae e boni kona n tobwaki iai. Ma are tao n te tai aio, bon ana taratara te Tia tei mai Onotoa, e bon tangiria bwa e na boni karaka moa are bon te mwaiti ao ngkanne e a boni kona ni manga kabonganaki mwakan te Minititа n are iterana are te iterana.

Madam Speaker, boni ngai temanna ae kanga I taku bwa te bwai ae te gaming ao te Lottery, ti ataia ae e na karekemwane iai te Tautaeka ngkana arona bwa e boni karaoaki raoi ao e tax raoi ao tera riki.

Ao e eti naba ngkanne ae kanga e bon rawata iterana akana a na kona n rangi n rawawata nakoia ara botannaomata.

Ao I karabwa ake a tia ni marooro te Minititа n te Onaoraki, ao te Minititа n te Mwamwananga. Bwa e eti ae i Singapore. Ngai I ata naba taabo akanne bwa ngai temanna ae kanga I a tia n nako ni kakaki botu naba n te bwai ae te *casino.*

Ao i Korea, a tabuaki kain Korea n rin te *Casino.* Ko bae n uota am *passport* bwa are e tuoaki am *passport.* Ngkana tiaki ngkoe kain Korea, ao kaotinakoaki. Bwa ibukina bwa a bon ribaia bwa a na reke n te kanganga aia botannaomata, ma a kaungaia aia botannaomata bwa a na bon kona n nako ni kaea te takakaro aikai ngkanne.

Ao ngkana ko a roko i Brsibane ao tao Sydney, ao a onrake irouia kain Atia. Ao anne teuana tamaroana ngkanne bwa e na kaunga te bwai ae te *tourism* ngkana e boni karaoaki raoi.

Ngkana e boni karaoaki raoi ao e na kakioa nanon ana kantaninga te Tautaeka are iaan tao te KV-20 are karekean riki te anga ni karekemwane ae e na abuabu irarikin te ika.

Bwa are ti ataia bwa te ika, ti aki kona n ataia bwa e na toki n ningai korakoran tamaroan te ika i abara.

Ngaia are aio teuana te itera ae I taku bwa e nang tamaroa, ma I boraoi n te kantaninga ma te Tia tei mai Abaiang ao te Tia tei naba mai Kuria. Ao e aki nako ao tao e a bon raoiroi bwa ngkana e a noraki ngkai

aio. Bwa ti karabwa te Tia tei mai Onotoa bwa e kakina aio ao ngkai e a noria te Tautaeka ao e aki nako ao e a bon tamaroa ao e a boni karaoa te Tua ae kaokoro te Tautaeka are e kaineti ma te naan waaki ni bitineti ae te *lottery* ma te *casino.* Bwa e aonga n ae e na boni kaokoro arei ao a na bon tararuaki iaan te mena, n aki naba rangi ni mangaongao ma ae te Tua ae ngkai. Bwa e koaua bwa are te tua ae ngkai, kanga tao bon aana raoi kanga kaungakia riki rabwata ake te naan *charitable.* Ake rabwata n ibuobuoki ae ngaia te naan Ekaretia ma te naan raa.

Ngaia e aoria bwa ngai temanna ae I boutokaia n te kantaninga are I taku bwa iai tamaroana, ao tao e a noraki ngkanne.

Iai ana marooro te Minitita n te *Communication* ae e na bon okirikaki. Tao e na reke naba ngaira ara tai ni bon okirikaki ni marooro naba ma ara botannaomata, tera tarakina irouia.

Ma ngai temanna ngkana ti karina ngkai te waaki ni bitineti bwa e na karaoi naba te naan bingko, nanona ti bon rangi n teretere raoi n te tua ae te onono aio bwa a na bon aki rin n te bingko. Bwa ngkana arona bwa a rin, ao ti a bon ataia naba ngkanne bwa a na mate rabwata ake a uarereke ngkanne aike aera. Bwa are ko a bon ataia naba ngkai angin ake a karaoa te bingko, tao ti teuana te tai n te ririki ae roko n te $10,000 ao bon angina te aekaki ae tao $2,000 ma $3,000 te kaniwanga.

Ngaia are I taku bwa aio te itera teuana ae e rangi ni kakawaki are ngkana tao e a boni katukai aio, bwa a boni kaineti ma te naan rabwata n Ekaretia ke tao antai. Botaki n aine ake a kani waakina te karikirake n te bingko.

Bwa tiaki ti te bingko. Bwa iai te aekaki n lottery teuana ae e a boni kakaraoia ara botannaomata are anganaki te naan ticket.

N tabetai, tiaki te ticket ao te kaati. A korea te naan manin te kaati, te 8 ni beti, ma te 8 n taiman ao kanga te aekaki n takakaro naba anne, are a karekemwane mai iai. Tiaki te mena ma a kaboaki aia mena ma te naan kaniwanga te bwabwa, taian raa nako ake a wakinaki.

Ngaia are ngai I boutoka te aekaki aio ma te kantaninga are bwa I unga teutana n ana marooro te Minitita are e taku bwa iai taian bitaki ae e na karinni.

Ma I bon nanokawaki teutana iroun te Minitita bwa e aera ngke e aki kawenei tabeua bwa e aonga n ae a reke otara. Bwa tera te naan bitaki aika e na karini n tain te kauoua n te wareware.

Ma e aoria bwa tao ti a butimwaeia n te itera are iai katamaroana iroun te Tautaeka, ao ti a noria ngkanne inanon te tai.

Ma iai te naan lottery ngkanne Madam Speaker, ae n aekakin ae e bon taekinaki. Iai te go lotto. Ko kaboa am ticket arei ao e kona n roko te kaniwanga iai ae $70,000 tabun. Iai tabeua $200,000 tabun. Ao ko a tia n ataia bwa ni bon namwakaina aika nako. Aoi ai ae e win te aekaki ae $7te birion n te lottery i Amerika. $7 te birion, tiaki te mirion ae e reke iai.

Ao anne tamaroa n te bwai aio bwa are ngkana ko bon lucky bwa e nako iai, e a tau oh. Ko aki ataia bwa ko anng irana am mwane ae ngkana e reke te aekaki aio.

Ma are a ti kona ni karaoia akanne, bon te naan kambwana aika a bon rangi ni bubura.

Ao irarikina ngkana tao *Casino* ngkai aika bubura, a na boni kan roko i Kiribati ngkana a na karaoia ti ibukia kain Kiribati. I taku bwa a bon aki kona.

A na roko ni karaoia ibukia te naan *tourist* aike iai te mwane irouia.

Ngaia are I taku bwa kanag e boni karauaki raoi ni karaoaki, ao ti na butia te Tautaeka bwa e kakawaki bwa ngkai e a otinako bwa kanga teuana te itera ni karekemwane.

Ao ngkana tao ngaia bwa e na taraia moa n te tai aio bwa e na kamenai te naan regulations nako iai.

Ti a bubuti ngkanne bwa e na boni katannako te bitineti bwa e na aki rinnako n te waaki ni bingko. N te aro ae aki kumeaki naba ara Botaki n Aro ma ara botaki n Aine.

Ma te bwai ae I rangi ni mimi naba iai Madam Speaker, bwa e kangai te rongorongo. Te bingko ti aia takakaro aine, ma ngai I rangi ni mimi. Bwa kai e rangi ni rawata naba mwane aika a bingko.

Iaon Tarawa Teinainano ao te bingko are e bobo ngkoa n te Aono ni Katorika ikai, bon i Ambo ao e onrake n te naan mwane naba iai. Bwa are tao ai teuana te anga ae e noraki bwa are ngkana ko boni manennanti n tekeraoi n aekakin ae e taku te Tia tei ae karineaki mai Abaiang. E aki tikiraoi te Tia tei mai Abaiang, ma e tekeraoi iaan ae tao e bon lucky n te tai arei. Ngaia are e reke kaniwanga $100.00. Ma e nang uarereke ae $100.00 ao angin te tai a otinako akanne ma $5,000. Ma e aoria, e kamoamoa n te tai aio bwa are e taku aio bwa are e taku bwa e aera. Ao e bon eti, e nang rabwa bwa are e reke tekeraoina naba iai.

Aikai taian taeka ni manikangare ae ti kona ni kaungaunga iai ara marooro Madam Speaker ma bon oin te kantaninga e boni kangai.

Bwa ngkai a tangiria ara botannaomata. Ao te anga teutana ae ngaia ae e buokia ara Ekaretia,

Ao ti na bubuti nakon te Tautaeka bwa e bia bon aki karinaki te naan bitineti n te waaki ni bingko ao te naan lotteries ake a uarereke.

Tera ngke arona bwa e kemenaki tao kanga te minimum mena n are e kangai. Aio tokin te kaniwanga ae a kona ni karaoia Ekaretia ma tao botaki n raa . Ao are iaon aikai ngkanne, a kona ni karaoia ngkanne tao taian raa iaon te *lottery Madam Speaker.*

Ao te bingko are e bon ataki ae kanga bon te takakaro ni kakaki botu irouia tabeman.

Ngai temanna ae I bon tuai mani bingko Madam Speaker, ma I kukurei n te waaki ni bingko. Bwa are ko noria bwa kanga e reke naba aia tai ae a socialize naba iai ara botannaomata. A kikina ao tera iai.

Ma ti na bubuti naba nakon te Tautaeka ao tao te Tia tei are e tabeka aio, bwa tera ngke arona bwa e kona n *regulated* naba aia tai.

Ao ngkai kanga e a boni kananokawaki naba aron ae ko noria ae e a uti naba te bingko ni kangaini karokoa are te nukanibong.

Tera ngke arona bwa e boni regulated aia tai are n te aro bwa e bon reke naba aia tai aine, ibuki natia ma kainnabaia ao tao bon ibukin te mwenge.

Ma ngkana arona bwa ai bon akea, ao ti a boni kaungaia n te aro ae a bon ira nanoia.

I Tuvalu Madam Speaker, n aron ae ti ataia. I aki ataia ngkana arona bwa e a tia tia ni bitaki. Ti te Kanimabong ao te Kaonobong aia tai ni bingko ao akea riki.

Ma tao aio n taai akekei, I aki kona n rangi ni kamatoa bwa e teimatoa n aekakina aio. Ma aio ae kanga ti ataia.

A kataia n tinetineia n te aro ae na aki rangi ni urua naba aroia kain te utu teuana ma teuana.

Ngaia are ti na bubuti n te Biira. E rangi n tamaroa te Biira bwa are e anganira te kona n noria bwa iai itera tabeua aika a kakawaki ngkana e kaunga raoi te Tautaeka, e aki rangi n n ti tamaroa ibukia ara botannaomata iaan taian tekeraoi aika a kona n reke iai ma e na reke naba ana mwane te Tautaeka iai.

Ao ngai I kakoaua bwa ngkana e boni wakinaki ae bon te *casino,* bon au bubuti nakon te Tautaeka. Kakrokoa te *casino* ma tao bon ti ibukin kaungakin te naan tourism bwa e na roko ao an bon tinetineia ara botannaomata. Bwa bon iai

aorakin te *cqassino*. Ao ti ataia ae bon iai ara koraki ni I-Kiribati i Nu Tiran ae a kabuanibwai n te *casino* ae a nako ni maekana te *casino* ao ti ata anne.

Ti ata ane bwa are iraua ara tai n roroko i Nu Tiran ao ti a ongongo taian karaki aika a reke ni kangai. Tao e na boni kona ni kakoaua riki te Minitita ae karineaki n te Labour bwa are e a bon rangi ni maan riki i Nu Tiran.

Ngaia I taku bwa tera ngke arona bwa e noraki aio, ao tao ngkana ngaia bwa te moan waaki ke tera ao e taraki n te naan regulations, ma ti na bubutia te Tautaeka bwa ngkana e a bon roko n te tai are e nang bon kibanako nakon te *casino* ma te naan *lotteries* ake a bon rangi ni bubura aike e rangi ni rawata te kaniwanga iai. Aike a nang bon roko kambwana aika a bubura, taoe bon raoiroi are e boni karaoaki te tua ae e bon onoti ibukia.

Ngaia are aio kanga bwanau ni buoka te Biira ae I taku bwa iai tamaroana bwa are bon teuana. E na kaeta aron ae e a waaki ngkai.

Ngkana ti a boni bane n ataia bwa ngaia iai te kairua ngkai n aron te kaniwanga ae e reke man te mena bwa ngaia bon ti $300.00 ao te kaniwanga ae e a tia n raka iaona. E boi kairua anne iaan te Tua ngaia are e a raoiroi ngkanne kaetakina. Ao e nang rabwa te Tia tei mai Onotoa bwa e nora iterana aio ao e a kona ngkanne ni katamaroa riki irekerekena ake tabeua ngkanne n reitaki ma ana onono te Minitita are e taekinna are e taku bwa e a karaoia ngkanne n te kauoua ni wareware *Madam Speaker*. Ao I buoka moan tabekan te onono n te Biira n onono aio *Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Tarawa Ieta, Hon. Terieta Mwemwenikeaki. E nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa te Tibiika. Ao e koaua te kamauri nakoira ni kabane ngkai ara kabanea ni bong te bong aio. Kam na bane ni mauri!

Ao e koaua I aki kani kaokioki naba marooro ake a okioki ao I a ti taekini *point* ni kaineti ma te Biira ae e uotia te Tia tei ae karineaki mai Onotoa.

Ao te moanibwai moa, I a boni karautaeka nakon te Tia tei bwa ti aki moa riain boutokakina n aron uotakirakeana n te tai aio.

Ao e koaua ngkana ti tara te onono ao bon ti uoua. Tao e a bon tia ni kabwaranakoaki ane tao te moan ane tao ti karakan te mwaiti. Tao e koaua ane tao bon iai mwaneweana ane 18(1). Tao iai ana nonori te Minitita are e bon raoiroi ngkana e bon onoti inanon te

mwakoro bwa tao e a boni baiti naba karekean te license irouia botaki akana a na karikirake bwa aki manga tangira karekean ana kariaia te Minitita.

Ao I kani marooro riki iaon ane te kauoua n onono, ane tao karinakia riki rabwata ke te naan bitineti bwa aongkoa a na manga kona ni karaoa naba te takakaro ane te gambling ke te game of chance.

Ao e koaua ngkana ti taetae ngkanne iaan kabwarabwarakin ngkanne te Tua aio, ao e rawata ngkanne kanoan te takakaro anne. Ae eti ngkanne ae te bingko, tao te *casino* are te baere te roko ni katai rake, kanga te takakaro are ko aki ataia raoi bwa ko na bon nako ni karekea ke ko na aki. Ae ko na kataua bwa ko na kabanea are e bane bwa e kona n oki imwina ao e kona n ae ko oki ma tea kea.

Ma ngkana ti taetae iaon are te bingko, ao ngai ngkanne ae kanga I kuri ni boutokaia tao temanna te Tia tei mai Abaiang are ti raraoma ngkana a rinnako te naan bitineti ni karaoa ae bon te bingko. Bwa are e taekinaki naba te bingko ikai, bwa ngkana ti a kariaia ao e a kona n ae a rinnako bitineti ni manga karaoa te bingko n aron ae a kakaraoia te naan Aro. Ao ao a kona riki ni mena n te tabo ae e nang tikiraoi bwa a mwengaraoi taan bingko. Tao iai te baao, ke tao iai tao tera ae a manga raka riki nakon are anganga te naan Aro.

Ao ti kakoaua ngkai bwa e a boni boo naba te kaiangatoa naba n aron te bingko. Ti ongo naba iai tabeman ae ruuti ao e rangi ni raoiroi are tao e boaki iaa ma e a bane te koraki iai.

Ngaia te mwakete naba ae e tuai rangi n raa. E kai rotaki naba ngkana e a rangi ni mwaiti are e rinnako iai.

Ngaia are bon totokoana bwa are bon ana application ao a kona ni karaoa te bingko bitineti ni kaiangatoa ma te naan Aro n aron uotakirakeana ngkana e oneaki n arona aio.

Ngaia are I taku bwa ti nanoanga aron aia karekemwane te naan Aro ngkana ai te kaiangatoa ngkana a manga karaoi aia bitineti aika rangi n rangi n bubura kaei. E koaua ngai temanna ae I mamarooro ngkoa ma au Tama i Tarawa Ieta are I noria ngkaia re e a manga nako n Tama n te abamwakoro teuana.

Ao I kangai nakoina: bwa are ko noria iai ana buoka te Tautaeka n te Aro ma e aki tau ma ara *project* aikai ni kabane i Tarawa Ieta ni kabane. Ae katean te naan Umwantabu, te naan Maneaba mai Buariki bwa ai te bane ni karokoa tao iaa tao Tabonibara bwa are te Tama arei e tararua arei.

Ao I kangai nakoina, bon ti angana te bingko. Bwa te naan *project* ane te Umwantabu ae i Beterin ao are i Betio, a mwanenaki man te bingko. Ngaia are kanga akea ara totoko, ma ngkana ti a totoko ao a nang aki kona ni bingko te naan Aro bwa are a bon bingko ngkai.

Ara totoko riki bwa a na aki kanga kona n reke rikir abwabwaki ni kaingatoa riki ma ngaia. Bwa ngai I taku bwa ti boutokaia Aro, a na teimatoa n tiku moa n ti ngaia ni bingko bwa are bon anne kabebetean ngkai te waaki.

Ao ti bon ataia n te naan Mwakoro, ngaira ti kaina naba te Mwakoro. E rangi ni bebete ara karekemwane n te bingko irarikin riki iera ake tabeua.

Ngkanne e koaua bwa are tiaki ti te bingko, bwa are ngkana ti taetae iaon te game of chance. Ao e koaua ngkanne are e a kona ngkanne ae a roko iangoan te naan raa ao te *casino* ngkana arona bwa anne te kataratara naba ane e kataia naba n noria te Tia tei mai Onotoa.

Ao I kakoaua are e taekinna te Minitita n te Onaoraki ao te Minitita n te Communication, are te tabo ni *Casino* are Marina Bay are e rangi ni bubura kaei iaon Singapore.

Ao e eti are e boni kanganga naba te roko iai. Ao teuana tao bon iai aia Tua ane a kateia bwa aki kaungaia kain abaia, ma teuana naba a bon tauraoi. Aia mind set kain Singapore, a kaman tauraoi nako iai ae a kangai. *Te takaakro anne ngaira ake ti tangira te mwane, e aki raoiroi ibukira.*

Ao e eti ngkanne ae e taekinaki. A bon roko nanoia te naan million air. A bon roroko a roko ngkai ao a manga kiba n te wiki ae na roko. A nako ni kabanea iraua te mirion ao a oki naba. Ao bon angina kain Singapore, tao bon iai aia Tua ao bon ngaia naba ae a bon tia ni barongaki inanon te tai ae maan bwa kanga tiaki tao te bwai ae raoiroi ibukia te kabanemwane na re te kemboro ke tera bwa e aki buoki aroia ni karikirakeia.

Ao ti a taraia ara botannaomata, ao e koaua are ngaira I-Kiribati bon ti maeun nanora ti te kan kukukurei. Ao ti ataia naba ngkai n te nangkona. Ataia kain Tarawa Ieta bwa I aki boou irou aio ngkai I taekinna. Ma ngai temanna ae I bon aki kaunga te nangkona.

Ma I anganako te nangkona ibukin te karikirake n te Aro.

Ao I bon tuangia ae kangai: e nang raoiroi et kakakibotu. Ma ko noria ti a kakibotu ni baike a na aki bane ara mwane iai. Ti a kakibotu n te takakaro. Ao e bon rangi n bane buaka au tai ni boutoka te takakaro iaon Tarawa Ieta ao e matoatoa.

Te bwai ae I kurna ngkai, e kan roko ke e a kani bane au tai ao bon akea raou ae a boutokai ao I kangai; kanga e na reke ngkai aron bitakia ke e a matoatoa bitaki te roro ngkai.

A takakaro ngkai a manga nako n nangkona. A takakaro ngkai, a manga nako n nangkona ao I kangai. E aoria e kakawaki are tao ti aki oki, are ti aki reke ao ti aki rangi n anganga te nangkona ma e bwara baera bwa ti kataia ni buokia nakon te naan kakakibotu ae a na marurung iai ma kakibotu ake a na aki bane aia mwane iai.

Ngaia are e raoiroi iai buokan te economy n aron are ti bon ataia. Ma e eti tarana are kangai, ma are ngkana ko a nako n te tabo ni *casino.* Ngkana a rinnako tao 1,000 n te bong aio ao a otinako tao ti 10% ane e reke kanoan ana raa ao bon angina 90% ane e boni kabanea ana mwane.

Ma e raoiroi bwa tao iai ake bon akea aia kanganga ngkana e bane aia mwane ao tao e a boni mwaiti ngaia are a bon tangira te kakibotu bwa a nang boni kabanea.

Ma bon angina are a oki ao ngkana e na bon kona n tei aia kanganga. E na boni kona n rotaki te iango ngkana e a bon akea are iroum.

Ma e koaua ae iai temanna raou ni mwananga ti nako Korea ao kain Vanuatu teuaei. Ao are e bwati ao ngai naba I boni kabi n takakaro n te bwai aei.

E a nako n takakaro ao e a roko ao e gain US$200. E nako n takakaro n are imwina, ao e kabanea $1,000 tabun. E tarau irou ao e tuai ni kabwara ana tarau. Bwa are e boni kaotia ae e tuai toki kawaina ao e a bane ana mwane are e uotia. Ngaia are I buokia, I aki manga taekina arana.

Ao ngkanne ngkana ti a moantai ni kataneiaia ara botannaomata, ao a na bwati n takakaro n te bwai aio.

Ao e koaua bwa iai are ti na boutokaia, taan nako ni kini uaanikai, ara kaimoa are ti na tabe ni kakanakoia naba. Ti karia are a nako are a bwati n takakaro ikai. Ao tao e aki teke nanon are a na nako ni kaikoa aia mwane bwa a nako ni kabanea.

Ao e eti are e na bon nakon temanna ma temanna ae kanga e a boni kararaoma naba ngkana e a reke irouia. E ngae ngke tao ti temanna mai ibuakon are te nako n ae nako bwa ti temanna te tia raa ma e boni kawa naba ane temanna anne.

Ngaia ae I taku bwa e aoria, E a bon nakon tarakin te tai teuana ma teuana, ma are ana *application* moa rangi ni waekoa moa te bwai aio ae e na kona ngkana a rinnako bitineti tao n te bingko, ngai I a totokoia moa.

Ao ti raona are te kataratara are tao te katautau, are bon reiakinaia moa ara koraki. Ma Singapore e a tibwa kaubwai ma are e a boni kaman reireinia ana koraki inanon tao 40, 50 te ririki ao a na kona ni bon aa aia choice raoi.

Ngaia are I taku bwa n te tai aio ao Ia totokoia moa n aron teina aio, ti a manga bon nora tamaroana n te tai are e na manga uotakirakeaki iai.

E nang babane au tai ao ti a katekeraoira ni kabane ao ti a rairi buarera n ana kainin te Speaker ngkana iai n tairiki. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan te Tia tei ae karineaki mai Makin, Hon. James Taom. E nakoim.

Hon. James Taom: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua bon te kaitau naba ae moan te bati nakon te Tia tei ae karineaki n aron tabekan ana Biira ae ti a noria n te tai aei. Ao I a moantai naba n taekinna bwa I boutoka naba ana Biira te Tia tei ae mai Onotoa ae ko karineaki. Ao e koaua ae ko bon riai ni kaitauaki bwa are am kekeiaki n aron ane ko a tia ni kataia ni karaoa am Biira aei iaan noran kakawakina naba n aron are ko a tia ni kabwarabwara ao e a tia ni karauaki naba ni boutokaki irouia raora ke taan marooro ake a tia ni boutokaia Tibiika.

Madam Speaker, e koaua ae I tuai rangi n wareka naba te Biira aei ao kanga I a bon taetae naba ngkai iaan are otau n aron are taian marooro ao terana riki.

Ao ngke arona ngkai ao e na kona n abwabwaki riki otara iaon te Biira aei ngke arona bwa tao iai te *Workshop* naba ae e karaoaki naba iaon te Biira aei, ma are akea *Madam Speaker* ae e karaoaki.

Ma kanga n otara ngkai ti tebo ma kanga bon ti ana Biira te Tautaeka ae e kakaraoaki te Workshop iaona ni kataota ao n aera riki, ao aia Biira private members ke Taan tei akea e workshop ae e kona ni karaoaki. Bwa are tao iai bukina tabeua.

Tao ngkana ana *Workshop* te Tautaeka ao a sitting allowance Taan tei ngkana a roko. Ao ngkanne ngkana ngkoe te *private member* bwa ko nang bon karaoa am Biira, ao ko a maku ni karaoa te *Workshop* bwa are akea am mwane, ko nang kanga ni kabwaka aia *sitting allowance* Taan tei.

Ngaia are kanga aei teuana au point ae I noria te Tibiika ao te cater. Ko nang kamwarakeia, e a bon roko te kanganga te Tibiika.

Ngaia are kanga anne teuana. Terana ngke ko kona naba n tara anne te Tibiika bwa te bwai naba ae e rangi ni kakawaki. Bwa ngke e

mena ao a kaman reke naba tamnein naba te Biira aei iroura.

Ao e koaua, eng te Biira aei n aron otara ngkai n aron ae e kabwarabwara te Tia tei man taian marooro. Ao otara ao te Biira aei te *Lottery (Amendment) Bill* kanga onean te Biira kaman mai imwaina ae te *Lottery* mai imwaina.

Tao kam a tia n ota ngkai n aron taian marooro bwa terana te Lottery. Te Lottery ngkanne kanga te takakaro n te mwane n aron ae e bon tia ni kabwarabwaraki, ao e rawata aekakin te takakaro aei n aron teuana te bingko, te *casino,* te Lottery n aron are e a tia naba n taekinaki are kanga te ticket are e kona n roko te kaniwanga iai $1te mirion, $2te mirion. Anne e tuai roko i Kiribati.

Ao e koaua are ngkana e a bwati te Tua aei ke tao e a rababa nako riki ngkana tao e a taorimwina nako te Tautaeka ao tao a nang kona ni kaoti aekaki n takakaro aikai. Antai ae e na ataia tao ngaira ke tao ti kawia ke tao tibura ke tao natira tao a kawia ngkanne ao a na kona n reke kaniwangaia n te mwaiti ae e bubura.

Eng iai naba kanoana te mitin are te takakaro are ko kabwaka am mwane ao a mrara naba te naan mwane aika a rawata n aron ae kam bon nonoria n te tamnei.

Anne ngkanne ae e nanonaki n te Biira aei, te Lottery ke te takakaro n te mwane.

Ao e koaua oin te Biira aei n aron otara naba, ao e na bon okioki teutana ara marooro bwa are bon arona ngkana ko a tibwa marooro ao e na bon kona n tia n nako am point aike ko na riai ni kaman note down.

Ma are ngkana ko nang aki kaokioki ao tao ko nang akea am point ae ko nang taekinna ao ko nang aki marooro.

Ngaia are I karautaeka ngkana a okioki tabeua, ma au kantaninga bwa iai naba raoiroin ae e na kona n okioki bwa e a turu riki te ota iai.

Ao e koaua oin tabekan te Biira aei ae te Biira n o nono. Te onono nakon te Biira ae e a kaman tei mai imwaina.

Ao te onono aei ngkanne are aongkoa e a katabwena bwa te Biira aei e a rangi ni maan n tiku n aki kuakuaki. Ao ngkanne e onono aei, kanga e a katabwena aron katamaroana riki ao karababanakoana riki are kanga e na roti riki itera aika mwaiti. Ngaia are anne tuana bukina. Ao I taku bwa ti rangi n kakaitau iai n aron ae noria te Tia tei ae karineaki.

Eng, teuana naba bukina bwa e na kaungaia te naan *private business* ao *foreign investors,* taan bitineti

naba mai tinaniku ake a na kona naba n roko ni karaoa aia karikirake ikai iaon te Lottery ke tao te takakaro naba n te mwane n aron ae a tia ni karaoaki n taabo tabeua n aron ae a bon tia naba n taekinaki irouia taan marooro ake imwaiu.

Anne ti rangi n karabwarabwa naba bwa iai tamaroana ao ana boutoka nakon ana economy Kiribati ke tao kaubwain Kiribati. Te employment, ke kabatian riki aia mwakuri kain Kiribati.

Ngaia are anne naba tamaroana ao ti rangi ni kakaitau naba iai.

Ao teuana naba ngkanne n aron ae kanga aei riki ae tao teuana ae e rangi ni kakawaki ae I noria naba kanga n ongorau bwa kanga boni kaetan raoi kawaia ara Aro n aron ae a wawaki inanona ngkai n aia takakaro ae te bingko.

Ao e koaua are iai te tua mai imwaina ae ti $300.00 ao ngkai n aron ae e a bon tia naba n taekinaki.

I taku bwa anne ae e rangi n kakawaki bwa e na riai ni waekoa. Anne norana teuana irou ae e rangi ni kakawaki bwa e riai ni waekoa ni kaetaki anne.

Bwa ngkai bon Aro a bon riai ni buti iaan te Onimaki ae e eti ao e aera ao I taku bwa aki riai n anganaki tua ae a na waaki ma ngaia, e ngae ngke a bon noraki bwa a urua te tua ao ti na tiku ni katikuia n aroia anne te Tia babaire.

Ngaia are te *amendment* aei ke te onono aei e na rangi n ibuobuoki naba nakoia ara Aro. E aoria ngke e a bon iai mwakan te Minitita mai imwaina ni kona ni kakerakea ke ni kona ni karekea te *license* bwa e na kerake am kaniwanga tao irouia.

Ma ti bon aki kona n ataia bwa Aro aika a kakaraoa te bingko aikai, a bon tia n anganaki aia license ke a tuai. Ti aki kona n ataia, ngkana a tia ao e rabwa. Ma ngkana a tuai, anne raoiroin te Biira ae e karaoaki n te tai aei.

Ngaia are ko rangi n rabwa te Tia tei mai Onotoa n am nonori. Kanga I aki kakoaua ae ngaia ti tebo ma koa konaira naba ae ko a kona ni karaoa te Biira ao ngaira ti tuai mani karaoa te Biira.

Ma e aoria e reke bwa kanga te anai nano naba nakoira ao ti na kataia naba ni manga karaoi ara Biira nakon taai aika na roko, bwa are bon anne tabera. Te karao Tua. Ti kamatoa te Tua ao n tabetai ti boni manga kabwaranakoa naba ara Tua bon iroura bwa are ti boni karaoia. Ao e koaua ti karaoa ara Tua ao ngaia e na kanga tein ara Tautaeka n reireinakira.

Kanga bon iai naba katuarana ma are nanona ao ai teina anne ae ti anganaki.

Ti karaoa te Tua ngaira ao iai tabeman taan kabwaranakoa ara Tua, ai bon te mwaan teuana te aekaki anne. Ma e aoria, ti a kakaea arona ae e na kona ni nikoraoi riki nakon ae imwina.

Madam Speaker, e koaua are te takakaro aei kanga bon taketenaki riki koraki ake te naan mirion eea, birion eea bwa kanga a na kaungaki nako iai.

Kanga tiaki raoi raa, kanga aki taketenaki ara botannaomata bwa terana ae e na reke bwa antai ae e na boni kona n nako n takakaro ma tao $1te mirion ke tao irabwi te nga. Kanga a bon taketenaki riki koraki aikekei.

Ao e koaua te naan mirion eea ao te naan raa, te baere a bon rangi n tira aia mwane. A bon rangi n bubura aia mwane te koraki aikai ao aikoa ataia bwa a nang kangara ni kabanea aia mwane.

A ngae ni boborau rinanon marawa n te yacht, a ngae n aera. Ngaia are teuana mai ibuakona ngkanne, ngaira kanga tauakin ke anakin naba kaubwai te koraki aikai. Teuana mai ibuakona ngkanne, kanga te aekaki aei.

E na kataki aron te takakaro iaon Kiribati. Ao e koaua tao ti raraoma irouia ae boni kain Kiribati bwa a rawa ni mena.

Ma I taku bwa e rawata angana n aron are e a tia naba ni kabwarabwaraki iroun te Minitita n te Commuication ao antai riki. Katean tua aika aera ao bon teuana naba. Ngkana ti a rangi ni maroa ni mena, nako kateia i Kanton. E na kateaki i Kanton are e bon rarora nako ma ara koraki ni I-Kiribati ao katamaroa te marae, te uabu, terana riki, te outero ni kateia. Ao ko na noria ngkanne, bon akea tao taani mwakuri n te Tautaeka. Ko nako ao e a bane naba am mwane ke am perdiem tao ti te bongina ao e reke tebongina naba ni boon taian outero.

Ngaia are e koaua anne, kanga anne teuana naba te anga ae kona n taketenaki riki te koraki aike a rangi ni bora ni kakaea angan banen aia mwane.

Ma ti teuana te bwai, a rangi ni bwanga n tauti. Bwa ngkana ko bubutia ao aki kona n anganiko. Ngaia are ko na rabakau ni kakaea angan anakin aia mwane te koraki aikai.

Ao e koaua *Madam Speaker*, te Biira aei te moan wareware. Ao ngkana ko ongo ae te moan wareware ao ko a Biira on ataia naba bwa are iai riki imwina. Iai te kauoua ni wareware ao iai ngkanne are te kateniua are e a kabwataki.

Ao n aron ae ti bon taneiai iai naba iai, akea ae e aki ataia irouia Taan

tei inanon te Auti n tei aei bwa te moan wareware ao iai are imwina. Ngkana ko taku bwa iai taian katamaroa ae ko noria n aron ae e rawata ngkai ae e noria. Teuana mai ibuakona te bingko e na aki riai. Tao e na katinanikuaki te bingko mai ibuakon taian takakaro aika a mwaiti aikai bwa e nang bon tiku nakioa Aro. Ao anne teuana naba ae I boutokaia ngai.

Anne te katamaroa teuana.

Ao tao terana riki. Ko na manga kona n okiria am constituency ao ko marooro ma ngaia. Iai ngkanne aia katamaroa ae ko na manga uotia rikaki. Kanga te aekaki anne ao iai taian katamaroa ngkanne are ko nang oki ma ngaia nakon te Auti n tei ngkanne n uotiarake bwa e na kabwataki ngkanne. Anne ngkanne te kauoua ni wareware ao te kateniua ngkanne are boni kabwatana.

Ao e koaua Madam Speaker. Eng, e taekinaki tao kaungakina. Tao iai te maku, te raraoma. Bwa e koaua bwa ngkana e a okiokiraki te taeka ae te maku ao te raraoma, ao kanga ai bon tera ae e nang kariaki ngkana ko a mamaku naba. Ko nora te bwai teuana bwa e tabekakirake, e kakamaku raom anne ao e kararaoma. E mena ao e a kangai naba ao ti a rawata naba iai.

Ngaia are I taku bwa ngai irou te aekaki n taeka ae te maku ao te raraoma ngkana e a kaokiokaki, ao kanga I taku ngai bwa e a boni bwara naba te nano iai. Kanga ko a bon ataia naba bwa bon akea te bwai ae na kona n reke te rikirake ae e na kona n reke iai.

Tao e na kaunga te ira n aron ae e taekinaki. Tao ko a kakaea birim n nako n te *casino* bwa ko na bon kona n roko ma ti $10.00. Ko aki ke tao terana.

Ngaia are kanga bon akea nanon ae ko na maku ke tao e nang iraeaki am raa.

Ngkana iraeaki am rebwerebwe ma ko nako n rairia, ko aki kona naba n roko n te *casino* n am mwane are e na reke mai iai.

Ngaia are te bingko ngkai ti bon noria bwa e wawaki ngkai, kai bon akea te ira ae e tia n noraki. Ngkana tao iai ao tao e bon ira ni bwaai tabeua.

Ma kanga akea te ira ae kanga e aera. E a rangi ni korakora ngkai te bingko ai $10,000 te kaniwanga ao akea bwa e a rawata te aba e a kimoaki bwaai n aki akaka.

Kanga bon akea ae e a tia n riki n ae aongkoa ti na nora te itera anne.

Eng bakataean te mwane. Ma are e a bon nakon temanna ma temanna, bwa are ngaira ngkai ngkai akea te lottery ma aron maeura ni katoa bong, ti boni bakatae naba. Iai aika a bakatae ao iai aika bwati n

tikotiko. Ngaia are bon ti tebo nanona, te game, te lottery ke terana ma aron maeum naba n am auti. Ko na riai naba ni kona ni boni kona ni control ao ni manage am finance ke kaubwaim are inanon baim.

E na aki koro bukin nanon te aekaki ni kaoti aei ke tao te Tua aei. I taku bwa ai bon taeka ni kabwara nano aekaki n taeka akanne.

Ngai irou kanga I aki kakaunga aekaki n taeka akanne bwa kanga akea te ibuobuoki nako iai. Ae e mena, e na bon aki koro nanon ami Biira anne.

E koaua e rawata au mena, ma akea bwa e a kani boo ara tai.

E aki riai, ao aei kanga te moan. Kanga te beginning of the very big bigger thing, ke tao ti aranna bwa te aekaki ni mena anne.

Ngaia are ti riai ni boutokaia. Tera te addiction. Ti na maka ae ti nang baba ni bingko ke tao n aera.

I taku bwa ti a bon riai n rabakau arora.

Ao e koaua, I taku bwa ti rang tara tamaroana. E boboto tamaroana iaon ara economy nakon ara country ao tao bon nakoira.

Ma I taku bwa ti riai naba n tara ana moral value te bai aei.

Tiaki ngai te Tama ke tao terana, ma I boni wawareware naba n te boki ae e taku ao iai naba otau n aron term ae aekakina aikai.

Ngaia are ti riai naba n aware nakon te itera anne. Ti na aki rangi n katua ara iango iaon kaubwaira are e na reke ma ti na tara naba ara itera are man kanan tamneira.

Ao I taku bwa I rangi n boutoka te iango are e riai ni kamatoaki te naan Tua n totokoi aekaki n itera aikai. Bwa ana aki riki ke tao ni kaoti *prostitution* ke tao *pornography* ke tao terana riki aekaki man waaki aikai.

Ngaia are ti na butia te Tautaeka bwa e na riai ni kamatoa tuua aikai.

Ao eng te timing ke tain ukin te *casino* ma te ririki ao terana riki. Ao au kabanea ni point ngkanne te Tia babaire.

Ti karabwa te Tautaeka ngkai e boutoka te *amendment* nakon te Biira aio. Ma ti na boni bubuti ao ara kantaninga iroun ara Tautaeka bwa tiaki butimwaeana bwa tao e butimwaeia ni kabwara bae n te tai aei, iaan ae tao kain ana party.

Ma ti na bubutia bwa ngkai e nora tamaroana ngkai ao ngaira ti nora tamaroana ao ti na butia bwa e na iria nako ao ni katamaroa ao n anaia n iraorao ma te tia tabeka te Biira bwa e na anaia bwa ana Biira. E koaua ae bubura kaei te Biira aei

ao e na riai ni boni karauaki ni barongaki raoi.

Ngaia are ti na butia te Tautaeka bwa e na toma nako aron noran tamaroan te Biira ae e uotaki n te tai aei.

Ko bati n rabwa Tibiika, ao I a katokia ikai ao ti na bane n tekeraoi *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a nakon ngkanne are imwina; te Tia tei mai Betio ae ko karineaki; Hon.Tebao Awerika e nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki. Te bwana ni kamauri moa imwain ae I waaki nakoia ara karineaki ni kabane inanon te Maneaba ni Maungatabu aio. Nakoia taan ongora ni kabane, nakoia kain ara Aono are iaon Betio. Kam na bane ni mauri!

Te Tia babaire ti na riai ni boutoka te onono aio. Aio bukina. Iai teuana te tabo iaon Amerika ae arana Nevada ae tao a boni bane n ataki ae iai te *casino* ikanne. Bon nnen raoi te *casino.* Te *casino* iai ngaia aika a kabuta aron boon bwaai. E rangi ni mwaiti bwaai aika *subsidize* ke a kerikaki booia bwa a kabwakaki man te mwane are e reke man te kemboro.

Ma n otau n te onono aio, ao e kaineti nakon te *gaming and lottery*. Iai kaokoron anne, kanga e ti onoti riki nakon kaboakin te *ticket* ae kanga ko na anaa aekakin are a tia n taekinna taan marooro imwaiu. Are tao ko kaboa am tieckt ae e kona n reke ae e a tia n taekinaki ae tao $2te birion.

Ao te kaokoro naba ngkanne ae I noria ngaia ae I kan teirake naba iai ni marooro iai. Ngkana arona bwa e na waaki te Tautaeka ni karaoa are tao iaon te naan *casino,* ao tao N na bubuti ngkana e boni karaoa ana Biira teuana n aron ae e a tia ni marooroakinaki bwa e kakawaki anne. Bwa e boni kona n reke te kakabwaia ae moan te bubura iai nakon Kiribati.

Iai ngkoa ana iango Tobwan Kiribati are tao e na karaoaki te tabo teuana are e na boni kabobongaki raoi tao i Kiritimati ke tao i aba ake a tuai kabonganaki bwa a na karaoaki raoi taabo akanne. Bwa e aonga n are a boni kona n nako ao aki konani katikaki nanoia ara botannaomata n nakon te naan takakaro n te *casino.*

Bwa n aron are a tia n taekinna taan marooro imwaiu ake a tia n noori te naan tabo n takakaro akanne.

Te Tia babaire te kananokawaki ni menau iaon Amerika, ao I kona n noria ngkana I roko iaon Las Vegas. Ao aomata aika bon aomata aika a mwananga nako Las Vegas ma aia

kaa ke a kiba ma oneaia aika a rangi ni tikiraoi. A kateaki nakoira, arei ten naewa ngkoa ae tao te CEO n te kambwana teuana. Akea ana mwane bwa a boni bane.

Ao n teuana te tai n au tai ni mwakuri ikekei, ao I a nora temanna te aomata ae e a roko naba n anganai teuana te tai. Te aekaki n tai are e rangi ni bobuaka ao e a roko naba n anganai bwa e nang kabonakoa. Te aekaki n tai anne e a bon nako naba tao $5,000 boona ke e nako riki ao e na anganai bwa N na kaboa n ae e aki akaka $20.00 ai ngaia naba bwa akea ana mwane bwa e a bane.

Ngaia tao e a rangi n tikiraoi te iangoa e e tabekaki iai te onono aio are a na kateirakeaki bitineti.

Aio ngkai ae I taetae ngkai iaon are kanga te naan tabo n kemboro.

Ma tera ngke ti boni karaua raoi ni karaoa ara Tua are e na kamanoia ara botannaomata. Ao tao ti na boni kamena te bwai ae ti na kateia. Kanga I ongo ae e mwaneweia te Minitita ae karineaki n te *Communication* bwa e na kateakin te KPA bon iaon Betio.

Terana ngkana ti taraia raoi bwa a na aki rotaki iai ara botannaomata ngkana arona bwa e koro bukina ao e tei ngaia are te bubuti n aron anne.

Ma e aki kona n nako au koaua are iai te kabaia ae e na reke iai ngkana e karauaki raoi ni barongaki.

N na marooro teutana iaon te lottery. Te *lottery* ae ti karaua ni marooroakinna, ko kona ni kaboa am tieckt n $1.00 ao I a bon tabeka naba ara tabo ae Betio. Ngkana $1.00 e nang baiti reken anne.

Ti tebo ngkanne n au koaua e na compete ke are e nang kaiangatoa te waaki ae te *lottery* ma aron te waaki ae e kakaraoaki. Ti kangai ngaira te bingko. Ao ngkana ti $1.00 arei ao e na reke iroum $10,000. Antai ae e nang aki kan nako ni kaboa ana ticket are te $1.00 arei bwa e aonga n are reke $10,000.

Ngaia are N na bubuti bwa are e koaua moan warekana aio ao e na kona n reke katamaroa aika a na karaoaki.

Ao N na bubutia te Tia tei ae karineaki mai Onotoa ao bon te Tautaeka, bwa e a tarai itera aika mwaiti akanne.

Bwa aomata a kona ngkai ngkana e waaki te waaki aio, ao e moan nako te kaniwanga are tao iraua tao $10,000 nakon temanna. Ao ti bon ata te bae na riki. Ko aki kan nako ni bingko bwa boon te bebwa tao $5.00 ke $10.00. Ko a kan nako ni kaboa am ticket man te *lottery.*

Anne te bwai ae I rangi ni raraoma iai. Ngaia are raraomau akanne, I ataia. Ti kona ni bati n *address* bwa boni baika ti kariki.

N au tai ni mwakuri n te *MELAD* n taai aika nako ao iai te kambwana are e na roko bwa e na karaoa ke e nand *introduce te lottery*.

Ma ngke ti a karaua raoi ni kamatebwaia aron ana waaki te kambwana arei, bon e angi riki te mwane ae e na nakoia ao e aki kaineti raoi ma kanoan te iango are e kateaki ngkoa iai ngaia e aki roko n te kamwakuraki ni karokoa te tai aei.

E aonga n ae ataki bwa e a tia ni iangoaki bwa e na kamwakuraki ao e aki karaoaki.

Ao bukina ae e aki karaoaki iai, bwa e a noraki bwa e a bon angi riki te mwane are e na bon nakon te rabwata are e na kabutia.

Iai inanon te Tua aio are e a karinaki inanona ngaia are e a rawa naba iai te kambwana iai. Bwa e kangai; ngkana iai te kambwana are e roko ni karaoa te lottery iaon Kiribati ao e na riai n akea kaniwangana ibukin karaoan te *lottery* iaon Kiribati. E na riai n akea kaniwangana.

Ngaia tao anne te bwai ae e mamara iai te kan roko, bwa kambwana aika a karaoa te *lottery* n aron ae tao boni bane n ataki irouia ake a mwamwananga ao a tia ni mena i tinaniku. Te naan kambwana aikai te baere anne raoi rabakauia, oin raoi aia waaki ae a kakaraoia ke aia bitineti. Anne raoi oin aia waaki ae a kakaraoia, ngaia are tao ti iraua kambwana aikai n te aonnaba.

Ngaia are ngkana a na roko akanne, angin te mwane are e na reke man te tai are ti kamatbwai iai. Tao e a tia ni bitaki ngkai, angin te mwane are e na reke nakon te Botaki ni mwane anne, e bon nakon te kambwana anne. Tao e nako $10,000 nakon te aomata are e na reke kaiwangana ao te kambwana anne e anaa tao $290,000.

Ngaia are anne te taratara ngkoa ngkekei ao e tiku bwa raraomau ma I ataia bwa ti kona rinanon te naan Tua ao tao e koaua aio te moan wareware ao ti a katamaroai aikai ke ni kataia n noori te naan raraoma aikanne bwa e aonga n are e karauaki raoi ni karaoaki aio. Bwa e na riki kabwatan te Biira aio are kanga e oioi iaan are e na reke iai buokaia Ekaretia ma te botannaomata ao te naan AGOs bwa ngaia e na reke bwa te kabuanibwai nakoia ara botannaomata.

Ao te bwai ae I rangi ni raraoma riki iai, N na kaoka rikia re I a tia n taekinna. Are I taekinna te Tia babaire ae ko karineaki are I kangai; $1.00 ao e reke $10,000. Ao boon

te bebwa n te bingko are e na katukaki iai ara Ekaretia $5 ke $10.

I taku bwa ngke arona bwa ngaia iai au $5.00 ao N na nako ni kabanea n te *lottery* bwa e na kona n reke riki iai $10,000.

Aikai baika tao ti na riai n tarai inanon tain te wareware ae imwaira. Ao e tamaroa bwa ena reke ara tai. Ti na manga boni kaongoraeia ara botannaomata ao ti na ongora nanoia bwa tera bwa e rangi ni korakora te karikirake.

N te Toa ae e nako ao e katanoataki e boni kan reke man ana kakamwakuri te parish iaon Betio ae e kan reke te itera ni mirion.

Ao ngkanne ti a iangoa naba aron te aekaki ni mwaiti ni mwane are e na bwaro nakon te aekaki ni katikitiki are $10,000 ae e na reke iroum.

Ngaia are te iango ae moan te tamaroa ao e na riai ni boutokaki, ma ti a katamaroa raoi bwa e aonga n are e na aki reke bwaai aika ti na kabuanibwai iai ke bon te oioi aio bwa karekean te ibuobuoki nakoia Ekaretia ma te naan rabwata aike tiaki ana rabwata te Tautaeka ao te botannaomata.

I boutoka te Biira aio ao ti a manga noria ni warekana n te kauoua. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minitita ae karineaki man te Aono n Raina ao Rawaki: Hon. Mikarite Temari. E nakoim te Minitita.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker. Ao I boutoka te Biira aio ma kanga I a nanoanga te kaoti are imwina, mwina e nang kabwaraki naba bwa e a boo 6.00pm e aonga n reke ana tai te Tia tei mai Nikunau ni kabwarabwara riki ao imwina ti a kabwara naba.

Ao ngke e aoria ao e a boni boo 6.00pm n ara tai ao e booraoi Kiritimati ma te iango ae e na boutokaki te aekaki ni Biira aio.

I taku bwa e kakawaki ae ti na rinnako inanon waaki aika a boou.

Ti na aki taraia bwa e kakamaku, ti na aki taraia bwa aongkoa ti tuai tataneiai ni karaoia.

E kakawaki te opportunity Madam Speaker. Ao I teteimatoa ni koaua n are ti riai n nora te challenge bwa te opportunity ane i tinanikuna ke te kabwaia ane i tinanikuna.

Ti kona n noori ngkanne kanganga ngkana ti rinnakoia. Ao ngkana ti aki ma ti a bon titiku naba n arora ni maku, n aki kona n rikirake ao ti aki kona n nora te bitaki ae tamaroa.

E aoria, I boutoka te onono aio mairoun te Tia tei mai Onotoa.

Bon anne aron kanoan e waaki. Ao ngkana ti tara Kiribati ma ngke ti moan Inaomata ni karokoa ngkai ao e korakora te bitaki.

Taian rabakau aika a boou naba mai tinaniku, ao ti bane n rinnako inanona. Akea te I-Kiribati ae e aki anaia. E kan rinnako ao angin naba te roro ae ngkai, e aki maka te new challenges.

Ngaia ti bane naba n taraia naba te nati ni Kiribati n taai aikai, ai te *piece of paper* te bebwa ae te Taokita.

Ai tiaki te bebwa ae te Taokita ae e karekeaki man te Onaoraki ma a kona naba ni karekei bebwa ae taian bebwa n Taokita man bebwa naba aika a kakaokoro.

Ngkoa kanga ko a ti taraia naba bwa ai ti te Onaoraki naba. Taian bwairati naba, ti kona naba n taraia ngkoa e nang kanganga reken te bwairati.

Ti temanna te bwairati rimoa man 1970 tabun, e nako Biti bwa e aki noraki riaina. Ma ti noria ngkai bwairati a tira te Nati ni Kiribati. Nanona e rikirake te rabakau, e rikirake te wanawana.

Ao ngkana e rikirake rabakaun te aonnaba ao te wanawanan ao ti tangira naba te Nati ni Kiribati bwa e na rinnako naba inanona.

E riai n rinnako naba inanona te Nati ni Kiribati bwa te opportunity ane inanona. Ao ti kakoauaia te Nati ni Kiribati bwa aki mamaka te kanganga.

Bwa te kanganga ngkana ko kibara te kanganga ke ko overcome te kanganga, ao ngkanne te kabwaia ane i tinanikuna.

Ngaia are e rabwa te Tia tei temanna mai Onotoa n nora te bae e tamaroa. Ao tao e noria naba bwa tao kurubu ngkai ni *community* ao Aro a rangi ni bubura aia kaniwanga, ao tao e a kaman matairiki naba te Tia tei mai Onotoa aio n noria bwa mwina a na reke n te bure ngkana e waaki raoi te kateitei n te bowi ke tao iai ae e kani manga tiakania ni mwanibuakaia ao ngaia a kateaki ao a reke n te bure bwa a riaon are iaan te Tua.

Ngaia are ti a karabwa ana nonori.

A kakawaki aekaki n aomata aikai iroun Kiribati. Aomata aika kanga a pro-active. A kaman nora are iraua te ririki ma ngkai. Aki tangira ae ngkai bwa a kona n tell ke n taraia bwa iraua te ririki ma ngkai ao aio tein Kiribati.

Ngaia are ti a karabwa nanon te Tia tei temanna mai Onotoa, te rorobuaka matoa.

Ao ngai temanna naba ae I taraia te Nati ni Kiribati n taai aikai ae roro

aika a kairake, aikai raoi kaubwain te I-Kiribati.

Ti nang riai n anai ongoia ao ni karinia bwa a na rinnako inanon te karikirake n te aonnaba ke ana aonnaba Kiribati.

Ti a tau ngaira ae kanga ti a roko n te roro tao ni kara n Unaine, ti angania nakai te opportunity. Anne ae moan te kamaeu.

Ma ngkana ti nang ririnnako irarikia n totokoi aia waaki, e aki taneiai te aba iai. E kakamaku. E aki rikirake ngkanne iai Kiribati. Ao ngaia ane a na kangai; a bon aki anganira ae te roro ngaira ae ngkai.

Bwa ngkana ti waakinna ngkai ao e na rangi n tamaroa bwa ti boni bwati angana. Bwa ti rinnako inanona ao ti kamatebwaia.

Ngaia are I a karabwa nanon te rorobuaka mai Onotoa, e ninikoria ao e noria bwa e riai ni katea ana Biira aio bwa e na bitaki ni katamaroaki.

Au namakin bwa e nora naba te kanganga n taian *Communities ao bon Communities* aika a boboa aia bingko.

Ao antai ae e na ataia ngkana e a rangi n rawata te kaingatoa iaon taian bingko aikai ni kaniwanga aika a bubura, ao antai ae e na ataia iai ae e na kona ni takakaro buakana teuana ma teuana.

Ao I karabwa nanon te Tia tei aio bwa e biri rimoa n tobwaia. Bwa a na niko ao a na mano nake a waakina te waaki ae te bingko.

Ngaia are I karabwa te nano aio. Aio ngai ae ngaia bon te Nati ni Kiribati, I kainanoa te aekaki n aomata aio ae kakea bon irouna. Iai namwakainana bon irouna, e aki taua bwa ana bwai n utu. Ma e kibaria bwa e aonga ni bongana nakon te botannaomata.

Ti aki kan tara are te Lottery, I aki kan roko iai *Madam Speaker,* bwa are boni kanoan taai aika a na roko. The future will tell, bon anne.

Ao ko ngae ngkana ko totokoia ni kangai; ma e na bon roko te tai ae e na bon kanga te *future, we'll do it now*. Ti na karaoia ngkai. Ti a boni katuka anne bwa ai boni kanoan taai aika na roko.

Ao I ataia naba bwa ngkana e nang bon roko anne, ao I ataia naba n akea au nano uoua bwa a na boni manga karaoaki naba Tua aika a boou iaon waaki ni karekemwane ke *lottery* aika a bon rangi n bubura. I aki nano uoua n anne. Ane e na boni kaman tauraoi naba te *AG's office*. Te *Ministry of Justice* ane e na kaman tauraoi naba bwa ata tabeia ao at ate bae a na karaoioa bwa e aonga n raka ana

economy Kiribati nakon taai aika na roko.

E uarereke au marooro Madam Speaker, ma I a kakaitaua riki te nano aio.

Ma I boni kuba naba n rou ao I taku; ko kanga ni karaoia ao akea am bebwa n Roia ao ake iai aia bebwa n Roia a karaoia ao e aki bwati aia Biira ao ngaia ngkoe e a bwati am Biira.

Kanga I bon nang mimi iai ao I taraia; nao ko ataiko ngkoe kanga ko kona te aba. Tao e a kan eti am kauti, ke tao ko boni mwamiraia raoi.

Ngaia are n tabetai a na tang nanora ngaira ake kanga iai ongora ao ti karaoi ara Biira ao aki bwati.

Ao ai kakatekera ngkoe ae bon te mangori ngkoe. Akea arom ma karaoan am Biira aio, e rota Kiribati mai Makin nako Arorae ao te Aono ni Mainiku tamaroan oneakin te Biira aio iroum.

E na kabwaia nanom te Tia tei mai Onotoa, tiaki tokim anne. E kakawaki te kakamwakuri ibukin te botannaomata ao e ataki naba. Kamanena am tarena anne ao rinnakoa te kanganga. Tai mamaka te kanganga. Anaa anuan te party ae Tobwan Kiribati party ae e aki maka te kanganga, bwa te kabwaia ane i tinanikuna.

Madam Speaker, ai rereira ao ai tamaroara riki karaoan te Biira ae boou aio ibukia riki Aro ao Communities ake a bon tangira te aekaki ni karikirake bwa e na mwaiti bwa e aonga n teke aia takete aia Kanoa ni mii inanon te ririki teuana ma teuana.

Ngaia are I a kaewenakoia riki aikana iai aia tarena n aekakin te Tia tei ae mai Onotoa. A kainanoaki naba akanne rinanon Aro aika kakaokoro. Aomata aika a pro-active, aki taui Inaomata ao a karinea moa nanon te botannaomata.

Imwain ae I totoki Madam Speaker, ao I a boni karabwaia riki Roro aika roro ae ngkai. Te roro ae ngkai boni ngaia kaubwain Kiribati nakon taai aika na roko.

Ao ngkana ti moantai n angania aia iango n aekakin aio ao e karaoia te Tia tei mai Onotoa, ao e na boni bura Kiribati nakon taai aikai.

Ao ngaira ae kanga ti a taraira bwa ti a kitana te roro ni kairake, ti angania in advice. Taian reirei ke experience aika a kakateke nakoia ao ni kaungaia nakoia, kibaria, kibaria. E a boo ara ti ngaira ma aio ao kanga ao kangai. E aonga ni waaki Kiribati nakon anne, ma ngkana ti nang taua te bwai aio ao ti na taraki bwa ti drag ke ti kawaeremwea te rikirake nakon

kabwaian te I-Kiribati nakon taai aika na roko.

Ko rabwa. I a motikia n ana bau Kiribati. E na mamauriaki te tia karaoa Biira aio.

Ao imwain ae I tekateka te Tia tei ao ai boni bwanan naba te Tia tei mai Kiritimati. E a bane uoua te wiiki. Ngkana iai tibanakona inanon ana tai ni marooro inanon 2 te wiki aio, I a kawenea bwa te kabwara bure nakon am taibora ae karineaki ao e bura. Ao ara tataro ngaira kain te Aono n Raina bwa ko na kakabwaiaki iaon nakoam ane ko tekateka.

Ngkana iai tibanakona, ao I a katuka riki ana bau Kiribati are te Mauri, te raoi ao te tabomoa n irianaki ma ana bau ara Ekaretia n taainako are te Atua te Tama, te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi. Ko rabwa Madam Speaker, ao I toki ikanne.

Tibiika: Ko nang rabwa te Minitita n am taeka ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae akri mai Tarawa Ieta, Hon. Harry Tekaiti. E nakoim te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ngkai e kona naba n reke ara tai ni marooro iaon ana onono te Tia tei ae karineaki mai Onotoa.

Ao e koaua are a boni mwaiti marooro aika a tia ni mwemwe ma e kakawaki naba bwa ti na kanakoi tabeua ake ti taku bwa ti boutoka moan warekan te Biira aio.

Tao n aron ae e na uringaki *Madam Speaker,* ao I kakoaua bwa bon te Tia tei mai Onotoa ao kanga bon raou n aiwaea moan karaoan ana Biira. Ao tao e koaua I ataia naba bwa n te Auti ae e nako ao bon raou naba. Ao te katauraoi ibukin ana Biira tiaki ae tao e anaa te tai ae e uarereke ma I taku bwa e anaa namwakaina aika a rangi ni mwaiti.

Ngaia are I taku bwa I rangi n kakatonga bwa e a reke tokan ana Biira inanon te tai aio.

Ao e koaua ae bon raou ao a bon ibuobuoki Roia. I kakoaua ao I aki naba noria ae e rangi n *depend* naba iaon te Roia ma I taku bwa bon iai naba an bebwa n Roia. Ma ngai n au tai arei ngke I mwakuri ma ngaia, I rangi n *depend* riki iroun te *legal Counsel.* Ma e aoria N na kanakoa te marooro.

E aoria bwa tao I aki boutokaia bwa tao ibukina bwa au buu te Tia tei mai Onotoa, ma I boni boutokaia iaan bukina ae I taku bwa N na bon riai ni boutokaia. Ao e rabwa.

Tao e koaua te Biira aio, I ti kan taetae iaon te onono ae ti 2. Ao ngkana I tara te *principal Act* iaon te Biira ao e onea uoua te Tua.

Ao ngai ngkanne, I rangi ni kani marooro iaon are teuana are te *gambling*.

Ao n aron are a bon tia n taekinna taan marooro imwaiu ao e mwaiti kanoana, te *casino,* tao tera riki.

Ao ngai ngkanne inanon tekatekau ao I boni iangoia bwa n na aki marooro ao kanga e roko te maroa naba man au tabo arei. Ao a taku; ao tera te *casinoi* bwa are e tei tamnein te *casino* irouia bwa kanga te tabo are e aera.

Ngkana ko nora te tamnei *Madam Speaker,* ao te *casino* kanga e kamabubuaki tarana n te karao birim. Bwa are ngkana ko taraia, aia tabo aomata aika a kabongana te *drug.* Ke tao te tabo n aron are e a tia ni mwaneweia te Tia tei mai Makin, te naan prosetutors ke e tei tamneia aine ake tao a mwamwaie n te post ke tao tera.

Eng ngaia are kanga irou e roko te aekaki n raraoma anne irouia, ma N na bon tuangia n aron ae ngkana a bon ongora n te tai aio ao e rangi n teretere are e eti te koaua are e kangai. Bwa e uotaki n te tai aio ma e na uotaki nakea. E na bon uotaki naba nakon te Tautaeka ao te Tautaeka e na bon taraia ao e na kamatebwaia ao e na regulate naba baike a na boni kona n totokoi aekaki n iango aike e na raraoma te raraoma iai *Madam Speaker.*

I tara aron te iango, bwa e koaua ngkana ti a rinnakoia n te tai aio ao ti tebo ma ti a karekea te tai bwa a nang unga te naan foreign investors n nakomai ni karikirake tao n te aekaki ni bwai ae ti marooroakinna ae tao ti a tara moa te *casino.*

E nang rabwa te Tia tei bwa I taku bwa e anga tera. Ngke arona bwa e a wewene naba te Tua aio ai 30 te ririki n aki kakamwakuraki n akea te onono nako iai, ao ti taku bwa e na bon tiku naba n arona ae e na akea te kona tao nakomai n aron are a bon tia naba ni mwemwe irouia taan marooro.

Ngaia are I boni kaitau n anne ao ti na tara iterana anne ao ti na kangai; e koaua. Tao e na boni kaokoro aron ana iango temanna ma temanna tao n aron are e a tia ni mwaneweia te Tia tei mai Betio. I rangi n kaitaua. E angan te Tautaeka bwa e na boni kona ni karaoa raoi ana Biira iaona. Ma ngai I taku ao I tara iterana are e a karekea te tai n aron are I a tia ni kabwarabwara bwa a nang kona n unga aomata n nakomai ni waakina te aekaki ni bitineti aio.

Ao I boni araoa naba au *research* teutana ma tariu ae mai irarikiu aio.

Ao e koaua ae te *casino* e na bon rangi n rawata ana ibuobuoki naba nakon ara *economy*. Ao e taraki

naba bwa kanga bon te *Industry* irarikin te *Marine Industry* ke tao tera n aron anne.

Ao nanona ngkana ti taraia n iterana aei, ao ngai bon temanna ae I rangi ni taraia riki n au itera ae kanga Tarawa Ieta.

E aoria bwa are e taekinaki te Itera Mainiku, e na bon tatannako arona.

Ma ngai n au koaua e bon raoiroi riki bwa bon Tarawa, te board ke te main. Te *International Airport* ae i Tarawa aei.

Ngaia ngkanne I taraia n iterana anne ao ai tera ngkanne ngke e a kona n raa.

Ma I taku bwa e katoutoua atuna raou n Tia tei mai Tarawa Ieta are temanna. I kabwara au bure bwa are ti bonnano ngkanne bwa e na kona n uotaki tao tera.

E taraki Tarawa Ieta bwa tao te moan tabo imwain are e na uotaki nako riki ni kararoaki bwa are kanga ti rangi n tena.

Ngaia are kanga I bon taraia ao I taku; e eti e koaua te taratara anne. Ma ngkana ti a tara ara tabo ae Teinainano, kam bon ata te kanganga te space. Ma kanakoa, kamwainga teutana. E na nakea ngkanne.

Ti a nora bwa are a rawata naba ara islet aika a tuai mani kainaki naba aikai.

Ngaia are antai ae e na unga nanona bwa tao teuare e na roko bwa e na invest n ara tabo ao e na kona ngkanne ni kabanea ana mwane ni katea te aekaki ni building aei.

N te tai moa aei ao ti a tara Tarawa Ieta, tao e a nako n rinea Tarawa Ieta bwa e nang kateia ni kabobonga bwa e nang tauraoi bwa a nang roko te naan tourist ni kona n nako ao ni mwaing ao n nako ni kabanei aia mwane n aron are e taekinna taan marooro.

Ma e eti anne ngaia are I a kaman taekinna ao I bumoaia Madam Speaker. Bwa ngkana e mwaing ao e na taraki naba bwa tera te kanganga bwa e na aki kamwaingaki ao e na taraki bwa tao a na kabuanibwai iai kain ara Aono arei.

Ngaia are eti ngkanne are N na butia te Tautaeka. E rabwa te tia tabeka te onono n te tai aio bwa e anga te opportunity bwa e nang kona n reke te mwakuri. Ao n aron are kanga I kataia n taekina au kataunari bwa ngkana arona bwa e boni koaua bwa bon iai naba ae e roko ao e a bon tara naba Tarawa Ieta bwa te moan tabo, ao I taku bwa ti a taraia ngkanne n tarana are iai te rikirake nakon ta abamwakoro ae Tarawa Ieta n

iterana nako. Nakon te Kauntira, nakoia te botannaomata aike a mena ikekei.

Eng, ao tao e koaua ngkanne ae tao I aki boraoi n iango. E koaua e nang eti are e taekinna te Tia tei are e tabekia, ma ngai ngkanne irou ti a manga kakamakaki ngkanne. Ti tebo ma ti kataki ni manga uaraoaki. Kanga te uarao bwa e na tuangaki antai.

Bwa ti ataia ngkai bwa te bingko, ai bon aia major ke te karikirake ae e a bon aera. Ara Aro aika a bubura, ai bon aio oin aia karekemwane.

Ao ngkanne are e a bon tian taekinna te Tia tei are ana Biira te Biira aei, e koaua e na ti katannakoaki.

Ngaia are ngai tao I a bon kukurei naba n te bingko e kaokoro. An bon tiku bwa ana bwai te Ekaretia. Tiku ngkoe te bingko nakon te Ekaretia bwa anne buokam ngkoe te Ekaretia.

Ngaia are a rau ara kantaninga n aron anne ao ti taku bwa te Tautaeka aio, e aki taraia bwa e na manga butimwaea te onono aio bwa manga tiringan ke tao kamemerean aron kabutan aia karikirake kain Aro ake ti taekini ae kain ara Ekaretia aika a kakaokoro nako *Madam Speaker.*

Ngaia are ko rabwa te Tia tei ae ko karineaki mai Onotoa, ko nang matairiki.

E koaua ae tao ti bon reita te bwana ni kakaitau nakoim n tamaroan am Biira n te tai aio. Ao e koaua are a mwaiti baika a na kona n reke ti man am onono ae e uarereke ae ko uotia aio, ao iroura e na rangi n kabubura te kabwaia nakon abara ae Kiribati.

Tao ngkana ti taraia naba n te tax revenue ao kai are ngaira aika ti tekateka mai ikai ni boutoka te Tautaeka. Ao iraua te titiraki n ae nako ae e a kakaonakoaki te Tautaeka. Tera riki am anga ae ko kona ni karekea irarikin te ika. Ao ngaia aio e a noraki bwa ngaia te mwaneka rake naba nakon te karikirake aika a boou. Tera buren ngkanne anne ngkana e a manga reke naba iai ana mwane te Tautaeka mai iai. I taku bwa akea burena bwa are e na kona ngkanne ni manga buoka riki ara kataumwane n te tai teuana ma teuana ao e na iai ara karekemwane ae e na bubura riki ni kona ni kaitarai riki ara kabanemwane ake ti na kawenei n ara kataumwane n te ririki teuana ma te ririki teuana.

Ngaia are I taku bwa I rangi n nora tamaroan te onono ae ko uotia n te tai aio. I taku bwa e rangi n tau au tai ni marooro n te tai aio, e ngae ngke e abwabwaki bwa 15miniti ma

N na katuka ane tabeua te miniti bwa kanga mauriu Madam Speaker.

Ao I anga naba bwanau ni kakatekeraoi. N na kabongana ni katekeraoiko n am kairiri ae e rianako. Kanga ti bon taraia mai ikai e aki tabaitera ao e nang kakamaeu te kairiri ma am taibora Madam Speaker. Ao ti reita naba te bwana n raraoma ngkana iai naba tibanakora inanon te 2 ni wiiki, ao tao ai bon nakoia naba raora n Tia tei inanon te tai aio.

Ngkana iai bwanabuakan te marooro n taai tabetai, kam a bia kabwarai bure bwa are bon arona. Bon te uneaki nakon te koaua.

I a katekeraoi naba ngkami kain abau ae e nang tatangiraki irou ae Tarawa Ieta, ngkai ao ni boong ao taai aika na roko. Ko *rabwa Madam Speaker*. I a toki.

Tibiika: Ko rabwa naba te Tia tei mai Tarawa Ieta ae ko karineaki. Ao ai ti uoman inanon au list, ao I anganiko te Tia tei ae ko karineaki mai Marakei, nakon te Kauoman ni Beretitenti ao I a kaokia naba nakon te tia tabeka te Biira.

I kanakoa moa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake. E nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker,* ao imwain ae I waaki ao ai bon taeka moa ni kamauri nakoim Tibiika. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, ngaira ni kabane aika ti tekateka ikai, kain Kiribati ni kabane ao ai boni kain abau aika tangiraki kain Marakei ao raou ni Minitita. Mauri naba n te bwakantai aei. Kam na bane moa ni mauri!

E kakoauaki te Tia babaire bwa ngai temanna ae I riki bwa te tia kabanea n taetae bwa temanna ngai ae I aki kukurei n te kaoti aei.

Bwa bukina bwa I taku ngai bwa kanga e urua te katei iaan aia auti tabeman. Ao inanon au tai n ongongora te kabwarabwara, bwa bukin tera e na karaoaki te bwai aio. Ao ngaia I a roko n taetae iai ao I a riki bwa kanga ai te kabanea ni marooro.

Ao I karabwa taian marooro bwa ngaia ae kanga e bitai. Ao anne teuana ae kanga I riki bwa kanga te kabanea.

Bwa ngke I a taratara te bwai ae te kemboro ke tao te mena ae e a tia n taekinaki ikai, kanga irou e bon rangi n bure iaan au katei are ko a tia n anganai kaubwaim ma arom ae e a tia n tau ao ko nang nako n takakaroakinna n te mwane ao ko nang manga tiku n raa.

I a research te Tia babaire ao ko ataia bwa tera. 1% mai ibuakoia aomata ae kain Kiribati ae a na bae n rotaki iai. 1% ao I taku, ngaia

ngkana 99% e na kona n raoiroi. Bwa 1% ngaia tao e na bon raoiroi bwa bon akea te bwai ae e nang bon raoiroi naba n 100%.

Ngaia anne bukin te bwai ae I a roko ni mena man te 1% of the total population ae na bae n iai te kanganga anne.

Ao te kanganga are a na rotaki iai, e koaua e na bae n iai te tarau ae bati. A na bae n rotaki n aia utu, a na bae n rotaki n te kainano. Aikai bwaai ae I a tia ni katinea ao I a tia n noria imwin au wareware, ngaia 1% man te total population aio ao ko ataia naba bwa tao 103,000 kain Kiribati ao 1% ae e na bae n rotaki n te aekaki ni katei are kanga ti tataekinna.

Anne kanga te study ae e tia ni karaoaki. Ngaia ae I taku bwa ngkana 1% ao 99% ae e tikiraoi, ti bon riai ni boutoka te kaoti ae e tikiraoi.

Ao I karabwa te Tia tei ae moan te karineaki mai Onotoa. Ao I nang kukurei ngke I ongongora ao I manga boni wareware ni bwaai aika I taku ngai bwa e kaitara au koaua bwa te mwane e nang kanganga rekena.

A nang kanganga aron karaoana ao ngaira ti tuai n roko n te maeu ae kanga ti na kona ni kemboro ke tao ti na maeuakina te mwane n takakaro. Ao anne te bae e boni mena irou. Ao ngai temanna ae kanga I aki naba tara te kaoti teuana bwa tao I kairiribai iai ke tao N na tara te kaoti teuana bwa e party ke tao e aera.

Ngkana I taku ngai ni bon au koaua bwa e aki raoiroi, N na bon teirake naba n tuangia kain abau bwa e bon aki moa raoiroi n te tai aei.

Ma are inanon te marooro ao au *research ao* e bon rangi n tikiraoi. Ao I taku ngai bwa I aki nano uoua, bwa te bwai ae karekeaki bwa te Tautaeka e karekemwane naba iai man te mwane aio. Ao bon angin naba te bwai ae reke iroun te Tautaeka; te tax benefit are e a tia n atongaki iraua te tai.

E aki naba ti karekemwane n te tax, e karekemwane naba n aron are a tataekinna te mwakuri. Kanga 3 te main benefit ae reke n te bwai ae taekinaki ngkai ae te kemboro ke tao te bingko ke tera riki taekana teuana.

3 boto n iango ae e kona n reke iai te mwane. Ao I kukurei bwa are te bae e kakawaki, ti mena ikai bwa ti na tei iaon ara koaua ae ti na aki bakainea ara botannaomata. Aongkoa N nang bon aki taetae. Ngaia ngke I a taetae ao I a boutoka te kaoti aio, bwa I taraia ngaia ngkana e koaua bwa ti kona n riki bwa aekaki n aomata aikai ngaira ae ti na karokoia aomata mai tinaniku. N aekakin taabo ae a tia

ni karaoaki tao i Amerika teuana. Ao iaon te aba ae Ameerika ao a tia kanga ni manga tara ngkai te Tua bwa a na kataia n noria riki, bwa iai te kanganga teutana n te tabo ae *Marina Shultz* iaon Amerika ngkana ko nako ngkain te internet ao ko noria, iai te kanganga ane e riki ao e na manga *reviewed* te *notification* n *November* 4 n te ririki aei ao e na manga *review* te bwai anne ke e na *reverse.*

Ngaia anne teuana kanoan naba au research bukin tera ngkai e na *reverse* te mena.

Ma te bwai ae e rangi n kakawaki, I taraia bwa mwaitin te aomata ae e na rotaki iai. Nanona 1% e rawata riki te rikirake iai.

Ngaia ae I taku bwa i a taetae n te tai aio ibukina bwa I a *convince* n aia marooro Taan tei, Minitita ao aomata ake a tia n taetae bwa ngaia e bon raoiroi, te bwai ae raoiroi. Ma e koaua are iai kanga kababaean te Tautaeka ngkai e kariaia. E na karaua ni nikoia ni katikiraoia ni kakaea te tabo ae e na waaki iai.

Ngaia ngkanne ae ngaia ae I taku bwa e anaa nanou ao I taku bwa e koaua. Tiaki te bwai ae ti na karaoia bwa e na bakabureia ara aomata. Tiaki te bwai ae ti na karaoia bwa e na reke bwa aia kanganga ara botannaomata ke te Tautaeka. Tiaki, ti karaoia bwa ngaia e kona n reke 99% kanga karekemwane ao raoiroina n ana tax are aongkoa e na anaki mai irouia nake taan kaubwai ma tao aomata ake a tia ni kakoauaki bwa tao a na roko naba ni mena.

Ma $10,000 kanga irou e aki tau ao a na bae riki n ororakeaki. Bwa ngkai ti a noria bwa ti 1% kanga te mena, ao ngkana tao ti ororakeia ao tao e na bon tiku naba ni bon teina ae bon te takakaro ae e tatangiraki. Te takakaro, ae kanga e rawata bonganana ao tao bon te takakaro riki ae e na rawata riki te benefit iai bwa 99% ao man te botannaomata ae e na aki rangi n rotaki iai.

Ao e koaua taian concern aika a tia n taungaki irouia tabeman. Ao I aki kani kaokii ma I kakoaua ae bnwaai aikai ti bon uotiarake ao aio teuana tabera ae e nang kakawaki, te karao tua. Ao I katekeraoa te Tia tei ae karineaki mai Onotoa are e uotarake ana Tua aio, aongai temanna ae I a manga tei naba ma ngaia ni karabwa ao ni boutoka te kaoti aio.

Man au taeka aikai Madam Speaker, ao I ataia ae e a bon roroko n tokina te marooro. I anga naba au kabwara bure ae moan te abwabwaki ngkana tao iai tibanakou n taai aika tia n nako. Tao bon nakoim riki ae ko a tia ni kaira te taibora aot ao nakoia aomata tabeman ake a tia n rotaki n au marooro. I

a uotia bwa te kabwara bure ae e abwabwaki ngai ao tariu ae te Minitita ae karineaki. Ti a uoti bwa ara kabwara bure ngkana iai tabataban nako ara kakaraki n te tai ae 2 te wiki ae e a tia n nako aei.

E ngae n anne ma ti nang tangiringkami. Ma ikanne ao kam na tekeraoi inanon te motirawa ao ai manga te kaitibo n te tai ae na roko. Ko bati n rabwa e Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa Tia tei ao I a kanakoa nakoim te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki; Hon. Dr. Teuea Toatu. E nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker. N na kataia i kauarerekea au marooro bwa are e koaua e a bwabwakanako te tai .

E koaua are e a bon tia n nako ana itera ara itera aio are e boutoka te Biira n onono aio.

Ma I taku bwa e bon riai ni boutokaki Madam Speaker, bwa are bon te onono ae e nang bebete ao e uarereke ao e *straight forward.*

Ma tao e koaua ae iai angabuakana n aron ae e a tia n taekinna te Tia tei ae karineaki mai Kuria, are e a tia n nora aron untabana ma te Tua ae ngkai. Ao I taku bwa bon akea au nano uoua bwa ngke e karaoa ana Biira aio te Tia tei mai Onotoa, ao tao e a bon tia naba n reiatki ma te legal counsel n am aobiti te Tibiika.

Ma bon ti ara bubuti ngkanne nakon te Tia tei mai Kuria ae karineaki bwa ngkana arona bwa e nora angabuakana n te tai aio. Ao tao e na butiaki bwa e na bon provide ana input nakon te kauoua n wareware bwa e na katamaroa, bwa I taku bwa bon te onono ae e riai ni boutokaki bwa I taku bwa bon te katabwena nakon te mwaneka ae nakon bwaai aika a nang bubura riki. Ke tao ti aranna ngaira n te next big thing. I taku bwa bon ngaia aei, bwa e boni koaua ae inanon taian marooro ao e kaotaki bwa teuana aio te mena ae na bon bita naba, kanga *it could be a gain change another* ke tao e na bon bita naba aron te *economy* n aron te rikirake.

Bwa e koaua ae e tia n taekinna taan marooro, ae a taku bwa te bae te *casino* tao bon teuana te anea nakon te economy. Bwa e koaua bwa kanga angia taan roko mai I-Abatera. Kanga ti tabeua bwaai aika tangiri. Bwa teuana te biia ae mwaitiro, nneia ae a mwengaroi iai ao te *entertainment.*

Ao I taku bwa anne ae na rangi n raoiroi ibukin te tourism ke tao tera. Bwaai aikanne aika a tangiria, ao e koaua bwa I bon ikan taekinna naba ikai bwa iai ana iango te Tautaeka ngkai ae ti a waaki inanona.

Ti a tia ni waaki ma te IMF ao ti nang katea te baere e aranaki bwa te tax free zone. Aongkoa ti na kateia i abara are te Itera Mainiku akekei. Ao anne ngkai ae ti a tia ni waaki iai ma ana branch te IMF are e mwakuri ibukin te Betebeke. Ao e a waaki ngkai te mwakuri ibukin katean te baere ti aranna are te tax free zone.

Ao teuana te bae e na riki inanon te tax free zone anne, ngaia ae teuana katean te *casino* ke tao katean tabo n takakaro n aekakin akanne ae kanga te gambling.

Ao anne ngkanne ae e a wakinaki ao I taku bwa e nang tikiraoi. Ngaia ae I taku bwa bon te onono ae e nang tikiraoi, ma e koaua bwa ngkana iai untabatabana teutana n aron ae e mwaneweia te Tia tei ae karineaki mai Kuria ao I taku bwa a riai ni kaitiakaki bwaai akanne.

Bwa I taku bwa te iango ae e nang tikiraoi ma e bon riai ni kaweneaki raoi kawaina bwa e na aki reke bwa manga tukan ke karaoan te iango ae e nang raoiroi.

Ao tao e koaua bwa te totoko man te Kaitara, ke mai irouia naba kain Nuka. Tao bukin ana *moral sight effect*, ae e kona n ae kangai. E na urua aron te I-Kiribati ni karekei kanga te aro ni bakatae. E na kona n ae e na mwaninga nako temanna ae e na bon tao teuana a nang bon *bankrupt*.

Ao tao e koaua ao I kakoaua te bae te gambling, e bon addictive. Ao N na bon taetae naba *from my own benefit experience*. Bwa ngke I reirei i Aotiteria, ao I bon nang baba naba te bae te mitin n te tabo ni *casino.* Tiaki nanona bwa kanga ko tangira te kaubwai ma bon bukina bwa n taai aikekei, bwa kanga bon akea naba ara mwane bwa are ti *student.* Ao ai kakaean nako angan te anga ae e na reke nako boon am rent n te namwakaina are imwina ke tao boon te iti.

Ma are ngke ko kakaraoa arei, ao kanga e a moanna naba n reke iroum te baere tangirana. Bwa tao e koaua, tao ko kona ni moanna ngkai tao irabubua ao koira are imwina ao anne ngkanne.

Bwa are bon te takakaro ae te gambling, tao bon is a *game of probability.* Ao e bon ni kabwarabwaraki bwa e ngae ngke ko moanna ngkai, ma one in any chances ko na boni konaki.

Ma are e koaua ngkanne ao I karabwa ana taeka te Minitita man te Onaoraki ae te Tia tei mai Betio naba. Are e koaua ae tiaki nanona bwa ibukin te itera anne ae na reke ana addictive iai, tiaki nanona bwa ko nang tukia bwa ti na riai naba n *learn to adapt on condition ourselves* nako iai.

Ngaia re e koaua ae I taku bwa ngai ae I taraia man iterana riki aika a

nang bubura n au taeka are te next big thing. Bwa ngkana e koaua bwa bon anne teuana te anea ke teuana te abea, karokoia taian tours nako Kiribati. I taku bwa e na riai ni kaungaki.

Ao n aron ae I tia n taekinna *Madam Speaker,* anne ngkai ae ti a tia ni waaki iaon katean te baere te tax free zone, ao teuana te bae e na riki man te tax free zone anne, katean teuana te tabo n entertain ae te *casino* ao taian raa riki are e na buokia ke ni kaunga riki te roko mai I-Abatera.

Ma e boni koaua bwa are I nang kakoaua are e na boni kateaki tao kanga anga ke taian Tua ke tao taian waaki ae kanga e na aki nang kabuanibwai ke e na kataia ni kamanoa te I-Kiribati. Ao I taku bwa akanne ngaia anne kanoan baika a na manga iangoaki riki te Biira aio inanon te kauoua ni wareware.

Ngaia anne Madam Speaker, kanga I bon ti n aron ae I taekinna, I aki kabwabwaki bwa e a bon tia n nako taian marooro aika a bati. Ma bon ti te bubuti riki ae mangori nakon te Tia tei ae rine mai Kuria, bwa ngkana e koaua bwa e nora untaban te bwai aei ma te Tua ae ngkai. Ao I taku bwa riai ni kaetaki. E riai ni kaetaki ngkana arona bwa te koaua anne. Bwa e na karaoaki inanon te kauoua ni wareware bwa e aonga n ae ti roko n te itara anne n te tai anne ao e na bon akea ngkanne tukan kabwatan te Biira aio n tain te kauoua ni wareware.

E rabwa *Madam Speaker,* ao ti na bane n tekeraoi. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Kauoman ni Beretitenti ao i a kaokia nakoim te Tia tei are mai Onotoa are bon am Biira te Biira bwa ko a kanakoa am sum up iaona. E nakoim te Tia tei.

Hon. Taiaki Irata; Ko rabwa Madam Speaker. Ao imwain ae I kanakoa kanoan te onono nakon tabeu are I a tia n tabekia nakon te Maneaba ni Maungatabu aio, ao I a rimoa ni karabwaia taan marooro man uaitera. Ana itera te Tautaeka ao bon ana itera naba te Kaitara.

Eng, ti kakoaua bwa te onono aio e boou.

Ngkana ti nora te Tua aio 1988. E nang maan, ao ngkai ai 2022, kanga te *amendment bill* are kanga I tabekia iaon te onono.

Te tua naba aio kanga I boni kuri ni Bororo ma ngaia 1988.

Tao e koaua tao n taai akanne tao I biribiri n te kaaneinei. Eng, ma I karabwa te tai aei bwa a tia n anganai te onimakinaki kain Onotoa ni bwarau ae te Tia tei bwa e na reke taina. E ngae ngke e aki nonoraki ngke e moan Inaomata Kiribati ni karokoa 2022, ma e

rabwa te tai aei bwa tao I a noria ngkai bwa e a bon riai ni bitaki.

E riai ni bitaki te Tua iaon te *gambling* ao te *Lottery Act* nakon te *amendment bill 2022.*

Eng, ao I nang karabwaia te naan marooro. I taku bwa kanga au point are N na taekini n te tai aei are I a tia ni karinanna tao 20 tabun. E a bon ororikakaki nakon tao 3.

Ngaia anne te karabwarabwa ae I aki kona ni mwaninga taekaia taan marooro. Ao kam bati n rabwa n aron te iango. Ao ti aki raroa nako bwa onean te Biira aio, e nang boou. Ae e na boni n uaitera bwa iai ae tamaroana aika a na kaoti ao iai naba kabuakakana.

E koaua I tabeka naba te onono iaon te Biira, kanga I aki tabekia n aki akaka n aron tao te naan katorotoro ae tao I a ongongora irouia tabeman ake a taekinna. I rangi n karautaeka bwa ngke e notice te onono iaon te tua ae I tabekia aio, bon iai te *procedure* are e bon rinanona. Tiaki n are I a boni karioa naba au iango n ti ngai ao I a katoka naba n te notice paper. I taku bwa e bon ataia naba te tia marooro, ao I taku bwa I a boni katorotoroaki bwa tiaki ngai te Roia. Kanga akea wanawanau, akea au bebwa n Roia. Ao anne ae kanga e katangi nano. Kanga e anaa tabera iaan te *constitutional right* ke ara fundamental *right ngaira Taan tei.* Are bon iai mwakara n appeal ao n amend ngkana ti nora riaina bwa e na riai n oneaki tao te Tua ae e a rangi ni maan. Anne boni mwakara iaan tabera ae te Tia tei. Bwarara ae e nang kakawaki bwa ngaira taan karao Tua ao iai naba mwakara bwa ti kona n amend ao n repeal te onono iaon te Tua.

Ae I taku bwa te katorotoro ae ti a bon anganaki ikai n te marooro, kanga ti a manga boni katarabuakaki irouia ara botannaomata.

E rabwa bwa aio kanga taian marooro ni kaunga nano ao e na bon riai naba n teretere nakoia ara botannaomata bwa bon anne inaomatara ae kakawaki.

E aoria bwa tao akea wanawanam n te Tua ke tao te taokita ngkoe ke tao tera. Ma ngkai ti a rineaki irouia ara botannaomata, ao anne naba. I taku bwa bon anne teuana tabera ae kakawaki bwa ngaira taan karaoa te Tua.

Madam Speaker, e koaua ngkana arona bwa te onono aio e nang karika tao te maroa nakoia taan ongora tao riki kain te Ekaretia ake tao a taneiai ni karaoa te kaniwanga aio ibukin aia bingko. Kanga tiaki te kantaninga bwa e na rotaki te karikirake ae te bingko nakoia te naan *societies* ke tao te naan Ekaretia ke Communities. Kanga tiaki anne au boto n iango ae N na

oneia bwa a na kakamakaki tao nake kanga a karaoa te takakaro iaon te bingko.

Kanga te boto n iango iaon te onono aio, e koaua ae kanga akea te naan bitineti aika a rin n te lottery. Kanga e boboto au mena iaan te takakaro ae te *lottery* kanga tiaki te bingko. Te bingko bon te takakaro teuana ao te *lottery* kanga e na kaineti riki nakoia te naan *private sectors*.

Tera bukina *Madam Speaker.* E koaua ngkana ti bon nora aia *economy* aba ake a nang fast aia *economy*. Teuana mai ibuakon aia karekemwane ae e nang bubura, a bon anaki mai irouia taan karikirake iaon te *Lottery.*

N aron are e taekinaki ikekei iraua te kaniwanga $7te birion ao iraua naba ana mwane te Tautaeka anne ae e kona n tax iai te mwaiti anne.

Ma tiaki te kakamaku ao I koaua e boou te onono aio. Ma e na aki riki bwa te kakamaku nakoia botaki n Aro ibukin aia takaka ae te bingko. I taku bwa e na riai n teretere anne aoni mataata.

Tao e koaua iai katamaroa aika a na manga rinanoia. I karabwa te Minitita n te MIA are e a tia ni kabwarabwara are bon iai naba ana taan rabakau.

Iai naba aia taan rabakau te naan Roia ake n te AG's office aika a kona ni ibuobuoki ni katamaroa riki tao kanakoraoan riki te Tua aio.

Madam Speaker e koaua ae e a nang mwaiti te marooro iaon te onono ae uarereke bwa bon ti uoua ao I taraia naba bwa e a boni bwakanako te tai, ao iai naba tao kanoan te tairiki aei.

Ma I rangi n karabwarabwa bwa I taku bwa I kabanea au tamaroa n tabeka te onono aio ao e butimwaeaki iroun te Tautaeka ao e namanga rinanona ni katamaroa. Tiaki n are au onono aikai a bon nakoraoi naba aron tabekakina. Tao e koaua e a bon tiku inanon bain ana Botaki ni mwakuri te Tautaeka are e na manga rinanoia ao e na manga boni kangaraoia ma te naan Tua n ana Tua ae Maungatabu Kiribati.

Madam Speaker, I anga naba bwanau ni katekeraoiko ngkai aio ai bon te kabanea ni bong ao ti a bon bane naba ni katekeraoira ngaira Taan tei n reitaki ma te Tautaeka ao te Kaitara n aron tibwangara are ti a tia ni keiaki ni karaoia inanon te 2 ni wiiki aio.

Ao mai ikai *Madam Speaker,* ao I anga naba kanga au taseka ni kabwara bure ngkana arona bwa iai tibanakon te marooro ibukin au *sum up* ao I anga bwa te nano rinano.

Ao mai ikai *Madam Speaker,* ao I a toki naba ikai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Hon. Banuera Berina: *Point of order* te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan moa te Tia tei mai Kuria am *point of order.*

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire e na karaua nanona te Tia tei ae karineaki mai Onotoa, ngkana iai au taeka te Tia babaire ae e taku bwa I katorotoroa iai te Tia babaire bwa aongkoa e aki ongo nanon te bae e karaoia. I manga tabekia riki bwa te kabwara bure te Tia babaire.

N na manga bon nako n noori mwin au marooro. I ataia te Tia babaire I bon rangi n un iroun te Minitita ao I bakarerea aron aki kukureiu iroun te Minitita, ma rimwi inanon au marooro te Tia babaire e kona n ae tao e tibanako. I manga kabwara bure iai nakon te Tia tei ae karineaki. I a manga bon nako n rimwin au marooro te Tia babaire n te Hansard, ao ngkana bon te koaua I manga boni karaua riki nanona. Ngkana arona bwa tiaki, N na manga boni kanakoa nakoina bwa e a boni kaua nanona iai.

Man au taeka anne te Tia babaire. I karabwa aron te marooro. I manga boni kauataoi riki kabwara bure bwa e kakawaki teiu te Tia babaire ao I a kakatekeraoi nakoim. Te Beretitenti ma ana Kabineti ao ara Minitita, Taan tei ni kabane. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I taku bwa e a bon tia n tabeka ana Biira n onono te Tia tei mai Onotoa ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano. Bwa te *gaming and lotteries (amendment) Bill 2022* n aron taekana are e a tia n taekinaki iai ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Ake a nano iai ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e a bon nakoia ake a nano iai ao a butimwaeia. E butimwaeaki moan warekan te Biira n onono nakon te Gaming and Lotteries Bill 2022.

Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Taian Kaoti.

Tibiika: Te kaoti ae e mena imatara n te tai aei, bon te kaoti ae e na tabekaki iroun te Tia tei mai Nikunau temanna ae bon te chairman n te Public Account Committee ae Hon. Tauanei Marea, ao N na anganikon te tai aei bwa ko na kanakoa am marooro iaon am ribooti. E nakoim te Tia tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae I kanakoa taekan te kaoti, ana kaoti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata. Eng, ao I a boni

kani manga tabeka te bwana ni kamauri n te tairiki aio nakoim Madam Speaker. Ao te Beretitenti are ana koro n ririki te bong aio ana ka-62 n ririki. Ti katekeraoia. Te Kauoman ni Beretitenti, Minitita, te Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane, taan ongora ao bon kain ara abamwakoro ae Nikunau. Kam na mauri!

Imwain ae N na kanakoa taekan te kaoti *Madam Speaker,* ao taob on ti uoua te bwai ae e na kaetaki.

Ao te moan tao ngkana I ti kairi ngkami nakon taekan te kaoti iaon (a) ao te bebwa nambwa 30/19. E bure te nambwa anne ao e na oneaki mwina n 33/14. Ao te kabanea ngkanne n pullet ae (q), te bebwa nambwa naba ae 88/17 ao e na ti oneaki mwina n te nambwa ae 43/17.

Tao akanne nambwa aika e a tibwa noria ara Tia Koroboki, ao iai buren te bwai ae e ti kairua ao akanne nambwan te response. Ao akana I a katokai ngkanne ni kaetaki raoi nambwan te naan ribooti.

Ao N nang kanakoa ngkanne taekan te kaoti. Bwa te Maneaba ni Maungatabu aio e na butimwaei ana ribooti te Komete ibukin ana mwane te botannaomata ma ana iango n ibuobuoki iaon ana kambwana te Tautaeka ake a tia n tuoaki iroun te Oteta Tienera ao n taiboranaki imatan te Maneaba ni Maungatabu bwa ribooti ma bebwa nambwa aika a oti inano.

A) ana akaunti te Broadcasting and Publication Authority (BPA) n ririki aika a toki n 2008 ao 2009. Bebwa nambwa 33/14.

B) Ana ribooti te Kiribati Handicraft and Local produce (KHLP) n ririki aika toki 2009 nakon 2011. Bebwa nambwa 34/14.

C) Ana akaunti te BPA n te ririki ae e toki n 2010. Bebwa nambwa 43/14.

D) Ana akaunti te Development Bank of Kiribati (DBK) n te ririki ae e toki 2010. Bebwa nambwa 24/15.

E) Ana akaunti te BPA n te ririki ae e toki 2011. Bebwa nambwa 27/17.

F) Ana akaunti te BPA n te ririki aika toki 2012, 2013, 2014. Bebwa nambwa 28/17.

G) Ana akaunti te Telecommunications Authority Kiribati (TAK) n te ririki ae e toki 2013. Bebwa nambwa 29/17.

H) Ana akaunti te Development bank of Kiribati (DBK) n te ririki

ae e toki 2012. Bebwa nambwa 30/17.

I) Ana akaunti te Development Bank of Kiribati (DBK) n te ririki aika a toki 2013 nakon 2015. Bebwa nambwa 31/17.

J) Ana akaunti te Public Utilities Board (PUB) n ririki aika 2009 nakon 2011. Bebwa nambwa 32/17.

K) Ana akaunti te Public Utilities Board (PUB) n ririki a ika toki 2012 nakon 2014. Bebwa nambwa 33/147.

L) Ana akaunti te Central Pacific Produces Ltd (CPPL) n ririki aika toki 2010 nakon 2011. Bebwa nambwa 35/17.

M) Ana akaunti te Kiribati Oil company Ltd (KOIL) n te ririki ae toki 2012. Bebwa nambw 36/17.

N) Ana akaunti te Solar energy company Ltd, n ririki aika a toki 2010 nakon 2013. Bebwa nambwa 37/17.

O) Ana akaunti te Air Kiribati Ltd n ririki aika toki 2012 ao 2013. Bebwa nambwa 38/17.

P) Ana akaunti te Kiribati Ports Authority (KPA) n ririki aika toki n 2009 nakon 2014. Bebwa nambwa 42/17.

Q) Ana akaunti te Captain Cook Hotel (CCH), n te ririki ae e toki 2013. Bebwa nambwa 43/17.

Madam Speaker, imwain ngkanne ae N nang rinanon ana kaoti ke ana tabeka te Komete ibukin ana Mwane te botannaomata,. I a reitai ma raou ni Komete n te Public Account Committee n anga te kaitau n te tibwanga are ti a manga tia n anganaki riki bwa tinamanga reita nako te beku inanon riki 2 te ririki.

Ti kaitau nakon te babaire ao ti na keiakina uotara. Ti na kata naba ara kabanea ni konaa n aron are ti a tia ni keiakinna mai moana.

Te kaiuoua ni kaitau Madam Speaker, tao I boni kaitau nakoim Madam Speaker nakon te Kiraka ao am aobiti. Bwa are ni butimwaean ana kaoti ke tabekan te kaoti aio mairoun Te Komete ibukin ana Mwane te botannaomata.

Tao bon te kabwara bure Madam Speaker ao te karautaeka nakon te Auti aio ao nakoia Taan tei n aron tein te kaoti ae ti katoka n te tai aio ke tao ti a tabekia n te tai aio.

Tao bon oin bukina ae e tei n arona aio Madam Speaker. Tao n aron are ti bon moan mwaneweia ke tao n tataekinna n auti aika nako, eng

tao kain te Komete a rangi ni kataia n iangoia bwa e na rangi n up date ana ribooti te Komete aio nakon te Auti ngkai ti ataia bwa e nang mwaiti taian outstanding n ana ribooti te Oteta Tienera are e na riai n rinanoia te Komete aio.

Ngaia are inanon anne ke inanon ara tai ni mwakuri ao ti a tia n baireia kain te Komete bwa ngkai ti noori taian akaunti ke ana ribooti te PAC tao irouia te Komete n taai ake a nako aika ti ataia bwa a tuai ke tao e kuneaki iroun ara Secretariat bwa a tuai ni marooroakinaki inanon te Auti aio, ao ngaia ngkanne ti a iangoia bwa ti nang ikoti taian outstanding reports ake a bon tia aroia iroun te PAC ke te Komete ma a tuai marooroakinaki ke n tabekaki imatan te Auti aio ni kakoroa nanon te Tua are e katabeaki iai te Komete ao tao bon te Maneaba ni Maungatabu.

Ao anne ngkanne bukina ae ngaia ae ti a bane n ikoti n arona aio ao ti a tabekia ngkanne n aekakina aio.

Tao ibukin ami rongorongo Taan tei ao ana kaeka te Tautaeka a bane naba n tia n iai ana kaeka te Tautaeka iaon taian ribooti aika ti katokai aikai ke iaon taian akaunti aika ti katokai aikai.

Ngaia are anne bukina Madam Speaker ae ngaia ae ti a ikotia n arona aio. Tao bon teuana naba bukina n aron ae ti ataia ao are e nang uauareke te tai tao n te bowi ao e bon aki kona ni bane aron ana ribooti te Komete naba aio ngkana arona ti na katoka ni katannakoa teuana te akaunit ibon irouna ao e na aki kona n reke ke tao e na bon aki kona ni bane ni kanakoaki.

Ngaia tao aio teuana aron iangoana iroun te Komete ae ti ikotia n arona aio bwa e aonga n ae e a itiaki, bwa are tao ai bon ti te bwai ae e bae iai ngkanne aio. Ai bon ti kaitiakana iaan te rules are e na riai n uotaki nakoira ke tao bon te Tua are e na riai n uotaki nako matan te Auti. E na karokoaki inanon te Auti.

Ao ngkana arona bwa ngkana ti boni katannakoa *Madam Speaker,* ao tao te marooro iaon naba aio n aron are ti ataia n taian akaunti naba aika ti tabeki n auti aika nako. Ao e eti ae e boni mwaneweaki irouia Taan tei ake a marooro ke bon angia taan marooro bwa a bon kuri n akea nanon are e a marooroakinaki te bwai ae e a rangi ni maan, te bwai ae e a tia arona.

Kanga e a bon akea ngkanne nanon te marooro iai bwa are tao ngkana iai taian kanganga n ana kambwana nako te Tautaeka n taai akanne ke n ririki akanne. Ao tao a tia n tobwaki inanon manga ririki ake imwina.

Ana iango te Komete bwa ti karaoia n arona aio ao tao nakon te Tautaeka ngkana tera aron ana kaeka iai. Bwa are iai ana kaeka te Tautaeka ake a tia n taiboranaki naba.

Iai nambwan taian responses ake a kona n reke man aobitin te PAC iaon taian akaunti aikai.

Ngaia are I ataia ae tao iraua te *Ministry* ngkai ae irekereke ma te kaoti aei, aron ana kaoti te PAC n te tai aei. Te aekaki ae 5 te *Ministry of Information, Communication & Transport* ibukin te BPA ao te Air Kiribati ma te *KPA. The Ministry of Tourism, Commerce, Industry and Cooperative* ibukin ana kambwana te Tautaeka ake a rangi ni maan. Te Kiribati Handicraft and *Local Producers. Captain Cook hotel,* te *Minisktry of Finance & Economic Development tao ibukin te DBK. Te Ministry of Infrastructure & Sustainable Energy. Ibukin te PUB ma te KOIl* ao te Kiribati *Solar Energy company,* ao te *Fisheries* ibukin ana akaunti te *CPP.*

Eng e rawata te *Ministry* ae nanona e na rawata te Minitita ae na kona ni manga kanakoia ana kaeka iaon aikai.

Ma tao ti karaoa aio Madam Speaker, I aki ataia bwa terana ana kaeka iai te Tautaeka. Ma ngaira n ara iango are bon iai ana kaeka tea Tautaeka ake a tia ni wene, ao ara kantaninga bwa ti present ngkai taian akaunti aikai nakon te Auti e aonga n ae a itiaki aikai. Ao ara kantaninga bwa te debate ke te marooro iaon ana akaunti ana kambwana te Tautaeka aikai, e na kona n taninga ngkanne ake a bon recent ke ai tibwa n ririki riki aika imwaina ae ngaia ae e na manga waaki iai ngkanne te Komete ao ni katokai nakon te Auti aio.

Ao tao aikanne ae e na tara n ae e a materaoi riki te marooro iai bwa boni baika a bon tibwa riki ao a nang kainanoa riki ana ibuobuoki te Auti n tei ao bon Taan tei ibukin ongoraia te botannaomata.

Ngaia are tao bon anne te karautaeka man te Komete, ma ti bon iria ma te kaitau nakoim *Madam Speaker* ngkai ko nora riain ae e uotia te Auti n aron teina aio.

I taku bwa e a uarereke naba ngkanne au marooro Madam Speaker, iaon aikai. Ma are bon iai ngkanne rabwatan ribooti are bon iai ngkanne bebwaia akana a wene akanne. Ao ibukin aia rongorongo Taan tei, are a bon bane n tia ni wene inanon te Auti aio.

Ao ngkana iai kainanoan taian kaobi, ane a boni bane naba ni iai n ana aobiti te Maneaba ni Maungatabu.

E aoria I a kawenea nakon te Maneaba ni Maungatabu aio ana

kaoti te *Public Account Committee* riki nakon te Tautaeka. Ao tao ibukin ngkanne taben riki te PAC, iai katabean te Komete are ibukin rinanoakin te Manga kataumwane are 2019, te kateniua ni manga kataumwane. Ao tao ti kukurei n taekinna n te tai aio, bwa ae e a bon tia te mena ma e aki kona ni kawia ngkai te Auti aio, ao ti a katoka ngkanne imwain te Auti ae na roko ibukin ami rongorongo Taan tei ao te Maneaba ni Maungatabu. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia babaire n te Public Account Committee, ao ngkai ko a bon tia n tabeka te bubuti iaon rinanoan am motion ke am kaoti n aron taekana ane e wene iaon ara Ota bebwa, ni kaineti ma ana akaunti te SOEs ane ko a tia ni mwanewei naba ane (A) nakon (Q). Ao I a kanakoa ngkanne te marooro iaona ma N na ongora moa ana itera te Tautaeka n ana kaeka. Ao I angan te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko angan tea Tautaeka ana kaeka.

Ao I a rimoa ni kaitaua te Tia tei mai Nikunau temanna are boni ngaia te Tia babaire n te PAC n aron kanga bon noran kainanoana bwa kanga bon boton te marooro, karaoan tabena iaan ane ko bon kotea ngke e bwakatai Madam Speaker are ara Tua 24:6 rikaki are kanga a bon riai n roko imatan te Auti bwa are a bon rangi n maan. A riai ni kaitiakaki.

Ao tao anne ngkanne bukina, bwa are te debate iaona e aki kona n toki bwa are ti kona ni karekerekea ma akaunti ngkanne akana iaoni kawaia ni karokoaki n te Auti aei, ae ti a kona riki n taetae bwa a kaea te tai ae uaakan riki ma ngkai. Ma ti na okiokirikaki nakon akaunti ake e a tia ni kawenea ngkai te Tia babaire. Ao n ana kakimomoto kanga e kangai; are a bon tia n roko ana kaeka te Tautaeka ni kaea naba nanon te *rules*.

Ma are e ti kakawaki bwa a na kaweneaki bwa a na kaitiakaki bwa e aonga n tia tabera ae e kakawaki ibukin ana Mwane te botannaomata. Ao I taku bwa anne are ko noria naba Madam Speaker, ma ti karabwa te Tia babaire ngkai e a uotiarake ni kauarerekeana ao I a kaeka naba ngkai n iteran nako ana rabwata te Tautaeka.

Bwa are bon ti tebo te akeka ni kabane, a okioki naba te naan kanganga ma *issues* akana a oti ikanne. Te reconciliation ma aron te kabwara tarau ao tao kataneiakia taan raa n aron ae ti kona n nori n te naan ribooti ao iai ana recommendations ni katamaroa te Komete n te mwane are e tia ni kawenei, ae e boni kuri naba n ti te tikina.

Ma are e kakawaki ae e na toka bwa kanoan te mniti ae a itiaki ngkai taekan akaunti aikai. Ao ngkana tao e aki rangi n marooroakinaki bwa are a bon rangi ni maan, a na kona ni karekerekeaki ma akaunti riki akana iaoni kawaina.

Ngaia are ngkoa akanne ana kaeka man te Tautaeka. Ti a kaitau riki nakon te Tia babaire n te PAC ngkai e nora katian tabera iaan Tia tei bae e kakawaki ibukin ana mwane te botannaomata.

Ao ti a boutokaia mai ikai, aron uotakirakeana ma ana objective ma te kantaninga ae e kakawaki.

Ao I a tei naba Madam Speaker ni karaoa tibwangau are e a bon tia ni boo 6.00pm. I a kawenea naba bwa te bubuti bwa are iai am katabetabe naba are imwina, ao e a boni bongata naba aron te marooro ibukin katabeara iaan te Auti n te bong aei.

Ma I a bubuti te bwara, ma I a manga bon kanakoa ngkana ko kanakoa te kariaia. Ao e rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti n am marooro iaon te kaoti are e tabekia te Tia babaire, ma e kakawaki naba te Beretitenti bwa e na tabwanin te marooro e aoria n ae e nakoraoi mwin ana ribooti te *Public Account Committee.*

N na kanakoa nakon te itera aei, te Tia tei ae ko karineaki mai Abemama Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ngkai e reke naba ara tai ni marooro. Ao e koaua ti boutoka te kaoti aei, ao ti ataia bwa ara Komete ngkai a bon rangi n taonaki nako n te naan ribooti ake a kaman wene mai imwaia.

Ao ti titiraki ngke e bwakantai bwa are bon karaoan are bon tibwangara ae e kantaningaki mai iroura.

Ma e koaua bwa are te naan ribooti aikai a rangi ni maan, ao ti a boni karautaeka naba bwa ti a bon tuai ngaira wareki bwa are akea iroura te naan ribooti aikai bwa are a tibwatibwaki n ririki aika a mwaneweaki n te tai aei.

Ma I taku bwa te bwai ae e rangi ni kakawaki ao e rangi n eti are e taekinna naba te Beretitenti ao te Tia babaire. Bwa te bwai ae e kakawaki, norakin mwin te kukune ao katamaroa ake tao tin ang noori n ribooti riki ae tao e a tia n reke ara tai ni bon tatarai n taai aikai.

Ao ti a kakaitau nakoia kain ara kambwana aika a kakaokoro aikai. Ti ataia bwa aikai a rangi ni maan man ririki aika a bwakanako, ma ti na kaungaia ae a mena ngkain te tararua n te tai aei n ara kambwana

nako aika a kakaokoro bwa a na noori mwin te naan iango n ibuobuoki mairoun te Oteta Tienera ao mairoun riki ara Komete ibukin taraia bwa a na aki manga oki n riki. Ao e koaua bwa ti bon nonori naba ni ribooti aika ti a tia n noori n ara tai ngkai ae e a okioki, ao te kantaninga bwa a nang moanna n aki okioki kanganga aikai.

Ti kakaitau nakoia ara Tia babaire n te naan *Board* ma kain te *Board ao te naan Manatia* ma taani mwakuri ni kabane n ara kambwana aikai, ao ti kaungaia bwa a na kekeiaki ni karaoa tibwangaia ibukin te botannaomata.

Ao ti a karabwaia naba Minitita n te Tautaeka ake a katabeaki iaan te naan kambwana aika kakaokoro aika a mena ngkai araia imatara, ao ti karabwaia naba n aia tararua ao ti kaungaia naba bwa a na noori te naan ao n tarai naba itera ake a tia ni wene n te naan ribooti.

Ao tao man taeka akanne ao ai bon ara kakaitau nakon ara Komete ao ara katekeraoi bwa are a manga moan reitanako riki tibwangaia ae moan te kakawaki. Ao ti a kukurei ngkai bwa nanona man te kaoti aei ao e a itiaki ao ti nang waaki nakon are tao ngaira Taan tei aika ti a boou, ae ti atai rongorongoia.

E rabwa ao ti kaitaua te Tia babaire ao kain ara Komete n te PAC. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao te Leader n te Kaitara ao I a kanakoa nakoim te Tia babaire ae ko karineaki bwa ko a kanakoa am sum up iaon am ribooti. E nakoim.

Hon. Tauanei Marea; Ko rabwa Madam Speaker ao I a rimoa ni kaitaua te Beretitenti ngkai e a tia ni kaeka te kaoti ae e a tia ni wene imatan te Auti n tei n te tai aio.

Ao I kaitaua n aron taekana ao aron noran riain ae e karaoia ngkai te Komete n te tai aio.

I kaitaua naba te Leader n te Kaitara ae te Tia tei mai Abeamma temanna, n aron naba ana kaeka man ana itera te Kaitara. Ao aron naba noran riain naba ae e waaki iai te Komete, ao tao bon iai katabetabe ke kabaebaean te Maneaba ni Maungatabu ibukin taian ribooti, tao e a tiku nakoim Madam Speaker ma kain am aobiti ibukin taian ribooti ma taian responses iaon taian akaunti aikai.

Ao tao ai bon akea naba ngkanne te marooro iaon te kaoti aio. I reita te kaitau naba nakoai kambwana aikai, ao tao ti na aki mwaninga naba taekaia naba kain te Oteta Tienera.

Ti kaitauia n aia mwakuri bwa taran ae e bon rangi n update aron aia mwakuri kain te Oteta Tienera. Ngaia ti kaitauia ao ti kaungaia ni kabane n aron aia beku.

Ao tao ai bon te bwana naba ni katekeraoi Madam Speaker nakoira ni kabane ngaira Taan tei n te tai aio, bwa I taku bwa are ai bon te kabanea naba n auti te tai aio ao e reke au tai ni kaitau nakoira ni kabane. Ngkana tao iai naba kairuan te Tia tei mai Nikunau nakoimi. I a tabekia bwa te kabwara bure nakoimi ao I bane naba n tangiringkami. Ao kam na bane n tekeraoi. Ko rabwa.

Tibiika: Ko nang bati n rabwa te Tia tei ae bon te *Chairman* n te *Public Account Committee*, ao ngkanne ti nang kanakoa te kaotinano iaon am kaoti are ko tabekia n te tai aei.

Bwa te kaoti n aron are e a tia n tabekia te *Chairman Hon. Tauanei Marea* iaon te naan SOEs n aron ane a oti iaon ana kaoti kam na butimwaeia. Bwa ake a butimwaeia ke kangai eng, ao ake aki ke a kangai tiaki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia. Ao e butimwaeaki te kaoti ibukin akaunti akana a tei iaon ara Oteta Tienera n te tai aei n aron taekana are e a tia n tabekaki.

Ao ngkai e a bon tia naba ni mwemwe te kaoti ibukin kamotirawan ara Auti n te tai aei ao I a kukurei ni butimwaeia.

Ma imwain ae ti kabwaraira ao e bon riai moa bwa ti na anga ara marooro tabeua. I anganiko te Beretitenti ae ko karineaki, ko a kanakoa am marooro. E nakoim te Beretitenti ae ko karineaki.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao e koaua e aki abwabwaki te marooro n aron ae e bon tataneiai te aba iai kanga n taeka ni kakaitau, taeka ni raraoma ao ai taeka ni katekeraoi kanga n tokin ara teretere ae moan te kakawaki aei ae e a toki n te bong aei.

I a moanna ma taeka ni kaitau *Madam Speaker*, ao bon te kaitau e boni kaineti nakoim *Madam Speaker* ae ko karineaki n reitaki ma te Kiraka ao ai taani mwakuri n am aobiti Ti ataia bwa e matoatoa te beku ao ti kaitau bwa a boni katauraoi naba kanoan te bong teuana ma teuana iaan aia beku korakora am taani mwakuri ao boni ngkoe *Madam Speaker.*

N reitaki ma raora n te Tautaeka ao n reitaki ma te Leader n te Kaitara ma kain ana party ao Taan tei ni kabane, ao n reitaki ma taani mwakuri ake a tia ni bane korakoraia naba ao boni ngaia riki angin te mwakuri ae a uouotia ibukin te uoua ni wiki aei. N reitaki ma taan ongora ao n reitaki ma kain abara, buura, ao *chauffeurs* ake a teimatoa naba ni kakamarurungia n irira tao ngaira riki ake iai tibwangara n tobwa n te tai aei, ao ai bon ngaira ni kabane.

Ti a bane ni kaitauira n ara kekeiaki ae e tamaroa. Akea tokin te kekeiaki, ma e rabwa bwa ti a bane n tia n anga korakoran marurungira ao korakoran wanawanara ma rabakaura ibukin tobwakia ara botannaomata ao riki n tibwangara ni karaoan tabera bwa taan karao Tua ngaira. Tabera n titiraki, tabera ni marooro, tabera ni *point of order,* tabera ni kauntaeka, are bon arona anne.

Ao ngkai iteran kabarantan te kaitau bon te raraoma imatam Tibiika. Ti ataia bwa n tabetai e a boni kurakai nanom iroura iaan are kanga bon angin te tai ti a bon eerake naba n aki kona n tataon baika nanora aikai, ma ti a manga kawenea bwa te raraoma imatan am taibora ao i matam. Ti a bubuti kabwaran riki ara bure ngaira bon raora ngaira kain te Auti n tei ni kabane iaan baika a tia ni kona n riki ao te tibanako.

N tabetai te tibanako aika tiaki rangi ni kantaningaia. Ngaia are ko a kabwarai ara bure.

Ao te kateniua ngkanne, ai bon te katekeraoi. Ti a moanna ma te katekraoi.

Bon te katekeraoi nakoira ni kabane ao riki tao te PAC te Tia babaire ma kain ana tiim ae a manga moana tabeia. Ti reita te kaitau are a tia n tabekaki nakoia ao ngkai e a manga reke te tibwanga bwa a na manga raa ao te onimakinaki ibukin tararuan ana Mwane Kiribati n tibwangaia ni Komete. Ti anga te bwana ni katekeraoi. Kam na bane n tekeraoi ao ai raon naba te Business committee are bon teuana naba ara Komete ake ti a tia ni kabwatia ibukin tararuakin kanoan ara bong teuana ma te bong teuana. Ao ai bon ngaira ni kabane ma ara botannaomata. Iriara n taainako, ana bau abara ae Kiribati are te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ao ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao ko rabwa te Beretitenti n am marooro, ao I a kanakoa ngkanne nakon te Leader n te Kaitara; Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao e a roko n tokina te bowi. Ti nanokawaki bwa e aki nako ara kaoti arei, ma are aei bon arona bwa are bon taben te Tautaeka ae e a kabwara ngkai.

Bon te bwana moa ni kamauri n tokin ara bowi n te 2 ni wiiki aei nakoira ni kabane. Ti a bane moa ni mauri!

E koaua ti na bon anga naba bwanara ni kakaitau. Ti a reita ana kakaitau te Beretitenti nakoim te Tibiika. Ko bon teimatoa n rangi n marurung n te tekateka n aki momotirawa ao n aki otiotinako. Ao nakon te Kiraka ao nakoia ni kabane kain am aobiti. I taku bwa e nang

nakoraoi te boutoka ibukin kanoan ara bowi n te 2 ni wiiki. Ao I a kaitaua naba te Beretitenti ao I katekeraoia n ana rekenibong n te bong aei. Nakon te Kauoman, Minitita, ao taani mwakuri n te Tautaeka ni kabane ibukin naba tibwangaia ae a tia ni keiaki ni karaoia ibukin naba te botannaomata n tibwangaia n tobwa n te tai aei.

Ao ai bon nakoira Taan tei ao riki nakoia ara utu ake a teimatoa ni boboutokaiara ni kanaon tibwangara n te bong teuana ma teuana inanon te 2 ni wiiki, ao ni boni karaoan tibwangara are ti a tia n anganaki irouia ara botannaomata. Kam bati n rabwa ni kabane n ami boutoka, ao ai bon te katekeraoi naba nakoira inanon manga reitanakoan tibwangara aika kakaokoro. Tibwanga ibukin te Tautaeka n tobwa ana botannaomata ao ngaira Taan tei tibwangara naba n tobwaia ara botannaomata ao okira ni kaongora nakoia ao ai bon nakoira ni kabane. Te katekeraoi inanon nikiran te namwakaina ao tao te ririki aei ni karokoa ti a manga kaitiboaki n ara bowi are imwina.

Ti na bane n tekeraoi ma ara utu ni kabane, ao iriara te mauri, te raoi ao te tabomoa. Ao aia katekeraoi kain abau Abemama naba nakoimi ni kabane. E rabwa ao ti na bane n tekeraoi.

H.E. Taneti Mamau; *Point of order.*

Tibiika: E nakoim te Beretitenti te *point of order.*

H.E. Taneti Mamau : E koaua ao I kabwara bure are I kaitauia ao I katekeraoia Komete, I a mwaninga ma I a kabwara bure ni kaitauia naba Komete ake a tia tabeia. Ake a roko n te Tia tei aei are a tia tabeia, bwa e a kawa n ae ti a uamae nako ao e tiku bwa te tabetabe n nano irouia. Ma kam rabwa imwin ami kekeiaki ae e rangi ni kakawaki. Ma kam rabwa ngkai a tia n toka ami ribooti, ao a na aki bwara nanomi. A nang bongana ami ribooti ibukin kairan ana waaki te Tautaeka ibukin tobwakia ara botannaomata n iteran tibwangami are kam a tia ni karaoia. Ngaia are kam bati n rabwa.

Ao akanne are bon te Select committee ibukin te Onaoraki ao n reitaki ma te Select committee n are ibukin te University. Kam rabwa. E moa mairoun te Tia babaire, Komete ao ai bon ami *Secretariat.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I kawenea riki nakoimi Taan tei ngkana iai riki ae e kan anga ana marooro imwain ae I a kabwara. Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei mai Kuria ae ko karineaki.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire ao tao e a bon boo tain taonakin mwin bwaai ni kabane te Tia babaire.

Man ara party ae Kiribati Moa te Tia babaire, ti bon reiti bwana ni kakatekeraoi. Ma ti rimoa moa ma te kakaitau Madam Speaker nakoim ao nakon am aobiti.

Te Tia babaire bon nakon naba te Beretitenti ma kain ana Kabineti n aron aia katauraoi naba ni kakaekan titiraki ao ni bubutimwaean taian tabeaianga ake ti tabeki nakoina.

Ti kaitaua naba te Leader n te Kaitara te Tia babaire n aron ae e a tia ni mamarung n uouoti tabeaiangan te Kaitara ma botannaomata ake a tia n onimakinna ibukin uotakirakean tabeaiangan nanoia.

Te Tia babaire ti aki kona ni mwaninga kaitauakia kain abara te Tia babaire. Ti ataia te Tia babaire bwa n te uoua ni wiiki ae nako, a tia ni bane te Tia babaire korakoraia ni boboutokaira n anga aika kakaokoro te Tia babaire. Ngaira tin ang namakina aron nabeakira ao tobwakira irouia ara Aine ao ara mwane te Tia babaire ake kanga a tia ni boutokaira inanon te 2 ni wiiki ae nako aio. Ao ti arora naba bwanara ni kakaitau nakoia.

Te Tia babaire ti a manga bon tabeki bwana n raraoma. E koaua akea ae e na aki tibanako n te maeu aei. Arora n taainako tao inanon ingaingan nanora ke tokan angin nanora ni kani karaoi raoi tibwangara ibukia ara botannaomata, a kona n tibanako ara marooro ke tao e kona ni bure te ongora nakon ara marooro te Tia babaire.

Ngaia are I karekea te tai aio bwa kawenean riki taian taeka n raraoma ao taian taeka ni kabwara bure.

Te Tia babaire, ti a manga bon anga taeka ni kakatekeraoi nakoira ni kabane. Nakoim moa ao nakon am aobiti te Tia babaire, ma ti karimoa n te tai aio te Tia babaire ara Beretitenti ae karineaki. Ti kukurei n ongo bwa e a tia ni kawakinaki ao ni manga karokoaki n ana ririki ae boou n te tai aei te Tia babaire. Aio ti kakatekeraoiko te Beretitenti. Ti aoria ni uneaki inanon te kaetieti ke terana te Tia babaire, ma nanora ti bon teimatoa naba n anganiko te katekeraoaki.

Ti a katekeraoa naba ara Kauoman ma kain ana Kabineti te Tia babaire, raora n Tia tei, ngaira ni kabane, ara Leader n te Kaitara ao ti a manga boni katekeraoia riki kain Kiribati ni kabane te Tia babaire. Akanne mai iroura ngaira te Tia babaire ara bau n taainako. Te

Mauri, te Raoi ao te Tabomoa. Ko bati n rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I katikua riki ngkana bon iai ae e kani marooro. Ngkana akea ao N nang kabwara.

I taku bwa e a boni boo atin te marooro, 1,2 3, ao ngkanne ti teutana mai irou.

I bon ti kan taekin ake ibukin ara *Oral questions* ake aki bane, are bon iai ara *Rule 34: (2).* Anne a bane n tobwaki iai man au aobiti iaan te Tua anne.

Ao ngkanne ngkami ake iai ami titiraki ake a tiku n te tai aei, e a tobwaki ngkanne n te tai aei man te aobiti ao kam na boni bane naba n noria naba n ara *Journal* ngkana e otinako. E aki mwaninga te aba taekaia. A na bon toka naba bwa kanoan te Auti aei.

Ao ngkanne ibukin reitan te kakaitau. I a bon reitai ma ngkami ni kabane. Bon ami taeka ni kabane, te Beretitenti, te Leader n te Kaitara, te Tia tei mai Kuria aika kam karineaki irou ao ni kabane kam bane ni bati n rabwa. Ami taeka ni kaitau nakoia aomata ni kabane, kam a bane n tia n taekin n reitaki ma kain au aobiti. Kam nang bati riki n rabwa. Kain ana aobiti te Beretitenti, boni ngaia riki ae ti mwamwakuri ma ngaia. Te Tia Koroboki nakon te Kabineti ma au Kiraka, aki toki ni mwamwakuri ma kain au aobiti ma kain am aobiti. E rabwa.

Taai tabetai iai tao te kaetieti ke tera. Ma I rangi ni kakaitau bwa n tokin te tai ao a nakoraoi bwaai ni kabane. Are ieta ieta te boutoka n taai nako inanon karaoan te tibwanga ao te mwakuri ibukin kanoan ara bowi ae 2 te wiiki.

2. I a boni kani karabwai ni kabane ngkami. Kanoan te kaetieti ma tera inanon te Auti aei, boni kanoan inanon te 2 ni wiiki aei. Ti a mwaninga taekaia ni kabane.

Te kabwara bure naba man au itera ngkana iai tibanakon te kairiri. I teimatoa n raraoma ao ni kabwara au bure n taainako nakoimi ma te nano ae e nano rinano ao e karinerine nakoimi bwa I aaia bwa e kakawaki tibwangami are kam a bane n tia n rineaki nako iai.

Ni bon te koaua mai irou ao kam bon tau.

I bon nora aromi inanon ami tai ni kakauntaeka, ao ngkana ti otinako n nako n *afternoon tea*, ao I kakaninganingai ngkami n taai nako, I nonori aromi ao ti tebo akea te bwai ae e riki inanon ara Auti aei. Ao I bon teimatoa n anga au kakaitau nakoimi ao ni kamoamoai ngkami bwa a na ongo kain abami ni kabane ibukin tibwangami ae kam karaoia inanon te tai aei.

Au katekeraoi nakoim te Beretitenti, I a taekinna n te tai aei n am koro n ririki.

I taekinna n te moantai ma e aki rangi n bwarabwara raoi iaan are iai kanoan ara Auti n te tai aei. I a katekeraoiko n am koro n ririki n te tai aei. Ko boni ngae ni katekeraoaki ngkai bon iai te tibwanga ae e rawawata ae memena iaom, ao e na tekeraoi naba aron am waaki ibukin am tobwa n reitaki naba ma kain am Kabineti. Te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ni kabane, te Leader n te Kaitara ma kain ami party ao ai bon Taan tei ni kabane ake a mena inanon te Auti aei, ake ti kinaia iaan aia party aika a kakaokoro ao boni ngkami naba kain te Tautaeka, Taan tei ni kabane ake kain te Tautaeka ake ami supporters. Kam bati n rabwa. Are ieta ieta, ao I kukurei ni manga kabwara te Auti n te tai aei, ao ti na kaitiboaki nakon te tai are ti na manga kaitibo iai n aron are e baireaki.

Ao bon ara kakaitau nakon Uean te maeu ibukin teimatoan ana kakawakin. Ara kantaninga bwa e na boni mena irarikira ni karokoa te tai are ti a manga kaitiboaki iai. Ti a motirawa n te tai aei ao ni manga kaitiboaki n te tai are e baireaki iai ara Auti n tei. Ao ti a bwara moa n te tai aei. Kam rabwa.

(Motirawa ana bowi te Maneaba ni karokoa te tai are e na manga baireaki iai.)

Kanimabong 16 Tebetembwa 2022

Kanimabong 16 Tebetembwa 2022

Kanimabong 16 Tebetembwa 2022

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Ana kanoa te Tautaeka	HE.Taneti Mamau	129

TITIRAKI MA KAEKAAIA

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	NAMBWANA	ITERANIBA
KAOKAN TE KIBAKIBA MAI ITINANIKU NAKO KIRITIMATI	Hon.Bakaia Kiabo	OQ107	1
BUOKAIA TAAN KABONAKOA TE BWAA IAON NIKUNAU	Hon.Tauanei Marea	OQ115	5
KAINNANOAN TE IBUOBUOKI IAON TATAREN TE BWAA IAON MARAKEI	Hon.Moannata Ientaake	OQ124	9
BITAKIN TE SMALL GRANT ARE E REREKE NAKOIA TAAN TEI	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	OQ134	11
UAROKOAN TE FORM 7 ARE I TEABIKE COLLEGE IAON ANA ART AO COMMERCE	Hon.Taberannang Timeon	OQ01	13
TE IREMWE IBUKIN TE KAOKIOKI MAI BITI	Hon.Pinto Katia	OQ29	17
KATAMAROA IBUKIN KANGARAOAN NNEN AIA MANEABA KAIN TARAWAIETA	Hon.Harry Tekaiti	OQ38	20
TIKUIA NI MAAN ATAEI AKE A BANE AIA TAI MAN TE REIREI I BITI	Hon.Pinto Katia	OQ31	21
TATAREN TE BWAI N AORAKI IAON ABAIANG	Hon.Dr Kautu Tenaua	OQ51	24
TAEKAN ANA MWANE N TANIA KIRIBATI	Hon.Ieremia Tabai	OQ57	26

RINANOAN ANA KAINIBAIRE TE TAUTAEKA IBUKIA IN-COUNTRY STUDENTS	Hon.England Iuta	OQ88	31
KANGANGA KAREKEAN AIA MWANE KORAKI AKE AKI ANAI AIA MWANE NI MWAKURI	Hon.Tekiau Aretateta	OQ69	34
ONEAKIN UMWANREIREI N PRESCHOOL IAON BERU	Hon.England Iuta	OQ87	37
TOTOKOAN AIA MWAKURI N TUTUO OBSERVERS IROUIA KAIBUKE N AKAWA I BETIO	Hon.Dr Kautu Tenaua	OQ91	40
TAEKAN AIA BWAKABWAI TAAN REIREI N TE PRESCHOOL I NONOUTI	Hon.Bonteman Tabera	OQ103	45
KAINNANOAN TANGKE NI KARAU IAON BANABA	Hon.Tibanga Taratai	OQ127	47
KENAKIN TE RAWA ARE N DAI NIPPON IBUKIA TAAN AKAWA AO TAAN MWAMWANANGA	Hon.Vincent Tong	OQ98	49
KAREKEAN TE RAN AE RAOIROI IBUKIA KAIN TARAWAIETA	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	OQ139	52
ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN BWAIN TE KAMBWANA AE NASDA	Hon.Bakaia Kiabo	OQ106	56
KATEAN TAURA IBUKIN KAOTAN KAWAIN BETIO	Hon.Tebao Awerika	OQ156	130

BARONGAKIN MWANENAKIN NEI TANGANGAU KOTIWEI IAON MARAKEI	Hon.Moannata Ientaake	OQ169	132
KAWAEKOAN TE WANIKIBA IBUKIN BUOKAN TE MWAMWANANGA N TE AONO N RAINA	Hon. Tewaaki Kobae	OQ112	133
KAMWAINGAN TE KIRINIKI ARE I BANANA NAKON NNENA AE BOOU	Hon.Bakaia Kiabo	OQ109	139
TE KAKATAI NI KAMAEUAN TE BANEAWA INANON KARAUN IAON BUTARITARI	Hon.Tinian Reiher	OQ116	140
BAENIKAIN KABOWI IAON TABUAERAN MAN BAENIKAIN KAREKEAN TE TIA MOTI AE RIETATA	Hon. Tewaaki Kobae	OQ114	143
KARAOAN KATAMAROA MA ONOBWAI NAKON BOOTI N AKAWA IAON BUTARITARI	Hon.Tinian Reiher	OQ117	145
KATEAN RIKI TEUANA TE KIRINIKI NI KAWAN TE TUA IAON MAIANA	Hon.Koraubati Remuera	OQ54	147
ANA BUOKA TE TAUTAEKA NAKON TE KAUNTIRA NI BUTARITARI IBUKIN KABUTAN ANA LANDING CRAFT	Hon.Tinian Reiher	OQ121	149
BONOTAN MWIN TE ASWO N ANA KAUNTIRA BERU	Hon.England Iuta	OQ123	152
KAINNANOAN TE MARAE NI WANIKIBA IAON BANABA	Hon.Tibanga Taratai	OQ129	155

KAWARAN BUTARITARI IBUKIA ANA RORONRIKIRAKE IAON KAMARURUNGAIA AO KARIKIRAKE	Hon.Tinian Reiher	OQ118	158
TAEKAIA KAIN MARAKEI AKE ANA KINI UAANIKAI	Hon.Moannata Ientaake	OQ131	160
KATAMAROAN TE RAWA N RORO IAON BIKATI BUTARITARI	Hon.Tinian Reiher	OQ120	162
KATEAN TE AUTI NI KABOWI IBUKIN KAAWA AIKA KAINABA NAKO BUOTA I TARAWA IETA	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	OQ133	165
BITINETI AKE A REKE NAKOIA TE BUOKA MAN TE STIMULUS PACKAGE	Hon.Dr Kautu Tenaua	OQ137	168
KAINANOAKIN TE KARIKIRAKE AE KARAOAKIN BOOTI MA INTINIA	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	OQ138	171
E KONA NI KAETAKI ANA BIRIMWANE AKE A BON RIAI NAKON ANA KPF ACCOUNT TEETAA TOURURU ARE E A TIA N RIKI NI MOONITA N ARAETEN PRIMARY SCHOOL N RIRIKI AIKA 1994-1998	Hon. Tewaaki Kobae	OQ142	173
ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN MANEABAIA KAIN NONOUTI ARE A KABONGANA AORAKI	Hon.Bonteman Tabera	OQ100	176
WAKINAN KARIKIRAKE IAON TE TABO ARE E TEI IAI TE TABO NI BWAA IAON KIRITIMATI	Hon.Bakaia Kiabo	OQ105	178

KATAMAROAN MARAE N TAKAKARO IAON BUTARITARI	Hon.Tinian Reiher	OQ119	181
ANA MWANE N TANIA MARAKEI N IKOTAKI MA ANA SMALL GRANT IROUN TE TAUTAEKA	Hon.Moannata Ientaake	OQ126	184
KATABANGAKAN TE UKEUKE NAKON TE NAKOA NI BUREITIMAN N ABAMWAKORON KIRIBATI	Hon.England Iuta	OQ89	265
TEIMATOA N TUAI MAEU ANA ICE PLANT BANABA	Hon.Tibanga Taratai	OQ128	267
MWAKURI NI KATAMAROA NAKON TE STATE HOUSE N TE MWAITI AE $1.4 MIRION	Hon.Tessie Eria Lambourne	OQ99	270
KARAAIAN ROOIA ATAEIN TE AONO N RAINA IAAN KANGANGAN TE MWAMWANANGA IBUKIN COVID-19	Hon. Tewaaki Kobae	OQ141	274
BAENIKAIN KABWAKAAN MWAANE NI KABOMWI NAKOIA TAAN ABABA IAON AIA KAI N AMWARAKE	Hon.England Iuta	OQ90	277
AIA TANGOMWANE TAAN REIREI N TE PRESCHOOL MAN KPF	Hon.Pinto Katia	OQ144	279
RIKIRAKEN TE KANGANGA N TE RAN IAON TARAWA TEINAINANO MA BETIO	Hon.Taoaba Kaiea	OQ145	282
TATAREN TE BWAA MA TE KAAKO IAON TE AONO N RAINA MA RAWAKI	Hon. Tewaaki Kobae	OQ143	286

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IBUKIN KANIMWAN TAURA NI KAWAIN TARAWA TEINAINANO	Hon.Taoaba Kaiea	OQ146	291
KATOKAN KIBAN TE ITERA MAIAKI MAN 19 NAKON 25 AOKATI	Hon.Taberannang Timeon	OQ152	294
AKI TATAURAOIA TAAN MWANE IBUKIN BUTIWAEAN BWAKAMWANE N TE FINANCE (MFED)	Hon.Taoaba Kaiea	OQ147	299
TAEKAN ANA BACK PAY BAURO KAITU MAI TABITEUEA MEANG	Hon.Taberannang Timeon	OQ154	301
BABAIRE IBUKIN MWAKURIAN TAABO AKE A KANAKINAKO MAN ANA URUBWAI TAARI IAON TARAWA TEINAINANO	Hon.Taoaba Kaiea	OQ150	305
KARAOAN KAWAIA N NAKONAKO KAIN BETIO	Hon.Tebao Awerika	OQ155	308
KARAKAAN TE AGENCY FEE NAKOIA BOBOOTI N TAKATAKA IAON ABAMWAKORO	Hon.Taiaki Irata	OQ176	413
TAAN MWAKURI AKE A RIAI N REKE IROUIA TE COVID ALLOWANCE	Hon.Tebao Awerika	OQ157	415
RINANOAN AIA BWAKABWAI ANA TAAN MWAKURI TE KIRIBATI PORT AUTHORITY IMWIN KAMOTIRAWAKIIA	Hon.Tebao Awerika	OQ158	417
KABWAKAAN BOON MAEUIA KAIMOA AKE A TIKU I BIITI	Hon.Taiaki Irata	OQ161	419
KAREKEAN KATOTOON BORARAOI AKE TIAINAI TE TAUTAEKA MA TIAINA NI MEEI N 2022	Hon.Bakaia Kiabo	OQ104	422

KABOMWI IAON KANTOKAIA ATAEIN TE REIREI MAI TERAINA NAKO KIRITIMATI	Hon.Nantongo Timeon	OQ162	424
TANGIRAN TE TAUTAEA N AMERICA BWA E NA KABWARA BURE NAKON TE TAUTAEKA NI KOMUNITI	Hon.Ieremia Tabai	OQ173	425
KAINNANOAN KABORAOAN BOON TE URAKI KAAKO MAN TE KAIBUKE NAKON TE BOOTI AE $20.00 N TE TON NGKAI BON TI $6 BOON TE TON AE KAKABONGANAAKI NGKAI	Hon.Moannata Ientaake	OQ63	427
TERA TE KABANEA NI BABAIRE IAON KATEAKIN AIA KIRINIKI KAAIN TE KAAWA AE TABOIAKI MEANG AO TEMWANOKU IAON NOUNOUTI	Hon.Bonteman Tabera	OQ102	429
TERA TE KAINIBAIRE IBUKIN KAMWANAGANAKIA AORAKI NAKO TINANIKUN KIRIBATI	Hon.Bakaia Kiabo	OQ108	430
NORAN RIAIN KAREKEAN RIKI KAKA TEMANNA KAUNTIRA MAN KAAWA AIKA TANGKORE AO ARABWATA	Hon.Nantongo Timeon	OQ163	431
KARAOAN TE KARIKIRAKE AE ONOTI IBUKIN KATEAN UMWANREIREI AO TAABO NI MATU N REIREIN EKARETIA	Hon.Tessie Eria Lambourne	OQ170	423
BUBUTI KAREKEAN TE BUOKA NAKOIA BANGKE NI KAAWA IAON TERAINA	Hon.Nantongo Timeon	OQ164	437
KARAAIAN ROOIA ATAEI NAKON REIREI AKE A MWAING NAKO IAI	Hon.Terieta Mwemwenikeaki	OQ136	439

TE KANGANGA N TATAREN TE MWANE IAON TERAINA MA TABUAERAN	Hon.Nantongo Timeon	OQ165	578
ANA KANGANGA BANABA NGKAI E AKI BOO MA MWANEN TE BEN	Hon.Tibanga Taratai	OQ130	579
KAINNANOAN ANA SERVICE TE BANK IAON TERAINA	Hon.Nantongo Timeon	OQ166	582
KAROKOAN INTERNET AIKA AKI KABOAKI NAKON REIREI IAON TABUAERAN	Hon. Tewaaki Kobae	OQ111	583
AIA KAKAITAU KAIN TERAINA NAKON TE TAUTAEKA IBUKIN KIBARAN KANGANGA MAN IABUTIN TARI AO NAO AIKA A BUBURA	Hon.Nantongo Timeon	OQ167	584
MWANE NI BUOKA NAKOIA EKARETIA IAON ABAMWAKORON KIRIBATI	Hon.Nantongo Timeon	OQ168	588
KABWAKAN MWANEN ONOBWAI MA TANGOAN AIA BWAI AOMATA IAON ABAIANG	Hon.Dr Kautu Tenaua	OQ159	590
TANGIRAN TE RAN AE E ITIAKI IROUN TE BOTANNAOMATA IAON ABAIANG	Hon.Dr Kautu Tenaua	OQ160	592
KARAKAN TIAN AIA TABO KAIN KAAWAN BAIRIKI NAKO TANRAKE IBUKIN KAMWAWAAIA AO KAMANOAIA	Hon.Taoaba Kaiea	OQ18	593
KATEAN ANA JSS ABAIANG IBUKIN KAAWA AIKA EWENA NAKO TABONTEBIKE	Hon.Betero Atanibora	OQ27	596

TIAINAKIN TE DEPORTATION ORDER IBUKIN TE TIA MOTI DAVID LAMBOURNE	Hon.Ieremia Tabai	OQ33	604
EKAKINAKOAN ANA MOTI TE BOWI IROUN TE BERETITENTI	Hon.Ieremia Tabai	OQ55	607
RIRIMWIN BWAKAN BOON KANAIA AORAKI MAI TABUAERAN AKE A MENA I KIRITIMATI	Hon.Tekiau Aretateta	OQ67	611
AIA KATOKITOKI BUREITMAN AO TAAN MWAKURI N TE IMMIGRATION NAKON DAVID LAMBOURNE N TOKANA N TE WANIKIBA	Hon.Ieremia Tabai	OQ56	613
KABWAKAN KANTOKAIA AORAKI MAI IAON ABAMWAKORO NAKO TARAWA	Hon.Banuera Berina	OQ52	617
ANA MOTINNANO TE BERETITENTI IBUKIN KARAKAN BOOIA KAUNTIRA AO AIA MWANE KAIN BANABA AE $2.00 NI KATOA UOUA TE WIIKI	Hon.Ieremia Tabai	OQ82	619
KANGANGA NI IREKEREKE MA KARAAIAIA AORAKI NAKO TARAWA	Hon.Dr Kautu Tenaua	OQ92	623
KABWAKAKIN TE REPATRIATION ALLOWAMCE NAKOIA AORAKI MAI KIRITIMATI	Hon.Bakaia Kiabo	OQ110	625
KAREKEAN ANA ROIA AMERIKA IBUKIN BUOKAN TE TAUTAEKA N TE BOWI NI MANGA TANG NI KAITARA DAVID LAMBOURNE	Hon. Tewaaki Kobae	OQ113	628

TE KAMATEBWAI IAON KARABABAN TE BANGKE NI KAAWA IAON BUTARITARI	Hon.Tinian Reiher	OQ122	632
KATEAN ANA PRIMARY SCHOOL TEKARAKAN IAON MARAKEI	Hon.Moannata Ientaake	OQ125	634

TAIAN KAOTI

Atun te Kaoti	Tia Tabeka	Nambwan te Kaoti	Itera niba
TE BABAIRE IAON TE KAMMWAKURI NI UAA TE MATE	Hon.Betero Atanibora	19	315

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented
Hon.Willie Tokataake	Energy Bill 2022	12/09/2022			
HE.Taneti Mamau	Citizenships(Amendment) Bill 2022	13/09/2022			

HE.Taneti Mamau	Kiribati Immigration (Amendment) Bill 2022	13/09/2022			
Tibiika	Supplementary Appropriation Bill No.1 2022		15/09/2022		
Hon.Dr Teuea Toatu	Supplementary Appropriation Bill No.1 2022			15/09/2022	
Hon.Ruateki Tekaiara	Phoenix Island Protected Area Conservation Trust Rebill Bill 2022	15/09/2022			
HE.Taneti Mamau	Public Service Performance Management Bill 2022	15/09/2022			
Hon.Taiaki Irata	Gaming and Lottery (amendments) Bill 2022	16/09/2022			